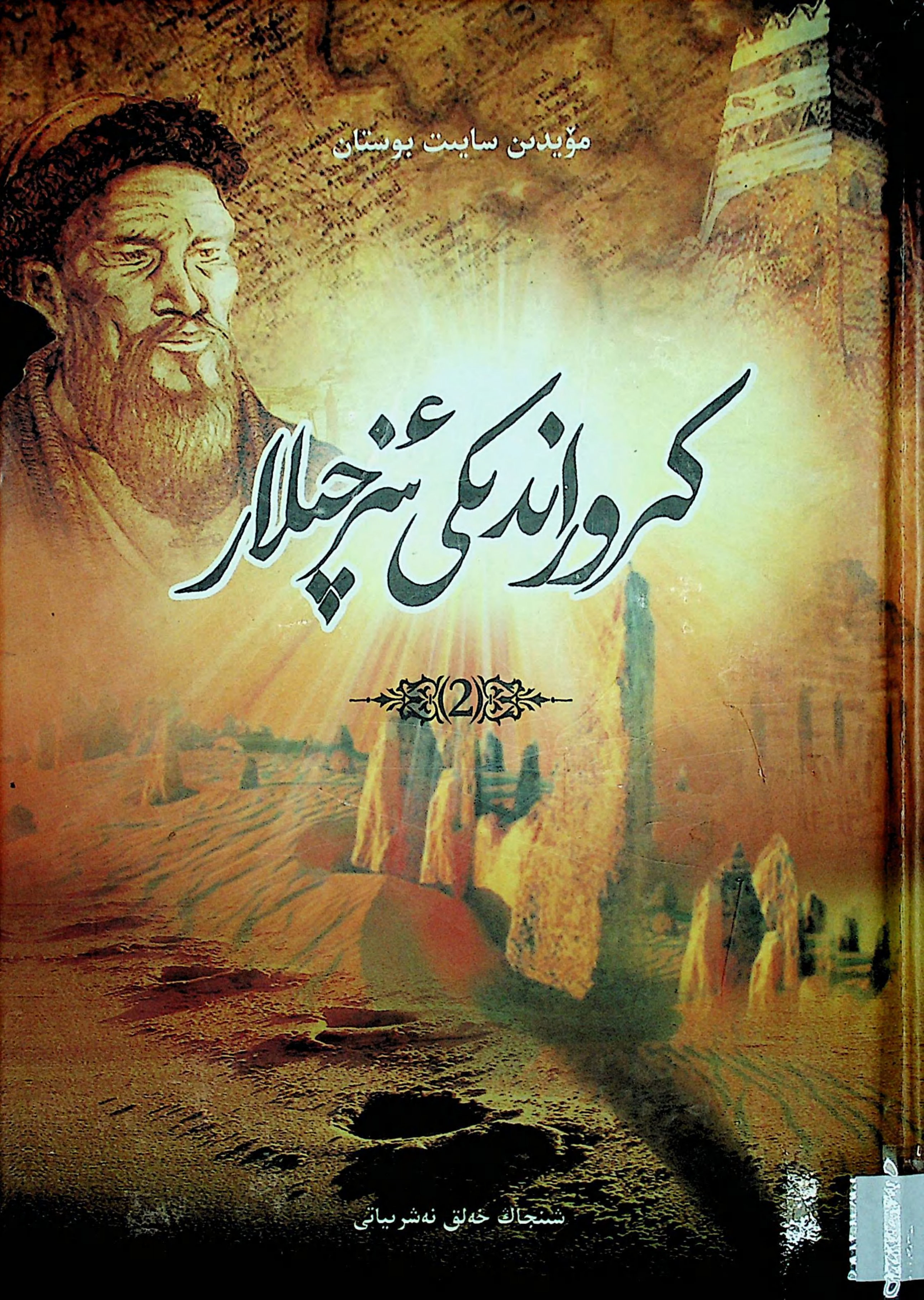

مۆیدین سایت بوستان

کیروراندیکی سۆچیلار

(2)

شنجاك خەلق نەشریاتی

بۇ كىتابىمنى بىزدىن يىراق قەدىمدە قالغان ھەم ئۇنتۇلغان
ئەجدادلىرىمىزىنىڭ ئىزىنى ئىزلىگۈچىلەرگە يول باشلىغۇچى
بولغان ئۇردەك قاتارلىق سۆيۈملۈك كىشىلىرىمىزگە بېغىشلايمەن.

ـ ئاپتوردىن

مۆیدىن سایىت بوستان

كىروراندىكى سۇرچىلار

(ئىككى قىسىملىق تارىخىي رومان)

2

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

楼兰足迹：维语尔文/莫依丁·萨依提著. —乌鲁木齐：新疆人民出版社，2008.1
ISBN 978-7-228-11347-7

Ⅰ.楼… Ⅱ.莫… Ⅲ.长篇小说—中国—当代—维吾尔语(中国少数民族语言)Ⅳ.I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2008)第 001244 号

责任编辑　帕提古丽·米吉提
责任校对　赛娜瓦尔·依布拉音，再米拉·菲达
出版发行　新疆人民出版社
电　　话　(0991)2827472
地　　址　乌鲁木齐市解放南路 348 号
邮　　编　830001
经　　销　新疆维吾尔自治区新华书店
印　　刷　新疆新华印刷厂
开　　本　880×1230 毫米　1/32
印　　张　41.375
版　　次　2008 年 1 月第 1 版
印　　次　2008 年 1 月第 1 次印刷
印　　数　1—5000 册
定　　价　88.00 元（上下）

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب چىلبۆرىلەر چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇش 1
ئىككىنچى باب لوپ كۆلىگە ۋە ئالتۇنتاغقا سەپەر ... 70
ئۈچىنچى باب ئەجەب چېچىلىپ ياشاپتۇق 150
تۆتىنچى باب يۇرت ئاتىسىنىڭ كەچۈرمىشلىرى 213
بەشىنچى باب قۇملۇقتا ئىز قىدىرىش 283
ئالتىنچى باب ھالاكەتلىك قۇملۇقتىكى سەپەر 358
يەتتىنچى باب بۇيۇك بايقاشلار 432
سەككىزىنچى باب مۆجىزىلىك بايقىلىش 493
توققۇزىنچى باب بۇنداق قىلماڭلار 560

بىرىنچى باب

چىلبۆرىلەر چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇش

«بۇنىڭدىن كېيىنكى قەدەمنى سىز بېسىپ ، ئەنە شۇ ئەپسانىلەر ئىنتايىن كۆپ بولغان دىيارغا بارغان بولسىڭىز ياخشى بولاتتى . بۇ دىيارغا ياۋروپادىن بىرەر ئادەم قەدەم باسقىنى يوق . ئۇيغۇرلار ماكانى شەرقشۇناسلىقتا ئەپسانىۋى بىر دۇنيادۇر» .

— پ .پ .سىمىنوفنىڭ چوقان ۋەلىخانوفقا يازغان خېتىدىن .

1

— ت . تاغا

— هە ، نېمە ؟

— پرژىۋالىسكىيمۇ هەربىي ئىكەن ـ هە ؟

— هەئە . هە ، نېمە دېمەكچىسەن ؟

— دەيمىنا... ئەمدى...

— بىر گېپىڭ باردەك قىلىدۇ ، ئىچىڭگە تارتىۋالماي قېنى دېگىنە ، نېمە دېمەكچىدىڭ ؟

— ئىلگىرى ئۇ تەرەپتىن كەلگەن چوقان ۋەلىخانوفمۇ هەربىي ئىكەندۇق ـ هە ؟

— هه ، نېمه دېمەكچىلىكىڭنى بىلدىم ، يارايسەن ، مەسىلىنى مانا مۇشۇنداق قوۋزىقىغا قاراپ ئەمەس ، ئىچ - باغرىنى يېرىپ تۇرۇپ چۈشىنىش كېرەك . راست ، سەن ئېيتقاندەك چوقان ۋەلى- خانوفمۇ ھەربىي ئىدى ، پرۇنۇنسىيمۇ ھەربىي .

— نېمىشقا ھەربىيلەرنىلا ئەۋەتىدۇ ؟

— نېمىشقا دەمسەن ، بۇ چارپادىشاھ كېڭەيمىچىلىكىنىڭ ئېھ- تىياجىدىن بولمامدۇ . ئۆزىنى «كۈن پاتماس» دەپ تەرىپلەيدىغان قېرى جاھانگىر ئەنگلىيە ھىندىستانىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ بىر تەرەپتىن شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىياغا كېڭىيىشنىڭ كويىدا بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، شىزاڭ بىلەن شىنجاڭغا ، ئاندىن ئوتتۇرا ئاسى- يانىمچە ئاياغ بېسىشنىڭ شېرىن چۈشىنى كۆرۈپ كەلمەكتە ئىدى . يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن چارپادىشاھ جاھانگىرلىكى كېڭەيمىچىلىك- تە چاققان چىقىپ ئوتتۇرا ئاسىيانى ناھايىتى تېزلىكتە ئۆز تەسەر- رۇپىغا ئېلىۋالدى . بۇنىڭدىن ئەنگلىيە ئەلەم يۇتۇپ ، جىددىيلىشىپ قالدى . ئەمما ، يېڭى ، تەلۈە چارروسىيە جاھانگىرلىكى بىلەن يۈز- مۇيۈز دوقۇرۇشۇپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ ، شىنجاڭنى ئارد- لىق ، ئافغانىستاننى پاسىل قىلىپ ، شىنجاڭغا كۆز تىككىنىچە تۇگۈلۈپ تۇرۇپ قالدى ، ئازراق پۇرسەت ۋە ئىمكانىيەت بولسىلا بۇ زېمىنغا ئېتىلىشقا تەييار ئىدى . ئەنگلىيىنىڭ بۇ نىيىتى چارپا- دىشاھقىمۇ ئايان ئىدى . شىنجاڭغا دەرھال ئەسكەر چىقىراي دېسە ، يېڭىلا ئىشغال قىلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى گوبىرناتورلۇق① مۇس- تەملىكچى ھاكىمىيىتى تېخى مۇستەھكەملىنىپ كەتمىگەنىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ توغرۇلۇق ئەتراپلىق ، ئىشەنچلىك مەلۇ- ماتقا ئىگە ئەمەس ئىدى . بۇنداق ئەھۋالدا ئاياغ باسسا پاتقاققا پېتىپ قېلىشتىن ياكى بىرەر مىخقا ئۇسۇپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ قالدى .

— هه ، شۇڭا بىزنى چېكىپ بېقىش ئۈچۈن ھېلىقى ، نېمىتا ، هه ، ھېلىقى جۇغراپىيىچىنى ئەۋەتىپ بېقىپتىكەن - ده ؟

① گوبىرناتور — ھەربىي ، مەمۇرىي ھوقۇقلۇق باش ۋالىي .

— دېگىنىڭ توغرا ، لېكىن ئۇ تەڭرىتېغىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ، خانتەڭرى چوققىسىغا چىقىشنىلا نىشانلىغاچقا ، ئۇنىڭ چەكلىك دائىرىدىكى مەلۇماتلىرى چارروسىيىنىڭ ھەربىي دائىرىلىرىنى قانائەتلەندۈرەلمىدى . ئاردىدىن ئىككى يىلمۇ ئۆتمىگەن ۋاقىتتا سىمىنوفنىڭ[1] دالالىتى ۋە تەشەببۇسى بىلەن رۇسىيىلىك قازاق ئوفىتسېر چوقان ۋەلىخانوف ئالاھىدە تاپشۇرمىلار-نى ئېلىپ قوقانلىق سودىگەر نامىدا نىقابلىنىپ شىنجاڭغا كىردى . جەمئىيەت تەكشۈرۈش ئارقىلىق ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى-نىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتلەردىن ھەيران قالدى ، چۆچۈدى . چىرىك مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرى ، زۇل-مى يەتمىگەندەك ، ئۆزلىرىنى «پەيغەمبەر پۇشتى» ، «سەئىد» ، «پىر - ئەۋلىيا» ، «خوجا - ئىشان» ئاتىشىۋالغان قوقان ، بۇخا-را ، بەدەخشانلىق جاھالەتچى خوجا - ئىشانلارنىڭ بۇ دىيار خەلقىگە كەلتۈرگەن بالايىئاپىتىنىڭ ئاقىۋىتى ئۇنىڭ مۆلچىرىدىكىدىنمۇ ئېغىر ئىدى . خەلقنىڭ نادانلىقى ۋە دىنىي ئېتىقادىدىن پايدىلىنىپ خوجا - ئىشانلار ئۆلار ئارىسىغا جاھالەتچىلىك ، يۇرتۇزلۇق ، مەز-ھەپچىلىك ، ئەسەبىي خۇراپىيلىق ، قۇلچىلىق ئۇرۇقىنى چېچىپ ، بۇ خوجا - ئىشانلار ھەرقانچە گۇناھلىق ئىش قىلسىمۇ ، قانخور-لۇق ، زىناخورلۇق قىلسىمۇ ، ئۇلارنى گويا ساۋابلىق ئىش قىلىۋاتقان «پىر - ئەۋلىيالار» دەپ چوقۇنىدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغانىدى .

چوقان ۋەلىخانوف مۇنداق بىر ئەھۋالنى چىلىقتۇرۇپ قالدى :

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاۋات بىر شەھەر ، بازار كۈنى ئىدى . كوچىدا ئادەملەر مىغ - مىغ بولۇپ ، يېنىك شامالدا چايقىلىپ ئېقىۋاتقان سۇدەك ئادەم ئېقىنىنى ھاسىل قىلغانىدى . يالاڭ ئاياغ ،

---

① پ .پ .سىمىنوف — مەشھۇر جۇغراپىيە ئالىمى . ئۇ 1857 - يىلى تەڭرىتېغىغا جۇغراپىيە-لىك تەكشۈرۈشكە كېلىپ خانتەڭرى چوققىسىغا چىققان ، ئۇ تەكشۈرۈشتە «تەڭرىتاغقا ساياھەت» ناملىق كىتاب يازغان . ئۇ تۆھپىسى ئۈچۈن چارپادىشاھ ئۇنىڭغا : «تىيانشانسكىي» دېگەن نامنى بەرگەن ھەم رۇسىيە جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولغان . بۇ جەمئىيەت نوپۇزلۇق جەمئىيەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، رۇسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ھەم قوشنا دۆلەت - رايونلارغا جۇغراپىيىلىك ئىلمىي تەكشۈرۈش خادىملىرىنى ئەۋەتىپ تۇراتتى ، چارروسىيە ھەربىي دائىرىلىرىنى مۇھىم مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى .

جۇل - جۇل ياماق كىيىم ، تەر ۋە باشنىڭ يېغىدا مايلىشىپ ئۆز رەڭگىنى يوقاتقان ، قېتىپ كەتكەن شاپاق دوپپا ، بادام دوپپا ، پىژغىرىم تومۇزدىمۇ شاپاق دوپپىغا چىقىنالماي ئۆڭ تېرە تۇماق كىيىشىۋالغان بۇ كىشىلەرنىڭ توپا باسقان چىرايىدىن سولغۇن - مىسكىنلىك ، غەم - ئەندىشە ، نامراتلىق يېغىپ تۇراتتى ، بۇ ئادەم ئېقىنىدا ئارىلاپ قاما - كەمچەت تۇماق ، ئېسىل تون - يەكتەك كىيگەن ، ياسىداق ئات ، قېچىر مىنگەن كىشىلەرمۇ ئۇچراپ قالاتتى . بازارچىلار ئارىسىدا ئاندا - ساندا خوتۇن - قىزلارمۇ بار ئىدى . ھەممىسىنىڭ يۈزى چۈمبەل ، پەرەنجىلەر بىلەن يېپىقلىق بولۇپ ، قايسىسى ياش ، قايسىسى قېرى ، قايسىسى سەت ، قايسىسى چىرايلىق ، قايسىسى ئورۇق ، قايسىسى سېمىز ، پەرق ئەتكىلى بولمايتتى ، پەقەت يالاڭغىداقلىرىنىڭ پۇتىغا قاراپ ياش - قېرىلىقىنى ، ئورۇق - سېمىزلىكىنى قىياس قىلغىلى بولاتتى .

كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككىدىن تۆت مۇھتەسىپ[1] دەررىسىنى تۇتقىنىچە جازالاشقا تەييار ھالەتتە كىشىلەرنى ئارىلاپ يۈرەتتى . بىردىنلا كىشىلەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭلىرىنى بېسىپ : «ۋاي ئاللا !» ، «ۋايجان !» ، «ۋاي ئانا !» دەپ ئۈزۈلدۈرمەي ۋارقىرىغان نازۇك ، زىل بىر ئاۋاز ئاڭلاندى . كىشىلەر شۇ تەرەپكە بويۇندىشىپ قاراشتى . تۆت مۇھتەسىپمۇ تەڭلا ئادەم ئېقىنىنى يېرىشىپ ئاۋاز چىققان يەرگە يېتىپ كېلىشتى .

ئادەتتىكىدەك ئېگەرلەنگەن قېچىر مىنگەن ، پۇتىغا مەسە - كالاچ ، ئۇچىسىغا كونىراپ كەتكەن چەكمەن پەشمەت ، بېشىغا سۇپى - ئىشانلارنىڭ تۆپىلىكى ئېگىز ، ئۇچلۇقراق ، تۆت قىرلىق ، ئالا - چىپار گۈللۈك تەقىيىسىنى كىيگەن ، چاشقان بۇرۇت ، ئوتتۇرا ياش بىلەن قىران ياش ئوتتۇرىسىدىكى بىرەيلەن قامچىسىنىڭ دەستىسى بىلەن بىر ئايالنىڭ پەرەنجىسىنى قايرىپ ئېچىۋەتكەنىدى .

---

① مۇھتەسىپ - شەرىئەت قانۇنى بويىچە كىشىلەرنى يامان ، ناشايان ئىشلاردىن توسىدىغان نازارەتچى .

بۇلاقتەك ئويناق بىر جۇپ شەھلا كۆز، ئورغاقتەك، ياق، ھىلال ئايدەك ئىنچىكە، ئەگمە قاپقارا قاش، تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان تالا ـ تالا ئۇزۇن كىرپىكلەر... جىمى گۈزەللىك چىرايىغا جەملەنگەن بۇ ساھىبجامال، بىر قارىغان كىشىنىڭ كۆزىنى لال، يۇرىكىنى كاۋاپ قىلاتتى، بۇ ساھىبجامال ئەمدىلا باللىق مۇساپىسىنى تۇگىتىپ، رەسىدىلىك كۆۋرۈكىدە تۇرۇۋاتقان مەسۇم قىز ئىدى. قىز يۇزىنى ياپماق بولاتتى، چاشقان بۇرۇتلۇق بولسا قامچىنىڭ دەستىسى بىلەن قايرىۋېلىپ ياپقىلى قويمايتتى، ياپسا ئېچىۋېتەتتى.

دەرىسىنى ئېگىز كۆتۈرگىنىچە دۇھەيلىشىپ كەلگەن تۆت مۇھتەسىپ كۈپكۈندۈزدە خوتۇن ـ قىزلارغا نامەھرەملىك قىلغان بۇ نائەھلىنى قېچىرىدىن تارتىپ چۈشۈرۈپ دەررىگە باسماقچى بولدى. ئۇلار چاشقان بۇرۇتنىڭ يۇزىگە قارىدىيۇ، كۆتۈرۈلگەن دەرىسى كۆتۈرۈلگىنىچە بوشلۇقتا ئېسىلىپ قالدى.

— ۋاي، خوجام پاشا، سىلىمىتىلە، بىز... بىز... — مۇھتەسىپلەر تىلى ئىكەشىپ قالغاندەك ئاران شۇنى دېيىشتى — دە، كىشىلەر ئارىسىدا كۆزدىن غايىب بولۇشتى.

نائەھلىنى ئۇرغىلى دەۋرەپ كېلىشكەن «ئىمانى كۈچلۈك»، «ئەركەك تۈكى بار» بىر توپ كىشىلەرمۇ «خوجام پاشا» دېگەن ئىسىمنى ئاڭلاپ، بەزىلىرى كېلىۋاتقان جايىدىلا توختاپ قېلىشتى، كۆپلىرى سالپىيىشىپ كەينىگە داجىشتى.

«خوجام پاشا» دېيىلگەن بۇ ناكەس، ئادەم كاللىسىدىن مۇنار ياسىغان، جاللاتلىقتا ئالەمدە بىر، قارا تاغلىقلارنىڭ كاتتۇبىشى ۋەلىخان تۆرىنىڭ مۇشۇ يۇرتتا تېپىشىپ قالغان قۇدىسىنىڭ ئۈكىسىنىڭ ھارامدىن تېپىلىپ قالغان ئاسراندى نەۋرىسى خوجابەردى ئىدى. خوجابەردى بالا چېغىدىلا خوجا ـ ئىشانلارغا قول بېرىپ سوپىلىق يولىغا كىرگەچكە، «بالا ئىشان» دېيىلىپ، ئەتىۋارلىنىپ ئەركە، ئالىقانات چوڭ بولغانىدى، كېيىن مەخسۇس ۋەلىخان تۆرىگە مۇخلىس بولۇپ ئۇنىڭ يېقىن مەھرەملىرىدىن بولۇپ قال-

دى . شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ خوجابەردى ، «بالا ئىشان» دېگەن ئىسىم ـ ئاتاقلىرى قېلىپ قېلىپ «خوجا پاشا» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى . بۇرنىنىڭ ئاستى قارىداشقا باشلىغان چاغدىلا ئالىقانات قىلىقلىرى تېخىمۇ قاناتلىنىپ ، ئاسمانغا پىچاق ئاتىدىغان ، ئەسكىلىك ، زومبۇلۇق ، بۇزۇقچىلىقتا ھېچكىمدىن ، ھېچنېمىدىن ئەيمەنمەيدىغان سېپى ئۆزىدىن لۇكچەك بولدى . مازار ، خانىقالاردىكى داشقازان ئۇمىچىغا تەلمۇرۇپ يۇرىدىغان بىر قىسىم ياش سوپىلار : «بۇغداينىڭ باھانىسىدە قارىمۇق سۇ ئىچتى» دېگەندەك ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا چىۋىندەك ئولىشىپ ، يېقىن ھەمتاۋىقىغا ، ئىشارە قىلىپ قويسا ھەرقانداق ئەسكىلىكتىن يانمايدىغان قولچومىقىغا ئايلىنىشقانىدى .

«خوجا پاشا» ئىككى يېنىدىكى قولچوماقلىرىغا كۆزى بىلەن ئۆزلىرى بىلىشىدىغان ئىشارە قىلىپ قويۇپ ، قېچىرىنى قامچىلاپ كېتىپ قالدى . تەمبەل بىر چوماقچى قىزنى دەس كۆتۈرۈپ مۇرىسىگە ئېلىپ ماڭدى . قىز تېپىچەكلەيتتى ، يۇلقۇناتتى ، يۇلقۇنۇپ تېپىچەكلىگەچ : «ۋايجان !» ، «ئانا !» دەپ توۋلايتتى ، ۋارقىرايتتى ، نالە قىلاتتى . شۇنچە مىغ ـ مىغ ئادەم دېڭىزى ئىچىدىن ئارىغا چۈشۈپ قىزنى ئايرىۋالىدىغان بىر ئەركەك چىقمىدى . «خوجا پاشا»نىڭ بۇ زورلۇق ـ زومبۇلۇقى ، بۇ كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە خۇددى شاھ مەشرەپ مەسچىت پەشتىقىدا تۇرۇپ ئىمام ـ موللىلارنىڭ كاللا ـ بېشىغا ، سەللە ـ دەستارلىرىغا سىيگەندەك ، قارىماققا ئەسكى ئىشتەك ، ئەمما ئەۋلىيالىق قىيامىدا تۇرۇپ قىلىنغان ساۋابلىق ، خەيرلىك ئىش ئىدى...

چوقان ۋەلىخانوف سودىگەرلەر سارىيىدىكى ھۇجرىسىدا كىچىك شىرە ئۈستىگە سىپتا خوتەن قەغىزىدىن ئۆزى تۈپلىۋالغان قېلىن دەپتەرنى ئېچىپ قويۇپ ، قومۇش قەلىمىنى تۇتقىنىچە قوشۇمىسىنى تۇرۇپ خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرماقتا . ئۇنىڭ خىيال قۇشى بايا بازاردا كۆرگەن ئەھۋال ئۈستىدە ئەمەس ، يىراق ئۆتمۈشنىڭ يۈكسەك ئېگىزلىكلىرىدە پەرۋاز قىلماقتا ئىدى...

بۇ جاھان، مۇشۇ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى دەۋر ـ مەزگىللىرىدە ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى بىلەن تاڭ شەپىقىدەك چاقناپ تۇرىدىغان ئاجايىپ مەدەنىيەتلەرنى يارانقان؛ ئالەمنى بېشىغا كىيگەن ماكادونىيىلىك ئىسكەندەرنى پەم ـ پاراسەتى ۋە جەڭگىۋارلىقى بىلەن ھەيران قالدۇرۇپ كەشىنى توغرىلاتقان؛ رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ يۇرىكىنى دىر ـ دىر تىترىتىپ، ياۋروپا ئىمپېراتورلىرىنىڭ بېشىدا قامچا ئوينىتقان ئاتىللادەك باتۇر ئەزىمەتلىرى؛ تۇران زېمىنىنى، ئۆزىنىڭ ئىززەت ـ غۇرۇرىنى، قىممىتىنى قوغداش يولىدا ئۇرۇشخۇمار، كۆرەڭ ئىران شاھى كەيخىسراۋغا قارشى ئات سالغان، جەڭ ماھارىتى بىلەن رەقىبىنى يېڭىپ، كاللىسىنى ئۇنىڭ ئۆزى خۇمار ئادەم قېنىغا چىلاپ قان تۆككەنگە تويدۇرغان تۇمارىستەك شىر يۈرەك خوتۇن ـ قىزلىرى بار، ئوغۇزخاندەك خانلىرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىيدەك يېتۈك ئەللىمالىرى بار، شەرقتە، ھېچ دېمىگەندىمۇ تۈركىي قوۋملارغا ئۇلگە بولارلىق شان ـ شۆھرىتى، سەلتەنىتى بولغان شۇنداق بۇيۇك خەلق ئەۋلادلىرىنىڭ جاھالەتچى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ كاساپىتىدىن چۇشۇپ قالغان ھازىرقى بىچارە ھالىغا ئېچىنماقتا، ئويلانماقتا، خىيال سۈرمەكتە... ئۇ مۇقاۋىسىغا «ئالەتە شەھەر خاتىرىلىرى» دەپ نام قويغان دەپتەرگە ئالدىنقى كۈنلەرى پۈتكەن مىسرالارغا ئارىلاپ كۆز يۇگۈرتتى.

«... قەشقەرلىكلەر چەت ئەل مۇھاجىرلىرىنى يەكلىمەي ئۇلارنىڭ ئىززىتىنى قىلمىدۇ. جاھاندا ئۆز ئىززىتىنى بىلمەي قالمىدىغان شۇنداقمۇ كىشىلەر بارىكى، سەن ئۇلارغا يول قويۇپ، ئىززىتىنى قىلساڭ، ئۇ سېنى ئاجىز چاغلاپ، جاھاندىكى جىمى ئەسكىلىكنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ، بېشىڭغا چىقىۋالىدۇ. ئۇنداق كىشىلەرگە يول قويۇش ئاقىلانىلىك ئەمەس. قوقانلىقلار ئەنە شۇنداق كىشىلەر جۇملىسىگە كىرىدۇ...»

«... ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار (جۇملىدىن جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇي-

غۇرلىرى — ئا) خوجىلارنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى قەتئىي توغرا دەپ ئىشىنىدۇ . خوجىلار زىناخورلۇق قىلسا ، ھاراق ئىچسە ، كوچىلار-دا ئاياللارنى تۇتۇۋېلىپ چۈمبىلىنى ئېچىۋەتسە ، كىشىلەرگە ئۇلار ساۋابلىق ئىش قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ . ھېچكىم ئۇلارنى توسۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ . بولۇپمۇ ، قەشقەرلىكلەر خوجىلارنى كاتولىك مۇخلىسلىرى پاپانى ھۆرمەتلىگەندەك ھۆرمەتلەيدۇ . ئۇلار خوجە-لارنى بارلىق ئىنسانلاردىن پاك ئىنسان دەپ قارايدۇ... »

ئۇ يەنە بىرپەس خىيال سۈرۈپ ئويلانغاندىن كېيىن ، قومۇش قەلىمنى قەغەزگە تىركىدى :

«... بۇ مىللەتنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان پۇتمەس - تۇگىمەس قۇللۇق ئاسارىتى ، زورلۇق - زومبۇلۇق ۋە ئادالەتسىزلىكلەر ، ئەنە شۇنداق بىر - بىرىگە ئىشەنمەسلىك ، ھۇرۇنلۇق ، يالغانچىلىق ، بۇزۇقلۇق دېگەندەك ئىللەتلەرنىڭ يامراپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇ-ۋاتىدۇ . لېكىن ، بۇ مىللەتتە باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن بولمىغان شۇنداق بىر سېھرىي كۈچ باركى ، ئەگەر بۇ مىللەت باشقىچە بىر ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە بولسىلا ، ئۆزلىرى بىلەن بىر دىندىكى باشقا مىللەتلەرنى ئارقىدا قالدۇرۇپ ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى... »

— چوقان ۋەلىخانوفنى بىزئاز چۈشىنىۋاتىمەن . ئۇ بىزگە ھېسداشلىق قىپتۇ ، ھە ، ت .تاغا...

— ھە ، نېمە ؟ بولدى ، ئەمدى ئۇلار توغرىسىدىكى گەپنى قويۇپ ، پارتىمىزنى كىچىك يۇلتۇز تېغى داۋىنىدا كورلىغا كې-لىشىنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋاتقان پرۇنۇالىسكىيلارغا يۆتكەيلى .

2

— قايتىپ كېتەي دەمسەن ؟

— قايتىپ كېتەي . ئاڭلىسام سەن بارماقچى بولغان جاي

قىپچاق دالىسىدىنمۇ قورقۇنچلۇق ئىكەن .
— شۇنداقمۇ ؟ — پرۇنژالىسكىي گەپنى ئۇزارتىپ ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمەي ، شويكوۋسكىيدىن تەنىلىك قىلىپ شۇنچىلىكلا سورىدى .
ساياھەتچىلىك ، ئېكسپېدىتسىيىگە دائىر كىتابلارنى ئانچە - مۇنچە ئوقۇپلا بۇ ساھەگە قىزىقىپ قالغان شويكوۋسكىي پرۇنژا- لىسكىينىڭ تەكلىماكانغا ئېكسپېدىتسىيىگە بارىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئۇنىڭ گۈرۈپپىسىغا قوشۇلغانىدى . يۇقىرى قاتلام ئائىلە- دە قاتتىق - يىرىك كۆرمەي ، ئىسسىق - سوغۇققا چىلىقماي ياغ ئىچىدىكى بۆرەكتەك چوڭ بولغان بۇ ئېسىلزادە خام پىشماق ، تەكرىتىغىنىڭ تارمىقى كىچىك يۇلتۇز داۋنىغا يامىشۇانقاندىلا ۋايساشقا باشلىغانىدى . «ھېلىتىن بۇنداق قاقشىسا ، تەكلىماكان قۇملۇقىغا بارغاندا ئۆلۈپ بېرەمدۇ نېمە ، گۈرۈپپىغا قوشۇۋالمىسام بوپتىكەن . ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق ؟ » دەپ بېشى قېتىپ تۇرغاندا ، شويكوۋسكىي قايتىپ كېتىش تەلىپىنى قويۇۋىدى ، پرۇنژالىسكىي- غا موك خۇشياقتى . تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇپ ، قولىغا يېتەرلىك يول راسخوتى بېرىپ ، ئارا يولدا ئېلىشۋالغان بىر ياللانما خادىمنى قوشۇپ غۇلجىغا يولغا سېلىۋەتتى .
1860 - يىللاردا ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا چىركىن مانجۇ - چىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زۇلمىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭ- لىرى كۆتۈرۈلۈپ ، كۇچا راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتى ، خوتەن ھەبىبۇللا ھاجى ھاكىمىيىتى ، قەشقەر سىدىق بەگ ھاكىمىيىتى ، شىمالدا ئىلى سۇلتانلىقى تىكلەندى . جەنۇبىي شىنجاڭدىكىلىرى قوقانلىق ياقۇپبەگنىڭ «تەقۋادار ئىسلام مۇخلىسى» نىقابىدىكى ھىيلە - نەيرەڭلىرىدە ۋەيران بولدى . ئىلى سۇلتانلىقى بولسا ، ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرى ماناس دەريا سى بويلىرىغىچە يوپۇرۇلۇپ بار- غاندا ، مانجۇ ھاكىمىيىتى بىلەن پىچىرلىشىۋالغان چارروسىيە جا- ھانگىرلىكى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىندى . شۇڭا شويكوۋس- كىينىڭ يۇرتىغا كاشىلىسىز كېتەلمىشىدە گەپ يوق ئىدى .

پرژىۋالىسكىينىڭ ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىدا تەرجىمان ئابدۇللا يۇسۇپ قوشۇلۇپ يەتتە كىشى بار ئىدى . غۇلجىغا كەلگەندە ئىككىسىگە بەزگەك تېگمەي ، شۇ يەردىلا قايتۇرۇۋېتىلگەنىدى . ئەمدى گۇرۇپپىدا تۆت ئادەم قالدى . «بۇمۇ ياخشى بولدى» دېدى پرژىۋالىسكىي ئۆزىگە ئۆزى . چۈنكى ئۇ لوپ كۆلىگە دەريادا كېمە بىلەن بېرىشنى نىشانلىغانىدى . بۇنىڭدا ئادەمنىڭ كۆپ بولغىنىدىن ئازراق بولغىنى ياخشى ئىدى . بۇنداق قىلغاندا دەريا ۋە دەريا ۋادىسىنى جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈۋالغىلى بولىدۇ ، يەنە بىر جەھەتتىن خەۋپ ـ خەتەرمۇ ئاز بولىدۇ .

ئۇلار داۋانغىمۇ چىقىپ بولدى . بۇ داۋان يولى ئادەملەر ئىنتايىن ئاز ماڭىدىغان خەتەرلىك يول ئىدى . داۋاننىڭ ئۇ تەرىپىدىكى قازاق چارۋىچىلار بىلەن بۇ تەرىپىدىكى موڭغۇل چارۋىچىلار ئۇ تەرەپتىن ـ بۇ تەرەپكە ئۆتمەكچى بولسا ، ئارىلىقنى يېقىن دەپ مۇشۇ چىغىر يولدا ماڭاتتى . پرژىۋالىسكىيلارنى غۇلجىدىن كورلىغىچە باشلاپ بېرىشقا ياللانغان توختى ئىلگىرى موڭغۇللار ئارىسىدا بىر مەزگىل تۇرغاچقا ، بۇ داۋاندىن ئۇدۇل كورلىنىڭ چەرچى مەھەللىسىگە چۈشۈپ كېتىدىغان يولنى بىلەتتى . پرژىۋالىسكىي خەتەرلىك بولسىمۇ ، ئارىلىقنىڭ قىسقىلىقىدىن مۇشۇنداق مېڭىشنى تاللىۋالغانىدى .

پرژىۋالىسكىي گۇرۇپپىدىكى خادىملارنى قايتىدىن رەتلەپ ، مەسئۇلىيەتلىرىنى بەلگىلەپ ، نەرسە ـ كېرەكلەرنى ئىدىتلاپ ، تۆت كىشىلىك ، ئون بەش ئاتلىق گۇرۇپپىنى باشلاپ داۋاندىن چۈشۈۋاتقاندا ، شاۋرۇن پەشمەت ، جىگەر رەڭ چەكمەن شالۋار ، ئۆتۈك كىيىپ ، بېلىگە ئۇزۇن غىلاپلىق خەنجەر ئاسقان ، ئادەتتىكىچە توقۇلغان ئات مىنگەن ئىككى كىشى ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، يورغىلاپ مېڭىۋاتقان ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ شىپىدە توختىدى . پرژىۋالىسكىيلارمۇ توختاپ ئۇلارغا ھەيران‌لىقتا قاراشتى . توختىنىڭ ئېيتقىنىچە ، بۇ يەرنىڭ ئوت ـ چۆپلىرى 8 ـ ئاينىڭ ئونلىرىدىن كېيىن چاندارنىڭ ئاغزىغا چىققۇدەك

بولىدىكەن. شۇڭا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ يەردە چارۋىچىلار بولماي-
دىكەن. «بۇ ئادەمسىز يايلاقتا بۇلار نېمىش قىلىدىغاندۇ، سەپەر-
چىلەرگىمۇ ئوخشىمايدۇ، تاغ قاراقچىلىرىمۇيا» پرژىۋالىسكىي شۇ-
لارنى ئويلىدى. قاراقچى بولسا، بۇنىڭ كارى چاغلىق. ئۇلار
خەنجىرىنى چىقىرىپ بولغۇچە، پرژىۋالىسكىي ئوۋلىغۇدەك بىرەر
تاغ جانداری ئۇچراپ قالسا دەپ ئوقلاپ ئالدىغا توغرا قويۇۋالغان
بەشئاتار مىلتىقىنى بەتلەپ بولىدۇ.

كەلگەنلەرنىڭ بىرى بۇلارغا بىرقۇر سەپسېلىپ قارىۋەتكەندىن
كېيىن، ئالدىدىراق تۇرغان توختىدىن:

— سىلەر پورۋالىسكىينىڭ ئادەملىرىمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— پورۋالىسكىي ئەمەس، پرژىۋالىسكىي، — توختى ئالدى
بىلەن ئۇنىڭ سۆزىگە تۈزىتىش بەردى، — ھە، بىز شۇ، مۇنۇ
كىشى، — توختى پرژىۋالىسكىينى كۆرسەتتى، — پرژىۋالىسكىي
بولىدۇ.

توختىدىن گەپ سورىغان ئاتلىق كىشى:

— بىز ئاتىلىق غازى ياقۇپبەگنىڭ چاپارمىنى، — دېدى-
دە، ئىچ تۆش يانچۇقىدىن تۆت چاسا قاتلانغان قەغەزنى ئېلىپ
پرژىۋالىسكىيغا بەردى.

پرژىۋالىسكىي قەغەزنى ئېلىپ ئېچىپ قارىدى. قەغەزدە ئۈچ
قۇرلا خەت بار ئىدى. پرژىۋالىسكىي خەتنى تەرجىمان ئابدۇللا
يۈسۈپكە بەردى.

ئابدۇللا خەتكە كۆز يۈگۈرتتى. خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«نىكولاي مېخايلۇۋىچ پرژىۋالىسكىيغا:

جانابلىرىنىڭ بىز تەرەپكە قەدەم تەشرىپ قىلىۋاتقىنىڭىزدىن
ۋاقىپ بولغاچ، ئالدىڭىزغا چاپار ماڭدۇردۇق. مەكتۇپىمىزنى
كۆرگەن ھامان كورلىدىكى دارۇل سەلتەنىمىزگە قاراپ ئات-
لانغايسىز.

تەلەپ دىدار ياقۇپبەگدىن (مۆھۈر)

هىجرىيە مىلادىيە 1876 - يىلى 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى) .

چاھار شەنبە»

ئابدۇللا خەتنىڭ مەزمۇنىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— بىزمۇ ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشەلىسەك ياخشى بولاتتى ، دەپ ئويلاپ يۈرەتتۇق ، — پرۇفېسسور تەرجىمانى ئارقىلىق چاپارمەنگە دېدى ، — خەتنى ئېلىپ كەلگىنىڭلار ياخشى بولدى . سىلەر سالتاڭ ئىكەنسىلەر ، بىز يۇكلۇك ، تېز ماڭالمايمىز . بىز بىلەن بىللە ماڭساڭلار ئىچىڭلار پۇشۇپ قالمدۇ . سىلەر ئالدىمىزدا بېرىپ ، بەگكە بىزنىڭ كېلىۋاتقىنىمىزنى خەۋەر قىلىپ قويۇڭلار ، بىز ئارقاڭلاردىنلا يېتىپ بارىمىز .

ئىككى چاپار «قانداق قىلىمىز» دېگەندەك بىر - بىرىگە قاراشتى . ياقۇپبەگ بۇلارغا خەتنى ئاپىرىپ بېرىشنىلا ئېيتقان ، ئۇلارنى ئېلىپ كېلىشنى ئاغزىغا ئالمىغان . «ياقۇپبەگنىڭ ئۆز قولىدا خەت يېزىپ ئەۋەتكىنىدىن قارىغاندا ، بۇلارمۇ ئاددىي ئادەملەر ئەمەس . ياق ، بىز سىلەر بىلەن بىللە ماڭمىز دېسەك ، ئالاپ ماڭمىز ، دېگەندەك بولۇپ قالمدۇ . بوپتۇ ، مۇشۇلارنىڭ دېگىنىدەك قىلىپ ، كورلىغا يېقىن يەردە ساقلاپ تۇرساق بولىدۇغۇ» دەپ ئويلىدى . خەتنى بەرگەن چاپارمەن ، ئويلىغىنىنى ھەمراھىغا دېۋىدى ، يەنە بىر چاپارمەن :

— شۇنداق قىلايلى ، ئالدىدا مېڭىپ تۇرايلى ، — دېدى .

— شۇنداق بولسۇن ئەمىسە ، بىز ئاتلىق غازى بېگىمىزگە ئۇلار كېلىۋاتىدۇ ، دەپ خەۋىرىڭلارنى يەتكۈزەيلى ، — دېدى باش چاپارمەن .

ئۇ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ، ھايالشماي بارارسىلەر ، دەپ قوشۇپ قويماقچىدى ، پەرمان قىلغاندەك تۇيۇلۇپ قېلىپ ئىشنى بۇزۇپ قويماي دەپ ئويلىدى - دە ، تىلىنى ئىچىگە تارتىۋالدى .

ئۇلار تۇلۇمدەك سېمىز ئاتلىرىنى ئويناقلىتىپ چېپىپ

كەتتى .

پرژىۋالسكىي ياقۇپبەگنىڭ خېتىدىكى : «كۆرگەن ھامان» ، «ئاتلانغايسىز» دېگەن سۆز بىلەن «تەلەپ دىدار» دېگەن سۆزلەرگە ئالاھىدە دىققەت قىلدى . ئالدىنقى ئىككى سۆز كۈرەڭ ھۆكۈمدارنىڭ تەلەپپۇزى بولسا ، كېيىنكىسى ئىلاجسىزلىقتا قالغان كىشىنىڭ ئۆز رەقىبىگە دوستلۇق قولىنى سوزۇشقا مەجبۇر بولغىنىنى كۆرسىتەتتى .

— ھەي ، بۇ قاقۇاش كورلىدا ئىكەن ئەمەسمۇ ، سەپىرىمىز كاشىلىغا ئۇچراپ قالارمۇ؟ — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— ياق ، ئۇنداق بولمايدۇ ، ھەرقانچە توسالغۇغا ئۇچرىساقمۇ ، لوپ كۆلىگە بارىمىز ، ئۇ بەزىدە ئۇزۇن تۇتۇپ تۇرالمايدۇ ، — دېدى پرژىۋالسكىي .

ياقۇپبەگنىڭ ھازىر كورلىدا ئىكەنلىكى بىلەن ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىن بېكىتكەن مېڭىش يولىنى ئۆزگەرتمەيدۇ . ئۇ ئىشىنىڭ بۇ تەرىپىنىمۇ ئويلىغان ھەم ياقۇپبەگنىڭ ئالدىدىن لوپ كۆلى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى . ئۇ ئوفىتسېرغا خاس نەزىرى بىلەن ۋەزىيەتنى ھەر تەرەپتىن كۆزىتىپ ، ئىنچىكە مۇھاكىمە قىلىش نەتىجىسىدە ئۆزىدە مۇشۇنداق ئىشەنچنى تۇرغۇزغانىدى .

ئەتراپنى قارا بۇلۇتتەك قاپساپ ، داۋانچىڭغىچە قىستاپ كېلىۋاتقان مانجۇ قوشۇنلىرى ئالدىدا ياقۇپبەگ گاڭگىراپلا قالغانىدى . ئەنگلىيە چارۋىسىنىڭ قاش ـ قاپىقىغا قاراپ ، ئۇنىڭغا بېرىشكە ۋەدە قىلغان قورال ـ ياراغ ۋە باشقا نەرسە ـ كېرەكلىرنى تېخىچە بەرمىگەنىدى . بۇنداق ئەھۋالدا ، ئۇنىڭ رۇسىيىگە ياخشىچاق بولۇپ ، ئۇنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ كويىدا بولماقتىن باشقا ئامالى قالمىغانىدى .

پرژىۋالسكىي گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ دېلىغۇل بولۇپ ئىشەنچىنى يوقىتىپ قويماسلىقى ئۈچۈن ، نۆۋەتتە ياقۇپبەگ قوشۇنلىرى بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا بولۇۋاتقان ئۇرۇش ئەھۋالىنى ، ئاقىۋىتىنى ، ھەتتا چارۋسىيە ھاكىمىيىتى بىلەن مانجۇ

هاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان ۋەده ـ پۈتۈملەرگىچە بىرقۇر سۆزلەپ بەردى.

3

يۈكلۈك ئاتلارغا قارىغاچ توپىنىڭ ئارقىسىدا توختى بىلەن بىللە كېلىۋاتقان ئابدۇللا ئېتىنىڭ مېڭىشىنى سەل تېزلىتىپ پرژىۋالىسكىيغا يېقىنلاپ كېلىپ، ئۇنىڭغا پەس ئاۋازدا بىرنېمىلەرنى دېدى. پرژىۋالىسكىي ھەيران قالغاندەك بولۇپ، بېشىنى كەينىگە بۇراپ توختىغا تەئەججۇپلۈك قارىدى ۋە ئۇنى كەل دەپ ئىشارە قىلدى. توختى بىر خىل ئوڭايسىزلانغان ھالەتتە يېقىن كەلدى.

— سەنمۇ قايتىپ كېتەي دەمسەن، نېمىشقا؟ — پرژىۋالىسكىي سورىدى.

توختى جاۋاب بېرىش ئورنىغا ئابدۇللاغا قارىدى.

— ماڭا قارىغۇچە، ئۆز ئاغزىڭ بىلەن ئېيتمامسەن، — دېدى ئابدۇللا.

— مەن ياقۇپبەگكە ئەسكەر بولغان، كېيىن ئۇنىڭ ئائىلە روزغارلىرىنى قوغداپ ماڭىدىغان يېقىن سەرۋازلىرىدىن بولدۇم. بۇلتۇر كۇچادىكى چېغىمىزدا، بىرنەچچىمىز مەسلىھەتلىشىپ، بىر كېچىسى بۇران چىققان ۋاقتىتىن پايدىلىنىپ، مىنىپ يۈرگەن ئاتلىرىمىزغا يەنە بىرىدىن ئاتنى يانداپ ئوغرىلاپ قېچىپ غۇلجىغا ئۆتۈپ كەتتۇق، — توختى گېپىنى ئاغزىدىن چۈشۈپ قالىدىغان ئاران ـ ئاران دەپ بولۇپ توختىدى.

— نېمىشقا قاچقانتىڭلار؟ — پرژىۋالىسكىي ئۇنىڭ قاچقىنىغا قىزىقسۇنغاندەك سورىدى.

بۇلارنىڭ گەپلىرىنى ئابدۇللا ئۇدۇللۇق تەرجىمە قىلىپ بېرىۋاتاتتى.

— مەن ياقۇپبەگنى تاپىندا قۇرت ئۆلمەيدىغان تەقۋادار ئادەم ئىكەن دەپ ئۇنىڭغا ئەسكەر بولغان، — ئەمدى توختى ئانچە ئوڭايـ

سىزلانماي ، تېز ـ تېز هەم ئاۋازىنى كۆتۈرۈپرەك سۆزلەشكە باشلىدى ، — بەزىلەردىن ئۇنىڭ خوتەننىڭ ھاكىمبېگى ھەببۇللا ھاجىنى ، كۈچادىكى راشىدىن خوجىنى مېھمانغا دەپ تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكىنىنى ، ئۇلارنى ئۆلتۈرگەنلەرنىمۇ باشقا بىر بەتنام ـ گۇناھ ئارتىپ جىممىدە يوقىتىۋەتكىنىنى ئاڭلىدىم . ئارىمىزدىن بەزىلەر تۇرۇپلا يوقاپ كېتىدۇ ، بەزىلەردىن بۇلارنى ياقۇپبەگنىڭ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكىنىنى ئاڭلاپ ، ئۆزۈمنىڭ ھاياتىدىن ئەنسىرەپ قالدىم ، بۇنداق قورقۇشتا يۈرگەنلەر مەنلا ئەمەسكەنمەن .

ھىيلە ـ نەيرەڭلىك ، قارا نىيەتلىك ، ئىنسان پەزىلىتىدىكى ئەڭ يىرگىنچلىك نەرسە . نەيرەڭۋاز ، قارا نىيەت ئادەم ياخشى كۆرۈنۈشلۈك نىقابى بىلەن بىر مەھەل كىشىلەرنى ئالداپ ، ئۇلارنىڭ ئىشەنچىگە ، ھىمايىسىگە ئېرىشىۋالغىنى بىلەن ، قارا نىيىتى ئاشكارىلانغان ھامان ، توزغىقى توزۇپ ياغىچىلا قالغان يېكەندەك يالغۇز قالىدۇ ، ھامان بىر كۈنى قارا نىيىتى ئۆزىنىڭ بېشىغا چىقىدۇ .

توختىدىن يەنە ئاسماقچىلاپ سوراۋېرىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى . پرژىۋالىسكىي ئويلاپ قالدى . توختى كورلىغا بارسا ، ياقۇپبەگنىڭ كۆرۈپ قېلىشى ناتايىن . چۈنكى ، ئۇ ئوتتۇرىدا يۈرمەيدۇ ، ئەمما ئۇنىڭ ئادەملىرىدىن بىرەرسى چېلىقتۇرۇپ قېلىپ چېقىپ قويسىلا ، ئارىغا چۈشكىلىمۇ بولمايدۇ ، ئۇنىڭ كاللىسى كېسىلىدۇ ، ئۇ ھالدا پرژىۋالىسكىي ئوڭايسىز ئەھۋالدا قالىدۇ . بۇنىڭغۇ كارى چاغلىق ، بىلمىگەنگە سېلىپ ئېرەنشىمەي يۈرىۋەرسە بولىۋېرىدۇ . يامىنى شۇكى ، بىر ئادەمنى باشلاپ ئەكېلىپ ياقۇپبەگكە تۇتۇپ بەرگەندەك بولىدۇ .

— غۇلجىغا قايتىپ كېتەمسەن ياكى باشقا يەرگە كېتەمسەن ؟

— باشقا نەگە بارىمەن ، ھەممە يەردە ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى بار . غۇلجا تەرەپكە كېتىمەن .

— ئالدىمىزدا بىر مەھەللە باردەك قىلىدۇ ، سەن شۇ يەردە

قال ، غۇلجا تەرەپكە ماڭغانلار بولۇپ قالسا بىللە كېتەرسەن ، — دېدى پرژىۋالىسكىي .

— ياق ، مۇشۇ يەردىنلا قايتاي . مەھەللىدە ياقۇپبەگنىڭ يول توسارلىرى بولۇپ قالسا چاتاق بولىدۇ ، — دېدى توختى .

توختى پرژىۋالىسكىيغا ئېتىۋ بىلەن ياللانغان بولۇپ ، كۈنىگە ئىككى كىشىلىك ھەق بېرىدىغانغا كېلىشكەنىدى . پۈتۈم بويىچە ئىۋان كوزمىچ ھېسابلاپ توختىغا تېگىشلىك ھەقنى بەردى . ئىۋان كوزمىچ گۇرۇپپىنىڭ مالىيە ، مەشغۇلاتلىرىنى باشقۇراتتى . پرژىۋالىسكىينىڭ تاپىلىشى بىلەن ، داۋاننىڭ نېرىسىدىكى ئادەم بار يەرگە يېتىۋالغۇچە يەتكۈدەك يېمەكلىكلەردىن بەردى . توختى تەڭگىلەرنى يانچۇقىغا سالدى ، خۇرجۇننىڭ ئىككى بېشىدىكى نەرسىلىرىنى بىر تەرىپىگە جايلاشتۇرۇپ ، پىششىق گۆش ، نان ، بولكىلارنى خۇرجۇننىڭ بىر تەرىپىگە سېلىپ ، ئېگەرنىڭ كەينىگە قويۇپ ، تۈجۈپىلەپ تېڭىپ قالدى . پرژىۋالىسكىيلار يولىنى داۋاملاشتۇرىۋەردى .

بۇلار بىر دوقمۇشتىن ئەگىپ ، مەھەللىگە يېقىنلاشقاندا ، مەھەللىدىن ئون نەچچە ئاتلىق كىشى ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە كېلىپ ، بۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ توختىدى .

— سىلەر كىملەر ؟ نەدىن كېلىپ ، نەگە كېتىۋاتىسىلەر ؟ — ئۆز توپىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ، قامچىسىنىڭ جەرەن مۇڭگۈز دەستىسىنى ئېگەر بېشىغا تىرەپ تۇرغان ، شاۋرۇندىن قايرىما ياقىلىق پەشمەت كىيىپ ، بېلىگە كەڭ كەمەر باغلاپ ، غىلاپلىق ئۇزۇن خەنجەر ئېسىۋالغان ، ئوتتۇز ياش ئەتراپىدىكى بىر سەرۋاز گۇرۇپپىدىكىلەرگە قاراپ سورىدى ۋە ئابدۇللانى كۆرۈپ ، — سەن بۇ پەرەڭ[1] سېرىقلار ئارىسىدا نېمىش قىلىسەن ؟ — دەپ قوشۇپ قويدى .

ئابدۇللا گەپ قىلغۇچىغا قاراپ قويۇپ ، پرژىۋالىسكىيغا :

— بۇنىڭغا ھېلىقى خەتنى كۆرسىتىپ قويايلى ، — دېدى

---

① پەرەڭ — ياۋروپالىقلارنى يەرلىك خەلق «پەرەڭ»لەر دەپ ئاتايتتى .

رۇسچە .
پرژىۋالىسكىي يېنىدىن ياقۇپبەگنىڭ ھېلىقى مەكتۇپىنى چە-
قاردى . ئابدۇللا ھېلىقىدىن :
— سەن خەت تونۇمسەن ؟ — دەپ سورىدى .
ئۇ ياق ، دېگەن مەنىدە بېشىنى چايقىدى .
— قايسىلار خەت تونۇيسىلەر ؟ — ئابدۇللا توپقا قاراپ
سورىدى .
— مەن تونۇيمەن ، — گەپ قىلغاچ توپ ئىچىدىن بىرسى
ئالدىغا چىقتى .
ئابدۇللا خەتنى ئۇنىڭغا كۆرسەتتىپ :
— بۇرادەرلىرىگە ئۇنلۇك ئوقۇپ بەر ، — دېدى .
بايىقى ئاتلىق ھەجىلەپ يۇرۇپ خەتنى ئاران ئوقۇپ بەردى .
— بۇلار ياقۇپبەگنىڭ مۇشۇ خېتى بويىچە كورلىنغا كېتىۋاتقان
مېھمانلار ، — دېدى ئابدۇللا .
ياقۇپبەگنىڭ خېتىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپلىنىپ ، كەلگەن
ئاتلىقلارنىڭ بايىقى سۇر - ھەيۋىسى بوشىدى .
— بىز يول چارلىغۇچى چەۋەندازلار ، — دېدى باشتا گەپ
قىلغىنى ، — سىلەر يولۇڭلارنى مېڭىۋېرىڭلار ، بىز ئەتراپنى چار-
لاپ كېلەيلى ، — ئۇ توپىدىكىلەرنى مېڭىشقا بۇيرۇدى .
ئابدۇللا ئۇنىڭدىن كورلىنغا بارغۇچە بولغان يولنى تەپسىلىي
سورىۋالدى . چۈنكى ، توختى ئارىلىقتىكى بەزى يوللارنى ئوبدان
بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى...
ئارىدىن بەش كۈن ئۆتكەندە كورلىنىڭ قارىسى كۆرۈندى .
كىچىك بىر مەھەللىگە كەلگەندە ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا مەكتۇپ ئېلىپ
بارغان ھېلىقى ئىككى چاپار كەلدى .
— بىز سىلەرنى ساقلاپ تۇرغان ، سىلەرنى ھازىرلا ئاتلىق
غازىنىڭ ئالدىغا باشلاپ بارايلىمۇ يا كى ئەتىگەنلىككە بارامسى-
لەر ؟ — دەپ سورىدى باش چاپارمەن .
بۇ چاغدا قاش قارىيىپ قالغانىدى . پرژىۋالىسكىي بىرنېمىنى

ئويلىغان چېغى :

— ياقۇپبەگنىڭ ئالدىغا ئەتىگەنلىككە بارايلى ، — دېدى .

ئىككى چاپارمەن :

— بىز سىلەرنىڭ كورلىغا يېتىپ كەلگىنىڭلارنى ئاتىلىق غازىغا خەۋەر قىلايلى ، — دېدى ـ دە ، ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ يۈرۈپ كەتتى .

— قاراڭلار ، ماۋۇ ئىككى كاززاپنى ، نەچچە كۈندىن خالىغان يېرىدە لاغايلاپ يۈرۈشۈپ ، ئەمدىزە خوجايىنىغا بىزنى باشلاپ كەلگەن بولۇپ كۆرۈنمەك بولۇشۇۋاتىدۇ ـ ھە ، — دېدى پرژىۋالىسكىي .

— «مال ئىگىسىنى دورىمىسا ، ھارام» دېگەننىڭ دەل ئۆزى مۇشۇ ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

ئۇنىڭ گېپىگە ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى .

ئىۋان كوزمىچ پرژىۋالىسكىيدىن يەتتە ياش كىچىك بولسىمۇ ، تۇرمۇشتا كۆرگەن ـ بىلگىنى جىق ئىدى ، جاپاغا چىداملىق ، خېلى ـ خېلى جاپا ـ مۇشەققەت ، رىيازەت چەكسىمۇ ، ۋايساپ كەتمەيتتى ، بەلكى شۇنداق چاغلاردىمۇ خۇشخۇي يۈرەتتى ، لېكىنىزە ، سەل سەۋرسىز ، ئالدىراڭغۇ ئىدى . گۇرۇپپىدىكىلەر ئىچىدە ئۇنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ، چۈچۈك ، يۇمۇرلۇق ، خۇش چاقچاق پاراڭلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈپ ، دەماللىققا بولسىمۇ غەم ـ ئەندىشە ، خاپىلىقنى ئۇنتۇلدۇراتتى .

ئۇلار يولىنى داۋام ئەتمەكتە .

4

ئېكسپېدىتسىيىچىلەر لەڭگەر ، غوڭراتتىن ئۆتۈپ قارىدۆڭگە ئاز قالغاندا ، ئالدى تەرەپتە قويۇق توپا ـ چاڭ كۆتۈرۈلدى . ھايالىشماي توپا ـ چاڭ ئاستىدا بۇلار تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىق كۆرۈندى ، ئۆلۈك توپا سۇدەك ئاقىدىغان يولدا ، ئۇلار

ئاتلىرىنى يورغىغا سېلىپ ماڭغاچقا ، تۇياقلار ئاستىدىن ئۆرلىگەن توپا ئۇندەك توزۇيتتى .

— قايسىكلار پرۇالىسكىي ؟ — ئۇ تەرەپتىن كېلىۋاتقانلار ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختاپ ، ئالدىدا تۇرغان بىرى سورىدى .

— ئابدۇللا بۇ قېتىم ئۇنىڭ سۆزىگە تۇزىتىش بېرىپ يۇرمەي ، ئۇنىڭ دېگىنىنى پرژېۋالىسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بەردى . پرژېۋالىسكىي ئابدۇللاغا :

— مېنىڭ پرژېۋالىسكىي ئىكەنلىكىمنى دەپ قوي ، — دېدى .

ئابدۇللا پرژېۋالىسكىينى كۆرسىتىپ تونۇشتۇرۇۋېدى ، پرژېۋالىسكىينى سورىغان بايىقى ئاتلىق دەرھال ئېتىدىن چۈشتى . ئارقىسىدا تۇرغان ئاتلىقلارمۇ ئاتلىرىدىن چۈشۈشتى .

— مەن بايانبەگ پانسات[1] ، ھازىر ئاتلىق غازىمىزنىڭ پەرمانى بىلەن رۇس ساياھەتچىلەرنىڭ[2] ئامانلىقىغا مەسئۇلمەن . سىلەرنى قوغداپ ماڭغىلى كەلدۇق ، — دېدى پرژېۋالىسكىيغا قاراپ .

بايانبەگ ئېگىز بوي ، تەمبەل ، قىسقا بۇرۇت ، كەكە ساقال ، قاڭشارلىق ، قاش ـ كۆزى جايىدا ، كۆزى ئولجا ئىزدەۋاتقان قۇش كۆزىدەك بەزىدە چەكچىيىپ ، بەزىدە تېز ـ تېز ئۇيان ـ بۇيان قاراپ قالىدىغان ، قارىشىدىن سەزگۈرلۈك بىلەن ئەنسىزلىك تەڭ ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئادەم . ئۇ باشقا ئادەملىرىگە قارىغاندا ئالاھىدە كۆرۈنەتتى . باشقىلارنىڭ پەشمىتى سۇس جىگەر رەڭدە ، ئۇنىڭ قېنىق رەڭدە ئىدى . باشقىلار قىلىچلا ئېسىۋالغان ، ئۇ بولسا ئوق يېنىغا قىلىچ ، سول يېنىغا ئۇزۇن خەنجەر ئاسقانىدى .

پرژېۋالىسكىيلارمۇ ئاتتىن چۈشتى ، ئۇلار ئۆزئارا كۆرۈشۈشتى . پرژېۋالىسكىي سەپەرداشلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ :

— ماڭا ۋە بۇلارغا دەيدىغان قانداق گېپىڭلار بولسا ، — ئابدۇللانى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ، — بۇ كىشىگە ئېيتساڭلارمۇ بولـ

---

① پانسات — بەش يۈز كىشىلىك قوشۇن بېشى .

② «ئېكسپېدىتسىيىچى» دېگەن سۆزنى توغرا تەلەپپۇز قىلالمايۋ «ساياھەتچى» دەپ ئاتىغان .

بدۇ ، بىزگە تەرجىمە قىلىپ بېرىدۇ. ئىسىم ـ فامىلىسى ئابدۇللا يۇسۇپ ، — دېدى .

— تونۇشۇۋالدۇق ، قېنى ، ئاتلىرىمىزغا مىنىپ يولىمىزغا ماڭايلى ، ئاتلىق غازى يولۇڭلارغا قاراپ قالدى ، — دېدى بايانبەگ ۋە گېپىنى تۈگىتىپلا ئېتىغا مىندى .

ئاتلىقلار قاربدۆك كەنتىدىن ئۆتۈپ بوستان مەھەللىسىگە كەلدى . بىر ـ بىردىگە ياندىاش زىچ سىلىنىغان ئۆيلەر ، ئالدىراپ ـ ئالدىرماي پىيادە ، ئات ـ ئېشەكلىك ، ھارۋىلىق ئۇيان ـ بۇيان ئۆتۈشۈپ تۇرغان ئادەملەردىن شەھەر ـ بازارغا يېقىن كېلىپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى . ئۇلار چوڭ كوچىغا چىقىپ سولغا — ساي يولى تەرەپكە بۇرۇلدى . چوڭ كوچىدا ئادەملەر بەك ئاز ئىدى . بازارچى پۇقرالاردىن ئاتلىق ، پىيادە چارلىغۇچىلار كۆپ ئىدى .

— بۇ يۇرت ئەجەب سۆرۈن ، سۇرلۇك كۆرۈنمدۇغۇ ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ پەس ئاۋازدا پرزىۋالسكىيغا .

— ئۇرۇش چۇقانلىرى بوسۇغىسىدىلا بولۇۋاتىدۇ ئەمەسمۇ .

— بىزگە زىيانكەشلىك قىلىپ قويماس ـ ھە ؟

پرزىۋالسكىي ئىۋان كوزمىچقا قاراپ مېيىقىدا كۇلۇپ قويۇپ دېدى :

— سەن ھەربىي ئەمەسسەن ـ دە . شۇڭا كۆزىتىشىڭ مۇشۇنداق چىلىك . ئويلاپ كۆر ، ھازىر بۇلار تەس كۇنگە قالدى . بۇلار مۇشۇ كۇندە بىر ھىمايىچىگە ، ياردەمچىگە موھتاج . مەن بۇلارنىڭ خوجايىنى بىزنى ئۆزىگە قالقان قىلىپ يېنىدا ئۇزاقراق تۇتۇۋالارمۇ ، دېگەن ئەندىشىدە .

— ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا قانداق قىلىمىز ؟

— ھازىر مەن دەل مۇشۇ ئىش ئۈستىدە ئويلىنىۋاتىمەن .

بۇلار ئانچە ئۇزاق ماڭماي ئېگىز ، ھەيۋەتلىك ، تۆت چاسا قورغاننىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى . قورغاننىڭ قوۋۇقى ئالدى تەرەپتە بولۇپ ، قوش قاناتلىق يوغان ، ئېگىز قوۋۇق پۈتۈن يۇرتنى

بىر ھاپ بىلەن يۇتۇۋېتىدىغاندەك كونا بازار تەرەپكە سۈرلۈك قاراپ تۇراتتى. ھېلىمۇ ياخشى قوۋۇق يېپىق ئىدى، بولمىسا قورغاننىڭ ئىچى تېخىمۇ سۈرلۈك كۆرۈنۈپ كېتەتتى. ئالدىدا باشلاپ ماڭغان بايانبەگ قورغان دەرۋازىسى تەرەپكە قاراپ قويۇپ ئالدىغا قاراپ ئۇدۇل مېڭىۋەردى. «بىزنى مۇشۇ قورغان ئىچىگە ئەكىرىۋالمىدى-غان ئوخشايدۇ» دېيىشىپ دەككە ـ دۈككىگە چۈشكەن ئېكسپېدىتسىيىلەرنىڭ يۈرىكى جايىغا چۈشۈپ، ھەممىسى ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ كېتىشتى. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بەشتىن ئون جەسەكچى مىلتىق، قىلىچ تۇتۇشۇپ، بۇلارغا قاراپ بىرنېمىلەرنى دېيىشەتتى. قورغاننىڭ ئۈستىدە، قوختالىرىدىمۇ جېسەكچىلەر پەسكە قاراپ تۇراتتى.

پرۇنۇالىسكىي تەرجىمان ئارقىلىق بايانبەگدىن سورىدى:

— بىزنى نەگە ئاپىرىسىلەر؟

كېتىۋاتقان بايانبەگ بېشىنى كەينىگە بۇراپ تۇرۇپ:

— ئاتىلىق غازىمىزنىڭ سەلتەنەت بارگاھىغا، — دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى. ئۇنىڭ چىرايى ئىپادىسىز ئىدى، ھېچ نەرسىنى قىياس قىلغىلى بولمايتتى.

قورغاندىن ئۆتۈپ بىرئاز ماڭغاندىن كېيىن، ئۇلار يولنىڭ بىر تەرىپى بۇك باغلىق، يەنە بىر تەرىپى توپ ـ توپ تېرەكلىك بىر جايغا كېلىپ توختاشتى. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاجايىپ يوغان ئاق چىدىر ئۆي تۇراتتى. چىدىرنىڭ ئەتراپىدا، باغ تېمىنىڭ ئىچى ـ تېشىدىمۇ مىلتىقلىق، قىلىچلىق كۆزەتچىلەر بۇلارغا قارىغاچ ئۇيان ـ بۇيان مېڭىپ يۈرەتتى.

پرۇنۇالىسكىي: «ياقۇپبەگ ئاشۇ ئاق چىدىر ئىچىدە بولسا كېرەك» دەپ پەرەز قىلدى.

ئۇ توغرا پەرەز قىلغانىدى. ياقۇپبەگ كورلىغا ھەر قېتىم كەلگەندە، يۇرت ئىچىدىمۇ، قورغاندىمۇ تۇرماي، باشئەگىم يولى ئېغىزىغا يېقىن مۇشۇ باغدا تۇراتتى. باغ شىرمەتباي دەپ ئاتىلىدىغان قوقانلىق بىر سودىگەرنىڭ بېغى ئىدى. باغ ئورنى ئەسلىدە

بۇك چىغلىنق ئىدى . سودىگەرچىلىك بىلەن كىشىپ قالغان شىرمەت-
بايىنىڭ كۆزى تۇپرىقى ياخشى ئىگىسىز چىغلىققا چۈشۈپ ، ئادەم
ياللاپ چىغلارنى قومۇرغۇزدى . يولغا قارىتىپ ئىشىك قويۇپ ، تۆت
تەرىپىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىنى ئوخشاش قىلىپ چاسىلاپ ئادەم
بويى ئېگىزلىكتە ئەنجان تېمى سالدۇرۇپ ، ئۈستىگە ئېگىز ئۆس-
كەن ئاقتىكەن قويدۇردى ، ئىچىگە ئىت ، مۈشۈكمۇ كىرەلمەيدىغان
دەرىجىدە قوشاملىدى . بۇ كۈز ئايلىرى ئىدى . قوشام ئىچىنى كۈز
ئوسىسىغا قاندۇرۇۋېتىپ ، قەشقەرگە كەتتى . ئارىدىن يىگىرمە
كۈندەك ۋاقىت ئۆتكەندە ، لىق بىر هارۋا هەر خىل مېۋە دەرەخ
كۆچەتلىرى ، ئۇرۇق - ئۇرۇقچىلارنى ئېلىپ كەلدى . سالىدىغان
ئۆي - ساراي ، بەزمە - باراۋەت قىلىدىغان جاي ئورنىنى ئوبدان
پىلانلاپ ، مېۋە كۆچەتلىرىنى تۈر - خىلى بويىچە رەتلىك قويدۇر-
دى . كۆچىتى بولمايدىغان مېۋىلەرنىڭ ئۇرۇقچىلىرىنى كەچ كۈزدە
تېرىۋەتتى . مۇنبەت تۇپراققا قىشچە ئۆزلىشىۋالغان كۆچەتلەر كې-
يىنكى يىلى هەممىسى دېگۈدەك كۆكلىدى . باغنىڭ يول تەرەپ بىر
چېتىگە چىرايلىق ئۆي - ساراي سېلىندى . شىرمەتباي قوقاندىن
ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ ئەكەلدۇردى . بۇ ۋەلىخان تۆرە قەشقەرنى
قانغا بويىغانىنىڭ ئالدىدىكى ئىش ئىدى . ئۇچ يىلدىن كېيىن كۆ-
چەتلەرنىڭ مېۋىگە كىرگىنى مېۋە كۆرسەتتى ، مېۋىگە كىرمىگەنلە-
رى يالغان چېچەك كۆرسەتتى . «شىرمەتباي بېغى» دېسە ، هەممە
ئادەمنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان ، كورلا بويىچە داڭلىق باغقا ،
يۇرت كاتتىلىرى دائىم بەزمە - باراۋەت ئۆيۇشتۇرىدىغان «هۇزۇرخانا»
غا ئايلاندى . باغنىڭ قارشى تەرىپىگە — يولنىڭ ئۇ قاسىتىغا ئاق
تېرەك ، كۆك تېرەكلەرنى ، ئېرىق بويلىرىغا سۆگەت ، تاللارنى
تىكتۇردى . تېرەكلەر تۈرى بويىچە توپ - توپ تىكىلگەن بولغاچقا ،
ئۇ تەرەپ «توپتېرەك» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى .

1867 - يىلى ياقۇپبەگ ئۇرۇمچى تەرەپكە قوشۇن تارتىپ
كورلىنى ئۆزىنىڭ ئىككىنچى دارۇل سەلتەنىتى قىلىپ كەلگەندە ،
شىرمەتباي ئۆزىنىڭ بۇ قوقانلىق بېگىگە بېغىنى هەدىيە قىلىپ

تۇتقانىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ ياقۇپبەگ كورلىغا كەلسىلا ، بۇ باغ ئۇنىڭ بارگاھ تۇرالىغۇسى بولاتتى ، باغ ئەتراپى ئاۋات بازارغا ئايلىناتتى .

ھازىر بۇ يەر سۇكۇتكە چۆمگەندەك بەكلا جىم ئىدى . باغ ئىچىدىكى چوڭ ئاق چېدىر بولسا ، غەم ـ قايغۇ ئىچىدە قالغاندەك تېخىمۇ جىم ئىدى . ئەتراپنى كۆزىتىپ يۈرگەن ئەسكەرلەر بۇ جىملىققا سۇرلۇكلۇك قوشۇپ ، بۇ يەرنى تۇتقۇنلار لاگېرىغا ئوخشىتىپ قويغانىدى .

ئىچى سىقىلىپ تۇرغان پرۇفېسسور بولالماي ئېغىز ئاچتى :

— بىزنى ياقۇپبەگ قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرى ، ئازراق ئارام ئېلىۋالغاچ ئۆزىمىزنى تۇزەشتۇرۇۋالساق بولاتتى .

— شۇنداق ، شۇنداق ، سىلەر ئارام ئېلىۋالمىساڭلار بولمايدۇ ، ھە ، مانا كەلدۇق ، — بايانبەگنىڭ گەپ ـ سۆزى دۇدۇقلىغاندەك ئېغىز ـ پەس ئىدى . ئۇ پرۇفېسسورنى تېرەكلەر ئارىسىدىكى ئوتتۇرا ھال چوڭلۇقتىكى ئاق ـ قارا ئالماچ بىر چېدىر ئالدىغا باشلاپ كەلدى ، — ھازىرچە مۇشۇ چېدىردا ئارام ئېلىپ تۇرۇڭلار . مەن سىلەرنىڭ كەلگىنىڭلارنى ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلىۋېتەي ، — دېدى ـ ده ، بىر نۆۋەتلىك يانغا تارتىپ بىرنېمىلەرنى دەپ قويۇپ باغ تەرەپكە كەتتى .

5

«ھازىرچە ئارام ئېلىپ تۇرۇڭلار» دەپ چېدىرنى كۆرسىتىپ قويغىنى بار ، مانا ئون ئۈچ كۈن بولدى ، تەكلىپ قىلىپ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتكەن ياقۇپبەگنىڭ ئەسلىي ، بۇلارنىڭ تۇرمۇشى ، ئامانلىقىغا مەسئۇل بايانبەگمۇ ئۆزىنى كۆرسەتمىدى .

ئېكسپېدىتسىيىچىلەر چېدىردىن چىقسا ، بۇلار ئۈچۈن بورا ، شاخ ـ شۇمبىلار ، بىلەن توسۇپ ياساپ قويغان ھاجەتخانىغىلا

بارالايتتى ياكى چېدىر ئالدىدا تۇرۇپ ئەتراپقا ئانچە ـ مۇنچە قارىيا-
لايتتى . ئۇزاقراق تۇرۇپ ، ئەتراپقا بەكرەك ۋە ياكى تىكىلىپرەك
قاراپ قالسىمۇ ، نۆكەر يىراقتا تۇرۇپلا قولى بىلەن چېدىرغا كە-
رىپ كېتىشنى ئىشارە قىلاتتى . قارىماققا بۇلارنى نازارەت قىلمە-
غاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن يىراقتا ، تېرەكلەر ئارىسىدا ياكى
ئۆي ـ چېدىر ، تاملارنىڭ يانلىرىدا باشقا ھەربىكەتلەر بىلەن بولغان
بولۇپ ، بۇلارغا كۆز ـ قۇلاق بولۇشاتتى . بۇ ئەتراپتا ئاھالىلەر
مەھەللىسى بولمىغاچقا ، بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى ياقۇپبەگنىڭ
ئادەملىرى ئىدى .

ئادەملەر «ئوردا چېدىر»دىن تېرەكلىككە ، يەنە نەدۇر بىر
يەرلەرگە ، ئۇ يەردىن «ئوردا چېدىر»غا ئالدىراش ياكى ئالدىرىماي
يۇرۇشۇپ تۇراتتى ، بىر ـ بىرىگە قاراشلىرىمۇ سۇرلۇك ، سىرلىق-
تەك ئىدى . سۇرەن ـ چۇقان تۇگۇل ئادەتتىكى پاراڭلىشىشلارمۇ
يوقتەك ئىدى ، گويا بۇ يەردىكى ئادەملەرنى زۇۋاندىن تىلسىملىۋەت-
كەندەك .

ـ بۇلار بىزنى بورداپ ـ سەمرىتىپ قۇربانلىق قىلامدۇ
نېمە ، ـ دېدى ئىۋان كوزمىچ بۇرۇقتۇرمىلىقتىن ئىچى تىت ـ
تىت بولۇپ .

ـ بۇ نېمە قىلغىنى ياقۇپبەگنىڭ ، ـ دېدى ئات باقار پاۋىل
كوسىمىنوف .

پرژىۋالسكىي بىر نۇقتىغا تىكىلىپ قالغاندەك چوڭقۇر خە-
يالغا چۆككەندى . شۇڭا ئۇ ئىۋاننىڭ گېپىگە ھېچقانداق ئىپادىدە
بولمىدى ، ھەتتا ئۇنىڭ گېپى قۇلىقىغا كىرمىگەندەك ئىدى . ئۇ
ئۆزلىرى كەلگەن مۇشۇ ئون ئۈچ كۈندىن بۇيان كۆرگەن ، ئاڭلە-
غانلىرى بىلەن ھېس قىلغانلىرىنى كىرىشتۇرۇپ مۇلاھىزە قىلاتـ
تى ، شۇ ئارقىلىق ياقۇپبەگنىڭ پوستىغا كىرىپ باقماق بولاتتى .

بۇلار كەلگەن كۈندىكى چۈشلۈكىگە ئەكىرىلگەن تاماق تۇرە-
نىڭ موللۇقىغا ، سۇپىتىنىڭ يۇقىرى ، تېتىملىقلىقىغا قاراپ :
«يول ئازابى چەكتى ، چارچىدى ، ياخشى غىزالىنىپ ، ئوبدان ئارام

ئېلىۋالسۇن ، دەپ بىزنى ئالاھىدە كۈتۈۋالغىنى ئوخشايدۇ » دېيىش-
كەنىدى . كەچلىك تامىقى ئۇنىڭدىنمۇ ياخشى بولدى . كېيىنكى
كۈنلۈك تامىقىمۇ بىر - بىرىدىن سەرخىل ، لەززەتلىك ئىدى ،
بەزى تاماقلار بىر قېتىملا ئەكىرىلدى ، تەكرارلانمىدى . كەلگەن
كۈنى چۈشلۈكىگە سېرىق بىلەن قىزىل ئارىلىقىدىكى رەڭدە پىشۇ-
رۇلغان سېمىز پاقلاننىڭ تونۇر كاۋىپى ، پېتىر مانتا ، ئاخىرىدا
تىرناق چوڭلۇقىدا ئۇزۇپ تاشلاپ ئەتكەن قىيمىلىق سۇيۇقئاش ،
كەچلىكىگە سان گۆش بېسىلغان ئوخشىغان پولۇ ، قېتىق ، قېنىق
چاي ، ئاخىرىدا قۇشقاچ تىلىدەك ئۇششاق كېسىپ ئەتكەن سۇيۇق-
ئاش ؛ ئەتىسى ئەتىگەنلىكىگە چەلگىتىپ ئېتىلگەن قويۇق قايماق-
لىق چاي ، يېغى ، قەن - شېكىرى تەڭشىلىپ قىيامىغا يەتكۈچە
سارغايتىپ ئېتىلگەن ھالۋا ، ئېغىزدا ئېرىپ تۇرىدىغان ياغلىق
توقاچ ، چۈشلۈكىگە ئىچىگە خېمىر سۇيىگە ياغ ، تۇخۇم قوشۇپ
بېرىلگەن ئۆپكە ؛ گۆش ، جىگەر ، نوقۇت ، گۈرۈچتە ئېتىلگەن
ھېسىپ ، گۆشنان... سامسا ، پەرمۇدە ، گۆشگىردە ، تونۇردىن يې-
گۈ سويۇلغان گىردە ، بىجاق نان...

ئەگەر تەرجىمانلىققا ياللىۋالغان ئابدۇللا بولمىغان بولسا ،
ئۇلار بۇ تاماقلارنى قانداق يېيىشنى بىلمەيتتى . ئۇلار بۇ تاماقلارنى
ئىلگىرى يەپ بېقىش تۇگۈل ، جاھاندا بۇنداق تاماقلارنىڭ بارلىقى-
نىمۇ ئاڭلاپ باقمىغانىدى .

— بۇ قەيەرچە ، قانداق تاماق ، قانداق يېيىلىدۇ ؟ — ھەر
قېتىم تاماق كەلتۈرۈلگەندە پرۇفېسسور ئابدۇللادىن تاماقنىڭ
ئىسمىنىچە سورايتتى .

— ئاشپەز قوقان ياكى ئەنجانلىق ئوخشامدۇ ؟

— قوقانلىقلار بۇنداق تاماقلارنى ئېتىشنى بىلمەيدۇ - بىلمە-
يدۇ ، بىلمەيمەن . بابا دېدىمغۇ ، نەچچە كۈندىن بېگەنلىرىمىز پۈتۈ-
لەي ئۇيغۇرچە تاماقلار . ئاشپەز قەشقەرلىك ئىكەن .

— قانداق بىلدىڭ ؟

— تاماق ئەكىرىدىغان مۇلازىمدىن سورىدىم .

پرژىۋالىسكىي ئابدۇللانىڭ دېگەنلىرىگە گۇمانسىز ئىشەندى. چۈنكى، ئۇ قوقاندا تۇرلۇك تاماقلارنى يەپ بېقىپ ھەيران قالغان. بەزى تاماق شەكىللىرى بۇ يەردە يېگەن تاماقلارغا ئوخشاپ كەتسەمۇ، تەمى، لەززىتى، ئادەمگە بېرىدىغان ھۇزۇرى ۋە سىڭىشچانلىقىمۇ ئوخشىمايتتى، پەرق چوڭ ئىدى. قوقاندا ھېچكىمنى ئۆزىگە تەڭ قىلماي يۇرۇپ بۇ يەرگە كېلىپ قالغان، بۇ دىياردىمۇ ئۆزىنى مەن دەپ يۇرگەن بۇ قوقانلىقنىڭ ئۆزىگە ئاشپەزلىككە ئۇيغۇرنى تاللىۋالغىنىدىن، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تائاملىرىغا مەپتۇن، قايىللىقىنى بىلگىلى بولاتتى.

پرژىۋالىسكىي ئىۋان كوزمىچنىڭ بايىقى سوئالىنى ئېسىگە ئالدى.

— ئۇنىڭ بىزنى بۇنداق ياخشى تائاملار بىلەن كۈتۈشى، مېنىڭچە ھەرگىز يامانلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس. ئۇنداقتا بۇنىڭ سىرى نېمىدە، بىلەمسىلەر؟ — پرژىۋالىسكىي ھەمراھلىرىغا قارىدى.

ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بولسا، يامانلىقتىن بولمىسا، ياخشىلىقتىنمۇ، قانداقسىگە؟ دېيىشكەندەك بىر-بىرىگە قاراشتى.

ياقۇپبەگنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ نىيىتى، مەقسىتى پرژىۋالىسكىيغا ئايان ئىدى. ئۇنىڭ ئۆزى رۇسلارغا ئۆچ، رۇسلارمۇ ئۇنىڭغا ئۆچ، رۇسلار ئۆزىنىڭ جەنۇبىي پاسىلىنىڭ بۇ تەرىپىدە ياقۇپبەگدەك مۇنداق بىر ھەربىي كۈچنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ھەرگىز خالىمايدۇ؛ مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغزىدىن چىقىپ بولغۇچە رۇسىيىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئىلى سۇلتانلىقىنى ئىشغال قىلىپ، شىمالىي شىنجاڭغا يۇرۇش قىلىۋاتقان ياقۇپبەگ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇشى، ئاشۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى.

— «پۈتۈن مۇلكى تۈركىستانىنى ئۆز تەسەررۇپىدىمىزغا ئېلىش — بىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئارزۇيىمىزدۇر» — مانا بۇ، ياقۇپبەگنىڭ نىيىتى، مەقسىتىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئېيتىلىشى. ئۇ مۇشۇ نىيەت، مەقسىتى ئۈچۈن يول ۋە شورتا ئىزدىدى. قوقان

خانلىرىدىن خۇدايارخان ، مەللىخان ، ئالىمقۇللارنىڭ قايسىسىنىڭ خان بولۇپ ، قايسىسىنىڭ يىقىلىشى ئۇنىڭغا بەرىبىر ئىدى . ئۇ يۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا سادىقلىق بىلدۇرۇپ باققان ئەمەس ، پەقەت ئۇلارنى يۇقىرى ئۆرلىشىدىكى شوتىسى قىلماق بولغان . ئاق مەسچىتتىكى ئۇرۇش ئۇنىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىۋالىدىغان ياخشى پۇرسەت ۋە جەڭ مەيدانى ئىدى . ئەپسۇس ، ئۇنىڭ تەلىيى كاج كېلىپ ، ئۇرۇش ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن نەتىجىلەندى . ئۇ قوقان خانى ئالىمقۇلنىڭ نەزىرىدىن قېلىپ ، بۇزرۇكخانغا قوشۇپ قەشقەرگە ئەۋەتىۋېتىلدى .

ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن ، «مېنىڭ قوقانغا خان بولۇشۇمنى رۇسلار يوققا چىقاردى» دەپ رۇسىيىگە ئۆچلۈك قىلىپ ، ئەنگلىيىگە كۇچۇكلەندى ، ئەمما ئەنگلىيە ئۇنىڭ كۇتكىنىدەك قىزغىن بولمىدى ، رۇسىيىنىڭ قاش - قاپىقىغا قاراپ ئېھتىيات بىلەن ئىش تۇتتى ، خۇددى مېۋىسىز چېچەكتەك جىلمىيىپ چىراي ئېچىپ قويدىيۇ ، بەرگەن مېۋىسىنىڭ تايىنى بولمىدى ، بەرگىنى ئۇنى قانائەتلەندۇرەلمىدى ، كۇتكەن يېرىدىن چىقماي ، جېنىمغا ئەسقاتمىدى . ھازىر ئۇ يارەمگە ، يېڭىدىن بىر يارەمچىگە موھتاج ئىدى . بىرلا يول ، ئۆچلۇكنى بىر يانغا قايرىپ قويۇپ ، رۇسىيىگە ياخشىچاق بولۇپ ، ئۇنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئىدى .

پرۇنۇالىسكىي ھەمراھلىرىنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇپ قويۇش ئۇچۇن ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى مۇلاھىزىسى بىلەن ھۆكمىنى بىلدۇرۇپ قويدى .

— ھە ، بۇ ، بىزنىڭ : «بىز بالاسى بولمىسا ، قۇيرۇق ياتامدۇ تاشتا» دېگەن ماقالىمىزدىكىدەك ئىشكەن - دە ، — دېدى ئابدۇللا ۋە بۇ ماقالىنىڭ كېلىپ چىقىش جەريانىنىمۇ سۆزلەپ بەردى .

— ۋاھ ! — دەۋەتتى پرۇنۇالىسكىي ، — بۇ قوقانلىقنىڭ بىزنى بۇنچىۋالا كۇتۇپ كېتىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۇشى بۇ ماقالىدە نەقەدەر ئوبرازلىق ، ئىنچام ئىپادىلەنگەن - ھە ، ئابدۇللا ، — ئۇ ئابدۇللاغا قاريدى ، — مۇشۇنداق ماقالىدىن يەنە بولسا دېگىنە .

پرژىۋالىسكىينىڭ گېپى ئاغزىدا قالدى . چېدىرنىڭ ئىشىكى قايرىلىپ بايانبەگ كىرىپ كەلدى . ئون ئۇچ كۇندىن بۇيان دىدارىنى كۆرسەتمىگەن بايانبەگنىڭ كىرىپ كېلىشى پرژىۋالىسكىيلارنى تەئەججۇپلەندۇردى . بۇلار ئۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ تەڭلا قارىدى .

— بىر كىشى پرژىۋالىسكىي بىلەن كۆرۈشمەكچى ، قېنى ، كەينىمدىن... — بايانبەگ گېپىنىڭ ئاخىرىنى چۇشۇرمەيلا ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ ماڭدى .

«مەن بىلەن كۆرۈشىدىغان كىمدۇ ، نۇ چوقۇم ياقۇپبەگ ئەمەس . ئەگەر شۇ بولىدىغان بولسا ، ‹ئاتىلىق غازى› دەپ ئاغزىغا بىر ئالىدىغان خوجىسىنى بىر كىشى دېمەيتتى» . بايانبەگ ئىشىكتىن چىقىپ بولغۇچە پرژىۋالىسكىي شۇلارنى ئويلاپ ئۇلگۇردى . ئۇ :

— مەن چىقىپ كىرەي ، — دېدى - دە ، بايانبەگنىڭ كەينىدىن چىقىپ كەتتى . بۇنداق چاغدا ئۇ تەرجىمانى ئابدۇللانى بىللە ئېلىپ ماڭاتتى :

— ئۇ كىشى رۇسچىنى بىلىدۇ ، تىلماچ بارمىسمۇ بولىدۇ ، — دېدى بايانبەگ پرژىۋالىسكىينىڭ كەينىدىن چىققان ئابدۇللانى كۆرۈپ .

— بولىدۇ . سەن كىرىپ كەت ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ئابدۇللاغا .

بايانبەگ پرژىۋالىسكىينى ئۇدۇل باغ تەرەپكە باشلاپ ماڭدى . پرژىۋالىسكىي ئۆزى بىلەن كىمنىڭ نېمە مەزمۇندا سۆزلىشىشى ئۇستىدە ئويلاپ كېتىۋاتاتتى . بايانبەگ ئۇنى باغنىڭ ئوڭ تەرەپ چېتىدىكى كاناپ ئۇستىدىن ئېسىل يىپەك رەختتە تاشلىغان چېدىر ئالدىغا باشلاپ كەلدى ، ئاندىن پەس ئاۋازدا ئىككىنى يۆتكىپ قويدى . بىر پەستىن كېيىن چېدىر ئىچىدىنمۇ يۆتەلگەن ئاۋاز ئاڭلاندى . بايانبەگ چېدىر ئىشىكىنى قايرىپ تۇرۇپ :

— قېنى كىر ، — دېدى

پرژىۋالىسكىي كىرىۋېتىپ چېدىر ئىچىگە كۆز يۈگۈرتتى.

گۈل، رەڭلىرى ئوتقاشتەك جۇلالىنىپ تۇرىدىغان يېپيېڭى گىلەم سېلىپ، قات - قات سېلىنغان كۆرپە ئۈستىدە مامۇق تەكىيە، ياستۇقلارغا يۆلىنىپ، سۇپىدا بىر كىشى باداشقان قۇرۇپ ئولتۇراتتى. بېشىغا سوپىچە تۇماق ئۈستىدىن تۇجۇپىلەپ يوغان سەللە ئورىغان، ئەنجان بەقەسەم تون، پۇتىغا مەسە كىيگەن بۇ كىشى يارىشىملىق قويۇق چارساقىلى، ئۆسكىلەڭ قېشى، ئاق سۈزۈك چىرايى بىلەن خېلى سۆلەتلىك كۆرۈنەتتى.

ئۇ پرژىۋالىسكىينى كۆرۈپ، قوزغالمىسىمۇ، ئورنىدىلا قىمدىنىپ قويدى.

— كېلىڭ، ئولتۇرۇڭ، — ھېلىقى كىشى ئالدىدىكى ھەشەمەتلىك ئورۇندۇققا پرژىۋالىسكىينى تۈزۈت بىلەن تەكلىپ قىلدى.

ئۇنىڭ ئۆلچەملىك رۇس تەلەپپۇزىدا سۆزلىگىنىگە پرژىۋالىسكىي ھەيران قالدى.

— بۇ زاتنىڭ مۇبارەك ئىسىم شەرىپى ئەھرارخان تۆرە، ئاتىلىق غازىمىزنىڭ يېقىن بۇرادىرى ھەم باش مىرزىسى، — دېدى بايانبەگ سۇپىدا ئولتۇرغان كىشىنى تونۇشتۇرۇپ ۋە پرژىۋالىسكىيغا قاراپ، — سىزنىڭ ئىسمىڭىز، — پرژىۋالىسكىينى خوجايىنى «سىز»لىگەچكە، ئۇمۇ «سىز»گە ئۆتتى، — بۇ زاتى مۇبارىكىمىزگە ئايان بولغاچ تونۇشتۇرمىساممۇ بولار. قېنى، سۆزلىشىۋېرىڭلار، — دەپ قويۇپ چىقىپ كەتتى.

— خوش، پرژىۋالىسكىي، ئەسلىدە سىز بىلەن ياقۇپبەگ ئۆزى سۆزلەشمەكچىدى. سىلەر كېلىشتىن ئىككى كۈن ئالدىدا تۇمۇداپ قېلىپ، سىز بىلەن سۆھبەتلەشكۈدەك ماجالى يوق، شۇڭا ئۆزىگە ۋاكالىتەن سۆزلىشىشكە مېنى بەلگىلىدى. مەن گەپنى ئوچۇق دەۋېرەي، — ئەھرارخان ئالدىدىكى كىچىك شىرە ئۈستىدە تۇرغان رەسى[1] چەينىكىنى قولىغا ئېلىپ ئۆزىنىڭ، پرژىۋالىسكىي-

---

① رەسى — رۇس، رۇسىيە، خەلق ئاغزىدا «رەسى»مۇ دېيىلىدۇ.

نىڭ ئالدىدىكى پىيالىلەرگە چايمىكىن دېسە چايدىن قېنىق ، پۇراق-
لىق بىرنېمىنى قۇيۇپ ، — قېنى ، ئىچكەچ پاراڭلىشايلى . بۇ ئانار
سۇيى ، بەدەنگە قۇۋۋەت بولىدۇ ، — دېدى - دە ، ئانار سۇيىدىن
بىر ئوتلۇقلىپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى . پرۇفېسسورمۇ شەربەت-
تىن بىر ئوتلىدى . ئۇنىڭ ئۆتكۈر ئاچچىق - چۈچۈك تەمىدىن سەل
سىلكىنىپ قويدى ، — رۇسلار بىلەن بىز تۈركىستانلىقلار بىر
ئىقلىمنىڭ ئادەملىرى ئىدۇق ، قوقان خانلىرى ئارىنى بۇزدى ،
ئۆچلۈك ئۇرۇقىنى چېچىپ بىزنى يىراقلاشتۇرۇپ قويدى .
بولدىلا ، ئۇلارنى ئېغىزغا ئېلىپ نېمە قىلىمىز - ھە . ئۇ قايسى
چاغ ، ھازىر قايسى چاغ ، ھازىر ھەممىز يارىشىپ دوست ئۆتۈش-
نى خالايمىز . شۇنداق ئەمەسمۇ ، پرۇفېسسور ، — ئەھرارخان
گېپىدىن توختاپ پرۇفېسسورغا قارىدى .

مۇشۇ كۈندە پرۇفېسسور قانداق قىلىپ بۇلارنىڭ نەزەرىدە
تىدىن قۇتۇلۇپ لوپ كۆلى تەرەپكە مېڭىۋېلىشنىڭ غېمىدە ئىدى .
شۇڭا «كاللىمۇ يېمەيدىغان ، چىشمۇ چاقمايدىغان» قىلىپ ، ئارىغا
ئىمكان قالدۇرۇپ گەپ قىلماق بولدى .

— يارىشىپ دوست ئۆتۈشنى ھەممە ئادەم خالايدۇ ، ئىككە-
مىزمۇ شۇنداققۇ دەيمەن ، — پرۇفېسسور گېپىدىن توختاپ
ئەھرارخانغا قارىدى .

ئەھرارخان پرۇفېسسوردىن باشقىچىرەك گەپ كۈتكەنىدى ،
ئەمما پرۇفېسسور يارىشىپ دوست ئۆتۈشنى شەخسلەر ئارا بولە-
دىغان مۇناسىۋەت دائىرىسى بىلەنلا بولدى قىلدى . ئەھرارخان
پرۇفېسسورغا يەر تېگىدىن قاراپ قويدى ، ئالدىدىكى پىيالىنى
قولىغا ئالدىيۇ ، يەنە ئاستا ئورنىغا قويۇپ قويدى .

— ھېلى ئېيتتىم ، قوقان خانلىرى دوستلۇقىمىزنى بۇزۇۋەت-
تى . بىز يېقىن قوشنىلار . «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوش-
نا ياخشى» دەيدىغان گەپ بار . تۈركىستان گوبىرناتورى بىزگە
قانداق قارايدىكىن ، بىز بىلەن دوستلىشىشنى خالامدىكىن ؟

پرژىۋالىسكىي ئەھرارخاننىڭ گەپنى بۇنداق چوڭ يەردىن ئېچىپ قېلىشىنى ئويلىمىغانىدى . ھېلىقىدەك گەپتىنغۇ ئەپلەپ سەپلەپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولىدۇ ، ئەمما ھازىرقى گەپكە ئېغىزىنىڭ ئۇچىدا جاۋاب بەرگەن بىلەن بولمايدۇ ، گەپكە ئىگە بولۇش كېرەك . پرژىۋالىسكىي جىددىي پىكىر قىلدى . ئۇنىڭ كاللىسىغا ئۆزى ئوقۇغان كىتابلارنىڭ بىرىدىكى بىر دىپلوماتنىڭ بىر قىيىن سۆھبەتتىن ئۇستىلىق بىلەن قۇتۇلغانلىق ھەققىدىكى يازغىنى ئېسىگە كېلىپ قېلىپ ، ئىچىدە كۈلۈپ قويدى .

— مەن رۇسىيە جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ تەستىقى بىلەن يولغا چىققان بولغاچقا ، تۈركىستان گوبىرناتورىغا يولۇقماي ئۇدۇل كېلىۋېرىپتىمەن . ھەمراھلىرىم ئىچىدە گوبىرناتورنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆزقارىشىدىن خەۋىرى بارلار بارمىكىن ، سوراپ باقاي ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ۋە بۇ سۆھبەتتىن ھازىرچە بولسىمۇ قۇتۇلۇپ قېلىشنىڭ ئامالىنى تېپىۋالغىنىدىن ئۆزىچە خۇش بولدى .

ئەھرارخانغا ئەمدى پرژىۋالىسكىيدىن ئاسماقچىلاپ يەنە گەپ سوراۋېرىشنىڭ ئورنى قالمىغانىدى . ئۇ سۆھبەتنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى .

— بولىدۇ ئەمىسە ، — دېدى ئەھرارخان جايىدا قىمدىنىپ قويۇپ ، — بۇرادەرلىرىڭىزدىن سوراپ كۆرۈڭ . كۆڭلىمىزدىكىدەك جاۋابقا ئېرىشسەك دەيمىز ، — ئەھرارخان گېپىدىن توختاپ يۆتىلىپ قويدى .

شۇئان چېدىرنىڭ لاتا ئىشىكى قايرىلىپ بايانبەگ كىردى . پرژىۋالىسكىي ئورنىدىن تۇرۇپ ئەھرارخانغا بېشىنى لىڭشىتىپ قويۇپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى .

— ھە ، كىم سۆزلەشتى ، چاتاق يوقتۇ ، قاچان ماڭىدىكەنمىز ؟ — پرژىۋالىسكىي چېدىرغا كىرىشىگە ئىۋان كوزمىچ ئالدىراپ سورىدى .

— ئەھرارخان دېگەن بىرى سۆزلەشتى ، — پرژىۋالىسكىي

جايىغا كېلىپ ئولتۇرۇۋېتىپ جاۋاب بەردى، — ياقۇپبەگنىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ.

— ئاتتىن چۈشسىمۇ ئۇزەكتىن چۈشكۈسى كەلمىگەندۇ ھەقىچان، ئۇ بەچچىنىڭ؟

— بىزنى قاچان يولغا سالمدىكەن؟

— مېنىكچە، ئەتە چوقۇم يەنە سۆھبەتكە چاقىرىدۇ: بىزنى قاچان ماڭدۇرىدىغانلىقى شۇ چاغدا مەلۇم بولار. بولدى، ئەمدى باشقا گەپنىمىزنى قىلىشايلى...

پرۇفېسسورلار ئۆز گەپلىرىنى قىلىشىۋاتقاندا، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى «ئوردا چېدىر»دا جىددىي سۆھبەت بولۇۋاتاتتى.

— ئۇ شۇ گەپ بىلەن بولدى قىلدىما؟

— مەن ئۇنى ئادەتتىكى ساياھەتچى ياكى تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېر دېسەم، ئۆزلىرىدەك پىشقان دىپلومات بىرنېمىكەن.

— بەلكى ئۇ گوبىرناتور بىلەن كۆرۈشمىگەندۇ. قانداق بولمىسۇن، رۇسلارنىڭ بىزگە بولغان قارىشىنى بىلسەك بولاتتى.

— ئەتە يەنە ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ باقامدىم؟

— ياق، ئەتە يەنە سۆزلىشىمىز دېسەك، ئالدىراپ قاپتۇ، دەپ بىزنى ئاجىز چاغلاپ قالىدۇ.

— ئۇ ئۆزى ئېغىز ئاچقۇچە كۈتۈپ تۇرمىزما؟

— بىرنەچچە كۈن كۈتۈپ باقايلى. بىز ئۆزىمىزگە ياققۇدەك گەپ ئاڭلىساق دەيمىز، ئۇلار يولىمىزغا تېزرەك كېتىۋالساق دەيدۇ. ھەر ئىككىلا تەرەپ ئالدىرايمىز.

— ئەلپازدىن ئۇ بىزگە پايدىلىق ئېنىق بىر نەرسە دەيدىغاندەك قىلمايدۇ.

— نېمىلا دەيلى، بىز بۇلارنى ئۆزىمىز تەكلىپ قىلىپ، كېلىشكە ئالدىراتتۇق. بىزگە پايدىلىق گەپ قىلسۇن - قىلمىسۇن، چىشىمىزنى چىشلەپ تۇرماي ئىلاجىمىز يوق. بىزنى مۇشۇ كۈنگە قويغان ئاشۇ يارىماس ئىنگلىزلار. بىز ئۇلارغا قانداق ئىشەن-

دۇق ـ هه ، هالا بۇگۈنگه كەلگەندە بېشىنى ئىچىگه تىقىۋالدى . بەرگەن شۇنچه ۋەدىلىرى قېنى ؟ تۇزۇلگەن كېلىشىملەرمۇ قەغەز يۈزىدىلا قالدى . تۇركىستاندا فون .كائوفمان[1] ، غۇلجىدا كولپاكو- ۋىسكىيلار[2] بىزگه تېكىلىپلا تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگه «رۇسىيه ـ قەشقەرىيه شەرتنامىسى»[3] نى تۇزدۇق دەپ ، ئۆزىمىزنىڭ پۈت ـ قولىنى چۇشۇالغانىكەنمىز . سۆھبەتنى باھانه قىلىپ تۇتۇپ تۇ- رۇپ باقمايمىزمۇ ، بىر گەپ بولار .

يۇقىرىقىلار ئەھرارخان پرژىۋالىسكىي بىلەن سۆزلەشكەندىن كېيىن ، «ئوردا چېدىر»دا ياقۇپبەگنىڭ ئۇنىڭ بىلەن قىلىشقان مەخپىي پارىڭى .

ئىۋان كوزمىچ توغرا مۆلچەرلىگەنىدى . ئۇنىڭ مەكتۇپ يې- زىپ بۇلارنى چاقىرتقانلىقى ، ئاتتىن چۇشكەنلىكى ئىدى ، لېكىن يەنىلا ئۇزەتكەندىن چۇشكۇسى كەلمەيۋاتاتتى . «زاكىسىدا تەگكەن كېسەل ئۆلگۈچه چىقماس» دېگەن ماقال ياقۇپبەگنىڭ تەبىئىتىگه بەكمۇ ماس كېلىدۇ . ئۇ بالا چېغىدىنلا كاج ، مەنمەنچى ، جېدەل- خور ، تەلۋه چوڭ بولغانىدى . ئۇ شۇ مەنمەنچىلىكى بىلەن ئۆزىنىڭ ئورۇن ، مەرتىۋىسىگه نىسبەتەن پرژىۋالىسكىينى ئادەتتىكى سايا- ھەنچى دەپ قاراپ ، ئۇزەتكەندىن پۈتتىنى ئېلىپ يەرگه دەسسىگۈسى كەلمەيۋاتاتتى . ئۆزىنى ھېلىمۇ مۇئەللەقتە تۇتۇپ ، رېئاللىق زېمە- نىگه پۈت قويغۇسى يوق ئىدى . ئۇ شۇڭا ساق تۇرۇپ ئاغرىق بولۇۋالدى . رېئاللىققا يۈزلىنىشنى خالىمايدىغان بۇنداق جاھىل ، تەلۋه ئادەملەر ئۆز يولىنى چىتلاپ مېڭىپ ، كېيىن ئالدىغىمۇ ماڭالمايدىغان ، كەينىگىمۇ چېكىنەلمەيدىغان ھالاكەتلىك ئاقىۋەتكه قالىدۇ .

① فون .كائوفمان ، — تۇركىستان باش ۋالىيسى (گوبېرناتور) .
② كولپاكوۋسكي — 1871 ـ يىلى ئېلىمىزنىڭ ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن رۇسىيه قوشۇنىنىڭ قوماندانى .
③ 1872 ـ يىلى تۇزۇلگەن بەش پاراگرافلىق بۇ شەرتنامىنىڭ 5 ـ پاراگرافىدا : «رۇسىيه سودىگەرلىرى ۋه سودا كارۋانلىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋه بىخەتەرلىكى تولۇق تەمىن ئېتىلىدۇ . ئۇلار يەتته شەھەر زېمىنى ئارقىلىق يەتته شەھەر بىلەن چېگرىداش مەملىكەتلەرگه ئىختىيارى بېرىپ كېلەلەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن . بۇ شەرتنامىگه ياقۇپبەگ ئۆز مۆھرىنى باسقان .

— مەن ئەتە يەنە بىر سۆزلىشىپ كۆرەيمىكىن ، بىزگە پايدىلىق گەپ چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس ، — ئەھرارخان ئۆز پىكرىنى يەنە تەكرارلىدى .

— ھېلىلا سۆزلىشىپ چىقتىڭىزغۇ . ياق ، ئۆزىمىزنى ئالدىراپ قالغاندەك كۆرسىتىپ قويمايلى . ئۇلارنى شۇنچىلىك بېقىۋاتىقىنىمىزمۇ يېتىپ ئاشىدۇ . ئۇلار بۇنى نېمىدەپ ئويلاۋاتىدۇ تېخى .

ياقۇپبەگ ئورنىدىن تۇردى . ئۇنىڭ ئەھرارخانغا : «گەپ تۇگىدى ، چىقىپ كەتسىڭىز بولىدۇ» دېگىنى ئىدى . ئەھرارخان ئوڭ قولىنى مەيدىسىگە ئېلىپ ، ياقۇپبەگكە خوشلىشىش سالىمىنى قىلىپ چىقىپ كەتتى .

ئەھرارخان بۇزرۇكخاننىڭ كەينىدىنلا كەلگەن مۇخلىسلارنىڭ بىرى بولۇپ ، كېيىن ياقۇپبەگنىڭ قولىغا قالغان قوقانلىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بىرى ئىدى . ھەمدەمبەگ باتۇر ، مىربابا دادخاھ[1] لار ھەق تەكلىپ بېرىمىز دەپ ياقۇپبەگنىڭ گېپىنى يىرىپ قويغىنى ئۈچۈنلا ، ئۇلارنىڭ شۇنچە ساداقەتمەنلىكى ، كۆرسەتكەن ئەجىر ـ تۆھپىلىرىمۇ كۆزىگە كۆرۈنمەي ، شۇ كېچىسىلا ئۇن ـ تىنسىز ھاياتلىق دەپتىرىدىن ئۆچۈرۈۋېتىلگىنىنى ئەھرارخان كېيىن بىلىپ قالغانىدى . ئۇ چېدىرىغا كېتىۋېتىپ ئىچىدە : «مەنمەنچى تەلۋە» دېدىيۇ ، يەنە ئىچىمدىكىنى بىرەر «قۇلاق» بىلىپ قالمىغاندۇ ، دەپ قورقۇپ ئەتراپىغا قاراپ قويدى .

يەنە بەش كۈن ئۆتتى . كۈندە نەچچە قېتىم غودۇڭشىپ كېتىدىغان مىجەزى چۈسراق ئىۋان كوزمىچ ئىچى تىت ـ تىت بولۇپ تۇرالمايلا قالدى :

— بىز ھايۋانمىدۇق بۇنداق سولاپ قويۇپ باقىدىغانغا . يا بىزنى بورداپ سويامدىكىن . بىزنى يا يولىمىزغا سالسا ياكى ئوچۇق گېپىنى قىلسا بولمامدۇ... ؟

پرژىۋالىسكىي بىگىز بارمىقى بىلەن ئاغزىنى بېسىپ ، ئاغزىڭ-

---

① دادخاھ — ئۆزى تۇرۇشلۇق جاينىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارى .

نى يۇم ، دېگەندەك ئىمالىدى .
خۇددى ئىۋان كوزمىچنىك غودۇڭشىشنىك جاۋابىدەك چې-
دىرنىڭ ئىشكى قايرىلىپ بايانبەگ كۆرۈندى . ئۇ سىرتتا تۇرۇپلا :
— ئەھرارخان تۆرە پورۋالىسكىي بىلەن سۆزلەشمەكچى ، —
دېدى .
— تېخىچە پرۇنۋالىسكىي دېيەلمىگەن بۇ گاچا ، — دېدى
ئىۋان كوزمىچ ، پرۇنۋالىسكىي چىقىپ كەتكەندىن كېيىن .
بۇ قېتىم پرۇنۋالىسكىينى باغنىڭ سىرتىدىكى بىر تام ئۆيگە
باشلاپ كىردى . ئۆي ياسىداق ئىدى . قىبلە تامغا گىلەم تارتىلغان
بولۇپ ، ئاياغ ، كالاچ سالىدىغانغا ئىشىك يېنىدىن ئازراق پەگاھ
قالدۇرۇلۇپ ، ئۆينىڭ قالغان يېرىگە يەردىن بىر غېرىچتەك كۆتۈ-
رۇپ سۇپا قىلىنغان ، سۇپا ئۈستى پۈتۈنلەي گىلەم بىلەن يېپىلغا-
نىدى . پرۇنۋالىسكىي ئىشىكتىن كىرىشىگە ئەھرارخان ئورنىدىن
تۇرۇپ
— كېلىڭ ، پرۇنۋالىسكىي ، كېلىڭ ، — دېدى .
پرۇنۋالىسكىي ئەھرارخاننىڭ سۇپىدا كالىنچىنى سىلىۋېتىپ
ئولتۇرغىنىنى ھەم سۇپىدىكى يېڭى گىلەملەرگە قاراپ ، سۇپىنىڭ
لېۋىدە ئولتۇردى — دە ، پۈتىدىكى ساياھەتچىلەر كىيىدىغان قېلىن
چەملىك ئۆتۈكىنى سىلىشقا تەمشەلدى .
— بولدى ، بولدى سالماڭ ، مۇشۇنداق ئولتۇرۇپ پاراڭلىشى-
ۋېرەيلى ، — ئەھرارخان گەپ قىلغاچ كىچىك شىرە ئۈستىدىكى
چىنە ، چەينەكنى پەسكە ئېلىپ قويۇپ ، شىرەنى سۇپىسىڭ لېۋىگە
سۈرۈپ ئەكېلىپ ، چىنە ، چەينەكنى قايتىدىن شىرە ئۈستىگە
قويدى ، — ئانار شەربىتى قانداقكەن ، ئىچكەچ پاراڭلىشايلى ، —
دېدى — دە ، ئالدى بىلەن پرۇنۋالىسكىينىڭ ئالدىدىكى ، ئاندىن
ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى پىيالىگە لىق تولدۇرۇپ شەربەت قۇيدى ، —
قېنى ، ئىچىڭ ، — دەپ پرۇنۋالىسكىينى تەكلىپ قىلىپ بولۇپ
ئالدىدىكى پىيالىنى قولىغا ئالدى ، پرۇنۋالىسكىينى ئىچىڭ دېگەن-
دەك ئېڭىكىنى سەل كۆتۈرۈپ ئىمالاپ قويۇپ ، شەربەتتىن ئىككى

يۇتۇم ئىچتى . پرژىۋالىسكىي بىر يۇتۇم ئىچىپ چىنىنى قويۇپ قويدى .

— قانداق ، پرژىۋالىسكىي ، بۇرادەرلىرىڭىز ئىچىدە تۇركىستان گۇبىرناتورىنىڭ بىز بىلەن قانداق ئۆتۈش توغرىسىدا ئېيتقانلىرىدىن خەۋىرى بارلار بارمىكەن ؟ — ئەھرارخان پرژىۋالىسكىيغا ئۇدۇل قاراپ تۇرۇپ سورىدى .

— ھەمراھلىرىمدىن سورىدىم ، — پرژىۋالىسكىيمۇ ئەھرارخانغا ئۇدۇل قاراپ تۇرۇپ ، — ئۇلار مېنىڭدىنمۇ ئاددىي كىشىلەر بولغاچقا ، «سەن خەۋەر تاپمىغان گەپلەرنى بىز نەدە يۇرۇپ ئاڭلايمىز» دېيىشتى ، — دېدى .

ئەھرارخان بۇ قېتىم خېلى ئۇمىدلىكتەك كۆرۈنگەنىدى . پرژىۋالىسكىينىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ ، چىرايىدىكى بايىقى كەيپىياتتىن ئەسەر قالمىدى ، دەسلەپ قوشۇمىسى تۇرۇلدى ، ئاندىن ئىپادىسىز بىر كەيپىياتتا ئۇدۇلىدىكى تامغا قاراپ خۇددى جاۋابىنى ئۇنىڭدىن ئاڭلايدىغاندەك ئۇنسىز ئولتۇرۇپ كەتتى . ئۇ ئىچىدە ئازابلىق ، ئاقىۋىتى قورقۇنچلۇق خىيال دەشتىنى كەزمەكتە ئىدى . ئۇ بۇگۈن بامدات نامىزىدىن كېيىنلا ياقۇپبەگنىڭ قوبۇلخانىسىغا كىرىپ ، — مەن بۇ كېچە خەيرلىك بىر چۈش كۆردۈم . ئىنىشائاللا ، ئۇ ساياھەتچىدىن كۈتكىنىڭىز دەك خەۋەر ئاڭلايدىغانغا ئىشىنىۋاتىمەن . ئۇنىڭ بىلەن بۇگۈنلا سۆزلەشسەك دەيمەن ، — دېدى .

— مەن بۇ ساياھەتچىدىن ئۇنداق ئۇمىدتە ئەمەسمەن . گېپىدىنلا رۇس ئوفىتسېرلىرىدا بولىدىغان ھاكاۋۇرلۇق پۇراپ تۇرىدۇ ، ھېلىمۇ ئۇنىڭ بىلەن يۈزمۈيۈز سۆزلەشمەپتىمەن . سىز يەتكۈزگەن گەپتىنلا ئۇ پۇراقنى سەزدىم .

— ياق ، چۈشۈمگە ئىشىنىمەن ، بۇ قېتىم چوقۇم ئۇنىڭدىن ياخشى خەۋەر ئاڭلايمىز . ئىجازەت بەرسىڭىز ، بۇگۈنلا ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشەي .

ياقۇپبەگ لەپپىدە ئەھرارخانغا قارىدى . ئۇنىڭ بۇ قارىشىدىن ئەھرارخاننىڭ ۋۇجۇدى شۇركۈنگەندەك بولدى . ياقۇپبەگ بىرەر-

سىدىن شۇبھىلەنسە ، گۈمانسىراپ قالسا ، ئەنە شۇنداق قارايتتى .
— قېنى ، سۆزلىشىپ بېقىڭ . چۈشىڭىز دىكىدەك بولغاي .
ئەھرارخان تامغا قاراپ ئولتۇرۇشىدا ، ئۆزىنىڭ ياقۇپبەگ بىلەن قىلىشقان گەپلىرىنى ، ئۇنىڭ ئاشۇ قارىشىغا يوشۇرۇنغان دەھشەتلىك ۋەھىمىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرمەكتە . بولۇپمۇ ئاخىرقى جۈملىنى ئېيتقاندىكى تەئەددى ، كىنايىلىك تەلەپپۇز ئۇنى قور-قۇنچقا سېلىپ قويغانىدى . ياقۇپبەگنىڭ كىشى بىلمەس جاللاتلىرى ئالدىدا ئۇنىڭ تۆرىلىكى ھېچنېمە ئەمەس ئىدى .
— ئۇنىڭدىن باشقا كۆڭۈلسىزنى خۇش قىلغۇدەك گەپ يوقمۇ ؟ — ئەھرارخان تامدىن كۆزىنى ئېلىپ پرۆفېسسىغا قارىدى ، ئۇنىڭ چىرايى قانسىرىغانىدى .
پرۆفېسسور ئۇنىڭ تەلەتىدىن بىر خىل سۆرۈنلۈكنى ، ئۇ-مىدسىزلىكنى سەزگەندەك بولدى .
— مېنىڭ ھەرقايسىڭلارنى ئۇمىدسىز قويغۇم يوق . كەلگەن-دىن بۇيان بىزنى ئىنتايىن ياخشى كۈتتۈڭلار ، مۇشۇنىڭغا لايىق بولسىمۇ جاۋاب بەرسەك بولاتتى . بىراق ، مەن رۇسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن لوپ كۆلىنىلا تەكشۈرگىلى چىق-قاچقا ، — پرۆفېسسور ئالدىنقى قېتىمدىكى گەپنى يەنە تەكرار-لىدى ، — ھەربىي ئىشلارغا دائىر چوڭ خەۋەرنى ئاڭلىمىدىم ، — دېدى .
ئەھرارخان پرۆفېسسىغا قاراپ قويۇپ قاتتىق يۆتىلىپ قويدى .
ئۆينىڭ ئىشىكى ئېچىلىپ ، بايانبەگ كۆرۈندى . پرۆفېسسور ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى . ئۆيدىن چىقىپ بەش قەدەم مېڭىشىغا ، ئىشىكنىڭ قاتتىق يېپىلغان ئاۋازى ئاڭلاندى...
ئىككىنچى قېتىملىق سۆھبەت بولغان كۈنى چۈشتىن باشلاپلا بۇلارنىڭ تامىقى خۇددى باشلىمى ئېتىۋېتىلگەن ئېرىق سۈيى لەپپە-دە پەسلەپ كەتكەندەك ، بىراقلا ناچارلاپ كەتكەنىدى . بۇگۈنكى سۆھبەتتىن كېيىن ، قۇرۇق چاي بىلەن نانغىلا قالدى . ئادەتتە

غاجىلاپ يەنە بەش كۈن ئۆتتى .

— تاماقنىڭغۇ كارى چاغلىق ، ئالدىنقى كۈنلەردە يېگەنلىرىمىزنى كۆشسەكمۇ خېلى كۈنگە چىدايمىز ، ئەمما بىزگە زىيانكەشلىك قىلىپ قويارمىكىن ، دەپ ئەنسىرەيمەن ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— بىزنىڭ لوپ كۆلىگە بېرىشتا كورلىدىن ئۆتىدىغانلىقىمىزنى ، مۇشۇ چاغدا ياقۇپبەگنىڭ كورلىدا ئىكەنلىكىنى گوبىرنا-تور فون كائوفمانمۇ ، غۇلجا گارنىزونىنىڭ قوماندانى گېنېرال كولپاكوۋسكىيمۇ بىلمەيدۇ ، بۇنداق ئەھۋالدا بۇلار بىزگە زىيانكەشلىك قىلىشقا پېتىنالمايدۇ ، — دېدى پرژېۋالسكي .

— بۇ ئەھۋالىلارنى بۇلار بىلمەمدىغاندۇ ؟ — ئىۋان كوزمىچ سورىدى .

— مېنىڭچە بىلمىدۇ . شۇنداقتىمۇ ئۇ كۈنى مەن ئۆيدىن چىقىدىغاندا ، بۇ ئەھۋالنى ئۇنىڭغا ئاتايىتەن پۈرۈتلەپ قويدۇم .

يەنە ئون كۈن ئۆتتى . ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى پاسونىدا كىيىنگەن ، ئېگىز بوي ، قىسقا بۇرۇت قويۇپ ، ساقلىنى پاكىز قىردۇرغان ، كېلىشكەن بىر ئادەم چېدىرغا كىرىپ كەلدى .

— ئۆزۈمنى تونۇشتۇرۇپ قوياي . ئىسمىم زامانخان ، — دېدى ھېلىقى كىشى ئوچۇق چىراي ئېچىپ ، — قەشقەردىن ئەتىگەن كېلىپ سىلەرنىڭ بارلىقىڭلاردىن خەۋەر تاپتىم . بەزى مۇھىم ئىشلار بىلەن بولۇپ ئەمدى كىرىشتىم . ئەتە سەھەر لوپقا قاراپ يولغا چىقىسىلەر ، تەييارلىقىڭلارنى قىلىۋېرىڭلار ، — دەپ قويۇپلا چىقىپ كەتتى .

رۇسىيىنىڭ چوڭ بىر ھەربىي ئەلچىلەر ئۆمىكى تۈركىستان ئارقىلىق قەشقەرگە كەلمەكچىكەن ، دېگەن خەۋەر ، مانجۇ قوشۇنلىرى قۇمۇلدىن ئۆتۈپ ئۈرۈمچىگە قىستاپ كېلىۋاتقان چاغدىن باش-

لاپلا چىرايى تۇتۇلۇپ ، ھەدىسلا ئانچىكى ئىشتىمۇ يېقىنلىرىغا شالىنى چاچىدىغان بولۇپ قالغان ياقۇپبەگنىڭ ئۇمىدسىز مۇز چىرايىدا سۇس بولسىمۇ ئۈمىد شولىسى پەيدا قىلدى . ئەلچىلەر كېلىشتىن بۇرۇن ئىچكى قىسىمدىكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇۋېلىش مۇھىم ئىدى . قەشقەرگە مەسئۇل بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوتتۇرانچى ئوغلى بەگقۇلبەگنىڭ بۇنداق چوڭ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىشىغا ئىشەنچ قىلالمايتتى . ئۇنىڭدىكى سەۋرسىزلىك ، يېنىكلىك ياقۇپبەگنى خاتىرجەمسىزلەندۈرۈپلا تۇراتتى . شۇڭا بۇ ئىشقا ياراملىق بىر ئادەمنى ئەۋەتمەسە بولمايتتى . ئۇنىڭغا ھازىر ئىشنى بۇزۇپ قويىدىغان ئەمەس ، بۇزۇلغانىنى تۈزەيدىغان ، يىراقنى يېقىن لاشتۇرالايدىغان ئادەم كېرەك . ئۇ يېقىنلىرىنىڭ ھەممىسىنى كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتكۈزۈپ ، تاسقاپ - دەڭسەپ بېقىپ ئاخىرى يەنىلا زامانخاننى لايىق تاپتى .

زامانخان كافكازلىق بولۇپ ، رۇسىيىدە ئوقۇغان ، تۇركىيە - گىمۇ بارغان ، شەھەر كۆرگەن ، جىق ئىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ، نەزەر دائىرىسى كەڭ ، بىلىملىك ئادەم ئىدى . ئىنگلىزلار بىلەن ئانچە خۇشى يوق ، رۇسلارغا مايىلراق ئىدى .

— ئىنگلىز تۆگىلەر[1] دىن بىزگە كەلگىنى ھېلىقىدەك . «يېڭى راقىتىكى تۇغقانلىقنى كۈلگىنىدىن ، يېقىتىدىكى قوشنىلىقنى قاراپ قويغىنى ئەلا » دەيدىغان گەپ بار ئىكەن . بارغاندىن كېيىن ئىشلارنى ئوبدان سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويۇپ تېزرەك قايتىپ كېلەرسىز ، — دېدى ياقۇپبەگ ، زامانخاننى قوبۇلخانىسىغا ئايرىم چاقىرتقۇزۇپ ، ئاندىن ئىككىسىلا بىلىدىغان بەزى ئىشلارنىمۇ ئالاھىدە تاپىلىدى .

زامانخان تۇنۇگۈن كەچ كورلىغا قايتىپ كېلىپ ئەھرارخاندىن پرۇتوالىسكىيلار توغرۇلۇق گەپلەرنى ئاڭلاپ ، «ھىم» دەپ لېۋىنى چىشلىدى ، بۇ ئىشنى دەرھال تۈزەتمەسە بولمايدىغانلىقىنى ھېس

---

① بۇ يەردە ياقۇپبەگ ئىنگلىزلارنى بەرگەن ۋەدىسىدە تۇرمىدى ، قۇشقۇنغا ئولتۇرۇۋالدى ، دەپ كەينىگە سىيىدىغان تۆگىگە ئوخشاتقان .

قىلدى . قانداق تۇزىتىش ئۇستىدە ئەھرارخان بىلەن مەسلىھەتلەشكەن بىكار ئىدى . بۇ ئادەمنىڭ ھە دېسىلا تۆرىلىكىنى پەش قىلىدىغانلىقى ، «پۇتۇن جەمەتىمىزنىڭ تۆرىلىك ئورنىنى رۇسلار يوق قىلىۋەتتى» ، دەپ ۋايساپلا يۇرۇيدىغانلىقى زامانخانغىمۇ ئايان ئىدى .

ئۇ بۇگۈن بامداتتىن يېنىپلا ياقۇپبەگنىڭ خاس قوبۇلخانىسىغا كىردى . بۇ قوبۇلخانىمۇ ئۇنىڭ «ئوردا چېدىرى» دەك ھەشەمەتلىك ئىدى . ياقۇپبەگ بارغان ـ تۇرغانلا يېرىدە بامدات نامىزىدىن كېيىن ئەتىگەنلىك تاماققىچە تۇنۇگۈنكى ، ئالدىنقى كۈنلەردىكى ئىشلاردىن ۋاقىپلىنىپ ، ئەتىكى ، كېيىنكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان ئادەتنى شەكىللەندۈرگەنىدى . بۇ ئادىتى ئۇنىڭغا ئۆزى كۈتكىنىدىنمۇ ئارتۇق ئۇنۇم بەرگەنىدى . سوپى ـ ئىشان ، خەلىپەمىلەر ، ئاخۇن ـ موللىلار ياقۇپبەگنى «تەقۋادار مۇسۇلمان» لىقتا بەس ـ بەستە ماختىشىپ ، جىمى مۇسۇلمان پۇقرالارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئىخلاسمەنلىكىنى ئاشۇرغانىدى .

— قەشقەردىكى ھەم كورلىغىچە بولغان ئاربلىقتىكى ئورۇنلارنىڭمۇ ئىشلىرى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ ، — دېدى ياقۇپبەگ زامانخاننىڭ مەلۇمات پايانىنى ئاڭلاپ .

— مەن بىر ئىشتىن سەل خاتىرجەمسىزلىنىۋاتىمەن .

— قايسى ئىشتىن ؟ ! — ياقۇپبەگ ئىتتىك زامانخانغا قارىدى .

— پرۇزىۋالىسكىيلار توغرۇلۇق ئاخشام ئەھرارخاندىن ئاڭلىدىم . ئۇ تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسىر بولسىمۇ ، يەنىلا رۇسىيە ھەربىيسى ، رۇسىيە ئوفىتسېرى . بىز ئاز كۈندە كۈتۈۋالىدىغان رۇسىيە ھەربىي ئەلچىلەر ئۆمىكى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ قالسا ، ياكى سۇرۇشتۇرۇپ قالسا ، قانداق بولار ، بىز رۇسىيە تەرەپكە قويىدىغان تەلەپلىرىمىزنى ھەربىي ئەلچىلەر ئۆمىكىگە دېسەك بولىدۇ . مېنىڭچە ، بۇلارنى ئەتىلا ئۆز يولىغا سېلىۋېتەيلىمىكىن ، — دېدى زامانخان .

ياقۇپبەگ يېتىم بارمىقىغا سېلىۋالغان تاۋۇز ئۇرۇقىچىلىك مۆھرىنى يەنە بىر قولىنىڭ بارمىقى بىلەن چېكىپ ئولتۇراتتى. ئۇ بىرەر ئىش ئۈستىدە قارار چىقىرالماي بېشى قاتقاندا شۇنداق قىلاتتى. بۇنداق چاغدا ئۇنىڭ كۆزىگە كىرىۋېلىپ يېنىدا ئولتۇرۇۋېلىشقا بولمايتتى، يالغۇز قېلىشنى خالايتتى. زامانخان ئاستا چىقىپ كەتتى. ياقۇپبەگ ئۆزى ئېغىز ئاچمىغۇچە، «قانداق بولدى» ياكى «قانداق قىلىمىز» دەپ سوراشقا بولمايتتى، بۇنداق قىلغاننى بەك ئېغىر ئالاتتى.

چۈشتىن كېيىن بايانبەگ كېلىپ زامانخانغا ياقۇپبەگنىڭ ئۇنى ئۆزىنىڭ چېدىرىغا چاقىرتقانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى.

— دانىشمەن دېگەن دانىشمەن — دە، ھېلىمۇ ياخشى ۋاقتىدا كېپسىز. ئەھرارنىڭ گېپىگە كىرىپ، ئۇلارنى: «نەدىن كەلگەن بولساڭ، شۇ يەرگە كېتىش» دەپ ئارقىسىغا قايتۇرۇۋەتكىلى تاس قاپتىمەن، — زامانخان چېدىرغا كىرىشىگە ياقۇپبەگ چوڭ بىر بالا — قازادىن قۇتۇلۇپ قالغاندەك كەيپى چاغ ھالەتتە سۆزلەپ كەتتى، — سىزنىڭچە بۇ ئىشنى قانداق بىر تەرەپ قىلساق بولار؟

— ئۇلار بۇگۈن يول تەييارلىقىنى قىلىۋالسۇن، ئەتە ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىنلا يولىغا ماڭدۇرۇۋېتەيلى.

— بولىدۇ. بۇ ئىشنى ئۆزىڭىز ئورۇنلاشتۇرۇڭ. بولسا ئۇلارنى لوپ — كۆنچىگە ئۆزىڭىز بىر تۈركۈم ئادەملەر بىلەن ئاپىرىپ قويسىڭىز قانداق بولار؟

— جانابىڭىزنىڭ دېگىنىدەك قىلاي، — زامانخان ئىچىدە: «ئەمدى ئۇلارنىڭ ئامانلىقىغا تولۇق مەسئۇل بولغان قىياپەتكە كىرىۋالغىنىنى» دەپ كۈلدى.

— مېنى تېخىچە زۇكامدىن ياخشى بولالماپتۇ دەپ قويارسىز، — دېدى سۆھبەتنىڭ ئاخىرىدا ياقۇپبەگ.

پرژىۋالىسكىيلار ئورنىدىن سەھەر تۇرۇپ كېتىشتى. بۇگۈن ئۇلار خۇشال، روھى كۆتۈرەڭگۈ ئىدى. ئەتىگەنلىك تاماققىچە ھەممە تەييارلىقلىرىنى تەق قىلىپ قويۇشتى. ئەتىگەنلىك تامىقى

خۇددى تۇنجى كۇنى چۈشلۈكىگە بەرگەن زىياپەت تامىقىدەك مول ، يەمسەن ، ياق بولدى .

— بۇلار بىزنى تۇرۇپلا چوڭ بىلىپ قالدىغۇ ، «بىر بالاسى بولمىسا ، قۇيرۇق ياتامدۇ تاشتا» دېگەندەك بىر ئىش بولۇپ قالمەسۇن يەنە ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

ياشقىلار كۈلۈشۈپ تۇرغاندا ، چېدىرغا زامانخان كىردى .

— قېنى ، تەييار بولدۇڭلارمۇ ، ئاتلىنايلى .

پرۇنۇالىسكىي تەئەججۈپ بىلەن ئۇنىڭ كۆزىگە قاراپ دېدى :

— نەگە ئاتلىنىمىز ؟ !

زامانخان ھىجىيىپ تۇرۇپ ، پرۇنۇالىسكىيدىن :

— سىلەر نەگە بارماقچىدىڭلار ؟ — دەپ سورىدى .

— لوپقا ، لوپ كۆلىگە .

— مەنمۇ شۇ يەرگە ئاتلىنىشنى دەۋاتىمەن . مەن سىلەرنى لوپ — كۆنچىگىچە قوغداپ ئاپىرىپ قويۇپ يانىمەن .

— بىز چوڭ يول بىلەن ئەمەس ، كۆنچى دەرياسىنى ياقىلاپ ماڭساقمىكىن ، دەپ ئويلاشقان .

— بولمىدۇ ، سىلەر دېگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ، ماڭمىغان يولۇڭلارنى ئۆزۈڭلار تاللىۋالساڭلار بولمىدۇ ، بۇنىڭغا بىز ئارىلاشمايمىز .

زامانخاننىڭ گېپىنى ئاڭلاپ پرۇنۇالىسكىيلارنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى ، ھەرقايسىسى قول قولىغا تەگمەي ئۆز ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى . زامانخاننىڭ بۇيرۇشى بىلەن بىرنەچچە ئادەم كېلىپ ئۇلارنىڭ يۈك يىغىشتۇرۇش ، ئاتقا ئارتىشلىرىغا ياردەملەشتى . پرۇنۇالىسكىيلار زامانخاننىڭ نەچچە ئون كىشىلىك مۇھاپىزەت ئەترىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قوغدىلىپ ، توپتېرەك مەھەللىسىدىن كورلىنىڭ كونا شەھەر تەرەپكە كۆنچى دەرياسىنى ياقىلاپ ماڭغىلى يۇرۇپ كەتتى .

توپتېرەكلىكنىڭ نېرىقى چېتىدە ، يالغۇز بىر توپ قارا تېرەكلىنىڭ تۇۋىدە ، ئەھرارجان چۈشىن يەۋالغاندەك چىرايى ئۆمسە ، تاتار-

غان ھالەتتە زامانخان باشلىق بىر توپ نۆكەر ئوتتۇرىسىدا دەبدەبە بىلەن كېتىۋاتقان پرۇسسكىيلارغا ئەلەملىك قاراپ تۇراتتى. كورلىنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان كۆنچى دەرياسى ئەللىك مېتىرچە كەڭلىكتە بولۇپ، سۇ ئۇلۇغ، ئىتتىك ئاقاتتى. ئۇلار تار، ئاددىي ياغاچ كۆۋرۈكتىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈشتى. كونا شەھەر ئىچى ئايلاندۇرۇپ سېپىل بىلەن مۇداپىئەگە ئېلىنغان بولۇپ، تۆت تەرىپىدە تۆت قوۋۇق بار ئىدى. كۆۋرۈكنىڭ دەل ئۇدۇلىدىكى قوۋۇق شىمالغا — توپىخانىككە بارىدىغان يولدىكى قورغانغا قاراپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. لوپ — كۆنچىگە سېپىلنىڭ تۆۋەن دەرۋازىسىدىن چىقىپ مېڭىلاتتى. پرۇسسكىيلار دەريا بىلەن سېپىل ئارىلىقىدىكى تار يول بىلەن غەربكە — قوشئېرىق تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

پرۇسسكي كۆنچى دەرياسىنىڭ تارىم دەرياسى بىلەن پارال-لېل بولۇپ ئاققۇچە بولغان يۇقىرى ئېقىن ئەھۋالىنى، كېسىپ ياكى يانداپ ئۆتىدىغان يېرى - مەھەللە، ۋادىلارنى تەپسىلىي بولمە-سىمۇ بىرقۇر ئىگىلەپ ماڭماق بولغانىدى. شۇڭا زامانخانىنىڭ ئا-دەملىرى ئىچىدىكى بۇ ئەترايىنى بىلىدىغان بىرنى ئۆزىگە ياندۇ-لىپ، پات - پات بىرنېمىلەرنى سوراپ ماڭاتتى. ۋە ئات ئۇستىدە تۇرۇپ قاتتىق تاشلىق چوڭ بىر دەپتەرگە ئۆزى بىلىدىغان شەرت-لىنى بەلگىلەرنى قويۇاتتى، سىزاتتى، يازاتتى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئۆز ئىشىغا قانچىلىك بېرىلىدىغان ئەستايىدىللىقىنى قىياس قىلىشقا بولاتتى.

نىكولاي مىخايلوۋىچ پرۇسسكي ئۆسمۇر چېغىدا تاغىسى-نىڭ تەسىرىدە ئوۋچىلىققا قىزىقىپ قالغانىدى. بۇ ئۇنىڭ كېيىن سىبىرىيە ۋە ئاندىن موڭغۇلىيەگە قىلغان تەكشۈرۈش، ئېكسپېدىتە-

سىيىدە قۇشلارنى، ھايۋانلارنى ئوۋلاپ ئەۋرىشكە يىغىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغاندى.

ئۇ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا تارىخ، جۇغراپىيىگە قىزىقىپ قالىدۇ. ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇغاندىمۇ ھەربىي ئىشلار بىلىملىرىگە قىزىقماي، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تارىخ، جۇغراپىيىگە بېرىلىپ، شۇنىڭغا دائىر كىتابلارنىلا ئوقۇيدۇ. سىمىنوف ۋە باشقا ئىكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ئىكسپېدىتسىيىگە دائىر كىتاب خاتىرىلىرىنى ئوقۇپ، بۇ ساھەگە ئىشتىياق باغلاپ قالىدۇ. كېيىنچە چوقان ۋەلىخانوفنىڭ «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى» ۋە باشقا ماتېرىياللاردىن لوپ كۆلى، تەكلىماكان توغرۇلۇق ئانچە - مۇنچە ئۇچۇرغا ئىگە بولىدۇ - دە، رىۋايەتتە تەرىپلىنىدىغاندەك بۇ سىرلىق ماكانغا قىزىقىپلا قالىدۇ. مۇشۇ ماكانغا دائىر قەدىمكى ۋە كېيىنكى كىشىلەرنىڭ كىتابلىرىنى يىغىدۇ، ئوقۇيدۇ. ئۇ ماركوپولو سايا ھەت خاتىرىسىنىڭ تەكلىماكان تەسۋىرلەنگەن قىسمىنى نەچچە قېتىم ئوقۇغىنىنى ئۆزىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەس.

پرژېۋالىسكىي بىر كۈنى بازار ئارىلاپ يۈرۈپ، كونا بۇيۇملار-نى ساتىدىغان بىر يايمچى ئالدىدا مۇقاۋىسىغا چوڭ قىلىپ «جۇغراپىيە» دەپ يېزىلغان بىر كونا كىتابنى كۆرۈپ قالىدۇ - دە، ئۇنىڭ ئىچىدە نېمە دېيىلگىنىنى سوراپمۇ تۇرماي «جۇغراپىيە» دېيىلگەنگىلا قىزىقىپ، كىتابنى باھا تالاشماي يايمچىنىڭ دېگىنىنى بېرىپ سېتىۋالىدۇ. بۇ، قەدىمكى يۇنان ئالىمى پىتولېمىنىڭ مەشھۇر كىتابى ئىدى. ئۇ ياتقىغا كېلىدۇ - دە، كىتابنى ئوقۇشقا كىرىشىپ كېتىدۇ. كىتاب ئىچىدە ئۇنىڭغا «ئويغارداس دەريا-سى»، «ئويغارلار» دېگەن ئىسىم ئۇچرايدۇ. دۇنيانىڭ تەپسىلىي خەرىتىسىنى ئېچىپ قارايدۇ، ئەمما خەرىتىدىن «ئويغارداس» دەپ ئاتىلىدىغان دەريانى زادى ئۇچراتمايدۇ. «ئويغارداس دەريا-سى، قانداق دەريا؟» پرژېۋالىسكىي ئۆزىدىن سورايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ سوئالىغا جاۋاب تېپىش ئۈچۈن يەنە كىتابلارغا

مۇراجىئەت قىلىدۇ . ئۇ بىر خاتىرىدىن ئەنگلىيە ئالىمى ھېنرى ژيولىنىڭ «ئۇيغارداس دەرياسى تارىم دەرياسىنى» بۇ دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمكى خەلق ئۇيغارلار بولسا ، دەل ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ» دېگەن ئۇزۇندىسىنى كۆرۈپ قالىدۇ . پرژىۋالىسكىي گۆھەر تېپىۋالغاندەك ئۆزىگە ئۆچىرلاپ دەيدۇ : «ئۇيغارداس دەر-ياسى — تارىم دەرياسى ، ئۇيغارلار — ئۇيغۇرلار !» ئۇ يەنە يەر شارىنىڭ تەپسىلىي خەرىتىسىگە قايتا - قايتا سىنچىلاپ قاراپ شۇنى سەزدىكى ، يەر شارىنىڭ كۆپ جايلىرى تەكشۈرۈلۈپ خەرىتىسى سىزىلغان بولسىمۇ ، يەنە بەزى ، ئايرىم جايلارنىڭ ، ئالايلۇق شىنجاڭنىڭ تەكلىماكان قىسمى ، تارىم دەريا-سى بىلەن لوپ كۆلىنىڭ ئورنى ھەرقايسى جايلارنىڭ خەرىتىلىرىدە ھەر خىل كۆرسىتىلگەنىدى ، جۇڭگو خەرىتىلىرى بىلەن باشقا دۆلەتلەر باسقان خەرىتىلەردە پەرق خېلى بار ئىدى . ئۇ ئۇيغارداس دەرياسىنى ، ئۇيغارلار ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتىنى ، بولۇپمۇ لوپ كۆلىنى تەكشۈرۈپ ، دۇنيا جۇغراپىيەشۇناسلىقىدىكى بۇ ئېنىقسىز رايونىنى جۇغراپىيە نۇقتىسىدىن ئېنىقلاپ دەلىللەپ چى-قىشنى كۆڭلىگە پۈكتى .

بۇگۈن كۆنچى دەرياسىنى بويلاپ قىلغان بۇ سەپىرى ، ئۇنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسى بولۇپ ، تارىم — تەكلىماكانغا قىلىۋاتقان تۇنجى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ باشلىنىشى ئىدى .

پرژىۋالىسكىي شەھەر سىپىتىلىدىن ئازراق ئۇزىغاندىن كې-يىنلا ، بۇلۇتلۇق ئاسماندەك ئېچىلماي كېلىۋاتقان كۆڭلى ئاپتاپلىق كۈندەك پاللىدە ئېچىلىپ كەتتى . ئۇ ئەمدى ئۆزلىرىنى چېلىۋۆر-لەرنىڭ قورشاۋ - بەندىتىدىن قۇتۇلغىنىغا ، راستىنلا تەكلىماكانغا كېتىۋاتقىنىغا ھەقىقي ئىشەنگەنىدى . زامانخاننىڭ پرژىۋالىسكىيغا ياندىشىپ كېتىۋاتقان ھەمراھى ئوبۇل ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلگەن-دەك ، ھەربىر مەھەللە ، دەريانىڭ ھەربىر دوقمۇشلىرىغىچە تەپسە-

لمي تونۇشتۇرۇپ مېڭىۋاتاتتى . پروزىۋالىسكىي ئۇنىڭ ئاغزىدىن : «باشئەگىم دەريا سى» ، «كۆنچى مەھەللىسى» ، «ئاپاق خوجام ما- زىرى» دېگەن سۆزلەرنى ئاڭلاپ ، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنبەسىگە قىزى- قىپ قالدى.

سېپىلنىڭ جەنۇبقا بۇرالغان توقسان گىرادۇسلۇق دوقمۇشىدە- كى نۇقتىسىدىن ئۆتۈپلا كۆن ، چەم پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان كا- سىپلار مەھەللىسىگە كەلگەندە ، ئوبۇلدىن مەھەللىنىڭ «كۆنچى مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئېكسپېدىتسىيە- چىلىك كەسپىي نۇقتىسىدىن بۇ ئىسىمغا قىزىقىپ قالدى . ئوبۇل- نىڭ ئېيتىشچە ، دەريا باشئەگىم جىلغىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدىن بۇ تەرىپىدىكى توپتېرەك ئەتراپىغا كەلگۈچە باشئەگىم دەريا سى دەپ ئاتىلىدىكەن . ئۇنىڭ تۆۋىنىدىن باشلاپ «كۆنچى دەريا سى» دەپ ئاتالسا ، ئۇنداقتا دەريا نامى مەھەللىگە سىڭگەنمۇ ياكى مەھەللە نامى دەريا غا ئۆتكەنمۇ ؟ پروزىۋالىسكىي ئاتتىن چۈشۈپ ، تاشلىۋېتىلگەن ئىسلاش ئوچاقلىرىنى ، بەزى كونا ئۆيلەرنىڭ ياغاچ ، كېسەكلىرىنى تۇتۇپ كۆرۈپ ، ئۇزاق يىل ئىشلىتىلىپ ئىسقا تويۇنۇپ ۋە پىشىپ چويۇندەك قاتتىق بولۇپ كەتكەن ئىسلاش ئوچاقلىرىنىڭ مورىسىغا قاراپ ، بۇ مەھەللىنىڭ خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈردى . بىر ەر جاي ، بىر ەر نەرسىنىڭ نامى مۇنداقلا قويۇ- لۇپ قالمايدۇ . ئۇنىڭ مەلۇم سەۋەب ، ئاساسى بولىدۇ . «ئىسمى - جىسمىغا لايىق» دېگەن مۇشۇ . مەھەللىگە مەخسۇس شۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارلا ئورۇنلاشقانلىقى ئۈچۈن مەھەللە كەسىپ نامى بىلەن «كۆنچى مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىپتۇ . دەرياچۇ ؟ پروزىۋالىسكىي ئۆزىنىڭ سوئالىغا ئۆزى جاۋاب بەردى : دەريا مۇشۇ مەھەللىنى يانداپ ئاققاچقا ، مەھەللە نامى دەريا غا سىڭىپ «كۆنچى دەريا سى» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان . پروزىۋالىسكىي ئۆز خۇلاسىسىدىن سۆيۈنۈپ خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازدى : كۆنچى دەريا سىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى كۆنچى مەھەللىسى ، ئۇنىڭ

يۇقىرىسى باشئەگىم دەريانىڭ ئاتىلىدۇ . مەن كۆنچى دەريا-
نى تەكشۈرۈشۈمنى تەلىيىم ئوڭدىن كېلىپ ، دەل ئۇنىڭ باشلا-
نىش نۇقتىسىدىن ، دولان تۇغدىن① باشلاشقا مۇيەسسەر بولدۇم .
— «ئاپاق خوجا مازىرى» دېگەن نام قانداق پەيدا بولۇپ
قالغان؟ — پرۇفېسسور ئوبۇلدىن سورىدى . ئاپاق خوجا مازىر-
لىك قەشقەردە ئىكەنلىكىنى ئۇ بىلەتتى .
ئوبۇل كورلىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولغاچقا ، كورلىنىڭ
بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە بىلەتتى . ئوۋچى ئاتىسىغا ئەگىشىپ كۆپ
يەرلەرگە بارغان ، ئاتىسىدىن ھەم باشقىلاردىنمۇ ھېكايە - چۆچەك ،
رىۋايەتلەرنى جىق ئاڭلىغان . تولا ئاڭلاپ قۇلىقى ، ئۆزىمۇ ئېيتىپ
ئاغزى گەپكە پىشىپ كەتكەنىدى . شۇڭا كىشىلەر ئۇنى : «ئوبۇل
گەپچى» مۇ دەيتتى .
— ئاتىلىق غازى سوپى - ئىشانلارغا بەك ئىخلاسمەن بولغاچ-
قا ، ھەر قېتىم كورلىغا كەلگەندە ئۆزى بىلەن بىللە يۈزدەك
سوپى - ئىشاننى ئەگەشتۇرۇپ كېلىدۇ . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ ئىستىقا-
مەت قىلىشىغا بىر مازار ياستىپ ، ئۇنىڭغا «ئاپاق خوجام مازىرى»
دەپ نام قويۇپ بەرگەنىدى ، — دېدى ئوبۇل .
— كورلا دېگەن نامچۇ؟ بۇ سۆز يەككە تۇرغاندا ، مەنىسى
باشقىچە ئىكەن ، بۇ نام قانداق قويۇلۇپ قالغان بولغىيدى؟
— كورلا دېگەن سۆزمۇ؟ — ئوبۇل باشقىچە بىر ئىپادىدە
كۈلۈپ قويدى ، — بۇ نامنىڭ قويۇلۇپ قېلىشىمۇ ئاپاق خوجا بىلەن
مۇناسىۋەتلىك ئىكەن ، — ئۇ گېپىگە رىۋايەت تۇسى بېرىپ بايان
قىلىشقا باشلىدى ، — چوڭلارنىڭ ئېيتىشىچە ، يۇرتىمىزنىڭ ئىس-
مى ئەسلىي «كويلا» دەپ ئاتىلاتتىكەن . باشئەگىم دەريانىڭ تاغ

---

① مانجۇ ھاكىمىيىتى 1750 - يىللاردا خوجىلار يېغىلىقىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن ، كورلىغا جەنۇبىي شىنجاڭدىن بىر تۈركۈم دولانلىقلارنى كۆچۈرۈپ ئەكېلىپ قوشئېرىق تەرەپلەرگە ئورۇنلاشتۇ-
رۇپ ، ئۇلارغا كۆنچى مەھەللىسىنىڭ سەل تۆۋىنىدىن ، دەريادىن باشلاپ ئىلىپ تۇغ باغلىغان ، ئۆستەڭ
قوشئېرىق ئۆستىگى ، دولان ئۆستىگى دەپمۇ ئاتالغان . ئۆستەڭگە سۇ ئالغان تۇغ «دولان تۇغ» دەپ
ئاتىلىدىغان بولغان .

ئېغىزىدىكى چىققاندا ، پەسكە خۇددى سۇ تۆگمەننىڭ نوسۇندىن ئاققاندەك شىددەت بىلەن ئىنتايىن تېز ئاقىدۇ . مۇشۇنىڭغا قاراپ كويلا[1] دەپ ئاتاپتىكەن . ئاپاق خوجا كورلىغا كەلگەندە ، ئۆزىنى «مەن سەئىد ئەۋلادى ئەۋلىيا خوجا[2]» دەپ تولا ماختىنىپتۇ . كورلىنىڭ ئىشان ـ خوجا ، سوپىلارغا ئانچە ۋاي دەپ كەتمەيدىغان موللا ـ مۇتىۋەللىلىرى ئۇنىڭ ئەۋلىيالىقىدىن گۇمانلىنىپ سىناپ كۆرمەك بولۇشۇپتۇ . بىر كۈنى ئۇنى مېھمانغا چاقىرىپ ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن تۆردە ئولتۇرغۇزۇپ ، ئالدىغا چوڭ ـ چوڭ بىرنەچچە پارچە گۆش بېسىلغان پولۇ ئەكىلىپ ، ئۇنى ئاشقا قول سوزۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىپتۇ . ئاپاق خوجا گۆشكە قاراپ خىيال باسقاندەك ئولتۇرۇپ كېتىپ : «يا خۇدانىڭ جانىۋارى !» دەپ ئاش ئۈستىدىكى گۆشنى شۇنداق بىر سىلاپتىكەن ، بىر پارچە گۆش شۇئان مۇشۇككە ئايلىنىپ ، مىياۋلىغىنىچە يۈگۈرۈپ ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ . ئاپاق خوجا : «مەندەك بىر سەئىد ئەۋلادى پىر ـ ئەۋلىيانى تونۇشمىدىڭ ، شەك كەلتۈرۈشتۇڭ ، كۆزلىرىڭ كور ئىكەن ، يۈرتۇڭ كويلا ئەمەس ، يۈرتۇڭمۇ ، ئۆزلىرىڭمۇ كورلا ئىكەنسىلەر » دەپتۇ ـ دە ، ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يۇرتنىڭ ئىسمى كورلا بولۇپ قالغانكەن ، — ئوبۇل گېپىنى تۈگىتىپ خجىل بولۇۋاتقان سىياقتا پرزۋالىسكىيغا قارى .

پرزۋالىسكي بېشىنى ئىرغىتىپ كۈلۈپ كېتىپ :

— قىزىق گەپ ئىكەن . مەن سېنىڭ گېپىڭدىكى ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلىيالىق قىلىپ گۆشنى مۇشۇككە ئايلاندۇرۇۋەتكىنىگە

---

① كويلا — تۆگمەننىڭ نوسۇندىن سۇ چۈشىدىغان چاقپەلەك ئاستىدىكى يەر «كويلا» دېيىلىدۇ .

② ئاپاق خوجا (ئىسمى ھىدايىتۇللا) مەختۇم ئەزەم (ئەسلى ئىسمى خوجا ئەھمەد بىننى سەئىد جالالىدىن كاسانى)نىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەت ئىمىننىڭ نەۋرىسى ، يەنى خوجا يۈسۈپنىڭ بالىسى ، 1624 ـ يىلى تۇغۇلغان . ئۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمايىل خاننى ئاغدۇرۇۋېتىپ ئورنىغا ئۆزى «خان خوجا» بولۇش مەقسىتىدە ، 1677 ـ يىلى تىبەت لىخاسادىكى ئاۋاڭ لوسالڭ جاسۇ ئىسىملىك 5 ـ دالاي لامانىڭ ئالدىغا ياردەم سوراپ بارغان . دالاي لاما تەخىرسىزلىك بىلەن جۇڭخارنىيە خانى غالدانغا ئېلىپ بار ، دەپ قولىغا خەت تۇتقۇزغان . غالدان مەكتۇپنى كۆرۈپلا ، پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي سەئىدىيە خانلىقىغا ئەسكەر تارتىپ ، بۇ خانلىقنى مۇنقەرز قىلغان . ئاپاق خوجا قەشقەر ـ يەركەنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغان .

ئەمەس ، ئۇنىڭ ئەۋلىيالىقىغا گۇمانىي قاراپ سىناپ بېقىشقا جۈرئەت قىلغان يۈرتلۇقلىرىڭغا قايىل بولۇپ قىزىقىۋاتىمەن . يارايسىلەر ، «مەن ئەۋلىيا» دەپ قويسا ، قارىقويۇق ئىشىنىپ ، ئەگىشىۋەرمەي ، سىناپ بېقىش كېرەك ، — دېدى .

— ئەگەر ئۇنىڭ قولىدىن گۆشنى تىرىك جانغا ئايلاندۇرۇۋەتمىدىغان كارامەت كېلىدىغان بولسا ، ئۆز تائىپىسىنى يوقىتىپ بېرىشكە باشقىلاردىن مەدەت تىلەپ يۈرمەستى ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

ئوبۇل چۆچۈگەندەك ئىتتىك ئىۋانغا ، ئاندىن ئالاقزادە بولۇپ ئەتراپقا ، زامانخانغا قارىدى . ئۇ قورقۇپ جىددىيلىشىپ قالغانىدى .

زامانخان سەل نېرىدا مەھرەملىرى ئارىسىدا ئۆز پارىڭى بىلەن ئىدى . ئۇزايىدىن ئىۋاننىڭ گېپىنى ئاڭلىمىغانىدى .

پرۇنۇالىسكىي ئىۋان كوزمىچقا ئاچچىق ئالايدى ۋە جىددىي قىلىپ :

— ئاغزىمغا كەلدى دەپ كاپشۇەرمە ، ئۆزۈڭ نەدە تۇرۇۋاتىسەن ، — دېدى .

ئىۋان «ئاپىلا» دېگەنىنى قىلىپ ، ئاغزىنى ئالىقىنى بىلەن ئەتتى...

دەريا تۆۋەن قوشئېرىققىچە ئۇدۇل غەربكە قاراپ ئېقىپ ، ئاندىن توقسان گرادۇس سولغا بۇرۇلۇپ جەنۇبقا قاراپ ئاقاتتى . دەريا بىرىدىنلا بەزىدە يېيىلىپ ، بەزىدە يىغىلىپ ئېقىن ھاسىل قىلاتتى ، خېلى يىراقتا پارچە - پارچە كىچىك كۆللەر قۇياش نۇرىدا يالتىراپ كۆرۈنەتتى .

— بۇ يەرنى بوتاكۆل دەيدۇ ، — دېدى بايا تىن زۇۋان سۆزىمەي ، خىيالچان ئادەمدەك شوكلەپ قالغان ئوبۇل ، پرۇنۇالىسكىي ياندۇرمىلاپ سورىغاندەك كېيىن زورىغا ئېغىز ئېچىپ ، — بۇ كۆللەر ئارىسىدىكى بىر كۆلنىڭ شەكلى تۆگىگىلا ئوخشايدۇ . ئۇ ھەممىدىن كىچىك بولغاچقا ، تۆگىنىڭ بوتىلىقىغا ئوخشىتىپ ، كىشىلەر ئۇنى بوتاكۆل دەپ ئاتاشقان . كېيىنچە بوتاكۆل مۇشۇ

ئەتراپنىڭ نامى بولۇپ قالغان .
بوتاكۆلدىن ئۆتۈپ پۇخۇيغا كەلگەندە ، دەريا شەرقە بۇرۇلۇپ ئاقاتتى . مۇشۇ بۇرۇلۇشتىن باشلاپ دەريا بىرنەچچە تارامغا بۆلۈ-نۇش بىلەن يەنە بۇ تاراملار ئۆزئارا كېسىشىپ ـ كىرىشىپ ئاققاندەك ئەگرى ـ بۇگرى ئەگىلىپ ئاجايىپ مۇرەككەپ ئېقىن ھالىتىنى شەكىللەندۇرگەنىدى .

پرۇفېسسور ئېگىز بىر دۆڭگە چىقىپ ئات ئۈستىدە تۇرۇپ بىر كۆزلۈك دۇربۇن بىلەن قاراپ :

— پاھ ، قايسى ئەگىم ـ دوقمۇش قايسى تارماق ئېقىننىڭ ، بىلگىلى بولمايدىغانلا ئاجايىپ مۇرەككەپ ئېقىن مەنزىرىسىغۇ بۇ ، — دېدى ۋە دەپتىرىگە بىرنېمىلەرنى يازدى ، سىز-دى ، — ئوبۇل ، — ئۇ دۆڭدىن چۈشۈپ كېلىۋېتىپ سورىدى ، — بۇ يەرنىڭ نامىنىڭمۇ قويۇلۇپ قېلىش جەريانى باردۇ ؟

ئوبۇل ئۆزىنىڭ پاراڭچىلىقىدىن ، ئۇنىڭ گېپىدىن چۆچۈپ ئالاقزادىلىككە چۈشۈپ قالغىنىنى ، قورققىنىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك ھېكايە سۆزلەشكە باشلىدى . ئۇ پرۇفېسسورنىڭ مۇشۇنداق سۆز-لەرگە قىزىقىدىغانلىقىنى بىلىپ قالغانىدى .

— بۇرۇن بۇ يەردە ، — ئوبۇل گېپىنى باشلىدى ، — ئۇششاق كۆل ، سازلىقلار كۆپ بولۇپ ، ھەر خىل قۇشلارنىڭ ماكانى ئىكەن-دۇق . شۇ قۇشلار ئىچىدە بۇركۇتكە ئوخشايدىغان «پۇخۇي» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئالغۇر قۇش بار ئىكەن . بۇنىڭدىن ئوتتۇز يىللار ئىلگىرى ئېلى ئىسىملىك قۇش ئوۋلايدىغان بىر ئادەم پۇخۇي دېگەن قۇشنى تۇتۇۋېلىپ ، قۇشلارنى ئېلىشقا ئۆگىتىپتۇ . كىشىلەر ئۇ ئادەمنى ئېلى پۇخۇي دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ . كېيىن بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى تاشلىنىپ قېلىپ ، ھېلىقى قۇشنىڭ ئىسمى مۇشۇ يەرنىڭ نامى بولۇپ «پۇخۇي» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ .

— سەن جىق نەرسىنى بىلىدىكەنسەن . ئەگەر لوپ دالىسىنى-مۇ مۇشۇنداق بىلىدىغان بولساڭ ، زامانخانغا دەپ سېنى گۇرۇپپە-مىزغا قوشۇۋالساق بوپتىكەن .

— مەن بۇ تەرەپتە قومۇشقوتان ، قارىياڭاقلارغىچىلا بارغان ، ئۇنىڭ نېرىسىغا ئۆتۈپ باقمىدىم ، بىلمەيمەن . قارىياڭاقتىن ئۆتىسىلا لوپقا كىرىپ كېتىدۇ . ئاڭلىشىمچە ، دەريا لوپ تەۋەسىگە ئۆتكەندە بىر ئېقىنغا يىغىلىدىكەن . سۇ ئورنى بەك پەس ، ئىككى قېشى ھەم تىك ، ھەم ياردەك ناھايىتى ئېگىزمىش . قارىياڭاق دېگەن يەردە دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈۋالمىسا ، كۆنچىدىنمۇ ئۆتۈپ تاكى ئاقسۇيغا بارغۇچە ئارىلىقتا دەريادىن ئۆتكۈدەك كېچىك يوقمىش .

— ئۇ تەرەپكە ئۆتۈۋېلىش كېرەك ، — دېدى پرۇفېسسور ئۆزىگە ئۆزى سۆزلەۋاتقاندەك ، قولىدىكى خەرىتىگە قاراپ تۇرۇپ ، — ئۇ تەرەپكە ئۆتۈۋالمىغاندا لوپ دالىسىغا — تەكلىماكانغا ئېچكىرىلەپ كىرگىلى بولمايدۇ .

ئېكسپېدىتسىيىچىلەر كۈن پېتىشقا ئاز قالغاندا قارىياڭاققا كەلدى ، ئەمدى بىر كېچىك تېپىپ ئۇ تەرەپكە ئۆتۈۋېلىش كېرەك . پرۇفېسسور مۇشۇنىڭغا ئالدىرايتتى . لېكىن ، بۇلارنىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل بولغان زامانخان بولسا ، ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوقتەك ھازىرغىچە بىرەر تەكلىپ بېرىپ باقمىدى ياكى بىرەر ئىشقا ئارىلىشىپ باقمىدى . مانا ھازىر دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتەمدۇ ، بۇ قېتىدا قونۇپ قالامدۇ ، كارى يوقتەك ئىدى .

«ئۇ بىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ مېڭىۋاتامدۇ ، نازارەت قىلىپ مۇ ؟ — پرۇفېسسور ئويلاپ قالدى ، — مۇھاپىزەت قىلىۋاتىدۇ دېسەك ، بۇ يەرگىچە بىرەر خەتەر تۇغۇل كىچىككىنە كاشىلىغىمۇ ئۇچرىمىدۇق ، بۇنچىۋالا ئادەم بىلەن قوغداپ مېڭىشنىڭ ھاجىتىمۇ يوقكەن . نازارەت قىلىۋاتامدىكىن دېسە...» ئوبۇل پرۇفېسسىرنىڭ خىيالىنى ئۈزۈۋەتتى .

— ماۋۇ كېچىكتىن ئۆتسە بولىدىغاندەك قىلىدۇ ؛
پرۇنۇالىسكىي بىلەن ئىۋان كوزىمچ ئوبۇل كۆرسەتكەن جايغا كەلدى . ئېقىننىڭ قىنى ئانچە كەڭ بولمىسىمۇ ، ئېقىنغىچە بولغان ئارىلىق ئارىلىق يېكەن ئارىلاش پىچانلىق ، سازلىق ئىدى .
— پېتىپ قالىدىغان ئىش بولماس ـ هە ، — دېدى ئىۋان كوزىمچ .
— بىزغۇ تۆتلا ئادەم ، مېنى دېسەڭلار ، مەن سىبىرىيەنىڭ هەر ـ هەر سازلىقلىرىدىن ئۆتكەن ، بۇ يەردىنمۇ ئۆتۈپ كېتەرمىز . ئەمما زامانخاننىڭ قىرىقتا يېقىن ئادىمى قانداق قىلىدىكىن ، — پرۇنۇالىسكىي شۇنداق دەپلا زامانخاننىڭ يېنىغا كەتتى .
— ... بىز ياقۇپبەگنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلىمىز . بىز بۇلار تاكى لوپ كۆلى تەرەپكە كەتكۈچە بىللە ماڭىمىز ، مېنىڭ دېگىنىمدەك قىلىڭلار ... — زامانخاننىڭ بۇ گەپلىرىنى پرۇنۇالىسكىي ئاڭلاپ قالدى . ئۇ ئۇ تەرەپكە قاراپ گەپ قىلىۋاتقان بولغاچقا ، پرۇنۇالىسكىينىڭ يېقىنلاپ قالغىنىنى كۆرمىگەنىدى . بىر مەھرەم ئۇنىڭغا :
— هېلىقى ئورۇس ... — دەپ بېشى بىلەن ئىشارە قىلدى .
ئۇ ئۆز تىلىدا ئۇيغۇرچە گەپ قىلغاچقا ، ئۇنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى پرۇنۇالىسكىي بىلمىدى . زامانخان كەينىگە ئۆرۈلۈپ :
— هە ، بىرەر ئىش بولدىمۇ ؟ — دەپ سورىدى . ئۇنىڭ چىرايىدا خۇدۇكسىرىگەندەك بىر خىل ئالامەت ئىپادىلەنگەنىدى قىلاتتى .
— بۇ يەردە بىر سازلىق كېچىك بار ئىكەن . بىز مۇشۇ يەردىن ئۇ قاتقا ئۆتۈپ كەتمەك بولۇۋاتىمىز . سىلەر قانداق قىلىسىلەر ؟ — پرۇنۇالىسكىي هېچ گەپ ئاڭلىمىغاندەك قىياپەتتە زامانخاندىن سورىدى .
— ئۇ قاتقا ئۆتەمسىلەر ؟
— كۈن پاتقۇچىلىك ئۆتۈپ كېتەيلى دەۋاتىمىز . بۇنىڭ تۆۋەنىگە قالساق سۇ ئورنى پەس ، دەريا چوڭقۇر ، ئىككى قاش تىك

ئېگىز ، ئۆتكىلى بولمىغۇدەك .
— بوپتۇ ، ئۆتسەك ئۆتەيلى .
زامانخاننىڭ سازلىقنى كۆرمەي تۇرۇپ بۇنداق ئۇزۇپ جاۋاب بەرگىنىدىن پرژىۋالسكىي ئەجەبلىنىپ قالدى . «بۇ نېمە قىلماقچىدۇ ؟»
پرژىۋالسكىي سازلىقتىن ئۆتۈشتە تەجرىبىلىك ئىدى . ئادەملىرىگە بىرەر غۇلاچ ياغاچ ئېلىۋېلىپ ، ئاتلىرىنى يېتىلەپ ، ياغاچىنى سازلىققا سانجىپ بېقىپ ، سەللا بوش بولسا ماڭماي ، باشقا يەردە مېڭىشنى تاپىلىدى . بۇ يەردە ئاتلىق ئادەملەرنى ئېگىز يۇلغۇنلار جىق ئىدى .
پرژىۋالسكىيلار ئۆزلىرى مەسئۇل بولغان ئاتلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى قاتارلىشىپ ماڭدى . زامانخاننىڭ ئادەملىرى بولسا ئېتىلمىگە چۈشمەي ئۇدۇل كەلگەن يەر بىلەن كالا پادىسىدەك مېڭىشتى . بۇلارنىڭ تەلىيىگە ئۇ قاتتىكى سازلىققا بارغۇچە ھېچ ئىش ئۆتمىدى ، بەلكى زامانخاننىڭ ئون بەشتەك ئادىمى ئېتى بىلەن سۇنى شالاپلاتقىنىچە تېز - تېز مېڭىپ سازلىقتىنمۇ ئۆتۈپ كەتتى . پرژىۋالسكىيلار ئېھتىيات بىلەن مېڭىپ دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىشىگە ، زامانخاننىڭ ئۇ قاتتىكى سازلىققا يېقىنلىشىپ قالغان بىر توپ ئادەملىرى ئارىسىدا : «ئۇنداق قىل... بۇنداق قىل... چاتاق بولدى...» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازلار ئاڭلاندى .
پرژىۋالسكىي بىر كېلىشىمسىلىكنىڭ يۈز بەرگىنىنى سېزىپ ، سەن بېرىپ باق ، دېگەندەك قىلىپ ئىۋان كوزمىچقا ئىشارەت قىلدى . ئىۋان ئېتىنىڭ چۈلۈۋرىنى پرژىۋالسكىيغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، تۇرمەكلەپ ئېگەرگە ئارتىپ قويغان ئارغامچىنى مۇرىسىگە سالدى - دە ، ھېلىقى تەرەپكە ئىتتىك مېڭىپ كەتتى . سۇ چوڭقۇر ئەمەس ئىدى ، ئادەمنىڭ كىندىكىدىن سەل ئاشاتتى . ئىۋان كوزمىچ كېلىپ كۆردىكى ، ئۇچ ئات پاتقاققا ئېگەرگىچە پاتقان ھالدا پۇشۇلداپ تۇراتتى . يېقىن كەلسەك بىزمۇ پېتىپ

قالمىز دەپ قورقۇشتىمۇ ، بىر توپ ئاتلىق مەھرەملەر يىراقتا چۆرىدىشىپ تۇرۇپ ۋارقىرىشاتتى . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا زامانخانمۇ بار ئىدى .

— ئاۋۇلار ئېتىدىن چۈشسۇن ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ زامانخانغا ، ئېتى شۇ دەرىجىدە سازلىققا پېتىپ تۇرسىمۇ ئېتىدىن چۈشمەي تۇرغان مەھرەملەرنى كۆرسىتىپ .

زامانخان ئەمدى ئەقىلىنى تاپقاندەك بولۇپ ، ھېلىقىلارغا قاراپ :

— ئاتتىن چۈشۈڭ ! — دەپ ۋارقىرىدى .

ھېلىقىلار ئاتلىرىدىن چۈشتى . ئاتلار ئۈستىدىن بېسىپ تۇرغان ئېغىر بىر يۈكنىڭ يوقالغىنىدىن يېنىكلىك سەزگەن چېغى ، بايىقى ئېغىر پۇشۇلداشلىرى سەل بوشىدى .

ھېلىقى ئۇچ مەھرەم نېمە قىلارىنى بىلمەي ، باشقىلاردىن ياردەم تىلىگەندەك ئەتراپىغا قاراپ تۇراتتى .

ئىۋان كوزمىچ ئىچىدە : «نان قېپى لەقۋالار» دېدى - دە ، ئالدىدا تۇرغان ئاتنىڭ يېنىغا كېلىپ مەھرەمنىڭ قولىدىن چۈلۈۋرىنى ئالدى ، ئاتنىڭ بېشىنى سىلىدى ، ساغرىسىغا ئىككىنى شاپىلاقلاپ قويۇپ يان تەرەپكە تارتتى . ئات ئىككى قېتىم يۇلقۇنۇۋىدى ، ئالدى ئىككى پۇتى پاتقاقتىن چىقتى . بىرئاز تۇرۇۋېلىپ ئاتنىڭ بېشىنى سىلاپ قويۇپ تارتىۋىدى ، ئالدى پۇتىنى پېتىقتىن چىقىرۋالغان ئات ئانچە كۆچمەيلا ئارقا پۇتلىرىنىمۇ پېتىقتىن چىقىرىۋالدى .

ئىۋان كوزمىچ زامانخانغا قاراپ بىرنېمىلەرنى دەپ قويۇپ ، ئۆز ئادەملىرى تەرەپكە ماڭدى . بۇ چاغدا ئۇلار سازلىقتىن ئۆتۈپ قۇرۇقلۇققا چىقىپ بولغانىدى . زامانخان ئىۋان كوزمىچنىڭ گېپىنى ئۆزىنىڭ قىلىپ ، مەھرەملىرىگە :

— پاتقاقتا پېتىپ قالغان ئاتنى بايىقىدەك قىلىپ چىقىرىڭلار ، قالغان ھەممىڭلارمۇ ئاتتىن چۈشۈپ ، ئۇلار ماڭغان يەر بىلەن مېڭىڭلار ! — دەپ پەرمان قىلدى...

ئۇچ ئاتنىڭ ئازراق ئاۋارىچىلىك كەلتۈرگىنىدىن باشقا ھېچ-
قانداق ئىش بولمىدى . ئادەم ، ئاتلارنىڭ ھەممىسى ئامان ـ ئېسەن
ئۆتۈپ بولدى . بۇ چاغدا قۇياش بىر كۈنلۈك يۈرۈشىنى تاماملاپ ،
ئۇپۇق ئارقىسىدىكى تۆشكىگە يانپاشلاش ئالدىدا تۇراتتى . ھەرقاي-
سى تەرەپ ئۆزلىرى بىر توپ بولۇپ چۆرىدىشىپ ئولتۇرۇپ ئېلد-
ۋالغان تەييار يېمەكلىكلىرى بىلەن تاماقلىنىشقا باشلىدى . زا-
مانخانلار لوپ ـ كۆنچىگە بېرىپ ـ كېلىشكە يەتكۈدەك توقاچ ،
ئازراقتىن پىشىشىق گۆش ۋە قۇرۇتۇلغان ئىرىمچىك ئېلىۋېلىشقاند-
ى . زامانخان ناۋايلارغا دەپ پرزىۋالىسكىيلار ئۈچۈن توقاچتىن
كۆپرەك تەييارلىتىپ قويغانىدى ، ھەممىسى توقاچنى سۇغا چىلاپ
يېيىشتى . پرزىۋالىسكىيلار توقاچنى سوغۇق سۇغا چىلاپ يېيىشنى
تۈنجى قېتىم كۆرۈۋاتقان بولغاچقا ، توقاچنى بەكرەك يۇمشىغاي
دەپ سۇغا ئۇزاقراق چىلاپ تۇرۇۋىدى ، ياغلىق توقاچ سۇدا «ۋىزز-
ىدە» ئېرىپ كېتىپ ، قولىدا توقاچنىڭ سۇغا چىلاشمىغان ئازراق
قىسمىلا قالدى . بۇنىڭغا ئابدۇللا كۈلۈپ كېتىۋىدى ، ناننىمۇ ئوڭ-
شاپ يېيەلمىگىنىدىن ئۇلار ئۆزلىرىمۇ كۈلۈپ كەتتى .
مۇشۇ چاغدا نېرىدىكى يېكەنلىكتىن بەش ـ ئالتە توڭگۇز
چىقتى . ئۇلار بۇ بىر توپ ئادەمنى كۆرۈپ تېڭىرقاپ تۇرۇپ
قالدى . ئىۋان كوزمىچ دۇمبىسىدىن ئالمايدىغان مىلتىقىنى قولىغا
ئېلىپ توڭگۇزنى ئېتىشقا تەييارلاندى ، ئابدۇللا :
— ئاتما ! — دېدى .
— نېمىشقا ؟ — ئىۋان كوزمىچ ھەيران قالغاندەك ئابدۇللاغا
قارىدى ، — بۇلار ياۋا توڭگۇزلارغۇ .
— ئاۋۇلارغا قارا ، — ئابدۇللا زامانخانلار تۇرغان تەرەپنى
كۆرسەتتى ، — ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان ئەسكەرلەر . مۇسۇل-
مانلارغا ياۋا توڭگۇزمۇ ، ئەمەسمۇ بەربىر ئوخشاش ، سەن ئۇنى
ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ يېسەڭ ، پۇرىمامدۇ ، — ئابدۇللا مۇسۇلمانلار-
نىڭ بولۇپمۇ بۇ جەھەتتىكى ئېتىقادىنى ، ئۆرپ ـ ئادىتىنى چۈشەند-
ۈرۈپ قويدى .

— بۇلارنى بىزگە چۈشەندۈرۈپ قويغىنىڭ ، بىزنىڭ بىلىپ قالغىنىمىز بەك ياخشى بولدى . بولمىسا ، تاسلا قاپتىمىز چوڭ بىر كۆڭۈلسىزلىككە ئۇچرىغىلى ، بۇنىڭدىن كېيىنكى سەپىرىمىزدىمۇ ئۆزىمىزگە ئۆزىمىز قىيىنچىلىق ، ئاۋارىچىلىك كەلتۈرۈۋالغىلى . دەققەت قىلايلى ، دەققەت قىلايلى ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي .

ھەرقايسىسى ئاتلىرىنى چۈشەپ كەڭ يايلاققا قويۇۋەتتى .

پرۇنۇالىسكىيلار ئۇنى دېيىشىپ ، بۇنى دېيىشىپ ئۇيقۇغا كەتتى . زامانخاننىڭ ئادەملىرىمۇ دالا تۇرمۇشىغا كۆنۈك بولغاچقا ، قۇرۇق ، قۇمساڭغۇ بىر تۆپىلىكنى تېپىپ قارىقويۇق ، خالىغان يېرىدە يېتىشىپ ئۇيقۇغا كېتىشتى . پەقەت بىر كىشى — زامانخانلا كۆزىگە ئۇيقۇ كەلمەي ، ياقۇپبەگنىڭ جېكىلەشلىرىنى خىيال قىلىپ ياتاتتى .

پرۇنۇالىسكىيلارنى يولغا سالىدىغان كۈننىڭ ئالدىنقى ئاخشىمى ياقۇپبەگ ئۇنى خاس چېدىرىغا چاقىرىپ سۆزلەشكەنىدى .

— بۇ ھاكاۋۇر ئورۇستىن ھېچقانداق گەپ ئالالمىدۇق . ئۆزىنى ساياھەتچى دەۋالغىنى بىلەن كۆڭلىدە نېمە بار ، قىپچاق دەشتىدەك تەكلىماكان جەزىرىسىدە نېمىش قىلىدۇ ، بۇنى بىلمەيمىز . شۇڭا ئۇنىڭدىن بىر ئامالالاپ گەپ ئېلىپ بېقىش كېرەك . ئاغزىدىن گەپ ئالالمىساڭلار باشقا يولىنى قىلىڭلار . مەسىلەن ، ئۇلار بۇنچە ۋالا جىق ساندۇقنى نېمە قىلىدۇ ، ئۇنىڭ ئىچىدە نېمە بار . ئۆز ئىختىيارىچە كۆرسەتمىسە ، كۆرسىتىشكە مەجبۇر قىلىڭلار ياكى پۇرسەت تېپىپ ئۆزۈڭلار ئېچىپ كۆرۈپ بېقىڭلار ، — دەپ ياقۇپبەگ قاتتىق تاپىلىغانىدى .

«قانداق قىلىش كېرەك ، ساندۇقۇڭلاردا نېمە بار ، دەپ سورايمۇ ؟ بۇنىڭ مېنىڭ ئىختىيارىمچە بولماي ، ياقۇپبەگنىڭ تاپىلىشى ئىكەنلىكىنى بىلسىغۇ ياخشى ، ئۇنداق بولمىسا ، بىزدىن گۇمانلىنىۋېتىپتۇ ، دەپ مەندىن كۆرۈپ قالسا ، قانداق قىلغۇلۇق ؟ » زامانخان ئۇنداق ئويلىدى ، بۇنداق ئويلىدى . ھېچقايسىسى كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس ئىدى . «... ھېلىقى مەھرەملەر بىلەن

قىلىشقان مەسلىھەت بويىچە ئۇلار ئۇخلاپ قالغاندا ساندۇقتىن ئىكـ
كىنى ئەكېلىپ ئېچىپ كۆرۈپ باقساقلا بولىدۇ . ئۇقتۇرماي يەنە
جايىغا ئاپىرىپ قويساق ، ئۇلار ھېچنېمىنى بىلمەي قالىدۇ...»
زامانخاننىڭ مەيلىچە بولغاندا ، زىنھار بۇنداق قىلغۇسى يوق ئىدى ،
لېكىن مۇشۇنداق قىلىشقا مەجبۇر ئىدى . ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمگە
ئىشەنمەيدىغان ياقۇپبەگنىڭ مەھرەملەر ئارىسىدا زامانخاننى نازارەت
قىلىدىغان كۆز ـ قۇلاقلىرىدىن بىرنەچچىسى بار ئىدى . بۇلاردىن
ئىككىسىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ باش «كۆزەتچى» مىرزىسى بىلەن يوشۇ-
رۇن كۆرۈشۈپ يۈرگەنلىكىنى چېلىقتۇرۇپ قالغانىدى . يولدا كېـ
تىۋېتىپ ئەتەي شۇلار بىلەن بۇ ئىش ئۈستىدە پىكىرلەشكەنىدى .
زامانخاننىڭ كاللىسىغا بىر ئىش كېچىپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى .

9

تۈن تەڭ يېرىمدىن ئۆتتى . ئىككى تەرەپ ئادەملىرى ئىچىدە
ئۈچ كىشىدىن باشقا ھەممىسى ئاۋۋال ئاخشامدىلا : «ھېلىمۇ خۇدا-
يىم ئارام ئېلىشقا كېچىنى يارىتىپتىكەن» دېيىشىپ شېرىن ئۇيقۇغا
غەرق بولۇشقانىدى ، پەقەت ئۈچ كىشىلا ئۇخلىماي شېرىن چۈش
كۆرۈپ ياتاتتى . چۈشىنىڭ بىر يەرلىرىدە ئارزۇ ـ ئارمان دالىسى
بىردىنلا ھۆپپىدە گۈل ـ چېچەكلەرگە پۈركىلىپ ، ئۆزى چىمەنلەر
ئىچىدە سەيلە قىلىپ يۈرگەن خان ـ خانزادىلەر سىياقىدا كۆرۈنەتـ
تى ، يەنە تۇرۇپلا كۆڭۈل بوستانى جۇدۇن سوققاندەك چۆلدەرەپ
قېلىپ ، ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە قاپلاپ شۈركۈنۈپ كېتەتتى . بۇ ئۈچ
كىشىنىڭ بىرى شېرىن چۈش ئىچىدە شېرىن ئارمانلارنى قىلاتتى .
«تۇيماي قالسا ، ـ دەيتتى ئۇ ، ـ ياقۇپبەگ ئالدىدا ماڭا ياخشى ،
ئۇنىڭ دېگىنىنى بەجا كەلتۈرىدىغان ئادىمىگە ئايلىنىپ ، تېخىمۇ
ئىشەنچىگە ، نەزىرىگە ئىلىنىمەن . ناۋادا بۇلار سېزىپ قالسا ، ئۇقـ
مىغان بولۇۋالىمەن ، كۆسەي كۆيىدۇ . «كۆسەي ئۇزۇن بولسا ،
قول كۆيمەيدۇ» دېگەن ھېكمەتنى كىم ئىجاد قىلىۋىدىكىن . بۇنىڭـ

دىمۇ ياقۇپبەگكىمۇ يامان بولمايمەن ، بۇلارمۇ مەندىن گۇمان قىل-
مايدۇ» . قالغان ئىككىسىنىڭ شېرىن خىيالىدىكى بىر -
بىرىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى ، «قولغا چىققۇدەك بىرەر دەسمايىگە
ئېرىشىپ قالساق ، ماۋۇ زامانخانغىمۇ ساپاق تېپىپ بەرگەن بولاتتۇق ، چوڭ بېگىمىز ئالدىدىمۇ تۆھپە يارانقان بولۇپ ، يۇزبېشىلىك
ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ قالساق ئەجەب ئەمەس» دېگەنلەرنى خام چۈشەپ ، بۇلارغا تىكىلىپ قارىشىۋاتقاندەك جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلارنى تىللاپ يېتىشاتتى .

8 ـ ئاينىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بۇگۈنكى كېچىسى دەسلەپتە تەلەتى بوزىرىپ ، تۇرۇلدىغان ئەلپازدا ئىدى ، تۇن يېرىملىشاي دېگەندە ئاسمان يۈزىگە كۈلكە يۈگۈرۈپ بىردىنلا ئېچىلىپ كەتتى . ئاسمان پەرىسى چۆرە ـ كېنىزەكلىرى بىلەن كېچە سەيلىسى قىلغاچ «تۇن چاشقانلىرى»نىڭ نېمىە قىلىشىدىغانلىقىنى تاماشا قىلماقچىدەك ، زېمىن يۈزىگە ، تولاراق كۆنچى دەريالىنىڭ مۇشۇ تۇزىگە تىكىلىپ تۇراتتى .

زامانخان شېرىن خىياللار ئىچىدە ئورنىدىن تۇردى . ئۇ ئۆزىنى ئاي ، يۇلتۇزلارغا ئۇيقۇسى ئېچىلىپ كەتكەن سىياقتا كۆرسەتمەكچىدەك ، ئىككى قولىنى كېرىپ چىغناپ قويدى ، ئاندىن پۈتۈالىسكىيلار يانقان يەرگە قارىدى . ئۇلار ئېگىزرەك بىر يەرنى تاللاپ يانقاندى . قارىغاندا ئۇلار قانتىق ئۇيقۇدا ئىدى . ئۇ ئۆزىدىن سەل نېرىدا ئېگەرنى بېشىغا قويۇپ يانقان ئىككى مەھرەمنىڭ يېنىغا بارىدى ، بۇلارمۇ ئۇخلاۋاتقاندەك ئىدى . ئۇلارنىڭ باش تەرىپىگە ئۆتۈپ زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ نۆۋەت بىلەن مۇرىسىدىن ئاستا تۇرتتى . خۇددى بىرسىنىڭ مۇشۇنداق قىلىشىنى كۈتۈپ يانقاندەك ، ئىككى مەھرەم شۇئان بېشىنى كۆتۈرۈپ ، زامانخاننى كۆرۈپلا ئولتۇردى . زامانخان ئورنىدىن ئۆرە بولۇپ ، ئارقامدىن مېڭىشلار دېگەن ئىشارىنى قىلىپ قويۇپ ئورنىغا قايتىپ كەلدى .

— ئادەم جىق بولسا ئىش بۇزۇلىدۇ ، — ئىككى مەھرەم يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، زامانخان ئۇلارغا ئىش

تاپلىدى ، — مەھرەملەردىن يەنە ئىككىنى باشلاپ بېرىپ ، ساد-
دۇقتىن ئىككىنى ئېلىپ كېلىپ ئېچىپ كۆرۈپ باقايلى .
— مۇشۇنداق ئاي يورۇقمدىما ؟
— ئاي قاراڭغۇسى قاچان بولمدۇ ، بۇ ئىشنى مۇشۇ كېچىلا
قىلىۋالمساق ، كۈندۈزى قىلغىلى بولمايدۇ . ئەتە ئۇلار لوپ كۆلى
تەرەپكە كېتمدۇ ، بىز قالىمىز . بۇ ئىشنى مۇشۇ كېچىلا بېجىرىۋەت-
مىسەك ، ئاتلىق غازىمىزغا قانداق جاۋاب بېرىمىز ، ئويلاپ
بېقىڭلار .
زامانخاننىڭ تەكتىلەپ ئېيتقان كېيىنكى جۈملىسى كۆچىنى
كۆرسەتتى . راست ، بۇ ئىشنى قىلمىغاندا ، ئاتلىق غازىغا قانداق
جاۋاب قىلمدۇ ، بۇنىڭدا ئويلىنىش كەتمەيدۇ .
— قېنى ، بېرىڭلار .
ئىككى مەھرەم يوپيورۇق ئاسمانغا ، ئاي - يۇلتۇزلارغا ، ئاد-
مدىن پرزىۋالسكىيلار يانقان تەرەپكە قاراپ قويۇپ ، چەتتىرەك
يانقان ئىككى مەھرەمنى ئويغىتىپ بىرنېمىلەرنى دېيىشتى - دە ،
پرزىۋالسكىيلار تەرەپكە مېڭىشتى .
— ئىلاھىيا شۇكۇر ، قاتتىق ئۇخلاپ كېتىپتۇ ، تۇيمىدى .
لېكىن ساندۇقلار بەك ئېغىر كەن ، ئاران ئەكەلدۇق ، — دېدى
ئالدىدىكى ئىككى مەھرەمنىڭ بىرى زامانخاننىڭ يېنىغا كېلىپ .
— ئېچىپ كۆرۈپ بېقىڭلار ، — دېدى زامانخان .
ساندۇقلارغا قۇلۇپ سېلىنمای ، ھالقىسىغا ياغاچ ئۆتكۈزۈپ
قويۇلغانىدى . ئىشان كوزمىچنىڭ مەسلىھىتى بىلەن مۇشۇنداق قە-
لىنغانىدى . «ئەگەر قۇلۇپ سېلىپ قويساق ، كىشىلەرنىڭ ھەر
خىل گۇمانىنى قوزغاپ قويۇپ ، ئۆزىمىزگە ئورۇنسىز ئاۋارىچە-
لىكلەرنى تېپىۋالىمىز . كۆرۈپ باقايلى دېگۈچىلەر بولسا ، ساندۇق-
نىلا كۆرسىتىپ قويساق ، ئۆزلىرى ئېچىپ كۆرگىنى ياخشى ئە-
مەسمۇ » دېگەنىدى ئىشان كوزمىچ . ئۇنىڭ گېپىگە پرزىۋالسكىي
كۇلۇپ كەتكەنىدى . دېمىسىمۇ راست ، ساندۇقتىكى قۇلۇپ سېلە-
ۋالغۇدەك نەرسىلەرمۇ ئەمەس ئىدى .

تۆت مەھرەم ساندۇقنىڭ ئېغىرلىقىغا قاراپ ئۇنىڭ ئىچىدە نېمە بارلىقىنى ھەر خىل پەرەز قىلىشتى . ئىچىدە قورال ، ئوق بار ئوخشايدۇ ، دەپ ئويلىشىپ بولۇپ ، «بۇ تۆت توكتوك ئادەم قوراللارنى تەكلىماكانغا ئېلىپ بېرىپ نېمە قىلىدۇ» دېيىشتى - ده ، بۇ پەرەزنى بولدى قىلدى . «ئىچىدىكى ئالتۇن ، تىللا ، گۆ- ھەر ، مەرۋايىتتەك نەرسىلەر ، ھەقىچان ئۇلار بۇ بايلىقنى تۇركىس- تان ئۇرۇشىدا قولغا چۈشۈرۈۋېلىپ ، يوشۇرغۇدەك جاي تاپالماي ، تەكلىماكانغا يوشۇرۇپ قويغىلى ساياھەتچى نامىدا ماڭغان گەپ» . ئۇلار بىردەك مۇشۇ قىياسقا كېلىشتى .

تۆت مەھرەم چوڭ تەمە ، شېرىن خىيالىلار بىلەن ساندۇقنى ئېچىپلا كۆزلىرىگە ئىشەنمەي چەكچىيىپ قاراپلا قالدى . ساندۇق- نىڭ بىرىدە يېرىمىغچە چوڭ - كىچىك مىخ ، ۋىنتا ، كۇلۇچ ، ئۇشكە ، بولقا ، ھەرە ، پالتا ، كەكە... قاتارلىق نەرسىلەر . يەنە بىرىدىمۇ چېدىرنىڭ پارچىلانغان جاھاز - تۆمۈرلىرى دېگەندەك نەرسىلەر . مەھرەملەر بۇ نەرسىلەرگە يەنە بىر قارىۋېتىپ زامانخان- نىڭ يېنىغا ماڭدى . زامانخان ، مەھرەملەر ئۇلار بۇ نېمىلەرنى نېمىگە ئىشلىتىدىغاندۇ ، دېيىشىپ تۇرغاندا ، پرژىۋالىسكىيلارمۇ قىزىق ئويۇن كۆرگەندەك گەپ قىلىشىپ ياتاتتى .

سەگەك ئۇخلايدىغان پاۋىل كوسىنوف «شىپ - شىپ» قىل- غان ئاۋازدىن ئويغىنىپ كەتتى . سەل نېرىدا تۆت ئادەمنىڭ ئىككى ساندۇقنى كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قېلىپ ، بېشىنى كۆ- تۈرمەي تۈرۈپ پرژىۋالىسكي بىلەن ئىۋان كوزمىچنى ئويغىتىپ ، كۆز ، قولى بىلەن تەڭ ئىشارە قىلىپ ھېلىقىلارنى كۆرسەتتى . شۇنىڭ - شۇنىڭدىن ئابدۇللامۇ ئويغىنىپ كەتتى . بۇلار پرژىۋالىس- كىينىڭ گېپىنى بىلەن باشلىرىنى سەل كۆتۈرۈشۈپ ، ئۇلار ساندۇق- نى ئېلىپ كېتىپ ئاچقانغا قەدەر كۆزىتىپ تۇردى .

«ئامانلىقنى مۇھاپىزەت قىلىمىز» دەپ ، مىلتىق ، قىلىچ ، خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان ئەسكەرلەرنىڭ تۆت ئادەمنى ئارىغا ئېلىپ ماڭغىنىدىنلا پرژىۋالىسكىيلار ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى نازارەت

قىلىپ ماڭغىنىنى بىلىپ يەتكەن بولسىمۇ ، ساندۇقلىرىنى ئوغرى-
لىقچە ئېچىپ كۆرۈشىنى ئويلىمىغاندى . يەنە نېمە شۇملۇقلارنى
قىلىپ ، قانداق كاشىلىلارنى كەلتۈرىدۇ ، بىلگىلى بولمايتتى . بۇ
ئىشنىڭ سادىر بولغىنىمۇ ياخشى بولدى . مۇشۇ باھانە بىلەن ئۇلار-
نىڭ ئاغزىنى تۇڭاقلاپ ، شۇملۇق قىلمىغان شورىسىنى چىتلىۋې-
تىش كېرەك ، دېگەنلەرنى ئويلىدى پرۇنژالىسكي .
— بۇ نېمە ئىش ؟ — پرۇنژالىسكي ئىۋان كوزمىچ بىلەن
بېرىپ ، زامانخانغا قاراپ دېدى ، — ئادەملىرىڭىز بىزنىڭ ساندۇقە-
مىزنى ئوغرىلاپتۇ . ساندۇقتىكى بۇ نەرسىلەر ئېكسپېدىتسىيە-
چىلەرگە كەم بولسا بولمايدىغان لازىملىقلار .
زامانخان ئۇدۇق - بۇدۇق بولۇپ :
— مېنى ئويغاتتى ، كېلىپ قارىسام ساندۇقۇڭلارنى ئەكېلىپ
ئېچىپ قاراپ تۇرۇشۇپتۇ ، — ئۇ بىلمىگەن بولۇۋېلىپ شۇنداق
دېدى - ده ، قامچىسىنى ئېلىپ كېيىن ئويغىتىلغان ئىككى مەھ-
رەمنى ئىككىدىن قامچىلاپ ، — سىلەرگە بۇنداق قىلىشنى كىم
ئېيتتى ؟ سىلەرنى كىم باشلىدى ؟ — دەپ ۋارقىرىدى .
— ماۋۇ ئىككىسى ، — قامچىلانغان مەھرەملەر زامانخان ئىش
تاپىلىغان ئىككى مەھرەمنى كۆرسەتتى ، — مۇشۇلار بىزنى ئويغە-
تىپ باشلاپ باردى .
زامانخان كۆڭلىدە گەپنىڭ مۇشۇنداق بولۇشىنى كۈتكەنىدى .
شۇ ھامان ھېلىقى ئىككى «باشلامچى» مەھرەمگە دېۋەيلەپ كېلىپ :
— مېھمانلارنىڭ ساندۇقلىرىنى ئوغرىلاشقىنىڭنى ياقۇپبەگ
ئاتىلىق غازىمىز بىلىپ قالسا ، ماڭا نېمە دەيدۇ ، سەنلەر نېمە
بولۇشسەن ؟ — دېگىنىچە قامچىلاپ ئۇرۇپ كەتتى .
پرۇنژالىسكي ئارىغا چۈشۈپ ئايرىپ :
— بولدى ، ساندۇقتا تۆمۈر - تەسەكتىن باشقا بۇلار ئالغۇدەك
نەرسىمۇ يوق . بۇنداق ئىش ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن يۈز بەرمەسلا
بولىدۇ ، — دەپ بولۇپ ، — زامانخان ، سىلەرگە كۆرسەتمىدىغان
بىرنەرسىمىز بار ئىدى . ساندۇقلىرىمىزنى ئاپىرىپ بەرگەچ ، بىز

بىلەن بېرىپ كۆرۈپ كېلىڭلار ، — دېدى ـ دە ، ئىۋان كوزمىچ بىلەن تۇرالغۇسى تەرەپكە ماڭدى .

زامانخان : «بىزگە كۆرسىتىدىغان قانداق نەرسە بولغىيدى» دەپ قىزىقىپ ، مەھرەملەرگە :

— ساندۇقلارنى كۆتۈرۈڭلار ! — دەپ قويۇپ ، پرژىۋالىسكىيلارنىڭ كەينىدىن ماڭدى .

تۆت مەھرەممۇ ئۆز ئىچىدە : «ئۇ قانداق نەرسىدۇ ، ھازىر كۆرۈۋالمىسام ، كېيىن كۆرەلمەي قالارمەن» دەپ ئويلىشىپ ، ساندۇقلارنى كۆتۈرۈپ ماڭدى . ئەكېلىشتە ئېغىرلىقىدىن بۇلارنى خېلى ئىنجىقلاتقان ساندۇق ، سەتلەشكەن يۈزلىرىنى يۇيۇش غەيرىتىگە كەلگەنلىكتىنمۇ ياكى ھېلىقى نەرسىنى كۆرۈشكە بولغان قىزىقىشتىنمۇ ، ئىشقىلىپ ھازىر ئۇنداق ئېغىر بىلىنمەيۋاتاتتى .

— ئۇ ئىككى ساندۇقنى ئېچىپ ، ئىچىدە نېمىلەر بارلىقىنى كۆردۈڭلار . بۇ يەردە يەنە سەككىز ساندۇق بار . «ئۇنىڭدىغۇ ئۇ نەرسىلەر بار ئىكەن ، قالغان ساندۇقلاردا نېمىلەر بار بولغىيدى» دەپ ئويلاۋاتقانسىلەر . مانا ، ساندۇقلار ئالدىڭلاردا تۇرىدۇ . ھەممىسىنى ئېچىپ باقامسىلەر ياكى خالىغىنىڭلارنى ئاچامسىلەر ، ئېچىپ كۆرۈپ بېقىڭلار ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ، ئۇلار كېلىپ بولغاندىن كېيىن .

زامانخان قۇلاقلىرىغىچە بەقەمدەك قىزىرىپ كەتتى . تۆت مەھرەم بولسا ، بىر ـ بىرىگە قارىشىپلا قالدى .

زامانخان قايسى يۈزى بىلەن ساندۇقلارنى ئېچىڭلار دەيدۇ . پرژىۋالىسكىي ئادەملىرىگە ھەممە ساندۇقلارنى ئېچىشنى ئېيتتى . تۆت ساندۇقتا قىشلىق ۋە قۇم ـ بوراندىن مۇداپىئەلىنىدىغان كىيىم ـ كېچەكلەر بولۇپ ، قالغان تۆت ساندۇق قۇپقۇرۇق ئىدى .

— بۇ قۇرۇق ساندۇقلارنى نېمە قىلىدىغاندۇ ، دەۋاتقانسىلەر . بىز تەكلىماكان ۋە ئالتۇنتاغدىن ھەر خىل ھايۋان ، ئۇچار قۇش ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئەۋرىشكىسىنى يىغىپ ، مۇشۇ ساندۇقلارغا قاچىلايمىز ، — پرژىۋالىسكىي زامانخانغا قاراپ ، — سىلەرگە كۆرسىـ

تىدىغان بۇلاردىن باشقا ئالاھىدە نەرسىمىز يوق ، پەقەت سىلەرنى كۆڭلى تىنىچ قالسۇن دېدۇق ، — دېدى .

— كۆرسىتىدىغان نەرسە تۇگىدى ، گەپمۇ تۇگىدى . زامانخان تۆت ھەمراھىنى كەينىگە سېلىپ سالپىيىپ كەتتى . ئۇ پرۇفېسسۇر ئالدىدا سەتلىشىپ ، يۈزى سۆرۈن بولۇپ قالغان بولسىمۇ ، ئۆزىنى بىزار قىلىپ يۈرگەن ياقۇپبەگنىڭ «كۆز ـ قۇلىقى»نى پۇخادىن چىققۇچە قامچىلىۋالغىنىغا خۇشال ئىدى . ئۇ ئىككى مەھرەم بولسا ، ئۆزلىرىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ زامانخاننى نازارەت قىلىدىغان ئادىمى ئىكەنلىكىنى باشقىلارنىڭ بىلىپ قالمىغىنىدىن خۇشال ئىدى . «بىلسە ئۇرمايتتى ، ئۇ چاغدا بۇنى نازارەتمۇ قىلالمايتتۇق ھەم ياقۇپبەگكىمۇ مەلۇمات بېرەلمەي ، كۆزىگە سەت كۆرۈنۈپ قالىتۇق» دەپ ئويلاشتى ئۇلار ياتقان يېرىگە كېلىپ قامچا تەگكەن يەرلىرىنى سىلاۋېتىپ .

* * *

كورلىدىن باشلىنىپ چاقىلىق ، چەرچەنگە تۇتىشىدىغان يول ئۇستىدىكى پۇتۇن لوپ دالىسىنىڭ تەبىئىي مەركىزى ھېسابلىنىدىغان كۆنچى كەنتىنىڭ مەنزىرىسىگە پرۇفېسسكىيلار ھەيران قالدى . دەريانىڭ ئىككى قاسنىقىدا ، تۇغراقلار ئارىسىدا ئۇيەر ـ بۇيەردە مۇكچىيىپ قالغان بوۋايدەك تۇرغان پاكار ـ پاكار ياغاچ ئۆيلەرگە ئەجەبلىنىپ قاراپ قېلىشتى .

— بۇلار ياغاچ ئۆينى غەلىتىلا ياسايدىكەن ـ ھە ؟ شامال ، سوغۇق ئۆتمەيدىغاندۇ ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— غەرب كىشىلىرى ، جۈملىدىن رۇسلار بۇنداق ئۆينى بىر خىل چوڭلۇقتىكى ياغاچتا پۇتاقلىرىنى راۋۇرۇس ، تولۇق ئېلىپ ، ياپسالاپ ، بۇلۇڭلىرىنى بىر ـ بىرىگە كىرىشتۈرۈپ ، توغرىسىغا قويۇپ ياسايدۇ . قارىغاي ياغىچى ئۆيلەرنى مۇشۇنداق ياساش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ . توغراق قارىغايدەك تېك ، تۇز ئۆسمەيدۇ . ئادەم

بويىچىلىك بولار ـ بولمايلا باغجانلاپ ـ شاخلاپ ئۆسىدۇ ، شاخلـ
رى يەنە باغجانلايدۇ ، تۈز ئۆسكەنلىرىنى تاپماق تەس . تەكلىماكان
نىڭ دەھشەتلىك قۇملۇق بورانلىرى ، قۇرغاق ، زەھەردەك ئاچچىق
سوغۇقلىرى ، تەبىئەتنىڭ يەنە باشقا ئاپەتلىك يەكلەشلىرى ئىچىدە
تىركىشىپ ـ تىرمىشىپ كېلىۋاتقان لوپلۇقلار شارائىتىنىڭ ھەممە
تەرەپلىرىدىن مۇمكىن بولغىنىچە پايدىلىنىپ ، ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى
ساقلاپ ، بەردەم توغراقتەك گەۋدىسىنى كېرىپ ، قەيسەرلىك بىلەن
ياشاپ كەلمەكتە . قۇملۇق دەشتىنىڭ ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرىدىغان
شامال ـ بورانلىرى ، قارا قۇيۇنلىرى ، ياز ـ تومۇزنىڭ كۆيدۈر
گۈچ ئاتەش ئىسسىقى ، قىش ـ زىمىستانىنىڭ مۇدھىش سوغۇقـ
دىن ، ياغاچ شارائىتىدىن ئۇلار ئۆزىنى مانا مۇشۇنداق ياغاچنى تىك
قويۇپ ، پاكار ياساش ئادىتىنى تاللىۋالغان . سىرتىدىن قارىغاندا
ياغاچلار تۈزۈك راسلانمىغاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن ، ياغاچنىڭ ئىچ
ۋە ئىككى يان تەرىپى ئوبدان راسلىنىدۇ . ئۆينىڭ ئىچى قېلىن
سۇۋىلىپ ، كۆپ ھاللاردا سىرتى سۇۋالمايدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ،
كۆرۈنۈشكە قىزىقماي ، جانغا ئەسقاتىدىغان قىلىدۇ .

— لوپ كۆلىگە كېمىدە ئۈزۈپ بارماقچىمۇ ؟

— ھەئە .

— ئاتلار بىلەن يۈكنى قانداق قىلىسىلەر ؟

— ئادەملىرىمىزنى ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلىمىز ، بىر گۇرۇپپا
كېمىدە ، بىر گۇرۇپپا دەريا بويلاپ ماڭىدۇ .

— بار ـ يوقى تۆت ئادەمغۇ سىلەر ، يېتىشەمسىلەر ؟

— كېمە تايايدىغانغا ئىككى ئادەم يالىلايمىز ، ئاندىن سىلەردىن
يارەمگە ئىككى ئادەم سورىماقچى بولۇۋاتىمىز .

زامانخان پرژىۋالسكىينىڭ ئۆزىدىن ئادەم سوراپ قېلىشىنى
خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى . «ئۇ بىزنىڭ سەممىي ياكى سەمـ
مىي ئەمەسلىكىمىزنى سىناپ باقماقچىمۇيا ؟ يارەمگە ئادەم بەرسەم
قانداق بولىدۇ ، بەرمىسەمچۇ ؟» زامانخان زىددىيەتلىك ئويلىنىش
ئىچىدە قالدى . كېچىدىكى سەتلىشىپ قارا بولغان يۈزىنى يۇيۇش

ئۇچۇنمۇ ، ئۆزىنىڭ كېيىنلىكىنى ئويلىغاندىمۇ ، ئۇلارنىڭ دېگىنى-دەك قىلسا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ، بۇ قىلغىنىنى ئىلاجسىزلىقتا قالغان ياقۇپبەگنىڭمۇ : «ئوبدان بوپتۇ» دەيدىغانلىقىنى ئويلاپ يەتتى .

— ئىككى ئادەم ئەمەس ، بىرقانچىنى دېسەڭلارمۇ بېرىدىمىز ، — زامانخان تەڭلىكتە قېلىۋاتقاندەك بىرئاز تۇرۇۋېلىپ ، — بىر تەلىپىمىز بار ئىدى ، قانداق قارايسىلەركىن ، — دېدى .

پرۇنۇالىسكىي ئىتتىك زامانخانغا قارىدى .

— نېمە تەلەپ ئىدى ؟

— پات ئارىدا كاپىتان كوروپاتكىن ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشكىلى كورلىغا كېلىدۇ . گۇرۇپپاڭلار توغرۇلۇق ئۇنىڭغا ئازراق ئۇچۇر قالدۇرۇپ قويامسىلەركىن ، دېمەكچىمىز .

پرۇنۇالىسكىي زامانخاننىڭ مۇددىئاسىنى چۈشەندى ، ئىچىدە كۈلدى .

— بولىدۇ ، — دېدى ئۇ ، — بۇنداق قىلساق ئەلچىلەر ئۆمىكىمىز بىزنىڭ لوپ كۆلىگە كەتكەنلىكىمىزدىن خەۋەردار بولىدۇ ، كېرەك بولسا سۇرۇشتۇرۇشكىمۇ ئوڭاي بولىدۇ ، — دېدى - دە ، دەپتىرىنىڭ بىر بېتىگە خەت يېزىشقا باشلىدى . ياقۇپبەگلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ياخشى كۆتكەنلىكى ، زامانخاننىڭ نەچچە ئون مەھرەم بىلەن لوپ - كۆنچىگىچە «مۇھاپىزەت» قىلىپ ئەكېلىپ قويغانلىقى ، ھەتتا لوپ كۆلىگە بېرىپ قايتىپ كەلگەنگە قەدەر مۇلازىمەتتە بولىدىغانلىقى ئىككى مەھرەمنى يارەمگە قوشۇپ بەرگەنلىرى ، بۇنىڭ ئۇچۇن ياقۇپبەگكە ، زامانخانغا تەشەككۇر ئېيتىدىغانلىقىنى يېزىپ ، زامانخانغا بەردى .

زامانخان خەتنى ئوقۇدى ، خۇشلۇقتىن چىرايى كەچ كۈزگە قالغان كۆك بۇيىنىڭ چېچىكىدەك ئېچىلىپ كەتتى . خەتتىكى تۆت ئادەمنى قىرىقتەك ئادەمنىڭ قوغداپ ، ئارىغا ئېلىپ ماڭغىنىنى قانداق چۈشىنىپ قالار ، دېگەننى خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ قويمىدى ، بەلكى : «خەتنى ياقۇپبەگ كۆرۈپ قانچىلىك خۇش بولۇپ كېتەر»

دەپ ئويلىدى .

ئاجىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ ، باشقىلارنىڭ ياردىمىگە موھتاج بولۇپ قالغان كىشى ، ياردەم بەرگۈچىنىڭ ھەرقانداق تەلىپىنى ئورۇنداشقا تەييار تۇرىدىغان بولۇپ قالىدۇ . بۇگۈنكى كۈندە ياقۇپبەگ ، زامانخانلارنىڭ سىياسىي تەقدىرى ، ھاياتى ھالاكەت گىردابىغا كېلىپ قالغانىدى . ئالدى تەرەپتە مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ لاۋا لەشكەرلىرى شىددەت بىلەن قىستاپ كېلىۋاتسا ، ئارقىسىدا چارروسىيىنىڭ تۇركىستاندىكى ۋاكالەتچى ھاكىمىيىتى قىلىچ ـ خەنجىرىنى قوينىغا يوشۇرۇپ ، تۆمۈر قولىنى دوست بولايلى ، دەپ سوزۇپ ، سۆرۈن تەلەتتە جىلمىيىپ تۇراتتى . شۇ تاپتا رۇسىيىنىڭ قوينىغا يوشۇرۇنغان قىلىچ ، خەنجىرىمۇ ، تۆمۈر قولىمۇ بۇلارنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەي ، جىلمىيىپ تۇرغىنى كۆڭلىگە ئۇمىد شولىسىنى چۈشۈرۈپ تۇراتتى .

زامانخان شۇئانلا ئىككى ئادەمنى ئېتىنى ئاتاپ چاقىردى :

— مىرئەخمەت ، ئوبۇل ، بۇ يەرگە كېلىڭلار .

مىرئەخمەت ، ئوبۇللار كەلدى . ئۇلار ئاخشامقى سەتچىلىكتىن قۇلاقلىرىنچە قىزىرىپ كەتكەنىدى .

— سىلەر ، — دېدى زامانخان ئۇ ئىككىسىگە قاراپ ، — بۇلار بىلەن بىرگە سەپەرگە چىقىدىغان بولدۇڭلار . بۇلار نەگە بارسا ، سىلەرمۇ شۇ يەرگە بارىسىلەر ، بۇ كىشى ، — پرۇتۇالىسكىينى كۆرسەتتى ، — سىلەرنىڭ باشلىقىڭلار . مۇشۇ كىشىنىڭ گېپىدىن چىقماي ، دېگىنىنى قىلىڭلار . قايتىپ كەلگەندە ئەھۋالنى سۈرۈشتە قىلىپ ، ياقۇپبەگكە مەلۇملايمەن ، — دېدى .

زامانخان كېيىنكى گەپنى ئەتەي مىرئەخمەتكە قارىتىپ ئېيتتى . ئۇ ياقۇپبەگنىڭ يېقىن ئادىمى بولغاچقا ، بەزىدە زامانخانغا قىرچە قاراپ ، ئۇنىڭ قورسىقىنى كۆپتۈرەتتى . ئۇ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» قىلىپ ، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقماق بولدى . بىرى ، يېنىدىن ياقۇپبەگنىڭ بىر كۆزى ئازلايدۇ ، يەنە بىرى ، ياقۇپبەگ : «رۇسلارغا

نازارەتچىلىككە ئادەم قوشۇپ قويۇپ ئوبدان بوپتۇ» دەيدۇ ، مەندىن رازى بولىدۇ ، دەپ ئۆز ئەقلىدىن خۇش بولدى .

زامانخان پرژىۋالىسكىينىڭ تەلىپى بويىچە كۆنچى كەنتىنىڭ ئاقساقلىنى چاقىرتىپ ئەكەلدى . ئاقساقالنىڭ قوپال ، كىلەڭسىز كۆرۈنىدىغان بوي ـ بەستىگە ، ئۇنىڭدىكى ھەر پاچاق ـ بىلەككە ، بىرىك توقۇلغان پالاستا تىكىلگەن يۇڭ كىيىمگە پرژىۋالىسكىيلار ـ مۇ ، زامانخان ۋە ئۇنىڭ مەھرەملىرىمۇ قاراپلا قالدى . ئۇمۇ بۇ سىرىدىق چاچ ، يېشىل كۆز ئادەملەرگە ھەيرانلىقتا قاراپلا قالغانىدى .

— بۇلار ، — دېدى زامانخان پرژىۋالىسكىيلارنى كۆرسەتىپ ، — بەدۆلەت يەنى ياقۇپبەگنىڭ ئەزىز مېھمانلىرى ، لوپ كۆلىگە كېمە بىلەن بارماقچى . شۇڭا چوڭ ، ياخشى ئىككى كېمە بىلەن ئۇستا كېمىچىدىن ئىككىنى ھازىرلا تېپىپ بېرىڭلار .

— ھەققىنى بېرىمىز ، — دېدى پرژىۋالىسكىي .

ئۇنىڭ گېپىنى ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— قاچان قايتىپ كېلىدۇ ؟ — ئاقساقال سورىدى .

زامانخان پرژىۋالىسكىيغا قارىدى ۋە ئاقساقالنىڭ گېپىنى ئۆرۈپ بەردى .

— لوپ كۆلىنى ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى تەكشۈرۈپ بولساقلا قايتىمىز ، قىشقا قالمايمىز ، — دېدى پرژىۋالىسكىي تەرجىمان ئارقىلىق .

ئاقساقال ياقۇپبەگ تۇغۇل ئۇنىڭ چوڭراق ئەمەلدارلىرىنى كۆرمەكچى بولسىمۇ ، قارا بورانداك ھۆركىرەپ كېلىپ كالا ، قوي ـ لارنى ، كۆزىگە ياخشى كۆرۈنگەن ئاتلارنى ئېلىپ كېتىدىغان سې ـ لىقچىلىرىنى كۆرگەن . ئۇلارنىڭ كېلىۋاتقىنىنى ئاڭلىسىلا ، كەنت ـ تىكىلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ قويۇپ ، ئۆزىنى ئالدىغا ئېلىۋالاتتى . پرژىۋالىسكىيلار چوڭ يول بىلەن ماڭماي ، دەريا ياقىلاپ كەلگەچكە ، ئاقساقالمۇ ، باشقىلارمۇ بىلمەي قالغانىدى . «سېرىق چاچ ، يېشىل كۆز ، ئاق سېرىق غەلىتە ئادەملەر كېلىپ قاپتۇ» دېگەن

گەپ قۇلاقتىن قۇلاققا يېتىپ ، ئەر ـ ئايال ، چوڭ ـ كىچىك بىر توپ ئادەم خېلىدىن بېرى پەيدا بولۇپ ، يېقىن كەلمەي بۇ غەلىتە ئادەملەرگە يىراقتىن ئەجەبلىنىپ قاراپ تۇرۇشاتتى . ئاقساقال ئۇ- لار ئارىسىدىن ئىككى ئادەمنى چاقىرىپ ، ئىككى كىمە ئەكېلىشكە بۇيرۇدى ، يەنە ئىككى ئادەمنى ئىسمىنى ئاتاپ چاقىردى .

— بۇنىڭ ئېتى باقى ، ئۇستا كېمىچى ، — دېدى ئاقسال تەمبەلرەك بىرىنى تونۇشتۇرۇپ ، — بۇنىڭ ئېتى ئامىتەك ، بۇمۇ ئۇستا كېمىچى . لېكىن ، بۇلار چۈننكۆلدىن[1] نېرىسىغا بارمىغان . ئابدالغا بارغاندا كۈنچىقانبەگكە دېسەڭلار ، لوپ كۆلىگە باشلاپ بارىدىغان ئادەمنى تېپىپ بېرىدۇ ، — دېدى .

— كېمىدىن ئىككىنى ئەكەلدۇق ، — دەپ خەۋەر قىلدى بايا كەتكەن ئىككىسى ، شۇنداق قىلىپ كېمىمۇ ، كېمىچىمۇ ، ئىككى مۇلازىممۇ تەييار بولدى . پرژېۋالسكىي ئادەملەرنى ئىككى كىچىك گۇرۇپپىغا بۆلدى . ئۆزى بىلەن پاۋېل كوسىنوف ، ئابدۇللا ، ئىككى كېمىچى بىر گۇرۇپپا ، يەنە بىر گۇرۇپپا ئېۋان كوزمىچ ، زامانخاننىڭ ئىككى مەھرىمى ، بۇلار ئات بىلەن ساندۇقلارغا مەس- ئۇل بولۇپ دەريا ياقىلاپ ماڭىدۇ . بۇ ئۇچىلا كىشىنىڭ بۇ تەرەپكە ئاياغ بېسىشى مۇشۇ بىرىنچى قېتىم ، ئۇنىڭ ئۈستىگە دەريا بويلا- ىدا كىچىك كۆل ، تارماق ئېقىنلار جىق بولغاچقا ، بۇلارنى باشلاپ مېڭىشقا يەنە بىر ئادەم كېرەك بولدى . زامانخاننىڭ ئېيتىشى بىلەن بۇ ئادەممۇ هازىر بولدى . زامانخان ئاقساقالغا ئۆزىنى تونۇشتۇرغاندا ، ئۆزىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ يېنىدىلا تۇرىدىغان ، ئوڭ قول ۋەزىرەك يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئىكەنلىكىنى ئېيتىشنى ئۇنتۇمىغانىدى . بۇنداق «ئوڭ قول ۋەزىر»نىڭ گېپىنى يىرىشقا بولمايدىغانلىقىنى پەملەپ بولغان ئاقساقال ، شۇئان ئۇ ئادەمنىمۇ تەييار قىلدى . ئۇنىڭ ئىسمى ئالىقۇل[2] ئىدى .

---

① چۈننكۆل — پاشلىق كۆل . لوپلۇقلار پاشىنى چۈن ، چۈننىي قارا سۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ .
② ئالىقۇل — لوپلۇقلار «ئالى ، ئېلى دېگەن سۆزنى «ئالى» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ .

پرژنۇالىسكىي ، ئابدۇللا بىر كېمىگە چىقىدىغان ، كېمىنى باقى تايايدىغان بولدى . يەنە بىر كېمىگە پاۋىل كوسمىنوف دەمال كېرەك بولۇپ قالىدىغان كىيىم ـ كېچەك ، يېمەكلىك ، بىر ساز ـ دۇقنى بېسىپ ماڭىدىغان ، بۇ كېمىنى ئامىتەك تايايدىغان بولدى . يەنە بىر گۇرۇپپىغا ئىۋان كوزمىچ مەسئۇل بولۇپ ، دەريادىن يىراقلاپ كەتمەي ماڭىدىغان ، قايسىبىر تەرەپ جىددىي بىرەر كاشىلىغا ئۇچراپ قالسا ، مىلتىق ئېتىپ بەلگە بېرىدىغان ، بۇگۇن ئاياغ ئاقسۇپىدا ئۇچرىشىپ ، كېچىنى بىللە ئۆتكۈزىدىغان بولۇپ كېلىشۈالدى . ئاتلىق گۇرۇپپا سەپىرىنى باشلىۋەتتى . پرژنۇالىسكىي كېمىگە چىقىدىغان چاغدا ، زامانخانغا :

— ئاقساقالىنىڭ ئېيتىشىچە ، كۈنچىققانبەگ پۇتۇن لوپ دالىسىنىڭ بېگى ئوخشايدۇ . بىزگە ياردەمدە بولۇش ھەققىدە شۇ بەگكە خەت يېزىپ بەرگىلى بولارمۇ ؟ — دېدى .

— بولمامدىغان ، بولىدۇ ، — دېدى شۇئان زامانخان . پرژنۇالىسكىينىڭ دەپتىرىنىڭ بىر بېتىگە كۈنچىققانبەگكە قارىتىپ خەت يېزىپ ، خەتنىڭ ئاخىرىغا : «ياقۇپبەگنىڭ باش مىرزىسى زامانخان» دەپ پۇتۇپ قويدى .

پرژنۇالىسكىي زامانخان ، ھاسانباي ئاقساقاللار بىلەن خوشلىشىپ ، غارغالتىدا باغلاقلىق تۇرغان چاپما كېمىگە چىقتى . چىقتى ـ دە ، «ئۇھ ! خۇدايا شۇكۈر ، چىلبۆرىدىلەر چاڭگىلىدىن ئاخىر قۇتۇلدۇق !» دېدى ئىچىدە . باقى كېمىنى يېشۇانقاندا ، پرژنۇالىسكىي سەپەر خاتىرىسىگە :

«لوپ كۆلىگە قىلىدىغان ئىكسپېدىتسىيەمنىڭ تۇنجى قەدىمىنى لوپ تەۋەسىدىكى تۇنجى بېكەت — كۆنچى كەنتىدە كېمىدە باستىم .

مىلادىيە 1876 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى» دەپ پۇتتى .

ئىككىنچى باب

لوپ كۆلىگە ۋە ئالتۇنتاغقا سەپەر

«تىلەككە يېتىشكە ئەر بولسا دادىل،
ھېرىپ قالماي بولۇر مەقسەتكە نائىل».

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ

«كۆچەتنى تىكمىگۈچە كۆكلىمەيدۇ، كىشىدە غايە بولمىسا، ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيدۇ».

— مەھمۇد كاشغەرىي

1

پرژېۋالىسكىينىڭ دەريانىڭ ئىككى قاسىنقىنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈپ خاتىرە قالدۇرۇپ ماڭغۇسى بار ئىدى، ئەمما ئىككى تىك قىرغاق ئۇنىڭ كۆز ئالدىنى تام بولۇپ توسۇۋېلىپ، ئۇنىڭغا كۆزىتىش ئىمكانىيىتى بەرمەيۋاتاتتى. سۇ يۈزى بارغانسېرى پەسلەپ، بۇنىڭ ئەكسىچە ئىككى قاش ئېگىزلەپ كېتىۋاتقاندەك ئىدى. قۇمساڭغۇ تىك قاش گۇمۇرۇلۇپ چۈشۈپ، يىلتىزلىرى ئېچىلىپ قالغان توغراقلارنىڭ بۈگۈن بولمىسا ئەتە دەريا‌غا قومۇرۇلۇپ چۈشۈش قىسمىتى ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرۈنۈپلا

تۇراتتى .

ئۇ شۇ تاپتا كۆزى ئېتىپ قويۇلغان ئادەمدەك ئىككى ئادەم بويى ئېگىزلىكتىكى ياردائ قىرغاق ، قومۇرۇلۇپ كېتىش ئېھتىمالى قاش بىلەن كىرپىك ئارىلىقىدا قالغان ئاشۇ ياش ـ قېرى توغراقلاردىن باشقا ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىگىنىگە ئىچى تىت ـ تىت بولۇپ كېتىۋاتاتتى .

— دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىنىكىمۇ ئىككى قىرغىقى مۇشۇنداق تىك ، ئېگىزمۇ ؟ — پرۇنۇالىسكىي باقمىدىن سورىدى ..

ئۇنىڭ گېپىنى ئابدۇللا ئۆرۈپ بەردى :

— ياق ، تۈۋچىكەدىن ئۆتكەندىن كېيىن قىرغاق پەسلەيدۇ ، پەقەت مۇشۇ ئەتراپلا گۇنرەك[1] .

ئابدۇللا «گۇن» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى باقى ئىزاھلاپ بەرگەندىن كېيىنلا ، ئاندىن پرۇنۇالىسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

پرۇنۇالىسكىي : «قۇرۇقلۇقتا ماڭغان بولسام ، ئەتراپنى كۆرۈپ ماڭاركەنمەن» دەپ ئويلاپ ، كېيىنىدە ماڭغىنىغا پۇشايمان قىلىپ قالغانىدى ، باقىنىڭ گېپىدىن كۆڭلى جايىغا چۈشتى .

پرۇنۇالىسكىينى ھەيران قالدۇرۇۋاتقىنى ، دەريانىڭ ئاجايىپ مۇرەككەپ ئەگىملىرى ئىدى . بەزى ئەگىملەر قىرنىق گرادۇس ئەگىلىپ ، كىشىگە كەينىگە قايتىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كېتەتتى . مۇشۇنداق مۇرەككەپ ئەگرى ـ بۈگرى ئېقىندا باقى كېمىنى ئۇستىلىق بىلەن تاياپ ماڭاتتى . تۇز يەردە كېمىنى شۇرۇق بىلەن تاياپ ماڭسا ، ئەگىملەردە پالاقنى ھېلى كېمىنىڭ ئوڭ يېنىغا ئالسا ، ھېلى سول يېنىغا ئېلىپ تاياتتى . تۆت غۇلاچتىن ئارتۇق ئۇزۇن خادىنىڭ سۈدىن چىقىپ تۇرغان قىسمىنىڭ بىر غۇلاچمۇ كەلمەيدىغانلىقىدىن دەريانىڭ قانچىلىك چوڭقۇرلۇقىنى قىياس قىلغىلى بولاتتى . پرۇنۇالىسكىي بىر قېتىم شۇرۇق ئارقىلىق دەريانىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ، كەڭلىكىنى ئۆلچەپ سۇ مىقدارىنى تەخمىنىي

① گۇن — تېرەن ، چوڭقۇر .

بولسمۇ ھېسابلاپ ، خاتىرىسىگە يېزىۋالدى . سۇنىڭ داۋالغۇماي تىپتىنچ ئېقىشى بىلەن باقمىنىڭ كېيمە تاياشتىكى ماھىرلىقى ، ئۇ-نىڭ بىمالال خاتىرە يېزىۋېلىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەرگەنىدى .

بىر دوقمۇشتىن ئەگىلىشىگە ، خۇددى دەريا قىرىنى ئىككى تەرەپتىن قىسىپ تارايتىۋاتقاندەك كۆرۈنىدىغان تىك ، ئېگىز قىر-غاقلار پەيدا بولۇپ ، پرۇزۋالسكىي كۆز ئالدىدا كەڭ كەتكەن يېشىل توغراقلىق قۇچاق ئاچماقتا ئىدى . توغراق ئاستىمۇ ياپيېشىللىق ، ئوتلاق ئىدى . پرۇزۋالسكىي باشقا بىر يېشىللىق ، توغراقلىق ئالىمىگە كېلىپ قالغاندەك ، ئورنىدىن تۇرۇپ بىر كۆزلۈك دۇربۇ-نى بىلەن بۇ تەرەپ ، ئۇ تەرەپكە ئۇزاقتىن - ئۇزاق قاراپ كەتتى . كۈن نۇرى كېيىپ ئۆتىلمىگۈدەك شۇنچە بۇك توغراقلىق ئاستىنىڭ يېشىل ئوتلاقلىقىغا دەسلەپ ھەيران قالدى . سىنچىلاپ قاراپ ، سۇ يۇزى بىلەن قۇرۇقلۇق يۇزى ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز - پەسلىك پەرقىنىڭ چوڭ ئەمەسلىكىنى ، ئۇ سەۋەبتىن يەر ئاستى سۇيىنىڭ يۇقىرىلىقىنى ، يەر ئەملىكىنىڭ ئوتلاققا مۇۋاپىقلىقىنى بىلدى .

چۈشتىن قايتىلغان قۇياش زۇمرەتتەك زىلال سۇدا ئەكس ئېتىپ جىمىرلايتتى . بېلىقلار قۇياشنىڭ سۇدىكى شولىسى ئەتراپى-دا ئوينىشىۋاتقاندەك ئۇيان - بۇيان ئۇزۇشۇپ ئويناۋاتاتتى .

— ئاۋۇ كۆرۈنگەن تۇڭچىكە مەھەللىسى ، — دېدى باقى دەريانىڭ شىمال قاسىقىنى كۆرسىتىپ ، — ئاۋۇ ، — ئۇ جەنۇب قىرغاق تەرەپنى كۆرسەتتى ، — قۇربانكۆل مەھەللىسى .

پرۇزۋالسكىي كېيىدە ئۆرە تۇرۇپ دۇربۇننىڭ كۆزىنى ھەر ئىككى تەرەپكە يۆگۈرتۇپ بىرھازا قارىدى . ھەر ئىككى مەھەللە ئەتراپىدا ، يىراقلاردا ئوتلاپ يۈرگەن كىچىك - كىچىك قوي توپى-نى ، بىر - ئىككىدىن بولۇپ ئوتلاپ يۈرگەن كالىلارنى كۆردى ، ئەمما بىرەر پارچە تېرىلغۇ ئېتىزنى كۆرمىدى .

— مەھەللىدە يەر تېرىيدىغانلارمۇ بار . بۇ ئەتراپ سەل زەي-كەش بولغاچقا ، ئېتىزلىرى تېرىراقتا ، — دېدى باقى ، پرۇزۋالىس-كىينىڭ ئابدۇللا ئارقىلىق سورىغان سوئالىغا جاۋاب بېرىپ .

شۇ ئاردىدا ، سۇدىن چىققاندەكلا دەريادا ئون نەچچە كىچىك ـ كىچىك كېمىلەر پەيدا بولدى . ھەربىر كېمىدە بىردىنلا ئادەم بار ئىدى . بۇلار بېلىق تۇتقىلى كەلگەن كېمىچىلەر ئىدى . بايا باقى گەپ بىلەن ، پرژىۋالىسكىي دىققەت بىلەن قۇلاق تىكىپ تۇرغاندا ، بۇ كېمىچىلەر دەريانىڭ قولتۇق ، شاخاپچىلىرىدىكى غار-غالتىغا باغلاپ قويغان كېمىلىرىنى تاياپ كېلىشكەنىدى ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دەرياغا كىچىك تورلارنى تاشلاش بىلەن ، بەزىلىرى تەتۇر تىللىق شاشقاقلىرىنى بېلىققا سانجىشقا تەييار ھالەتتە سۇدىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ تۇرۇشاتتى . ئۇلار پۈتۈن دىققىتى بىلەن بېلىق تۇتۇشقا بەند بولۇپ تۇرغاچقا ، پرژىۋالىسكىيلارغا دىققەت قىلمىغا-نىدى . بىركەمدە بېلىقچىلاردىن بىرى پاۋىل كوسمىنوفنى كۆرۈپ قالدى ـ دە :

— قاراڭلار ، ئاۋۇ كېمىدە سېرىق چاچ ، يېشىل كۆز ، غەلىتە بىر ئادەم تۇرىدۇ ! — دەپ توۋلىدى .

دەرياغا تور يايغانلىرى تورىنى يىغدى ، بېلىققا سانجىشقا تەييار بولۇپ تۇرغانلار شاشقاقلىرىنى قويۇپ ، كېمىسىنى تايىشىپ پرژىۋالىسكىيلارنىڭ كېمىسىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ تۇرۇشتى ، لېكىن يېقىن كېلىشمىدى . ئۇلار ئۆزئارا : «بۇ قانداق ئادەملەر ، نەدىن كېلىپ قالغاندۇ ؟» دېگەندەك سوئاللارنى سورىشاتتى . ئۇلار كېمىدىكى باقى بىلەن ئامىتەكنى كۆرۈپ تېخىمۇ ھەيران بولۇشتى .

— سەن بۇلارنىڭ كېمىسىدە نېمىش قىلىسەن ؟ — بېلىقچىلار ئارىسىدىكى چوڭ ياشلىق بىرى باقىدىن سورىدى .

— بۇلار لوپ كۆلىگە بارماقچىكەن ، ھاسانباي ئاقساقال مېنى چىۋىنكۆلگىچە باشلاپ بېرىشقا مۇشۇلارغا قوشۇپ قويدى ، — دېدى باقى .

— لوپ كۆلىگە ؟ قومۇشلۇق كۆلگە بېرىپ نېمە قىلىدىغاندۇ ، بۇلارنىڭ ئۇ كۆلدە نېمىسى باردۇ ؟

— بىلمىدىم .

— سوراپ باقمىدىڭمۇ ؟

— سورىمىدىم .
— سوراپ باق ، — ھېلىقى چوڭ ياشلىق كىشى يەنە قوشۇپ دېدى ، — نەدىن كېپتۇ ، بۇنىمۇ سوراپ باق .
باقى يېنىدا ئولتۇرغان ئابدۇللاغا قاراپ :
— سەن بۇلارنىڭ تىلىنى بىلىدىكەنسەن ، ئۇنىڭ بايىقى گېپىنى بۇنىڭغا دەپ بەر ، — دېدى .
ئابدۇللا بايىاتىن دېيىلگەن سوئال ـ جاۋابلارغا قۇلاق سېلىپ ئولتۇرغانىدى ، باقىنىڭ دېگىنىدەك قىلىپ ، چوڭ ياشلىق كىشىنىڭ سوئاللىرىنى پرژىۋالسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بەردى ، ئاندىن پرژىۋالسكىينىڭ جاۋابىنى ئۆزىنىڭ گېپى شەكلىدە دەپ بەردى .
— ماۋۇ ئىككى كىشى ، — ئابدۇللا پرژىۋالسكىي بىلەن يەنە بىر كېمىدىكى پاۋېل كوسمىنوفنى كۆرسەتتى ، — بۇ يەردىن يىراق بىر يەردىكى رۇسىيە دەپ ئاتىلىدىغان بىر دۆلەتنىڭ ئادەملىرى . بۇلار لوپ كۆلىنىڭ زادى قانچىلىك چوڭلۇقىنى ، ئوي ـ چوڭقۇرلۇقىنى ، قانچىلىك سۇ بارلىقىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغىلى بارىدۇ ، — دېدى كېيىمدە ئۆرە تۇرۇپ .
«قانچىلىك چوڭ ، قانچىلىك سۇ بارلىقىنى ؟...» چۆرىدەپ تۇرۇشقان بېلىقچىلار ئابدۇللانىڭ دېگەنلىرىگە ھەيران قېلىشىپ بىر ـ بىرىدىن ئەنە شۇنداق سورىشاتتى . بۇلار پرژىۋالسكىينىڭ ئابدۇللاغا دېگەنلىرىنى ئاڭلىغانىدى . يەنە بىر ـ بىرىگە : «چىراي ، تەق ـ تۇرقىنىڭ غەلىتە ئىكەنلىكىگە ئوخشاش ، گەپلىرىمۇ باشقا چىلا ئىكەن ، كالدىر ـ كۇلدۇرلاپ گەپ قىلىدىكەن» دېيىشەتتى .
ئۇلارنىڭ ئۆزئارا قىلىشقان گەپلىرىنى ئابدۇللا پرژىۋالسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بېرىۋىدى ، پرژىۋالسكىي كۇلۇپ كەتتى . شۇ تاپتا ئۇنىڭ بۇلار بىلەن ئازراق پاراڭلاشقۇسى كەلدى . بۇلار بىلەن پاراڭلىشىشتا گەپنى نېمىدىن باشلاش ئۇستىدە ئويلاۋېتىپ ، كۆڭلىگە بىر خىيال كەچتى .
— ئابدۇللا ، ئۇلارغا ئېيتقىنا ، ئاۋۇ نەيزىدە بېلىقنى قانداق تۇتىدۇ ، بىزگە كۆرسىتىپ قويسا قانداق ؟ — دېدى پرژىۋا-

لىسكىي .

— بۇ نەيزە ئەمەس ، سانجىغاق ، — دەپ ئالدى بىلەن ئابدۇل-لانىڭ گېپىنى تۈزەتتى ياشتا چوڭراق ھېلىقى كىشى ۋە ئاربدىكى ئىككىسىگە قاراپ ، — سىلەر ماۋۇ يېشىل كۆزگە بېلىقنى قانداق سانجىپ تۇتىدىغانىنى كۆرسىتىپ قويۇڭلار ، — دېدى .

بۇلار بايا تىن گەپ قىلىۋاتقاندا ، كېمىلىرىنى سۇنىڭ ئېقىشى بويىچە مەيلىگە قويۇپ بەرگەن بولسىمۇ ، پرۇفېسسور بىلەن بولغان ئارىلىقنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن پات - پات پالاقلىرى بىلەن تىزگىنلەپ تۇردى .

چوڭ ياشلىق كىشىنىڭ گېپى بىلەن ئىككىسى كېمىلىرىنى تاياپ ، بىرى دەريانىڭ بۇ قاش تەرىپىگە ، يەنە بىرى ئۇ قاش تەرىپىگە كەتتى . قاشقا يېقىن بارغاندا ، ئۇلار پالاقلىرىنى كېمىگە قويۇپ ، قوللىرىغا شاشقاقلىرىنى ئېلىپ سۇغا قارىدى . پروفېسسور كېيىن كۆڭلىدە : «ئۇ تەرسىدە بېلىقىنى قانداق سانجىپ تۇتىدىغاندۇ ؟...» دەپ ، خىيالىنىڭ ئاخىرىنى قىلىپ بولغۇچە ، ئىككىلىسىلا شاشقاقنى سۇغا شۇڭغۇتۇپلا كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا بىردىن چوڭ ئىككى بېلىقنى شاشقىدا تۇرغۇزۇپ ئېگىز كۆتۈردى .

— پاھ ، — دېدى پروفېسسور ، — بېلىق تۇتۇشتىكى ماھىرلىقى بىر گەپ ، نېمانداق ئۆتكۈر كۆز ، بۇلاردىكى .

پروفېسسورنىڭ گېپىنى پاۋلىمۇ ئاڭلىدى ، ئۇمۇ شۇنداق چۈشەنچىدە ئىدى

— راست ، بۇلارنىڭ كۆزى ئاجايىپ ئۆتكۈر ئىكەن . خۇددى بېلىقنى سۇغا باغلاپ قويغاندەك ، ئادەم قاراپ بولغۇچە ، بىردىن سانجىپ بولغىنىنى ، — دېدى ئۇ .

پروفېسسور شاشقاققا قىزىقىپ قالدى . ئابدۇللاغا :

— بۇلارغا دەپ باق ، بىزگە شاشقاقتىن ئىككىنى سېتىپ بېرەمدىكىن ، — دېدى . باقى ئابدۇللانىڭ تەرجىمىسىنى ئاڭلاپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ

— سەلىم ئاغا ، مەن ھاسانباي ئاقساقالنىڭ گېپى بىلەنلا ئۆيدىكىلەر بىلەنمۇ كۆرۈشمەي بۇلار بىلەن مېڭىپ قالدىم . سانجىغاقنىمۇ ئالالماي قالدىم ، ماڭا سانجىغاقتىن بىرنى بەرسەڭ . ماۋۇلار بىزمۇ سانجىغاقتا بېلىق تۇتۇشنى ئۆگىنىۋالساق ، بىزگە سانجىغاقتىن ئىككىنى سېتىپ بەرسە دەيدۇ ، — دەپ بولۇپ ، يەنە بايىقىدەك مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى .

سەلىم ئاغىمۇ — ھېلىقى چوڭ ياشلىق كىشى — «سېتىپ بېرەمدىكەنمىز» دەپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ ، يېنىدىكى ئىككى كىشىدىن ئىككى شاشقاقنى ئېلىپ باقىغا تەڭلەپ تۇرۇپ : — بۇ ئىككى سانجىغاقنى ماۋۇ سېرىقلارغا بەر ، ماۋۇ مېنىڭ سانجىغىقىمنى ئۆزۈڭ تۇت ، — دەپ كېمىسىدىن يۇلغۇن ساپلىق شاشقاقنى ئېلىپ باقىغا بەردى .

سەلىمنىڭ گېپىنى ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— ساتمامدىكەن ، بىكارغا بېرىۋېتەمدىكەن ، — دېدى پرژىۋالىسكىي .

— ئىككى - ئۈچ سانجىغاق بىزدە چوڭ نەرسە ئەمەس . سورىدۇق ، بەردى . سورىمايمۇ ئېلىپ كېتىۋېرىمىز ، ھېچكىم نېمىشقا ئالىسەن دېمەيدۇ . ئىشلىتىپ بولۇپ ئەكېلىپ قويىمىز ، — دېدى باقى ئابدۇللادىن پرژىۋالىسكىينىڭ گېپىنى ئاڭلاپ .

— شەخسىيەتسىز ئاجايىپ ئازادە تۇرمۇش ! — دېدى پرژىۋالىسكىي پاۋىل كوسمىنوفقا ۋە مۇشۇ ئۈچرىشىشنى خاتىرىسىگە تەپسىلىي پۈتۈپ قويۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى .

ئىۋان كوزمىچ جىددىيلىشىپ بىر يەردە تۇرالماي ئۈيان - بۇيانغىلا ماڭاتتى . يېنىدىكىلەردىن سورای دېسە ، ئۇلار بۇنىڭ تىلىنى بىلمەيدۇ ، بۇ ئۇلارنىڭ تىلىنى بىلمەيدۇ . ئۇ ئىچىدە :

«نېمىشقا ھەممە ئادەم بىر تىلدىلا ، يەنى مەسىلەن ، رۇس تىلىدا سۆزلىشىدىغان ياكى ئۆزئارا بىر ـ بىرىنىڭ تىلىنى بىلىشىدىغان بولۇپ يارالمىغان بولغىيدى . پرۇفېسسورنىڭ مۇشۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا ئابدۇللادىن ئۇيغۇر تىلىنى ئادەتتىكى ھاجەتتىن چىققۇدەك بولسىمۇ ئۆگىنىۋالمىسام بولمايدۇ ، دېگىنى بىكاردىن ئەمەسكەن ـ ده » دەپ ئويلاپ قالدى . ئۇ ئالىمقۇلغا قاراپ : — كېمىدىكىلەر نېمىشقا تېخىچە كېلىپ بولالمايدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

ئالىمقۇل ئۇنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى بىلمەي ، كالدىرلىغان ئاۋازغا قاراپلا قالدى . مىرئەخمەت ئىشان كوزىنىڭ گېپىنى ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈپ ئالىمقۇلغا دەپ بەردى .

— بىز دەريا بويلاپ دۆتەلەپ ماڭغىنىمىز بىلەن ، دەريادا ئۇنداق ماڭغىلى بولمايدۇ . دەريادا ئەگىلەر بەك تولا . كېمىنى ئىنتىك تاياپ ماڭسىغۇ بۇ چاغقا كېلىپ بولغىيتتى ، ئاستا ماڭغان ئوخشايدۇ ، — دېدى ئالىمقۇل .

مىرئەخمەت ئۇنىڭ گېپىنى چۈشەنگىنى بويىچە ئىشان كوزىنىڭ مېچقا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— ۋاي ، سەن رۇسچىنى بىلەمتىڭ ، ئەجەب ھازىرغىچە بىر ئېغىزمۇ رۇسچە گەپ قىلمىدىڭغۇ ؟! — مىرئەخمەتنىڭ ئۆزىچىلا رۇسچە گەپ قىلىپ قالغىنىغا ئىشان كوزىنىڭ ھەيران قېلىۋاتاتتى ، شۇنداقلا ئالىمقۇلنىڭ گېپىدىن ئۇنىڭ ئەندىشىسى يوقاپ كۆڭلى جايىغا چۈشتى .

مىرئەخمەت رۇس تىلىنى تولۇق بولمىسىمۇ ، ئادەتتىكى تىلارنى ئۆزىنىڭ ھاجىتىدىن چىققۇدەك دەرىجىدە قەدىر ئەھۋال بەلەتتى . رۇس تىلىنى ئۇ قوقاندىكى چېغىدا ئۆگىنىۋالغانىدى . قىلاي دېسە ، ئىشنىڭ تايىنى يوق ، قىلغان ئىشنىڭ بەرىكىتى يوق بولۇپ لاغايلاپ يۈرگەن كۈنلىرىدە ، قوقانىنىڭ كېيىنكى خانلىرىدىن بولغان ئالىمقۇل خان ئەسكەرلىككە ئادەم ئالىدىغان بولغاندا ئەسكەر بولۇپ ، شۇ چاغدا قوشبېگىلىك قىلىۋاتقان ياقۇپبەگ قىسـ

مىغا بۆلۈنۈپ ، ئاق مەسچىت رايونىدا تۇردى . شۇ چاغدا ئۇ ياقۇپ-
بەگنىڭ ھەم مۇلازىمەت ، ھەم مۇھاپىزەت ئەترىتىدە بولۇپ ، ياقۇپ-
بەگ بىلەن تونۇشۇپ قالغانىدى . كېيىنكى كۈنلەردە ئالىمقۇل بۇ
چاتاقچى ھەم قارا نىيەت ياقۇپبەگنى كۆزدىن نېرى قىلىش ئۈچۈن
بۇزرۇكخانىنىڭ ئارقىسىدىن شىنجاڭغا ماڭدۇرۇۋەتكەندە ، ياقۇپبەگ
مىرئەخمەتنى ئۆزىنىڭ خاس مۇھاپىزەت ئەترىتىگە قوبۇل قىلىپ
بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى . سامان تېگىدىن سۇ قۇيۇشقا ئۈستا ياقۇپ-
بەگ ئۆزىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن ، ئۆز ئەتراپىدىكى يارەنلىرىنىڭ
ئۆزى توغرۇلۇق نېمىلەرنى دېيىشكەنلىكىنى مىرئەخمەت ئارقىلىق
بىلىش غەرىزىدە ، ئۇنى رۇسچە بىلمەس بولۇۋېلىشنى ئۇنىڭ قۇلى-
مىغا قۇيۇۋەتكەنىدى . ئۇ ياقۇپبەگنىڭ ئالاھىدە مەخپىي خادىمى
بولۇپ زامانخانىنىڭ يېنىدا بىرنەچچە يىل تۇرغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ
ئاغزىدىن چوڭ خوجايىننىڭ قۇلىمغا «ياقمايدىغان گەپ» تىن بە-
رەر ئېغىزمۇ ئاڭلاپ قالمىدى ، يالغاننى توقۇشتىن قورقتى ، يا-
قۇپبەگنىڭمۇ ھېچقانداق ئىلتىپاتىغا ئېرىشەلمەي ، چوڭ - كىچىك
خوجايىنلىرىدىن قورسىقى كۆپمىدىغان بولۇپ قالغانىدى . ھازىر ئۇ
ئىككىلى خوجايىندىن يىراقتا تۇرغاچقا ، چوڭ خوجايىنغا بەرگەن
ۋەدىسىدىنمۇ ، يېنىدا زامانخانىنىڭ يېقىن ئادىمى ئوبۇلنىڭ بارلىقى-
نىمۇ ئۇنتۇپ ، تىلىنى بىئىختىيار رۇسچە زۇۋانغا قويۇۋەتكەنىدى .
— ۋاي ، ماناق كارامىتىم بار دېگىنە ، نەچچە ۋاقىتتىن
يېرىم گاچا بولۇپ يۇرۇپسەن - ھە ، — دېدى ئوبۇلمۇ ، مىرئەخمەت-
نىڭ رۇسچە سۆزلىگىنىگە ھەيران قېلىپ .
— ئەمدى ياخشى بولدى ، ئۆزۈڭلارا پاراڭلىشالايدىغان بول-
دۇق ، — ئىۋان كوزمىچ شۇنداق دەپ بولۇپ ئالدىقۇلغا
قاراپ ، — توغراقتا چىقىپ قاراپ باقە ، ئۇلار كېلىۋاتامدە-
كىن ، — دېدى .
ئۇنىڭ گېپىنى مىرئەخمەت تەرجىمە قىلىپ بەردى .
ئالىمقۇل دەريا بويىدىكى ئېگىز بىر توغراققا مايمۇندەك يامە-
شىپ چىقىپ كەتتى .

— يېقىن كەپتۇ ، ئاۋۇ ئەگىمىنىڭ نېرىسىدا كېلىۋاتىدۇ ، — دېدى ـ ده ، توغراقتىن قايتىپ چۈشتى .

ئالدى بىلەن ئىۋان كوزمىچ ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئابدۇللا دەريا تەرەپكە ماڭدى ، بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن مىرئەخمەت ، ئوبۇل-لارمۇ ماڭدى . هايالشماي دوقمۇشتىن پرژىۋالسكىيلار چىقىپ كەلدى . باقى بىلەن ئامىتەك كېمىلەرنى قاشقا يانداپ تاياپ كېلىپ توختاتتى .

— ۋاھ ، كېمىدە بېلىق تۇرىدۇ ، نېمىدە ، قانداق تۇت-تۇۋىلار ؟ — دەپ سوردى ئىۋان كوزمىچ كېمىدىكى بېلىقلارنى كۆرۈپ .

باقى بىلەن ئامىتەك كېمىلەرنىڭ باش تەرىپىنى قاشقا تىر-كەپ ، غۇۋزمەك ئۆسكەن بىر توپ قومۇشقا باغلاپ بولۇپ ، كېمىلەر-دىن بېلىقلارنى سىرتقا تاشلىدى ، بېلىقلار ئادەمنىڭ يوتىسىدەك بولۇپ ، هەممىسى ئوخشاش چوڭلۇقتا ئىدى .

— ۋاھ ، بىر ئادەمگە بىرىدىن — توققۇز بېلىق ! — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونىمىزمۇ ؟ — باقى ئابدۇللادىن سورىدى .

كۆنچى كەنتىدىن يولغا چىقىدىغاندا ئاياغ ئاقسۇپىدا قونۇشقا مەسلىھەت قىلىشقانىدى ، لېكىن هازىر كۈن تېخى بالدۇر ئىدى . شۇڭا يەنە ماڭىدىغان گەپمۇ ئەمەسمۇ ، يۇنى ئابدۇللا بەلگىلىيەل-مەيتتى . ئۇ پرژىۋالسكىيدىن سورىدى .

پرژىۋالسكىي بىر قەدەم بولسىمۇ ئالدىغا ماڭساق ، لوپ كۆل-لىگە قانچە بالدۇر يەتسەك شۇنچە ياخشى دەپ ئويلايتتى . كۈن پاتقۇچە ماڭسا ، ئارىلىقتا قونغۇدەك يەر ئاپقىلى بولمىدىغان ـ بولمايدىغانلىقىنى باقىدىن سورىدى .

— يەرغۇ جىق ، ئەمما قونغىلى بولمايدۇ .

— نېمىشقا ؟

— مۇشۇ يەردىن ئۆتسەكلا . دەريا سۇيى يېيىلىپ ئاقىدۇ .

ئەتراپتا داشى . چوڭ ـ كىچىك كۆللەر بەك جىق ، قونۇپ ئارام ئالغۇدەك جاينى تاپماق تەس ، ساپلا زەيكەشىلىك . ماڭىمىز دېسەك كېمىلىكلەر بىلەن ئاتلىقلارنىڭ ئارىلىقى بەك يىراقلاپ كېتىدۇ .

— ئۇنداق بولسا ، بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونۇپ ئوبدان ئارام ئېلىۋېلىپ ، ئەتە سەھەر يولغا چىقايلى ، — دېدى پرۇفېسسور .

باقى بىلەن ئالىقۇل ئەتراپنى ئايلىنىپ كېلىپ ئېگىزرەك بىر تۆپىلىكنى چۈشكۈن قىلىشقا تاللىدى . ئەتراپ بولۇق ئوتلاق بولۇپ ، ئارىلاپ ئادەم بويىدىن ئېگىز ، باغجانلاپ كەتكەن يۇلغۇنلارمۇ بار ئىدى . ئۇلارنىڭ تاڭ شەپىقىدەك قىپقىزىل ئېچىلىپ كەتكەن چېچەكلىرى ، كەڭ يېشىل دالىغا ئاجايىپ بىر گۈزەللىك بەخش ئەتكەنىدى . تۆپىلىككە ھەممىدىن بۇرۇن كەلگەن ئابدۇللا قان رەڭگىدە توق قىزىل ئېچىلىپ كەتكەن يۇلغۇن چېچەكلىرىگە قاراپ بۇۋىسىنىڭ مۇشۇ توغرۇلۇق دېگەنلىرى ئېسىگە كېلىپ قالدى .

«يۇلغۇن شېھىتلەرنىڭ تىمسالى ، يۇلغۇنلۇق شېھىتلىك . يۇلغۇن چېچەكنىڭ قىپقىزىل بولۇپ ئېچىلىشى ، شېھىتلەر قېنىنىڭ بەلگىسى » دېگەنىدى بوۋىسى ئۇنىڭغا . مۇشۇ دالىمۇ شېھىتلىكمىدۇ ، ئۇنداقتا بۇلار نەدىن كېلىپ قېلىپ بۇ يەردە شېھىت بولغان ؟...

— ئوت قالاپ ، بېلىقنى كاۋاپ قىلىپ يەيلى ، — باقىنىڭ گېپى ئابدۇللانىڭ خىيالىنى ئۈزۈۋەتتى . باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇل ، ئوبۇللار قۇرۇق يۇلغۇن شاخلىرىنى يىغىپ كەلدى ، تۆپىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئوت ياقتى . ئىچ ـ قارنى كېمىدىلا ئېلىۋېتىلىپ تازىلىنىپ تەق قىلىپ قويۇلغان بېلىقلارنى ياغاچ ئۆتكۈزۈپ كېرىپ ، ئوتتۇرىدىن ئۈزۈن بىر ياغاچ ئۆتكۈزۈپ ، ھەممىسى بىر ـ دىن تۇتۇپ يالقۇنجاپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا ئۇيان ئۆرۈپ ـ بۇيان ئۆرۈپ قاقلاپ پىشۇرۇشتى . بېلىق كاۋىپىنى قانداق يېيىشنى ئۇچ لوپلۇق ئالدى بىلەن يەپ كۆرسىتىپ قويدى . ئوبۇل ھەرھالدا بېلىق كاۋىپى يېيىشنى ئازراق بىلىدىكەن ، ئۇلاردىن باشقىلىرى زادى بېلىق يەپ كۆرمىگەندەك ئىدى . باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇللار بىر بېلىقنى

پاك ـ پاكىز يەپ بولغۇچە ، ئوبۇل قولىدىكى بېلىقنىڭ يېرىمىنىمۇ يەپ بولمىغانىدى . قالغانلار بولسا تېخىچە ئۇزۇۋالغان بىر پارچە بېلىق گۆشىنىڭ قىلتىرىقىنى تېرىپ ئولتۇراتتى . ئۇلار ئۇچ لوپ-لۇقنىڭ بېلىق يېيىشىگە ئاغزىنى ئاچقىنىچە چەكچىيىپ قاراپ قېلىشتى . ئۇلار بېلىقنى بىر ياندىن يەپ ، بىر ياندىن جاۋىغىيىنىڭ بىر تەرىپىدىن قىلتىرىقلارنى ئۇدۇللۇق چىقىرىپ تۇراتتى...

ئىۋان كوزمىچ بىر قولىنىڭ ئالىقىنىدا كانىيىنى تۇتۇپ ، قېقىلىپ ، قىسقا ـ قىسقا يۆتەلگىلى تۇردى ، چىرايى ئېسىلىپ ، قىپقىزىل بولۇپ كەتكەنىدى .

— گېلىغا قىلتىرىق تۇرۇپ قاپتۇ ، قانداق قىلىمىز ،— دېدى ئابدۇللا .

قىلتىرىق تۇرۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ پرۇئوالسكي بىلەن پاۋىل كوسىنوف جىددىيلىشىپ ئىتتىك ئىۋاننىڭ يېنىغا كەلدى . ئىۋان كوزمىچ ئاغزىنى يوغان ئېچىپ ھەدەپ بىگىز بارمىقى بىلەن گېلىنىڭ ئىچىنى كۆرسىتەتتى . پرۇئوالسكي تېخىمۇ جىددىيچىلىككە چۈشتى . ئۇ ئابدۇللاغا قاراپ :

— ماۋۇلاردىن سوراپ باق ، بۇنىڭ بىر ئامالى بارمىكىن ، — دېدى .

ئابدۇللا پرۇئوالسكىينىڭ گېپىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . باقى ، ئامىتەك بۇلارنى زاڭلىق قىلغاندەك بېشىنى ئىرغىتىپ مىقىدا كۈلۈپ قويىدى ـ دە ، باقى بېلىق تېرىسىدىن ئازراق ئېلىپ :

— بۇنى يەۋەتسۇن ، — دېدى .

ئابدۇللا بېلىق تېرىسىنى باقىنىڭ قولىدىن ئېلىپ ئىۋانغا بېرىۋېتىپ ، ئۇنىڭ گېپىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . ئىۋان كوزمىچ بىر قولىدىكى بېلىق تېرىسىغا ، بىر باقىغا قاراپ قويۇپ ، «بۇنىڭ-دىن باشقا ئېشەنچلىك ئامال يوقمىدۇ ؟» دېگەندەك قىلىپ پرۇئوالسكىيغا قارىدى . ئىۋان كوزمىچ بارغانسېرى قېقىلىپ قىسقا ـ قىسقا يۆتىلىپ ، چىرايى تېخىمۇ ئېسىلىپ كېتىۋاتاتتى .

ئۇ ئاران ـ ئاران تىنىۋاتقاندەك قىلاتتى.. «مۇشۇنىكىدىن باشقا ئامال يوق ئوخشايدۇ ، قېنى ، يەپ باق» دېگەن مەنىدە بېشىنى لىكشىتتى پرۇفېسسكي . ئىۋان بېلىق تېرىسىنى ئاغزىغا سېلىپ چاينىشقا باشلىدى .

— بەك يۇمشاق چاينىمايلا يۇتۇۋەتسۇن ، — دېدى باقى .

ئىۋان كوزمىچ چالا ـ بۇلا چاينالغان بېلىق تېرىسىنى كۆچەپ تۇرۇپ يۇتۇۋەتتى . شۇئان ئۇنىڭ چىرايىدىكى ئېسىلىش تارقاپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەجەبلىنىش ، ھەيران قېلىش ئىگىلىدى . قىلتىرىق گېلىدىن ئۆتۈپ كەتكەنىدى .

— خاروشو ـ خاروشو[1] ، — ئىۋان كوزمىچ ئورنىدىن تۇرغىنىچە شۇنداق دەپ كېلىپ ، باقىنىڭ مۇرىسىگە بىرنەچچىنى شاپىلاقلىدى .

بايا تىن جىددىيلىشىپ نېمە قىلارنى بىلمەي قېلىشقان پرۇفېسسكي بىلەن پاۋىل كوسمىنوفنىڭ چىرايىغا خاتىرجەملىك كۆلكىسى يۈگۈرۈپ ، ئېچىلىپ كەتتى . «بېلىق يېگەنلىك باھانە بىلەن ، بارى ـ يوق ئۆچ رۇسنىڭ بىرىمىز ئۆلۈپ ، ئىككىمىز قالارمىزمۇ ؟ !» دېگەن قورقۇنچلۇق خىيال پرۇفېسسكينىڭمۇ ، پاۋىل كوسمىنوفنىڭمۇ كاللىسىغا كەلگەنىدى ، ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن شۇنداق ئويلاشقان ، ئۆز خىيالىنىڭ دەھشىتىدىن بەدەنلىرى شۇركۈنۈپ ، قارا تەرگە چۆمۈپ كېتىشكەنىدى...

قۇياش ئاللىقاچان ئۆز ئورنىنى تېپىپ ، كېچىنىڭ پەردىسى يېيىلىشقا باشلىدى . سۇزۇك ئاسماندا يۇلتۇزلار بىرنىڭ كەينىدىن بىرى چىقىپ جىمىرلاشماقتا .

— ئاتلارنى قانداق قىلىمىز ؟ — پرۇفېسسكي ئابدۇللا ئارقىلىق ئولتۇرغانلاردىن سورىدى ، — چۈشەپ قويۇپ بېرىمىزمۇ ياكى نۆۋەتلىشىپ باقمىزمۇ ؟

— لوپتا جاندارلارنى بېقىپ يۈرمەيمىز ، قويۇپ بېرىمىز . بۇنىڭدەك بولۇق ئوتلاقتا ئاتلار ھېچ نەگە كەتمەيدۇ ، — دېدى

① خاروشو (خاراشو) — رۇسچە ، ياخشى دېگەن سۆز .

باقی .
— ئاتلارنی ئوغری ئېلىپ كەتسە قانداق قىلىمىز ؟
— لوپتا ئوغری يوق ! — پرژىۋالسكىينىڭ گېپى باقىنىڭ كۆڭلىگە تەگدى چېغى ، شۇنداق دەپلا جىم بولدى .
— بۇلارنىڭ نېمە ئويلايدىغىنىنى بىلگىلى بولمايدۇ ، پەيلى ياماندەك قىلىدۇ : ئاتلىرىمىزنى ھەيدەپ كەتسە قانداق قىلىمىز ، بۇلارنى نەدىن تاپىمىز . ئۆزىمىز نۆۋەتلىشىپ كۆزەت قىلايلى . بىرەر ئەھۋال كۆرۈلسە ، ئوق چىقىرىپ بەلگە بېرەيلى ، — پرژىۋالسكي ھەمراھلىرى بىلەن شۇنداق دېيىشتى .
پرژىۋالسكىيلار ئۆزئارا پەس ئاۋازدا گەپ قىلىشىۋاتقاندا ، باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇللار ئورنىدىن تۇرۇپ دەريا تەرەپكە ماڭدى .
— ئاۋۇلار كېمىسىنى ئېلىپ كېتەمدۇ نېمە ؟ — دېدى ئىۋان كوزمىچ .
— ئۇنداق قىلسا چاتاق بولىدۇغۇ ، ماڭ ئابدۇللا ، بېرىپ باقايلى ، — دېدى پرژىۋالسكى .
بۇلار دەريا بويىغا كەلگەندە باقىلار كېمىگە چىقىپ ئولتۇراتتى . ئابدۇللا باقىدىن :
— كېمىگە چىقىۋاپسىلەرغۇ ، ئۇخلىمامسىلەر ؟ — دەپ سورىدى .
— كېمىدە ئۇخلايمىز ، — باقى قىسقىلا جاۋاب بەردى .
ئابدۇللا ئۇنىڭ گېپىنى پرژىۋالسكىيغا ئۆرۈپ بەردى . پرژىۋالسكي :
— ئۇلارغا ئېيىت ، بېرىپ بىز بىلەن ئۇخلىسۇن ، — دېدى .
— بىز كېمىدە ئۇخلايمىز . بىزنى كېتىپ قالارمىكىن دەۋاتامسىلەر . ئاقساقال بىزگە سىلەرنى چۈشەنكۆلگە ئاپىرىپ قويۇشنى ئېيتقان . ئىشەنمىسەڭلار بۇلارنى ئېلىپ كېتىڭلار ، — باقى شۇنداق دېدى ـ ده ، كېمىدىن ئىككى شورۇق ، ئىككى پالاقنى ئېلىپ ئابدۇللاغا تەڭلىدى . ئۇ تەرجىمە قىلىپ بەرگەن پرژىۋالسكىينىڭ گېپىنى ئۇلارنىڭ ئوغىسىنى قاينىتىپ قويغانىدى . باقى گېپىنىڭ

ئاخىرىغا ، — نەدە ئۇخلاش ئۆزىمىزنىڭ ئىشى ، — دەپ قوشۇپ قويدى .

ئابدۇللا ئۇنىڭ گېپىنى پرژىۋالىسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بەر-دى ، ئەمدى گەپ قىلىۋېرىشنىڭ ئورنى قالمىغانىدى . پرژىۋالىسكىي ، ئابدۇللالار ئورنىغا قايتىپ كەلدى . باقىلارنىڭ قايتىپ كېتىش ـ كەتمەسلىكىدە پرژىۋالىسكىي يەنىلا گۇماندا ئىدى ، لېكىن شۇرۇق بىلەن پالاقنى ئالمىدى . قانداق ئالىدۇ ؟ ئالسىلا ، باقىلار كەتمەي قالسا ، بۇنىڭدىن كېيىنكى سەپەردە ئارىدا ئىشەنچ قالمايدۇ .

3

ئۇزاق ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى . دىلپارغا بارىدىغان سەپەرنىڭ يېرىمى تۈگىدى . ئەتىگەن يولغا چىققاندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە باقىمۇ ، ئامىتەكمۇ ئۆزلۈكىدىن ئېچىلىپ بىرەر ئېغىز گەپ قىلىپ باقمىدى . ئۇلار سورالغان گەپلەرگە خۇشياقمىغاندەك كەيپىياتتا قىسقا جاۋاب بېرىپ جىم بولۇۋالاتتى ، نەچچە كۈندىكىدەك ئەتراپنى تونۇشتۇرۇپ ماڭىدىغان قىزغىنلىق زادىلا يوق ئىدى . ئاتلىقلارنى باشلاپ ماڭغان ئالىقۇلمۇ مۇشۇنداق بولۇپ قالغانمىدۇ ؟ پرژىۋالىسكىي ئويلايتتى ، ئويلىغانسېرى خىيالى شاخلاپ ، ئۆزىنى خاتىرجەمسىزلەندۈرۈپ ، كۆڭلىنى ئازابلىماقتا ئىدى . پرژىۋالىسكىي بۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە ھەمراھ بولۇپ سەپەرگە چىققاندىن تارتىپ ، ئاخشامقى ئاشۇ كۆڭۈلسىزلىك بولغانغا قەدەر ئارىلىقتىكى جەريانىنى ئەسلىدى . «بۇلار ئاقساقىلىنىڭ گېپىنى بەك ئاڭلىسا كېرەك ، ئۆيگە بېرىپ بالىلار بىلەن خوشلىشىپ كېلەيمۇ دېمەي شۇئان بىز بىلەن ماڭدى... سىلەرنى بېلىق كاۋىپى بىلەن مېھمان قىلايلى دەپ بىز ئۇچۇنلا بېلىق تۇتتى ، ئاشۇ قىلچىلىك قىلتىرىق تۈپەيلىدىن ھايات ـ ماماتلىق ئوتتۇرىسىدا جان تالىشىپ قالغان كوزمىچنى بىز بىلمەيدىغان ئاشۇ ئاددىي ئۇسۇلى بىلەن قۇتقۇزۇپ قالدى .

بۇلارنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكى شۇ دەرىجىدە ئىكەنكى ، باشقىلارغا قىل-
چىمۇ غەيرىي خىيالدا بولمايدىكەن ، ئەمىسە تۇرۇپلا نېمىگە ئاچچە-
قى تۇتۇپ قالدى ؟ ، — پرژىۋالىسكىي بولۇنغان گەپلەرنى ئەسلە-
دى ، — «لوپتا ئوغرى يوق ! ، باقى بۇ گەپنى تەئەددى بىلەن
قاتتىق قىلدى . نېمىشقا ؟ مېنىڭ ئاشۇ : «ئاتىلارنى ئوغرى
ئېلىپ كەتسە... ، دېگىنىم ئۈچۈن ، «بىزنى ئوغرىمىكىن دەپ
گۇمانلاندى ، دەپ ئويلاپ قالدىمۇ ؟ بۇلار ئەجەب چېچەن ، زېرەك
ئادەملەركەنغۇ ! ئاشۇ بىر ئېغىز گېپىمدىن مېنىڭ قانداق خىياللار-
دا بولغىنىمنى بىلىۋاپتۇ . گېپىم ئۇلارنىڭ غۇرۇرىغا تېگىپ ،
زەردىسىنى ئۆرلىتىۋېتىپتۇ . مۇشۇنداق كېتىۋەرسە ، زىيان ھامان
بىزگە بولىدۇ . ئاۋارىچىلىككە يولۇقۇپ قېلىشىمىزمۇ مۇمكىن .
قانداق قىلىش كېرەك ؟ بۇلارنىڭ غۇرۇرىغا تېگىپ كۆڭلىنى ئاغ-
رىتقان مەن بولغاندىكىن ، ئۆزۈم بۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشىم
كېرەك» . پرژىۋالىسكىي ئۇيان ئويلاپ ، بۇيان ئويلاپ ، ئاخىر
مۇشۇ قارارغا كەلدى .

— ئابدۇللا ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ، — ئاۋۇلارغا ئېيىت ،
كېمىسىنى ماۋۇ كېمىگە يانداپ يېقىن ماڭسۇن .

ئابدۇللا گەپنى تەرجىمە قىلىپ ئۇنلۇك دەپ بەردى . ئامىتەك
گەپنى ئاڭلىمىغاندەك ئۆز يۆنىلىشىدە مېڭىۋەردى . ئۇنىڭ قاپىقىمۇ
ئوخشاشلا تۇرۇك ئىدى . پاۋىل كوسىمنوف بىرنەچچە قېتىم تەكرار
گەپ قىلغاندىن كېيىن ، كېمىنى باقدىنىڭ كېمىسىگە يانداش-
تۇردى .

— بىزدىن ، بولۇپمۇ مەندىن خاپا بولۇپ قالدىڭلار ، كۆڭلۈڭ-
لەرگە تېگىدىغان گەپلەرنى قىلىپ قويۇپتىمەن ، — پرژىۋالىسكىي
گەپنى شۇنداق باشلىدى . ئۇنىڭ گەپنى سەمىمىيلىك بىلەن دەۋات-
قانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى ، — بىز يۇرتۇڭلارنىڭ ئەھۋالىنى بىل-
مەيمىز . بىز تەرەپتە ئات ئوغرىسى بەك كۆپ ، بىزدەك ئون نەچچە
ئات بىلەن سەپەرگە چىققانلارنى كۆرۈپ قالمىدىغان بولسا ، ئوغرىلار
ئەگىشىپ ماڭىدۇ . ئېيىنى تاپقاندا ، ئاتلارنى ئوغرىلاپ ھەيدەپ

كېتىدۇ . ئات ئوغرىلىرى بەك قارا قورساق كىشىدۇ ، ئاتنى دەپ ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىشتىنمۇ يانمايدۇ . بىز كورلىغا كەلگۈچە تاغ ئارىسىدا بۇنداق ئىشقا يولۇققتۇق ، تاس قالدۇق ئاتلىرىمىزدىن ئايرىلىپ قالغىلى . بىز بۇ تەرەپكە ماڭغاندا ، ئېتىمىزنى قەستلەپ ئارقىمىزدىن ئەگىشىپ كەلگەنلەر بولۇپ قېلىپ ئېتىمىزنى ئوغرىلاپ كەتسە ، بۇ لوپ دالىسىدا قانداق قىلارمىز دەپ ھېلىقىدەك گەپنى دەپ قويۇپتىمەن . ئۇ گەپلەرنى كۆڭلۈڭلاردىن كۆتۈرۈۋەتسەڭلار ، بىزنى ئەپۇ قىلساڭلار ، — دېدى ئۇ .

— پرۇفېسسۇرنىڭ گېپىدە سەمىمىيلىكمۇ ھەم يەنە ئىلاجسىزلىقمۇ بار ئىدى . ئۇ مۇشۇ لوپلۇقلارغا تايانماي ، بۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرمەي ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى ، شۇڭا تىلىنى تاتلىق قىلىپ بۇلارنىڭ رايىنى ئۆزىگە تارتىشقا كۈچىمەكتە ئىدى . كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلىمايدىغان ، كۆڭۈل ئاغرىقىنى ئاسانلا ئۇنتۇپ كېتىدىغان ، كەڭ قورساق لوپلۇقلارغا ئۇنىڭ گېپى تەسىر قىلىپ ، ئويلىغىنىدىنمۇ تېز ئۇنۇم بەردى .

باقى پرۇفېسسۇرنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىۋېتىپ :

— بىزنىڭ لوپتا زادى ئوغرى يوق ، ھېچكىمنىڭ ھېچنېمىسى يوقالمايدۇ . باشقا يەردىن كەلگەنلەر ئوغرىلىق قىلسىمۇ ، ھەرگىز سىغدۇرالمايدۇ . بىزنىڭ ئىزچىلىرىمىز تاپان بېسىپ بېرىپ تېپىۋالىدۇ . نەرسەڭلەرنى يوقاپ كېتەمدىكىن دەپ غەم يېمەسەڭلارمۇ بولىدۇ ، — دېدى .

پرۇفېسسۇر باقىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۆڭلى جايىغا چۈشتى ھەم يەنە كېچە تارتىۋالغان ئاۋارىچىلىكلىرىمۇ كۆز ئالدىغا كېلىۋالىدى . بۇلار ھېلىقىدەك دەرگۇماندا بولغاچقا ، تۆتى ئىككىدىن ئىككى گۇرۇپپا بولۇپ قورالسىز كۆزەتتە تۇردى . بىرەر جىددىي ، خەتەرلىك ئەھۋال كۆرۈلگۈدەك بولسا ، ئوق چىقىرىشنىمۇ مەسلىھەتلىشىۋالغانىدى . ئۇلارنىڭ كېچىچە ئاۋارە بولغىنىغا تۈشلۈق ، ئۇلار قىلغان گۇمانىنىڭ كىچىككىنە شەپىسىمۇ سېزىلمىدى . كېچە

شۇنچە تىنچ ئۆتتى . مۇشۇ تۆتىدىن باشقىلىرى خاتىرجەم قېنىپ ئۇخلىۋالدى .

— بىزگە شاشقاقتا بېلىق تۇتۇشنى ئۆگىتىپ قويساڭلار ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي ، گەپنى ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىش تەرىپىگە بۇراپ .

— ئالدى بىلەن كېمىدە ئولتۇرۇشنى ، ئاندىن كېمە تاياشنى ئۆگىنىڭلار ، — دېدى ئامىتەك .

«ئىلايا شۇكۇر ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي ئىچىدە ، — ئىشنى ئۆزىمىز بۇزغىلى تاس ـ تاماس قاپتۇق ، چىرايىدىن مۇز يېغىپ تۇرغان ئامىتەكمۇ ئەيۇەشكە كېلىپ گەپ قىلدى»

«ياخشى گەپ تاشنى ئېرىتىدۇ» دەپ بىكار ئېيتىلمىغان . ئاخشام ئازراق قىزغىر كېتىپ قالغان سوغۇق گەپ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى مۇزلىتىۋەتكەن بولسا ، مانا ، چىرايلىق ئېيتىلغان ياخشى گەپ كۆڭۇللەرنى ئېرىتىپ ، ئۇلارنىڭ چىرايىدا چېچەك ئاچقۇزدى ، ھىم ئېتىلگەن ئېغىزلارنى زۇۋانغا كەلتۈردى .

«كىشى پەزىلىتى بىلەن قولىنى ئۇزارتسا ، ئېگىز تاغنى باش ئەگدۈرۈپ ، يەرگە ئېگىشتۈرىدۇ[1]» مانا بۇ قېتىمغا قىل سىغماس ھېكمەت ، ھەقىقەت .

كەڭ يېيىلىپ كەتكەن ، نەچچە تارامغا بۆلۈنگەن سۇ يەنە يىغىلىپ غول ئېقىن ھاسىل قىلغانىدى . دەريانىڭ ئىككى ۋادىسىدىكى كۆز يەتكۈسىز توغراقلىقتا قاراپ پرۇنۇالىسكىي ھەيران قالدى . ئۇ سىبىرىيە ئورمانلىقىنى كۆرگەن . ئۇ يەردىكى ئورمانلىقتا سۇ بولمىسا بولمايتتى ، يامغۇر ئۇزۇلمەي يېغىپ تۇراتتى ، بىر ئاي يامغۇر ياغمىسا دەرەخلەر سالپىيىپ قالاتتى . پرۇنۇالىسكىينى ھەيران قالدۇرغىنى ، بۇ يەردىكى توغراقلارنىڭ قەيسەرلىكى ئىدى . ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تەكلىماكانىنىڭ دېڭىز ـ ئوكيانىدىن يىراقلىقى ، ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان ئېگىز تاغلارنىڭ نەم ھاۋانى توسۇۋېلىپ بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزمەيدىغانلىقى ،

---

① بۇ ھېكمەتلىك سۆز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇ

بۇ يەرنىڭ تىپىك قۇرغاق رايونلۇقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى .
— باقى ، كېمىنى قىرغاققا يېقىنلاشتۇرغىنا ، قاشقا چىقىپ ئەتراپنى كۆرۈپ باقاي ، — دېدى پرۇفېسسور .
«توغراق ، قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق تۇرسا ، يەنە نېمىنى كۆرىدىغاندۇ» باقى شۇنداق ئويلىغاچ كېمىنى قىرغاققا تىيەپ توختاتتى .

پرۇفېسسور قاشقا چىقتى . ئۇ ئۇندەك يۇمشاق ، قۇرۇق قۇمغا دەسسەپ تۇراتتى . بۇ ئۇنىڭ لوپقا كەلگەندىن بۇيان تەكلىماكان قۇملۇقىغا تۇنجى قېتىم ئاياغ بېسىشى ئىدى . ئۇ نېرىدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقتى ، قۇمنى قولىغا ئېلىپ بارماقلىرىدا سىيرىپ ئېقىتىپ باقتى . قۇم دۆڭىسى ئۇستىدە ئۇچ ئادەمنىڭ غۇلىچى يەتمەيدىغان يوغان بىر تۇپ توغراق قۇم دۆڭىسىنى تولۇق يېپىپ سايە تاشلاپ تۇراتتى . پرۇفېسسور قۇمنى قولىدا سىيرىپ ، كولاپ كۆرۈپ باقتى . دەريا قېشىدىكى قۇملار ئۇنداق قۇرغاق تۇرغان يەردە ، بۇ دۆڭدە نەم دىدارى بولسۇنمۇ ! لېكىن يىللاپ سۇ كۆرمەيدىغان بۇ توغراق ياش توغراقلاردەك باغجانلاپ ياپيېشىل تۇراتتى ، تېخى بىرەر شېخىمۇ قۇرۇپ قالمىدىغاندەك ئەمەس ئىدى .

پرۇفېسسور دۇربۇن بىلەن ئەتراپقا ، يىراقلارغا قارىدى . قاراپ تەبىئەتتىكى بۇ ئاجايىپ مەنزىرىسىگە تويمىدىغاندەك ئەمەس ئىدى . ئۇ كېمىگە قايتىپ بېرىپ خاتىرە دەپتىرىنى ئېلىپ كېلىپ ، يەنە بايىقى قۇم دۆڭىسىگە چىقتى . ئۇنىڭ كەينىدىن پاۋىل كوسمىنوف بىلەن ئابدۇللامۇ كېلىپ قۇم دۆڭىسىگە چىقتى . قۇم دۆڭىسى مۇشۇ بىرلا ئەمەس ئىدى . بىر تەرەپ تەكشى كەتكەن قۇملۇق بولسا ، بۇ بىر تەرەپ دۆڭە - دۆڭە قۇملۇق ئىدى . مەيلى تەكشىلىك ، مەيلى دۆڭلىكتە بولسۇن توغراقلار قويۇق ئىدى . كوسمىنوف بىلەن ئابدۇللامۇ بۇ ئاجايىپ مەنزىرىگە مەپتۇن بولۇپ قالدى . بۇلارنى نېمە قىلىشىۋاتقىنىكىن ، دەپ باقى ، ئامىتەكلەرمۇ كەلدى .

— بۇ توغراقلىققا سۇ كىرمەمدۇ ؟ — پرۇفېسسور ئىككىلا

سىدىن سورىدى .

— سۇ كىرىدۇ . ھەر يىلى 7 ـ ئاي بىلەن 8 ـ ئاي ئارىلىقىدا كەلكۇن كەلگەندە پەس ، تۇزلەك يەرنىڭ ھەممىسىنى كەلكۇن باسىدۇ . بۇ يىل مانا ھازىرغىچە كەلكۇن كەلمىدى .

— بۇ ئەتراپتا مەھەللە يوقمۇ ؟

— توغراقلىقنىڭ نېرىسىدا بار ، ئارىلىقى خېلى يىراق . پاۋىل كوسمىنوف بىلەن ئابدۇللا ئەتراپنى ئايلىنىپ كەلگىلى كەتتى باقى بىلەن ئامەتەك بىز بېلىق تۇتقاچ تۇرايلى ، دەپ كېپمە تەرەپكە كەتتى .

پرۇنۇالىسكىي قۇم دۆڭىسى ئۇستىدە يالغۇز قالدى . دۇربۇن بىلەن ئەتراپقا يەنە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن ، توغراق تۇۋىدە ئۇپىدەك يۇمشاق قۇمدا پۇتىنى سوزۇپ ھۇزۇرلىنىپ ئولتۇرۇپ خاتىرە يېزىشقا كىرىشتى .

... « مانا بۇگۇن مەن تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئېقىۋاتقان كۆنچى دەرياسى بويىدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۇستىدە ، نەچچە ئەسىرلىك سەرگۈزەشتىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن قېرى ، ئەمما ياپيېشىل تۇرغان توغراق تۇۋىدە ئولتۇرۇپ مەن . ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەمگە لوپ دالىسىنى تاللىغىلىپ توغرا قىپتىمەن . چوقاننىڭ [1] «ئەپسانىۋى بىر دۇنيا دۇر» دېگىنى دەل مۇشۇ تەكلىماكان ئىكەن .

مەن مانا شۇ ئەپسانىدەك سىرلىق دۇنيانىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇپ مەن . بوسۇغىسىمۇ ماڭا سىرلىقتەك تۇيۇلۇۋاتىدۇ . دەريانىڭ ئىكىكى قاسناق ۋادىسى كەڭ كەتكەن قۇملۇق بولغىنى بىلەن ، بۇ يەرنىڭ توغراقلىق ئىكەن . بىر قارىلا بۇنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىپتىدائىي توغراقلىق ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ . ھازىرغىچە سىرتتىكى ھەرقانداق قولى يەتمىگەن ، ئەزلى ئىپتىدائىيلىقچە تۇرۇۋاتقان توغراقلىق ئىكەن . مەن ھازىر تەكرىنىڭ ئاجايىپ

① چوقان — چوقان ۋەلىخانوف .

يىپ سىرلىق قۇدرىتىگىمۇ ھەيران قېلىۋاتىمەن . يىلدا بىر قېتىم كېلىدىغان كەلكۈندىن باشقا بىر تېمنىم سۇ كۆرمەيدىغان قۇملۇقتا ، ئېگىز قۇم دۆۋىلىرى ئۈستىدە توغراقلارنىڭ كۆكلەپ ، ياشىرىپ ، يېشىللىقىدىن قالماي تۇرۇشىنىڭ ئۆزىلا بىر سىر ئىكەن . مەن چىدامليق ، قەيسەرلىكتە دۇنيادا توغراقتىن باشقا يەنە بىر خىل دەرەخ يوقمىكىن دەيمەن . تەڭرى بۇ قەيسەر دەرەخنى مۇشۇ تەكلىماكان ئۈچۈنلا يارىتقانمىكىن ، دەپ ئويلاپ قالدىم . دېمىسىمۇ ، ئوتتەك قىزىق ھاۋاسى قۇم دۆڭلىرى ئۈستىدە ۋىلىلداپ كۆزنى تالدۇرىدىغان قۇملۇقتا ئاندا ـ ساندا ئۈچراپ قالىدىغان يۇلغۇننى سانىمىغاندا ، توغراقتىن باشقا خىلدىكى دەرەخ يوقكەن . بەلكى بۇرۇن بار بولغىيدى ، ئەمما بۇ ماكانىنىڭ ئۆزگىچە ، رەھىمسىز تەبىئىتى ئالدىدا ئاجىز ۋە چىدامسىزلىقىدىن شاللىۋېتىلگەندۇ ، پەقەت توغراقلا ئۆزىنىڭ قەيسەر ھاياتىيلىقى بىلەن ياشاپ كېلىۋېتىپتۇ . بىلمىدىم ، باقى ، ئامىتەكلەردىكى ئۆزلۈكلۈك ، مەغرۇرلۇق ۋە ئۆزگە ئىشىنىش ، چىداملىق توغراقنىڭ قەيسەرلىكىنى مەنبە قىلغانمۇ ياكى ئۇلار ئۆز زوھىيىتى بىلەن توغراقنى سۇغىرىپ كېلىۋاتامدۇ ؟... »

پرۇفېسسور خاتىرىنىڭ ئاخىرىغا يېكىن ۋە سۆز تاللاپ ئويلاپ ئولتۇراتتى ، شىپىرلاپ كېلىۋاتقان ئاياغ شەپىسى ئاڭلاندى ، بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى ، باقى قۇم دۆۋىسىگە چىقىۋاتاتتى .

— بولمىدى ! كەلكۈن كېلىۋېتىپتۇ ، ھازىرلا كېمىنى مۇشۇ قۇم دۆۋىسىگە ئاچىقىۋالايلى ، — دېدى باقى ، قۇم دۆۋىسىگە چىقىۋېتىپ .

كېلىۋاتقان كەلكۈننىڭ خەتەرلىك دەرىجىسىنى ھېچكىم چامىلىيالمىسىمۇ ، «كەلكۈن» دېگەن سۆزنىلا پرۇفېسسورغا يېتەرلىك قورقۇنچ سالدى . سىبىرىيىدە تەكشۈرۈشتە بولغان چېغىدا كەلكۈندە قېلىپ ، بىر بۇرادىرى كەلكۈنگە يەم بولۇپ كەتكەن ، ئۆزى ئۆلۈم ئاغزىدىن ئاران قۇتۇلۇپ قالغانىدى . شۇڭا ھازىر

جىددىيلىشىپ قالدى ، لېكىن باقىدا بايىقى جىددىيلىك قالمىغان-
دەك ئىدى . پرۇفېسسور ئۇنىڭغا ئەجەبلەنگەندەك قاراپ قويۇپ ،
ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى . پاۋىل كوسمىنوف بىلەن ئابدۇللا بىر تۇپ
توغراق تۈۋىدە بىرنېمىلەرنى قىلىپ تۇراتتى . پرۇفېسسور ئۇلار-
نى تېز كېلىڭلار ، دەپ چاقىردى .

— كەلكۇن كېلىدىغان ئوخشايدۇ ، كېمىنى بۇ يەرگە ئاچىقد-
ۇالايلى ، — دېدى پرۇفېسسور ئۇ ئىككىسى كەلگەندىن كېيىن
ۋە ئۆزى باشلاپ قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ دەريا تەرەپكە ماڭدى .

سۇ كۆپۈكلىشىپ ، ئېقىشىمۇ ئىتتىكلىشىپ قالغاندەك ئىدى .
ئادەتتە سۇ يۈزىدە بىرەر نەرسە بولمىسا ، سۇنىڭ ئاققان - ئاقمىغد-
ىنىنى دەمال پەرق ئەتمەك تەس ئىدى .

— ۋوي ، بۇنچىۋالا بېلىقنى قاچان تۇتتۇڭلار ؟ — ئىككى
كېمىدىكى ئوتتۇزدەك بېلىقنى كۆرۈپ ئابدۇللا سورىدى .

— بېلىقنىڭ گېپىنى قويۇپ ، كېمىلەرنى قىرغاققا چىقىرىۋا-
لايلى . قاراڭلار ، سۇ ئۇلغىيىۋاتىدۇ . ئامىتەك ، كېمىنىڭ ئارغام-
چىسىنى بۇياققا تاشلا ، — دېدى باقى .

ئامىتەك كېمىنى باغلاپ قويغان ئارغامچىنى يېشىپ قىرغاققا
تاشلاپ بولۇپ ، ئۆزىمۇ كېمىدىن قاشقا چىقتى .

كېمىدىكى نەرسىلەر بەك ئېغىر بولمىغاچقا ، بەش ئادەم كېمد-
ىلەرنى بىر - بىرلەپ قاشقا ئاسانلا چىقىرىۋالدى .

بەش ئادەمنىڭ كۈچى بىلەن ئالدىدىن سۆرەپ ، كەينىدىن
ئىتتىرىپ يۈرۈپ ئىككى كېمىنى ئېگىز قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە
چىقىرىۋالدى . ناۋادا ، قۇملۇق بولماي توپلىق يەر بولىدىغان بولسا
چىقارماق خېلىلا تەس بولاتتى .

— بىزغۇ ئېگىز قۇم ئۈستىدە تۇرىمىز . مەن ئاتلىقلاردىن
غەم قىلىۋاتىمەن . ئۇلار ھازىر نەدىدۇ ؟ — دېدى پرۇفېسسور
خاتىرجەمسىزلىكىنى بىلدۈرۈپ .

— بۇ ئەتراپ بىلەن ئالمۇل بەك تونۇش ، كەلكۈنىمىڭ شەپد-
سى كەلگەن ھامان ئۇ قانداق قىلىشنى بىلىدۇ . ئۇلار ھازىرمۇ

توغراقلىقىنىڭ نېرىسىدا بولسا ، قورقمىساقمۇ بولىدۇ . ئۇ يەردە قۇرۇق دەريا ئىزلىرى جىق . كەلكۈن شۇ قۇرۇق ئېقىنلارغا چۈشۈپ ئېقىپ كېتىۋېرىدۇ ، — دېدى باقى .

پرزۋالسكىينىڭ كۆڭلى سەل جايىغا چۈشكەندەك بولدى .

— بۇ بېلىقلارنى قاچان تۇتقانتىڭلار ؟ — ئابدۇللا بايىقى سوئالىنى يەنە تەكرارلىدى .

— بىكار تۇرغۇچە بېلىق تۇتقاچ تۇرايلى دەپ كېمىگە چىقتۇق . قارىساق ، دەريادا بېلىقلار خېلىلا جىق ، بىر دەمنىڭ ئىچىدە ئون نەچچىدىن بېلىق سانجىۋالدۇق . بىر دەمدىن كېيىن قارىساق بېلىقلار تېخىمۇ كۆپىيىپ ھەممىسى ئاياغقا كېتىشىۋاتىدۇ ، كەلكۈن كېلەمدۇ ـ نېمە ، دەپ سۇغا قارىساق ، سۇمۇ بۆلەكچە ، قاشقا قارىساق ، ئەسلىدىكى سۇ ئىزى يوق ، سۇ ئۆرلەپ قاپتۇ . شۇنىڭ بىلەن كەلكۈن كېلىدىكەن ، دەپ سىلەرگە خەۋەر قىلدۇق ، — باقىنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئولىنىپلا «شار ـ شۇر» لىغان ئاۋازلار ئاڭلاندى .

— بۇ نېمە ئاۋاز ؟ — ئابدۇللا ئۆندەرىگەندەك سورىدى .

— قۇملۇقتا كەلكۈن مۇشۇنداق ئاقىدۇ . بۇ ، قۇرۇق ئوت ـ چۆپ ، شاخ ـ شۇمبىلارنى كەلكۈن ئېقىتىپ ماڭغاندىكى ئاۋاز ، — دېدى باقى .

— كەلكۈن قايسى تەرەپتىن كېلىدۇ ؟ — پرزۋالسكىي سورىدى .

— تاغ تەرەپتىن — تۆگىبېشى ، سۆگەتتاغ ئېغىزى تەرەپتىن كېلىدۇ ، يەنە كورلا تەرەپتىنمۇ كېلىدۇ .

پرزۋالسكىي يېنىدىن ئايرىمايدىغان مۇشۇ رايونغا دائىر خەرىتىنى ئېچىپ بەزى يەرگە خەت يازدى ، بەزى يەرگە شەرتلىك بەلگىلەرنى قويدى .

— ۋۇي ، بېلىقلارنى قانداق قىلىمىز ، سېسىپ كېتەرمۇ ؟ — ئابدۇللا تۇيۇقسىز بىر مۇھىم ئىش ئېسىگە كەلگەندەك سورىدى .

— سېسىمايدۇ ، گەدەرمە قىلىپ قويىمىز ، — ئامىتەكنىڭ

گىپپى ئاغزىدا قالدى . «شار ـ شۇر ، غاراس ـ غۇرۇس»لىغان ئاۋاز كۆچەيدى...

كەلكۈن شۇنداق شىددەتلىك كەلدىكى ، بىر دەمنىڭ ئىچىدە دەريا ئۇرنى نەدە ، بىلگىلى بولمايدىغان بولدى . پرزىۋالسكىيلار چىقىۋالغان دۆڭدەك بىرقانچە قۇم دۆۋىسىدىن باشقا ھەممە يەرنى سۇ باستى . پرزىۋالسكىيلار كەلكۈن مۇشۇ قۇم دۆۋىسىنىمۇ يالـ ماپ يۇتۇۋېتىدىغاندەك ئەنسىرىشىپ توغراق تۇۋاقنى كېلىۋېلىشتى . ئۇلار ھېلى يىراقلارغا قارىسا ، يەنە كۆزىنى يىراقلاردىن ئېلىپ ، ئۆزى تۇرۇشقان قۇم دۆۋىسىنىڭ ئېتىكىگە تىكەتتى . باقى بىلەن ئامىتەك كەلكۈنگە پەرۋامۇ قىلمىغاندەك بېلىقلارنىڭ ئىچ ـ قارنىنى ئېلىپ ، ئۇششاق ياغاچلار بىلەن باغرىنى كېرىپ ، كۈن نۇرى چۈشۈۋاتقان يەرگە ئوڭدىسىغا قويۇش بىلەن بەند ئىدى . ئابدۇللانىڭ بۇلارغا يارەملەشكۈسى كەلدى چېغى ، ئامىتەكنىڭ قولىدىن قارنى يېرىلغان بېلىقنى ئېلىپ قورسىقىدىكى ئۇچەي ـ باغرىنى ئېلىپلا يېنىغا تاشلىۋەتتى .

— نېمە قىلىۋاتىسەن ؟ ! — ئامىتەك شۇنداق دېدى ـ دە ، ئابدۇللا تاشلىۋەتكەن بېلىقنىڭ ئىچ ـ باغرى ئارىسىدىن پوستلاقنى ئاۋايلاپ ئايرىۋېلىپ كېمىگە تاشلاپ قويدى .

— نېمە قىلسىلەر بېلىق ئۆپكىسىنى ؟

باقى بىلەن ئامىتەك تەڭلا ئابدۇللاغا ئالىيىپ قاراپ قويۇپ ئىشىنى قىلىۋەردى...

پرزىۋالسكىيلار ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان قۇم دۆڭىدىن چۈشمەي ئۇچ كۈننى ئۆتكۈزدى . «گۈلدۇر ـ قاراس»لاپ شىددەت بىلەن كەلگەن كەلكۈن باسقىنىنى بېسىپ ، ئېقىتقىنىنى ئېقىتىپ يېـ ڕىم كۈندىلا توختىغان بولسىمۇ ، ئۇچ كۈنگىچە قالدى ـ قالتىسى كەتمىدى ، پەس ـ ئويمان يەرلەر يەنىلا سۇ ئاستىدا .. دەريا سۈيى

تارتىلدى ، لېكىن ئىككى قاسناقتىن سىرغىيدىغان سارقىنىدى سۇ-
لار توختىمىدى ، دەريا سۇيى يەنىلا دۇغ ئىدى . باقى ، ئامىتەكلەر
ئازراق سۇ قاچىلىۋالايلى ، دېمىگەن بولسا ، ئۇلارنىڭ سۇ بىلەن
قاپسىلىپ تۇرۇپمۇ سۇ ئىچمىكى بىر گەپ ئىدى . پرۇنۇالىسكىي
بىلەن كوسىنوف مۇشۇ ئۇچ كۈنلۈك تاماقلىنىش جەريانىدا
ناننىڭ — ئۇيغۇر نېنىنىڭ ئاجايىپ ئېسىل يېمەكلىك ئىكەنلىكىنى
تېخىمۇ ھېس قىلدى ، ھېس قىلغاندىمۇ ، ئېچ - ئىچىدىن سۆيۈ-
نۈپ ، تولۇق قايىللىقى بىلەن ھېس قىلدى . «بىز رۇسلار بولكا-
غىلا يېپىشىۋالغۇچە ، نېمىشقا نان يېپىشنىمۇ ئۆگىنىۋالمىغان بو-
غىدۇق» دەپ ئويلاپ قېلىشتى . ئۇلار قۇرۇتۇپ قېتىتىۋالغان
بولكىسىنى يەپ باقتى . ئۇنى قۇرۇق يېسە ، نېرىغا يۇتسا بېرىسىگە
كېلىۋېلىپ ، گېلىدا تۇرۇپ قالغان ئۇۋاقلىرى يۆتەلدۇرۇۋېتەتتى ،
بىر چىشلەم يەپ ، بىر يۇتۇم سۇ ئىچمىسە بولمايتتى ، سۇغا چىلاپ
قويسا مىلىچلىۋېلىپ ئەمدىن كېتىپ لەشتەك بولۇپ قالاتتى . نان
ئۇنداق ئەمەس ، قۇرۇق يېسىمۇ ، سۇغا چىلاپ يېسىمۇ ، تەمى
ئوخشاشلا ، قانداقلا يېسە يېيىشلىك ، تېتىملىق ھەم سىڭىشلىق .
ئۇلار پىشۇرۇپ قاق قىلىۋالغان گۆشنىمۇ يېدى ، كونا بېلىق ،
يېڭى بېلىق ۋە باشقا نەرسىلەرنىمۇ يېدى ، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى
نانغا يەتمىدى ، نانداك ھۇزۇر بېرەلمىدى .

— دەريا سۇيى سوغۇلۇپ مۇقىملاشقاندەك قىلىدۇ . ماڭساق
بولارمۇ ؟ — پرۇنۇالىسكىي باقى بىلەن ئامىتەكتىن سورىدى .

باقى سوئالغا جاۋاب بەرمەي ئاسمانغا قارىدى . قۇياش بىر نەچچە
كۈندىن بۇيان چاچالماي قالغان نۇرىنى تولۇقلاپ چاچماقچىدەك
كۆزنى تالدۇرۇپ چاقنايتتى . باقى يىراق تاغ تەرەپكە قارىدى .
ئاخشام قارامتۇل بۇلۇت قاپلاپ تۇرغان تاغ ئاسمىنىمۇ سۇزۇلۇپ
كەتكەنىدى . بۇ ، قاتتىق يامغۇر مەزگىلىنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىدىن
بىشارەت ئىدى .

— يولغا چىقساق بولغۇدەك . كېمىلەرنى سۇغا سالايلى ، —
دېدى باقى .

ئۇنىڭ بۇ گېپىنى ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەرمىسىمۇ ، پرۇد-ۇالىسكىي چۈشەندى . ئۇ ئۇچ كۈننىڭ كەلكۈن قاپلىغان دالىغا قاراپ ئولتۇرۇشۇەرمەي ، باقى بىلەن ئامىتەكتىن مۇشۇ قېتىمقى سەپىرىگە مۇناسىۋەتلىك سۆز - جۈملىلەرنى ئۆگەنگەچ تۇرغانىدى . «سۇ ، كېمە ، يول ، بولغۇدەك...» دېگەن سۆزلەرنى بىر - بىرىگە باغلاپ مەنىسىنى بىلىپ يەتتى . ئۇلار ئالدى بىلەن كېمىلەرنى سۇغا چۈ-شۈرۈۋېلىپ ، ئاندىن نەرسە - كېرەكلەرنى باستى . پرۇزۇالىسكىي دىلىپارغا بېرىپ ئىۋان كوزمىچلار بىلەن تېزرەك ئۇچرىشىشقا ئالدى-رايتتى .

«ئۇلار ساق - سالامەتمىكىن...»

پرۇزۇالىسكىيلار دىلىپارغا كۈن پاتارغا يېقىن يېتىپ كەلدى . بالدۇر كېلىشى كېرەك ئىدى ، بەزى كىچىك ئاۋارىچىلىكلەرگە ئۇچراپ قالدى . بەزى جايلاردا سۇ كەڭ يېيىلىپ ئاققان ، دەريا بىرنەچچە تارامغا بۆلۈنۈپ كەتكەن ياكى كەلكۈن ئېقىتىپ كەلگەن قۇم - لاتقىلار تىنىپ دەريانى تېيىزلىتىۋەتكەن سەۋەبتىن كېمە-نىمىڭ ئاستى قۇمغا تېگىپ قېلىپ سۆرەپ مېڭىشقا ، يەنە بەزى جايلاردا دەرياغا قومۇرۇلۇپ چۈشكەن توغراقلار ، توختاپ قالغان شاخ - شۇمبا ، ياغاچلاردىن يول ئېچىپ مېڭىشقا توغرا كەلدى .

پرۇزۇالىسكىي باقى ، ئامىتەكلەر ئارقىلىق دىلىپارلىقلاردىن ئىۋان كوزمىچلارنىڭ كەلمىگەنلىكىنى بىلىپ جىددىيلىشىپ قالدى-يۇ ، باقىنىڭ گېپى ئېسىگە كېلىپ ، خاتىرجەم بولغاندەك قىلىس-مۇ ، يەنىلا كۆڭلى ئارامىدا ئەمەس ئىدى .

دىلىپار ئون نەچچە ئائىلىلىك كىچىك مەھەللە . پرۇزۇالىسكىي-لار مەھەللىدىن سەل چەتتىكى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ بويىغا ئىككى چېدىر تىكتى . بۇلار چېدىر تىكىش بىلەن ھەپىلىشۋاتقاندا ، دىلىپارلىقلار غەلىتە كىيىملىك ، سېرىق چاچ ، «سىنى قانسىز» ئىككى ئادەمنى كۆرۈپ ، بەر - بىرىگە خەۋەر قىلىشىپ ، چوڭ - كىچىك ، ئەر - ئايال ھەممىسى بىر - بىرىنى ھىمات قىلىشقاندەك غۇۋزمەك بولۇشۇپ قاراپ تۇرۇشاتتى . باقى ئۇلارنىڭ

يېنىغا بېرىپ بىرنېمىلەرنى دېگەندىن كېيىن ، بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن بېرى كەلدىيۇ ، يەنىلا يېقىن كەلمەي ئارىلىق قالدۇرۇپ تۇرۇشتى . پرژىۋالىسكىي ئۇلارنىڭ چىرايى ، تەق - تۇرقىغا ، كىيىم - كېچىكىگە ھەم ئۆيلىرىگە سەپسالدى . چىراي شەكلى ئاقسۇپىدىكىلەرنىڭكىگە ئوخشايتتى : ئۇستىخانلىق ، تەمبەل ، يۇزى سەل كەڭ ، ئىككى زاڭىقى بىلىنەرلىك بۆرتۇپ چىققان ، بۇغداي ئۆڭ ، قوي كۆز رەڭگىگە مايىل ، ئەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قويۇق ساقاللىق ئىدى . ئەرلەر قوپالراق توقۇلغان يۇڭ پالاس ئىشتان - چاپان كىيىۋالغان ، ئاياللار ، قىزلار تورقا ئارىلاشتۇرۇلغان يۇڭ چەكمەندە تىكىلگەن چاپان ، ساپ تورقىدا توقۇلغان رەختتە كۆڭلەك كىيگەنىدى . چوڭ ياشلىق ئەر - ئاياللارنىڭ بەزىسى چورۇق ، بەزىسى كۆنده تىكىلگەن بۆز رەڭ ئۆتۈك كىيگەن بولسا ، ئوتتۇرا ياش ، ياش ۋە بالىلارنىڭ ھەممىسى يالاڭغىداق ئىدى ، باشلىرىغا يا تېرە تۇماق ياكى ئاق يۇڭدا قۇيغان كىگىز قالپاق كىيگەن . بۇ ، ئىسسىقى مېڭىنى قاينىتىۋېتىدىغان تەكلىماكان قۇملۇقىدا ياشايدىغان كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە ئىسسىق ئۆتكۈزمەيدىغان ئوبدان قالقىنى .

بىر كېچە ئۆتتى . ئەتىگەنلىك ناشتىدىن كېيىن پرژىۋالىسكىي ئابدۇللانى ئېلىپ باقى ، ئامىتەكلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا مەھەللىنى ، ئەتراپنى ئايلىنىپ كۆرمەكچى بولدى . باقى مەھەللىگە كېتىپ ئېگىز بوي ، ئۇستىخانلىق ، بومبۇر ساقاللىق بىر كىشىنى باشلاپ كەلدى .

— دىلىپار مەھەللىسىنىڭ چوڭى ، — باقى باشلاپ كەلگەن كىشىنى تونۇشتۇردى .

— ئىسمى قۇتىبۇللا . مەھەللىدىكىلەر ئۇنى قۇتىبۇل تاغا دەيدۇ .

— نېمە ؟ ! بىر يۇز بەش ياش ؟ ! — باقى كېتىۋېتىپ قۇتىبۇل تاغىنىڭ پېشىنى دېۋىدى ، پرژىۋالىسكىي قۇلىقىغا ئىشەنمەي قالدى ، — مېڭىشى بىزدىن تېتىك كۆرۈنىدۇ ، ساقلىمۇ پۇتۇنلەي ئاقىرىپ كەتمەپتۇغۇ .

— ئۆيىدە بىر يۇز يىگىرمە بەش ياشلىق ئاتىسى بار . بۇ يىل سەل كېسەلچان بولۇپ قاپتۇ ، بۇلتۇر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئولتۇ-رىدىغان .

پرۇفېسسور ئالدى بىلەن مەھەللىنى ئارىلىدى ، بۇ يەردىكى لەرنىڭ ئۆيلىرى ئاقسۇپىدىكىلەرنىڭكىدىنمۇ ئاددىي ئىدى . تىكلىمە ياغاچلىق بەش ئېغىزدەك ئۆينى كۆردى ، قالغانلىرى قومۇش ساتما ئۆيلەر ئىدى . ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك ئۇچ ئېغىزلىق بولۇپ ، ئوت-تۇرىدىكى كىچىكرەك ، ئىككى تەرەپتىكىسى چوڭ ئىدى . بەزىلەر-نىڭ يەنە ئۆيىنىڭ ئارىسىغا بىر - ئىككى ئېغىزدىن يانداپ سالغاز-لىرىمۇ بار ئىدى . ساتمىنىڭ پاكارلىقى ، قويۇلغان قومۇشنىڭ قېلىنلىقى جەھەتتە ھەممىسى ئوخشاش ئىدى . مەھەللە دەريا بويى-دىن تۆت يۇز قەدەمدەك نېرىدىكى ئىككى تۆپىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانىدى . ھەرقايسى ئۆيدىكى ئاياللار ، ئىش قىلالمىغۇدەك بول-غان قىزلار ئۆز ساتمىلىرىنىڭ ئالدىدا تور ، مانجار ، پالاس ، ئار-غامچا توقۇشتەك ئائىلىۋى ئىگىلىك بىلەن مەشغۇل ئىدى ، بىرمۇ چوڭ ياشلىق ئەر كۆرۈنمەيتتى . پرۇفېسسور ئىش قىلىۋاتقان ئاياللارنى ئارىلاپ رەسىمگە تارتىپ بولۇپ ، ئابدۇللا ئارقىلىق قۇت-بۇل تاغىدىن :

— ئەرلەر كۆرۈنمەيدۇغۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— بىر قىسىم ئەرلەر دەريادا بېلىق تۇتۇۋاتىدۇ ، يەنە بىر قىسمى شەندى تېغى بىلەن سىگنىر تېغىغا ئوۋغا كەتتى .

— تېرىلغۇ قىلىدىغان يېرىڭلار نەدە ؟

قۇتبۇل تاغا پرۇفېسسىغا قاراپ قويۇپ :

— بۇ يەر مانا مۇشۇنداق ساپلا قۇملۇق ، نېمىلا تېرىسا ئۇنمەي تۇرۇپ قۇمنىڭ قىزىقىدا پىشىپ بولىدۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى .

دېھقانچىلىق قىلماي بىر ئۆمۈر بېلىقچىلىق ، ئوۋچىلىق ، قوشۇمچە چارۋىچىلىق بىلەن پاشاپ ئۆتىدىغان بۇ مەھەللە خەلقىگە پرۇفېسسور قىزىقىپ قالدى . ئۇ مەھەللە سىرتىدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپ تۆت ئەتراپقا دۇربۇن بىلەن قارىدى . دەريانىڭ نېرىقى قاسىقىدىكى بۇك غالدىراڭ قومۇشلۇق بىلەن

بېرىقى قاسناقتىكى يېكەنلىكتىن باشقا يېشىللىق كۆرۈنمەيتتى . پەقەت دەرياغا يېقىن بەزى جايلاردا چاچاق ، قوڭاچاق ، يەنە يىراق - يېقىندىكى قۇم دۆۋىلىرى ئارىلىرىدا يۇلغۇنلار كۆرۈنەتتى . بۇ يېقىن ئارىدا توغراقلىق يوقتەك ئىدى . قۇملۇقنىڭ چېتىگە دۇربۇننىڭ كۆزى يەتمىدى . چەكسىز قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا هاياتلىقنىڭ جان تومۇرىدەك كۆنچى دەرياسى ئاقماقتا . دەريادا كىشىلەر كېمىگە چىقىۋېلىپ بېلىق تۇتماقتا . پرژىۋالىسكىينىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ ، مەهەللە تەرەپتىن زىل ئاۋازدا ئېيتقان ناخشا ئاۋازى كەلدى . بىرىگە يەنە بىرى ئۇلاپ ئېيتىپ ، ناخشا ئۈزۈلمەيتتى . پرژىۋالىسكىي ناخشىنىڭ سۆزىنى چۈشەنمىسىمۇ ، مۇڭىغا مەپتۇن بولۇپ قالدى . ناخشىدىن چەكسىز قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى تۈگىمەس يولدا ئېشەك ياكى كالىغا مىنىپ كېتىۋاتقان ۋە ياكى قومۇش ساتمىدا ئۆزى يالغۇز ئولتۇرۇپ يۇڭ ساۋاۋاتقان ، پالاس ، تور توقۇۋاتقان كىشىنىڭ غېرىب - مىسكىنلىكىنىڭ ، يېتىم - يېگانىلىكىنىڭ ، ئۇ يىلدىن بۇ يىلغا يېڭىلانماي ، بىر ئىز ، بىر قېلىپتا داۋاملىشىۋاتقان زېرىكىشلىك هايات مېلودىيىسىنىڭ مۇڭى تۆكۈلەتتى .

— دەريادا كېمە بىلەن ئۈزۈپ نەچچە كۈندە لوپ كۆلىگە بارغىلى بولىدۇ ؟

— بۇ دەريا بىلەن كۆلگە بارغىلى بولمايدۇ .

— دەريا كۆلگە قۇيۇلىدىكەنغۇ ؟

— دەريانىڭ ئاخىرى كەڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان بۇك قومۇشلۇق ، يېكەنلىك سازلىق ، كېمە بىلەنمۇ ، ئات - ئۇلاغ بىلەنمۇ كۆلگە كىرگىلى بولمايدۇ .

— كۆلگە قانداق كىرگىلى بولىدۇ ؟

— تارىم بىلەن .

— تارىم دەرياسى ئۇدۇل لوپ كۆلىگە قۇيۇلمايدىكەنغۇ ؟

— ئالدى بىلەن چىۋىنكۆلگە قۇيۇلۇپ ، ئۇنىڭدىن قارىبوران كۆلى ، تاتىما ۋە قارىقوشۇن كۆلىگە قۇيۇلۇپ ، ئاندىن چوڭ كۆلگە ئۆتىدىغان ئوخشايدۇ .

— دىلپاردىكىلەردىن لوپ كۆلىگە بارغانلار بارمۇ؟
قۇتبۇللا ئاغا بېشىنى لىڭشىتتى.
— بۇ ئەتراپتا ياۋايى ھايۋانلار بارمۇ؟
— بار، يولۋاستىن باشقا، ياۋا تۆگىدىن تارتىپ ھەممىسى بار.
— ياۋا تۆگە بارما!؟ — پرژىۋالىسكىي تەكلىماكان قۇملۇقىدا ياۋا تۆگىنىڭ بارلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. بۇ ئۇچۇر ئۇنىڭ ئۈچۈن چوڭ بايقاش ئىدى. ئۇ شۇ خۇشاللىقىدا يېنىدىكى بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپ دۇربۇن بىلەن يىراقلارغا ئۇزاققىچە قارىدى، ئۇنىڭ خىيالىدا ھېلى بىر قۇم دۆڭىسى يامىزدىن بىرنەچچە ياۋا تۆگە چىقىپ كېلىدىغاندەكلا ئىدى. ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرۈنۈپ تۇرغىنى پايانسىز قۇملۇق ئىدى. دىلپار مەھەللىسى مانا شۇ قۇم دېڭىزىنىڭ بىر گىرۋىكى بىلەن كۆنچى دەريا سى بويىدا دۇنيانىڭ سىرتىدا قالغاندەك غېرىبسىنىپ تۇراتتى. كۈن چۈشتىن قايرىلغان مەھەللە، ئىۋان كوزمىچلار ساق-سالامەت يېتىپ كەلدى، ھەممىسى خۇش بولۇشتى.
— يول بولمىغاچقا ئۆزىمىز يول تېپىپ ماڭدۇق. ئالىبقۇل قانداق مېڭىشنى بىلمىدىكەن، شۇڭا ئۇدۇل دىلپارنى تېپىپ كېلەلىدۇق، — ئىۋان كوزمىچ يەنە مۇنداق دېدى، — خەتەرگە ئۇچرىمىدۇق، ئاچ قالمىدۇق.
— ئوزۇقۇڭلار يەتتىمۇ؟ — پرژىۋالىسكىي سورىدى.
— يەتتى، قىنسىپراق يېدۇق. تەلىيىمىزگە كېنىيك، جەرەنلەر ئۇچراپ تۇردى. جەرەندىن تۆتتى ئېتىنىپ يېدۇق، ئەمما كېيىكنى ئېتىشقا بولمىدى، — ئىۋان كوزمىچ گېپىنى دەپ بولۇپ ئالىبقۇلغا قاراپ قويدى.
— نېمىشقا ئانقىلى بولمىدى؟ — پرژىۋالىسكىي ھەيران قالغاندەك سورىدى.
— ئالىبقۇل: «بۇ ئەتراپتا كېنىيك بەك ئاز قالدى، ئاتساڭلار بولمايدۇ. ئەگەر ئاتىدىغان بولساڭلار قايتىپ كېتىمەن» دەپ تۇرۇۋالدى.

پرژۋالىسكىي ئالىقۇلغا قاراپ قويۇپ ، ئۇيان كوزمىچتىن :
— جەرەنلەرنىڭ تېرىسىنى قانداق قىلىدىكەن ؟ — دەپ سورىدى .
— قانداق قىلىشنى ئالىقۇل بىلمىدىكەن . تۇزلاپ يېرىم كۈنلا قۇمغا يېيىپ قويۇۋىدى ، قۇرۇپ قاپتۇ . كەلكۈن كېلىشتىن سەل ئىلگىرى يېراقتا قېچىپ كېتىۋاتقان تۆگىنى كۆردۇق .
— ياۋا تۆگە ؟ ! — پرژىۋالىسكىي ھاياجىنىنى باسالماي قالدى .
ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىدىكى تۆت كىشى ئايرىم پىكىرلەشۋالدى .
— كۆنچى دەرياسى بىلەن مېڭىپ لوپ كۆلىگە بارغىلى بولىمايدىكەن ، دەپ چۈشەنكۆل تەرەپكە كەتسەك ، بۇ تەرەپكە قايتا كېلەلمىگۈدەكمىز . شۇڭا دەريانىڭ سۇيى كۆلگە قويۇلىدىغان سازلىقچە بولغان ئارىلىقنى تەكشۈرۈپ چىقايلى دەۋاتىمىز . بۇنىڭغا بىر ھەپتە ۋاقىت كېتەر . ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن ئېككىگە بۆلۈنۈپ يۈرمەي ئاتلىق ماڭماق بولۇۋاتىمىز . دەريا ياقىلاپ ماڭغاندىكىن ئېزىپ قالماسمىز ، — دېدى پرژىۋالىسكىي .
باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇللار بىر - بىرىگە قاراپ قويۇشتى . ئەتىسى ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن بۇ ئۇچى كۆنچى كەنتىگە قايتىپ كەتمەك بولۇشتى . ئالىقۇل ناشتىلىققا دىلپارلىقلار تەييار قىلىپ بەرگەن بېلىق شورپىسى ئۇجۇل بولمىقى ئەكېلىپ پرژىۋالىسكىيلارنىڭ قاچىلىرىغا ئاز - ئازدىن ئۇسۇپ بېرىپ :
— بۇ بىز لوپلۇقلارنىڭ بىر خىل تامىقىمىز ، جىق بەرمەدۇق ، ئىچىپ بېقىڭلار . بۇنىڭدىن بىردىنلا بېرىمىز ، بۇنىمۇ يەپ بېقىڭلار ، — دېدى .
— بۇ نېمە ؟ قېنىرغا ئوخشايدىكەنغۇ ، — دېدى ئابدۇللا .
— يەپ بېقىپ بىرنېمە دە .
پرژىۋالىسكىيلار بېلىق شورپىسىغا چېلىپ ئەتكەن ئۇجۇل ئۇمىچىنىڭ قانداق تاماقلىقىنى ، نېمىدە ئەتكەنلىكىنى زادى بىلەلمىدى ، ئەمما تەمى ئاغزىدا قالدى ، بولسا يەنە ئىچكۈسى بار ئىدى .

بىردىن بەرگەن، ئۇزۇنلۇقى بىر غېرىچمۇ كەلمەيدىغان نەرسىنىڭ تەمى ئالدىنقىسىدىنمۇ لەززەتلىك ئىدى.

— بۇ قانداق ئەتكەن نەرسە، تەمى ئاجايىپلىكەنغۇ، — دېدى ئابدۇللا.

— سەن يېلىق ئۆپكىسى دەپ ئاشلىۋەتكەن ھېلىقى پوستلاق قۇيمىسى، — ئالىقۇل بۇنى تەئەددى بىلەن دېدى، ئابدۇللا قۇلىقىغىچە قىزىرىپ كەتتى.

پرۇفېسسور مەھەللە ئەتراپىنى ئىككى كۈن ئايلاندى، خېلى يىراقلارغىچە باردى. ياۋا تۆگىنى ئۇچرىتىپ قالارمىزمەن، دەپ ئويلاشقانىدى، جەرەنمۇ كۆرۈنمىدى.

— چوڭ ياۋايى ھايۋانلار مەھەللە ئەتراپىدا بولمايدۇ، — دېدى ئوبۇل.

پرۇفېسسور بىر نەرسىگە ھەيران ئىدى، ئالىقۇل مەھەللىدىن ئەكەلگەن تاماقنى يېگەن كۈنى ئۇسسىيۇ، ئەمما كەچكىچە تاماق يېمىدى، قورسىقى ئاچمىدى. ئەتىسى ئۆزلىرىنىڭ تامىقىنى يېگەن كۈنى ئۇچ ۋاخ تولۇق، تويغۇچە تاماق يېدى.

— ئەجەب ئىش، — دېدى پرۇفېسسور، — بۇلارنىڭ تامىقىنىڭ مىقدارى ئاز بولغىنى بىلەن قۇۋۋىتى يۇقىرى ئىكەن. ئەسلىي بۇ بىزدەك ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ تامىقى ئىكەن. نېمىلەردە، قانداق ياسىلىدىغانلىقىنى ئۆگىنىۋالساق بولغۇدەك.

پرۇفېسسور قۇتبۇللا تاغا بىلەن خېلى ئوبدان تونۇشۇپ قالدى. ئۇنىڭ باشلىشىدا بىرنەچچە قومۇش ساتما ئۆيلەرگە كىرىدى، كىشىلەر بىلەن ئەھۋاللاشتى، ئۇنى - بۇنى سورىدى، ھەممە ئائىلىنىڭ ئۆي بىساتى ئوخشاش دېگۈدەك ئاددىي ئىدى. قاچا - قۇچا، قازان - قومۇش سايمانلىرىدىن قازان، پىچاقتىن باشقىلىرى ھەممىسى ياغاچتىن بولۇپ، ئۆزلىرى ياسىۋالىدىكەن.

لوپ كۆلى تەرەپكە مېڭىشنىڭ ئالدىنقى كۈنى قۇتبۇللا تاغا ساتمىسىدا ئالتە - يەتتىدەك كىشى بىلەن لوپ كۆلى، كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنى، تارىم دەرياسى ھەم بۇ دەريا قۇيۇلىدىغان كۆللەر، تەكلىماكاندىكى ياۋايى ھايۋانلار، ھەر خىل قۇشلار توغ-

ىرۇلۇق پاراڭ بولۇندى . گەپنىڭ تولىسىنى يەنىلا پرژىۋالىسكىي قىلدى ، سورىدى . ئۇلار بولسا ، بۇ غەلىتە قىياپەت ، غەلىتە زۇۋانلىق ئادەمگە ھەيران قېلىش ، ئەيمىنىش - قورۇنۇش ئارىلاش قاراپ ئولتۇرۇشتى . سۆھبەت ئۇزۇن داۋاملاشمىدى ، لېكىن بۇ كىشىلەرنىڭ پرژىۋالىسكىيدا قالدۇرغان تەسىراتى ئۆزگىچە بولۇپ ، ئۇنىڭ خىيالىي بۇلىقىنى چۇلغىتىپ ، ئۇنى باشقا بىر دۇنياغا كېلىپ قالغاندەك ئاجايىپ ھېسسىياتلارغا كەلتۈرگەنىدى . ئۇ مەۋج ئۇرغان تەسىراتىنى خاتىرىسىگە پۈتۈشكە ئالدىراپ ساتمىدىن چىقتى . ئۇنى ئۇزىتىپ چىققان قۇتبۇل تاغىغا مىرئەخمەت :

— بۇ كىشىلەر ئاتىلىق غازى ياقۇپبەگنىڭ مۇھىم مېھمانلىرى — دېدى .

— كىم ئۇ ياقۇپبەگ دېگەن ، بىزنىڭ لوپنىڭ ئاتىسى كۈنچىقانبەگ ، — دېدى قۇتبۇللا تاغا . ئوزايىدىن ئۇ خاپا بولغاندەك ئىدى .

مىرئەخمەتنىڭ چىرايى تاتىرىپ ، كۆزلىرى يوغىناپ كەتتى . ئۇ گەپ قىلىشقا تەمشىلىۋىدى ، ئابدۇللا پۇتىغا دەسسەپ قويدى . مىرئەخمەت جىم بولدى .

پرژىۋالىسكىي قۇتبۇل تاغىدىن بىلگەن مۇھىم ئىش ، بۇ يەردىن غەرب تەرەپتە توقسان چاقىرىمچە يىراقلىقتا پىتولمى ئېيتقان ئويغارداس ، يەنى تارىم دەرياسى ، ئۇنىڭ ساھىلىدا ئويغارلار يەنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان دىلپارلىقلار بىلەن بىر قېرىنداش لوپلۇقلارنىڭ ياشاۋاتقانلىقى ئىدى . پرژىۋالىسكىي تارىم دەرياسىنى ، تارىملىقلارنى كۆرۈشكە ئالدىرىدى ، لېكىن ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتسىلا ، بۇ تەرەپكە قايتا كېلىش پۇرسىتى بولامدۇ - يوق ، ئۆزىمۇ بىرنېمە دېيەلمەيتتى . كۆنچى دەرياسىنىڭ لوپ كۆلى سازلىقىغا قۇيۇلۇشقا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ئېقىن ئەھۋالىنى ، ئىككى ساھىلنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈۋېلىش كېرەك . يەنە بىر مۇھىم ئىش ، ياۋا تۆگە... بۇگۈنلا تەييارلىقلارنى قىلىۋېلىپ ، ئەتە كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىغا ماڭماق بولدى . بۇرادەرلىرىگە ئىشلارنى تاپىلاپ قويۇپ چېدىرىغا

كىردى ـ دە ، بايىقى تەسىراتلىرىنى خاتىرىسىگە يېزىشقا تۇتۇندى :

« ... مەن بۇ دىيارغا قەدەم قويۇشتىن ئاۋۋال ، تارىم ئويماز-لىقىدا ياشاپ كېلىۋاتقان بۇ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايتتىم . بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ، بۇ دىياردىكى خەلقنىڭ جاھاندىن بىخەۋەر ھالەتتىكى ئىپ-تىدائىي تۇرمۇش مۇھىتىنى كۆرۈپ ئىنتايىن ھەيران قالدىم . شۇ كۈنلەردە ، نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا بىزلەردىن مەدەنىيەت جەھەتتە ئاللىبۇرۇن ئالغا كەتكەن بۇ خەلق بىلەن ياۋروپالىقلار ئوتتۇرىسىدا ئاسمان ـ زېمىن پەرق بارلىققا كەلگەنىدى... بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ماددىي تۇرمۇش جەھەتتىنلا نامرات بولۇپ قالماستىن ، بەلكى يەنە روھىي دۇنيا ۋە مەنىۋى تۇرمۇش جەھەتتىنمۇ ئاجايىپ زەئىپلىك ئىچىدە ياشايدىكەن . ئۇلارنىڭ دۇنيا ھەققىدىكى بىلىملىرى ۋە ئالغ سېزىمى پەقەت ئەتراپىدىكى تار مۇھىت بىلەنلا چەكلىنىدىكەن ، سىرتقى دۇنياغا نىسبەتەن ھېچقانداق تەسىراتى ۋە چۈشەنچىسى يوق ئىكەن . قىبىچاق ، قارماق ، تور ، بېلىق ، قومۇش ۋە چەكسىز قۇم-لۇق... مانا بۇلار ئۇلارنىڭ ھاياتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىكەن . بۇنداق بېكىك مۇھىت ئىچىدىكى تىمتاس ھايات ئۇلارنىڭ سىرتقى دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقە ئېھتىياجىنى يوقىتىپلا قالماستىن ، بەلكى يەنە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيەتلە-رىنىمۇ يوق قىلىۋېتىدىكەن . ئۇلار تۇغۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئۆلۈ-گۈچە بولغان ئارىلىقتا ، كۆز ئالدىدىكى قومۇشلۇق كۆل (دەريا-ئا)دىن باشقا ھېچقانداق نەرسىگە ئۇمىد باغلىمايدىكەن . ئۇلار ئۇ-چۇن تاشقى دۇنيانىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق ئىكەن . نامراتلىق ، ئاچ ـ زارلىق ۋە رەھىمسىز تەبىئەت بىلەن توختاۋسىز كۈرەش قىلىش جەريانىدا ، ئۇلارنىڭ خاراكتېرىدە بىر خىل جاھىللىق ، ئىچىگە تىنىپ كەتكەن سۇكۇت ۋە ئۆتكەن كۈنگە شۇكۇر قىلىش پىسخىكىسى شەكىللەنگەنىكەن . ئۇلارنىڭ سول-غۇن چىرايىدىن كۈلكە ـ تەبەسسۇمنى كۆرۈش ئىنتايىن تەس ئىكەن... »

دەريا بويلىرىدىكى ، دەريانىڭ سولاقلىرىدىكى قومۇش ، يەـ
كەن ، دىلپارلار ۋە دەريا قېشىدىن كۆز يېتىم يەرگىچە بولغان
ئارىلىقتىكى يۇلغۇن ، چاكاندا ، كەكرە ، چاچاق ، قوڭاچاق قاتارلىق
ئۆسۈملۈكلەردىن باشقا ، ئۇنىڭ نېرىسىدا قۇملۇقتىن بۆلەك ھېچ
نەرسە يوق . دەريا دىلپاردىن ئۆتكەندىن كېيىن ، شەرقە بۇرۇلۇپ
چەكسىز قۇملۇقنى كېسىپ ئاقماقتا . پرژېۋالىسكىي پاۋىل كوسـ
مىنوف بىلەن ئوبۇلنى تۇرالغۇدا قالدۇرۇپ قويغاندى . دىلپارلىق
ئىككى يول باشلىغۇچى قوشۇلۇپ توققۇز ئاتلىق ئادەم گاھى دەريانى
بويلاپ ، گاھى دەريا ساھىلىدىن يىراقلاپ ، قۇم دۆڭلىرى بېلىق
قاسىراقلىرىدەك بىر ـ بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن چەكسىز قۇملۇقـ
تا مېڭىۋاتقىنىغا ئۇچ كۈن بولدى . بۈگۈن 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى
بولغاچقا ، ھاۋا سالقىن ، كۆڭۈلدىكىدەك سەپەر مەزگىلى ئىدى .
پرژېۋالىسكىي بىلەن ئىۋان كوزمىچ پات ـ پات ئېگىز قۇم دۆڭىسـ
گە چىقىپ پايانسىز قۇم مەنزىرىسىگە ئۇزاق ـ ئۇزاق قاراپ
كېتەتتى .

— قارا ، كۆردۈڭمۇ بۇ پايانسىز قۇملۇقنى ، — پرژېۋالىسـ
كىي دۇربۇندا يىراقلارغا قاراۋېتىپ يېنىدىكى ئىۋان كوزمىچقا
سۆزلىمەكتە ، — تىرىك جاندىن ئەسەر يوق مۇشۇنداق ئۆلۈك
قۇملۇق دۇنياسىنىڭ قورشاۋىدا دىلپارلىقلار جاھان جەمئىيىتىدىنـ
غۇ تاشقىرى ، تەبىئەتتىنمۇ تاشقىرىدەك بىر مۇھىتتا ياشايدىكەن .
بۇلار دۇنيانى بىلمىگەندەك ، دۇنيامۇ ئۇلارنى بىلمەيدىكەن . تەكرـ
رىنىڭ تەكشىكىگە قايىلمەن ، بۇلارنى دۇنياغا تونۇتۇڭلار ، ئۆلۈك
قۇملۇق دۇنياسىغا ھاياتلىق بەخش ئېتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان بۇ
خەلقتىن دۇنياغا خەۋەر بېرىڭلار ، دېگەندەك بىرنى بۇ يەرگە ئەۋەـ
تىپتۇ . مەن بۇ ئېكسپېدىتسىيىمىزنىڭ مۇشۇ جەھەتتىنمۇ ئىنتايىن
ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىنى تونۇۋاتىمەن .

— شۇنداق ، — دېدى ئىۋان كۇزمىچ ، — رەھىمسىز تەبىئەتـ

ننىڭ ئىسكەنجىسىگە تەن بەرمەي ، قۇملۇق مۇھىتىدىن ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق تىرىكچىلىك شەكلى ۋە ئۇسۇللىرىنى يارىتىپ ، بىر ئىز ، بىر قېلىپتا بولسىمۇ ، ئەجدادلىرىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي ياشاپ كېلىۋاتقان دىلپارلىقلارغا مەنمۇ قايىل ، تەسەۋۋۇرىمىزغا سىغمايدىغان بەكمۇ ناچار تەبىئەت ۋە تۇرمۇش مۇھىتىدا تۇرۇپمۇ بۇلارنىڭ ئادەمگەرچىلىكىگە ، كەڭ قورساقلىقى ۋە سەمىمىيلىكىگە ھەيران قېلىۋاتىمەن .

مۇنداق ئىككى ئىش ئىۋان كوزمىچنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىۋېلىپلا تۇراتتى ، كۆزى دىلپارلىق ئىككى يول باشلىغۇچىنىڭ قايسىسىنى كۆزى بىلەن ئۇچرىشىپلا قالسا ، خىجىللىقتىن ئۆلمەيتتى ، ئۇنىڭ بېرىسى بولاتتى .

بۇلار سەپەرگە ئاتلىنىشنىڭ ئالدىنقى كۈنى كەچتە : «قۇتبۇللا تاغا بىزگە يول باشلىغۇچى بېرەرمۇ ـ بەرمەسمۇ ؟» دېيىشىپ ئولتۇراتتى . چۈنكى ، مىرئەخمەت : «ئاتلىق ياقۇپبەگ» دەپ قويۇپ ، ئۇنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويغانىدى . پرژىۋالسكىيلار بۇ يەرگە كەلگەن بىرقانچە كۈندىن بېرى شۇنى ھېس قىلدىكى ، دىلپارلىقلار ئارىسىدا ھېچقانداق تەشكىلىي شەكىل بولمىسىمۇ ، قۇتبۇللا تاغا مۇتلەق نوپۇزغا ئىگە ئىدى ، ئۇنىڭ گېپىنى ھېچكىم يىرمايتتى ، ئۇمۇ يۇرتداشلىرىنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدىغان ھەرقانداق ئىشنى زادى قىلمايتتى . مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت كىشىلىرى جان تىكىشىپ قوغدىشىدىغان ، قوغلىشىدىغان شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىك دىلپارلىقلار ئارىسىدا يوق . قۇتبۇللا تاغىمۇ شۇلارنىڭ بىرى . ئۇنىڭ ئويلايدىغىنى ، ئۆزىنىڭ ئەمەس ، يۇرتداشلىرىنىڭ مەنپەئىتى . ئۇ ئىككى ئادەمنى باشلاپ كېلىپ پرژىۋالسكىيغا قاراپ : — بۇلار سىلەرنى كۆرۈپ دەريا سىنىڭ ئايىغىچە باشلاپ بارىدۇ . بۇلار دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدىكى قۇملۇقلارنى بىلەنمۇ بەك تونۇش ، دېدى .

پرژىۋالسكىي گەپ قىلىۋاتقان ، ئىۋان كوزمىچ ئالمان ـ تالمان

— بىزگە يول باشلاشقا قېرىنى بەرگۈچە ياشىراقتىن بەرسە بولمامدۇ ، — دېدى چالا ـ بۇلا ئۆگىنىۋالغان ئۇيغۇرچىنى بۇزۇپ سۆزلەپ . ئۇمۇ پرۇنۇالسكىيغا ئوخشاش سەپەر جەريانىدا ئابدۇللا ـ دىن ، كورلىدىن باشلاپ مىرئەخمەت ، ئوبۇللاردىنمۇ ئۇيغۇرچىنى ئۆگىنىپ ، تۇرمۇشتىكى سۆزلەرنى ئانچە ـ مۇنچە ئۆگىنىۋالغانىدى .

— بۇلار ئەمدى سەكسەن ياشتىن ئاشتى ، قېرى دېسەك بولمايدۇ . بۇلار چوڭ سازلىققچە نەچچە قېتىم بارغان ، ياشلار ئۇ يەرگە بېرىپ باقمىغان .

— سەكسەن ياشتىن ئېشىپتۇ ، قېرى ئەمەسكەن... — ئىۋان كوزمىچ ئىككى يول باشلىغۇچىغا ئاڭلىتىپ تۇرۇپ غودۇڭشىدى . ئۇلار سەپەرگە چىققان تۇنجى كۈنى چۈشتىن كېيىن دەريا بويلاپ كېتىۋېتىپ ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى يامزىلىغا كېلىپ قالـ دى . ئىۋان كوزمىچ ئالدى بىلەن ئىككى يول باشلىغۇچىغا ، ئاندىن باشقىلارغا قاراپ :

— قېنى ، ماۋۇ قۇم دۆڭىسىگە چىقىشىپ باقمايلىمۇ ، — دېدى ـ دە ، ئېتىنىڭ چۈلۈۋرىنى ئابدۇللاغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ قۇم دۆڭىسىگە قاراپ ماڭدى . ئۇنىڭ نېمىشقا بۇنداق قىلىدىغانلىقىنى ئىككى يول باشلىغۇچى بىلىپ بولغانىدى . ئىككىسى بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قويۇپ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ، ئىككى ئاتنىڭ چۈلۈۋرىنى چاتتى ، بىر ئاتنى چۈشەپ قويۇپ قۇم دۆڭىسىگە قاراپ ماڭدى . بۇ چاغدا ئىۋان كوزمىچ قۇم دۆڭىسىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىغا چىقىپ بولغانىدى ، لېكىن بىر قەدەم ئالدىغا ماڭسا ، ئىككى قەدەم ئارقىسىغا سىيرىلىپ ، ئاران چىقىۋاتاتتى ، قۇم دۆڭىسىنىڭ يېرىـ مىغا چىقمايلا ھېرىپ ھۆمۈدەپ قالدى . دىلىپارلىق ئىككى يول باشلىغۇچى قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ بولغاندا ، ئىۋان كوزمىچ قۇم دۆڭىسىنىڭ بىر قىسمى قالغاندا ، يەنە يۇقىرى ئۆرلەشكە مادارى يەتمەي ئولتۇرۇپ قالدى .

— قۇم دۆڭىسىگە چىقىشنىڭمۇ ئېپى بار ، شۇنى ئۆگىنىۋال ،

ماك ، چۇشۇپ كېتەيلى ، — دېدى ئىككى يول باشلىغۇچىنىڭ ئېگىزرەك بىرى ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ . ئۇنىڭ ئىسمى ھادىل ، لەقمى قوشۇق يەنە بىرنىڭ ئىسمى تۇردى ، لەقمى قۇرۇق . ئۇ ئىككى قېتىملىق ئوۋدىن قۇرۇق قول قايتىپ كەلگەچكە ، مۇشۇ لەقەم قويۇلۇپ قالغانىدى .

سەپەرنىڭ ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن ، ھادىل قوشۇق : «چۇشلۇكۇڭلەردە يەڭلار» دەپ ھەربىر ئادەمگە ئۆزى ئۇچۇن تەييارلاپ ئېلىۋالغان ئۇجۇل بۇلمىقى قاتمىسىدىن يېرىم ئالىقانچىلىكتىن كىچىكرەك بىر كېسىمدىن تارقىتىپ بەردى . ئۇ كۈنى ئۇلارنىڭ كەچكىچىمۇ قورسىقى ئاچماي ، كەچلىك تامىقىمۇ ئازراقتىن بىر نەرسە يەپ بولدى قىلىشىپ ، ئۇجۇل قاتمىسىنىڭ قۇۋۇتىگە ھەيران قېلىشقانىدى .

— يول مېڭىش ، ئات مىنىشتە ئۇلار ئالدىدا چوڭ سۆزلىمەيلى ، — دېدى پرۇفېسسور يېنىغا ئېۋان كوزمىچ كەلگەندە . ئۇ تېخىچە ھاسىراپ تۇراتتى .

پرۇفېسسورلار يەتتىنچى كۈنى چوڭ سازلىققا يېتىپ كەلدى . بۇ يەرگە ئاتلىق ماڭسا ئادەتتە تۆت كۈندە يېتىپ كەلگىلى بولىدۇ . ئەمما بۇ سەپەر ئۇنداق ئەمەس ئىدى . پرۇفېسسور بەزىدە دەريانىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرسە ، بەزىدە دەريا ساھىلىنىڭ يەر شەكلىنى ، قۇملۇق ۋە قۇم دۆۋىلىرىنىڭ تۇزۇلۇشلىرىنى تەكشۈرەتتى ، دۇربۇن بىلەن يېراق ـ يېراقلارنى كۆزىتەتتى ، خاتىرىسىگە بىرنېمىلەرنى يازاتتى ، خەرىتىگە ھەر خىل بەلگىلەرنى قويۇاتتى .

سازلىق ھەقىقەتەن كەڭ بولۇپ ، چېتىنى كۆرگىلى بولمايتتى .

— سازلىقنىڭ نېرىسىنى لوپ كۆلى دەيدۇ ، ئەمما دىلپارلىقلاردىن ھېچكىم بېرىپ باقمىدۇق ، سازلىقتىن ئۆتكىلى بولمايدۇ ، — دېدى ھادىل قوشۇق .

سازلىقنىڭ چەت ـ چۆرىسى قويۇق يېكەنلىك بولسا ، ئىچى

بۇك غالدىراڭ قومۇشلۇق ئىدى ، قومۇشلارنىڭ ئېگىزلىكى ئاتلىق ئادەمنىمۇ چۆكتۈرەتتى . پرۇتۇالمسكىي ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قاراپ باقتى ، كۆز ئالدىدىكى يېكەنلىك بىلەن قومۇشلۇقتىن باشقا ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىدى . سازلىقتىن ھەر خىل قۇشلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى .

— كوزمىچ ، ئوۋ مىلتىقىنى ئېتىپ باق ، — دېدى پرۇتۇالىسكىي .

«پاڭ !» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ يېكەنلىك ، قومۇشلۇقلاردىن قۇشلار ئۆز خىلى بويىچە توپ - توپ ئۇچۇشۇپ تەرەپ - تەرەپكە تارقاپ كېتىشتى . بىردەمدىن كېيىن بايىقى ئاۋازلار ئۆچۈپ ، سازلىق گويا تىلسىملىۋەتكەندەك تىمتاسلىنىپ كەتكەندى .

— ھەي ، كەلگۈچە بىرەرمۇ ياۋايى ھايۋان ئۇچراتمىدۇق . ئەمدى قۇشلارنىڭ ئۇۋىسىغا كىرىپمۇ ، قۇشتىن بىر - ئىككىنى ئېتىۋالالمىغىنىم ئەلەم بولدى ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ ھەسرەتلەنگەندەك قىلىپ .

— قۇش ئاتماقچى بولساڭلار دەريادا جىق ، — دېدى تۇردى قۇرۇق .

— كەلگۈچە دەريادا ھېچقانداق قۇش كۆرمىدۇققۇ ؟

— قۇشلار يېكەن ، قومۇشلۇقلار ئارىسىغا كىرىۋالىدۇ .

— ھە ، قايتقۇچە چوقۇم ئاتىمىز ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

پرۇتۇالىسكىينىڭ پۇتۇن ئەس - يادى ياۋا تۆگىدە ئىدى . ئۇنىڭ كېلىۋېتىپ ئېگىز قۇم دۆڭلىرىگە چىقىپ دۇربۇندا يىراقلارغا ئۇزاق قاراپ كېتىشى ، ئىۋان كوزمىچلارغا ئۇچرىغاندەك ياۋا تۆگە ئۇچراپ قالارمىكىن ، دېگەن ئۇمىدتىن ئىدى . ئەگەر بىرەر ياۋا تۆگە ئېتىۋالغان بولسا ، بۇ ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى ئەڭ مۇھىم بايقىشى بولاتتى . قېرىشقاندەك ھېچنېمە ئۇچرىمىدى ، قايتقاندا دەريانىڭ نېرىقى ساھىلىنى بويلاپ ماڭماقچى بولۇشتى .

دەريانىڭ نېرىقى ساھىلى قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسى بولۇپ ، چېتى كۆرۈنمەس قۇملۇق قارىغانسېرى تېخىمۇ سۇزۇلۇپ كېتىۋاتە-

قاندەك كۆزنى تالدۇراتتى . كۆرۈنۈشلەر ماركوپولو[1] ساياھەت خا-
تىرىسدە يازغان تەسۋىرلەرگە بەكمۇ ئوخشاپ كېتەتتى . پرژىۋالىسـ-
كىي تەكلىماكانغا سەپەر قىلىدىغان بولغاندىن كېيىن ، خاتىرىنىڭ
تەكلىماكان تەسۋىرلەنگەن سەھىپىسىنى قايتا ـ قايتا ئوقۇغانىدى .
ئۇنىڭغا كۆنچى دەرياسى ، تارىم دەرياسى ۋە لوپ كۆلى ۋادىسى ئالتە
ئەسىردىن بۇيان ئازراقمۇ ئۆزگەرمەي شۇ ھالىتى پېتى تۇرغاندەك
سېزىلمەكتە ئىدى .

— دەريا بويلاپ ماڭامدۇق ياكى قۇملۇق ئىچى بىلەنمۇ ؟ —
ئىۋان كوزمىچ پرژىۋالىسكىيدىن سورىدى .

دەريادا پەقەت ئۆردەك ، غاز قاتارلىق سۇ قۇشلىرىلا بار ، ئەمما
پرژىۋالىسكىينىڭ ئويلايدىغىنى ياۋا تۆگە . ئۇنداق قۇشتىن مىڭنى
تۇتقاندىن ، ياۋا تۆگىدىن بىرنىلا ئېتىۋالسا... سۇ قۇشلىرىنى تۇت-
مايمۇ بولمايدۇ ، ھېچبولمىسا گۆشى ئوزۇق بولىدۇ .

— ئىككىگە بۆلۈنەيلى ، — پرژىۋالىسكىي ئىۋان كوزمىچقا
قاراپ دېدى ، — ئابدۇللا ، تۇردى قۇرۇق ئۈچۈڭلار دەريا ياقىلاپ
مېڭىڭلار ، قالغانلىرىمىز قۇملۇق ئىچى بىلەن ماڭايلى . قوشئاتار
مىلتىقنى سىلەر ئېلىپ قېلىڭلار ، بەشئاتارنى بىز ئېلىۋالايلى .

— قۇملۇق ئىچىگە كىرىدىغان بولساق ، قاچىلارغا سۇنى جىق-
راق ئېلىۋالايلى ، — دېدى ھادىل قوشۇق .

دەريا ياقىلاپ ماڭىدىغانلارنىڭ سۇ ئېلىۋېلىشى بىھاجەت بول-
غاچقا ، ئۇلارنىڭ قاچىلىرىنىمۇ يىغىپ ھەممىسىگە سۇ قاچىلاپ ،
زاپاس ئېلىۋالغان ئىككى ئاتقا ئارتتى .

چەكسىز قۇملۇق ، ئىچكىرىلىگەنسېرى قۇم دۆڭلىرى كۆپىـ-
يىپ ھەم ئېگىزلەپ بارماقتا . قۇم دۆڭلىرى ئارىلىرىدىكى ئويماند-
لىقلاردا ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ قالىدىغان قامغاق ، چاكاندا ، قوڭا-
چاقتىن باشقا ھېچنېمە يوق . قۇرۇق مېڭىش بىلەن ئۈچ كۈن
ئۆتتى ، ھېچ نەرسە يولۇقمىدى .

— بۇ قۇملۇقتا بىزدىن باشقا بىرمۇ تىرىك جان يوق ئىكەن .

---

[1] ماركوپولو — (1254—1324) ۋېنتسىيىلىك ساياھەتچى .

قانچه ماڭساق ئوخشاشتەك قىلىدۇ ، دەريا تەرەپكە ماڭايلىمىز. كىن ، — دېدى مىرئەخمەت . چەكسىز قۇملۇققا ، بىردىن بىرى ئېگىز قۇم دۆڭلىرىگە قاراپ ، ئۇنى قورقۇش تۇيغۇسى چىرمىۋالدى .

— ئۇلار سېپىلدەك ئۇزۇن سوزۇلغان ھەم ھەيۋەت ئېگىز بىر قۇم دۆڭگە دۇچ كېلىپ قالدى . قۇم دۆڭىنى ئارتىلىپ ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى .

— قۇتبۇل تاغنىڭ ئاتىسىنىڭ ئېيتىشىچە ، يېڭى دەريا بىلەن يارداڭبۇلاق ئوتتۇرىسىدا «قۇمدەريا» دەپ ئاتىلىدىغان كۆنچى دەريا سىنىڭ قۇرۇق ئېقىن ئىزى بار ئىكەن ، ئېگىز قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتسىلا قۇمدەريا ئىكەن . بەزىدە ئۇ يەردە ئىلۇۋسۇنلار پەيدا بولۇپ قالىدىكەن ، — دېدى ھادىل قوشۇق.

پرۇزۋالسكىي ئۇنىڭ گېپىگە ئىككى نۇقتىدىن قىزىقىپ قالىدى . بىرى ، كۆنچى دەريا سىنىڭ تارىختىكى جۇغراپىيىلىك ئۆزگىرىشى . يەنە بىرى ، ئۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى .

— قۇم دۆڭىدىن ئارتىلىپ ئۆتەيلى ، — پرۇزۋالسكىي شۇنداق دەپلا قۇم دۆڭگە قاراپ ئات سالدى .

— بۇنداق ئېگىز قۇم دۆڭگە ئۇنداق ئۇدۇل ماڭسا ئات چىدىمايدۇ ، يانچە مېڭىپ چىقايلى ، — ھادىل قوشۇق گېپىنى دەپ بولۇپ زاپاس ئىككى ئاتنى يېتىلىگىنىچە ، قۇم دۆڭىسىگە يانباغىرلاپ ئات سالدى .

پرۇزۋالسكىي ئويلىسا ، ئۇنىڭ ئېيتقىنى دۇرۇس ، ھەربىي مەكتەپتە فىزىكا دەرسىنى ئۆگەنگەن ھەربىرى ، كۈچ ۋە ۋاقىت قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ئىدى . ئۇدۇل ئۆرلىگەندە ۋاقىت ئاز كەتكەندەك قىلغان بىلەن ھەربىرى سىجىللىقى ئېشىپ ، كۈچ خورايدۇ ، كۈچ خورىغانلىق ھەربىرى قىلىشقا (يۇقىرى ئۆرلەشكە) مۇمكىنچىلىك قالمىدى دېگەنلىك. ئاخىرقى ھېسابتا ۋاقىت كېيىنگە سۈرۈلدى دېگەن گەپ . يانچە باغرىلاپ ماڭغاندا ، ۋاقىت كەتكەندەك

قىلغان بىلەن! كۆچ خورىماي ، نىشانغا يەتكىلى بولمىدۇ . «مەن ھەربىي ئالىي مەكتەپتە ئوقۇغان تۇرۇپمۇ مۇشۇنچىلىك ئىشنى ھېس قىلالماپتىمەن . ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ دىلىپاردىن چىقىپ باقمىغان ماۋۇ قۇملۇق ئادىمىچۇ... » ئۇ شۇلارنى ئويلاپ ھادىل قوشۇقىنىڭ كەينىدىن مىرئەخمەت بىلەن ئەگىشىپ ماڭدى .

— تۆگە ! ئۇچ ياۋا تۆگە ! — پرژىۋالسكىي قۇم دۆڭىگە چىقىپ بولۇپ ، بىرئاز دېمىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن ، ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ قۇرۇق ئېقىن ئىچىدە يۇرگەن تۆگىلەرنى كۆرۈپ ھايا-جىنىنى باسالماي قالدى ، — مىرئەخمەت ، ماڭ ، تۆگىنى ئاتايلى ، — ئۇ شۇنداق دېدى ـ ده ، ئالدىغا توغرا قويۇلغان مىلتىقىنى قولىغا ئېلىپ پەسكە قاراپ ماڭدى .

مىرئەخمەت تۆگىدىن بىرنى ئېتىپ ئۆزىنى كۆرسەتمىكە ئالدىرىمۇ ، ئاتنىڭ بېشىنى پەسكە قارىتىپ ، ئاچ بېقىنىغا قاتتىق ئۆتۈكى بىلەن بىرنەچچىنى نىقتاپ دېۋىتتى . ئۇنىڭدىمۇ بىر بەشئا-تار مىلتىق بار ئىدى ، دېۋىتكىنى يەتمىگەندەك ، مىلتىقنىڭ پاينىكى بىلەن ئاتنىڭ ساغرىسىغا بىرنى ئۇردى . ئات پرژىۋالسكىينىڭ ئېتى بىلەن چېپىشىدىغاندەك ، جەھلى بىلەن ئالدىغا ئېتىلدى ، ئېتىلدىيۇ ، ئۆزىنى توختىتىۋالالماي دۇم چۈشتى . مىرئەخمەت ئاتنىڭ ئۈستىدىن قاڭقىپ چۈشۈپ دوملىغىنىچە قۇم دۆۋىسىنىڭ يېرىمىغا كەلگەندە ، بالا قۇم دۆۋىسىگە تىركىلىپ قېلىپ توختاپ قالدى . مىلتىقى ئاتتىن ئۇچۇپ چۈشكەن يەردىلا قالغاندى . ئات بېشىنى كۆتۈرەلمەي ياتاتتى ، ئالدىغا دۇم چۈشكەندە بەستىنىڭ ئېغىرلىقىدا بوينى قايرىلىپ كەتكەنىدى .

بىر ئات چىقىم بولدى . پرژىۋالسكىي ئۇچۇن ئېيتقاندا ، ھەممە ئاتلىرى ئۆلۈپ كەتسىمۇ ، ياۋا تۆگىدىن بىرنى ئېتىۋالسا ، ئۇ شۇنىڭغا رازى ئىدى ، بەلكى ئۆزىنى چوڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتىم ، دەپ ھېسابلايتتى . ئۇلار قۇرۇق ئېقىن — قۇمدەريادا يۇقىرى ـ تۆۋەنگە ئون كۈن قاتارىدى ، تۆگە تۇگۈل ، ئۇنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمىدى ، ئاخىرقى بىر كېچىسى بوراندا قېلىپ ،

تاس ـ تاماس قالدى ، زاپاس ئاتنىڭ بىرىدىن ئايرىلىپ قالغىلى . بوراننىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ ، ئاتنىڭ نەگە كېتىپ قېلىشىنى قىـ ياس قىلغان ھادىل قوشۇق ئاتنى تەستە چۈشكە يېقىن تېپىپ كەلدى .

— ھېلىمۇ ياخشى بىز قۇم دۆۋىسىنىڭ بۇ تەرىپىدە — قۇرۇق ئېقىن ئىچىدە ئىكەنمىز ، قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە بولغان بولساق ، قۇمغا كۆمۈلۈپ كېتەركەنمىز ، — ھادىل قوشۇق پرژىۋا- لىسكىيغا يۈزلىنىپ تۇرۇپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى ، — كېچىدىكى بوران ، قۇمدەريادا بوراننىڭ باشلانغانلىقىنىڭ ئالامىتى . بوران يەنە بۈگۈن كېچە چىقامدۇ ، ئەتىمۇ ، ھېچكىم بىلمەيدۇ ، لېكىن ئەمدى بوران ئۈزۈلمەيدۇ . قارا بوران ، قارا قۇيۇن چىقىپ قالسا ، قايسىـ مىز ساق قالىمىز ياكى ھەممىمىز قۇم ئاستىدا قالامدۇق ، بىلمەيـ مىز ، دەريا تەرەپكە ئۇدۇل ماڭساق ، ئىككى كۈنگە يەتكۈدەكلا سۇ قالدى . بۇ ئەتراپتا مۇشۇ قاچىمىزدىكىدىن باشقا سۇ يوق .

پرژىۋالىسكىي ئويلىنىپ قالدى . مىرئەخمەت قايتايلى دېگىلى تۇردى . شۇ تاپتا ھەممىنى ھەل قىلىدىغان سۇ بولۇپ قالدى ، سۇ تۈگىسە تۇرالغۇغا ساق ـ سالامەت قايتماقمۇ مەسىلە ئىدى . ئۇلار قايتىشقا مەجبۇر بولۇشتى . قانداق قايتىش ، قەيەر بىلەن مېڭىشنى ھادىل بىلەتتى . پرژىۋالىسكىي بىلەن مىرئەخمەت گەپ قىلماي ھادىلغا ئەگىشىپ ماڭدى . پرژىۋالىسكىي ئالدىغا كېتىۋاتسىمۇ ، كۆزى كەينىدە ئىدى . ئۈچ ياۋا تۆگە ئۇنىڭ كۆز ئېكرانىدا خىيا- لەن ، غۇۋا كۆرۈنۈپلا تۇراتتى .

6

تۈگىمەس قۇملۇق ، تۈگىمەس يول . پرژىۋالىسكىيلار يەنە قۇملۇق ئىچىدە كېتىۋاتماقتا . دىلپاردىن چارىغا چۈ- شۈپ ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ كۈزلەك ، تىكەنلىك قاتارلىق مەھەللىلەرنى بېسىپ ، قارادايدىن قارىكۆل تەرەپكە ماڭسا ، بۇنداق

قۇمدا قالماستى . قۇتبۇللا تاغا يۆنىلىشنى تونۇشتۇرۇۋدى ، ۋاقىت-
نى نەزەرگە ئېلىپ ، دىلپاردىن تىمەنپۇ ، قاقشاللىق① ئارقىلىق
مېڭىپ ، قارادايغا بېرىش لىنىيىسىنى تاللىۋالدى . مەھەللە ئىچى
بىلەن ماڭسا ئۇنداق ـ بۇنداق ئىشلارغا ئۇچراپ كاشىلىغا قېلىپ ،
ۋاقىتنىڭ ئۆتۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرىدى . مىرئەخمەت قۇرۇق گەپ-
لەرنى بويىدىكى ئېگىز قۇم دۆڭىسىدىن چۇشۇۋېتىپ ئېتىدىن قاڭ-
قىپ كەتكەندە ، بەل ، پاتىكىنىڭ ئاغرىقى بىلىنمەي ، دىلپارغا قاي-
تىپ كېلىپ ئەتىسىدىن باشلاپ تەگەپ قالدى . ئات مىنىشكە مۇ-
كىن بولمىغاچقا ، ئۇ ياخشىلانغۇچە ئون كۈن ساقلاپ تۇرۇشقا توغرا
كەلدى . پرۇفېسسور تارىم دەرياسىنى ، دەريا بويىدىكى ئاھالە-
لەرنى كۆرۈشكە ھەرقانچە ئالدىرىسىمۇ ، ۋاقىت ئۇنى ئادەمسىز
قۇملۇق ئىچى بىلەن ئۇدۇل مېڭىشقا مەجبۇر قىلغانىدى . قارادا-
يدىن ئۆتسىلا تارىم دەرياسىغا يولۇقىدىغانلىق ئۇنىڭ كۆڭلىنى تىنە-
دۇرغاندەك بولدى . ئۇنىڭ ئادەمسىز قۇملۇق ئىچىدە مېڭىشنى
تاللىۋېلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبىنىڭ بىرى ، مەھەللىگە يېقىن جاي-
لاردا ياۋا تۆگە بولمايدۇ ، قۇملۇق ئىچىدە ماڭسا ياۋا تۆگە ئۇچراپ
قالارمىكىن ، دېگەننى ئويلىدى .

— تىمەنپۇغا ئاز قالدۇقمۇ ؟ — پرۇفېسسور بۇ قېتىمقى
سەپىرىگە يول باشلىغۇچى بولغان ئاقمۇناقتىن سورىدى .

قۇتبۇللا تاغا بۇ قۇملۇق يولىنى ئاقمۇناق ياخشى بىلىدۇ ، دەپ
ئۇنى يول باشلىغۇچى قىلىپ بەرگەنىدى . ئۇ ئاتمىش ياشلاردا
بولۇپ ، تارىم — تەكلىماكانلىق لوپلۇقلاردا بولىدىغان بېجىرىم ،
تەمبەل تەن ، بۇغداي ئۆڭ چىراي ئالاھىدىلىكلىرى ئۇنىڭدا تەل
ئىدى . ئۇ ئۇقيا ئېلىۋالغانىدى . ھابىل قوشۇقنىڭ دېيىشىچە ،
ئۇقيا ئېتىشتا دىلپاردا ھېچكىم ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتەلمەيدىكەن .

— بىز ھازىر تىمەنپۇنىڭ تۆۋەينى ، ئاياغ تىكەنلىكنىڭ ئۇس-
تىدە كېتىۋاتىمىز . يەنە بىر كۈن ماڭساق قاقشاللىققا يېتىپ

① قاقشاللىق — قەدىمكى شەھەر خارابىسىنىڭ ئورنى ، كېيىن بۇ چۆندۇر «يېڭىپەن» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان .

بارىمىز ، — دېدى ئاقمۇناق .

— بۇ بىر قەدىمكى قورغان — سېپىل خارابىسىدەك قىلىدۇ . ئەسىرلەردىن بۇيانقى ۋاقىت شامىلى بىلەن قۇملۇقنىڭ بورانلىرى ئۇچۇرۇپ ـ ئۇپرىتىپ مۇشۇ ھالىغا كەلتۇرۇپ قويغان ئوخشايدۇ ، — دېدى پرژىۋالىسكىي قاقشاللىققا كەلگەن كۈننىڭ ئەتىسى ، قاقشاللىقنى تۆت تەرەپتىن دائىرىگە ئېلىپ تۇرغان ئېگىز دۆڭ ئۈستىدە تۇرۇپ .

— ئادەمزاتسىز ، سۇسىز بۇ قۇملۇق باياۋاندا سېپىل ـ قورغان نېمىش قىلىدۇ ؟ — دېدى مىرئەخمەت ، پرژىۋالىسكىينىڭ گېپىگە ھەيران قالغاندەك بولۇپ .

— كىم بىلىدۇ ، بۇرۇن تارىم ياكى كۆنچى دەرياسى مۇشۇ قاقشاللىقنىڭ ئىچى ياكى يېنى بىلەن ئاققان بولغىيدى .

— قۇتبۇل تاغىنىڭ ئاتىسىنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ كىچىك چاغدا شىڭدى تاغ ئېغىزىدىن ئېقىپ كەلگەن بىر ئېقىن سۇ قاقشاللىقنى يانداپ ئېقىپ ، كۆنچى دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدىكەندۇق ، — دېدى ئاقمۇناق .

— تۆگە ! بىر توپ ياۋا تۆگە ! — ئاقمۇناق گەپ قىلىۋاتقاندا ، پرژىۋالىسكىي دۇربۇندا ئەتراپقا قاراۋاتاتتى . كۈتمىگەن يەردىن دۇربۇننىڭ كۆزى ئۇنىڭغا بىر توپ تۆگىنى كۆرسىتىپ قويدى ، — كوزمىچ ، ماڭ ، تۆگىنى قوغلايلى ، بىرنى بولسىمۇ ئاتايلى ، چوقۇم ئاتايلى ! — ئۇ شۇنداق دەپلا ئېتى ، مىلتىق بار يەرگە قاراپ ماڭدى .

تۆگىلەر يېقىن يەردە ئەمەس ئىدى . ياۋا تۆگە ئىنتايىن زېرەك ، سەزگۈر . ياۋا تۆگە ئىككىدىن كەم يۈرمەيدۇ . بىرى ئوتلىسا ، سۇ ئىچسە ، يەنە بىرى ئۇزۇن بوينىنى سوزۇپ ، بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا دىققەت بىلەن قاراپ تۇرىدۇ ، بىرەر خەتەرلىك شەپىنى سەزسىلا بوزلاپ ھەمراھىغا بەلگە بېرىدۇ . ئانچىكى غۇر ـ غۇر شامالمۇ ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئىشەنچلىك ، ياخشى ياردەمچىسى . پرژىۋالىسكىيلار سېپىل خارابىسى ئۈستىگە چىقماستىلا چىـ

تەۋاتقان غۇر ـ غۇر شامال ئۇلار تۆپىلىككە چىقىشى ھامان ئۇلار-
نىڭ ھىدىنى ، گۇدۇك ـ گۇدۇك ، شۇنىڭ ، شىپىرلىرىنى تۆگىلەر-
گە يەتكۈزۈپ بولغاندى . پرۇنۇالىسكىيلار ئاتلىرىنى توقۇپ مە-
نىپ بولغۇچىلىكلا تۆگىلەر باردىغان يېرىگە بېرىپ بولغاندى .
پرۇنۇالىسكىي دۇربۇن بىلەن شۇنچە قاراپ تۆگىلەرنىڭ سايىسىنە-
مۇ كۆرەلمىدى .
ـ تۆگىلەر قېچىپ نەگە باردۇ ؟ — پرۇنۇالىسكىي ئاقمۇناق-
تىن سورىدى .
— شامال توختىغان يەرگىچە باردۇ .
— «بۇلار بىزنىڭ ياۋا تۆگە ئېتىشمىزنى ياقتۇرمايدىغان ئوخ-
شايدۇ ، — دەپ ئويلىدى پرۇنۇالىسكىي ، ئاقمۇناقنىڭ جاۋابىدا
شۇنداق كەيپىيات بار ئىدى . پرۇنۇالىسكىي قۇرۇق ئېقىندىكى
ئەھۋالنىمۇ ئويلىدى ، — مەن كۆرگەن تۆگىنى قۇم دۆۋىسىگە
مېنىڭ ئالدىمدا چىقىپ بولغان ھادىل كۆرمەي قالامدۇ ، كۆردى .
بىزنىڭ تۆگە ئاتماقچىلىقىمىزنى بىلىپ قېلىپ ، تۆگىسى كۆرمەسكە
سالغىنى ، گەپ قىلمىغىنى شۇنىڭدىن ئىكەن ـ دە » : ئۇ يەنە
«ياۋا تۆگىنى مۇشۇ يەردە ئېتىۋالمىساق ، ئابدالغا ، كۇنچىقانبەگ-
نىڭ ئالدىغا بارغاندا زادى ئاتالمىغۇدەكمىز ، — دېگەنلەرنى كۆڭ-
لىگە كەلتۈرۈپ ، — قانداقلا بولمىسۇن مۇشۇ يەردە بىرقانچە كۈن
تۇرۇپ ، ھېچبولمىغاندا بىر تۆگە بولسىمۇ ئېتىۋېلىش كېرەك »
دېگەن قارارغا كەلدى ـ دە ، ئاقمۇناقتىن سورىدى :
— يېقىن ئەتراپتا سۇ بارمۇ ؟
— قاقشاللىقنىڭ يۇقىرىسىدا كۆنچى دەريانىڭ بىر كىچىك
تارمىقى ئاقىدىغان ، ھازىر قانداق ، بىلمەيمەن . مەن بۇ تەرەپكە
كېلىپ باقمىغىلى بىگىرمە يىلدىن ئاشتى .
— كوسمىنوف ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي ، — ئاقمۇناق باش-
لاپ بارسۇن ، بوشىغان ھەممە سۇ قاچىلىرىنى ئېلىپ ، ئابدۇللا
بىلەن بېرىپ سۇ تېپىپ كېلىڭلار .
كوسمىنوفلار كېتىپ ئىككى كۈندە ئاران جېنىنى ئېلىپ

قايتىپ كەلدى . ئۇ يەردە قۇم باسقان بىرنەچچە قۇرۇق ئېقىن ئىزىدىن باشقا سۇ كۆرۈنمەيتتى .

— ياپىر ،— دەۋەتتى پرۇفېسسور ، — بۇ يەردە تەبىئەتنىڭ ئۆزگىرىشى نېمانداق تېز ، يىگىرمە يىلنىڭ ئالدىدىكى ئېقىن ھازىر بولمىسا ، لوپلۇقلارنىڭ سۇ ، ئوتلاق قوغلىشىپ كۆچۈپ يۇرۇشى مۇشۇنىڭدىن ئىكەن - دە .

— قانداق قىلىمىز ، يەنە ئىككى كۈنگە يەتكۈدەكلا سۇ قالدى ، — ئىۋان كوزمىچ پرۇفېسسورنى ئاگاھلاندۇرۇپ سەمىگە سېلىپ قويدى .

بۇ ئىككى كۈندىن بۇيان پرۇفېسسور كوزمىچ ، مىرئەخمەتلەرنى كەينىگە سېلىپ خېلى يىراقچە قاتراپ ، ئىككى جەرەن ، بىر بۆكەن بالىسىنى ئېتىۋالغاندىن باشقا ، ھېچ نەرسىنى يولۇقتۇرمىدى ، تۆگە ئۇنىڭغا بۇ جاھاندىن غايىب بولۇپ كەتكەندەكلا بىلىنمىدى . ۋاقىت كەچ كۈزگە تاياپ قالغانىدى . قىشقا قالسا دەرىادا مۇز تۇتۇپ كۆلگە كىرەلمەي ، ئەتىيازلىقىچە ساقلاشقا توغرا كېلەتتى...

قارادائىنىڭ قارىسى كۆرۈنگەندە ، پرۇفېسسور قارادائي بىلەن تارىم دەريا سىنىڭ ئارلىقىنىڭ كۆپ بولسا سەككىز چاقىرىم كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، گۇرۇپپىدىكىلەرگە قارادايغا كىرمەي يانداپ مېڭىپ داۋاملىق ئىلگىرىلەشنى تاپىلىدى . ئۇ تارىم دەريا سىنى كۆرۈشكە ئالدىرىدى..

پرۇفېسسور تارىم دەريا سىنى يىراقتىن كۆرۈپلا ھاياجىنىنى باسالمای قالدى . دەريانىڭ نېرىقى قاسىقىدىكى ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان قومۇشلۇق بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ئۇپۇقنىڭ كەچكى شەپەق نۇرىدا قىزىرىپ كەتكەن جىلۋە - جۇلاسى دەريادا ئەكس ئېتىپ ، كىشىنى تەبىئەتكە ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە بېغىشلىغاندى .

— ئىۋان ، پاۋىل ، كۆردۇڭلارمۇ ، گىرىك ئالىمى پىتولىمى مەشھۇر «جۇغراپىيە» دېگەن كىتابىدا ئويغارداس دەريا سى ، ئەنگلە-

يىلىك ئالىم ھېنرى ژيول ئۇيغارداس دېگىنى تارىم دەرياسى شۇ ، دەپ ئاتىغان ، ھازىرغىچە خەرىتىلەرگە ئۆز نامى بىلەن چۈشمىگەن تارىم دەرياسى مانا مۇشۇ شۇ ! — دېدى گويا پۈتۈن دۇنياغا خىتاب قىلغاندەك .

ھەقىقەتەن ئۇ خىتاب قىلغانىدى . شۇنىڭغىچىلىك ھەرقايسى ئەل خەرىتىلىرىدە بۇ دەريانىڭ ئورنى تەخمىنىي ھالدا ھەر خىل نۇقتىدا كۆرسىتىلىپلا قالماي ، نامىمۇ ھەر خىل ئاتىلىپ كەلگەنىدى . پرژىۋالىسكىي دەرياغا ئۇزاق قارىدى . ئۇ دەريادىن بىرەر ھېكمەت ، كارامەت ئىزدەۋاتقاندەك قىلاتتى . ئۇنىڭ ئېسىگە ماركوپولونىڭ خاتىرىسىدىكى بەزى جۈملىلەر ئايان بولدى . ماركوپولو خاتىرىسىدە ، تەكلىماكاندەك مۇشۇنداق پايانسىز ئۆلۈك قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ ، ئۇنىڭ كىندىكىدەك لوپ كۆلىنى ھاسىل قىلغانلىقى ، بۇ دەريادىكى بىر ھېكمەت ، كارامەتلىك ھېكمەت ، دېگەندەك سۆز - جۈملىلەرنى پۈتكەندەك ئىدى . «راست ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ئۆزىگە ئۆزى پىچىرلاپ ، — مۇشۇنداق چوڭ ، قورقۇنچلۇق قۇملۇقنى ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئېقىپ ، ئارىلىقتا سىڭىپ كەتمەي بېرىپ كۆل ھاسىل قىلىشنىڭ ئۆزىلا ئاجايىپ ھېكمەت !» پرژىۋالىسكىي خەرىتىنى ئاچتى . غەربتىن شەرققە قۇملۇقنى كېسىپ كۆلگە تۇتاشتۇرۇلۇپ ئەگرى - بۇگرى سىزىلغان كۆك سىزىقنىڭ يېنىغا باش - ئوتتۇرا - ئاخىرىغا بولۇپ ئۈچ يەرگە قېنىق قىلىپ «تارىم دەرياسى» دەپ يازدى .

مانا بۇ ، بۇ ئانا دەريايىمىزنىڭ خەرىتىدە تۇنجى قېتىم ئۆز نامى بىلەن ئاتىلىشى ئىدى...

پرژىۋالىسكىيلار تارىم دەرياسىنى بويلاپ ماڭغىنىچە چىۋىنكۆل ، قارا بوران كۆللىرىدىن يۇقىرىلاپ مېڭىپ ، كونا ئابدال مەھەللىسىگە يېتىپ كەلدى . مەھەللىدە ئوتتۇزغا يېقىن قومۇش ساتما ، يېرىمى گەمە ، يېرىمى ساتما ئۆيلەر بولسىمۇ ، پەقەت يەتتە - سەككىز ساتمىدىلا ئادەم بولۇپ ، قالغان ئادەملەر يېڭى ئابدال — يېڭى يۇرتچاپقانغا كۆچۈپ كەتكەنىدى . كۆنچى ، دىلپار

كەنتىدىكىلەرگە ئۇخشاش بۇ يەردىكىلەرمۇ پرۇتوالىسكىيلارنىڭ كۆ-
رۈپ بىر - بىرىگە خەۋەر قىلىشىپ ئەر - ئايال ، چوڭ - كىچىك
ھەممىسى ساتما ، گەمىلىرىدىن چىقىشىپ ، بەزىلىرى ئىشىكتىنلا
بېشىنى چىقىرىشىپ ھەيرانلىقتا قاراپ تۇرۇشاتتى . ئۇلار ئۇچ
رۇسنى بىر - بىرىگە قولىدا ئىشارە قىلىپ كۆرسىتىشىپ بىرنە-
مىلەرنى دېيىشەتتى . ئۇلارنىڭ نېمىگە ھەيران قېلىپ ، نېمە دېيى-
شىۋاتقانلىقى پرۇتوالىسكىيلارنىڭ ئۆزىگىمۇ ھەم ئابدۇللا ، مىر-
ئەخمەت ، ئوبۇللارغىمۇ ، يول باشلىغۇچى ئاقمۇناقلىمۇ ئايان ئىدى ،
شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەر خىل ئىما - ئىشارەتلىرىگە ، گەپ - سۆزلىرى-
گە ئەجەبلىنىپ كەتمىدى . ئاقمۇناق ئۇلارنىڭ يېنىغا بېرىپ مەھەل-
لىنىڭ چوڭىنى سورىدى .

— بۇلار يىراق يەردىن كۈنچىقانغانبەگنى ئىزدەپ كەپتۇ ،
بەگ ھازىر نەدە ؟ — دەپ سورىدى ئالدىغا كەلگەن ئاپئاق ساقال ،
ئوتتۇرا بوي كىشىدىن ئاقمۇناق .

بۇ كىشىنىڭ ئىسمى تاشتالى بولۇپ ، مۇشۇ مەھەللە كىشىلە-
رى ئاغزىغا قارايدىغان ئادەم ئىدى . يېشى توقساندىن ئاشقان بول-
سىمۇ ، تۇرقىدىن تىمەن ، چەبدەسلىكى كۆرۈنۈپلا تۇراتتى .

— كۈنچىقانبەگ ئون نەچچە يىل بولدى ، يېڭى يۇرتچاپقانغا
كۆچۈپ كەتكەن . سىلەر ئۇ يەرگە بارغىنىڭلار بىلەن ، ئۇ ھازىر
يۇرتتا يوق .

ئاقمۇناق بىلەن تاشتالىنىڭ گېپىنى ئابدۇللا پرۇتوالىسكىيە-
لارغا تەرجىمە قىلىپ بەرمەكتە ئىدى .

— كۈنچىقانبەگ ھازىر نەدە ؟ — پرۇتوالىسكىي ئۆزى تاشتا-
لىدىن سورىدى .

ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەردى . پرۇتوالىسكىينىڭ گەپ قە-
لىشلىرى ئۇنىڭغا قۇشقاچ ۋىچىرلىغاندەك تۇيۇلۇپ كېتىپ ، ئاغزى-
غىلا قاراپ قالدى ، ئابدۇللانىڭ تەرجىمە قىلىپ بەرگىنى قۇلىقىغا
كىرمىدى . ئاقمۇناق سوئالنى تەكرارلاپ ئېيتىپ بەرگەندىن كې-
يىن ، دېققىتى جايىغا چۈشتى ، ئاقمۇناق كۈلۈپ كەتتى .

— بەش كۈن بوپتۇ ئاتمىشبۇلاق تەرەپكە كېتىپتۇ ، — تاشـ
تالى جاۋاب بېرىشكە باشلىدى ، — ئۇ يەردىن قۇرۇقتاغ[1] ، سىـ
ڭىر ، موخى ، شىندى تاغلىرى بىلەن سۆگەتتاغ ئىچىنى ئايلىنىپ ،
ئۇ يەردىن دىلپار ئارقىلىق چارىغا كېلىپ ، ئاندىن تارىمنى ياقىلاپ
يۇرتقا قايتىپ كەلگۈدەك .

— تاغدا نېمىش قىلىدۇ ؟

— تاغدىكى كىشىلەرنىڭ قىشلىق يېمەكلىكى يېتەمدۇ ـ يەتـ
مەمدۇ ، شۇنى كۆرۈپ كەلگۈدەك .

— بىر ھەپتىدە كېلىپ بولامدۇ ؟

تاشتالى پرژىۋالىسكىي بىلەن ئابدۇللاغا ئەجەبلەنگەندەك قاراپ
قويدى .

— بالدۇر كەلسە ، بىر ئايدا كېلەر .

تاشتالىنىڭ ئاخىرقى جاۋابى پرژىۋالىسكىينىڭ بېشىغا بىر
قاپاق سوغۇق سۇ قۇيۇۋەتكەندەك ئۇنى ئەندىكتۈرۈۋەتتى .

— چاقىرىپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتسەكچۇ ؟

گەپنىڭ تەرجىمىسىنى ئاڭلاپ تاشتالى بايىقىدىنمۇ بەك ئەجەبـ
لەنگەندەك بولۇپ ، پرژىۋالىسكىينىڭ كۆزىگە ، ئاندىن بوي ـ
بېشىغا تازا قارىۋېتىپ : «مۇغال بىرنېمىغۇ ماۋۇ» دەپ غۇدۇراپ
نېرىغا كەتتى .

يۇقىرىقى تاغلاردا مەخسۇس ئوۋچىلىق ، قوشۇمچە چارۋىچىـ
لىق بىلەن ھەپىلىشىدىغان ئوتتۇزغا يېقىن ئائىلە ياشايتتى . ئۇلار
گۆشتىن قىينالمىسىمۇ بېلىق ، ئۇجۇل تالقىنىدىن قىسىلاتتى .
كۈنچىققانبەگ ھەر يىلى مۇشۇ ۋاقىتتا تاغقا ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۇلار-
نىڭ قىيىنچىلىقىنى ئېدىتلىتىپ ئەكېلىپ ، كېرەكلىكلىرىنى ئە-
ۋەتكۈزۈپ بېرەتتى . قانداق بولدى ، كۈنچىققانبەگ بۇ يىل تاغقا
ئۆزى چىقىپ كەتكەنىدى . ھەر يىلى مۇشۇ چاغدا بولىدىغان بۇ
ئىشلاردىن ئاقمۇناقنىڭمۇ خەۋىرى بار ئىدى ، شۇڭا پرژىۋالىسكىيغا
ئابدۇللا ئارقىلىق ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ قويدى . «پۈتۈن بىر

---

[1] قۇرۇقتاغ — ئاتمىشبۇلاقنىڭ شىمالىدا ، لوپنۇر بىلەن تۇرپان چېگراسىدىكى تاغ .

يۇرتنىڭ بېگى بولغان ئادەم پۇقرالىرىنىڭ تۇرمۇشىغا بۇقەدەر كۆڭۈل بۆلسە - ھە» پرژىۋالىسكىي كۈنچىققانبەگكە قايىل بولۇپ ، ئىچىدە ئۆزىگە شۇنداق دېدى .

ئۇلار تاشتالى بىلەن ئاقمۇناقنىڭ مەسلىھىتى بويىچە ، قومۇش ساتمىلىق مەھەللىدىن ئىككى يۈز مېتىرچە نېرىدىكى بىر قۇملۇق تۈزگە چېدىرلىرىنى تىكىشتى .

— ئامال يوق ، — دېدى پرژىۋالىسكىي كەچلىك تامىقىنى يەپ بولۇشقاندىن كېيىن ، — كۆلگە كىرەلمىگۈدەكمىز . كۈنچىققانبەگ بولمىسا ، بىزنى ھېچكىم كۆلگە باشلاپ كىرمىگۈدەك ، كۈنچىققانبەگ كەلگۈچە قىش كىرىپ قالىدۇ . دېمەك ، بىز مۇشۇ يەردە قىشلاپ قالىدىغان بولدۇق . بىر ھېسابتا بۇمۇ ياخشى بولدى . ھازىردىن باشلاپ قىشىچە چوڭ - كىچىك ياۋايى ھايۋانلاردىن تارتىپ ھەر خىل ئۇچار قۇش ، قۇرت - قوڭغۇز ، ھاشارات ، چەرەندە - پەرەندىگىچە ئەۋرىشكە يىغىمىز...

ئارىدىن بىر ھەپتە ئۆتە - ئۆتمەيلا پرژىۋالىسكىيلار بۇ يەردىكىلەر بىلەن چىقىشىپ كەتتى . بۇلار كېلىپ ئىككىنچى كۈنىلا ئاقمۇناق قايتىپ كەتتى . بۇلارنىڭ مۇشۇ ئەتراپتا بولىدىغان ھەممە ئىشلىرىنى تاشتالى ئورۇنلاشتۇرۇپ ، ھەل قىلىدىغاننى ھەل قىلىپ ، يوق نېمىسىنى تەل قىلىپ بېرىپ تۇردى . پرژىۋالىسكىي چېدىرىدا ئولتۇرۇپ خاتىرىسىگە مۇنۇلارنى يازدى :

... « بىر كۈنى مەن مەھەللىدىكى كىشىلەر بىلەن بىر قاراڭغۇ قومۇش ساتمىدا ئولتۇرۇپ پاراڭلاشتىم . ئۇلار ھەيرانلىق بىلەن ماڭا قاراپ ئولتۇراتتى . خىياللىرىم مېنى قومۇش ساتمىدىن ئاچىقىپ يىراقلارغا پەرۋاز قىلدۇردى ... پەن - مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان بۇگۈنكى زاماندا ، بىز ياۋروپالىقلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىلىقى قانچىلىك يىراقلاپ كەتكەن بولغىيدى - ھە !؟ بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزمۇ تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى زامان ياۋروپا مىللىتىگە ئايلانغۇچە بولغان ئارىلىقتا قانچىلىك بەدەللەرنى تۆلىگەن ، قانچىـ

لمغان كىشىلەرنىڭ يۈرەك قېنى سەرپ قىلمىغان بولغىيدى؟ ... ئالدىمدىكى لوپلۇقلار يەنىلا ھەيرانلىق نەزىرى بىلەن ماڭا قاراپ ئولتۇراتتى . ئۇلار ماڭا ھەيرانلىق بىلەن قارىغانسېرى ، مېنىڭ بۇ كىشىلەرگە بولغان قىزىقىشىم تېخىمۇ ئېشىپ بېرىۋاتاتتى . ئەنە ئاشۇ پاپانسىز جەزىرىنىڭ گىرۋىكىدە ، ئەنە ئاشۇ سىرلىق كۆلنىڭ ساھىلىدا ، ئەنە ئاشۇ دۇنيادىن ئايرىلىپ ياشاۋاتقان يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ ، ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى سىرلىق تۇرمۇش مەنزىرىسىنى تەسەۋۋۇر قىلدىم... »

7

قىش بىلەن باھار ئىككى پەسىل ئاچىلىنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ قالدى . قىش ئۇيان كېتىدۇ ، باھار كېلىدۇ ، ئۇچەكتىكى جانىۋارلار قىمىرلاشقا باشلايدۇ . پرژىۋالسكىيلار مىدىرلاشنى باللا دۇرلا باشلىۋەتتى . ئۇلار لوپ كۆلىنىڭ باشلىنىش ئېغىزى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ھاۋزىسىدىكى ۋاستىچى كۆللەر — چىۋىنكۆل ، قارابوران[1] ، قاراقوشۇن ۋە تاتىما كۆللىرى ئەتراپىدا قىشلاپ قېلىشنى ئويلىمىغاندەك ، تەكلىماكانىنىڭ قۇرغاق سوغۇقىنىڭ جاننى ئېلىپ ياندا قويىدىغان بۇقەدەر دەھشەتلىك ئىكەنلىكىنمۇ تەسەۋۋۇر قىلمىغانىدى . 11 ـ ئاي بىلەن تەڭلا باشلانسا ، قۇيرۇقى 2 ـ ئاينىڭ ئونلىرىغىچە سوزۇلىدىغان شامال ، بوران ، بولۇپمۇ شىددىتىدىن ھەر ـ ھەر قۇم دۆۋىلىرىنى ئازگالغا ، ئازگال ، پەسلەرنى قۇم دۆڭلىرىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدىغان شۇنداق ، قارا بوران ، قارا قۇيۇنلار ئۇلارنى ئۇچەككە كىرگەن قۇرتتەك چىدىرغا بەند قىلىپ قويۇپ بىزار قىلىۋەتكەنىدى .

ھېلىمۇ ياخشى ، سوغۇق باشلىنىشتىن ئىلگىرىلا كۈنچىقاردا بەگ كېلىپ قالدى . ئەسلىدە 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرى قايتىپ كېلىشى كېرەك ئىدى . دىلىپارغا كەلگەندە ئۇ يەردىكىلەردىن : «جاھاز

① قارابوران كۆلىنى تارىختا يەنىلا «قارا كۆل» دەپمۇ ئاتىغان .

ىنىڭ يىراق بىر يېرىدىن غەلىتە سىن - تۈسلۈك ، قۇشقاچتەك ۋىچىرلاپ گەپ قىلىدىغان ئادەملەر سىزنى ئىزدەپ ئابدالغا كەتتى» دەپ ئاڭلاپ ، ئارىلىقتىكى مەھەللىلەردە تۇرمايلا يېتىپ كەلگەنىدى .

زامانخان يېزىپ بەرگەن ، خەتنى پرژىۋالىسكىي كۈنچىققانبەگكە بەردى .

كۈنچىققانبەگ قەغەزنى قولىغا ئېلىپ قارىۋەتكەندىن كېيىن ، پرژىۋالىسكىيغا قاراپ :

— بۇ نېمە ؟ نېمە قىلىمەن بۇنى ؟ — دەپ سورىدى .

پرژىۋالىسكىي كۈنچىققانبەگنىڭ ساۋاتسىزلىقىنى بىلدى .

— ئۆزىنى «ئالتە شەھەر ئاتىسى» دەۋالغان ياقۇپبەگنىڭ يېقىن بىر ئادىمى بىزنى كورلىدىن كۆنچىگە ئەكېلىپ قويۇپ سىزگە قارىتىپ بۇ خەتنى يېزىپ بەرگەن ،— پرژىۋالىسكىي بۇ گېپىنى دەپ بولۇپ ، كۈنچىققانبەگنىڭ قولىدىن خەتنى ئېلىپ ئابدۇللاغا بېرىۋېتىپ ،— خەتنى كۈنچىققانبەگكە ئوقۇپ بەر ،— دېدى .

ئابدۇللا خەتنى ئوقۇپ بەردى . خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى :

«كۈنچىققانبەگ ، مەنكى بەدۆلەت ياقۇپبەگنىڭ ئوڭ قول باش مىرزىسى زامانخان ، رۇسىيە دۆلىتىنىڭ ئۈچ ئادىمى لوپ كۆلى ، ئالتۇنتاغنى تەكشۈرگىلى سىلەر تەرەپكە كەتتى . باشلىقى پرژىۋالىسكىي . ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈش ئىشلىرىغا يېقىندىن ياردەمدە بولىغاندىن سىرت ، تۇرمۇش ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ قويارسىز... »

كۈنچىققانبەگ قەغەزگە مۇشۇنداق جىجىلغان نەرسىنى خەت دەيدىغانلىقىنى ئاتىسى بىلەن قەشقەرگە بارغاندا ئاڭلىغان ، كۆرگەنىدى . بۇ خەتتىكى «بەدۆلەت» «مىرزا» دېگەن سۆزلەرنى بىلمىسىمۇ ، ياقۇپبەگ توغرىسىدا ئالدىنقى يىلى كورلىغا بارغاندا مەدىل

ئاسقالدىن ئاڭلىغان . «بۇ ئۆتمۈرۈنچۈلەر ئۈنى قانداق ئادەم دەيدۇ-غاندۇ ، ئاڭلاپ باقاي» ، كۈنچىققانبەگ شۇنى ئويلىدى- دە :

— ياقۇپبەگ نېمىش قىلىدىغان ، قانداق ئادەم؟ — دەپ سورىدى .

— ئۇ سىلەرنىڭ بۇ يۇرتتىن ئەمەس ، باشقا بىر يېراق يۇرتتىكى قوقان دېگەن يەردىن . ئۇ يەردە جان باقالماي ، بىر خوجىغا ئەگىشىپ يۇرتۇڭلارغا كېلىپ قالغان . كېيىن شۇملۇق قىلىپ يۇرۇپ يۇرتۇڭلارغا بەگ بولۇۋالغان . ھازىر ئۇنىڭ بەگلىكى خاراب-لىشىپ ، ئوسال كۈنگە قالدى ، — دەپ پرۇفېسسكي ياقۇپبەگ توغرۇلۇق قىسقا ، چۈشىنىشلىك قىلىپ سۆزلەپ بەردى .

«ھە ، بۇمۇ مەدىل بوۋايدەك ئۈنى ياقتۇرمايدىكەن» دېدى ئىچىدە كۈنچىققانبەگ .

— ھازىر كۆلگە كىرسەڭلارمۇ بولىدۇ ، لېكىن كېمە كىچىك ، شامال قاتتىقراق چىقىپ قالسا ، كېممىدە ئولتۇرالمايسىلەر . ھايۋان ، ئۇچار قۇش ئوۋلايدىغان ، يەنە باشقا ئىشلىرىڭلار بار ئىكەنغۇ . شۇنى قىلغاچ تۇرۇڭلار . ئەتىيازلىققا چوڭ كۆلگە كىرىدىغاندا ئوبدان كېمىچىلەردىن قوشۇپ بېرىمەن ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .

بۇ پرۇفېسسكىيلارنىڭ كۆڭلىدىكىدەك گەپ بولدى . ئۇلار ئۆزلىرىمۇ : «كۈنچىققانبەگ كەلگۈچە قىش چۈشۈپ كېتىدۇ . ئۇ-نىڭغىچە ئۆزىمىزنىڭ ئەۋرىشكە يىغىدىغان ئىشلىرىنى قىلغاچ تۇرايلى» دەپ مەسلىھەتلەشكەنىدى . ئۇلار مۇشۇ مەسلىھىتى بويىچە جىم ياتمىدى . قاتتىق سوغۇق ، شامال ، شۇرغان باشلىنىپ چېدىرغا بەند بولۇپ قالغۇچىلىك ئارىلىقتا ، چوڭ - كىچىك بولۇپ خېلى نۇرغۇن ئەۋرىشكىلەرنى يىغىپ ، قۇرۇتىدىغانىنى قۇرۇتۇپ ، قاتۇرىدىغانىنى قاتۇرۇپ قاچىلىۋالدى . قۇرۇتىدىغان ، قاتۇرىدىغان ئىشلارغا يەرلىك كىشىلەر بەك ئۇستا . تۇزلاپ ، قۇمغا كۆمۈپ قويسا ، بىر ھەپتىدە تۇز قاتۇرۇپ ، قۇم نەملىكىنى تارتىپ ، مۇمىيانىڭ ئۆزىلا قىلىپ قويىدۇ . پرۇفېسسكىيلار بۇ ئەپلىك ، ئاسان

ئامالنى ئابداللىقلاردىن ئۆگىنىۋالغىنىغا بەك خۇش. تېخى يەنە پرۇفېسسور بىلەن ئىۋان كوزمىچ كېمە تاياشنى، كېمىدە تۇرۇپ شاشقاقتا بېلىق تۇتۇشنىمۇ خېلى ئوبدان ئۆگىنىۋالدى.

— قىسقا، تار كېمىنى تايماق نېمانداق تەس، — دېدى بىر كۈنى ئىۋان كوزمىچ پالاق بىلەن چۈشەنكۆلدە بىرنەچچە ئابداللىقلار بىلەن كېمە تاياۋېتىپ، پرۇفېسسورغا، — قارىغىنا ئۇلارغا، تەۋرىنىپمۇ قويماي غۇيۇلداپ كېتىۋاتقىنىنى.

— دەريا، كۆل، بېلىق، كېمە بۇلارنىڭ هاياتى، تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك تۇرسا، هاياتلىق، تۇرمۇش ئېهتىياجى بۇلارنى مۇشۇنداق ئۇستا قىلىۋەتكەن دېگىنە. بىز قىشنى قانداق چىقاردۇق؟ قۇم، بورانىنىڭ دەستىدىن زار - زار قاقشاپ، بەزىلەرنىمىز بۇ يەرگە كېلىپ قالغىنىمىزغا مىڭ پۇشايمان قىلدۇق، — پرۇفېسسور هاياجانلىنىپ قالدى، — بۇلار — تەكلىماكانلىقلارچۇ، خۇددى هېچ ئىش بولمايۋاتقان تەرزدە ئاشۇ قومۇش ساتمىدا، قومۇش ساتمىلىق گەمىلەردە ئۇن - تىنىمىز ياشاپ قىشنى چىقاردى. قارىسام بۇلار تەبىئەت بىلەن يىر گەۋدىلىشىپ كەتكەندەك قىلىدۇ، — دېدى ئۇ.

مىرئەخمەت قۇلىقىغچە قىزىرىپ، جايىدا قىمىدىنىپ قويدى.

تالادا مېڭىش تۇگۇل كۆزنى ئېچىشقىمۇ مۇمكىن بولمايدىغان بوران، شۇنىرغانلاردا تاشتالى تاغا بىرنەچچە قېتىم بىر - ئىككى ئادەم بىلەن پرۇفېسسورنىڭ چېدىرىغا كىرىپ ئۇلاردىن ئەھۋال سورىدى، قايسى ئەھۋالدا قانداق قىلىشنى ئۆگىتىپ، تاپىلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى.

— سىبىرىيىنى سوغۇق دەيمىز، ئىنتايىن سوغۇقلۇقىدىن هۆكۈمەت ئېغىر جىنايەتچىلەرنى تەلىيى بولسا ساق قالار، بولمىسا شۇ يەردە توڭلاپ ئۆلەر، دەپ سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىدۇ. ئۇ يەردە سوغۇق قاتتىق بولغىنى بىلەن پات - پات قار يېغىپ تۇرىدۇ. يەردە سوغۇق قاتتىق بولغىنى بىلەن پات - پات قار يېغىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە قارمۇ ياغمايدىكەن، ئازراق نەملىكمۇ يوق ئىكەن ئەمەس-مۇ. قۇرغاق سوغۇق جاندىن ئۆتۈپ كېتىدىكەن، — ئىۋان كوز-

مىچمۇ ھېس قىلغانلىرىنى دېمەكتە ، — مەن بۇلارنىڭ جېنىنى پولات جانمىكىن دەيمەن . يا ئىسسىقتىن زارلانمىسا ، يا سوغۇقتىن قاقشىمىسا...

— بۇ يەردىكى دۇنيانىڭ ھېچ يېرىنىڭكىگە ئوخشمايدىغان پەۋقۇلئاددە جاپالىق شارائىت بۇلارنى شۇنداق چىنىقتۇرۇپ چىداملىق ، قەيسەر قىلىۋېتىپتۇ...

پرۇزىۋالىسكىينىڭ ئاخىرى چۇشمىگەنىدى ، چىدىرغا تاشتالى تاغا كىرىپ كەلدى :

— قايسى كۇنى چوڭ كۆلگە[1] بارساق بولىتتى ، دېگەن گېپىڭلارنى كۇنچىقانبەگكە مەلۇملىغانىدىم . ئۇ يەردىن ئادەم كېلەلمەيدىكەن . بىز ئۇچ كېمە بىلەن ئۇچ ئادەم قوشۇپ بېرەيلى . قاچان ماڭسىڭلار ، بىزنىڭ ئادەملەر تەييار ، — دەپ قويۇپ چىقىپ كەتتى...

يەر - جاھان خېلى ئىللىپ قالدى ، شامال ، بوراننىڭمۇ قۇيرۇقى قىسىلدى . مەسلىھەت بويىچە پاۋىل كوسىنوف بىلەن مىرئەخمەت قايسى خىلدىكى بولمىسۇن ئەۋرىشكە توپلىغان چىدىرلارغا قاراپ قالىدىغان بولدى ، ئۇچ كېمىچى بىلەن قالغانلار بولۇپ يەتتە ئادەم چۈنكۆلدىن باشلاپ لوپ كۆلىگە قاراپ سەپەرنى باشلىۋەتتى .

چۈنكۆل ، قارىبوران كۆلى چوڭ ئەمەس ئىدى ، لېكىن پرۇزىۋالىسكىي كېمىدە ئۆرە تۇرۇپ دۇربۇن بىلەن قارىغىمۇ بۇ كۆللەرنىڭ نېرىقى چېتىنى كۆرەلمىدى ، چۈنكى ئۇنىڭ ئالدىنى ئېگىز غالدىراڭ قومۇشلار يېشىل تام بولۇپ توسۇپ تۇراتتى .

— كوزمىچ ، — دېدى پرۇزىۋالىسكىي ، — ھازىر بىز ئۇدۇل لوپ كۆلىگە بارايلى ، بۇ كۆللەرنى يېنىشىمىزدا تەكشۈرسەك دەيمەن ، سېنىڭچە قانداق؟

— شۇنداق قىلايلى ، تېخى ئالتۇنتاغقىمۇ بارىمىز ئەمەسمۇ ، — دېدى كوزمىچ .

---

① چوڭ كۆل — لوپ كۆلىنى دېمەكچى .

قاربىوران كۆلىدىن تاتىما كۆلىگە ئۆتىدىغان تار ئېقىن — بولتاغا كەلگەندە ، پرۇنۇالىسكىي بىلەن كوزمىچ تەڭلا :
— ۋوي ، كۆل تۇگىەپ قالىدىغۇ ، بىز نىەگە كېلىپ قالىدۇق ؟ — دەپ ئۆزلىرى ئولتۇرغان كېمە ئىگىلىرىدىن سورىدى .
— بىز ھازىر بولتادا كېتىۋاتىمىز . بۇنىڭدىن ئۆتسەكلا تاتىما كۆلىگە كىرىمىز ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي ئولتۇرغان كېمىنىڭ ئىگىسى . ئۇنىڭ ئىسمى تالقىن ، قىرىق نەچچە ياشتا بولۇپ ، ئۇستا كېمىچىلەردىن ئىدى . ئۇ تاتىما كۆلىگىچە بارغان ، ئەما قارىقوشۇن كۆلىگە بارمىغانىدى . تاتىما كۆلىدىن ئۆتسىلا قارىقوشۇن كۆلى ، ئۇنىڭ مۇشۇ باھانە بىلەن بۇ كۆلنى كۆرۈۋالغۇسى كېلىپ ، تەلەپ قىلىپ يول باشلىغۇچى بولغانىدى . كوزمىچ بىلەن ئوبۇل ئولتۇرغان كېمىنىڭ ئىگىسىنىڭ ئىسمى ھەبىتاي ، جىمنغۇر ئادەم ، يەنە بىر كېمىچىنىڭ ئىسمى ئايدىن .
— ياھ ، نېمانداق چوڭ كۆل بۇ ، لوپ كۆلىگە كېلىپ قالمىغاندىمىز ؟ — كوزمىچ بولتادىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئالدىدا كەڭ يېيىلىپ يانقان كۆلنى كۆرۈپ كېمىچى ھەبىتايدىن سورىدى .
— بۇ قارىقوشۇن كۆلى ، — ھەبىتاي جاۋاب بەردى .
كۆلنىڭ سىرتقى سازلىق تەرىپى يېكەنلىك بولۇپ ، كۆل ياقىلىرى بۇك غالدىراڭ قومۇشلۇق ئىدى . قۇرۇقلۇق ساھىلىنى كۆرگىلى بولمايتتى .
— بولتانىڭ ئىككى تەرىپىدە بېلىق جىق . مۇشۇ يەردە ئازراق بېلىق تۇتۇۋالايلى ، — دېدى تالقىن كېمىچى . پرۇنۇالىسكىي ئۇنىڭدىن سورىدى :
— بېلىق تۇتمىز دېسەك كەچكە قالمايمىزمۇ ؟
— ھامان مۇشۇ بولتانىڭ ئەتراپىدا قونىمىز . بۇنىڭدىن نېرىغا كەتسەك ، كېمىدە ئۇخلايمىز شۇ ، ئەتراپ كەڭ سازلىق ، بولتانىڭ سەل نېرىسىدا بىر قۇملۇق تۆپىلىك بار . شۇ يەردە ئۇخلاپ ، سەھەر مېڭىپ كەتسەك ، لوپ كۆلىگە كەچئارىسىدىن بۇرۇن يېرىۋالالايمىز .

كېمىچىلەرنىڭ دېگىنىدەك قىلماي بولمىدى ، لېكىن ئۇلار خاتىرجەم ئۇخلىشالمىدى . يىراق بىر يەرلەردە بۆرىلەر ھۇۋلاپ ، ئەنسىزچىلىكتە كېچىنى ئۆتكۈزدى.. بىر ـ ئىككىنى ئېتىۋالايلى دېسە ، بۆرىلەر يىراقتا ئىدى...

تالقىن كېمىچىنىڭ ئېيتقىنىدەك ، پرژېۋالىسكىيلار چوڭ كۆلگە كۈنپاتاردىن سەل ئىلگىرى يېتىپ كەلدى ..

پرژېۋالىسكىيلار قارىقوشۇن كۆلىدىن لوپ كۆلىگە ئۆتىدىغان بولتادا تۇرۇپ قاراپلا جاھان ئەھلىگە ، شۇنداقلا بۇلارنىڭ ئۆزىگىمۇ سىرلىق بىلىنىدىغان كۆلگە يېتىپ كەلگىنىگە ، تىلسىمانتەك كۆلـ نى كۆرۈۋاتقىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمەيتتى . سىرلىق كۆل ئۇلارنى قۇچىقىنى كەڭ يېيىپ كۈتۈۋالدى . ئاستا ـ ئاستا ئۆرلەۋاتقان كەچكى شەپەقنىڭ قىزىل شولىسى كۆل باغرىدا چوغدەك چاقناپ جۇلالايتتى . شۇ تاپتا كۆل شۇ قەدەر تىمتاسكى ، خۇددى تىلسىملاپ قاتۇرۇپ قويغاندەك ، كۆل يۈزىدە ئازراقمۇ چايقىلىش يوق ئىدى . كۆلنىڭ تىلسىملىق جىملىقىنى بۇزۇپ ، يىراق بىر يەردىن سوزۇپ ئېيتىلغان ناخشا ئاۋازى كەلدى . سوزۇپ ئېيتىلغان ناخشا ئىنتا يىن مۇڭلۇق بولۇپ ، تەبىئەتنىڭ ، جەمئىيەتنىڭ يەكلىشىدىن چەتـ كە چىقىپ قېلىپ ، ئىنسانىيەت دۇنياسىدىن ئايرىلىپ ياشاۋاتقان لوپ خەلقىنىڭ يېتىملىق مۇڭىنى تۆكۈۋاتقاندەك قىلاتتى .

— بۇ ناخشا قايسى تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتىدۇ ؟ — پرژېۋالىسـ كىي سورىدى .

— قارىقوشۇن كۆلى تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتىدۇ . كېچىلىك بېـ لىق تۇنقىلى چىققانلار گۆلمە چۈۋۈپ قويۇپ ، قوشۇق ئېيتىۋاتـ دۇ ، — دېدى تالقىن .

پرژېۋالىسكىيلار كۆنچى كەنتىدىن ئاقسۇپا ، دىلىپارغىچە ، دىلـ پاردىن قاراداي ، كونا ئابدالغىچە بولغان ئارىلىقتا ، ئابدالغا كەلـ گەندىن كېيىنمۇ ناخشىنى كۆپ ئاڭلىدى ، ئۇلارمۇ مۇڭلۇق ئىدى ، بۇ قېتىمقىسى نېمە ئۈچۈندۇر ئۇلارنىڭ يۈرىكىنى ئەزدى .

پرژېۋالىسكىي بىلەن ئىۋان كوزمىچ بىردىن ئىككى كېمىگە

چىقىپ تالقىن بىلەن ھەبىتاينىڭ باشلىشىدا كۆلنى ئىچى تەرىپىدىن تولۇق ئايلىنىپ تەكشۈرۈپ چىقىدىغان ، ئاندىن سىرتىدىن ئايلىنىپ تەكشۈرەيدىغان ، ئوبۇل ، ئابدۇللا ئىككىسى كېيىنچى ئايدىن بىلەن مۇشۇ ئەتراپتىن يىراق كەتمەي جېنى بارلىكى نەرسە بولسا تۇتقاچ تۇرىدىغان بولدى .

پرژىۋالسكىيلار ئايلىنىشنى باشلىدى . كۆلنىڭ ئىچى سۇ ، چۆرىسى بۇككىدە قومۇشلۇق بولغاچقا ، كۆرەي دېسە سۇ بىلەن قومۇشتىن باشقا نەرسە يوق ئىدى . پرژىۋالسكىي كېيىنى تېزرەك تاياتتى ، بەزى چاغدا توختىتىپ شۇرۇق بىلەن سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ئۆلچەيتتى ، يەنە بەزىدە دۇربۇن بىلەن ئالدى ـ ئارقىسىغا ، ئىككى يېنىغا قارايتتى ، كېيىنى توختاتقۇزۇپ دەپتىرىگە بىرنېمىلەرنى يازاتتى . كۆل جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇنچاق بولۇپ ، شىمال تەرىپى سەل كەڭ ئىدى .

— كۆنچى دەريا كۆلگە مۇشۇ تەرەپتىن قويۇلىدۇ ، — دېدى ھەبىتاي كېيىنچى ، — بۇنى قېشىدىن بىلمىسە ، ئىچىدىن بىلگىلى بولمايدۇ .

سەھەردە باشلانغان ئايلىنىش كەچكە يېقىن ئاران تۈگىدى . ئەگەر كېيىنى شۇرۇق بىلەن تايماي پالاق بىلەن تايسا ، ئۇچ كۈندىمۇ ئايلىنىپ بولغىلى بولمايتتى .

— كۆلنىڭ چوڭلۇقىنىڭ زادى قانچىلىكلىكىنى سىرتىدىن بىلمىسە ، ئىچى تەرىپىدىن قىياس قىلغىلىمۇ بولمىغۇدەك ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— دۇربۇننىڭ كۆرسەتكۈچىدىن قارىسام ، ئىچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى يۈز كىلومېتىر ، كەڭلىكى يېگىرمە بەش كىلومېتىردەك قىلىدۇ . زادى قانچىلىك ئۇزۇن ، قانچىلىك كەڭلىكىنى سىرتىنى ئايلانغاندا بىلىمىز ، — دېدى پرژىۋالسكىي . كوزمىچ ھەيران قېلىپ سورىدى :

— قانداق ئايلىنىمىز ، پىيادىمۇ ؟

— بىزنىڭ كېلىشتىكى مەقسىتىمىز ، مۇشۇ كۆلنىڭ جۇغراـ

پىيىلىك ئورنىنى ، تۆزۈلۈشىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك تەرەپلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش . پىيادە تەكشۈرگەندىلا ، كۆزلىگەندەك مەقسەتكە يېتىمىز . مۇشۇنداق قىلمايمۇ ئامالمۇ يوق . ئاتلىرىمىز مەھەللىدە قالدى .

شۇنداق قىلىپ ، ئارام ئالغاچ ئىككى كۈن پۈختا تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن ، پرژىۋالسكىي ، كوزمىچ ، ئابدۇللا ، ئوبۇل تۆتى يېمەكلىك ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلەرنى كۆتۈرۈشۈپ بەش - ئالتە كۈننى قارىلاپ يۈرۈپ كەتتى . كېمىچىلەرنىڭ بىللە ئايلىنىش - ئايلانماسلىقىنى ئۇلارنىڭ ئىختىيارىغا قويدى . كېمىچىلەر : «بۇلار كۆلنى ئايلىنىپ نېمە قىلماقچى ، كۆل ياقىسىدىن بىر نەرسە ئىزدەمدۇيا ؟» دېيىشىپ ، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىدىن سەل گۇمانلىنىپ قالدى ، شۇنداقلا : «ئابداللىقلاردىن ھازىرغىچە ھېچ-كىم بۇ كۆلنى ئايلىنىپ چىقمىدى ، ئايلىنىپتۇ ، دېگەننىمۇ ئاڭلىماپتۇق . مۇشۇلار بىلەن ئايلىنىپ كۆرۈپ باقمايلىمۇ» دېگەن قىزىقىش بىلەن ئۇلارمۇ بىللە ماڭدى...

ئايلىنىپ كەلگەندىن كېيىن ، پرژىۋالسكىي تەسىراتىنى خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازدى :

... «يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ، ھازىرقى لوپ كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا بولغان ئۇزۇنلۇقى قېرى يۇز كىلومېتىر ئەتراپىدا ئىكەن . تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى لوپ كۆلىدە ئاخىرلىشىدىكەن . كۆلنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا چەكسىز كەتكەن شورتاڭ ھاسىل بولۇپ ، ئۇ يەر كۆز يەتكۈسىز قومۇشلۇق بىلەن قاپلانغانىكەن... پۈتكۈل لوپ كۆلىنىڭ سۇ يۈزى خېلىلا تۆۋەن بولۇپ ، ئادەتتىكى چوڭقۇرلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا ئىكەن . بەزى جايلىرىنىڭ ئىككى مېتىر ، ئايرىم جايلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ھەتتا بەش مېتىرمۇ كېلىدىكەن . بىزنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىمىزدىكى ئەڭ چوڭ تەسىراتىمىز ، لوپ كۆلىنىڭ سۇ مىقدارىنىڭ يىلدىن - يىلغا ئازىيىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىش

بولدی . چۈنكى ، تاريم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى لوپ كۆلە-
نىڭ قۇيۇلىدىغان سۇ زاپىسى كۆرۈنەرلىك ئازىيىۋېتىپتۇ . لوپ
كۆلىدىكى سۇ مىقدارىنىڭ مەزگىلسىز ھالدا كۆپىيىدىغانلىقى ۋە
ئازىيىدىغانلىقى توغرىسىدا يەرلىك ئاھالىلەر ئىچىدىكى ياشانغان
كىشىلەرمۇ گۇۋاھلىق بېرەلمەيدۇ . ئومۇمەن ئېيتقاندا ، لوپ
كۆلى ئاستا - ئاستا ۋە تىنىمسىز رەۋىشتە تارىيىۋېتىپتۇ . ئېخىمۇ
ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا ، قۇرۇپ كېتىشتىن ئىبارەت ئېچىنىشلىق
تەقدىرگە قاراپ يۈزلىنىۋېتىپتۇ . بىز بۇ نۇقتىنى ، لوپ كۆلىنىڭ
ئەتراپىدىكى گويا قىسماققا ئوخشايدىغان پايانسىز شورتاقلىقنىڭ
بارغانسېرى كۆل يۈزىنى تارايتىپ بېرىۋاتقانلىقىدىن تېخىمۇ چوڭ-
قۇر ھېس قىلدۇق» .

ئالتە ئاتلىق ، مىنگەن تۆگىلىرىگە يەنە بىرىدىن تۆگە چېتىۋال-
غان ئۇچ تۆگىلىك جەمئىي توققۇز كىشى چاقىلىق دەريانىڭ
بويلاپ چىمەنتاغقا قاراپ كېتىۋاتماقتا . تۆگىلەرنىڭ قەدەم رېتىمى-
گە ماس ھالدا ئاڭلىنىۋاتقان كولدۇرمىلارنىڭ ئاۋازى ئادەمزات
كەمدىن - كەم ئاياغ باسىدىغان سىرلىق بۇ ماكانىنىڭ خاتىرجەملى-
كىنى بۇزۇۋاتقاندەك ھەم ۋەھىمىلىك ، ھەم شۇنچە سۈرلۈك ئىدى .
يىراقلاردا ھەر كۈنى تونۇش ئاۋازلارنى ئاڭلاپ كۆنۈپ كەتكەن
ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلار بۇ غەلىتە ئاۋازدىن ئەنسىزلىشىپ ،
پاتاقلىرىنى سوزۇشۇپ قاراشماقتا...

— ئەجەب ىمرەندە بىر كۈن بولسىمۇ تۇرمىدۇق . ئۇ بىر كونا
خارابىلىكتەك تۇرىدۇ ، كۆرۈپ باقىدىغان ئىش ئىدى .

— بىز ئارخېئولوگ ئەمەس ، ئېكسپېدىتسىيىچى . كۆرگىنى-
مىز بىلەن ھېچقانداق چۈشەنچىگە ئېرىشەلمەيمىز .

— چاقىلىق ئادىمى ئاز ، كىچىك كەنت بولسىمۇ ، تۈپرىقى
مۇنبەت ، ئىقلىمى ياخشى جاي ئىكەن ، يەنە ئىككى كۈن تۇرۇ-

ۋەتمىدۇق .

— ئۇچ كۈن تۇردۇققۇ . «تاشبازار» دەپ ئاتىلىدىغان قەدىمكى قەلئەسىنى كۆردۇق ، كىشىلەردىن ھازىرقى چاقىلىقنىڭ قانداق بەرپا بولغىنىنى بىلدۇق ، خوتەن ، كىرىيىلىك ئۇۋچىلارنىڭ ئالتۇنتاغقا بېرىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئاڭلىدۇق . بىزگە كېرىكى شۇلار . بىزنىڭ يىگىرمە - ئوتتۇز كۈندەك ۋاقتىمىز قالدى . بۇ يەردىن قايتىپ ئۇچىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىگە تەييارلىق قىلىمىساق بولمايدۇ .

— نەگە بارىمىز ؟

— لىخاساغا .

ئىۋان كوزمىچ پرژىۋالىسكىيغا قاراپ قويدى . «بۇ ئادەمنىڭ جېنى پولاتمىكىن» ئۇ ئىچىدە شۇنداق ئويلىدى .

— چىمەنتاغدىن ئۆتسەك ئالتۇنتاغمۇ ؟ — پرژىۋالىسكىي چاقىلىقتىن ياللىغان خوتەنلىك ئۇۋچى مەتسىدىقتىن سورىدى .

مەتسىدىق ياش ۋاقتىدا ئاتىسى ۋە يەنە باشقا تۆت ئۇۋچى بىلەن خوتەندىن چىقىپ چەرچەن ئارقىلىق ئالتۇنتاغقا ئۇۋغا بېرىپ ، قايتىشىدا دەريا ياقىلاپ مېڭىپ چاقىلىققا بېرىپ قېلىپ ، ئۇ يەردىكى مۇنبەت تۇپراقنى كۆرۈپ ، ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ ئەكېلىپ ماكانلىشىپ قالغانلاردىن ئىدى . ئۇ ھازىر ئەللىك ياشنىڭ قارىسىنى ئېلىپ قالدى . ئوتتۇز يىلدىن بۇيان ئىككى يىلدا بىر دېگۈدەك ئالتۇنتاغقا ئۇۋغا چىقىپ تۇرىدۇ . چىمەنتاغ ، ئالتۇنتاغ ئۇنىڭغا بەكلا تونۇش ، قۇرۇم تېغىنىڭ سىرتقى تەرەپلىرى بىلەنمۇ خېلى تونۇش . پرژىۋالىسكىي ئويلىمىغان يەردىن مۇشۇنداق بىر يول باشلىغۇچىغا ئېرىشىپ قالدى . ياللانغۇچىنىڭ يەنە بىرى ھاشىم جەرەن ، بۇ كىشى چاقىلىقلىق ئۇۋچى .

پرژىۋالىسكىيلار ئابدالدىن ماڭىدىغاندا كۈنچىقانبەگكە دەپ يۇرۇپ بىر تۆگىگە ئىككىدىن ئات ھېسابلاپ ، ئالتە ئاتقا ئۇچ تۆگە تېگىشىۋېلىپ ، يەنە بىر تۆگىنى ئىككى چېدىرغا تېگىشىۋالغانىدى . ئۇلار چىمەنتاغقا كەلدى . تاغنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى ، تاغنىڭ

قوۋۇرغىسى ياكى تۆۋۈندىكى يۇرتلارنىڭ ھاياتلىق تومۇرىدەك جىرا ـ جىرالاردىن ئوقچۇپ ئېقىپ چىقىۋاتقان دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ كۆپلۈكىدىن پرژىۋالسكىيلار ھەيران قالدى.

— ئالتۇنتاغنىڭ ئوت ـ چۆپ، سۇيى قانداقراق؟

— بارغاندا بىلىپ قالىسىلەر، ئۇ تاغنىڭ سۇيى، ئوت ـ چۆپ، يايلىقى بۇ تاغنىكىدىن ياخشى.

— ياۋايى ھايۋانلار باردۇ؟

— ئالتۇنتاغ ياۋايى ھايۋانلارنىڭ جەننىتى.

— قانداق ـ قانداق ھايۋانلار بار؟

— مەن ئىسمىنى بىلىدىغانلاردىن قوتاز، قۇلان، بۆكەن، قار يىلپىزى، ئارقار، بوز ئېيىق، ئاق ئۆچكە، كۆك ئۆچكە، تاغ تېكىسى، بۆرە، قار توشقىنى، قىزىل تۈلكە قاتارلىقلار، بىز ئىسمىنى بىلمەيدىغان يەنە جىق ھايۋانلار بار.

— ئۇچار قۇشلاردىنچۇ؟

— سېرىق، قوڭۇر، چىپار رەڭلىك بۇركۇت، لاچىن، قوڭۇر باش قاقىرا، ئۇلاي، قارا بويۇن لەيلەك، قىزىل لاچىن، چىپار باش غاز، قىزىل ئۆردەك، ئۇچلۇق تۇمشۇقلۇق ئۆردەك، ئاق بېلىقئالغۇچ، يېشىل باش بېلىقئالغۇچ قاتارلىق ئۇچار قۇشلار بار.

بۇ ياۋايى ھايۋان، ئۇچار قۇشلارنىڭ ئىسىم ـ تۇرىنى ئابدۇللا ئۇدۇللۇق تەرجىمە قىلىپ بەرگەندى، ھەممىنى ئاڭلاپ بولۇپ پرژىۋالسكىي بىلەن ئىۋان كوزمىچ مەتسىدىق بىلەن ھاشىم جەرەنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى.

— ياھ، بۇ ئالتۇنتاغ دېگەن ئاشۇ ئالتۇنلارنىڭ ئۇۋۇسىكەنغۇ، — ئىۋان كوزمىچ پرژىۋالسكىيغا قاراپ گېپىگە قوشۇپ دېدى، — ئوقىمىز تۇگىگۈچە ئاتايلى، بۇ يەردە بىز ئىسمىنى، رەڭگىنى ئاڭلىمىغان قۇشلارمۇ بار ئىكەن.

— ياۋا تۆگە بارمۇ؟ — پرژىۋالسكىي سورىدى.

— بۇ تاغلاردا ياۋا تۆگە يوق، چاقلىق بىلەن مىرەن ئارىلىقىدىكى قۇملۇقتا بار، دەپ ئاڭلىدۇق، كۆرۈپ باقمىدۇق.

— ئالتۇنتاغدا نېمىشقا تۆگە يوق؟

— بەك سوغۇقلۇقىدىنمىكىن ، سەۋەبىنى بىلمەيدىكەنمەن . تاغنىڭ يانباغرىغا چىقىپ قالساقمۇ ، دەم ئالالمايۋ قالغاندەك بولۇپ قالىمىز .

«سوغۇقلۇقىمۇ بىر گەپ ، ھاۋا شالاڭكەن ـ دە» دەپ ئويلىدى پرۇفېسسور ، مەتسىدىق ، ھاشىم جەرەنلەرنىڭ مەسلىھىتى بويىچە تۆگە بىلەن يۈكلەرنى چىمەنتاغ بىلەن ئالتۇنتاغ ئوتتۇرىسىدىكى توغرا ساي دەرياسى بويىدىكى بىر خوتەنلىك ئوۋچى ئائىلىسىگە قويۇپ كېتىدىغان ، ھاشىم جەرەن بىلەن ئوبۇل ئۇچرىغانلىكى ھايۋان بولسا ئوۋلاپ ، ھەربىر خىل ئۆسۈملۈكتىن ئىككىدىن ئەۋرىشكە يىغىپ بىر نەرسىگە باستۇرۇپ قۇرۇتۇپ تۇرىدىغان بولدى .

ئالتۇنتاغ جەنۇبتا قۇرۇمتاغ تىزمىسى بىلەن توسۇلۇپ ، شىمالدىن چىمەنتاغ ئارقىلىق تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ئىنتايىن مۇرەككەپ تاغ ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۆت مىڭ مېتىردىن ئاشىدۇ ، تاغلار ئارىلىرىدا قېلىنلىقى ئۇچ يۈز مېتىردىن ئاشىدىغان قۇملۇق ۋە قۇم دۆۋىلىرى بار . چوققىلىرى ئېگىز تەكلىماكانىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغاچقا ، ئادەتتىن تاشقىرى قۇرغاق ، مۇزلۇق بىلەن قاپلىنىش دائىرىسى كىچىك . پەقەت ئالتە مىڭ مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئىككى چوققىدىلا مۇز پارچىلىرى ، كىچىك كۆچمە مۇزلۇقلار ۋە ساڭگىلاپ تۇرىدىغان مۇزلۇقلار بار . ئەجەبلىنەرلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ھاۋا قاتلىمى ، كىلىماتى ئادەتتىن تاشقىرى قۇرغاق بولغىنى بىلەن بۇلاقلار تولا ، تېخى كىچىكمۇ ئەمەس . چوڭ ـ كىچىك بۇلاقلار ئۇچ مىڭدىن ئاشىدۇ . بۇ بۇلاقلار ئىچىدە قۇمبۇلاق ھەممىدىن مەشھۇر ، بۇلاق يۈزىنىڭ دېئامېتىرى ئىككى يۈز مېتىر ئەتراپىدا

پرۇفېسسورلار جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ئىنتايىن مۇرەككەپ ، ئاز ئۇچرايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە تاغقا ئىچكىرىلەپ كىرەلمىدى . بۇنىڭدىكى مۇھىم بىر سەۋەب ، ھەر خىل تىپتىكى

هايۋانلارنى ئوۋلاش بىلەنلا بولۇپ كەتتى. يەنە بىر سەۋەب، جىلغا - جىرالارنىڭ خەتەرلىكلىكىدىن قورقتى.

— ئاۋۇ يوغان، ئۇچلۇق مۇڭگۈزلۈك، يۇڭلۇق قارا نەرسە نېمە؟ — پرژىۋالسكىي ئارىلىقتىكى تاغقا يانباغرلاپ چىقىپ كېتىۋېتىپ، ئالدىدىكى ئېگىز تاغدا تۇرغان ھەيۋەتلىك بىر نەرسىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ سورىدى.

— قوتاز، — مەتسىدىق جاۋاب بەردى، — بۇنى ئالتۇنتاغ قوتىزى دەيمىز. بۇ، بۇقىسىكەن.

ئالتۇنتاغ ياۋا قوتىزى قارا رەڭدە بولۇپ، يۇڭلىرى ئۇزۇن، بۇقىلىرىنىڭ پاتاك، كۆكرەك ۋە قورساق قىسمىدىكى يۇڭلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر غۇلاچچە كېلىدۇ، يەرگە سۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، يۇگۈرسە ياكى شامال چىقسا، يۇڭلىرى لەپىلەپ ئاجايىپ كۆرۈنىدۇ، كۆكرىكى كەڭ، بۇرۇن تۆشۈكى يوغان، دېڭىز يۇزىدىن ئۇچ مىڭدىن ئالتە مىڭ مېتىرغىچە بولغان ئېگىزلىكتە ياشايدۇ. ئۇ مۇشۇ ئېگىزلىكنىڭ ھۆكۈمرانى. يوغان، نەيزىدەك مۇڭگۈزى بەلەن ھەرقانداق هايۋاننى قورقىتىدۇ، قوڭۇر ئېيىق، ۋەھشىي يىلپىزمۇ ئۇنىڭ قارىسىنى كۆرسە بەدەر تىكىۋېتىدۇ.

پرژىۋالسكىي ئوقنىڭ يېتىش - يەتمەسلىكى بەلەن ھېسابلاشماي، بۇ غەلىتە هايۋاننى ئېتىپ باقماقچى بولدى. «ياۋا تۆگىدىن بىرنىمۇ ئېتىۋالالمىدۇق. مۇشۇنىڭدىن بولسىمۇ بىرنى ئېتىۋالسام بولاتتى». پرژىۋالسكىينىڭ ئىچىگە مۇشۇ جىن كىرىۋالىپ، ئۇنى دەيدىگە سېلىپ قۇتراتقىلى تۇردى. تۇرغىلى بولمىدىغان ئەپلىك بىر يەرگە بارماقچى بولۇپ، پىلىسىرات كۆۋرۈكىدەك بىر يەردە يېتىلىۋالغان ئېتىنى تارتتى، قورقۇپ دىر - دىر تىترەپ تۇرغان ئات ئالدى پۇتىنى يۆتكەپ بىر تاشقا قويۇۋىدى، تاش ئورنىدىن قوزغىلىش بىلەن تەڭلا ئاتمۇ هاڭغا دومىلىدى، پرژىۋالسكىي ئاتنىڭ تىزگىنى - چۇلۋۇرىنى قويۇپ بېرىشكە ئاران ئۇلگۈردى، هېلىمۇ دۇربۇن، كومپاسلىرى بوينىدا ئىدى. ئاتقا ئارتىقلىق لوپ خۇرجۇنى ئىچىدىكى بەزى نەرسىلەر ئات بىلەن بىللە

هاڭغا چۈشۈپ كەتتى . پرژىۋالىسكىي ئاتقا ئانچە ئىچ ئاغرىتمىدى ، خۇرجۇندىكى خاتىرە ۋە باشقا يازما ، سىزمىلىرىغا ئېسەنگىرىدى .

شۇنىڭدىن كېيىن تاغنى ئىچكىرىلەپ تەكشۈرۈش ئۇنىڭ خىيالىدىن كۆتۈرۈلدى . توغرىساي دەرياسى بويىدىن يىراق كەتمەي ئالتۇنتاغ ئېتەكلىرى بىلەن چىمەنتاغ ئېتەكلىرىدە هايۋان ، قۇشلارنى ئوۋلاش ، قۇرت ـ قوڭغۇز ، هاشاراتلارنى تۇتۇش ، خەس ـ گىياهلارنى يىغىش بىلەن يىگىرمە بەش كۈننى ئۆتكۈزدى . ئولجا ـ غەنىيمەتلىرى ، تۇتقان ـ يىغقانلىرى ئاز بولمىدى . يىگىرمە بەش دانە چوڭ ياۋايى هايۋان تېرىسى ، قۇرۇتۇلغان ، قاتۇرۇلغان هەر خىل قۇش بەش يۈزدىن ئارتۇق ، ئىككى مىڭدىن ئارتۇق قۇرت ـ قوڭغۇز ، هاشاراتلارنى ، خاتىرە ، قولىيازما ۋە باشقا ماتېرىياللارنى تۈر بويىچە سەككىز ساندۇققا قاچىلاپ ، كەلگەن يولى بىلەن چاقىلىق دەرياسىنى بويلاپ قايتتى . «ئالتۇنتاغ هۆكۈمرانى» قارا ياۋا قوتازنى ئوۋلىيالمىغىنىغا پرژىۋالىسكىينىڭ كۆزى كەينىدە قالدى .

چاقىلىقتا تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ ، دۇمبە ـ قورساق ، بويۇن ، باش ، تۆت پۇت ـ پاچاق ، قۇيرۇق ـ پۈتۈن گەۋدە تېرىلىرى تولۇق ، تۇتاش سويۇۋېلىنغان ئىككى ياۋا تۆگە تېرىسى سېتىۋالدى . ياۋا تۆگە ئادەتتىكى تۆگىدىن گەۋدە ـ جۇغى زىلۋا ، بوينى ، قۇيرۇقى سەل قىسقا ، بېشى كىچىك ، پۇتى ئۇزۇن ، ئىنچىكە بولۇش ئالاهىدىلىكلىرى بىلەن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . پرژىۋالىسكىينىڭ كۆڭۈل تەكچىسىنىڭ بىر يېرىدە يەنىلا ياۋا تۆگىدىن بىرنى ئۆز قولۇمدا ئېتىۋالسام ئىدىم ، دېگەن ئۇمىد ـ ئىستەك چىرىغى پىلدىرلاپ تۇراتتى . «چاقىلىق بىلەن مىرەن ئارىلىقىدا ياۋا تۆگە باركەن» دېگەن ئۇچۇرغا بىنائەن تەۋەككۈل دەرياسىغا ئاخىرقى كېمىسىنى سېلىپ ، چاقىلىقتىن مىرەنگە ، مىرەندىن يېكەنبۇلجىمالغا بېرىپ ، ئۇ يەردىن چارىغىچە تارىم دەرياسىنى بويلاپ قايتماقچى بولۇشتى .

يەنىلا شۇ قۇملۇق ، شۇ قۇم دۆڭلىرى ، گويا ماڭغانغا تۈگىـ

مەيدىغاندەك قۇم دۆڭلىرى ئارىلىرىدىكى پەسلىكلەردە بىرەن ـ سىرەن ئۇچراپ قالمىدىغان يۇلغۇن ، ئاقتىكەن ، قامغاق ، چاكاندىـ مدىن بۆلەك ، شۇ ئۆلۈك قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق . قامغاق ، چاكاندىلارنى كۆرۈپ ، پرۇنۇالىسكىينىڭ پىلدىرلاپ قالغان ئۇمىد چىرىغىغا ياغ قۇيۇلغاندەك بولۇۋىدى ، ئۇمىدى ئارقىدىنلا يەنە سۇغا چىلاشقاندەك بولدى... مىرەنمۇ ئارقىدا قالدى . ئۇلار كۈنپېتىشقا يۇقىرى ئۆرلەپ يېكەنبۇلجىمالنى قارىلاپ يول ئالدى . يەنە شۇ قۇملۇق ، يەنە شۇ بېلىق قاسىراقلىرىدەك بىر ـ بىرىگە مىنگىشىپ تۇرغان سانسىز قۇم دۆڭلىرى ، تۆگىدىكى كولدۇرمىلار ئېلىۋېتىلـ گەن ئېكسپېدىتسىيە كارۋانىنىڭ جىم ـ جىم مېڭىشى ، تىمتاسـ لىقتا چۆمگەن قۇملۇقنى تېخىمۇ سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەندى .

— تۆگە ! بىر توپ ياۋا تۆگە ! — پاۋىل كوسمىنوف پەس ئاۋازدا ھاياجان بىلەن پرۇنۇالىسكىيغا خەۋەر قىلدى . پرۇنۇالىسـ كىي شۇئان ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى . بىر توپ ئەمەس ، ئانا ـ بالا ئىككى تۆگە ئىككى قۇم دۆڭى ئارىلىقىدىكى پەسلىكتە ئوتلاۋاتاتتى . پرۇنۇالىسكىينىڭ ئۆچەي دەپ قالغان ئۇمىد چىرىغى لاۋۇلداپ قالدى . ئۇ ھەمراھلىرىغا قۇم دۆڭى يېنىغا ئۆتۈپ تۇرۇشنى تاپىلاپ قويۇپ ، ئۆزى ئۆمىلەپ مېڭىپ كەتتى . ئانا تۆگە پات ـ پات بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا قاراپ قوياتتى ، بوتىلاق بولسا بىخىرامان باش كۆتۈرمەي چاكاندا يېمەكتە . بۇ قېتىم بۇ ئانا ـ بالا تۆگىنىڭ قىسمىتى شۇنداقمۇ ياكى پرۇنۇالىسكىينىڭ تەلىيى ئوڭ كەلدىمۇ ، تۆگىلەر ئۇنىڭغا كەينىنى قىلىپ ئوتلاۋاتاتتى . ھاۋامۇ قېتىپ قالغاندەك ، گويا بىر بەختسىزلىكتىن سۆكۈتكە چۆمگەندەك ، قىبل تەۋرىگۈچىلىكمۇ شامالدىن شەپە يوق تىمتاس ئىدى . پرۇنۇالىسكىي چاشقان ئوۋلىماق بولغان قۇۋۇ مۇشۇكتەك ، مىلتىقىنى سۆرەپ بىرقەدەم ـ بىرقەدەمدىن سۈرۈلۈپ ، سىلجىپ تۆگىلەرگە خېلى يېقىنلىدى . ئۇ ئەمدى بوتىلىقىنى ئاتايمۇ ، ئانىسىنمۇ ، دېگەن ئويلىنىشتا قالدى . «ئانىسىنى ئاتسام ، بالىسى تەنتەك قېچىپ كېتىدۇ ، بالىسىنى ئاتسام ، بالا مېھرى بىلەن

باغلانغان ئانا تۆگە يىراقتا كەتمەي ئەتراپتا بوزلاپ يۈرۈيدۇ ، ئۇنىمۇ ئېتىۋالىمەن» دەپ ئويلىدى ـ دە ، باش كۆتۈرمەي ئوتلاۋاتقان بوتىلاقنىڭ مېڭىسىنى قارىلاپ تەپكىنى باستى.

«پاك ! » بىلەن تەڭ بوتىلاق جايىغىلا يىقىلدى. پرژىۋالىسكىي شۇ ھامان مىلتىقىنىڭ زاتورىنى كەينىگە تارتىپ شاكالنى چىقىرىۋېتىپ يەنە ئېتىتىرىپ بولۇپ قارىۋىدى ، ئانا تۆگىنىڭ قارىسىمۇ يوق ، خۇددى بۇ قۇملۇقتا ئاشۇ بەختسىز بوتىلاقتىن باشقا تۆگە مەۋجۇت ئەمەستەك. پرژىۋالىسكىي ئۇنىڭ ئانىلىقىنىلا ئويلىدى ، يەنە بىر تەرىپىنى — ئۇنىڭ ياۋىلىقىنى ئويلىمىدى . ئانا تۆگە بولسا : «پاك ! » قىلغان ئاشۇ ئەجەل چاقىرغۇچى سادانى ئاڭلاپلا بالىسىنى ئۆز جېنىنى ئېلىپ قاچتى ، دەپ ، ياۋىلىقى ئېچىدە ئۆز مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن قاچقاندۇ.

پرژىۋالىسكىي ساقلىدى ، يېتىپ تۇرۇپ خېلى ساقلىدى ، «ھەي ، بالىسىنى ئاتقۇچە ئانىسىنى ئاتسامچۇ» دەپ ئۆزىنى پۇشايمان قامچىسىدا ساۋىدى...

پرژىۋالىسكىيلار شىنخىغا كەلدى . بۇ ، كۆنچى كەنتى بىلەن كورلىنىڭ تاق ئوتتۇرىسىدىكى مەھەللە ئىدى . ئۇلار كورلىغا قايتىشتا چوك يول بىلەن ماڭغانىدى.

— يەنە شۇ چىلبۆرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ قالمىزمۇ نېمە ؟ — دېدى كوسمىنوف.

— ئاران توپلىغان ئەۋرىشكىلىرىمىزنى ، بولۇپمۇ چوك ھايۋان تېرىلىرىنى تارتىۋالمىسلا بولىتتى ؟ — دېدى ئۇنىڭغا قارىتا ئىۋان كوزمىچ.

ئۇلار كورلا تەرەپتىن قاچقاندەك ئايىغى ئۆزۈلمەي كېلىۋاتقان يولۇچىلاردىن ياقۇپبەگنىڭ ھازىرمۇ كورلىدا ئىكەنلىكىنى ، كورلا ئېچىنىڭ ناھايىتى پاتىپاراقلىقىنى ، ھەر خىل گەپلەرنىڭمۇ جىقلىقىنى ئاڭلىدى.

مىرئەخمەت بىلەن ئوبۇل رىيازەت چېكىشتىن قۇتۇلغىنىدىن ، خوجايىنىنىڭ يېنىغا كېلىش ئالدىدا تۇرغىنىدىن خۇشال ئىدى ،

پرژىۋالىسكىي ئائىلىنغانلىرى بويىچە ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلدى : ئۇنىڭ كۆڭلى خاتىرجەم ئىدى .

قارىسۇنىڭ قارىسىنى كۆرۈپلا ، مىرزەخمەت بىلەن ئوبۇل : «زامانخانغا مەلۇم قىلايلى» دەپىشىپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىشتى . پرژىۋالىسكىيلار قارىسۇدىن ئۆتۈپ ، ئېگىز ئىرىقتا قايرىلىدىغان دوقمۇشقا كەلگەندە ئالدى تەرەپتىن بىر توپ ئاتلىقلار چىقىپ كەلدى . ئالدىدا كېتىۋاتقىنى بۇلارغا تونۇشلۇق زامانخان ئىدى . كودوپاتكىن بۇلتۇر كۈزدە كېلىپ كەتتى ، گوبىرناتور قورال — ياراغ ئەۋەتمىز دەپتىكەن ، لېكىن تېخىچە خەۋەر يوق ، ياقۇپبەگ ئالدىراپ قالدى ، — دېدى زامانخان ، پرژىۋالىسكىي بىلەن ياندىشىپ كېلىۋېتىپ .

ئۇلار كورلىغا كېلىشىگە ، ياقۇپبەگ خاس چىدىرخانىسىدا پرژىۋالىسكىي بىلەن كۆزمىچىنى قوبۇل قىلدى . پرژىۋالىسكىي سەككىز ئاينىڭ ئالدىدا ئۆزىنى كۆرسەتمىگەن ياقۇپبەگكە سەپسالدى . ئۇنىڭ ئالدىدا ئوتتۇرا بويلۇق ، بۇغداي ئۆڭ ، يۇمىلاق ساقالىلىق ، دوغلاق ، سەل جۇدەڭگۇ ، كۆزىدىن ئەنسىزلىك چىقىپ تۇرىدىغان ، پەرىشان چىراي بىر ئادەم تۇراتتى .

— مەن ھازىر سىلەرنى كۆرۈپ ، يېقىن دوستلىرىم بىلەن دىدارلاشقاندەك ئىنتايىن خۇشالمەن ، مېنىڭ ئۇمىدىمۇ سىلەر بىلەن ، رۇسىيە بىلەن دوست بولۇش ، — ئۇ شۇنداق دېگەچ پرژىۋالىسكىي بىلەن كۆزمىچقا بىردىن ئالتۇن ئۈزۈك تەقدىم قىلدى ھەم ئۇلارنىڭ گېنېرال ، گوبىرناتور فون . كائوفمان بىلەن گېنېرال كولپاكوۋسكىيلارغا ئەڭ قىزغىن سالىمىنى يەتكۈزۈپ قويۇش بىلەن ئۇلارنىڭ ياردىمىنى تەقەززالىقتا كۈتۈپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى دەپ قويۇشنى تەكرار — تەكرار تەكىتلەپ ئۆتۈندى . سۆھبەت ئۈزۈن داۋام قىلمىدى .

پرژىۋالىسكىيلار : «ھاۋانىڭ ياخشى ۋاقتى» دا كېتىۋالايلى ، دەپىشىپ ، ئەتىسى كەلگەن يولى بىلەن قايتماقچى بولۇشۇپ ، سەھەردىلا ئاتلىنىپ كەتتى . زامانخان ئۇلارنى كىچىك يۇلتۇز داۋىنى-

غىچە ئاپىرىپ ئۇزىتىپ قويغىلى يىگىرمىدەك مەھرەملىرى بىلەن مۇھاپىزەت قىلىپ بىللە يولغا چىقتى.

9

شەرقىي قۇرۇمتاغ بىلەن ئالتۇنتاغ ئوتتۇرىسىدىكى قارلىق دالا گويا پۈتۈن زېمىن ئاپئاق خەسىدىن يوپۇق يېپىنغاندەك ئىدى. شۇ قارلىق دالىدا گاھ ئۇدۇل، گاھ ئەگىپ، بەزىدە مۇدۇرۇلۇپ ئون ئىككى ئاتلىق ئادەم ئېغىر يۈك ئارتىلغان بەش تۆگىنى يېتىلەپ قاتارلىشىپ مېڭىپ غەربكە قاراپ كېتىۋاتماقتا. ئۇلار ئۇچىسىغا قېلىن چوڭ جۇۋا، بېشىغا بەزىلىرى سۆسەر، بەزىلىرى تۈلكە تېرىسىدە تىكىلگەن قۇلاقچىنى چۈمكەپ كىيىپ، ئېڭەكلىكىنى چىڭ چىگىۋالغان، پۇتىغا پىيما كىيىۋېلىشقانىدى. مۇنداق قارىغاندا، كىمنىڭ كىملىكىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. ھەممىسىنىڭ قۇلاقچىسىنىڭ يۈز تەرىپىنى، قاش ـ كىرپىكلىرىنى قىرو قاپلاپ كەتكەنىدى. بەزىلىرى پات ـ پات قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان تاغقا، ئېگىز چوققىلارغا، گاھىدا ئالدىدىكى تۈگىمەس قارلىق ۋادىغا قاراپ ـ قاراپ قوياتتى. بۇ، ئۇلارنىڭ قورقۇنچ ئىچىدە كېتىۋاتقىنىنى بىلدۈرەتتى. ئون ئىككى ئادەمنىڭ ئۈچىلا ئىلگىرى بۇ ئەتراپقا بىر قېتىم كەلگەن، قالغانلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم كېلىشى ئىدى. ئۇلار بۇ سەپەرنىڭ شىمالىي سىبىرىيىنىڭكىدەك قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان قاتتىق سوغۇق مۇھىت ئىچىدە بولىدىغانلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرۈشمىگەنىدى. تاغ تەرەپكە قاراپ ئاتلىنىش ئالدىدا جۇۋا، قۇلاقچا، پىيما ۋە قېلىن يېپىنچىلارنى تەييارلاشقا كىرىشكەندىلا، قاتتىق سوغۇق بولىدىغان يەرگە بارىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقان بولسىمۇ، بۇنچىلىكلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالمىغانىدى. تەسەۋۋۇر قىلمىغان قار ـ مۇز ئىچىدە تاشپاقا ئۆمىلىگەندەك مېڭىۋاتقىنىغا مانا بۇگۈن بەش كۈن بولدى. سول تەرەپتىكى قار ـ مۇزلۇق تاغ بارغانسېرى كۆككە ئۆرلەۋاتقاندەك ئېگىزلەۋاتاتتى. بۇنىڭدىن بۇ تاغنىڭ، چوڭ بىر تاغ تىزمىسى ئىكەنلىكىنى

بىلگىلى بولاتتى. بۇ قۇيرۇقى پامىر ۋە ھىندىقۇش تاغلىرى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدىغان قارىقۇرۇم تاغ تىزمىسى ئىدى.

— ئالتۇنتاغقا كىلەي دېدۇقمۇ؟

— ئوك تەرىپىمىزدىكى قارلىق پەس تاغ ئالتۇنتاغ شۇ. ئالدىمىزدا ئوڭغا ئەگىلىپ شۇ تاغقا يۇزلىنىپ ماڭىمىز.

سوئال سوريغۇچىنىڭ ئىسمى كوزلوف، جاۋاب بەرگۈچى پرژىۋالىسكىي ئىدى.

پرژىۋالىسكىي ئۇچىنچى قېتىملىق، يەنى 1879 ـ يىلىدىن 1880 ـ يىلىغىچە بولغان شىزاڭ ئېكسپېدىتسىيىسىدىن قايتىپ كېلىپ، تۆتىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىگە جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتقان چاغلار ئىدى. ئۇ بۇ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە چېگرىخەي ئېگىزلىكى بىلەن سەيدام ئويمانلىقى، خوڭخې بىلەن ياڭزىجياڭ دەريالىرىنىڭ باشلىنىش نۇقتىلىرىنى تەكشۈرمەكچىدى. دەل مۇشۇ چاغدا، ياۋروپا ئىلىم ئەھلىلىرى ئارىسىدا: «لوپ كۆلى تاتلىق سۇلۇق كۆلمۇ ياكى تۇزلۇق كۆلمۇ؟» «پرژىۋالىسكىينىڭ تەكشۈرگىنى لوپ كۆلمۇ ياكى قاراقوشۇن كۆلمۇ؟» دېگەن مۇنازىرە قوزغالغانىدى. بۇ بەس ـ مۇنازىرىنىڭ تۇغۇلۇشىغا پرژىۋالىسكىينىڭ: «مەن لوپ كۆلىنى تەپسىلىي تەكشۈردۇم، ئۇ تاتلىق سۇلۇق كۆل» دېگىنىگە قارىتا بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، مەشھۇر جۇغراپىيەشۇناس، پروفېسسور رىچخوفېننىڭ: «لوپ كۆلى تاتلىق سۇلۇق كۆل ئەمەس، تۇزلۇق كۆل، پرژىۋالىسكىينىڭ تەكشۈرگىنى، مېنىڭچە، لوپ كۆلى ئەمەس، قاراقوشۇن كۆلى» دېگەن پىكرى سەۋەب بولغانىدى.

رىچخوفېن دۇنياغا مەشھۇر جۇغراپىيەشۇناس بولۇپ، جۇڭگو دائىلگىرى ـ كېيىن يەتتە قېتىم جۇغراپىيە ـ گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، «جۇڭگو» ناملىق ئۇچ تومлۇق كىتاب يېزىپ، «جۇڭگو جۇغراپىيىسى مۇتەخەسسىسى» دەپ تونۇلغان كىشى ئىدى. مۇنازىرىدە ئۇنى قوللىغۇچىلار: «ئۇ جۇڭگو جۇغراپىيەسىنى مۇتەخەسسىس، ئۇ لوپ كۆلىگە، قىسقىسى تارىم ۋادىسىغا بېرىپ باقمىغىنى بىلەن، ئۇ يەرنى تەتقىق قىلغان، بىلىدۇ» دېسە،

قارشى تەرەپتىكىلەرنى: «پرژىۋالىسكىي لوپ كۆلىگە تاپان بېسىپ بېرىپ تەكشۈرگەن، ئۇنىڭ ئېيتقىنىنى توغرا» دەيتتى.

پرژىۋالىسكىي بۇ بەس - مۇنازىرە قاينىمىدا پالاقلاپ يۈرگەدىن كۆرە، مۇشۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ داۋامى قىلىپ ئالتۇنتاغقا بېرىپ، ئالدىنقى قېتىمدا چالا قالغان تەرەپلەرنى تولۇقلىماچ، لوپ كۆلىگە يەنە بىر بېرىش قارارىغا كەلدى. ئۇ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىنى كۆڭۈل قويۇپ تەشكىللەدى. گۇرۇپپىغا ئالدىنقى قېتىمقى يارەمچىلىرى ئىۋان كوزمىچ، پاۋىل كوسمىنوفلاردىن باشقا، پرژىۋالىسكىينىڭ يېقىن يارەمچىسى ئۇنىڭ قوللىغۇچىسى هەم چوقۇنغۇچىسى پىئوتر كوزمىچ كوزلوفمۇ قاتناشتى. گۇرۇپپىنى رۇسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتى يېتەرلىك مەبلەغ ۋە ماددىي بۇيۇملار بىلەن تولۇق تەمىنلىگەندىن سىرت، مۇھاپىزەتچىلىككە كازاك ئەسكەرلەردىن سەككىزنى قوشۇپ بەردى. گۇرۇپپا تەييارلىقلار تەق بولۇپ، ئون ئىككى ئادەم ئون ئىككى ئات، بەش تۆگە بىلەن 1883 - يىلى 10 - ئايدا چاكتو[1] دىن ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىگە ئاتلاندى. ئۇلار ئېككىنچى قېتىم 840 - يىلى[2] ئۇرقۇن بويىدىكى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تۈركۈمى بېسىپ ئۆتكەن غوبى چۆللۈكىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ چىڭخەيگە كەلدى. 1885 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە چىڭخەي ئېگىزلىكى بىلەن سەيدام ئويمانلىقى، خۇاڭخې بىلەن ياڭزىجيانىڭ دەريالىرىنىڭ باشلىنىش مەنبەسىنى تەكشۈرۈپ بولۇپ، 2 - ئاينىڭ باشلىرىدا شەرقىي قۇرۇم تېغىنىڭ ئېتىكىنى بويلاپ ئالتۇنتاغقا يول ئالغانىدى.

— 3 - ئاي كىرەي دەپ قالدى، — دېدى كوزلوف پرژىۋالىسكىيغا، بىر كۈنى كەچتە شۇ كۈنلۈك ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ بولۇپ، — ئالتۇنتاغنى جۇغراپىيىلىك نۇقتىلار بويىچە تەكشۈرۈشىمىز بىر يەرگە بېرىپ قالدى، چوڭ - كىچىك ياۋايى هايۋانلاردىنمۇ خېلى ئوۋلىدۇق. ئەمدى بۇ يەردىكى ئىشلارنى بول-

---

① چاكتو — سىبىرىيىنىڭ شەرقىدىكى بىر جاي.
② ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقتىن غەربكە بېرىنچى قېتىملىق كۆچۈشى مىلادىيە 461 — 480 - يىللار ئارىلىقىدا بولغان.

بدى قىلىپ، رىچخۇفىننىڭ رەددىيىسىگە جاۋاب تاپساق بولاتتى.

ئىشلاردا ئەستايىدىل كوزلوفنىڭ ئېيتقىنى توغرا ئىدى. گۇرۇپپا ئالتۇنتاغ دائىرىسىگە كىرگەندىن تارتىپ لەپبۇلاق، شىركۆل، باش قورغان،[1] يېتىمبۇلاقلاردىن باشلاپ جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈشكە كىرىشتى. گۇرۇپپا ئاساسلىق قونالغۇنى ئالتۇنتاغنىڭ چىمەنتاغ تەرەپكە قارايدىغان قىيالىق ئاستىغا قۇرغانىدى. بۇ شامال، شىۋىرغان، سوغۇقتىن مۇداپىئەلىنىدىغان ئوبدان دالدىلىق ئىدى. ئۇلار مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەردىن تۆتنى ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاش - تۇتۇشقا ئايرىپ، قالغانلىرى ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇب تەرىپىنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشىنى، ئاساسلىق دەريا، كۆل، بۇلاقلاردىن ئاتقان دەرياسى، قۇمقۇر دەرياسى ۋە ئاخىرى چەرچەن دەرياسىنى ھاسىل قىلىدىغان مۇزلۇق (ئۇلۇغسۇ) دەرياسىنى، قۇمكۆل، ئاياغ قۇمكۆل، ئاچچىققول كۆلى قاتارلىق بۇلاق - كۆللەرنى تەكشۈردى. تاغنىڭ شىمال ۋادىسىدىكى مىرەن دەرياسى، چاقىلىق دەرياسى ۋە ۋاششەھرى دەرياسى قاتارلىق دەريا - ئېقىنلارنى تەكشۈرگەندىن باشقا، ئالدىنقى قېتىمدا تەكشۈرگەن توغرىساي دەرياسىنىمۇ تەپسىلىي تەكشۈردى، ئاساسلىق نۇقتىلار تەكشۈرۈلۈپ، ئىشلار ئاخىرلىشىپ قالغانىدى. لېكىن، پرژىۋالىسكىينىڭ قايتقۇسى يوقتەك ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئىۋان كوزمىچ بىلەن پاۋىل كوسمىنوفلار بىلەتتى. كوزلوفنىڭ گېپىگە پرژىۋالىسكىي جاۋاب بەرمەي جىم تۇرۇۋالغىنىدىن، ئىچى كۈچلۈك، لېكىن كۆڭلىگە كەچكەننى دەۋېتىدىغان كوزلوفنىڭ ئاغزى قىچىشىپ تۇرالماي قالدى.

— ئۆتكەن قېتىمدا ئاشۇ يۇڭلۇق قارا قوتازنى ئاتىمەن دەپ ئېتىڭدىن ئايرىلدىڭ، — ئۇ گېپىنى پرژىۋالىسكىيغا قاراپ تۇرۇپ دېدى، — تاس قالدى جېنىڭمۇ ھاڭغا ئۇچۇپ چۈشۈپ كەتكىلى. ئۇ ياشىغان يەرگە بىز چىقالمايدىكەنمىز، يا ئۇ ئالدىمىزغا كەلمەيدىكەن. نەچچە قېتىم دۇربۇن كۆزنىكى ئارقىلىق سۈرىتىنى تارتىـ

---

[1] باش قورغان — بۇ چاقىلىقنىڭ شىمالىدىكى لوپچان بىلەن يېكەنبۇلجىمال ئارىلىقىدىكى ئۆتەڭ قورغان ئەمەس، چىمانتاغنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بىر جاي.

ۋالدىك . كىشىلەرگە سۇرىتىنى كۆرسەتسەك ئىشىنەر ، ئىشەنمىسە بىز بولغاندىكىن بىر گەپ بولار .

پرژىۋالىسكىينىك ئەس ـ يادى ھەقىقەتەن ئاشۇ ئۇزۇن يوڭ-لۇق قارا قوتازدا ئىدى . ئەگەر ئۇنىڭدىن بىرنى ئوۋلىۋالالىغان بولسا ، بۇ خۇددى تارىم ياۋا تۆگىسىدەك ئۇنىڭغا ئاجايىپ زور شۆھرەت ، نام ـ ئاتاق ئېلىپ كېلەتتى . پرژىۋالىسكىي مانا شۇ شان ـ شۆھرەتنىك كويىدا قالغانىدى . ئەمما تەڭرى ئۇنىڭغا بۇ شۆھرەتنى نېسىپ قىلماي ، ئۇنى ئارماندا قويىدىغاندەك قىلاتتى . ئاقىۋىتى شۇنداق بولدى ، ئۇ بۇ جەھەتتە ئالتۇنتاغدىن قۇرۇق قول قايتتى .

پرژىۋالىسكىيلار كونا ئابدال مەھەللىسىگە كەلگەندە ، كۈن-چىققانبەگمۇ شۇ يەردە ئىدى . پرژىۋالىسكىي بەگ بىلەن قىزغىن كۆرۈشۈپ ئەھۋاللاشتى . كۈنچىققانبەگ ئەھۋاللىشىپ بولۇپلا ئىچ مەيدە يانچۇقىدىن بىر يانچۇق سائىتىنى چىقىرىپ پرژىۋالىسكىيغا كۆرسەتتى ۋە ئۇنىڭدىن :

— قېنى مېنىڭ جەگرەن ھوشۇقۇم ؟ — دەپ سورىدى .

پرژىۋالىسكىي كۈنچىققانبەگ بىلەن دەسلەپ كۆرۈشكەندە ، ھېلىقى سائەتنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلىپ ، ئۇنى قانداق ئىشلىتىشنى-مۇ ئۆگىتىپ قويغانىدى . ئۇ كۈنچىققانبەگنىڭ باينقى گېپىنى چۈشىنەلمەي تۇرۇپ قالدى . ئىۋان كوزمىچنىڭ ئېسىگە بىر ئىش كېلىپ ، ئۇمۇ پرژىۋالىسكىيدىن :

— توققۇز يىلنىڭ ئالدىدا كۈنچىققانبەگ ساڭا بەرگەن بىر چىنە ئۇجۇل ئۇمىچى ئىچىدىن بىر ئوشۇق چىققانغۇ[1] ، ھە ، شۇ قېنى ؟ — دەپ سورىدى .

پرژىۋالىسكىي شاپىلىقى بىلەن پىشانىسىگە «پاققىدە» بىرنى

---

① لوپلۇقلاردا مۇنداق بىر ئويۇن بار (بۇ ئويۇن كۆپرەك ئايالار ئارىسىدا بولىدۇ ، پەيتى كېلىپ قالسا ئەرلەرمۇ ئوينىاپ قويىدۇ) . مېھمانلارغا تاماق تارتىلغاندا ، تاماق سۇنغۇچى ئۆزى خالىغان ئادەمنىڭ قاچىسىغا ھېچكىمگە تۇيدۇرماي مەلۇم بىر نەرسىنى (ئايالار كۆپىنچە ئۇزۈكنى) سېلىپ قويىدۇ . مېھمان تاماق يەۋېتىپ ھېلىقى نەرسىنى كۆرۈپ قالىدۇ ـ دە ، ئۇمۇ ھېچكىمگە سەزدۈرمەي ئۇنى يانچۇقىغا سېلىۋالىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ كىشى ھېلىقى نەرسىنى زادىلا يېنىدىن ئايرىمايدۇ ، باشقا يۇرتقا كۆچۈپ كەتسىمۇ ، ھەتتا ئۆلگۈچە يېنىدىن ئايرىماي ساقلايدۇ . چۈنكى ، ئۇ نەرسىنىڭ ئىگىسى ھېلىقى كىشىنى كۆرگەنلا يەردە ، سوراشنى خالىسىلا سورايدۇ . سورىغان ھامان ھېلىقى نەرسىنى كۆرسىتەلىشى كېرەك . كۆرسىتەلمىسە ئۇنتۇرغان بولۇپ ، ئۇنتۇچىنىڭ تەلىپى بويىچە يۇرتقا چاي بېرىدۇ .

ئۇرۇپ

— ئويلىماپتىمەن ، ئويلىماپتىمەن ، توققۇز يىلدىن كېيىن بۇ تەرەپلەرگە كېلىپ قېلىشىمنى ، بەگنىڭ ئۇنى سۈرۈشتە قىلىشىنى مۇ ئويلىماپتىمەن . ئەسلىدە مېنى بۇ يەرگە رىچخوفېننىڭ مۇنازىرىسى ئەمەس ، كۇنچىققانبەگنىڭ ئاشۇ ئوشۇقىنىڭ سورىقى سۆرەپ كەلگەنىكەن . بولدى ، ئۇتتۇرىدۇم . بۇگۈن ئۆزۈمنىڭ ئېتىنى ئۆلتۈرۈپ ، گۆش سېلىپ چاي بېرىمەن ، — دېدى .

— بولمايدۇ ، — دېدى كۇنچىققانبەگ ، — بىرده ئۆزى بېقىپ ئىشلىتىۋاتقان هايۋانلارنى ئۆلتۈرۈش ئادىتى يوق ، ئاتنى تېخىمۇ شۇنداق . باشقا ئوۋ گۆشلىرىڭلار يوقمۇ ؟

— بار ـ بار ، — دېدى پرۇئالىسكىي ، — ئالتۇنتاغدا ئوۋلاپ ، پىشۇرۇپ ئېلىۋالغان تاغ ئۆچكىلىرىنىڭ گۆشى بار .

پرۇئالىسكىيلارنىڭ ئابدال مەھەللىسىدىكىلەرگە بەرگەن چېيى ئورنىدا تالقىن ، هەبىتاي ، ئايدىنلارنىڭ خوتۇنلىرى ئۇلار ئېلىپ كەلگەن ئوۋ گۆشلىرىنى ئۇششاق توغراپ سېلىپ ، بەش قازاندا ئۇچۇ ئەتتى . چوڭ ـ كىچىك هەممە كىشى ئوچۇقچىلىقتا چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى . كوزلوف بىلەن مۇهاپىزەتچى ئەسكەرلەر بىر ياغاچ چۆچەككە ئازلا ئۇسۇپ بېرىلگەن تاماققا ، بىر پرۇئالىسكىيغا قاراپ قويۇشتى . ئۇلار چارچاپ كەلگەنلىكى ئۈستىگە قورسىقى بەك ئاچ ئىدى .

— تاماقنى ئاز كۆرمەڭلار ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ ، — بۇلارنىڭ تامىقى ئىنتايىن قۇۋۋەتلىك بولىدىكەن . بۇ تاماقنى يېسەڭلار ، راستكەن دەيسىلەر ، ئەتىمۇ خېلى بىرىكەمگىچە قورسىقىڭلار ئاچمايدۇ...

پرۇئالىسكىينىڭ بۇ قېتىم كېلىشتىكى بىردىنبىر مەقسىتى ئۆزىنىڭ تەكشۈرگىنى لوپ كۆلىمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ لوپ كۆلى تۈزلۈق كۆلمۇ ياكى تاتلىق سۇلۇق كۆلمۇ ؟ دېگەن مەسىلىنىلا ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش . ئۇ ئۆزىنىڭ تەكشۈرگىنىنىڭ لوپ كۆلى ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى . چۈنكى ، ئۇنى كۆلگە ئابداللىق يول باشلىغۇچىلار

چۈننىلىق ، قارابوران ، تاتىما ، قاراقوشۇن كۆللىرىدىن كېمىدە بىرمۇبىر ئۇزۇپ ئۆتۈپ ، ئەڭ ئاخىرىدا باشلاپ ئېلىپ بارغان . ئۇنداقتا رېچخوفنىڭ نېمىگە ئاساسلىنىپ : «پرزېۋالىسكىينىڭ تەكـ شۇرگىنى لوپ كۆلى ئەمەس ، قاراقوشۇن كۆلى» دەيدۇ ؟ پرزېۋالـ لىسكىي خېلىدىن بېرى مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدىلا ئويلاندى . ئويلاپ ، ئويلاپ ئاخىرىدا مۇنداق يەكۈنگە كەلدى : «رېچخوفنىڭ قاراقوشۇن كۆلىنىڭ تاتلىق سۇلۇق كۆللىكىنى بىلىسىمۇ ، لوپ كۆلىنىڭمۇ تاتلىق سۇلۇق كۆللىكىنى بىلمەي ، تۇزلۇق كۆل دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن» . كېيىنكىسى پرزېۋالىسكىينىڭ پەردـ ىزى ئىدى . پەرەزنى يەكۈنگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن تەكشۈرۈش ، ئېنىقـ لاش كېرەك . بۇ ئىشتا پرزېۋالىسكىيدىن كوزلوف ھەم ئەقىللىق ، ھەم تەدبىرلىك چىقىپ قالدى . پرزېۋالىسكي لوپ كۆلىگە بېرىپ باققان باشقا كېمىچىلەرنى يوللاپ يول باشلىتىپ بېرىپ تەكشۈرـ مەكچى بولدى . كوزلوف بولسا مەھەللىدىكى چوڭ ياشلىق كىشـ لەرنى تالقىنىڭ قومۇش كەپسىگە يىغىپ سۆھبەت ئېلىپ باردى . كۆنچىققانبەگ بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا يېڭىسۇ تەرەپكە كەتكەنىدى .

— لوپ كۆلى بۇرۇندىنلا تۇزلۇق كۆل ، سۇيىنى ئىچكىلى بولمايدۇ ، — دېدى ھەبىتاي ، كوزلوف لوپ كۆلىنىڭ سۇيىنىڭ تۇزلۇق ياكى ئەمەسلىكىنى سورىغاندىن كېيىن .

باشقا لوپ كۆلىگە بېرىپ باققانلار ، ئۆزى بارمىغان بولسىمۇ ، باشقىلاردىن ، ئاتا ـ بوۋىسىدىن ئاڭلىغانلارمۇ بىردەك لوپ كۆلىنى تۇزلۇق ، دېيىشتى .

— ئۇنداقتا ، — دېدى پرزېۋالىسكي ، — بىز لوپ كۆلىنى سىرتىدىن ئايلانغان بەش كۈندىن بۇيان ئىچكەن سۇيىمىز تۇزلۇق ئەمەس ، تاتلىققۇ ، سىلەر ئۇ سۇنى لوپ كۆلىدىن ئالغانىدىڭلارغۇ ؟

تالقىن ، ھەبىتاي ، ئايدىنلار كۈلۈپ كەتتى .

— بىز ئۇ سۇنى ، — دېدى ھەبىتاي ، — قاراقوشۇن كۆلىدىن چوڭ كۆلگە ئۆتىدىغان بولتانىڭ چىقىش ئاغزىدىن ئالغان ، شۇڭا تۇزلۇق ئەمەس .

كوزلوف ئىتتىك پرژىۋالىسكىيغا قارىدى ، پرژىۋالىسكىي پە-
قەت شۇ چاغدىلا ئۆزىدىن كېتىپ قالغانلىقىنى بىلدى . كۆلنى
سىرتىدىن پۈتۈنلەي شورتاڭلىق ۋە سازلىقلارنى بويلاپ ئايلىنىپ
تەكشۈرگەنىدى . تەبىئىيكى ، ئۇ يەرنىڭ سۈيى تۇزلۇق ، قىرتاق
ئىدى ، ئۇلار يول باشلىغۇچىلار ئېلىۋالغان سۇنى ئىچكەنىدى .
ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، كۆلنى ئىچى تەرىپىدىن بىر كۈن ئايلـ-
ىنىپمۇ سۇدانغا ئېلىۋالغان سۇنىلا ئىچىپ ، كۆلدىن بىر يۇتۇممۇ
سۇ ئىچىپ باقمىغانىدى .

— ئېتىراپ قىلىشىم كېرەك ، ئۆزۈمدىن ئۆتۈپتۇ ، ئەستايـ-
دىل بولماپتىمەن ، — دېدى پرژىۋالىسكىي چېدىرغا كىرگەندىن
كېيىن كوزلوفقا ئەپسۇسلىنىپ .

مەسىلە ئايدىڭلاشتى . پرژىۋالىسكىي كوزلوفنى ھەمراھ قىـ-
لىپ تالقىن ، ئايدىننى كېمە تايىتىپ بېلىق تۇتقاچ سەيلە ـ سايا-
ھەت ئورنىدا چىۋىنكۆل ، قارابوران كۆلىنى بىر كۈن ، تاتىما ، قارا
قوشۇن كۆلىنى بىر كۈن ، لوپ كۆلىنى بىر كۈن ئايلاندى . گاھىدا
پرژىۋالىسكىي كېمىمۇ تايىدى ، شاشقاقتا بىر ئەپلىك بېلىقمۇ
تۇتتى .

— بۇ ئىشلارنىمۇ ئۆگىنىۋاپسەن ؟

— ئۆگەندىم ، قىزىقارلىق بولىدىكەن ، ئۆگىنىپ قويۇش
كېرەككەن .

— كەتكۈچە ئارىلىقتا مەنمۇ ئۆگىنىۋالاي .

كوزلوف ئابدال مەھەللىسىگە كەلگەن كۈنىدىن باشلاپلا ئابدال
ۋە قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ ، ئېنىقى لوپلۇقلارنىڭ دۇنيا جەمئىيىتىـ-
دىن ، ھەتتا تەبىئەتتىنمۇ تاشقىرىدەك بىر مۇھىتتا ئۈن ـ تىنسىز
تىركىشىپ ، تىرمىشىپ ، مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتماي ، ئۇزاق قەدىمـ-
دىن بۇيانقى ئەجدادلىرىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي قەيسەرلىك بىـ-
لەن ياشاپ كېلىۋاتقان سىرلىق روھىيىتىگە قىزىقىپ قالغانىدى .
پرژىۋالىسكىي بىلەن ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ ئابدال ، قارا قو-
شۇن ۋە باشقا مەھەللىلەردە ھەم قايتىشىدا يول ئۈستىدىكى لوپلۇق-

لار مەھەللىلىرىدە مەلۇم كۈندىن تۇرماقچى بولدى . ئۇلار بۇ يەردىكى مەھەللىلەردىن كەتكۈچىلىك بولغان ئارىلىقتا كۈنچىققانبەگ ئىككى قېتىم بىرقانچە ئاقساقال بىلەن كېلىپ ھال سورىدى .

بىر كۈنى ، پرژىۋالىسكىي كۈنچىققانبەگدىن :

— بەگ ، بىز بەزىدە ئايرىم كىشىلەردىن لوپ كۆلىنى «لوپنۇر» ، «لوپنور كۆلى» دېگەن سۆزلەرنى ئاڭلاپ قالدۇق ، بۇ قانداق ئاتاش ؟ — دەپ سورىدى .

— كىچىك چېغىمدا ، — كۈنچىققانبەگ گېپىنى بالا چېغىدىن باشلىدى ، — نۇرمەت دادامنىڭ دادىسى ئېيتىپ بېرىشىچە ، بىرقانچە يۈز يىللارنىڭ ئالدىدا لوپ كۆلى ئەتراپىدا بىر تۈركۈم قالماقلار ياشاپتىكەن[1] . شۇلار لوپ كۆلىنى شۇنداق ئاتاپتىكەن . سەكسەن-توقسان يىللار ئىلگىرىكى قارچىغا ، دۆڭقوتان تەرەپكە يۇقىرى تاغ تەرەپتىن بىر قىسىم قالماقلار كېلىپ قوي ، كالا ، ئاتلىرىنى باققانىكەن[2] . بۇلارمۇ لوپ كۆلىنى شۇنداق ئاتاپتىكەن . ھازىرمۇ بەزىدە شۇ تاغ تەرەپتىن توڭگۇز ئوۋلىغىلى قالماقلار كېلىپ تۇرىدۇ ، — دېدى ئۇ .

— ھە بىلدىم ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ، — بىز چىڭخەينى تەكشۈرگەندە ، بەزىلەرنىڭ «كۆكنۇر» دېگەنلىكىنى ئاڭلاپ سۇرۇشتە قىلىپ ، چىڭگىزخان زامانىدا ئۇيغۇرچە «كۆك» دېگەن سۆز بىلەن موڭغۇلچە كۆل مەنىسىدىكى «نۇر» سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن سۆزلىكىنى بىلگەنىدۇق : «لوپنۇر»مۇ «كۆكنۇر» (چىڭخەي) دېگەنگە ئوخشاش يېرىمى ئۇيغۇرچە ، يېرىمى موڭغۇلچە

---

① تۇغلۇق تۆمۈر (1330 — 1363) ئون سەككىز يېشىدا خان بولغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىپ ، ئۆز تەۋەسىدىكى موڭغۇللارنىڭمۇ ئىسلامغا كىرىشىنى دالالەت قىلغاندا ، زور بىر تۈركۈم كىشىلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ، ئەمما بىر تۈركۈم يۇقىرى قاتلامدىكىلەر خاننىڭ ئۇ تەشەببۇسىغا قارشى چىققاندا ، خان ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى لوپ كۆلى ئەتراپىغا سۈرگۈن قىلىۋەتكەن . ئۇلار بۇ يەردە ئون نەچچە يىل تۇرۇپ قايتىپ كېتىشكەن .

② 1771 ـ يىلى ۋولگا بويىدىكى موڭغۇللار قەبىلە ئاقساقىلى ئۇباشنىڭ باشچىلىقىدا ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندە ، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنى كىچىك يۇلتۇز — بايىنبۇلاققا ئورۇنلاشتۇرغان . ئۇلار بىلەن قازاقلار ئوتتۇرىسىدا يايلاق تالىشىش ماجىرالىرى توختىماي ، موڭغۇللار تار دائىرىگە قىستاپ قويۇلغان . مۇشۇنداق شارائىتتا ھۆكۈمەت ئۇلارنىڭ بىر قىسىم چارۋىلىرىنى لوپ رايونىنىڭ قارچىغا ، دۆڭقوتان ، يېڭىسۇ يايلاقلىرىدا مەلۇم مەزگىل بېقىۋېلىشىغا ئورۇنلاشتۇرغان . مانا شۇ ئىككى تۈركۈمدە كەلگەن موڭغۇللار «لوپ كۆلى»دىكى «لوپ»نى ئۆز پېتى ئېلىپ «كۆل»نى ئۆز تىلى بويىچە «نۇر» دەپ ئېلىپ «لوپنۇر» دەپ ئاتىغان . بۇنداق ئاتاش بىلىپ ـ بىلمەي يەرلىك بەزى كىشىلەرگىمۇ ئۆزلىشىپ قېلىپ ، بارا ـ بارا كېڭىيىپ بارغان .

سۆز ئىكەن، چۈشەندىم...

پرژىۋالسكىيلار لوپ رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشنىڭ ئەمەس، لوپلۇقلارنىڭ تېگى - تەكتىنى بىلىپ بېقىشنى، ئۇلارنىڭ تەبىئەت بىلەن تىركىشىپ تۇرۇپ، تەبىئەتنىڭ ئەجەللىك زەربىلىرىگىمۇ بوي بەرمەي ياشاپ كېلىۋاتقان روھىيىتىدىكى سۈنئىي قەيسەرلىكنى ئېگىلەش، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادىتىنى بىلىش مەقسىتىدە، لوپ رايونىنىڭ خېلى جىق جايلىرىغا بېرىپ قىرىق نەچچە كۈن تۇرۇپ قايتتى.

پرژىۋالسكىي قايتىدىغان چاغدا كۈنچىققانبەگ توغرۇلۇق خاتىرىسىگە:

«... كۈنچىققانبەگ شۇ ۋاقىتتىكى لوپ رايونىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى بولۇپ، ئۇ بۇ يەرنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى يۈرت مۆتىۋەرلەر بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلاتتى. ئۇ ئېسىل پەزىلەتلىك كىشى بولۇپ، 1885 - يىلى يەتمىش ئۈچ ياشقا كىرگەنكەن. ئۇ ناھايىتى ساغلام ئىكەن، پۇقرالىرىغا خۇددى ئاتا بالىسىغا كۆيۈنگەندەك كۆيۈنىدىكەن، قولىدا بار نەرسىلەرنىڭ ھەممىنى ھاجەتمەنلەردىن ئايمايدىكەن. شۇڭا ئۇ گەرچە ئاقساقال بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى غورىگەل تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن...»

دەپ يازغان بولسا، كېيىن شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە تۇغۇلغان ھېسسىياتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇنداق دەپ يازغان: *«... ئون نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا تارىم دەرياسى، لوپ كۆلى ۋە ئالتۇنتاغ ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسى ئەڭ سۇس بولغان جۇغراپىيىلىك رايون دەپ قارالغانىدى؛ جۇڭگو يىلنامىلىرىدىكى خەرىتىلەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، جۇڭگولۇقلارنىڭ تارىم دەرياسى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ناھايىتى غۇۋا ئىدى. ئۇلار تارىم ئويمانلىقىدىكى كۆپلىگەن دەريا - ئېقىنلارنىڭ تارىم دەرياسىغا جۇغلىنىپ، ئەڭ ئاخىر لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىغانلىقىدەك جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمغا ئىگە ئەمەس ئىدى. جۇڭگولۇقلار*

سىزغان جۇڭگو خەرىتىسىدە ھەمدە ياۋروپالىقلارنىڭ مۇشۇ ئاساستا سىزغان جۇڭگو خەرىتىسىدە لوپ كۆلىنىڭ ئورنى ۋە تارىم دەريا-سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ لوپ كۆلىگە ئېقىپ كىرىدىغان جايى ھەققىدىكى خەرىتىلىك تەسۋىرىدە ناھايىتى چوڭ خاتالىقلار مەۋجۇت ئىدى . لوپ كۆلىدىن باشقا يەنە ئالتۇنتاغنىڭ ئورنى مەسلىسىدىمۇ خېلى چوڭ ئېنىقسىزلىق بار ئىدى . تارىختىن بۇيان قانچىلىغان تۆگە كارۋانلىرى ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ كەلگەنىدى . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ، جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ تاغ تىزمىسى ھەققىدىكى بىلىدىغانلىرى ۋە يازما ئۇچۇرلىرى كەمچىل ئىدى . بۇ رايوننىڭ تەبىئىي ھالىتى ، كىلىماتى ، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلىرى ، تۇپراق ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە ھېچكىم تېخى مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارمىغانىدى . مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ، تەلىيىمىز ئوخشىدى كېلىپ بۇ پۇرسەتكە ئېرىشتۇق . شۇنداقلا ۋېنتسىيەلىك سەيياھ ماركوپولودىن كېيىن بۇ رايوننى دەسسىگەن تۇنجى ياۋروپالىق بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن ، سىرلىق لوپ كۆلىگە ، تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا ۋە ئۇنىڭ-دىن ئۆتۈپ تاكى خوتەن بوستانلىقلىرىغىچە بولغان جايلارغا قەدەم باستۇق . بۇ دەل 1876 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1877 ـ يىلىنىڭ باھار پەسلىگە بولغان مەزگىل بولۇپ ، ئاسىيانى قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرىم ئىدى... »

ئۇچىنچى باب

ئەجەب چېچىلىپ ياشاپتۇق

ئەجەب بىر خەق بوپ قاپتۇق،
قۇرۇم، تېرىقتەك چېچىلغاق.
ئىشلارىمىز ئوڭاتتى،
بولساق، ئۈيۈل، يېپىشقاق.

— لوپنۇر خەلق داستانى «مەتەك پولگان»دىن.

1

تارىم، كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى كىشىلەر كەلكۈندىن كېيىن ئادەتتىكىدەك تىرىكچىلىك غېمىگە كىرىشىپ كەتتى. ھاۋا بەك ئېچىلىپ كەتمىسىمۇ، تىنجىق ئىسسىق ئىدى. «ئوماقنىڭ تاختىسى»دىكىلەرنىڭ تەلىيى شۇنداق ئوڭمۇ ياكى تالـ لىغان يېرى ئېگىزرەك بولغاچقىمۇ، تارىم دەرياسىدىن تاشقان كەلكۈن «سىيىتكۆل»دىن چىقىپلا كونا ئىككى قۇرۇق ئېقىنغا چۈشۈپ ئېقىپ، «ئوماقنىڭ تاختىسى»دىكىلەرگە يېنىچە سوۋۇـ شىپ ئۆتۈپ كەتتى، پەقەت بۇ يىل ئەتىيازدا يېڭى كېلىپ، ۋاقـ تىنچە ئورۇنلىشىپ تۇرغان چەتتىكى ئىككى ئائىلىنىڭ تۆت ئېغىز قومۇش ساتمىسىنلا ئېقىتىپ كەتتى. كەلكۈن يوپۇرۇلۇپ «سـ يىتكۆل»گە يىغىلىۋاتقاندا، ئۇلار مەھەممەت مەرگەن ئاغىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن بىساتلىرىنى ساتمىنىڭ يېنىدىكى قۇم دۆڭىسى

ئۇستىگە توشۇۋالغاندى. كەلكۈن پەسكويغا چۈشكەن هامان مەھەل-
لىداشلار بۇ ئىككى ئائىلىگە كۈزگىچە ئولتۇرۇپ تۇرىدىغانغا يەنە
ئىككى ئېغىزلىقتىن قىلىپ قومۇش ساتما ياساپ بەردى. مەھەللە-
دىكىلەر بۇ ئىشتىن قول ئۇزۇپ كەلكۈندە ئېقىپ كېلىپ تۇرۇپ
قالغان بېلىقلارنى تۇتۇش بىلەن بولۇۋاتقاندا ، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئۇچ
ئاتلىق كىشى كەلدى. ئاتقاردىن بۇ يەردىكىلەرنىڭ هېچقايسىسى
ئۇلارنى تونۇيدىغاندەك قىلمايتتى.
— ۋوي ، ئاۋۇ ئىسرى ئەجەب نەۋرە ئاكامغا ئوخشايدىكەنە؟!
— هەي ، خاپىلان ، ئۆزۈڭنىڭ نەۋرە ئاكاڭنىمۇ تونۇمامسەن؟ — مەھەممەت مەرگەن ئاغا گېپىنى دەپ بولغۇچە ، تۇردۇش
خاپان ئاتلىقلارنىڭ يېنىغا بېرىپ ئارىسىدىكى بىرىدىن :
— سەن ئالىقۇل ئاكامغۇ — هە؟ — دەپ سورىدى. ئاتلىق
شۇئان ئېتىدىن چۈشتى.
— سەن تۇردۇشقۇ! — دېدى دەپ ئىككىسى قۇچاقلىشىپ
كۆرۈشتى ، قىزغىن هال — ئەهۋاللاشتى. ئوماق ئۇلارنىڭ يېنىغا
كېلىپ:
— ئىككىڭلار كۆرۈشمىگىلى ئۇزاق بولغان ئوخشىمامدۇ؟ —
دەپ سورىدى.
راست ، ئۇلار بىر دەريانىڭ ئاتلىق ماڭسا بىر كۈنمۇ كەتمەيدى-
غان ئۇستۇن — تۆۋەن تەرىپىدە ياشىسىمۇ ، كۆرۈشمىگىلى يىگىرمە
بەش يىل بولدى. ئۇلارنىڭ ئاتا — ئانىلىرى پۈتالمىكۆل بويىدا
ياشايتتى ، تارىم دەريا سىنىڭ شۇ كۆل ئەتراپىدا ئاقىدىغان كىچىك
بىر تارمىقى بىر كەلكۈن سەۋەبىدىن ئېقىن يولىنى ئۆزگەرتىپ
تۆۋەن تەرەپتە ئاقىدىغان بولغاندىن كېيىن ، كۆل سۇيى بىرنەچچە
يىلدا ئازلاپلا قالماي ، شورلىشىشقا ، ئىلگىرىكى ئېقىن ۋە كۆل
بويلىرىدىكى يايلاقلار قۇرۇشقا ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەتراپتىن ياۋايى
هايۋان هەم ئۇچار قۇشلارمۇ كۆچۈپ كېتىشكە باشلىدى . كىشىلەر-
نىڭ كۆلنى چۆرىدەپ تىرىكچىلىك قىلىشىنىڭ ئىمكانىيىتى قال-
ماي ، كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى . لوپ دالىسىنىڭ باغرى

پايانسىز بولغىنى بىلەن جان بېقىشقا لايىق كۆڭۈلدىكىدەك جاي تاپماق ئانچە ئاسان ئەمەس ئىدى . لوپلۇقلار بىر يەرگە كۆچمەكچى بولسا، ئويلايدىغىنى يېقىن ئەتراپتا بېلىق تۇتقۇدەك سۇ، يېكەتلىك بارمۇ ـ يوق ، ئوتلىقى قانداق ؟ مانا مۇشۇلار . بېلىق لوپلۇقلارنىڭ كۆندىلىك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدۇ ، بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ بىر يىل يەيدىغان بىر ـ ئىككى خالتا ئۇجۇل تالقىنى ، بىر ھەپتە ئىچىدىلا يىغۇۋېلىنىشى كېرەك . ئۇلارنىڭ يېمەكلىكىدە بېلىق قانداق مۇھىم ئورۇندا تۇرسا، ئۇجۇل تالقىنىمۇ شۇنداق مۇھىم . ھەممە جەھەتتىن شارائىتى تولۇق جايلار ئاللىقاچان ئىگىلەپ بولۇنغان، يەنە تېخى قەبىلىنىمۇ ئويلاشمىسا بولمايدۇ .

تۇردۇش ئائىلىسى بىلەن ئالمقۇللار ئائىلىسى جەمەتلىك ئائىلىلەردىن ئىدى . «بىر گە كۆچسەك، بارغان يەرگە سىغىپ كەتمەكمىز تەس» دېيىشىپ ، ئالمقۇللار ئائىلىسى كۆنچى دەرياسىنى بويلاپ يۇقىرىلاپ مېڭىپ كۆنچى كەنتىدە ماكانلىشىپ قالغان ، تۇردۇش ئائىلىسىدىكىلەر بولسا دەريانى بويلاپ تۆۋەنلەپ مېڭىپ ، كۆنچى دەرياسىنىڭ كىچىك بىر تارمىقى ساھىلىدىكى نامسىز كىچىك بىر كۆل بويىغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغاندى . شۇ ئايرىلغانچە يىگىرمە بەش يىل ئۆتتى ، بۇ يىگىرمە بەش يىلنىڭ ئالدىنقى بەش يىلى ئىچىدە ئالمقۇلمۇ ، تۇردۇشمۇ توي قىلدى . ھازىر ئۇلارنىڭ بالىلىرىنىڭ ئالدى يىگىرمە ياشقا كىردى ، ھەتتا توي قىلىپ بالىلىقمۇ بولدى . كېيىنكى ئون يىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئالمقۇلنىڭ ئانىسى ، تۇردۇشنىڭ ئاتىسى ئۆلۈپ كەتتى . بۇلاردىن ھېچقايسىسىدىن ئۇلار خەۋەرلىك بولۇشمىدى ، ھەتتا ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ ئائىلىلىرى بىر ـ بىرىنىڭ نەدە ئولتۇرۇشقىنىنمۇ بىلمەي ئۆتۈشتى . پەقەت مۇشۇ قېتىم ئالمقۇل پرۇنۇالىسكىيلارغا يول باشلاپ دىلپارغا كېلىپ قېلىپ، دىلپاردا ئولتۇرۇپ قالغان پۇتالمقۇللۇق كىشىلەردىن سۇرۇشتە قىلىپ ، تۇردۇش ئائىلىسىنىڭ «سېيىتىنىڭ تاختىسى» — ھازىرقى «ئوماقنىڭ تاختىسى»غا كۆچۈپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ ئىزدەپ كەلگەنىدى .

«هەي ، شۇ كۆچۇش ، شۇ تارقاقچىلىق ، شۇ قەبىلىچىلىك» ئوماق ئىچىدە تازابلىق ئويلىدى .

— ئۇچىلەتكلار كۆنچى كەنتىدىنمۇ ؟

— هەئە ، — ئالىقۇل جاۋاب بېرىپ بولۇپ ، ئىككى هەمراهىنى تونۇشتۇردى .

— بۇ كىشىنى بىلەمسىلەر ؟ — دېدى تۇردۇش ئوماقنى ئالىقۇل ، باقى ، ئامىتەكلەرگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ، — ئاتى - جۇنى ئوماق ، سانجىغاق بىلەن يولۇاس ئۆلتۈرگەن تۇراق يولۇاس دېگەن باتۇرنىڭ ئوغلى . بىز بۇنى «ئوماق ئوقيا» دەيمىز . ئوقيانى قۇش كۆزىگە ئاتىمەن دەپ تۇرۇپ دەل تەگكۈزىدۇ ، ئاجايىپ مەرگەن .

— ۋۇي ، تۇراق يولۇاسنىڭ ئوغلى ئوماق سىزمۇ ؟ ! — ئالىقۇل ، باقى ، ئامىتەكلەر بىر - بىرلەپ كېلىپ ئوماق بىلەن كۆرۈشتى .

— هېلى سىلەر كىمگە يول باشلاپ كەلدۇق دېدىڭلار ؟ — ئوماق سورىدى .

— پرۇفېسسور ، ئىۋان ، پاۋىل دەيدىغان ئۇچ ئورۇس بەلەن ئابدۇللا ، مىرئەخمەت ، ئوبۇل دەيدىغان ئۇيغۇرلارغا ، — باقى ئۇلارنىڭ ئىسمىنى بىر - بىرلەپ ئاتىدى .

— ئۇلار نەدىن كېپتۇ ؟

— ئۇچ ئورۇس ئاتلىق ماڭسا بىزدىن بىر ئايلىق يىراقلىقتىكى رۇسىيە دېگەن يەردىن كېپتۇ . ئابدۇللا ئۇلارغا تىلماچلىق قىلىپ بىزنىڭ گېپىمىزنى ئۇلارغا ، ئۇلارنىڭ گېپىنى بىزگە ئۆرۈپ بېرىدىكەن . مىرئەخمەت بىلەن ئوبۇل دېگىنى كورلىدىن قوشۇلۇپتۇ . «بىز بەدۆلەت ياقۇپبەگنىڭ ئادىمى» دەيدۇ ، بۇلار ئاشۇ ئۇچ ئورۇسنىڭ خىزمىتىدە بولىدىكەن .

ياقۇپبەگ دېگەن ئىسمىنى ئاڭلاپ ئوماقنىڭ شۇئان كۆز ئالدىدا كورلىدىكى مەدىل ئاسقالنىڭ هويلىسىدا تايۇقنىڭ تۇلپارىدەك ئېتىنى تارتىۋالغان ، كورلىنىڭ ياقۇپبەگ تەيىنلىگەن هاكىمى ،

چىرايىدىن بىر خىل رەھىمسىزلىك ، كۆزىدىن ياۋۇزلۇق چىقىپ تۇرىدىغان نىياز مۇھەممەت دادخاھ سۆرۈن تەلەتى بىلەن پەيدا بولغاندەك بولدى .

— ئۇلار بۇ يەردە نېمىش قىلىدىكەن؟

— ئۇلار كەلگۈچىغۇ كۆنچى دەريا سىنىڭ كەڭ تارلىقىنى، ئوي - چوڭقۇرلۇقىنى ، ئېقىشىنىڭ تېز - ئاستىلىقىنى ، دەريانىڭ ئىككى قاسىقىنىڭ قانداقلىقىنى تەكشۈرۈپ كەلگەن . دېلىپاردا ئۇلار دەريانىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلۇشچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەھۋالىنى ، سازلىقنى تەكشۈرۈپ - ئۆلچەپ كەلمەك بولۇپ قالدى . ئۇ يەردىن قايتىپ تارىم دەريا سىنى ، ئاخىرىدا لوپ كۆلىنى تەكشۈرىدىكەن .

— تەكشۈرۈپ نېمە قىلىدىكەن ؟

— نېمە قىلىدىغانلىقىنى ئۇقمىدۇق

— ئۇلار بىر نەرسە ئىزدەمدىكەنيا ؟ — ئوماقنىڭ ئېسىگە قالاچ قاناقانىڭ دائىم دەيدىغان ئەجدادلار ئىزى كەلدى .

— ئۇلار بىر نەرسە ئىزدەيدىغاندەك قىلمايدۇ

— ئورۇس دېگىنىڭلار قانداق ئادەملەركەن ؟

باقى رۇسلارنىڭ قىياپىتىنى لوپلۇقلارغا خاس سىنچى كۆزى بىلەن كۆزەتكىنى بويىچە سۆرەتلەپ بولۇپ :

— كۆزى ئىچىدە باشقىلار ئوڭاي بىلەلمەيدىغان بىر سىر بارەدەك تۇيۇلىدىكەن ، — دېدى .

چېقىر - يېشىل كۆز ، قانسىز ئاق تېرە ، سېرىق چاچ ، كالدىرلاپ سۆزلەيدىغان ... — ئوماق باقىنىڭ سۆرەتلەپ دېگەنلىرىنى ھەيران بولغىنىچە تەكرارلاپ ، ئۆزىگە ئۆزى سۆزلىگەندەك ، — بىز نەرسە ئىزدىمىسە ، دەريا ، كۆللەرنى نېمىگە ئۆلچەيدىغاندۇ ؟ — دەپ بولۇپ ، باقىلاردىن سورىدى ، — ئۇلار نېمىگە قىزىقىدىكەن ؟

— ئۇلار ئوۋ ئوۋلاشقا بەك قىزىقىدىغاندەك قىلىدۇ . ياۋا تۆگە بىلەن كېيىك ئوۋلاشقا ئامراق ئوخشايدۇ ، بۇ يەردە ياۋا تۆگىنىڭ

بارلىقىنى بىلمەپ قېلىپ شۇنىڭلا گېپىنى قىلىپ يۈرۈشتى ، — دېدى ئالىمقول ھېرىڭاز ئويلىنىۋېلىپ .

ئوماقنىڭ ھازىرلا دىلىپارغا ئېرىنىپ غەلىتە سىياقتىكى ئادەم-لەرنى كۆرۈپ باققۇسى ، ئۇلارنىڭ زادى نېمە قىلىدىغانلىقىنى بىلگۈسى كەلدىيۇ ، لېكىن بۇ يەردىكى ئۆزى كېلىپ قالغان بېلىق-لارنى سۈزۈۋېلىشنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن قانچىلىك مۇھىملىقىنى ئويلىدى . تەلىيى چىقىپ ، چاققان كەلگەنلەر پۈتۈن بىر كۈز ، قىش چىققۇچە يېسە يەتكۈدەك بېلىق گەدەرمە قىلىۋېلىشى مۇمكىن .

— ئۇلار ئابدالغا بارسا ، ئۇ يەردە كۈنچىقانبەگ بىلەن تۇلەك بوۋا بار ، بىز ئۆزىمىزنىڭ ئىشىنى قىلايلى ، — ئوماق ئالىمقۇلغا قاراپ ، — سىلەر كۆرۈشمىگىلى يېگىرمە نەچچە يىل بوپتۇ ، بىرنەچچە كۈن تۇرارسىلەر ؟ — دەپ سورىدى .

ئالىمقۇل ئىككى ھەمراھىغا قارىۋېتىپ :

— بىز ئۆيدىن چىققىلى ئىككى ھەپتە بولاي دېدى . بىز ھاسان ئاقساقالنىڭ گېپى بىلەن ئۆيدىكىلەر بىلەنمۇ خوشلاشماي ، تۇرغان جايىمىزدىنلا ماڭغانىدۇق ، ئۆيدىكىلەر قانداق قىلىپ قالدى ، بىز ئۆيگە بارايلى ، — دېدى .

— ھەي خاپان ، — دېدى مەھەممەت مەرگەن ئاغا يېنىدا تۇرغان تۇردۇشقا ، — نەۋرە ئاكاڭ ، ماۋۇلار ئالدىرايدىكەن ، تىللا-يىڭغا بۇيرۇمامسەن ، بېلىق پىشۇرسۇن .

— بىرەر كۈنمۇ تۇرمامسىلەر ؟

— ھېلى دېدىمغۇ ، ئالدىراپ قالدۇق ، كېتەيلى .

تۇردۇش نەۋرە ئاكىسى ئالىمقۇل بىلەن باقى ، ئامىتەكلەرنى باشلاپ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى .

— كۆردۈڭمۇ ئاغا ، — دېدى ئوماق مەھەممەت مەرگەنگە ھەسرەتلىنىپ ئىچىگە تىنىپ تۇرۇپ ، — بىر نەۋرە ئاكا - ئۇكىلار ئاتلىق يېرىم كۈنچىلىك ئارىلىقتا تۇرۇپمۇ يېگىرمە بەش يىلغىچە بىر - بىرىڭ بار - يوقلۇقىڭنى سىرتىڭنى ئېلىشماي ، نەدىلە-

كىنى ، توي - تۆكۈنلىرىنى ، ھەتتا ئاتا - ئانىلىرىنىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىنىمۇ بىلمىگەن ، ئۆز ئۆيىنىڭ غېمىدىلا ئۆتۈشۈپتۇ . ئۇنى دېسەك ، مەنچۇ ؟ مەن ئاتامنىڭ تۇغقانلىرىنى ، ئۇلارنىڭ بالىلىرىنى بىلمەنمۇ ؟ سەنچۇ ؟ سەنمۇ ئۆزۈڭنىڭ ، خوتۇنۇڭنىڭ يېقىن - يىراق تۇغقانلىرى بارلىقىنى بىلەمسەن ؟ ھېلىقى روسلار ئاتلىق بىر ئايلىق يىراقلىقتىكى يۇرتىدىن بىزنىڭ دەريالىرىمىزنىڭ كەڭ - تارلىقىنى ، قانچىلىك چوڭقۇر ، قانچىلىك تېيىزلىكىنى ، قانچىلىك تېز - ئاستا ئاقىدىغانلىقىنىمۇ تەكشۈرۈپ ئۆلچىگىلى كېپتۇ . بىز دەريا ، كۆللىرىمىزنى كەڭ - تار ، تېيىز - چوڭقۇر ، چوڭلا دېيىز ، زادى قانچىلىك كەڭ ، قانچىلىك چوڭقۇر بىلىمىز - مۇ ، بىز قايسىبىر كۆلىمىزنى چامداپ كۆرۈپ باقتۇق ؟ قانچە ئويلىسام ، قانچە دېسەم ، بىرلا گەپ ، ئۆز تىرىكچىلىكىمىزنىڭ ، بېلىق ، گۆش ، ئۇجۇلىنىڭلا غېمىدە يۈرۈپ ئۆتۈپتۇق .

— راست دېدىڭ ، ئوماق ، مەھەممەت مەرگەن ئاغا ئېيتقىنى لېكىشتىپ قويۇپ گېپىنى داۋام قىلدى ، — سىلەرگە يولۇققۇپ قالمىغان بولساق ، كەمپىرىم دۇنيادىن گاچا بولۇپ ئۆتۈپ كېتەر - كەن ، مەن ئۆزۈممۇ يۇلغۇن ، قومۇشلۇقلار ئارىسىدا ياۋا ئادەمدەك ئۆتۈپ كېتەركەنمەن . بۇ لوپ دالىسىدا ماڭا ئوخشاش ئۆتۈۋاتقانلار ئاز ئەمەس ، ئوماق . ماۋۇ تۇردۇشلارمۇ قۇملۇقلار ئارىسىدا يىللاپ باشقا ئادەملەرنى كۆرمەي يۈرگەنكەن . ئانىسى بىلەن قىزى ئايە - بەختەمنى دېمەمسەن ، ئۆز ئائىلىسىدىكىلەردىن باشقا ئادەمنى كۆر - مىگىنگە ئون نەچچە يىل بولغانكەن . مۇشۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ، سەن ، بىزنى كۆرۈپتۇ . تاس قاپتۇ ، دۇنيادا ئۆزلىرىدىن باشقا ئادەملەرنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇپ كەتكىلى...

— كېيىك ! ئانا - بالا كېيىك ! — ئۆردەك ، ئۇنىڭ ئارقىسى - دىن تۆمۈر يۈگۈرۈپ كېتىشتى . خېلى يىراقتىكى بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە ئىككى كېيىك مەھەللە تەرەپكە بوينىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ سوزۇپ قاراشماقتا ئىدى .

— كۆردۇڭمۇ ئاغا ، بىزنىڭ ئادەمگەرچىلىك جەھەتتىكى بەزى

قىلىق ئادەتلىرىمىز ئاشۇ كىيىمكچىلىكىمۇ ئەمەسكەن. — ئوماق گىپىنى دەپ بولۇپلا كىيىمك تۇرغان تەرەپكە ماڭدى، ئارقىسىدىن مەھەممەت مەرگەن ئاغىنىمۇ ماڭدى.

2

«ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىدىكىلەر بىلىقلارنىڭ بىر قىسمىنى قۇمغا كۆمۈپ قويدى، بىر قىسمىنى گەدەرمە قىلىپ بېسىپ قويدى، يەنە بىر قىسمىنى پىشۇرۇپ كەمچۈكلەپ قۇرۇ-تۇپ، تالقانلاپ تەييارلىۋېلىشتى. ئەمدى قىشقا كىرىپ كەتكۈچە ئارىلىقتا قىشلىق گۆشنى غەملىۋېلىش كېرەك. بۇ ئەتراپتا توشقان جىق بولغان بىلەن، ئوۋلىغۇدەك چوڭ هايۋانلار يوق. ئىلگىرى كىيىمك، جەرەنلەر نۇرغۇن ئىدى. يەر ئىچىپ تېرىقچىلىق قىلىمىز دەپ يىلسېرى كېلىپ ماكانلىشىدىغان ئادەملەر كۆپەيگەنسېرى، كىيىمك، جەرەنلەر ئۆزلىرىنىڭ دالدىغا ئىلىنىپ نەلەرگىدۇر يوقالدى. پەقەت ئانا ـ بالا ئىككىلا كىيىمك قالغاندەك ئىدى. كىيىمك بالىسى هازىر چوڭ بولۇپ، بويىدا ئانىسى بىلەن تەڭلىشىپ قالغان بولسىمۇ، ئۆزىنى ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتقۇزغان، پەرۋىشلەپ مېھرىبانلىق كۆرسەتكەن ئۆرزەك، تۇمۇر، ئايسۇلۇلارنى تاشلاپ كەتكۈسى يوق ئىدى. ئانا كىيىمك بولسا، بالا مېھرىدىن بالىسىغا تارتىشىپلا تۇرۇۋاتاتتى، مەھەممەت مەرگەنلەردەك گۆشخور ئوۋچىلار كۆز ئالدىغا كەلسە، بۇنداقلار بار يەردە بىر كۈنمۇ تۇرغۇسى يوق ئىدى.

مەھەللىدىكىلەردىن ئوۋغا چىقالايدىغان ئادىمى ئىككى ـ ئۈچ-كە يېتىدىغان ئائىلىلەر ئۆزلىرى ئايرىم، بىردىن ئادەم بار ئائىلە-لەر ئىككى ـ ئۈچى بىر بولۇشۇپ تەرەپ ـ تەرەپكە ئوۋغا مېڭىۋاتات-تى. ئوماق مەھەللىداشلىرى بىلەن ئوۋلۇق يەر تالىشىپ قالماس-لىق ئۈچۈن، باشقىلار مېڭىپ بولغاندىن كېيىن ماڭماقچى بولغاند-ىدى. تۇردۇش بىلەن ئىككىسى سۆگەتتاغقا بارماقچىدى. ئەتە ـ ئۆگۈن ماڭمىز دەپ تەرەددۇتلىنىپ تۇرغاندا، يېڭىسۇلۇق تەلەي

كىيىمك دېگەن ئوۋچى چەپەرنىڭ كېسەللىكتىن يېتىپ قالغانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ كېلىپ قالدى. ئۇ ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئوماقنى چاربدا دەپ ئاتلىغاندى. ئوماق قالاچ قاناقاغا يېقىن بولۇپلا قالماي، كۈنچىققانبەگ بىلەنمۇ يېقىنلىقى ھەم يەنە كۈنچىققانبەگ بىلەن ئوماقنىڭ چەپەرگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىمۇ ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. بۇنى ئۇ باشقىلاردىن ئاڭلىغانىدى. تەلەي كىيىمك چەپەرنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئالدى بىلەن كۈنچىققانبەگكە يەتكۈزمەكچىدى. بەگنىڭ ئاتمىشبۇلاق تەرەپكە كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئوماقنى ئىزدەپ چارىغا ماڭغاندى.

— ئۇ يەرگە نېمىشقا بارغان؟

— بۇرۇن ئۇ قۇملۇقتا مېڭىپ ياقمىغاچقا، سەتاقىپ قېلىپ بېرىپ قالدۇق.

— نەچچە كۈن بولدى؟

— ئون كۈن بولدى.

— كەلكۈن قانچىلىك بېسىپتۇ؟

— ئاجايىپ ئېش، — دېدى تەلەي كىيىمك، — توغراقلىق راستىنلا ئويماندا ئىكەن. بىزنى ھەيران قالدۇرغىنى، ھەر ـ ھەر ئوي ـ دۆڭنى ئالا قويماي باسقان كەلكۈن، ئويتوغراقنىڭ ئەتراپىدىكى ئانچىكى تۆپىلىكنى يانداپلا ئۆتۈپ كېتىپتۇ.

— خۇدا ئارا تۇرۇپتۇ[1]، — ئوماق كۆڭلى تىنىپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى.

— يېڭىسۇلۇق تۆتىمىز شۇكدى تېغىغا ئۇدۇل مېڭىپ باقايلى دەپ دۆتەلەپ قۇمنى كېسىپ ماڭغانىدۇق، كەڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدا بىر توغراقلىقنى كۆرۈپ قالدۇق. بارساق، توغراقلىق ئىچىدە ئۇچ ساتما گەمە بار ئىكەن. ئىككىسىدىكى «دىۋە ئادەم» گەقارىشىدىغان ئادەملەركەن، بىزنى ئۇنىڭ يېنىغا باشلاپ كىردى. ئۇنى بۇرۇن كۆرمەپتىكەنمىز. ئىككى ئادەم بويىچىلىك بىر ئادەم ياتىدۇ، كۆرۈپ ھەيران قالدۇق، بەك جۇدەپ كېتىپتۇ، تامىقىمۇ

① خۇدا ئارا تۇرۇپتۇ — خۇدا ساقلاپتۇ.

ئازلاپتۇ ، پات - پات قىزىپ غالغىيدىكەن[1] ، قىزىسىلا : «قاناقا ، كۈنچىققانبەگ ، ئوماق ، تايۇق ، تۈلەك بوۋا ، ئۇلامخان» دەپ جۆيلۈپ بىرقانچىگىلارنى ئاتايدىكەن ، ماللىرىغىمۇ كېسەل تېگىپتۇ. ھېلىقى ئىككىسى : «چەپەر ئۆلۈپ قالسا كۈنچىققانبەگكە نېمە دەيمىز. بىرەرسىمىز سىرتىغ يەتكۈزەيلى دېسەك يولنى بىلمەيمىز. بۇنىڭ ئېغىرا يېتىپ قالغانلىقىنى كۈنچىققانبەگكە ياكى ئوماققا دەپ قويغان بولساڭلار» دەپ بەك يالۋۇردى . بىچارىگە بىزنىڭمۇ ئىچىمىز ئاغرىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇۋۇغا بېرىشنى قويۇپ كەينىمىزگە ياندۇق ، — دېدى تەلەي كېيىك .

چەپەرنىڭ قاتتىق ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئوماق يۈرىكى كۆيگەندەك بولۇپ ئىچىشىپ تۇرالماي قالدى .

— بىچارىگە يامان بوپتۇ ، ئۇۋىنى قويۇپ ، تۆمۈرنى ئېلىپ بۇگۈنلا ماڭسىڭىز قانداق . كېرەكلىك تەييارلىقىنى مەن قىلىپ بېرەي ، سىز ئۆزىڭىزنىڭ تەييارلىقىنى قىلىڭ ، — دېدى ئايقۇت . ئۇ ئوماقتىنمۇ بەك جىددىيلىشىپ كەتتى .

— مەنمۇ بىللە باراي ، — دېدى تۇردۇش ، — «دىۋە ئادەم» دەپ ئاڭلىغان ، كۆرۈپ باقمىغان ، كۆرۈپ كېلەي .

ئۇۋۇغا قىلىنغان تەييارلىقلار ئويتوغراق تەييارلىقىغا ئالماشتى . ئوماق ، تۇردۇش ، تۆمۈر ئوچى بىر تۆگە ، بىر كالىغا يوتقان - كۆرپە ، كىيىم ھەم بىرنەچچە قۇم كۆمەچ نان ، گەدەرمە بېلىق ، ئۇجۇل ، بېلىق گۆشى تالقىنى ، پوستلاق قۇيمىسى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئارتىپ ئەتىگەندە ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى...

ئوماقلار بەش كۈن يول مېڭىپ ئويتوغراققا كەلگەندە ، ئىگەمبەردى قوي ، جەرەنلەرنىڭ كەچلىك سۈيىنى بېرىۋاتاتتى . ئوماق مالىلارنىڭ تۇرقىغا قاراپلا ئىچى سىيرىلىپ كەتتى . قوتۇر بېسىپ داڭگىرلىشىپ قالغان قوي ، ئۆچكە ، جەرەنلەر تىرىك تۇرغۇزۇپ گۆشى شىلىۋېلىنغان ئىسكىلىتقىلا ئوخشاپ قالغانىدى . بىرەر ناتونۇش ئادەم كېلىپ قالسا ، ئۇركۈپ دۈپۈرلىشىپ كېتىدىغان بۇ

① غالغىش — تىترەش ، سىلكىنىش .

ماللارنىڭ ھازىر ئۈركۈگۈدەك ماجالىمۇ يوق ئىدى . تۇردۇش بىـ
لەن تۆمۈر يۈك - تاقلارنى چۈشۈرۈپ قالدى . ئوماق ساتمىغا
كىردى .

چەپەر ئاستىغا ئۆزى ياسىۋالغان قوي ، جەرەن ، كېيىك تېرىـ
لىرىنى ، ئۈستىگە كىگىز ، پالاس سالغان قېلىن سېلىنچا ئۈستىدە
ياتاتتى . ئۇ ئوماقنى تونۇدى ، بۇنى بېشىنى بوشقىنا لىڭشىتىپ
ئىپادىلىدى ، مەمنۇن بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كۆزىدە خىرە بىر نۇر
يالت قىلدى . ئوماق ئۇنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇردى .
ئوماق كىرگەندە ئۇنىڭ يېنىدا تېپىلدى ئولتۇراتتى .

— تامىقى قانداق ؟ — ئوماق ئۇنىڭدىن سورىدى .

— ئالدىنقى كۈنى چۈشتە قۇرۇق سۇغا چالغان سۇيۇق ئۇجۇل
ئۇمىچىدىن ئىككى قوشۇق ئىچكەن . تۈنۈگۈن ، بۈگۈن ئاغزىغا
ھېچنېمە سالمىدى . بايا سۇ بولسىمۇ ئىچۈرۈپ باقايلى دېۋىدۇق ،
گېلىدىن سۇمۇ ئۆتمىدى .

ئوماق چەپەرنىڭ بېشىغا ئېڭىشىپ تۇرۇپ :

— چەپەر ، بىز كەلدۇق ، ئاغرىپ قالغىنىڭنى ئاڭلاپلا
ماڭدۇق ، — دېدى .

چەپەر بېشىنى بايىقىدەك بىلىنەر - بىلىنمەس ھالەتتە مىدىر-
لاتتى ، كۆزى ئىشىك تەرەپكە تەلمۈردى ، مىدىرلىغۇدەك ماغدۇرى
بولمىغان بىلەن ھەرھالدا سېزىمى باردەك ئىدى . ئوماقنىڭ : «بىز
كەلدۇق» دېگىنىدىن بىرنەچچەيلەننىڭ كەلگەنلىكىنى بىلگەندەك
ئىدى . ساتمىغا تۇردۇش بىلەن تۆمۈر كىرىپ كەلدى . چەپەرنىڭ
ھالىتىگە قاراپ ئىككىلىسىنىڭ كۆڭلى باشقىچە بولۇپ قالدى .

— ئادەمنى تونۇيدىكەن ، ئەمما گەپ قىلغۇدەكمۇ ھالى قالماپـ
تۇ . ئالدىنقى كۈنى ئىككى قوشۇق ئۇماچ ئىچىپتىكەن ، تۈنۈگۈن ،
بۈگۈن ھېچنېمە يېمەپتۇ ، — دېدى ئوماق .

تۇردۇش كىشىلەردىن «دىۋە ئادەم»نىڭ تەرىپىنى ئاڭلاپ ،
كۆرسە كىشىنىڭ قورققۇسى كەلگۈدەك ئالامەت بوي - بەستلىك ،
كۈچتۈڭگۈر ، ھەيۋەت يوغان بىر ئادەمنى تەسەۋۋۇر قىلاتتى . ھازىر

ئۇنىڭ ئالدىدا بولسا بىر تېرە» ، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان ، يۇزىدە قان دېدارى يوق ، سارغايغان ، گۇنسىز كۆزى پىلدىرلاپ قالغان مەمەجال① بىر ئادەم سوزۇلۇپ ياتاتتى . تۇردۇش چەپەرنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇپ ، ئالدى بىلەن ئىككى قولىنىڭ تومۇرىنى نۆۋەت بىلەن تۇتتى ، ئاندىن قاپقىنى قايرىپ كۆزىگە قارىدى ، بارماقلىرىغا ، تىرناقلىرىغا ، چىرايىغا سەپسېلىپ قارىدى .

— بۇنچە قاراپ كەتكىنىگە بىر نەرسە بىلەمسەن؟

تۇردۇش ئوماقتا قاراپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ :

— ئانام ئۇستا ئوتاچى② ، مەن ئۇنىڭدىن ئازراق ئۆگەنگەن ، دەپ بولۇپ ، ئوماقنى ئىشىك تەرەپكە تارتىپ پەس ئاۋازدا ، — ئۆپكە كېسىلى ئىكەندۇق ، ھازىر ئۆپكىسى قۇرۇپ بوپتۇ . ئىككى - ئۈچ يىلنىڭ ئالدىدا مەھەللىدە بولغان بولسا ، يىلگەن بولساق ، ئەملەپ ، بىر ئاماللاپ ساقايتىۋالغىلى بولار ئىدى . ئەمما... ئۇ ھەرقايسىڭلارغىلا تارتىشىپ تۇرۇۋاتقاندەك قىلىدۇ ، — دېدى .

— چەپەر ، — دېدى ئوماق بايىقىدەك ئېگىلىپ تۇرۇپ ، — كۈنچىققانبەگ خەلقىنىڭ ھال - ئەھۋالىنى بىلىپ كەلگىلى تاغ تەرەپكە كېتىپتۇ ، تۇلەك بوۋا بىلەن تايۇق سېپىنىڭ ئاغرىپ قالغىنىنىڭىنى بىلمەپتۇ . مەن ھازىرلا ئوغلۇمنى ماڭدۇراي ، ئۇلارنى چاقىرىپ كەلسۇن ، بولامدۇ؟

ئوماق بۇ گەپنى تۇردۇشنىڭ ئېيتقىنىغا ئاساسەن چەپەرنىڭ كۆڭلىنى ياساپ قىلغاندى . بۇنى چەپەر سەزدىمۇ ، سەزمىدىمۇ ، ھېچقانداق ئىپادە بولمىدى . ئۇ شۇ تاپتا مۇردىنىڭ ئۆزى ئىدى . تالادىكى ئىشلارنى تۈگىتىپ بولۇپ ساتمىغا ئىگەمبەردى كىردى .

— ئۇ ئۆزىنىڭ ئاخىرەتلىكى ۋە باشقا ئىشلار توغرىسىدا گەپ قىلغانمۇ؟ — ئوماق ئىگەمبەردى بىلەن تېپىلدىدىن سورىدى .

— بىر ئاينىڭ ئالدىدا ، — دېدى ئىگەمبەردى ، — «ئۆلۈپ

---

① مەمەجال — جېنى ئاز قالغان .
② ئوتاچى — تېۋىپ .

كەتسەم ، يارداڭلىققا يېقىن يەردە ئاتامنىڭ ئاگايى بار ، مېنىمۇ ئاتام ئاگايى يېنىغا قويۇڭلار » دەپ يۈرگەن ، كېسىلى ئېغىرلاشقاندىن كېيىن ، «مەن ئۆلسەم مېنى مۇشۇ ئويتوغراقتىكى قۇدۇقنىڭ يېنىغا قويۇڭلار » دەپ بىرنەچچە قېتىم تاپىلىدى .

— تۇردۇش ، سەن تېپىلدى ، تۆمۈر بىلەن چىقىپ قۇدۇق ئەتراپىدىن ، بولسا قۇدۇققا يېقىن يوغان توغراق بويىدىن يەرلىك جاي تاللاپ قويۇڭلار ، ئىگەمبەردى بىلەن مەن چەپەرنىڭ يېنىدا تۇرۇپ تۇرايلى ، — دېدى ئوماق .

— تۇردۇش ، تېپىلدى ، تۆمۈرلەر چەپەرگە قاراپ ـ قاراپ قويۇپ ساتمىدىن چىقىپ كەتتى . ئوماق ئالىقىنىنى چەپەرنىڭ ئېغىز ـ بۇرنىغا يېقىن ئەكېلىپ تۇتۇپ باقتى ، تىنىقى بار ـ يوق ئارىلىقىدا ئىنتايىن ئاستا ، سۇس ئىدى .

— ئىگەمبەردى ، سەن ئۆلگەن ، ئۆلۈۋاتقان ئادەم يېنىدا تۇرۇپ باققانمۇ ؟

— ياق . پەقەت ئۆلگەن ئادەمنىڭ ئېڭىكى چۈشۈپ كېتىدۇ ، كۆزى قېتىپ قالىدۇ ، تېنى مۇزلاپ كېتىدۇ ، دېگەننى ئاڭلىغان .

ئوماق قالاچ قاناقا ۋاپات بولغان چاغدا تۈلەك بوۋىنىڭ قانداق قىلغانلىقىنى ئەسلىدى . قاناقانىڭ كۆزى يېرىم ئوچۇق ، يېرىم يۇمۇق ئىدى . تۈلەك بوۋا ئالدى بىلەن كۆزىنى يۇمۇپ قويۇپ ، ئاندىن ئېڭىكىنى تاڭغانىدى ، لېكىن جىددىيچىلىكتە قانداق تاڭغانلىقىغا ئوبدان قارىۋالمىغانىدى .

— تىنىقى توختاپتۇ ! — دېدى ئىگەمبەردى .

راست ، «دىۋە ئادەم» — چەپەر تىنىقتىن قالغانىدى . ئۇنىڭ كۆزىمۇ يېرىم يۇمۇق ، يېرىم ئوچوق ھالدا قېتىپ قالغانىدى . ئوماق ئۇنىڭ كۆزىنى يېنىك سىيپاپ يۇمدۇرۇپ قويۇپ ئىگەمبەردىگە :

— چىقىپ تۇردۇشلارنى چاقىرىپ كىر ، — دېدى .

— ئېڭىكىنى تېڭىشنى بىلەمسەن ؟ — تۇردۇش ساتمىغا كىرىشىگە ئوماق ئۇنىڭدىن سورىدى .

تۇردۇش جاۋاب بېرىش ئۇرىسىغا ساتمىنىڭ تۆت تەرىپىگە قارىدى. چەپەرنىڭ باش تەرىپىدە قومۇشقا قىستۇرۇقلۇق ئاق لاتىنى كۆرۈپ ...

رەمەتلىك ئېڭىكىنى تاڭىدىغان لاتىنىمۇ تەييارلاپ قويۇپتىكەن، دېدى - دە، لاتىنى ئېلىپ ئۇزۇنىسىغا چىرايلىق قاتلاپ، چەپەرنىڭ ئېڭىكىنى تاڭدى...

قۇدۇققا يېقىن چىناردەك ئېگىز، يوغان توغراقنىڭ تۈۋىدە بۆشۈكچىلىك ئېگىزلىكتە ئۇزۇنچاق، كىچىك بىر قۇم دۆۋىسى پەيدا بولدى. چەپەرنىڭ كونا - يېڭى كىيىملىرى، يېپىنچا - سېلىنچىلىرى ئېدىتلىق قاتلىنىپ، ئۆز پالىسىغا بوپا قىلىپ تېڭىلىپ، توغراقنىڭ ئۈچ ئاچىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلدى. ئۈستىگە بىر نەچچە تېرىنى يېپىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاتىسىدىن قالغان چوڭ بىر قازان كۆمتۈرۈلۈپ قويۇلدى...

3 -

قۇملۇق، يەنە شۇ چەكسىز قۇملۇق. بىر - بىرىگە تۇتىشىپ، كىرىشىپ كەتكەن ئېگىز - پەس قۇم دۆۋىلىرى. گويا دۇنيا قۇم توپانى ئاستىدا قالغاندەك، قۇمدىن بۆلەك ھېچنېمە يوق. كون سالقىن، چىڭقىچۇش.

مانا، ئىككى ئېگىز قۇم دۆۋىسى ئارىلىقىدىكى پەسرەك يامىزالدىن خۇددى قۇم دۆۋىسى ئارقىسىدىن ئۈنگەندەك ئۈچ ئاتلىق كىشى بىر تۆگە، بىر كالىنى كەينىگە سېلىپ چىقىپ كەلدى. بۇلار بىزگە تونۇش، ئالدىدىن ئاتىغاندا ئوماق، تۆمۈر، تۇردۇش. تۇردۇش قۇملۇق ئىچىدە تۇغۇلۇپ، قۇملۇقتا چوڭ بولغان، قىرىق نەچچە يىللىق ئۆمرى قۇملۇق ئىچىدە ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇ شۇ تاپتا قۇملۇقنى تۇنجى كۆرۈۋاتقاندەك، ئەتراپقا كۆز ئۈزمەي قاراپ ماڭماقتا. پات - پات ئالدىغا، ئېڭىكىنى كۆتۈرۈپ يىراقلارغا قاراشلىرىدىن، ئۇنىڭ بۇ تۈگىمەس دەشت قۇملۇقتىن بىزار بولۇۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. ئوماقنىڭ كۆز ئالدىدىمۇ تۇردۇشنى

بىزار قىلغان قۇملۇق دەشت يېيىلىپ تۇرسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ كۆڭۈل ئېكرانىغا باشقا بىر كۆرۈنۈش چۈشۈۋېلىپ ، ئۇنى ئازابلاپ كەلمەكتە ، ئازاب ئىچىدە ئويلانماقتا ... بىر ئائىلە كىشىلىرى كۆچۈپ كېتىۋاتقىنىدا ، مۇشۇ قۇملۇقتىكى قەيسەرلىكىدىن بىر يېرىدە ئانىسىنىڭ تۇپرىقى يالغۇز قالغانىكەن ، كېيىن ئاتىسىنىڭ باشقا بىر يەردە يالغۇز قاپتۇ ، ئەمدى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ يالغۇز قالدى . بالىسىنىڭ بوي - بەستى ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭكىدىن يوغىناپ كەتكەنلىكى ئۈچۈنلا بىر ئائىلە كىشىلىرى ئادەملەر توپىدىن قاچقىتىپ چىقىرىۋېتىلىپ ، جاھانىنىڭ خۇۋلۇقىنى كۆرەلمەي ئۆز يۇرتىنىڭ قۇملۇق چۆللىرىدە سەرسانلىقتا يۈرۈپ ، ئانىسى كىشى بىلمەس بىر يەردە ، ئاتىسى ئۇ يەردە ، بالىسى بۇ يەردە ياتتى ! بىچارە بىر ئۆمۈر يالغۇز ئۆتكەنىدى ، ئۇ ئالەمگىمۇ يېغلاپ ئۇزىتىدىغان بىرەر قېرىندىشى ياكى بىر بالىسى يوق ، جىمجىملا كەتتى ، چىرىغىمۇ ئۆزى بىلەن تەڭ ئۆچتى . ئالەم كەڭرى بولغان بىلەن جاھان تار ئىكەن . ئۇ بوي - بەستىنىڭ كېلەڭسىز ، يوغانلىقى سەۋەبىدىن كىشىلەردىن سۆيۈنۈش ، مۇھەببەت تاپالمىدى ، بەلكى يەكلەندى ، سەتلەندى . ئەمما ئۇنىڭدىن ئادەملەر تۇگۈل ياۋايى ھايۋانلارمۇ كۆيۈنۈش ، سۆيۈنۈش تېپىپ ، ياۋايىلىقىنى تاشلاپ ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياشىدى . ئەجەبا ئادەم بالىسى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياشىيالماسمىدى ؟ ! ئۇلار ئويتوغراقا تۇنجى قېتىم كېلىپ قېلىپ ، كېيىن ئۇ يەردىن ئۇزاپ ماڭغاندا ، چەپەرنىڭ يەنە يالغۇز قالغىنىغا مۇڭلىنىپ ئېيتقان ناخشىسى ئۇماقنىڭ ئېسىگە كېلىپ قالدى :

كېيىم قارايدۇ مەندەك باغرى غەملىككە ،
قىزىلگۈل دەپ ياشىم يەتتى ئەللىككە .
قۇلۇشتۇغۇم مەندىن كۆڭۈل بۆلمەيتتى ،
خەقلەر قويدى گۈل يارىمتى تەڭلىككە .
خۇدا بىلەر كىمدە قانداق گۇناھ بار ...

ئارالمقتا گۈزاھلىققا خودا بار.....

ئوماقسىنىڭ ئازابلىق ئەسلىمىسىنى تۇردۇشسىنىڭ سوئالى ئۈزۈۋەتتى.

— يەنە قانچىلىك ماڭىمىز؟

— يەنە ئىككى كۈن ماڭساق، يېڭى يۇرتچاپقانغا يېتىپ بارتىمىز.

— مەن دىلپار ئەترايىدىكى قۇملۇقنى ياماق دېسەم، بۇ تېخى مۇ ياماق قۇملۇققەن. بىر يېرىم كۈن مېڭىپمۇ بىرەر ئېقىن، كۆل تۇگۈل سۇنىڭ قارىسىنىمۇ، بىرەر تۇپ چاكاندا ۋە شۇاقمۇ كۆرمىدىم. ئالدىمىزدىكى قۇملۇقمۇ شۇنداقمۇ؟

— يېڭى يۇرتچاپقانغا يېرىم كۈنلۈك قالغۇچىلىك ئارىلىق مۇشۇنداق.

تۇردۇش «يا خۇدا!» دەۋەتتى.

چەپەر ۋاپات بولۇپ ئەتىسى، بۇلار ئۇنى ئۆگىتىۋالغىنى بويىچە سۇغا ئالدى، كېپەنلەپ، يەرلىكىدە قويدى. ئۇنىڭغا «ھەمراھ» بولۇپ ئۇچ كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئىگەمبەردى، تېپىلدىلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىدىغانلىقىنى، ئويتوغراقتىن كېتىدىغان - كەتمەيدىغانلىقى توغرىسىدا ئوماق ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن گەپ ئالدى.

— چەپەر بىزگە بەك ياخشى مۇئامىلىدە بولدى، ئووڭلاپ كەلگەن مال گۆشىنى ئالدى بىلەن بىزگە بەردى. ئۇ كۆڭلى تۇز، قورسىقى كەڭ ئادەمكەن. ئۇ ئۆلۈپ كەتسە، بىز قانداق قىلىمىز، كېتەمدۇق، كەتسەك ئۇنىڭ مالىلىرى قانداق قىلىدۇ؟ دېگەندەك ئويلاشتۇق.

ئىگەمبەردىنىڭ گېپىگە ئۇلاپ، تېپىلدى مۇنداق دېدى:

— كەلگەن يېرىمىزمۇ قۇملۇق ئىچىدىكى كىچىككىنە بىر

پۇتالىق ئىدى . سۇيى قۇرۇپ كېتىپ كۆچۈشكە مەجبۇر بولدۇق . بۇ يەرگە كېلىپ قېلىپ تۇرۇپ قالدۇق ، بۇ قۇملۇقتا بىزگە مۇھىمى سۇ . سۇيى مۇقىم قۇدۇقى بار ئىكەن . چەپەر بىزنى بەك چوڭ بىلدى . ئۇنى كۇنچىقانبەگمۇ سىلەرمۇ چوڭ بىلىدىكەنسىلەر . مۇشۇنداق ئادەمنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرۇپ ، قۇدۇقىنى قۇم باستۇرۇپ ، قوي ، جەرەنلىرىنى تاشلاپ قويۇپ كەتسەك ، كۇنلەر-نىڭ بىرىدە كۇنچىقانبەگكە ، ھەرقايسىلارغا ئۇچراپ قالساق كۆزىگە قانداق قارايمىز دېيىشىپ ، مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قالىدىغان بولدۇق ، — دېدى .

ئوماق ئۇلارنىڭ بۇنداق قارارغا كېلىشىنى ئويلىمىغانىدى ، ئاڭلاپ خۇش بولدى .

— چەپەرنى قالاچ قاناقامۇ ، جاھانبەگمۇ چوڭ بىلەتتى ، «ئويتوغراق» دېگەن ئىسىمنى قالاچ قاناقا قويۇپ بېرىپتىكەن . چەپەرنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي تۇرىدىغانلا بولساڭلار ، بىز سىلەرنى تاشلىۋەتمەيمىز ، يوقلاپ تۇرىمىز . قوي ، ئۆچكە ، جەرەنلەرنى بىر ئاماللاپ ئەملەپ بېقىڭلار ، ساقىيىپ قالسا ئەجەپ ئەمەس . ئۇ ماللارنى كۇنچىقانبەگ ، تۇلەك بوۋىلار قانداق بىر ياق قىلىدۇ ، شۇلارنىڭ ئاغزىغا قارايلى ، — دېدى ئۇ .

تۇردۇشنىڭ ماللاردىكى قوتۇر ، ماڭقا كېسىلىنى داۋالاشتىن خەۋىرى بار ئىكەن ، ئىگەمبەرىلەرگە قانداق قىلىشنى دەپ بەردى . ئوماقلار ئويتوغراقتا ئۇچ كۇن تۇرغاندىن كېيىن ، چەپەرگە ئىلىنىپ كەلگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇلارغا قالدۇرۇپ قويۇپ ، تۇلۇملارغا ئۇچ كۇنگە ئازادە يەتكۇدەك سۇ قاچىلىۋىلىپ يۇرۇپ كەتتى .

چەكسىز چۆل ، قۇم جىم - جىت ماڭغانلارغا بەكمۇ زېرىكەرلىك ، زېرىككەنسىرى قۇملۇق تۇگىمەي ، بەلكى ئۇزىراۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ ، ئادەمنى تېخىمۇ بىزار قىلىۋېتىدۇ . تۇردۇش ئىككى يىلدىن بۇيان ئۆزىنى ئاشكارىلىمىغان بىلەن ئۇستا قوشاقچى ھەم پاراڭچى ئىكەن . قوشاقتىن توختىسا پاراڭ قىلىپ ، ئىككى كۇن-

لۇك سەپەر جەريانىدا ئوماق بىلەن تۆمۈرنى زېرىكتۈرمىدى .
— مۇنداق دېگىنە ، ئىككى يىلدىن بېرى قوشاق ئېيتماي قانداق چىدىغانسەن ، — دېدى ئوماق .
— دېمىسەڭمۇ دىمىقىپ يۈردۈم . سېنىڭ ، — دېدى تۈردۇش ئوماققا قاراپ ، — تالىشقۇلنى قوشاق بىلەن بەرەتالا① قىلىۋەتكىنىڭنى ، ئايقۇتنىڭمۇ يېتۈك قوشاقچىلىقىنى ئاڭلىدىم . كېلىنىڭ ئايسۇلۇ يېگىتلەرنىڭ ئاغزىنى قانداق ھىملىۋەتكىنىنى كۆرگەن تۇرسام ، سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا ، مەن قوشاقچى ، دەپ ئوتتۇرىغا چىقامتىم . ماۋۇ دېگەن قۇملۇق ، زېرىكىپ قالمايلى دەپ ئېيتىپ قويدۇم شۇ .

ئۇلار سەپەرنىڭ ئاخىرقى كېچىسىنى قۇم ئارىلاش سېغىزلىق ئېگىز بىر ياردا ئاستىدا ئۆتكۈزدى . كېچە جىم ئۆتۈپ ، تاڭغا يېقىن شامال چىقىپ ئۇلارنى خېلى ئاۋارە قىلدى . شامال توختىغۇچە ياردا تۇۋىدىن چىقماي تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى . ھېلىمۇ شامال ياندىن كەلگەچكە ، كەلكۇن ئاققاندەك ئۆتۈپ كەتتى . ئالدى ياكى ئارقا تەرەپتىن كەلگەن بولسا ، يارداڭ پاناھ بولالمايتتى ، بەلكى شامال ئۇلارنى قۇمدا كۆمۈۋېتەتتى .

قۇملۇقتا 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپلا كېچە ئادەمنىڭ غولىنى قورۇغۇدەك سالقىنلىشىپ كېتىدۇ . چۈشكىچىلىك چىققان شامال ئوماقلارنى مانا كېچىگە قويدى ، بولمىسا ئۇلار بۇ چاغدا يېڭى يۇرتچاپقاندا شىرىن ئۇيقۇدا بولاتتى . تۈن تەڭگە يېقىنلاشتى ، ئو-ماقلار تېخىچە يولدا . يول يەنە قانچىلىك قالدى ، بىلگىلى بولمايتى-تى . يا يەردە بەلگە يوق ، يا ئاسماندا . ئالدىنقى ئاخشام ئويتوغراق ئاسمىنىدا كۆرۈنگەن ئاي ، يۇلتۇزلار بىلەن بۇ كېچىدىكى ئاي ، يۇلتۇزلار ئوخشاش ئورۇندا ، ئوخشاش ھالەتتە چاقناپ تۇرماقتا . ئۇ دوقمۇش ، بۇ دۆڭ دەپ پەرق ئېتىدىغان يولمۇ يوق . بۇنداق قۇملۇقتا ئەتىگەنكى ئىز چۈشتە يوق ، چۈشتىكى ئىز كەچتە يوق . كۈندۈز بولسىغۇ بەزى قۇم دۆۋىلىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە ،

① بەرەتالا — تېتىماتىت ، جۇلۇقنى چىقىرىۋېتىش ؛ كېرەكسىز

شەكلىگە قاراپ يۆنىلىشنى ، ئارىلىقنى پەرق ئەتسە ، لېكىن كېچىلىنىڭ كۆزى يوق دېگەن مۇشۇ . ئاي شولىسىدا بەزى يەر يورۇق ، بەزى يەر قارىيىپ كۆرۈنەتتى .

— تۆرەپ قاپتۇق ، بايا مۇشۇ ئېگىز قۇم دۆۋىسى يېنىدىن ئۆتكەندەك قىلىمىز . مېڭىپ ـ مېڭىپ يەنە مۇشۇ يەرگە كېلىپ قاپتۇق ، — دېدى تۇردۇش ئەتراپقا گاڭگىراپ قالغاندەك قاراپ .

ئوماق ئويتوغراق بىلەن يېڭى يۇرتچاپقان ئوتتۇرىسىدا بىرنەچچە قېتىم ماڭغان بولسىمۇ ، كېچىسى مېڭىپ باقمىغانىدى ، شۇڭا تۇردۇشنىڭ گېپىگە بىر نەرسە دېيەلمەي ئېتىنىڭ چۇلۋۇرىنى تۆمۈرگە تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، قۇم دۆۋىسىگە پىيادە چىقىپ كەتتى .

— يېڭى يۇرتچاپقانغا كېپتۇق ، ئاي يورۇقىدا ئېنىق كۆرۈنۈۋاتىدۇ ، — دېدى ئوماق قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ ئالدى تەرەپكە قاراپ .

— ئاخشام كۆرگەن قۇم دۆۋىسى بىلەن بۇ قۇم دۆۋىسى ئەجەب ئوخشايدىكىنە ، — دېدى تۇردۇش ، ئوماق قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈۋېتىپ مۇدۇرۇلۇپ كەتكەندە ، ئوڭايسىزلانغاندەك بولۇپ .

— تۆرەپ قاپتۇق ، دېسەڭ بېشىمىدىن تۈتۈن چىقىپ كەتتى ، — دېدى ئوماق ئېتىغا مىنىپ بولۇپ تۇردۇشقا قاراپ .

— شۇ تاپتا ، ئوماق بىلەن تۆمۈرگە قارىغاندا تۇردۇش ئالدىراپ كېتىۋاتاتتى . ئۇ مۇشۇ يېشىغىچە بەگلەر يۇرتى بولغان كونا ـ يېڭى ئابدالنىمۇ ، يېڭى يۇرتچاپقاننىمۇ كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۇلار مېڭىشىنى تېزلەتتى .

4

ئوماقلار بىر مەھەللىدىن ئۆتۈپ خېلى ماڭغاندىن كېيىن ، ئۆيلەرنىڭ شەكلى بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان يەنە بىر مەھەللىگە كەلدى . ئۇ مەھەللىمۇ ، بۇ مەھەللىمۇ شۇ قەدەر جىمجىت ئىدىكى ، تىرىك جاننىڭ ھەممىسىگە بىھوشلۇق دورىسى ئىـ

چوڕۇۋېتىلگەندەك ئويغاقلىقتىن شەپە يوق ئىدى
بۇ قايسى مەھەللە؟
— قالۇچىلار مەھەللىسى.
ئوماق تۇردۇشىنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرىۋېتىپ ، مەھەللىنىڭ
ئوتتۇرىسىدىكى بىر ئۆيۈ ئالدىغا كېلىپ توختاپ ئاتتىن چۈشتى.
بۇ كىمنىڭ ئۆيى؟
ئوماق جاۋاب بەرگۈچە تۆمۈر ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ جاۋاب
بەردى:
تۇلەك بۇۋامنىڭ ئۆيى
ئىشتكىنى چەككۈچە «غىچ» قىلىپ ئېچىلىپ ئۆيدىن تۇلەك
بۇۋا چىقتى.
گوي ـ گوي ، ئوماقمۇ سەن ، بۇ كېچىدە نەدىن كېلىۋاتسەن؟ قېنى ، ئۆيگە كىرىڭلار.
ئوماقلار كېيىملىرىنى قېقىشتۇرۇۋېتىپ ئۆيگە كىردى . قۇ-
رۇتۇپ سوقۇلغان توغراق پورى ئارىلاشتۇرۇپ قىلىنغان ، كۆيدۈ-
رۈلگەن بېلىق يېغى مەلھىمى قۇيۇلغان جىنچىراغ ئۆينى غۇۋا
يورۇتۇپ تۇراتتى .
نېمە دېدىڭ!؟ چەپەر ئۆلۈپ كەتتىما؟!
ئوماق سۇپىغا چىقىپ جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ،
چەپەرنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى جەريانلارنى
تەپسىلىي ئېيتىپ بەردى . تۇلەك بۇۋا قۇلىقىغا ـ ئاڭلىغىنىغا
ئىشەنمىگەندەك ئوماقتىن قايتا بىر سورىدى . ئۇنىڭ بۇلۇت قاپلاپ
تۇتۇلۇپ كەتكەن ئاسمان يۇزىدەك تۇس ئالغان چىرايى جىنچىراغ-
نىڭ خىرە يورۇقىدا تېخىمۇ تۇتۇق كۆرۈنەتتى .
تۇردۇش چەپەرنىڭ ئۆلۈمىنىڭ بۇ بۇۋايغا قانچىلىك ئېغىر
تۇيۇلغانلىقىنى ھېس قىلدى . ئۇ ئەتىسى ئەتىگەندىلا ، ئادەملەردىن
ئايرىلىپ ئايرىم ياشاش قىسمىتىنى تاللىۋالغان چەپەرگە بۇ يەردىكى
ئەر ـ ئايال ھەممىسىنىڭ ئېچ ئاغرىتىدىغانلىقىنى ، ياخشى كۆرىدە-
غانلىقىنى ، كۆيۈنىدىغانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلدى . ئۇ

بۇ ئادەملەردىن سۆيۈنۈپ كەتتى ھەم بۇ ئادەملەرنىڭ بىرى بولغان ئوماقلار ئائىلىسىنى پاناھ تارتىپ بېرلىپ قالغىنىغىمۇ ئۆزىدىن ئۆزى رازى بولدى.

ئەتىسى ئەتىگەندە تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆيىنىڭ ئىچى ۋە ئۆيىنىڭ ئالدى ئادەملەر بىلەن تولۇپ كەتتى. تۇلەك بوۋا تاڭ سەھەردە ھەكىم بىلەن گۆھەرنى تېگىشلىك ئادەملەرگە خەۋەر قىلىۋېتىشنى تاپىلاپ ماڭدۇرۇۋەتكەنىدى. كىشىلەر تايۇق، ئۇلامخان، توختەكۆل، ئۇجۇلخان، بۇللا، ئالتۇن ۋە تالىشقۇل ھەم يەنە بىرقانچە-لەنىڭ ئەتىگەندىلا تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆيى تەرەپكە ئالدىراپ كېتىشىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، كۆڭۈللىرىگە بىر يامان خىيال كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆيىگە قاراپ ئېقىشتى. بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كۆنچىققانبەگنىڭ خوتۇنى ئاقئۇلام، جاھانبەگنىڭ خوتۇنى كۆندەملەرمۇ بار ئىدى. ئۇلار كېلىپ تۇلەك بوۋىنىڭ ساق-سالامەت تۇرغىنىنى كۆرۈپ كۆڭۈللىرى جايىغا چۈشكەن بولسىمۇ، چەپەرنىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىنى ئاڭلاپ، ئىچ ئاغرىقى تار-تىشتى، كۆڭلى يېرىم بولۇشتى. ئۇلامخان بىلەن ئۇجۇلخان ئۆزى-نى تۇتۇۋالالماي دەمدەردەك بۇقۇلداپ يىغلاپ كېتىشتى.

تايۇق ـ ئۇلامخان، توختەكۆل ـ ئۇجۇلخان، بۇللا ـ ئالتۇن ۋە تالىشقۇللار تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆيىدە ئەتىگەنلىك غىزانى بىللە يېيىشتى. ئابلاق چوڭ دادىسى ئوماقنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرۇۋالغان-دى. تالىشقۇل ئوماق بىلەن قىزغىن پاراڭلىشىۋېتىپ، ئارىلاپ ئابلاقنى ئەركىلىتىپ قوياتتى. تۇردۇش باشقىلارنىڭ ئۇنى تالىش-قۇل دەپ ئاتىغانلىقىنى ئاڭلاپ، يېنىدا ئولتۇرغان تۆمۈردىن ئاغ-زىنى يېقىن ئەكېلىپ سورىدى:

ـ ئاتاڭ بىلەن قوشاق ئېيتىشقان تالىشقۇل شۇمۇ؟ يا بۇ باشقا تالىشقۇلمۇ؟

ـ مۇشۇ تالىشقۇل شۇ.

تۇردۇش تالىشقۇل توغرىسىدا جىق گەپ ئاڭلىغان. باشقا قەبىلە كىشىلىرى بىلەن قوشاق ئېيتىشقا چۈشسە ئاغزىغا تىل-

ئاھانەت ، ھاقارەت قىلىشتىن باشقىسى كەلمەيدىغان يولسىز ، جەھەلخور ئادەمنىڭ ئۆزىنى يېڭىۋالغان ئادەمگە بۇ دەرىجىدە قىزغىن ، مۇلايىم مۇئامىلىدە بولۇۋاتقىنىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى . «ياخشى گەپ تاشنى ئېرىتىدۇ» دېگەن گەپ ئېغىزدىن ناھايىتى يەڭگىل چىقىدۇ ، لېكىن ئۇنىڭ سالمىقىنى قىممىتىنى تارازىغا سالسا ، ئالەمنىڭ يېرىمىنى بېسىپ كېتىدۇ . شۇ چاغدا ئۇماقنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى تاشنى ئېرىتىدىغان ئېسىل سۆزلەر بولغاچقا ، تالمىشقۇلدەك بۇ «مۇز»نى ئېرىتىۋەتكەنىدى .

غەزادىن كېيىن ئۇماقنىڭ پىكرى بويىچە ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قالاچ قاناقانىڭ تۇپرىقىغا باردى . تۆلەك بوۋا ئۆگىنىۋالغان ئايەتنى ئوقۇدى ، قالغانلار چوڭقۇر سۈكۈتكە چۆكۈپ ئولتۇرۇشتى . قاناقانىڭ تۇپرىقىدىن قوپۇپ ، جاھانبەگنىڭ تۇپراق بېشىغا باردى .

— قالاچ قاناقانىڭ تۇپرىقى بېشىدىكى ئاۋۇ يوغان توغراق كۆتىكىنى قاناقانى يەرلىككە قويىدىغان كۈنى چەپەر ئويتوغراقتىن تۆگىگە سۆرىتىپ ئەكىپتۇ ، — دېدى ئوماق ، تۇپراق بېشىدىن يېنىپ كېلىۋېتىپ تۇردۇشقا .

— چەپەرغۇ ئۆلۈپ يەرلىكىدە ياتتى ، ئۇنىڭ قوي ، ئۆچكە ، جەرەنلىرى قالدى . ئىگەمبەردى بىلەن تېپىلدى : «بىز چەپەرنىڭ مالىلىرىغا قارىپ ئويتوغراقتا قالمىز» دېيىشتى . شۇنداق بولسىمۇ ، بىز بۇنىڭ بىر يولىنى قىلساق ، بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىدىغىنىڭلارنى كۈنچىقانبەگ ، تۆلەك بوۋىلار بىلەن كېڭىشىپ بىرنېمە دەيلى ، دەپ قويۇپ كەلدۇق ، — دېدى ئوماق ، تۆلەك بوۋىنىڭ ئۆيىدە تايۇق ، توختىكۆللەر قالغاندىن كېيىن .

— كۈنچىقانبەگ تاغقا كەتتى ، ئۇنى ساقلىساق بىر ئايدا ئاران كېلەلەيدۇ ، — دېدى تۆلەك بوۋا بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ ، — بۇ بەك چوڭ ئىشمۇ ئەمەس ، ئەمما ھەل قىلىپ قويمىساق بولمىغۇدەك . ئۇ ئىككىسىنى ئويتوغراقتا تۇرۇپ قالسىكەن دەيدىكەنمىز ، مېنىڭچە ، قويلارنى ئۇ ئىككىسىگە بۆلۈپ بېرىۋېتەيلى ، بىرلىشىپ باشقۇرامدۇ ، ئايرىم باشقۇرامدۇ ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىشى بولۇ-

سۇن . جەرەنلەر ئويتوغراققا تەۋە بولسۇن ، ئۇلار ئىگىدارچىلىق قىلىپ قاراپ قويسىلا بولىدۇ ، باشقا يەردىن كېلىدىغانلار بولسا ، تېخى ياخشى . سۇ بولغاندىكىن ، كېلىدىغانلار چىقىدۇ ، قوي ئىشىنى شۇنداق قىلساق ، سىلەر قانداق دەيسىلەركىن .

— بۇ ياخشى گەپ بولدى ، — دېدى تايۇق ، — ئۇلار ئۆز قويلىرىنى دەپ بولسىمۇ ئويتوغراقتىن كەتمەيدۇ ، جەرەنلەرمۇ تېرىپ كەتمەيدۇ .

چەپەرنىڭ قوي ، جەرەنلىرىنىڭ ئىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىپ ئەنە شۇنداق ھەل قىلىندى . ئۇنىڭ تۇپرىقىغا ھەمراھ بولۇپ ، چىرىغىنى ياندۇرۇپ تۇرىدىغان ئادەم بار بولىدىغان بولدى . شۇ تاپتا ئۇنىڭ روھى خۇش بولۇۋاتقاندۇ . ئۆلۈپ كەتكەن ياخشى ئادەملەرنىڭ روھىنى خۇش قىلىپ خاتىرجەم قىلىش ھايات ئادەملەرنىڭ ئىشى ، ئەلۋەتتە .

ئوماق تۇلەك بوۋا ۋە تايوقنىڭ ئالدىغا يېڭى بىر مەسىلىنى قويۇپ قالدى .

— ھە ، ئۇلارنىڭ كەلگىنىدىن خەۋىرىمىز بار . كۇنچىققانبەگ كېتىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن كېپتۇ . ئۇلار ھازىرمۇ قارا بوران ، قارا قوشۇن كۆللىرى ئەتراپىغا چېدىر تىكىپ تۇرۇۋېتىپتۇ . ئۇلارنىڭ نېمە قىلىۋاتقانلىقى ، يەنە نېمە قىلماقچىلىقى تۇغرۇلۇق كۇنا ئابدالدا قېپقالغان تاشتالى ئىككى قېتىم كېلىپ دەپ قويۇپ كەتتى . بۇ يەردىن توختىكۆل ، بەردىقۇل ئاقساقاللارنى ئۇلارنىڭ نېمە قىلىدىغانلىقىنى سەزدۇرمەي بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتۇق . بۇلار بېلىق تۇتقان بولۇپ ، ئۇلارغا چىۋىنكۆلدىن قاراقوشۇن كۆلىگىچە ئەگىشىپ بېرىپ كەلدى ، ئۇلار بۇ يەرگە كەلگۈچە تارىم ، كۆنچى دەريالىرىنى ئۆلچەپتىكەن ، ئەمدى كۆللىرىمىزنى ئۆلچىمەكچىكەن . ئۇلارنىڭ بىزنىڭ تارىم ، كۆنچى دەريالىرىمىزدەك دەريالىرى ، چىۋىنكۆل ، قارابوران ، قاراقوشۇن ، تاتىما ، لوپ كۆلىمىزدەك كۆللىرى يوق ئوخشايدۇ . دەريا ، كۆللىرىمىزنى ئېلىپ كەتمىگەندىكىن ئۆلچىسە ئۆلچىمەمدۇ . شۇڭا ئۇلار بىلەن كارىمىز

بولمىدى. بۇنىڭغا يۇرت ئاتىسىنىڭ گېپى بولسا، ئۆزى كەلگەندە بىرلىمەدەر. ئۇلار بۇ يەردە قىشلاپ قالىدىغان ئوخشايدۇ، — دېدى تۈلەك بوۋا.

— ئۇلار دەريا، كۆللىرىمىزنى تەكشۈرۈپ - ئۆلچىگەندىن باشقا يەنە بىرەر نەرسە ئىزدىمەمدىكەن؟ — ئوماق كوچىلاپ سورىدى.

— ياۋايى هايۋانلارنى، ئۇچار قۇشلارنى ئوۋلايدىكەن، لېكىن بۇلاردىن باشقا بىرەر نەرسە ئىزدەيدىغاندەك قىلمايدۇ، — دېدى توختىكۆل.

«راست، — دېدى ئوماق ئىچىدە، — تۈلەك بوۋا ئېيتقاندەك ئۇلارنىڭ يۇرتىدا بىزنىڭكىدەك دەريا، كۆللەر يوق ئوخشايدۇ. سۈيىمىزنى ئېلىپ كەتمىگەندىكىن، ئۆلچىسە ئۆلچىمەمدۇ».

نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان ئوماقنىڭ كاللىسىغا كىرىۋېلىپ ئۇنى ئويلاندۇرۇپ يۈرگەن بۇ ئىشمۇ ئۇنىڭ كاللىسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى.

ئوماق يېڭى يۇرتچاپقانغا كەلمىگەنگە بىر يىلدىن ئارتۇق بولغانىدى، تونۇش - بىلىش، دوست - بۇرادەرلىرىنىڭكىگە، چاقىرغانلارنىڭكىگە پەتىلەش بىلەن بىر هەپتە ئۆتتى. تۇردۇشمۇ كۆپ تونۇش تېپىۋالدى. يىگىرمە بەش يىلنىڭ ئالدىدا تېمەنپۇ ئەتراپىدا ئېقىن يۆتكىلىش سەۋەبىدىن قۇرغاقچىلىق بولۇپ، كىشىلەر تەرەپ - تەرەپكە كۆچۈشكە باشلىغانىدى، شۇ كۆچۈشتە تۇردۇشىنىڭ ئاتا - ئانىسى بېشى قايغاندەك پۇتالىقكۆل تەرەپكە كەتكەن. بىر جەمەت ئىچىدىكى قالغان ئىككى ئائىلىنىڭ بىرى سىڭىر تېغى تەرەپكە، يەنە بىرى قارا قوشۇن كۆلى تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەنىدى. تۇردۇش سىڭىر تېغىغا بىرنەچچە قېتىم ئوۋغا بارغاندا، تۇغقانلىرىنى كىشىلەردىن سۈرۈشتە قىلىپ زادى خەۋىرىنى ئالالمىدى. قارا قوشۇن كۆلى تەرەپكە كېلىپ باقمىدى، شۇڭا بۇ تەرەپكە كەتكەن تۇغقىنىنىڭ نەدىلىكىنىمۇ بىلمەيتتى. مانا ئەمدى چوڭ تاغىسىنىڭ چوڭ ئوغلى، نەۋرىلەرنىڭمۇ چوڭى ساتىۋالدى بەقەمنى تېپىۋالدى.

ئوماق : «بىزمۇ يەر تېرىپ باقايلى» دەپ چارىغا كۆچۈپ كەتكەندە ، ساتىۋالدى بەقەم يانلار مەھەللىسىگە ئۇنىڭ ئورنىغا ئاقساقال بولغا-نىدى . ئىككى بىر نەۋرە ئاكا ـ ئۇكىلار ئوماقنىڭ قۇدىسى تايۇق-ىنىڭ ئۆيىدە كۆرۈشۈپلا بىر ـ بىرىنى تونۇشتى ، قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى .

ئوماقنىڭ كەلگەنلىكى ، يىگىرمە بەش يىلدىن بۇيان كۆرۈشەل-مىگەن نەۋرە ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ تېپىشقانلىقىدەك قوش خۇشاللىق يۈزىسىدىن ئۇجۇلخاننىڭ تەكلىپى بىلەن تۆت مەھەللە ئارا بىرلى-شىپ قوشاق ئېيتىشىش ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى .

ئۇجۇلخان تەكلىپىنى دەپ بولۇپ ، نېمە دەركىن دەپ تۈلەك بوۋىغا قارىدى . سورۇندىكىلەرنىڭ تەكلىپكە قوشۇلغۇسى بولسى-مۇ ، ئۇلارمۇ تۈلەك بوۋىنىڭ ئاغزىغا قاراپ قالدى . ھەممىسى بۇ بوۋاينى نېمە دەر ، چەپەرنىڭ كەتكىنىگە[1] ئىچ كۆيۈكى تارتىپ يۈر-گەچكە ، بەلكى قوشۇلماس ، دەپ ئويلايتتى .

— چەپەرنىڭ كەتكىنىگە ئىككى ھەپتە بولۇپ قاپتۇ . كەتكەن-لەرنى دەپ ھاياتلار ئۆلۈكتەك ئۆتسەكمۇ بولماس . قوشاقنىمۇ ئاڭلاپ تۇرايلى ، — دېدى تۈلەك بوۋا .

ئولتۇرغانلارنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈژدى .

مۇشۇ پاراڭ بولۇپ ئىككى كۈندىن كېيىن تۆت مەھەللە ئوت-تۇرىسىدىكى ئوچۇقچىلىق قۇملۇقتا قوشاق ئېيتىشىش بولدى . يېڭى يۇرت قۇرۇلۇشى شەرىپىگە ئۆتكۈزۈلگەن قوشاق ئېيتىشىش-تىكىگە ئوخشاش ، بۇ قېتىمدىمۇ ھېچكىم ھېچكىمنى قوشاق ئېيـ-تىشىشقا چاقىرمىدى . قوشاق ئېيتىشنى خالايدىغانلار ئۆزىلا چى-قىپ ئېيتتى . ئېيتىشىش بەك قىزغىن بولدى . بۇ قېتىممۇ تالىش-قۇل باشلاپ بەردى . تۇردۇشمۇ نەۋرە ئاكىسى بىلەن تېپىشقانلىق خۇشاللىقىنى ئىپادىلەپ قوشاق ئېيتتى . ئەڭ ئاخىرىدا ئۇجۇلجان ئېيتتى . ئۇنىڭ قوشىقى چەپەرگىلا بېغىشلانغان بولۇپ ، بەك تە-

---

[1] لوپلۇقلار : «ئۆلدى ، ئۆلگەن» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ، «كەتتى ، كەتكەن ، كېتىپتۇ» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىدۇ .

سىرلىك بولدى . ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئىچىدە مۇنداق بىر كۇپلېت بار:

كۆڭۈل ـ باغرىڭ يۇمشاق ئىدى سۆيۈملۈك ،
ئادەم تۈگۈل ھايۋانغىمۇ كۆيۈملۈك .
ئۆمرۈڭ ئەجەب يالغۇز ئۆتتى بويلۇقتا[1]
روھىڭ يالغۇز ئەمەس ، ئۆتەر كۈتۈملۈك[2] .

قوشاق ئېيتىشىش بولغاننىڭ ئۇچىنچى كۈنى ئوماقلار يولغا چىقىدىغان بولدى . تۇردۇش نەۋرە ئاكىسىنى «ئوماقنىڭ تاختىسى» غا بېرىشقا تەكلىپ قىلدى . ساتىۋالدى بەقەم چوقۇم بارىدىغان بولدى . ئوماقلار ئويتوغراق ئارقىلىق ماڭىدىغان بولغاچقا ، ئىگەمبەردى ، تاپىلدىلارغا چەپەرنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى ، ئۇنى لوپلۇقلارنىڭ چوڭ بىلىدىغانلىقىنى ، تاشلىۋەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن تايۇق ـ ئۇلامخان ، تۈختىكۆل ـ ئۇجۇلخان ، كۈنچىققانبەگنىڭ خوتۇنى ئاقئۇلاملار ئويتوغراققا بېرىپ كەلگىلى ئوماقلار بىلەن بىللە ئاتلىنىپ كەتتى .

5

پۇتالىقكۆل بىلەن قاقشاللىق ئارىسى ئارىلاپ سېغىزلىق يار داڭلىق قۇملۇق ، تارىم دەرياسىنىڭ بۇرۇنقى غول تارمىقىنىڭ كونا ئېقىن قىنى . ئىلگىرى بۇ ئېقىننىڭ ئاخىرى كۆنچى دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلاتتى . ئېقىن ئېقىش يولىنى تۆۋەنگە ئۆزگەرتكەندىن كېيىن ، بۇ ئېقىن ۋادىسىدىكى يېشىللىق يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ھاياتىيلىقىنى يوقىتىپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى چۆللىشىش باستى . دەريانىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى كىشىلەر تىرىكچىـ

① بويلۇق — بوي ـ بويتاق ، بويلۇقتا — بويتاقلىقتا .
② كۈتۈملۈك — كۈتۈلىدىغان ، يوقلىتىدىغان دېگەن مەنىلەردە .

لىك مەنبەسى بولغان ماددىي نېمەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن ، ھاياتلىق يولى ئىزدەپ ھەر تەرەپكە كۆچۈپ كېتىپ ، يۇقىرىسى شىكىدى ، سىكىر تاغلىرىغچە ، غەربتە دىلىپارغىچە بولغان كەڭ دائىرە ئادەمسىز قالدى . قۇرۇق ئېقىن ۋەزىلەرنىڭ ئاغزىدا قۇمدەريا دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولدى .

بىردىن ئۇچ ئات مىنگەن ، ئىككى ئاتنى يېتىلىۋالغان ئۇچ كىشى ، شىمال قېشى پەس يارداڭلىق قۇمدەريانى توغرىسىغا كېلىپ ئۆتمەكتە ئىدى . بۇلار ئوماق ، تۇردۇش ، تۆمۇر .

ئوماقلار ئويتوغراقتا ئىككى كۈن تۇرۇپ تايۇقلار بىلەن خوشلىشىپ ئۇدۇل مېڭىپ ئۆز مەھەللىسىگە قايتىپ كەلدى . چەپەرنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىك خەۋىرى ئايقۇتقا بەك ئېغىر كەلدى ، قاتتىق ئىچ ئاغرىقى تارتىپ ، ئۇچ - تۆت كۈنگىچە ئۆزىنى تىكشاپ چىملىشىپ كەتتى ، قولى ئىشقا بارمايدىغان بولۇپ قالدى . ئايقۇت ئوماق بىلەن بىللە چەپەرنىڭ ئاجايىپ كەچۈرمىشلىرىنى ئۇنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغان بولغاچقا ، كۆڭلى يۇمشاق ئايقۇت شۇ چاغدىن باشلاپلا ئۇنى تەڭشەلمىگەن ، كۆزى يوق بۇ ئالەمدىكى تەلىيى تەتۈر كېلىپ قالغان ئەڭ بەختسىز ئادەم ، دەپ بەك ئىچ ئاغرىتىدىغان بولۇپ قالغاندى .

— قانداق قىلىمىز ، ئۇنى بەختلىك قىلىش بىزنىڭ قولىمىزدىن كەلمىدى ھەم كەلمەيدۇ . قانداق بولمىسۇن ئۇنىڭ ئاگاھىنى كۈندە كۆرۈپ ، يوقلاپ تۇرىدىغان ئادەم بارلىبولدى ، — ئوماق خوتۇنىغا تەسەللى بەرمەكتە ئىدى . — تۇلەك بوۋىنىڭ ئېيتقىنى توغرا ، كەتكەنلەرنى دەپ ھاياتلار ئۆلۈكتەك ئۆتسەك بولمايدۇ . ھەممە ئۆي قىشلىق گۆشلىرىنى غەملەۋاتىدۇ ، تۇردۇشنىڭ ئۆيى بىلەن بىز لا قالدۇق . تەييارلىق قىلىۋېلىپ ئىككى كۈندىن كېيىن ئۇۋىغا چىقىپ كېلەيلى دەۋاتىمىز ، نەگە بارماقچى بولۇۋاتىسىلەر ؟

— شىكىدى تېغىغا ، ئەھۋالغا قاراپ سۆگەتتاغقىمۇ بارارمىز .

— تۇردۇش بىلەن ئىككىلارلا بارامسىلەر يا بالىلاردىن بە-

ھەرسىنى ئېلىۋالامسىلەر؟

— بۇ قېتىم پۇتالىقكۆل ، قۇمدەريا ، قاقشاللىقتىن ئۆتىمىز . تۆمۈر ئۇ جايلارنى كۆرۈپ باقمىدى . شۇڭا ئۇنىڭ بۇ جايلارنىمۇ كۆرۈۋېلىشى ، ئۇۋچىلىققا كۆزىنى پىشۇرۇۋېلىشى ئۈچۈن بۇ قېتىم ئۇنى ياندىۋالايمىكىن دەيمەن .

— ياخشى ئويلاپسەن ، ھە ، راست ، تۆمۈرگە قوشتۇلۇقلۇققا تۇردۇشلارنىڭ قىزى ئايبەختەمنى مۇرۇللۇغلاپ قويساق دەيمەن . تۆمۈرگە قوشتۇلۇق تاپماي تۇرۇپ ئۆردەك ئۈچۈن يول ماڭغىلى بولمايدۇ .

ئوماق بىلەن ئايقۇت چارىدىكى چېغىدىلا ئەزىمباقىنىڭ قىزى دۆلەتخاننى ئۆردەككە نىشانلاپ قويغانىدى ، پەقەت تۆمۈرگە نىشانلىغۇدەك قىز بولمىغاچقىلا ، ئۇنىڭ يۇلىنى قىلالماي تۇرغانىدى . بۇ يىل ئەتىيازدا تۇردۇش ئانىسى بىلەن قىزىنى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئايبەختەمنى تۆمۈرگە قوشتۇلۇق قىلىپ قويساق بولغۇدەك دېيىشكەنىدى .

— بولىدۇ ، — دېدى ئوماق ، — بىز ئوۋدىن كەلگەندىن كېيىنلا بۇنى ئۆزۈڭ قىلىۋەر .

ئوماق بىلەن ئايقۇتنىڭ ئۆزىنىڭ تۇرمۇشى توغرۇلۇق غەم يەپ يۇقىرىقى پاراڭلارنى قىلغىنىدىن تۆمۈرنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى . شۇڭا ئۇ تۇردۇش بىلەن ئادەتتىكى تونۇش كىشىلەردەك گەپلىشىپ كېتىۋاتاتتى .

— تۇردۇش ئاغا ، سىز ئوقياغا قانداق ؟ باشقىلار سىزنى مىلتىقنى ئوبدان ئاتىدۇ دەيدۇ ، راستمۇ ؟ ئاتام بىلەن ئوقيا ئېتىشىپ باقامسىز .

— ئاتاڭدەك چوڭ ياشتىكى ئادەمگىمۇ مۇشۇنداق گەپ قىلامسەن ، بولدى ، تىلىڭنى يىغ ، — دېدى ئوماق ، تۆمۈرنىڭ تۇردۇشقا بولمىغۇر گەپلەرنى قىلىپ قويۇشىدىن ئېھتىيات قىلىپ .

قۇمدەريانىڭ ئىچى ھەقىقەتەن قۇملۇق ئىدى .

— تارىمنىڭ مۇشۇنداق چوڭ ئېقىنىنىڭ قۇم دەريا بولۇپ

قالغىنىغا ھەيرانمەن ، — دېدى تۇردۇش دەريا قىنىلىپ ئونتۇرۇ-
سىغا كەلگەندەمما ...
مەن ... ياتقۇ ئەلدىن كەلگەن ھېلىقى سېرىق چاچلىقلار سۇيى بار
دەريا بىلەن كۆللەرنىغۇ تەكشۈرەيدىكەن ، مۇشۇنداق قۇرۇق دەريا-
نىمۇ تەكشۈرەمدىغاندۇ ؟
... دىلپارلىقلاردىن ئاڭلىشىمچە ، — دېدى تۇردۇش ، —
مۇشۇ قۇمدەريانىمۇ تەكشۈرگەن ئوخشايدۇ . ...
... تارىم ، كۆنچى دەرياسىنىڭغۇ سۇيىنى تەكشۈرگەندۇ ، بۇ
قۇرۇق ئېقىننىڭ قۇمىنى نېمىگە تەكشۈرۈپ يۈرگەندۇ ، قىزىق ،
ئەخمەقتەكلا خەقلەر كىنە ، — دېدى ئوماق .
... ئۇلار كەچكە يېقىن قاقشاللىقتا يېتىپ كەلدى . ئوماق چارلاپ
كى چىغىدا كۈنچىقىنبەگ ، تايۇقلار بىلەن تاغقا ئوۋغا چىقىپ ،
قايتقاندا مۇشۇ قاقشاللىقتا كېلىپ قالغانىدى . ئۇ چاغدا كۈن تېخى
بالدۇر بولغاچقا ، كۈزلەككە ئۆتۈپ كەتكەن . شۇ چاغدا ئۇ قاقشال-
لىقنىڭ تۆت تەرىپىنىڭ چاسا شەكلىدە ئېگىز دۆڭ بىلەن توسۇلۇپ
تۇرغىنىغا ھەيران قېلىپ ، توپتىنى كولاپ باققانىدى ، سېغىزلىق
قاتتىق توپا ئاستىدا بىر - بىرى بىلەن بىرتكىپ كەتكەندەك بولۇپ
قالغان كېسەكلەرنى كۆرۈپ تېخىمۇ ھەيران بولغانىدى . بۇ ئادەم-
سىز چۆللۈككە قاچان ، نەدىن كېلىپ قالغان كېسەكلەردۇ ، بۇ ،
چوڭلۇقىچۇ تېخى ، ئوماق شۇنداق ئويلاپ قالغانىدى . بۇگۈن مۇشۇ
يەردە قونمىغان بولغاچقا ، ئەتراپنى ئايلىنىپ كۆرمەكچى بولدى .
مۇڭاپىق بىر يەرنى تاللاپ يۈكلەرنى چۈشۈردى . ئوماق بىلەن
تۇردۇش زاپاس ئېلىۋالغان ئاتلارغا مىنىپ ، ئۇۋ ئوۋلىغاچ ئەتراپنى
كۆرۈپ كەلمەكچى بولۇپ تاغ تەرەپتىكى تۆپىلىككە يۈرۈپ كەتتى .
تۆمۈر قالغان ئاتلارنى ئونقا قويۇپ بېرىپ ، نەرسىلەرگە قاراپ
قالدى .
ئوماق ، تۇردۇش ئۇچ چاقىرىمچە مېڭىپ بىر ئېدىرلىققا چە-
قىپ قالدى . ئېدىرلىق ئۇستىدىكى كىچىك دائىرىدىكى بىر تەكشە-
لىلىكتە يەردىن ئۆزۈن — قىسقا چىقىپ تۇرغان ، قالايمىقان چېچە-

لمىپ ياتقان ، چېتىقلىق ـ چېتىقسىز ، چاسىلانغان ـ چاسىلانما-
غان ، ئاپتاپتا قاغجىراپ چاك ـ چاك بېرىلىپ كەتكەن نۇرغۇن
ياغاچلارنى كۆردى . ئاتتىن چۈشۈپ ياغاچلارنى ئارىلاپ مېڭىپ
كېتىۋېتىپ ، ئېچىلىپ قالغان گۆرلەرنى ، ئۆلۈكلەرنىڭ باش ياكى
پۇت سۆڭەكلىرىنىمۇ كۆردى . بەزى يەرلىكىنىڭ ئەتراپىغا بىر نۇق-
تىنى ئايلاندۇرۇپ توققۇز قۇر ، بەزىسىگە يەتتە قۇر باش بارماق
چوڭلۇقتىكى يۇلغۇن قوزۇقلار قېقىلغانىدى . بۇنىڭغا ئۇلار تېخىمۇ
ھەيران قالدى .

— بۇ قايسى زاماندىكى ماقاتلىقتۇ ؟ بۇ ئۆلۈكلەرنى بۇ يەرگە
نەدىن ئەكىلىپ كۆمگەندۇ ؟ — دېدى ئوماق .

— بۇ ئەتراپتا ، — دېدى تۇردۇش خېلى يىراقلارغىچە كۆز
يۈگۈرتۈپ تۇرۇپ ، — يۇلغۇن ، قاقشالدىن باشقا چوڭ دەرەخ
كۆرۈنمەيدۇ . مۇنچىۋالا نۇرغۇن ياغاچلار نەدىن كېلىپ قالغاندۇ ،
بۇلارنى بۇ يەرگە كىملەر كۆمۈپ قويغاندۇ ، ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمە-
يدىغان ئىشلارغۇ بۇ .

مۇشۇ چاغدا ئوماقنىڭ ئېسىگە قالاچ قاناقا ئاغزىدىن چۈشۈر-
مەيدىغان ، ئاغزىغا ئالسىلا خىيالغا چۆكۈپ كېتىدىغان ئەجداد ،
ئەجدادلار ئىزى توغرىسىدىكى سۆزلەر كېلىپ ، قۇلىقىدا ئەكس
سادا بەرگەندەك بولدى .

— قالاچ قاناقا دائىم ئەجدادلار ، ئەجدادلار ئىزلىرى توغرىسى-
دىلا سۆزلەيتتى . «يىراق ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىزىنىڭ نەدىلە-
كىنى بىلمەيمىز ، بەلكى بىز دەسسەپ تۇرغان مۇشۇ قۇملۇقنىڭ
ئاستىدىندۇ . ئۇ ئىزلارنى بىز تاپالمىساق ، تاپىدىغانلار چىقىدۇ »
دەيدىغان . چەپەرمۇ بىر قېتىم ئاتىسىنىڭ ئاگاھىنى يوقلىغىلى
بېرىپ ئېزىپ قېلىپ ، بىر يارداڭلىقنىڭ ئۈستىدە چوڭ بىر ماقات-
لىقنى ، مۇشۇ يەردىكىگە ئوخشاش يەردىن چىقىپ قالغان ، چېچە-
لىپ تۇرغان ھەر خىل شەكىلدىكى نۇرغۇن ياغاچنى كۆرگەنلىكىنى
ئېيتقان . مېنى باشلاپ بارماقچىمۇ بولغانىدى . مېنىڭ ۋاقتىم
توغرا كەلمەي بارالماي قالدىم . ئۇ يارداڭلىقنى كۈنچىققانىدەك ياش

ۋاقتىدا ئاتىسى بىلەن بىللە ئوۋغا كېتىۋېتىپ كۆرۈپتىكەن ، — دېدى ، ئەمما قاناقانىڭ : «ئۇ ئىزلارنى سېنىڭ بالىلىرىڭ چوقۇم تاپىدۇ» دېگىنىنى ئېيتمىدى.

— قاناقا بۇ نەرسىلەرنىڭ بارلىقىنى بىلمىدىكەندۇق — ھە ، — دېدى تۇردۇشمۇ ھەيران قېلىپ.

— ئۆزى بىلمەيدىكەندۇق ، — دېدى ئوماق ، — قالاچ دەپ ئاتىلىدىغان ، ئۇزاق ئۆتمۇش زامانىدا ئۆتكەن بىرىنچى چوڭ بوۋىسى چۈشىدە ئايان بولۇپ سۆزلەپ بېرىپتىكەن ، قالۇچىلار شۇ قاناقا بوۋىسىنىڭ پۇشتىلىرى ئىكەن.

تۇردۇش مۇشۇ ئۆمرىگىچە كۆرۈپ باقمىغان ، بۇگۈن كۆزگەن ماقاتلىققا ، ئوماقنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغان ئاجايىپ گەپلەرگە ھەيران قالماقتا ئىدى. ئاسمان سۇزۇك ، كېچە يورۇق ئىدى . كېچە خېلى بىر يەرگە بېرىپ قالدى . ئوماق بىلەن تۇردۇشنىڭ كۆزىگە ئۇيقۇ كېلىدىغاندەك ئەمەس . ھەر ئىككىسى ئۆز ھېسسىياتى بويىچە خىيال سۈرمەكتە .

چەپەر ئېيتقان يارداڭلىقتىكى ماقاتلىق ، بۇگۈن ئېدىرلىقتا كۆرگەن ماقاتلىق ، سانسىز ياغاچلار ئوماقنىڭ خىيال ئاسمىنىدا يۇلتۇزلاردەك چاقناپ ، ئۇنى چوڭقۇر ئويلاندۇرماقتا ئىدى...

«بايىقى ماقاتلىق مەن ئوماقنىڭ تاختىسى ، غا بېرىشتىن بۇرۇن ياشىغان جايلاردىن ئانچىمۇ يىراقتا ئەمەسكەن ، تاغقا ئوۋغا ماڭغاندا يېنىدىن نەچچە ئۆتكەن ، ئەجەبا بۇگۈنگىچە كۆرمىگەنكەنمەن ، باشقىلارنىڭ مۇنداق نەرسە كۆردۈم دېگىنىنىمۇ ئاڭلاپ باقماپتىكەنمەن . بۇ قانداق پەيدا بولۇپ قالغان ماقاتلىق ؟ بۇرۇن زادى نېمىشقا كۆرمىدۇق ، نېمىشقا ئەجداد ، ئاتا ـ بوۋا ، بوۋىلار ئىزى دېگەن نەرسىنى ئويلاپ قويمىدۇق ؟ ھەممىمىز ئۆز ئۆيىمىزنىڭ تىرىكچىلىكى غېمىدىلا بولۇپ ، ئەجەب بىر ئۆتۈپتىكەنمىز... » تۇردۇشنىڭ كاللىسىدا ھەر خىل خىيال ئىدى .

«ئەجەب ئۆزىمىز بىلەن بىللە ئۆردەكنىمۇ ئېلىۋالماپتۇق ، ئۇمۇ كۆرۈۋالغان بولسا بوپتىكەن . قايتقاندا مۇشۇنداق ماڭساقمۇ

چوقۇم كۆرسىتىمەن، سۆگەتتاغقا كېتىپ قالساق باشقا يول بىلەن قايتىمىز؛ يەنە مۇنداق مېڭىشنىڭ قاچان نۆۋىتى كېلىدۇ، بوپتۇ، ئەتە بىر كۈن تۇرۇپ قاقشاللىقنى، ئېدىرلىق ئۇستىدىكى ماقاتلىقنى ئوبدان كۆرۈۋالايلى، ئۆردەك ۋە باشقىلارغا دەپ بەرسەكمۇ ياخشى ئەمەسمۇ؟ — دېگەنلەرنى ئويلىدى ئۇماق ۋە يەنە، — تاغدا كۈنچىققانىچە بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان بولساق ياخشى بولاتتى» دېگەنلەرمۇ كۆڭلىگە كېچىپ، ئويلاپ ـ ئويلاپ ئۇخلاپ قالدى.

6

بۇ يىل تاغقا سالقىن بالدۇرلا چۈشتى. ئەتىگەن ـ ئاخشاملىرى قېلىن كىيىنمىسە ئەسلى، قېلىن كىيىنسە ھەرىكەت قىلماقنىڭ تەسلىكى، دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى، ئوت ـ چۆپلەر، چانقاللارمۇ يىلدىنكىدىن بالدۇر سارغىيىشقا باشلىغانىدى. شىكىدى تېغىنىڭ جىلغا ـ جىرالىرى چوڭقۇر، قورقۇنچلۇق بولمىسىمۇ، جىقلىقى بىلەن مۇرەككەپ، ئۆمۈچۈك توربىدەك كىرىشىپ كەتكەن. بۇنداق مۇرەككەپ جىلغىلىق تاغدا ئوۋ ئوۋلىماق ئاسان ئەمەس. ئوۋ بىر قېتىملىق ئېتىشتىلا يىقىلسا ياخشى، ئوق ئەجەللىك يەرگە تەگمەي يارىلىنىپ قاچسا، قاچقان يارىدار ئوۋنى قوغلاپ تۇتماقمۇ تەس. لېكىن، بۇ چاغدا ئوۋنى قوغلىغۇچىمۇ ھاسىراپ ھالىدىن كېتىپ، ئون جېنىنىڭ بىرى قالىدۇ، ئەمما ئوۋنىڭ گېلىغا پىچاق سۇرۇش بىلەنلا ئوۋچىنىڭ ھاردۇقى چىقىپ، تارتقان مۇشەققەتلىرى پۈتۈنلەي ئۇنتۇلىدۇ.

— ئۇماق، بۇ تاغدا ئىلۇۋسۇنلار ئازلاپ كەتتىمۇ ياكى باشقا جايغا كۆچۈپ كەتتىمۇ، ئالدىنقى يىللاردىكىدەك ئۇنداق توپ ـ توپى بىلەن يۇرۇيدىغان ماللار يوققۇ؟ — دېدى تۇردۇش، بىر قاپتالدىن چۈشۈۋېتىپ.

ئۇلار تاغقا كەلگەن بىر ھەپتىدىن بۇيان ئاران ئىككى تېكە،

بىر ئارقار ئوۋلىيالمدى . بۇگۈن ئەتىگەندىن بېرى ئىككى قاپتالدىن ئاشتى ، ئىككى جىلغىنى ئارىلىدى ، كۈن چۈشتىن قاپرىلدى ، تېخىچە بىرەر مال ئۇچرىمىدى .

— ئارلاپ كەتتىمۇ ، كۆچۈپ كەتتىمۇ...

— ئولتۇرۇۋېلىكلار ! — ئوماق گېپىنى تۈگەتكۈچە تۆمۈر توۋلىدى .

بۇلار قاپتالدىن چۈشۈۋاتقاندا تۆمۈر نېرىقى قاپتالدا ئىرغايلىق بۇكلۈك تۈۋىدە ئوتلاۋاتقان بىر توپ تاغ ئۆچكىلىرىنى كۆرۈپ قالغانىدى .

ئوماق ، تۇردۇشلار دەرھال ئولتۇردى . تۆمۈر قولى بىلەن كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ ، ئوتلاپ يۈرگەن يەتتە ـ سەككىز تاغ ئۆچكىسىنى كۆردى .

ئۇۋچىلار ئۇچۇن ئىلۈەسۈنلاردىن يۈزى ئۇچرىسىمۇ ، بىرى ئۇچرىسىمۇ پەرقى چوڭ ئەمەس ، بىر قېتىمدا بىرنىلا ئاتالايدۇ ، قالغانلىرى قېچىپ كېتىدۇ . پەقەت ئۇۋلۇق مال كۆپ ئىكەن ، دېگەن تونۇشقا ئىگە بولۇپ ، شۇ ئەتراپتا سەۋرچانلىق ئىشەنچ بىلەن ئايلىنىدۇ شۇ . ئوماقلار ئەتىگەندىن بۇيان پىيادە گاھ ئۆرە ، گاھ ئېتىشىپ ، يۇقىرى ـ تۆۋەن مېڭىپ يۈرۈپ خېلىلا چارچىغانىدى ، بىرئاز ئولتۇرۇپ دېمىنى ئېلىۋالماق بولدى . ئىككى قاپتالدىكى ئارىلىقى ئوق يەتكۈدەك يىراقلىقتا بولسىمۇ ، ئەڭ ياخشىسى جىلغىغا چۈشۈپ ئۆچكىلەرگە يېقىنلىشىش كېرەك . ئوماقلار ھارۇقىنى ئېلىۋېلىپ مېڭىشقا تەمشىلىپ تۇرغاندا ، ئۇلاردىن سەل نېرىدا يارىلانغان بىر تاغ تېكىسى پەستىن چىقىپ قالدى . ئوماقلارنى كۆرۈپ قېلىپ پەسكە ماڭماي ، ياۋىلىق جەھلى بىلەن تىرمىشىپ يۇقىرى ئۆرلىمەكچى بولدى ، بىر پۇتنى سۆرەپ يامىشىپ چىقىۋېتىپ ھالسىزلىقتىن دومىلاپ چۈشۈپ چوڭ بىر قورام تاشقا تاقىشىپ توختاپ قالدى . تاراق ـ تۇرۇقتىن نېرىقى قاپتالدىكى ئۆچكىلەر تاغقا ئۆرلەپ قېچىپ كۆزدىن يوقالدى . ئوماقلار ئېكىنىغا يېنىغا بارىدى . ئوق سول يانپىشىنى چېقىۋەتكەنىكەن . تېكە

چوڭ ھەم سېمىز ئىدى . بىچارە ئەتراپىدا تۇرغان ئادەملەرگە غەزەپ ، ئۆچمەنلىك بىلەن مۆلدۈرلەپ قارايتتى ، چوڭ ـ چوڭ تىناتتى . تېكىنىڭ جېنى ئاز قالغانىدى

— قانداق قىلىمىز ؟ — تۇردۇش ئوماقتىن سورىدى .

— پىچاق سۇرۇۋەتمىسەك ھارام بولۇپ قالىدۇ .

— پىچاق سۇرۇۋېتەيلى ، بۇنى ئانقان ئوۋچى ئىز قوغلاپ كېلىدۇ .

ئوماقنىڭ گېپىگە ئۇلاپلا

— مانا مەن كەلدىم ، — دەپ پەستىن ملتىق كۆتۈرگەن بىر كىشى چىقىپ كەلدى .

— ۋۇي ، تاھىر تاغقۇ بۇ ، سەن ئانقانمىدىڭ بۇ تېكىنى ؟

— ۋۇي ، ئوماقمۇ سىز ؟ ! — تاھىر تاغ ئوماق بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى ، — سىلەر كۈنچىققانىيەگ بىلەن بىللە كەلمىگەنما ؟

— كۈنچىققانىيەگ كەلگەنمىدى ، ئۇ ھازىر نەدە ؟ — ئوماق ئىنتىك سورىدى .

— بۇ تاغدا بەش كۈن تۇرۇپ سۆگەتتاغ تەرەپكە كەتتى .

— بەگ بىلەن كىملەر بىللە كېپتۇ ؟

— تېپىق دېگەن ئوۋچىسى بىلەن ئاتمىشبۇلاقلىق يەنە ئىككى ئادەم بار . بەگ سۆگەتتاغقا تېپىق بىلەنلا ماڭدى ، ھېلىقى ئىككىسى ئاتمىشبۇلاققا قايتىپ كەتتى .

— ۋۇي ، نېمە ، ھېلىقى ئىككىسى نېمىشقا بەگ بىلەن بىللە ماڭمىدى ؟

— ئۇلارنى بەگ ئۆزى قايتۇرۇۋەتتى .

— نېمىشقا ؟

— مېنى دەپ ئون نەچچە كۈن ئاۋارە بولدۇڭلار ، قىشلىق گۆشۇڭلارنىمۇ تەييارلىمىدىڭلار ، ئوۋلىغاچ قايتىپ كېتىڭلار ، سۆگەتتاغنىڭ يولىنى بىلىمەن . ئۇ يەردىن چارىغا چۈشۈپ كېتىمىز ، قايتىپ كېتىڭلار ، — دەپ قايتۇرۇۋەتتى .

— كەتكىلى نەچچە كۈن بولدى ؟

— ئۇچ كۈن بولدى .
— بەگ بەش كۈن ئوۋ ئوۋلىدىما؟
— ھېچنېمە ئوۋلىمىدى .
— نېمە؟ ئوۋ ئوۋلىماي بەش كۈن نېمىش قىلىپ يۈردى؟
— بەگ بۇ قېتىم تاغلىقلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ باققىلى كەپتىكەن . بۇ تاغدا مەن بىلمەيدىغان ئۇن ئۆيلۈك ئادەم بار ئىكەن . بىر - بىرىدىن سوراپ يۈرۈپ ھەممىسىنىڭ ئۆيىگە باردى ، مەنمۇ بەگ بىلەن بىللە مېڭىپ ئۇلار بىلەن تونۇشۇۋالدىم .
— بىر تاغدا تۇرۇپ تونۇشمامتىكلار؟ — تۇردۇش ھەيران قېلىپ سورىدى .
— كىم بىلەن كىمنىڭ ئىشى ، ھەممىمىز ئۆز قازىنىمىزنىڭ غېمىدە يۈرسەك .
«قۇملۇقلار ئارىسىدا سۇ ، ئوتلاق قوغلىشىپ ، بىزلا چېچىلىپ ياشاپتىكەنمىز دېسەم ، تاغلىقلارمۇ شۇنداق ئۆتىدىكەن ئەمەس» مۇ» تۇردۇش شۇنداق ئويلاپ ئەپسۇسلاندى . ئوماق كېلىۋېتىپ تاھىرتاغ ، ئۆڭكۇرتوقاي توغرۇلۇق تۇردۇش بىلەن تۆمۈرگە سۆزلەپ بەرگەچكە ، ئوماق ئۇنى تاھىرتاغ دەپ ئاتىغاندىلا تۇردۇش : «ھېلىقى قورقۇنچاق شۇكەن - دە» دەپ پەرەز قىلىپ بولغانىدى .
ئوماق بارماقلىرىنى بىر - بىرىدىن پۇكۇپ ۋاقىتنى ھېسابلاپ كۆرۈپ :
— كۈنچىققانبەگ ئەتە يا ئۆگۈنلۈككە چارىغا قايتىپ قالىدىغاندەك قىلىدۇ . چاردا كۆپ بولسا ئىككى كۈن تۇرار . چارا بىلەن بىزنىڭ مەھەللىنىڭ ئارىلىقى يېرىم كۈنلۈكمۇ يوق . بىز قايتىمىساق بولمىغۇدەك ، ھازىرلا قايتايلى ، — دېدى .
— ئۆڭكۇرتوقايغا بارمامدۇق؟ — تۆمۈر سوراپ بولۇپ ئاتىسىغا قارىدى .
— ساڭا ئۆڭكۇرتوقايدىكى ھېلىقى قىيالىقتىكى نەرسىنى ، ئۆڭكۇردىكى تاش ھەيكەلنى كۆرسەتمەكچىدىم . بۇ قېتىم بولمىدى ، كېيىن چوقۇم كۆرسىتىمەن ، — دېدى ئوماق .

— ئو نەرسىلەرنى مېنىڭمۇ كۆرگۈم بار ئىدى ، — دېدى تۇردۇش ۋە ئوماقتىن سورىدى ، — كەلگەن يولىمىز بىلەن قايتامدۇق ؟

— قاقشاللىقنى ، ئېدىرلىق ئۈستىدىكى ماقاتلىقنى ، ياغاچلارنى تۆمۈرگە ئوبدانراق كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن شۇنداق قايتماقچىدۇققۇ ، لېكىن دىلپار بىلەن قايتمىساق ئۈلگۈرەلمىگۈدەكمىز . مەھەللىگە بەگدىن بۇرۇن بېرىپ تۇرمىساق بولماس .

ئۆڭكۈرتوقايدىكى نەرسىنى كۆرەلمىگىنى ئۈستىگە قاقشاللىقتىكى ماقاتلىقنىمۇ كۆرەلمەيدىغانلىقىدىن تۆمۈرنىڭ كۆڭلى بەك يېرىم بولدى .

— كۆڭلۈڭنى يېرىم قىلما ، — ئوماق ئوغلىنىڭ كۆڭلىنى ياسىماقچى بولدى ، — كېيىن چوقۇم ئاكاڭ ، ئۇكاڭ — ئۈچۈڭلىنى ئېلىپ مېڭىپ قاقشاللىقنى ، ئۆڭكۈرتوقاينى كۆرسىتىمەن ، يەنە تېخى چەپەر ئېيتقان يارداڭلىقتىكى چوڭ ماقاتلىقنى ئۆزۈممۇ كۆرگەچ ، سىلەرگىمۇ كۆرسىتىمەن .

— ھازىر ماڭىدىغان بولساڭلار ماۋۇ تېكىنى كاۋاپ قىلايلى ، — تاھىرتاغ شۇنداق دېدى ـ دە ، ئوماقنىڭ نېمە دەيدىغانلىقىغا قارىماي تېكىنى سويۇشقا باشلىدى ۋە تۇردۇش بىلەن تۆمۈرگە ، — سىلەر قۇرۇق ئوتۇن يىغقاچ تۇرۇڭلار ، — دېدى .

ئوماق ئۇنىڭ نېمە قىلماقچىلىقىنى بىلدى . تاھىرتاغ تاغ كاۋىپىغا ئۇستا ئىدى . ئوماق ياپىلاق تاشتىن بەش ـ ئالتىنى تېرىپ كېلىپ بىر يەرگە قويۇپ ، ئۈستىگە ئوتۇنلارنى دۆۋىلەپ ئوت ياقتى . قۇرۇق ئوتۇن گۈرۈلدەپ كۆيۈشكە باشلىدى . تاھىرتاغ تېكىنىڭ ئىككى كەينى پۇتىنىڭ لوق يېرىدىن يالپاقلاپ شىلىپ سەكىز پارچە گۆشنى تەييار قىلىپ قويدى ، ئاندىن ئوتتىكى تاشلارنى ياغاچ بىلەن تارتىپ چىقىرىپ كۈچەپ پۈۋلىۋېتىپ ، تاشنىڭ ئۈستىگە گۆشلەرنى قويدى . گۆش قىزىغان تاشقا تېگىش ھامان پاژىلداپ كەتتى . بىرئازدىن كېيىن گۆشنىڭ تۆپە تەرىپىنى ئۆرۈپ قويدى . بايىقىدەك قاتتىق پاژىلدىمىسىمۇ ، يەنىلا پاژىلدىغان ئاۋاز

چىقتى . ئەتراپنى كاۋاپ ھىدى بىر ئالدى .

— بىزنىڭ قوۇم كاۋاپ قىلمىقىمىزدىن ئاسانكەن — دېدى تۇردۇش .

قوۇملۇقتا قوۇم كاۋاپ ، تاشلىقتا تاش كاۋاپ — دېدى تاھىرتاغ .

ئۇنىڭ گېپىگە ھەممىسى كۇلۇشتى ، تۆمۇر بەكرەك كۇلۇپ كەتتى .

— كاۋاپ پىشتى ، قېنى ، خالىغىنىڭلىنى ئېلىپ يەڭلار ، — دېدى تاھىرتاغ .

ئوماق باشلاپ بىر پارچىنى ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى . تۇردۇش ، تۆمۇرمۇ ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ، تۇردۇش قالغان كاۋاپلارنى بىر يەرگە يىغىپ قويۇپ ، ئۆزىمۇ بىر پارچىنى ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى . كاۋاپ ئوخشىغانتىدى . گۆش نېپىز يالپاقلانغاچقا ، سارغىيىپ تەكشى پىشقانىدى . كاۋاپ يېيىلىپ بولدى ، قورساقمۇ توپىدى .

ئوماقلارنىڭ ئۇلاغلىرى بىلەن يۈك ۋە تاقلىرى پەستە ئىدى . گۆشتىڭ يېرىمىنى تاھىرتاغ ، يېرىمىنى تۇردۇش كۆتۈرۈپ پەسكە چۈشتى . ئوۋلىغان مال ، يۈكلەرنى ئارتىپ بولغاندا ، تاھىرتاغ :

— ماۋۇ گۆشنى سىلەر ئېلىپ كېتىڭلار . مەن تاغدا بولغاندىكىن ئوۋلىۋالىمەن ، — دېدى ـ ده ، گۆشنى ئۆزى ئاتلارغا تەڭشەپ ئارتىپ تېڭىۋەتتى . ئوماق تاغلىقلارنىڭ مىجەزىنى ياخشى بىلگەچكە ، باشقا گەپ قىلمىدى ، تاھىرتاغ بىلەن خوشلىشىپ تۆۋەنلەپ مېڭىپ كەتتى .

— ئۆڭكۇرتوقايدىكى نەرسىلەرنى كۆردۇڭمۇ ؟

— ياق .

— نېمىشقا ؟

— بارالماي قالدۇق

ـ نېمىشقا بارالمىدىڭلار؟
ـ مەھەللىمىزگە كۈنچىققانبەگ كېلىدىكەن ، ئالدىدا بېرىپ تۇرايلى دەپ قايتىپ كەلدۇق .
ـ كۈنچىققانبەگ كېلەمدىكەن ! قاچان كېلىدىكەن ؟
كۈنچىققانبەگنىڭ كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ئۆردەك قەۋەت خۇش بولۇپ كەتتى . ئوماق بىلەن تۇردۇش ئاغزىدىن چىقىرىپ بولغۇچە ، ئاكىسىنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغان خەۋەرنى ئۆردەك بىردەم- دىلا مەھەللە ئىچىگە تارقىتىپ بولدى .
ئوماق ، مەھەللىمىزگە كۈنچىققانبەگنىڭ كېلىدىغىنى راستما ؟ — مەھەممەت مەرگەن ئاغا تالادىنلا گەپ قىلىپ كىردى .
ئاۋازىدىنلا ئۇنىڭ ھاياجانلىنىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى .
ـ ئۇ جاھانبەگ ، كۈنچىققانبەگ دەپ ئاڭلىغىنى بىلەن ، شۇ يېشىغىچە ئۇلارنىڭ بىرىنىمۇ كۆرۈپ باقمىغانىدى . بولۇپمۇ كۈن- چىققانبەگنىڭ تەرتىپىتى كىشىلەر ئاغزىدىن ئاڭلاپ ، ئۇنى كۆرۈش ئارزۇسى بولسىمۇ ، كۈنى جاڭگالدىلا ئۆتكەچكە ، ئۆيىدىن نېرى بولالمىغانىدى . مانا ئەمدى بەگنىڭ ئۆزى ئۇنىڭ مەھەللىسىگە ، ئىشىكى ئالدىغا كېلىدىغان بوپتۇ . «ئەگەر ئوماقنىڭ گېپىگە كىر- مەي ، ئۇنىڭ يېنىغا كۆچۈپ كەلمىگەن بولسام ، ئۆمرۈم ھېچكىمنى كۆرمەي ئۆتۈپ كېتەركەن . مانا ئەمدى كۈنچىققانبەگنى كۆرىدىغان بولدۇم» دېگەنلەرنى ئويلايتتى ئۇ .
مەھەممەت مەرگەن ئۆيگە كىرگەندە ، ئوماق بىلەن ئايقۇت بىر ئىش ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ ئولتۇراتتى .
ـ ئۈسكەندەكلا كىرىپ گېپىڭلارنى ئۇزۇپ قويدۇممۇ نېمە ، — دېدى ئوڭايسىزلانغاندەك بولۇپ ، ئۇ بوسۇغا تۈۋىدىلا تۇرۇپ قالدى .
ـ ياق ، ئاغا ، بىلگەندەك كىرىپسەن ،— دېدى ئوماق ، — ساڭا سالىدىغان مەسلىھىتىمىز بار ئىدى ، قېنى ، سۇپىغا كېلىپ ئولتۇرغىنا .
ـ ئىشىمىزنىڭ ئوختاسى كەلگەن ئوخشايدۇ ، — دېدى ئاي-

قۇت ئورنىدىن تۇرۇپ ، — مۇشۇ كىرىشىڭدىن شۇنداق ئويلاپ قېلىۋاتىمەن .

— نېمىلەرنى دەۋاتىسىلەر ، قايسى ئىشىنىڭ ئوختاسى ؟ گېپىڭلىنى بىلەلمەيلا قالدىمغۇ ، — دېدى مەھەممەت مەرگەن ئاغا سۇپىدا ئولتۇرۇۋېتىپ بىر ئوماققا ، بىر ئايقۇتقا قاراپ .

— مۇنداق ئىشتى ، تۇردۇشنىڭ قىزى ئايبەختەمنى تۆمۈرگە قوشتۇلۇق قىلمۇالساقمىكىن دېيىشكەن ، لېكىن ، ئۇلارنىڭ قىزىنى بىر يەرگە مۇرۇللۇغلاپ قويغان ـ قويمىغانلىقىنى بىلەلمىدۇق . مۇشۇنى سەندىن سوراپ باقايلىمىكىن ، دەپ مەسلىھەتلەشىپ ئولتۇرغانىدۇق ، — دېدى ئوماق .

— ئايقۇت ئېيتقاندەك ، راست ، بۇ ئىشنىڭ ئوختاسى كېلىپ قاپتۇ . مەن بۇ ئىشنى كۈنچىققانبەگ كېلىپ كەتكەندىن كېيىن دەي دېگەن ، — مەھەممەت ئاغا ئوماقتا قاراپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى ، — سىلەر ئوۋغا كەتكەن كۈنىنىڭ ئەتىسى تۇردۇشنىڭ خوتۇنى تىللاخان ئۆيىمىزگە كىرىپ ، «ئاغا ، تۆمۈرنىڭ قوشتۇلۇقى بار ـ يوقلۇقىنى بىلدىڭمۇ ؟» دەپ سورىدى . مەن بىلمىدىم دېدىم . ئۇ ئاندىن : «ئوماق ، ئايقۇت بەك ئېسىل ئادەملەركەن ، بالىلىرى تېخىمۇ شۇنداق . تۆمۈرنىڭ قوشتۇلۇقىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى ئۇقۇشۇپ باقساڭ ، يوق بولسا ، ئوماق ، ئايقۇتلار قىزىمىزنى بالا قىلىۋېلىشنى خالىسا ، بەك خۇش بولاتتۇق» دېدى . ئىككى ئۆيدىكىلەرنىڭ ئويلىغىنىنىڭ بىر يەردىن چىققىنىنى قارىمامدىغان . ئۇلارنىڭ قىزىمۇ بەك ياخشى قىز بوپتۇ ، — دېدى ئۇ .

— بەك ياخشى بولدى ، مەن بۇگۈنلا بىر ئامالىنى قىلىپ شەپە بېرىپ قويای ، — دېدى ئايقۇت . ئۇ شۇ تاپتا ئايبەختەم كېلىن بولۇپ ئۇلارنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كېلىۋاتقاندەك خۇش بولۇپ كەتكەنىدى .

— بولدى ، — مەھەممەت مەرگەن ئاغا ئولتۇرغان يېرىدىن تۇردى ، — پىشقان ئىشنى خېمىدىن باشلايمىز دەپ ئېتەك يېرىپ

يۇرمەي ، كۈنچىققانبەگ كەلگەندە بىرنەچچىمىز سۆز سېلىپ[1] كىرسەكلا بولمىدىمۇ .

— ۋاي - ۋاي ، چوڭنىڭ ئەقلى چوڭچە ، مۇشۇنداق قىلساق بولىدىكەنغۇ ، — ئايقۇت ئىچ - ئىچىدىن خۇشال ئىدى . ئۇ ئوماققا قاراپ ، — تۇردۇشلارمۇ شۇ ئويدا بولغاندىكىن ، مەھەممەت ئاغىنىڭ دېگىنىدەك قىلايلى ، قانداق ؟ — دېدى .

ئوماق نېمىشقىدۇر مەھەممەت مەرگەن بىلەن ئايقۇتنىڭ گېپىگە جاۋاب بېرىشكە ئالدىرىمىدى ، پەگاھدا ئۇيـانـدىـن - بۇيانغا بىر - ئىككىنى ماڭدى . ئۇ ئويلىنىۋاتاتتى . ئايقۇتنىڭ خۇشاللىق تەپچىپ تۇرغان كۈلگۈن چىرايى ئەجەبلەنگەن تۈسكە كىرىپ ، تېڭىرقاپ قالدى . ئوماق مېڭىشتىن توختاپ مەھەممەت مەرگەن ئاغىغا قارىدى .

— تۇردۇشلارمۇ بىزگە ئوخشاش ئويلاپتۇ دەپلا ، بىر قەدەمنى كەم باسساق قانداق بولار . ئەھۋالدىن قارىغاندا ، سۆز سالدۇرساق ئۇلارنىڭ ماقۇل كۆرىدىغانلىقىدا گەپ يوق ئىكەن . لېكىن ، ئۇلار قانداق ئويلاپ قالىدۇ ، «بىزنى ئۆزىگە تەڭ كۆرمەپتۇ ، كۆزىگە ئىلماپتۇ . بىزگە ماقۇل دېمىسە ، يەنە كىم بارتى دەپ ئويلاپتۇ» دېگەن خىياللارغا كېلىپ قالماسمۇ ، بىزدە بار كۆڭۈل ئۇلاردىمۇ بار ، ئۆزىمىزنى دەپ باشقىلارنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىپ قويمايلى . بۇ ئىشتا ئىشەنچىمىز بولغاندىكىن ئالدىراپ كەتمەيلى . ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ بۇ ئادىتىدە ئادەمنىڭ كۆڭلى چوڭ بىلىنگەن ، قانداق دېدىم ، — دېدى ئوماق .

مەھەممەت مەرگەن ، بولۇپمۇ ئايقۇت ئۆزلىرىنىڭلا كۆڭلىنى ئويلاپ ، يەنە بىر تەرەپنىڭ كۆڭلىنى ئويلىمىغىنىدىن خىجىللىق ھېس قىلىپ «ۋىللىدە» قىزىرىپ ، گەپكە ئېغىز ئاچاي دەپ تۇرۇشىغا ، ئۆيگە بىر ئادەم كىرىپ كەلدى . ئوماق ، ئايقۇت كىرگەن كىشىنى تونۇدى . ئۇ ئوماققا قاراپ :

— ئالىباي ئاقساقال ، ئۆگۈنلۈككە كۈنچىققانبەگ چارىغا كېـ

---

① سۆز سالدۇرۇش — ئەلچى كىرگۈزۈش .

لىدنكەن. ئوماقنى چاقىرىپ كەل، كەلمەي قالمىسۇن دەپ ئالدى-
كۈنزغا مېنى ئەۋەتتى، — دېدى.
— بەگنىڭ چارىغا ئۆگۈنلۈككە كېلەمدىكەن؟ بەگنىڭ چارىغا
زادى قاچان كېلىدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە ئىچىم تىت-تىت بولۇپ
تۇرغانىدىم. ئەتىگەنلىككە سەھەر يولغا چىقايلى، — دېدى ئوماق.
ئايقۇتنىڭمۇ چارىغا ئوماق بىلەن بىللە بارغۇسى بار ئىدى.
ئوماقمۇ كۈنچىققانبەگ چارىغا كەلگەندە ئايقۇت، مەھەممەت ئاغا،
تۇردۇشلارنى ئېلىپ بېرىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى، ئەمما ھازىر
ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولۇپ قالدى. بەگ بۇ يەرگە كېلىشتىن ئىلگىرى
گىرى «ئېتەك يىرتىش» قىلىۋېتىش كېرەك. يىرتىلغان ئېتەكنى
ئوڭشاش — ئوڭشىماسلىقنى تىللاخان ئېرى تۇردۇش بىلەن مەسلە-
ھەتلەشمىسە بولمايدۇ. شۇڭا بەزى ئىشلارنى ئايقۇتقا تاپىلاپ قو-
يۇپ، ئەتىسى ئەتىگەندە مەھەممەت ئاغا بىلەن چارىغا يۇرۇپ
كەتتى...
— كۈنچىققانبەگ چاردا بىر ھەپتە تۇرار. بەگ كەلگەندە بىر
قانداق ئىشلارنى قىلىتمىز، مەسلىھەت بېرىڭلار، — ئالىنباي ئاقسا-
قال ئولتۇرغانلاردىن مەسلىھەت سورىدى.
— كۈنچىققانبەگ ئەتە كېلىدىغان بولغاچقا، ئالىنباي ئاقساقال
مەسلىھەتلەشكىلى ئوماق، ئەزىمباقى قاتارلىق بىرنەچچە چوڭ ياش-
لىقلارنى ئەتىگەندە ئۆيگە چاقىرغانىدى.
— مېنىڭچە، — دېدى ئوماق، — بەگ كۆپ بولسا ئىككى
كۈن تۇرارمىكىن.
— نېمىشقا؟ — ئالىنباي ئاقساقال سورىدى.
— بەگنىڭ بۇ قېتىمقى يۇرت ئارلىشى تاغلىقلارنىڭ ھال-
ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش ئىكەن. شۇڭا تاغدىلا يۇرۇۋاتقىنىغا يە-
گىرمە كۈندىن ئېشىپتۇ. ئەگەر ھەربىر مەھەللىدە بىر ھەپتىدىن
تۇرىدىغان بولسا، يېڭى يۇرتچاپقانغا ئىككى ئايدىمۇ بېرىپ
بولالمايدۇ.
— چارا چوڭ يۇرت، ئاران بىر كەلگەندە شۇنچىلىكلا تۇرار-

مۇ؟ — ئەزىلباقىمۇ ئوماقنىڭ دېگىنىگە ئىشەنمىگەندەك سورىدى.
— قۇرۇق تالىشىۋەرمەيلى، — دېدى ئالىباي ئاقساقال، — بەگنىڭ نەچچە كۈن تۇرىدىغانلىقى، كۆڭلىدە نېمە ئويلايدىغانلىقىنى بىلمەيمىز. شۇڭا ئۆزىمىز قىلىدىغان چوڭ ئىشلارنى دېيىشىۋېلىپ، قالغان ئىشلارنى بەگ كەلگەندە مەسلىھەتلەشمەيلىمۇ.
— مېنىڭچە، بەگ بىزنىڭ تېرىقچىلىق قىلغان يەرلىرىمىزنى كۆرىدۇ، ئولجو[1] ۋە ئاجىز-ئورۇقلارنىڭ ھال-كۈنىنى سورايدۇ، — دېدى ئوماق.
— ئېتىزلىرىمىزنى كۆرمەكچى بولسا، ئەنە تۇرۇپتۇ: ئولجولارنىڭ ھال-ئەھۋالىنى ئۇقۇشماق بولسا، كۈزنىڭ بېشىدىلا ئالدى بىلەن شۇلارنىڭ ئىشلىرى غەملىنىپ قويۇلغان. بۇ جەھەتتە ئاقساقال ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭىدۇ، — دېدى ئەزىمباقى.
مەسلىھەتنىڭ ئاخىرى ئۇزۇلمەي تۇرۇپ ئۆيگە ئوماقنى چاقىرغىلى بارغان كىشى كىرىپ كېلىپ:
— كۈنچىققانبەگ مەھەللە سىرتىغا كېلىپ بوپتۇ، — دەپ خەۋەر قىلدى.
ئۆيدىكىلەر، بىەگنىڭ كېلىپ قالغىنىدىن خەۋەر تاپقان چوڭ ياشلىقلاردىن بولۇپ سەككىز - ئون ئادەم ئالىباي ئاقساقالنىڭ باشچىلىقىدا مەھەللە سىرتىغا قاراپ ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى. بۇلار باش مەھەللىدە كۈنچىققانبەگ بىلەن ئۇچراشتى. بۇلار بەگنى ئاز بولغاندا بەش - ئالتە ھەمراھ بىلەن كېلىدۇ دەپ ئويلاشقانىدى. لېكىن، كۈنچىققانبەگنىڭ يېنىدا بىرلا ھەمراھى — مالاي ئوۋچىسى تېپىق بار ئىدى. بەگ كالا مىنىۋالغان بولۇپ، تېپىق ئات مىنىپ، بىر ئات، بىر تۆگىنى ئېتىغا چېتىپ يېتىلىۋالغانىدى. يۈك ئېغىر ئەمەس ئىدى، ئاساسەن كىيىملەر ئىدى. ئالدىغا چىقىلار نېرىدىنلا ئاتلىرىدىن چۈشتى، كۈنچىققانبەگمۇ تېپىقنىڭ يارىدىمىدە كالىدىن ھۆمۈدەپ تەستە چۈشتى. بەگ مۇشۇ بىر يىلدىن بۇيان بەكلا سەمرىپ كەتكەنىدى. ھەممىسى بەگ بىلەن كۆرۈشتى،

---

① ئولجو — يېتىم - يېسىر.

هاردۇق سوراشتى . بەگ ئاخىرىدا ئوماق بىلەن قايتا كۆرۈشۈپ :
— سېنى بەك سېغىنىدۇق ئوماق ، يا سەن ئابدالغا بارمىدىك
ياكى بىز بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ بولالمىدۇق ، — دېدى ئوماقنىك
قولىنى چىك تۇتۇپ تۇرۇپ .
— مەھەللىگە بارايلى ، — دېدى ئوماق ، — ساڭا دەيدىغان
يېڭى گەپلەرمۇ بار .
ئوماق بىلەن ئالىباي ئاقساقال كۇنچىققانبەگنى تۆگىگە مىنـ
دۇردى . ئۇزۇن يولدىن كەلگۈچە هارغان ئاچ تۆگە بەگنىك يوغان ،
ئېغىر بەستىنى كۆتۈرۈپ ئاران ئورنىدىن تۇردى . بۇ يەردىكىلەر-
نىك ئۇلاغلىرى تۆگە بىلەن هەمسەپەر مېڭىشقا كۆنۈك ، ئۇركۈمەيـ
دۇ . ئالىباي ئاقساقال بەگنىك بىر يېنىدا ، ئوماق يەنە بىر يېنىدا
ماڭدى ، قالغانلار ئارقىدىن ئەگىشىپ ماڭدى .
— ئون كۈننىك ئالدىدا ئابدالغا بارغانىدىم ، — ئوماق گەپ
باشلىشىغا كۇنچىققانبەگ :
— ئاڭلىدىم ، چەپەر ساقىيالماي كېتىپ قاپتۇ...
بەگ گېپىنى توختىتىپ جىم بولدى . ئالىباي ئاقساقال گەپ
قىلماقچىدى ، ئۇمۇ جىم بولدى . مەھەللە ئىچىگە — ئالىباي ئاقسا-
قالنىك ئۆيىگە كەلگۈچە هەممىسى چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە مېڭىش-
تى . كۇنچىققانبەگنىك كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ئەر - ئايال ،
قېرى - ياش ئۇلارنىك ئالدىغا چىقىپ تۇرۇشقانىدى . تۆگىنىك
ئۈستىدە يوغان بىر قورام تاشتەك ئولتۇرغان بەگنى كۆرگەن
كىشىلەر ، بولۇپمۇ ئاياللار بىرنېمىلەرنى دېيىشىپ كۇلۇشەتتى ،
پاراڭلىشاتتى . يېقىن كەلگەندە ، ئۇلارنىك قايغۇ قاپلىغان چىرايىغا
قاراپلا شۇكلەشتى ، «بەگ تاغدا بىرەر پالاكەتچىلىككە ئۇچرىغان
ئوخشىمامدۇ» دەپمۇ ئويلاشتى .
تۆگىنى ئالىباي ئاقساقالنىك ئۆيىنىك ئىشىكى ئالدىغا ئەكېـ
لىپ چوكلىدى[1] . كۇنچىققانبەگ تۆگىدىن چۈشۈپ ئەتراپتا تۇرغانـ
لارغا قايغۇلۇق چىرايى بىلەن سالام بېرىپ قويۇپ ئۆيگە كىرىپ
كەتتى . كىشىلەر : «نېمە بولغاندۇ ، بەگكە نېمە بولغاندۇ» دېيىـ

---

① چوكلىدى — چۆكتۈردى ، ياتقۇزدى .

شىپا ، ئەتراپنى «گۈدۈك ـ گۈدۈك»لار قاپلىدى .
ـ باشقا ئىش يوق ، ـ دېدى ئەزىمباقى ، ـ ھېلىقى «دىۋە ئادەم» ـ چەپەر ئۆلۈپ كېتىپتىكەن ، بەگ شۇنىڭغا قايغۇرۇۋاتىدۇ ، ـ ئۇ شۇنداق دەپ قويۇپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى .
ئالىبابا ئاقساقال كۈنچىققانبەگكە چارىنىڭ يازدىن بۇيانقى ، بولۇپمۇ كۈزدىن بېرىقى ئىشلىرىنى تونۇشتۇرۇپ :
ـ تېرىقچىلىقىمىزنىڭ بىر قىسمى كەلكۈندە قالدى ، شۇڭا بۇ يىلقى قىشنى يەنىلا بېلىق بىلەن ئوڭ گۆشىگە تايىنىپ ئۆتكۈزدۇق . بېلىقتا گەپ يوق . كەلكۈن ئېلىپ كەلگەن بېلىقلاردىن يەپ ئاشقۇدەك تۇتتۇق . ئولجو ۋە ئاجىزلارغا ئالدىن بۆلۈپ بەردۇق . ئوڭچىلارنىڭ بىر قىسمى قايتىپ كەلدى . كۆپلىرى تېخى كەلمىدى . ئىشلار مانا شۇنداق . بەگ نېمىنى كۆرىمەن دېسە كۆرسىتىمىز . بىز ئۇچ كۈندىن كېيىن قوشاق ئېيتىشىش قىلايلىمىكىن ، دەپ ئويلاشتۇق ، ـ دەپ گېپىنى توختاتتى .
ـ تاغقا چىققان ئوڭچىلاردىن ، يولدا ئۇچرىغانلاردىن سوراپ ئەھۋالنى بىلدىم ، ئالىبابا ئاقساقال ، ـ دېدى كۈنچىققانبەگ ئاقساقالغا قاراپ ، ـ بەك ياخشى قىپسەن . ئولجولارنىڭ ، ئاجىز ـ ئورۇقلارنىڭ ئۆۋىكى[1] سىلەر بىلەن بىز . كىشىلەردىن ئاڭلاپ بەك خۇش بولدۇم . بۇ يەردە تۇرمايمەن ، چۈشلۈك غىزانى يەپ بولۇپلا ئوماقلارنىڭ مەھەللىسىگە ئۆتۈپ كېتىمەن . «ئوماقنىڭ تاختىسى» دىن دىلپارغا باربمەن . ئۇ يەردىن كۈزلەك ، تىكەنلىككە كېلىپ چوڭ يولچە قايتىمەن . مېنىڭ بۇ قېتىمقى يۇرت ئارىلىشىم تاغلىقلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش ئىدى . مەن قۇملۇق ئارىلىرىدىكى ئادەملىرىمىزنىلا تىرىكچىلىك غېمىدە بىر ـ بىرى بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشماي يالغۇز ياشاپ ئۆتىدىكەن دەپ ئويلاپتىكەنمەن ، تاغدىكىلەرمۇ بىر تاشنىڭ ئىككى تەرىپىدە[2] ئولتۇرۇپ ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ تۇرۇپمۇ بىر ـ بىرىنى بىلىشمەيدىكەن ، زادىلا قاۋۇشۇپ[3] باقمايدىكەن . ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزمۇ مۇشۇنداق ئۆتۈش-

① ئۆۋەك ـ يۆلەك ؛ يارەمچى .
② بىر داۋانىڭ ئىككى تەرىپىدە ، دېگىنى .
③ قاۋۇشۇش ـ جەم بولۇش ، بىر توپ بولۇش ، ئۇيۇشۇش .

كەن بولغيدىمۇ ، بىز ئەجەپ چېچىلىپ ياشايدىكەنمىز ، سىلەرگە دەپ قويىدىغان مۇنداق بىر ئىش بار ، تاغلىقلارنىڭ ئوۋۇ گۈشىدىن باشقا يېمەكلىكى يەك ئاز ئىكەن . ئاتمىشبۇلاق ، قۇرۇقتاغ ، سەكسەر تاغدىكىلەرگە يېڭى يۇرتچاپقاندىكى تۆت مەھەللە قىشلىق يېمەكلىك بېرىدۇ . شۇڭدى ، سۆگەتتاغدىكىلەرگە سىلەر ، دىلىپار ، كۆزلەك ، تىكەنلىكتىكىلەر بېرىسىلەر . ئۇلاردىن ئادەم كېلىدۇ ، شۇلارغا بەرسەكلار بولىدۇ . ئاساسلىقى بېلىق بېرىسىلەر . بېرەلمەسەكلار ، ئۇجۇلدىنمۇ ئازراق بەرسەكلار تېخىمۇ ياخشى . ئوماقلار ئۇ يەرگە يېڭى باردى ، بېرەلمىگۈدەك بولسا يەرسە بولىدۇ . مېنىڭ دەيدىغىنىم مۇشۇ ئىش .

— بىز بېلىقمۇ ، ئۇجۇل تالقىنىمۇ بېرەلەيمىز . بۇ يىلقى كەلكۈن بىزگە بېلىقنى خېلى چۈلۈق ئەكېلىپ بەردى . شۇنداق ئەمەسمۇ ؟ — دېدى ئوماق ئولتۇرغانلارغا قاراپ .

ئولتۇرغانلار كۈلۈشۈپ كەتتى .

كۈنچىققانبەگنىڭ : «چاربدا تۇرماي ، بۇگۈنلا ئوماقلارنىڭ مەھەللىسىگە ئۆتۈپ كېتىمەن» دېگىنىگە ھېچكىم بىرنېمە دېيەلمىدى . ئۇلار بەگ بىلەن ئوماقنىڭ بىر - بىرىگە يېقىن ، ئامراقلىقىنى ھەتتا ئاكا - ئۇكا بولۇشقىنىنىمۇ بىلەتتى ، يەنە بىرى ، ئوماقلار يېڭى مەھەللە قۇرغاندىن بۇيان كۈنچىققانبەگ كېلىپ باقمىغانىدى .

شۇنداق قىلىپ ، كۈنچىققانبەگنىڭ چاربدا تۇرماي «ئوماقنىڭ تاختىسى»غا كېتىدىغانلىقى مۇقىملىشىپ قالدى .

تۆمۈر ئېتىنى ، ئۆزدەك كۈنچىققانبەگ بەرگەن قېچىرداك يوغان چامبول ئېشىكىنى ئوتلاققا باغلاپ قويۇپ ، بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى . تۆمۈر يېقىندا ئاتىسى بىلەن ئوۋغا چىققاندا كۆرگەن ، ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بەرمەكتە . ئاكىسىنىڭ قاقشاللىقتىكى تۆت تەرىپى تەڭ چاسا شەكىللىك دۆڭ ،

نېرىدىكى ئىدىرلىق ئۇستىدىكى كەڭ كەتكەن ماقاتلىق ، ئۇنىڭدىكى چوقچىيىپ ، چېچىلىپ يانقان ھەر خىل ، نۇرغۇن ياغاچلار ، ئۆڭكۈرتوقايدىكى نەرسىلەر توغرىسىدىكى گەپلىرى ئۆردەكنىڭ بالىلىق كۆڭلىگە ئوت يېقىپ ، ۋۇجۇدىنى يالقۇنغا ئايلاندۇرماقتا ئىدى . «مەنمۇ ئاكامچىلىك چوڭ بولغان بولسام بوپتىكەن» دېگەنلەر كۆڭلىگە كېچىپ ، ئۇنىڭدا چوڭ بولۇشقا ئالدىراش ئىستىكى تېخىمۇ كۈچەيگىلى باشلىدى .

— ئۆردەك ، قارا ، كېيىك ! — ئۆردەكنىڭ تاتلىق ئارزۇلۇق خىيالىنى تۆمۈر ئۇزۇۋەتتى .

ئۆردەك ئاكىسى كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى . بىر كېيىك نېرىدىكى بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىدە بۇلارغا قاراپ تۇراتتى . ئانا ـ بالا كېيىك ئىككى ئايىنىڭ ئالدىدا ، كەلكۈندىن بىر ھەپتە بۇرۇن كەلگەنچە ، كېيىن كەلمىدى . شۇ چاغدىلا كېيىك بالىسى ئانىسى بىلەن تەڭ بولۇپ قالغانىدى .

— كېيىك ، بىزنىڭ كېيىك ! — ئۆردەك ئاغزىدىن گەپ چىقىپ بولغۇچە قۇم دۆۋىسىدىن ئېتىلغاندەك چۈشۈپ كېيىك تەرەپكە يۈگۈردى .

تۆمۈرمۇ ئۇكىسىنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى . بۇلار قۇم دۆۋىسىگە چىقىۋاتقاندا ، كېيىك كەينىگە بىرنەچچىنى داجىپ توختىدى . تۆمۈر ، ئۆردەكنىڭ ھىدى بۇرنىغا يەتكەندىلا داجىشتىن توختىغاندى . ئاكا ـ ئۇكىلار قۇم دۆۋىسىگە چىققاندا ، كېيىك ئالدى بىلەن ئۆردەكنى ، ئاندىن تۆمۈرنى پۇراشقا باشلىدى .

— ئەجەب ئانىسى يوققۇ ؟ — دېدى تۆمۈر ئەتراپقا قاراپ .

ھەر قېتىم ئانا ـ بالا بىللە كېلەتتى . بۇ قېتىم ئانىسى يوق ، بالىسىلا كەلگەنىدى . ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ كۆڭلىگە كەچمىگەن ئويلار كەچكەنىدى .

— ئەنە ، ئاۋۇ يەردە بىر كېيىك تۇرىدۇ ! — ئۆردەك بىر يۇلغۇنلۇقنى كۆرسەتتى .

تۆمۈر ئۇكىسى كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ ، بۇلاردىن كۆز ئۇزمەي بوينىنى سوزۇپ قاراپ تۇرغان بىر مارالنى كۆردى .

— ئۇ چوقۇم مۇشۇ كېيىكنىڭ ئانىسى ، — دېدى ئۇ .
بۇلار ئانا كېيىك توغرىسىدا گەپ قىلىپ تۇرغاندا ، يېنىدىكى كېيىك بىر نەرسىدىن قورقىۋاتقاندەك بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ بىر قازىدى ـ دە ، كەينىگە ئۆرۈلۈپلا تۆۋەنگە قاراپ قاچتى . تۆمۈر ، ئۆردەكلەر نېمە بولغانلىقىنى بىلەلمەي ، كېيىك قارىغان تەرەپكە قاراپ ، بىر ئادەمنىڭ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقىنىنى كۆردى . ئۇ-نىڭ بىر قولى ھەدەپ تىزگىن سېلىپ پۇلاڭلايتتى ، يەنە بىر بوش قولىمۇ پۇلاڭلايتتىيۇ ، بۇلارغا چولاقتەك كۆرۈندى .
— مەھەممەت مەرگەن ئاكامغۇ ئۇ ، ئاتام بىلەن بىللە كەتكەن-تىغۇ ؟ ! — دېدى تۆمۈر .
ئۆردەكنىڭ ئەس ـ پادى كېيىكتە ئىدى . ئۇ كېيىك قاچقان تەرەپكە قارىۋىدى ، ئانا ـ بالا كېيىكنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى .
مەھەممەت مەرگەن ئاغا بۇلارنى كۆردىمۇ ـ كۆرمىدىمۇ ، تۆمۈرلەر-گە قاراپمۇ قويماي ، ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە مەھەللە تەرەپكە كەتتى .
تۆمۈر ئەنسىزلىككە چۈشۈپ ، بايىقى : «چارىغا ئاتام بىلەن بىللە كەتكەنتىغۇ ! » دېگەن گېپىنى يەنە تەكرارلىدى ـ دە ، مەھەللىگە يۈگۈردى . ئۆردەكمۇ شۇئان ئاكىسىنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى ، ھازىر ئۇنىڭ كاللىسىدىن كېيىك توغرىسىدىكى خىياللار كۆتۈرۈ-لۈپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى : «ئاتامغا نېمە بولغاندۇ ، ئۇنىڭغا بىر ئىش بولدىمۇ نېمە ؟ » دېگەن بىر ئەندىشە ئىگىلىۋالغانىدى .
ئۇلار يۈگۈرگىنىچە ئۆيگە كىرگەندە ، ئانىسىنىڭ مەھەممەت ئاغىغا قاراپ :
— بەك ياخشى ، بەك ياخشى بوپتۇ ، — دېگەنلىكىنى ئاڭلاپ گاڭگىراپ تۇرۇپ قېلىشتى .
— ھە ، نېمە بولدى ، ھۇلۇسلاپ① كېتىپسىلەرغۇ ؟ — دەپ سورىدى ئايقۇت .
تۆمۈر بولغان ئىشنى دەپ بەردى .
— ۋۇي ، كېيىك كېپتىكەنما !

① ھۇلۇسلاپ — ھاسىراپ ، ھۆمۈدەپ .

— هەي ، يەنە شۇ مېنىڭ كاساپىتىم . بۇنى بىلگەن بولسام تۆۋەن تەرەپ بىلەن ماڭماركەنمەن ، — دېدى مەھەممەت ئاغا ئەپسۇسلىنىپ ، — كۈنچىققانىبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى سىرتىغلاشقا ئالدىراپ ئۇدۇل يول بىلەن مېڭىپتىمەن .

— كۈنچىققانىبەگ مەھەللىمىزگە كېلەمدىكەن ؟ — ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى تەڭلا سورىدى .

— هەئە ، كېلىدىكەن ، ئاتاڭ باشلاپ كېلىۋېتىپتۇ ، — دېدى ئايقۇت .

تۆمۈر بىلەن ئۆردەك خۇش خەۋەرنى مەھەللىدىكىلەرگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى .

كۈنچىققانىبەگ كەچ ئارىسىدىن بۇرۇن كەلدى . بەگ ، ئوماقلار بىلەن بىللە ئالىنباي ئاقساقال ، ئەزىمباقى ، ئۇنىڭ خوتۇنى تۈلەمخان ، قىزى دۆلەتخان ، يەنە باشقا چوڭ ـ كىچىك ئوندەك ئادەم كەلگەنىدى .

كۈنچىققانىبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن مەھەللىدىكىلەر خەۋەر تېپىپ بولغاچقا ، بىر دەمدىلا ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ بولدى . مەھەللىدىكىلەردىن ئوماق ئائىلىسىدىكىلەردىن باشقىلىرى كۈنچىققانىبەگنى كۆرۈپ باقمىغانىدى . ھەرقايسىسى بەگنى ھەر خىل قىياپەتتە پەرەز قىلىشاتتى . ئۇلار ئوتتۇرا بوي ، ئەمما زىيادە سېمىز ، ئۆزلىرىدەك ئادەتتىكىدىچە كىيىنگەن بەگكە قاراپلا قېلىشتى .

كۈنچىققانىبەگ چارىدىلا ئوماقلارنىڭ مەھەللىسىدە ئىككى كۈن تۇرىدىغانلىقى ، ئىككىنچى كۈنى قوشاق ئېيتىشىش ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ، مۇشۇنداق بولغاندا مەنىلىك بولىدىغانلىقىنى جاكارلاپ ، ئالىنباي ئاقساقالغا دەرھال كۆنچى ، ئەۋەيلى ، تېيىز كۆل ، دىلپار ، يېڭىكۆل ، بۇلۇڭكۆل ، قارا ساچ ، كۈزلەك ، تىكەنلىكلەرگە خەۋەرچى ماڭدۇرۇشنى تاپىلىدى . ئاقساقال شۇئان يۇقىرىقى يۇرت ـ مەھەللىلەرگە كۈنچىققانىبەگ نامىدا ئادەم ماڭدۇرۇۋەتكەنىدى .

— مەنمۇ بېرىپ مەھەللىدىكىلەرنى سىرتىغلاپ قويايـ

مىكىن ، — دېدى مەھەممەت ئاغا ئوماققا .
ئوماق : «مەنمۇ شۇنداق ئويلىدىم» دېمەكچىدى ، لېكىن ئۇ-
نىڭ ئاغزىدىن ئېنىق بىر گەپ چىقىپ بولغۇچە مەھەممەت ئاغا
ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېتىپ بولدى .
كەچلىك تاماق بالدۇر يېيىلدى . ئوماقنىڭ ئۆيىدە كۈنچىققاز-
بەگ بىلەن ئالىباي ئاقساقال قالدى ، قالغانلارنى باشقىلار ئۆيلىرى-
گە ئېلىپ چىقىپ كەتتى .
— يات ئەلدىن كۆك - يېشىل كۆز ، سېرىق چاچلىق بىرنەچ-
چە ئادەم كېلىپ دەريا ، كۆللەرنى ئۆلچەپ يۈرگۈدەك ، — دېدى
ئوماق ، ئۆيدە ئۆزلىرىلا قالغاندىن كېيىن كۈنچىققانبەگكە ؛ ئاخ-
شىمى يەنە ، — ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھېلىقى ياقۇپبەگ ، مەھەممەت
دادىخاھ دېگەنلەرنىڭمۇ ئىككى ئادىمى بار ئوخشايدۇ ، — دەپ قو-
شۇپ قويدى .
— كونا ئابدالدىكى تاشتالى ئاتمىشبۇلاققا ئادەم ئەۋەتىپتە-
كەن ، ھەممە ئىشتىن سىرتىغ تاپتىم ، — كەيپىياتىدىن كۈنچىققاز-
بەگ بۇ ئىشقا ئانچە ئېرەنشىمىگەندەك ئىدى ، — دەريا ، كۆللەر-
نىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى ، تېيىز - چوڭقۇرلۇقىنى ئۆلچەيدىكەن-
غۇ شۇ . بۇ لوپ دالىسىدا قانچىلىك دەريا ، كۆل بار ، ھەممىسىنى
ئۆلچەپ ، تەكشۈرۈپ بولالامدىكەن . بۇ دەريا ، كۆللىرىمىزنى كۆتۈ-
رۈپ ئەكەتمىگەندىكىن ، ئۆلچىسە ئۆلچىمەمدۇ ، ئاڭلىسام كېلەر
يىل 2 - ئايغىچە شۇ ئەتراپتا تۇرغۇدەك ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .
بەگنىڭ دېگىنى بىلەن تۇلەك بوۋىنىڭ دېگىنى ئوخشاش ئە-
دى . «دېمىسىمۇ ، — دەپ ئويلىدى ئوماق ئىچىدە ، — دەريا ،
كۆلنى كۆتۈرۈپ كېتەلەمتى ... »
ئەتىسى ئەتىگەندە كۈنچىققانبەگ بىلەن ئالىباي ئاقساقال ،
ئەزىمباقىلار مەھەللىنى ، ئېتىز - ئېرىقلارنى ئارىلىدى ، كۆردى :
— يەر تاللاش ، ئېرىق ، ئېچىق ئېلىشلاردا مەھەممەت مەرگەن
ئاغىنىڭ رولى چوڭ بولدى . بۇرۇن سېيىت تۆگىنىڭكىدە ئىشلەپ
يۈرۈپ بۇ يەرلەر بىلەن پىششىق تونۇشۇپ قاپتىكەن ، — دېدى

ئوماق ، مەھەممەت ئاغا بىلەن تونۇشۇپ قېلىش جەريانىنىمۇ قىسقىچە سۆزلەپ بېرىپ :

— بىز ، — دېدى كۇنچىققانىبەگ ، — يېڭى يۇرت قۇرۇشتىمۇ يەرنى ئوبدان تاللىماپتىكەنمىز . تېرىقچىلىققا تاللىغان يېرىمىزمۇ قۇملۇق بولغاچقا ، سىلەرنىڭكىدەك بولمىدى ، شۇڭا كىشىلەر تېرىقچىلىقتىن يالتىيۇاتىدۇ .

ئوماق ئۆزىدەكنىڭ قۇلىقىغا بىرنېمە دەپ پىچىرلىۋىدى ، ئۆي تەرەپكە يۈگۈرۈپ كېتىپ ، ئېچىق ئاچقاندا يەرنىڭ تېگىدىن تېپىۋالغان كەتمەننى كۆتۈرۈپ كەلدى . ئوماق كەتمەننى كۇنچىققانىبەگىكە كۆرسىتىۋېتىپ ، ئۇنىڭ قانداق تېپىلىپ قالغانلىقىنى ، بۇنىڭغا قارىتا ئۆزىنىڭ ئوي ـ خىيالىنىمۇ سۆزلەپ بەردى .

— ھە ، بۇ سېپىت تۆگىنىڭ ئادەملىرى تاشلىۋەتكەن كەتمەندۇ .

— ياق ، — دېدى ئوماق كۇنچىققانىبەگنىڭ گېپىگە قارىتا ، — ياق ، سېپىت تۆگە بۇ تەرەپتە يەر تېرىماپتىكەن .

— تېرىسا ، تېرىمىسا ئۇنىڭ ئىشى ، ئۇنىڭ ئادەملىرى چۇشۇرۇپ قويغاندۇ .

ئوماق كەتمەن توغرۇلۇق باشقىچە پىكىرده ئىدى ، ئەمما يۇرت بېگى بۇنىڭغىمۇ ئېرەنىشمەي ئادەتتىكى گەپنى قىلىپ يۇرىدۇ . ئوماق ئوغلىغا ئىشارەت قىلىۋىدى ، ئۆرەڭ ئاتىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۇشىنىپ ، كەتمەننى ئۆيگە ئاپىرىپ قويغىلى ماڭدى .

— ئاڭلىسام ، — دېدى كۇنچىققانىبەگ ، — سىلەر بىر كېيىك بالىسىنى ئۆگىتىۋاپسىلەرغۇ ؟

ئوماق ئېغىز ئاچقۇچە مەھەممەت مەرگەن گەپ باشلاپ كېيىك بالىسىغا مۇناسىۋەتلىك جەريانىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىپ :

— ئۇ كېيىك تۇنۇگۇنمۇ كەپتىكەن ، مېنىڭدىن قورقۇپ قېچىپ كېتىپتۇ ، — دېدى .

— قالاچ قاناقا ، — دېدى كۇنچىققانىبەگ ئوماققا قاراپ ، — بالىلىرىڭنى خاسىيەتلىك ئادەم بولىدۇ ، دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن ،

بۇ يەرگە كېلىپلا بىر كېيىك بالىسىنى ئۆگىتىۋالغىنىنى قارا. شۇ كېيىك بالىسىنى مەن بىر كۆرسەم بوپتىكەن.

چۈشتىن قايرىلىشتىن باشلاپلا يېقىن ئەتراپتىكى مەھەللىلەر- دىن بەزىلەر «ئوماقنىڭ تاختىسى»نى، يېڭى مەھەللىنى كۆرگەچ ئەتە ئۆتكۈزۈلىدىغان قوشاق ئېيتىشىشنى ئاڭلاشقا ئالدىراپ كې- لىشكە باشلىدى...

مەھەللىنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى قۇملۇق توز ئەتىگەندىلا ئادەم- لەر بىلەن تولۇشقا باشلىدى. چوڭلارنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى، بالىلارنىڭ قىقاس - چۇقانلىرىغا ئات، كالا، تۆگە، ئېشەكلەرنىڭ كىشنەش، مۆرەشلىرى، بوزلاش، ھاڭراشلىرى قوشۇلۇپ، كەڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئون نەچچە ئۆيلۈك بۇ كىچىككىنە يېڭى مەھەللىنى جانلاندۇرۇۋەتتى. كىشىلەر ئۇيان تۇر، بۇيان ئولتۇر، دەپ بىرئادەم باشقۇرمىسىمۇ، ئادەتلىرى بويىچە چوڭلارنىڭ ئولـ- تۇرغىنىغا قاراپ، ئوتتۇرىدىن مۇڭاپىق سورۇن قالدۇرۇپ چۆرد- دەپ ئولتۇرۇشتى. ئالدىدا ئولتۇرغانلار بالىلار، ئاياللار ۋە چوڭ ياشلىق قېرىلار بولۇپ، ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەرنىڭ ھەممە- سى كەينىدە ئۆزە تۇرۇشاتتى. قوشاق ئېيتىشىش چاشكا بىلەن تەڭلا باشلىنىدىغان بولدى. كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغان كۇنچىققانىبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— «ئوماقنىڭ تاختىسى» — بۇ يېڭى مەھەللىدىكى تۇنجى قېتىملىق قوشاق ئېيتىشىشنى باشلايمىز. كىم قوشاق ئېيتىشنى خالىسا، شۇ ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئۆزىلا ئېيتسىمۇ، باشقىلارنى ئېيـ- تىشىشقا چاقىرسىمۇ بولىدۇ. قېنى خالىغانلار ئوتتۇرىغا چۈش- سۇن، — دەپ قويۇپ ئولتۇردى.

كۆپچىلىك ئارىسىدىن:

— ئوماق بىلەن ئايقۇتنى قالتىس قوشاقچىلاركەن، دەپ ئاڭ- لىدۇق، لېكىن قوشقىنى ئاڭلاپ باقمىدۇق. ئىككىسىنىڭ بىرى باشلاپ قوشاق ئېيتىپ بەرسە، — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. بۇ تۇردۇشنىڭ ئاۋازى ئىدى.

ئەتراپتا تۇرغانلارمۇ تەلەپكە ئاۋاز قوشۇپ: «ئوماق بىلەن

ئايقۇت قوشاق ئېيتىپ بەرسۇن !» دەپ ۋارقىراشتى .
كۇنچىققانبەگ : «قېنى ، نېمە دەيسىلەر ؟» دېگەندەك ئوماق بىلەن ئايقۇتقا قاراپ كۇلۇپ بېشىنى لىڭشىتتى .
ئايقۇت ئوماق ، ئايسۇلۇلارغا قاراپ كۇلۇپ قويۇپ مەيدانغا چۇشتى . ئۇ ئىككى قولىنى مەيدىسىگە ئېلىپ ، تۆت تەرەپكە — كىشىلەرگە قاراپ سالام ـ تەزىم قىلىپ بولۇپ قوشاق ئېيتىشنى باشلىدى :

كەيدىم كەپىنەك چامچا
چىگەنى① تورقاسىدا
قۇردۇق ياڭى ئوتۇقۇ② ،
سەيىتنى③ تاختاسىدا .
ئەتىز ئاچتۇق سۇ باشلاپ ،
كىمىندۇ④ ئاقماسىدا⑤ .

«سەن ئۇچى ، مەن بۇچى» دەپ ،
چېچىلىپلا يۇرۇپتۇق .
سۇ چىقماسا سۇ تارتماي ،
جايدىن ـ جايغا كۆچۇپتۇق .
بالىق ، گۆش يەپ يىل بويۇ⑥ ،
ئوۋ ئوۋلاپلا ئۆتۈپتۇق .
.....

ئايقۇتتىن كېيىن تۇردۇش چىقتى . ئۇ قوشىقىدا ئائىلىسىنىڭ يالغۇزچىلىق ۋە كۆچمەنلىكتە تارتقان سەرسانچىلىقىنى ، يېڭى مەھەللە — «ئوماقنىڭ تاختىسى»غا كەلگەندىن كېيىن كىشىلەر

① چىگەنى — چىگىنىڭ .
② ئوتۇقۇ — ئوتاق ، مەھەللە .
③ سەيىتنى — سېيىتنىڭ
④ كىمىندۇ — كىمىنگىدۇ .
⑤ ئاقماسى — كونا ئېرىق ـ ئۆستەڭ ئىزى .
⑥ بويۇ — بويى .

بىلەن بىللە مۇقىم ، خاتىرجەم ، خۇشال ئۆتكۈزۈۋاتقان يېڭى تۇر-
مۇشىنى كۆيلىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىرى ۋە يەنە بىرى بولۇپ
ئون نەچچە كىشى قوشاق ئېيتتى . كۈنچىققانبەگ قوشاق ئېيتىش-
تىمۇ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىمىسا ، كىشىلەر قايتىدىغاندەك ئە-
مەس ئىدى...

كۈنچىققانبەگ بىلەن ئالىبابا ئاقساقال ، مەھەممەت ئاغىلار ئۆيگە كىرگەندىلا تۇردۇش بىلەن تىللاخان ئۇلارنىڭ نېمىشقا كىر-گەنلىكىنى بىلدى ، ئىچىدە قەۋەت خۇش بولۇشتى .

— بىز سۆز سېلىپ كىردۇق ، قىزىڭلار ئايبەختەم بىلەن ئوماق ، ئايقۇتلارنىڭ ئوغلى تۆمۈرنى چوڭلار ئالدىدا مۇرۇللۇغلاپ قويساق دەيمىز ، — كۈنچىققانبەگ تۇردۇشقا قارىدى ، — قېنى ، نېمە دەيسىلەركىن .

ئوماق كۈنچىققانبەگنىڭ ئالدىغا — چارىغا ماڭغاندىلا ئايقۇت پەيتنى تېپىپ تۇرۇپ ئايبەختەم قىزنىڭ ئېتىكىنىڭ بىر يېرىنى قىزغا بىلدۈرۈپ تۇرۇپ ئازراق يىرتىپ قويدى . قىز كۆڭلى يېرىم بولغىنىچە ئانىسىنىڭ يېنىغا كىرىپ كۆڭلىكىنىڭ يىرتىلىپ كەت-كەنلىكىنى ، كىمنىڭ يىرتۇەتكەنلىكىنى ئېيتقاندا ، ئانا شۇنچىلىك خۇش بولدىكى ، ئاغزىدىن : «بەختىڭ چىقتى قىزىم» دېگەن گەپ-نىڭ چىقىپ كەتكىنىنىمۇ ئۇقماي قالدى ، شۇئانلا كۆڭلەكنى تۇ-زەشتۇرۇپ بولۇپ ، قىزغا بىر يۆگەم يىپ بېرىپ :

— قىزىم ، بۇ يىپنى ئايقۇت ئاناڭغا ئەكىرىپ بەر ، — دەپ چىقىرىۋەتكەندى .

— سىلەرنى ئاۋارە قىپتۇق ، ئوماق بىلەن ئايقۇت ئۆزىلا كىرسىمۇ بولىتتى ، — دېدى تۇردۇش .

كۈنچىققانبەگ تۇردۇشلارنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ ، ئەھۋالنى ئو-ماق بىلەن ئايقۇتلارغا دەپ قويۇپ ھەم ئۇلارنى ۋاقىت چىقسا يېڭى يۇرتچاپقانغا بېرىشقا تەكلىپ قىلىپ ، كۈزلەككە يۈرۈپ كەتتى ، ئالىبابا ئاقساقال ، ئوماق ، مەھەممەت ئاغا ، ئەزىمباقى ، تۇردۇش ، يەنە بىرنەچچەيلەن بەگنى مەھەللە سىرتىغىچە ئۇزىتىپ قويغىلى

مېڭىشتى.
ئۇزاتقىلى بارغانلار بەگ بىلەن خوشلىشىپ كېلىۋاتقاندا ، ئۇ-
لارنىڭ ئالدىغا توختاق ئاتلىق كەلدى . ئۇ ئاتىسىنىڭ ئالدىغا
كېلىپ :
— ئىشىك ئالدىدا يىگىرمىدەك ئادەم ، ئوماقتا دەيدىغان گەپ-
مىز بار ئىدى ، دەپ بولۇپلا كېتىتۇق ، دەپ سىزنى ساقلاپ تۇرد-
ۇ ، — دېدى .
— كىملەركەن ؟
— ھېچقايسىسىنى تونۇمايدىكەنمەن .
ئوماق ھەيران قېلىپ ، ئالىباي ئاقساقالغا قاراپ :
— كىملەردۇ ـ ھە ، ماڭا دەيدىغان قانداق گەپتۇ ، قېنى ،
ئاڭلاپ باقايلى ، — دېدى ـ دە ، ئېتىنىڭ مېڭىشىنى تېزلەتتى .
ئۇلار كەلگەندە ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدا بىر توپ ئەر-
ئايال تۇراتتى . ئۇلارغا ئايقۇت بىرنېمىلەرنى دەۋاتاتتى .
— ھە ، ئوماقتا دەيدىغان نېمە گېپىڭلار بار ، قېنى ، دەپ
بېقىڭلار ، — دېدى ئالىباي ئاقساقال .
— بىزمۇ كۆچۈپ كەلسەك قوبۇل قىلامدىكىن ، ئوماقتىن
مۇشۇنى سورىماقچىدۇق ، — دېدى توپ ئىچىدىكى چوڭ ياشلىق
بىر كىشى .
ئالىباي ئاقساقال ئوماقتا قاراپ :
— بۇ لوپ دالىسىدا كۆچۈپ كېتىش ـ كۆچۈپ كېلىشنى
كىم كىمدىن سوراپ باققان . كۆچۈپ كەلگۈچىلار بولسا كېلىۋەر-
مەمسىلەر ، يا بۇ يەرا مېنىڭ جايىم بولمىسا ، — دېدى ئوماق
تۇرغانلارغا قاراپ .
— ياق ، بۇرۇنقىغا ئوخشىمايدۇ ، — دېدى ھېلىقى كىشى
ئاۋازلىق قىلىپ ، — بۇ يەرنى سەن تاللىدىڭ ، سەن ئاچتىڭ ، شۇڭا
سېنىڭ ماقۇللۇقۇڭ بولمىسا ، بىز قانداق كېلىمىز .
سوراشتۇرۇۋېدى ، تۇرغانلارنىڭ تولىسىمۇ ئۆزئارا تونۇشماي-
دىغان سەككىز ـ ئون ئۆيلۈك ئادەملەر ئىكەن .

— كېلىنگلار ، — دېدى ئوماق ، — بۇ يەرده ئاچسا ، تېرىسا بولىدىغان ياخشى يەر جىق ئىكەن. قانچه كۆپ كەلسەڭلار شۇنچه ياخشى ، بىز خۇش بولىمىز .

— رەھمەت ساڭا ، ياخشى ئوماق ، — دېدى هېلىقى كىشى .

توپلىشىپ تۇرغانلار: «ياخشى ، ياخشى بولدى» دېيىشىپ خۇشال تارقاشتى.

— گوي ـ گوي ، — دېدى ئالىباي ئاقساقال ئوماققا ، — بۇ مەھەللەڭلار بىر ـ ئىككى يىلدا چارا ، كۆزلەك ، تىكەنلىكتىنمۇ ئاۋات بولۇپ كېتەمدۇ ، نېمە .

— ئاۋات بولسۇن ، هەممە يەر ئاۋات بولۇپ ، كىشىلەر تارقاق ياشاشتىن ، كۆچۈپ يۇرۇشتىن قۇتۇلسۇن .

بۇ گەپنى ئاڭلىغانلارنىڭ هەممىسى ئوماقتىن سۆيۈنۈپ كېتىشتى . بولۇپمۇ ، ئۇزۇن يىل يالغۇز ياشىغان مەھەممەت ئاغا ، تۇردۇش ئائىلىسىدىكىلەر ئۆزلىرىنى ۋۇجۇدى بىر ئىللىق سېزىمدىن ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك هېس قىلىشتى .

بۇ يىلقى تېرىلغۇ سەل كېچىكىپ ئاخىرلاشتى . هەركىم ئۆزىنىڭكىنى ئۆزلىرى قىلسىمۇ ، بۇلتۇر كەچ كۈزده ۋە بۇ يىل ئەتىياز پېشىدا كۆچۈپ كەلگەنلەرگه يەر تاللىشىپ بېرىشكه ، بەزى ئېرىقلارنى ئۆزارتىپ چاپقاندىن باشقا يەنه يېڭىدىن ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىشقا توغرا كەلگەچكه ، بۇ ئىشلار خېلى قول تۇتتى . يېڭى كەلگەنلەرنىڭ تېرىقچىلىق دېگەندىن قىلچه خەۋىرى بولمىغاچقا ، ئۇلارغا يول كۆرسىتىپ ياردەم بېرىش خۇددى شۇنداق بولۇشى كېرەكتەك ، ئوماقنىڭ زىممىسىگه چۈشۈپ قېلىپ ، بەك ئالدىراش بولۇپ كەتتى . مەھەممەت ئاغا بىلەن تۇردۇشلارمۇ بوش قالمىدى . ئۇلار ئۆزلۈكىدىنلا ئوماقنىڭ مەسلىھەتچىسى ، قولىغا قول ، پۇتىغا پۇت بولۇپ ، تەڭ جاپا چەكتى . بۇ ئىشلار ياشتا

چوڭىيىپ قالغان مەھەممەت ئاغىنى چارچاتتىمۇ ، ئەتىيازلىق تې-
رىلغۇدىن قول ئۈزۈلۈپ ئانچە ئۆتمەي ، بىر ھەپتىدەك ئىلەك -
سىلەك يۇرۇپ بىراقلا ئورۇن تۇتۇپ ياتتى . خوتۇنى ئايتۇران نېمە
قىلىشىنى بىلەلمەي تېنەپلا كەتتى .

پېچى مەھەللىدىكى كىشىلەر ئىچىدە ئوماق ، ئايقۇتلار بىر
ئەر - خوتۇنلار بىلەن ئەك دەسلەپ تونۇشقانىدى . ھاياتىدا پەرۋىش
ئورنىغا زىيادە دەككە - دەشنەم يېگەن ، ئېزىلگەن ، دىلى سۇنغان ،
تەبىئەتنىڭمۇ زەربە - سوقمىسىدىن قۇتۇلالمىغان بۇ بىچارىلەرگە
ئۇلار بەك ئىچ ئاغرىتاتتى ، كۆيۈنەتتى . ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئۆزلە-
رىنى ئۇلار بىلەن كىندىكى تۇتاش تەقدىرداشلاردەك ، بىرلىكى
ئاتا - ئانىسىدەك كۆرىدىغان بولۇپ قالغانىدى . مەھەممەت ئاغا
ئاغرىپ قېلىۋىدى ، ئوماق بىلەن ئايقۇت ئۇنىڭ ئەتراپىدا پايپېتەك
بولۇپ كەتتى . تۆمۈر بىلەن ئۆردەكچۇ ، بولۇپمۇ ئۆردەك ئۇنىڭ
پېنىدىن نېرى بولمىدى .

— كىمىڭ كەلدىمۇ ؟ — مەھەممەت ئاغا سەل ياخشىلىنىپ ،
تەكىيە ـ ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغۇدەك بولۇپ قالغان كۈنلىرى-
نىڭ بىرىدە ئۆردەكتىن سورىدى .

— ئەجەب بۇگۈن كىيىكنى سوراپ قالدىڭغۇ ؟

بۇنداق دېگىنى بىلەن ئۆردەك ئۆزىنىڭمۇ كىيىكنى كۆرگۈسى
كەلگەنىدى .

— كىچە چۈشەپ قاپتىمەن...

بۇ ياشتىكى كىسەل يانقان ئادەمگە چۈش كۆرگۈدەك ئۇنداق
ئۇزۇن ئۇيقۇ نەدە . بۇڭا ئىنىڭ كىيىك بالىسىنى ئوبدان بىر سىلە-
ۋالغۇسى ، شۇ ئارقىلىق ئانا كىيىككە ئۆزىنىڭ ناماقۇللۇقىنى
بىلدۈرۈۋالغۇسى بار ئىدى ، ئۇ تەڭرىدىن ئۆزىگە مۇشۇنداق بىر
پۇرسەت ، ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشىنى ، مۇشۇنداق قىلىۋالغۇچە-
لىك بولسىمۇ ئۆمۈر بېرىشىنى تىلەيتتى .

بىر چىنە بېلىق شورپىسىغا چېلىپ ئەتكەن ئۇجۇل ئۇمىچى
بىلەن بىر دانە پوستلاق كۆتۈرۈپ تۆمۈر كىرىپ كەلدى .

ئايتۇران قۇتقا ئۇجۇل ئۇمىچىنى ئىككى چىلىگە بۆلدى ، پوستلاقنى كېسىپ ئىككى قىلدى .

مەھەممەت ئاغا ئۇماچتىن ئۇچ ئوتلىدى ، پوستلاقتىن بىر چىشلەم يېدى .

— خۇداغا شۈكۈر ، — دېدى ئۇ ، — بۇگۈن مۇشۇنچىلىك بىرنېمە يېگۈدەك بوپتىمەن .

— مەھەممەت ئاغا... — ئۆردەك بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ ، گېپىنى توختىتىۋالدى .

— ھە ، توختاپ قالدىڭغۇ ، نېمە دېمەكچىدىڭ ، دە ، بالام ، دە .

— ھەلىقى مەتەك پولگان ھەققىدىكى ھېكايەڭنى سۆزلەپ بەرسەڭ بوپتىكەن .

مەھەممەت ئاغا بۇ ھېكايىنى ئېيتىپ بېرىشكە نەچچە قېتىم تەمشەلگەن ، ئەمدى باشلىشىغا بىرەر ئىش چىقىپ قېلىپ ئېيتالمىغاندى . «بۇ ھېكايىنى بىلمىدىغانلار بەك ئاز ، مۇشۇ ئىككىسىگە ئېيتىپ بەرسەم بولىتتى ، بۇ ئولتۇرۇشۇم بەلكى مۇشۇ ھېكايىنى ئېيتىپ بېرىش ئۈچۈندۇر» دەپ ئويلىدى بۇۋاي .

مەھەممەت ئاغا يېنىدىكى ئۇسالمقتىن ئۇچ ئوتلىۋېلىپ ھېكايىنى باشلىدى .

— مەتەك پولگاننىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى بۇللا ، ئانىسىنىڭ ئىسمى ئايقۇلخان بولۇپ ، ئۇلار ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ كۆزلەك ، تىكەنلىك بىلەن يېڭىسۇ ، ئارغان ئارلىقىدا ئوۋچىلىق قىلىپ ئۆتۈپتىكەن . مەتەك پولگانلىقىنى ئاتىسىدىن ئۆگەنگەنىكەن . ئۇ ياش چېغىدىلا پولگانلىقتا شۇنچىلىك ئۇستا بوپتۇكى ، ئوقياسىدىن قۇشنىڭ كۆزىنى چىنەپ ئوق ئۇزسە ، ئوقنىڭ دەل قۇشنىڭ كۆزىگە ، ئىنچىكە پاچىقىنى چىنەپ ئاتسا ، چىنىگەن جايىغا دەل تەگكۈزىدىكەن . ئۇ ئون نەچچە ياش چېغىدا ئاتا - ئانىسى كەينى - كەينىدىن قېيىپ ، ياش تۇرۇپلا يېتىم بولۇپ قاپتۇ ، تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىنى يەتكۈچە تارتىپتۇ...

ھېكايە ئېيتىلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ، ئۆيگە ئوماق ، ئايقۇت ، توختاق ، ئايسۇلۇلار بوۋاينى يوقلاپ كىردى . بوۋاي ئورنىدا قىمدىنىپ قويۇپ ، ئۇلارغا پەس ئاۋازدا : «ئولتۇرۇڭلار » دېدى . ئوماق سۇپىغا چىقىپ بوۋاينىڭ ئۆ تەرىپىدە ، ئايقۇت بۇ تەرىپىدە — سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى . توختاق بىلەن ئايسۇلۇ پەگاھقا قويۇقلۇق دۆشۇلگىدە ئولتۇرۇشتى . تۆمۇر بىلەن ئۆردەك ئولتۇرغان يېرىدە — بوۋاينىڭ ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرىۋەردى .

ئوماق بوۋاينىڭ چىرايىغا سىنچىلاپ قاردى . بايا ئىچكەن ئۇجۇل ئۇمىچى ئىككى مەڭزىگە قان يۇگۇرتكەندەك كۆرۈنگەن. بىلەن ، يۇزىنىڭ تېرىسى تېگى — تېگىدىن سېرىق ، قارىچۇقى گۇنسىز ، لېۋى كۆكسىرىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى

— ھېكايەڭنى ئېيتىۋەر ئاغا، بىزمۇ ئاڭلايلى ، — دېدى ئوماق .

بوۋاي بېشىنى : «ماقۇل »غا لىڭشىتىپ قويۇپ ھېكايىنىڭ داۋامىنى باشلىدى :

— ئۇ ياش تۇرۇپلا تۇرمۇشنىڭ ئېغىر چىلىقىنى يەتكۈچە تارتىپتۇ . بېشى قاتقان شۇنداق ئېغىر كۈنلەردە ، ئۇنىڭغا مۇڭداش ، سىرداش بولغانلار ، ھالىدىن خەۋەر ئالغانلار ، ھاللاشقانلار ئۆزىگە ئوخشاش يېتىم — يېسىرلار ، ئاجىز — ئورۇقلار بوپتۇ ، شۇڭا ئۇۋلاپ كەلگەن جەرەن ، كېيىك ، توشقان ياكى غاز ، ئۆردەك بولامدۇ ، ھەرقانداق نەرسىنى ئالدى بىلەن شۇلارغا بۆلۈپ بېرىپ ، ئۇلاردىن ئاشقىنىنى ئۆزى ئالىدىكەن . بەگ — بايلار ، ئاقساقاللار كېيىك گۆشىنى سېتىپ بەر دېسىمۇ ، قورقۇتۇپ مەجبۇرلىسىمۇ ، ھەرگىز ئۇلارغا سېتىپ بەرمەي ، يەنىلا يېتىملارغا ، ئاجىز — ئورۇق ، ئىگە — چاقسىز يوقلارغا بىكارغا بۆلۈپ بېرىدىكەن . ئۇ يەنە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ياساشتىمۇ ئۇستا ھۇنەرۋەن بولۇپ تونۇلۇپتۇ . ياغاچتا ياسىلىدىغانلىكى ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇ ياسىيالمايدىغىنى يوق ئىكەن . يېتىم — يېسىر ، ئاجىز — ئورۇق — لارنىڭ ، ئىگە — چاقسىز يوق قېرىلارنىڭ چۆمۈچ ، جاۋۇر ، تەڭ-

نە ، چۆچەك ، ھەتتا قوشۇق چاغلىق نەرسىسى يوق بولسا ، بىلگەن ھامان ياساپ بېرىدىكەن ، ھېچنېمە ئالمايدىكەن . ئۇنىڭ مەرگەنلىكتىكى ئۇستىلىقىغا قاراپ خەق ئۇنى «مەتەك پولگان» دەپ ئاتىسا ، ئاجىزلارغا بولغان مېھرىبان ، مەردلىكىگە قاراپ «مەتەك مەرد» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ ۋە نامى يېقىن - يىراقلارغا تارقىلىپ تونۇق ئادەم بوپتۇ ، ئۇ توغرۇلۇق داستانمۇ توقۇلۇپتۇ .

مەتەك پولگان بىر ئۆمۈر ئەنە شۇنداق ئاجىز ، يېتىم - يېسىرلارنىڭ غېمىنى يەپ ، ئۈۋەكسىزلەرگە ئۈۋەك بولۇپ ، ئۇلارنىڭ سۇنۇق ، يېرىم كۆڭلىنى پۈتۈنلەپ ئۆتۈپتۇ . بۇنىڭغا سەكسەن ، توقسان يىل بولغان بولسىمۇ ، كىشىلەر ئۇنى ھازىرغىچە ئاغزىدىن چۈشۈرمەي يادلاپ كېلىۋاتىدۇ...

بوۋاينىڭ ھېكايىسى تەبىئىتىدىن باغرى يۇمشاق بۇ كىشىلەرگە ئاجايىپ تەسىر قىلدى . ئۇلارنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىپ ، ھەرقايسىسىنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدا بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان سادالار ئەكس ئېتىپ جاراڭلىماقتا ئىدى . ئوماق بىلەن توختاق : «بىچارە ، ئوۋچىلىق قىلىمەن دەپ بىر ئۆمۈر جاڭگالدىن كەلمەي ئۆتۈپتىكەن - دە» دەپ ئويلىغان بولسا ، ئايقۇت بىلەن ئايسۇلۇ تەقدىرنىڭ ئۇنى بالا چېغىدىلا ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىپ يېتىملىك چۆلىگە تاشلىغىنى يەتمىگەندەك ، كېيىن ئۇ ئاران بىر ئۆيلەنگەندە ئىچى تارلىق قىلغاندەك ئايىلىنىمۇ ئېلىپ كېتىپ ، ئۇنىڭ بىر ئۆمۈر بويتاقلىق باياۋىنىدا قالغىنىغا ئىچ ئاغرىتىپ : «جاھاننىڭ خۇۋلۇقىنى كۆرمىگەن بىچارە» دەپ ئويلايتتى . تۆمۈر بىلەن ئۆردەك بولسا : «بىزمۇ مەتەك پولگاندەك مەرگەنلىكتە تونۇلۇپ ، كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىپ ئۆتسەك... » دەپ ئويلايتتى...

ئۆيگە تۇردۇش كىرىپ كەلدى . ئۇ بوۋاينىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭغا سالام بەردى ، چىرايىغا قارىدى . بوۋاينىڭ باياتىن ئولتۇرۇپ بېلى تالغان چېغى ، يېنىغا قىيسايدى . ئوماق بىلەن ئايقۇت تەكىيە ، ياستۇقىنى ئوڭشاپ ياتقۇزۇپ قويدى . ئايتۇرغان قۇتقا يېڭىدىن ئۇسسۇزلۇق قىلىپ كىردى . بوۋاينىڭ ھالىغا قاراپ مۇ-

ماينىڭمۇ كۆڭۈل تۇۋرۇكى ئېگىلىپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.
— چاردىنن ئادەم كەلدى، — دېدى تۇردۇش ئوماققا قاراپ پەس ئاۋازدا، — ئالىباي ئاقساقال ئەۋەتىپتۇ، سېنى پاتراق كەلسۇن دەپتۇ.
— نېمىشقا چاقىرتقانلىقىنى دېمىدىمۇ؟
— ياق.
— كەلگەن ئادەم قېنى؟
— بىزنىڭ ئۆيدە قالدى.

ئوماق مەھەمەت مەرگەنگە، ئاندىن ئايتۇرغان قۇتقا ۋە ئايقۇتقا قاراپ قويۇپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى، كېيىندىن ئايقۇتمۇ ماڭدى. توختاق بىلەن ئايسۇلۇ: «نېمە بولغاندۇ» دېيىشكەندەك بىر - بىرىگە قارىشىپ قالدى.

ئوماقنى چاقىرغىلى كەلگەن ياش بىر يىگىت بولۇپ، نېمىشقا چاقىرتقانلىقىنى بىلمەيمەن دېگەن بولسىمۇ، چىرايىدىن، كۆزىدىن بىر خىل جىددىيچىلىك، ساراسىمە ئەلەڭلاپلا تۇراتتى. يېنىدا تۇرغانلارغا ئېيتمىغىنى بىلەن، ئوماقمۇ ئىچىدە ساراسىمگە چۈشۈپ قالغانىدى.

ئوماق ئائىلىدىكى ئىشلارنى ئايقۇتقا تاپىلىدى. تۇردۇش بىلەن ئىككىسىگە مەھەمەت ئاغىغا ئوبدان قاراشنى، تاشلىۋەتمەسلىكنى، ئەگەر كەچكىچە كېلەلمىگۈدەك بولسا، توختاق بىلەن يەنە بىرەيلەن بىلگە ھەمراھ بولۇپ يېتىشنى، بىرەر ئەھۋال كۆرۈلسە دەرھال ئادەم ماڭدۇرۇشنى جېكىلەپ قويۇپ، كەلگەن يىگىت بىلەن چارىغا يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاغدا تېخى چۈش بولمىغانىدى.

ئوماق ئىمە ئىش بولغانلىقىنى بىلمەي ماڭغانىدى. ئەزىمباقلىق بىلگە ئۆيىنىڭ يېنىغا كەلگەندە، ھېلىقى يىگىت:
— ئاقساقال ئاغامغۇ، مەھەللىدىكى چوڭلارنىڭ ھەممىسى ئەزىمباقى تاغامنىڭكىدە، — دەپلا ئاتتىن چۈشتى.

ئوماقمۇ ئاتتىن چۈشۈپ چۈلۈۋۇر - تىزگىنىنى ھېلىقى يىگىتكە تۇتقۇزۇپ قويۇپ ئۆي تەرەپكە ماڭدى. ئۇ ئۆيدە بىر توپ

چوڭلارنى كۆرۈپ ھاڭ ـ تاڭ قالدى.

— كەلدىڭمۇ ئوماق، سۇپىغا چىق، — بۇ ئالىبابا ئاقساقال-نىڭ ئاۋازى ئىدى.

پەگاھدا تۇرغانلار، سۇپىدا ئولتۇرغانلار ئۇنىڭغا يول بەر-دى. ئەزىمباقى سۇپىدا ئىگىراپ ياتاتتى. ئۇنىڭ ئاياغ تەرىپىدە قىپقىزىل قانغا بويالغان لاتىلار تۇراتتى. ئوماق ئەزىمباقىنىڭ يېنىغا كەلدى.

— پاچىقىنى يولۇاس چاينىۋېتىپتۇ، قىلمىغىنىمىز قالمىدى، قانىنى توختىتالمىدۇق، — دېدى ئالىبابا ئاقساقال.

— دىلپار يوپۇرمىقى چاپلىمىدىڭلارمۇ؟

— قاراپ باق، دىلپار يوپۇرمىقى چاپلىغىلى بولامدىكەن.

ئوماق پاچاقنىڭ ئۇستىگە يېپىپ قويغان قانغا بويالغان لاتىنى قايرىپ قاراپلا كۆڭلى بۆلەكچە بولۇپ قالدى. پاچاقنىڭ ئۇستىخا-نى چۇل ـ چۇل بولۇپ كەتكەن بولۇپ، گۆشلىرىمۇ تىتىلىپ كەتكەندى. قانىنى توختىتىشنىڭ ھېچبىر ئامالىنى قىلمىشالماي، تىزىنىڭ سەل ئۇستىدىن تېپىلاڭ تانا بىلەن چىڭ بوغۇۋەتكەندى. بىر ھازا قۇرۇق، دىلپار يوپۇرمىقى تېپىپ كېلىپ كۆيدۈرۈپ كۈلىنى بېسىپ بېقىپتۇ. كىم نېمە دېسە شۇنى قىپتۇ بولمىسا. قان يەنىلا بۇزۇلداپ چىقىپ تۇراتتى. ئەتراپتىكىلەر ئامالسىز قاراپ تۇرۇشاتتى. ئەزىمباقىنىڭ چىرايى قانسىراۋاتقان ئۆڭكە رەڭ-گىگە كىرىپ قالغاندى.

— ئەزىمباقىنىڭ ساڭا دەيدىغان مۇھىم بىر گېپى بار ئىكەن-دۇق، سېنى شۇنىڭغا چاقىرتقان، — دېدى ئالىبابا ئاقساقال.

— ماڭا دەيدىغان نېمە گېپىڭ بار ئىدى، — ئوماق ئەزىمباقە-نىڭ باش تەرىپىگە سۇرۇلدى، — قېنى دېگىنە.

ئەزىمباقى ئوماقنىڭ ئوڭ قولىنى تۇتۇپ ئىككى قولى ئارىسى-غا ئالدى.

— تۇلەمخاننى چاقىرىڭلار، كىرسۇن، — دېدى ئاقساقال ئۇنلۇك قىلىپ.

تۇلەمخان ئىرىگە قاراپ ئۆكسۈپ يىغلاپ سۈپىغا يېقىن كېلىپ تۇردى .

— ئوماق ، — ئەزىمباقى گەپ باشلىدى ، ئاۋازى پەس بولۇش بىلەن يەنە دەمسىقما كېسىلى ئىغىر ئادەمنىڭكىدەك ئۇنى ئۇزۇلۇپ ـ ئۇزۇلۇپ چىقىۋاتاتتى ، ـ مەن بولالمايۋاتىمەن . قان چىقتى ، جان چىقتى دېگەن گەپ . قېنىم ـ جېنىمنىڭ تولىسى چىقىپ كېتىپ ، ئازلا قىسمى قالدى . سەندىن ئۆتۈنۈشۈم ، قىزىم دۆلەتخاننى بالا قىلىۋالسام ، ئۇنى ساڭا تاپشۇرسام ، ئوغلۇڭ ئۆز-دەككە قوشتۇلۇق قىلىۋالغىن . سەندىن بىردىنبىر ئۆتىنىدىغىنىم مۇشۇ ، — دېدى .

ئەزىمباقىنىڭ گېپىدىن ئوماق ئەجەللىنىپمۇ كەتمىدى ھەم ئۇنىڭغا تاسادىپىي تۇيۇلمىدى . چۈنكى ، بۇ ئۇلارنىڭ ئۆيىدە بولۇ-غان گەپ ئىدى . تۆمۈرنىڭ ئىشىدىن كېيىن ئۇلار مۇشۇنداق قىلماق بولغانىدى .

— بولىدۇ ، — دېدى ئوماق ئەزىمباقىغا ، ئاندىن تۇلەمخانغا قاراپ ، — قىزىڭلار دۆلەتخان بۇگۈندىن باشلاپ بىزنىڭ بالىمىز ، ئوغلىمىز ئۆرەدەكنىڭ قوشتۇلۇقى بولسۇن .

كۆپچىلىك : «ئالقادايمىز ئالقادايمىز ، ياخشى بولدى» دېيىشتى .

ئەزىمباقى گەپ قىلىشقا تەمشىلىپ تۇرۇشىغا ئۆيگە توختاق كىرىپ كەلدى . ئوغلىنىڭ كىرگىنىنى كۆرۈپ ئوماق جىددىيلە-شىپ ئورنىدىن تۇرۇپ پەسكە چۈشتى .

— نېمە بولدى ، نېمىگە كەلدىڭ ؟

— مەھەممەت ئاغىنىڭ ساڭىلا دەپ بېرىدىغان بىر گېپى بار ئىكەن ، ئانام سېنى دەرھال كەلسۇن دەيدۇ .

— مەھەممەت مەرگەن ئاغا ئىغىر كېسەل ئىدى ، — دېدى ئوماق كۆپچىلىككە .

— ئۇنداق بولسا تېز ماڭ ، — دېدى ئەزىمباقى ، — مېنىڭ كۆڭلۈم تىندى . مەھەممەت ئاغىنىڭ كۆزى ئوچۇق كەتمىسۇن ،

گېپىنى ئاڭلىۋال . ئۇ جىق ئىشنى بىلىدىغان ئادەم .

ئالىباي ئاقساقالمۇ : «بۇ يەردىكى ئىشلارغا بىز بار ، سەن تېز ماڭ» دەپ ئوماقنى مېڭىشقا ئالدىراتتى .

ئوماق ئەزىمباقى بىلەن خوشلىشىپ ئۆيدىن چىقتى . «مەھەمەت ئاغىنىڭ ماڭىلا دەيدىغان نېمە گېپى باردۇ» دەپ ئويلىدى ، نېمە دەيدىغانلىقىنى پەرەز قىلالمىدى ، ئۇزەڭگىگە پۇتىنى قويۇش بىلەن تەڭ قامچىسى كۆتۈرۈلدى .

تۆتىنچى باب

يۇرت ئاتىسىنىڭ كەچۈرمىشلىرى

(ئۇنداق ـ بۇنداق ئىشلار)

يۇرت بېشىمەن ، بۇلكى شۇنداق باش ،
ئەزايۇ تەن جانلانسۇن سەندىن .
بۇگۈنۈڭدىن پارلانسۇن ئەتەڭ ،
ئۆگۈنۈڭ باي بولسۇن ئەتەڭدىن .

— خاتىرەمدىن .

1

سۇكۇتكە چۆمگەندەك ئېغىر تىنىچ ياتقان يەنە شۇ ماڭسا ـ ماڭسا تۇگىمەس پايانسىز قۇملۇق . قۇم دۆۋىلىرى ئارىلىرىدىكى پەسلىك ۋە ئازگاللاردا بىرەن ـ سىرەن ئۇنۇپ قالغان ، نەملىككە تەشنالىقتىن يېشىغا يەتمەي شاخاراشقا باشلىغان يۇلغۇن ، چاكاندا ، قاغدانلار ھالاكەتلىك ئۆلۈم ۋەھىمىسى پۇراپ تۇرىدىغان بۇ چەكسىز جەزىرە قۇملۇقتىكى بىردىنبىر ھاياتلىق .

ئاسمان چوغ ، قۇملۇق قوغ . بىرى تۆگىگە ، بىرى ئانقا مىنگەن ئىككى ئادەم بىر كالىنى ئالدىغا سېلىپ كەلمەكتە . تۆگىگە مىنگىنى تورقا تالاسندا توقۇلغان كەڭ ئەنلىك بەلۇبغىنىڭ بىر ئۇچىدا توختىماي ئېشانە ، يۇزىنى ، بويىنى ، پاتكىنى ئېرتماقتا ،

ئۇ زىيادە سەمرىپ كەتكەن بولغاچقا ، قۇملۇقنىڭ ئوتلۇق ئالۋۇنىغا ئاران پايلىماقتا ئىدى . تۆگىنىڭ ئۇستۈنكى ئۇزۇن كالپۇكى تېخى مۇ ئۇزىراپ ساڭگىلاپ قالغانىدى . ئەسلىدە ئىسسىق قانلىق ، ئىسسىقتا چىدامسىز ئاتنىڭ ھەربىر تۆكىدىن مىڭلاپ تامچە تەر تەپچۇاتقاندەك چىپ - چىپ سۇ بولۇپ كەتكەنىدى ، ھالسىزلىقتىن بۇرۇن پەردەكلىرى كېڭىيىپ ، تىنىقى تېزلەپ ، ھېلىلا يېقىلىپ چۈشىدىغاندەك ئايىغىنى ئاران يۆتكەيتتى..

— تېپىق ، تۆرەپ قالدۇقمۇ نېمە ، قۇمدا ماڭغىلى ئۇچ كۈن بولدى ، تېخىچە قۇملۇقتىن چىقىپ بولالمايمىزغۇ ؟ — دېدى سەمەز كىشى ياندىشىپ مېڭىۋاتقان ئاتلىققا .

— مەنمۇ نەگە كېلىپ قالغىنىمىزنى بىلەلمەيلا قالدىم . مەن بۇ قۇملۇقتا...

تېپىقنىڭ گېپى ئاغزىدا قالدى ، ئالدى تەرەپ ئۇپۇقتەكى ۋىل - ۋىللىغان ئالۋۇن ئىچىدە سايىدەك بىر نەرسە پەيدا بولۇپ بۇلار تەرەپكە ئاستا سىلجىپ كېلىشكە باشلىدى . سايە يېقىنلىغانسېرى سۈزۈلۈپ ئادەم شەكلىگە كىرمەكتە ئىدى . كەڭ مەيدىسىنى يېيىلىپ يېپىپ كىندىكىگىچە چۈشۈپ تۇرغان تال - تال ئاپئاق ساقال ، ئوتتەك چاقناپ تۇرغان نۇرانە كۆز ، كۆزىگە بوستان بولۇپ سايە تاشلاپ تۇرغان ئۆسكىلەڭ قاش...

— ۋۇي ، قالاچ قاناقاغۇ ، نەگە بارغان؟

— ئۆزۈڭچۇ ، بەگ ، نەگە بارغان ، نەگە كېتىۋاتىسەن ؟

— قاقشاللىققا بارغان ، جاھانسايغا كېتىۋاتىمەن .

— قاقشاللىققا دېگىن ، نېمىگە بارغان ؟

— ئوماقتىن ئۇ يەردە چوڭ بىر ماقاتلىق بار ، ئىكەن دەپ ئاڭلاپ ، كۆرۈپ باقاي دەپ بارغان .

— كۆرۈپ باقاي دەپ ، دېگىن . جاھانسايغا نېمىگە بارىسەن ؟

— نۇرمەت دادامنىڭ ئاگاھىنى يوقلىغاچ ، ئانا يۇرتۇمنى كۆرۈپ كېلەي دېدىم . جاھانساي بىلەن يەنە نەدۇ مەن بىلمەيدىغان بىر ئەسكىلىكلەر پات - پات چۈشۈمگە كىرىدىغان بولۇپ قالدى .

قالاچ قاناقا ئەپسۇسلانغاندەك قىلىپ بېشىنى ئىرغىتتى ، قو-
شۇمىسى تۇرۇلدى ، ئادىتى بويىچە يىراق - يىراقلارغا قارىدى ،
خىيالغا چۆكتى ، ئاندىن يەنە نەزىرىنى كۇنچىققانبەگكە ئاغدۇرۇپ :
— سەن ئۆزۈڭنى جاھانسايلىق دەپلا بىلىسەن . جاھانبەگ
ئاتاڭمۇ شۇنداق دەيتتى . سەن يىراق ئاتا - بوۋىلىرىڭنىڭ نەدە ،
قانداق ياشىغانلىقىنى سۇرۇشتە قىلىپ باقتىڭمۇ ؟ سەنلا ئەمەس ،
بوۋا - ئۇغۇشلىرىڭمۇ[1] سۇرۇشتە قىلىپ باقمىغان . سۇرۇشتە قى-
لمىش ئۇلارنىڭ خىيالىغىمۇ كىرمىگەن .
— يىراق ئۇغۇشلىرىمنىڭ ئانا يۇرتى جاھانساي ئەمەسما ؟
— ئەمەس . «جاھان» دېگەن سۆزدىنمۇ بىلمەدىڭمۇ ؟ «جا-
ھان» ، سەن بىزنىڭ ئۆز تىلىمىز ئەمەس . كېيىنكى ئۇغۇشلارغا
پارس دەپ ئاتىلىدىغان يات ئۇلۇستىن سىڭىپ قالغان سۆز .
— ئۇنداق بولسا ، ئاتا - بوۋىلىرىمنىڭ ئەسلىي ئانا يۇرتى
قەيەر ؟
— ئۇ تەرەپكە ئۆزۈڭمۇ بىرنەچچە قېتىم بارغان .
— مەن بارغان ! — كۇنچىققانبەگ قالاچ قاناقانىڭ ئاغزىغا
قاراپلا قالدى ، — ئېيتقىنا قاناقا ، ئۇ زادى قەيەر ؟
— كۆلشەھەر .
— كۆلشەھەر ؟ !
— ھەئە .
— ئۇ بىر ۋەيرانە يەرغۇ .
— ھازىر شۇنداق . بۇرۇن ئۇ يەر ناھايىتى ئاۋات ، گۈللەن-
گەن ، يېشىللىق بىلەن تولغان ، قوشنا ئەل خان - خاقانلىرىنىڭ
كۆزىنى قىزارتىدىغان شەھەر ئىكەندۇق . ئۇ چاغدا يۇرتىنىڭ سۇ ،
ئورمان ۋە باشقا تۇرلۇك قانۇنلىرى بولغانىكەن . مىسالەن ، كىمدە
كىم بىر تۇپ دەرەخنى كەسسە ، ھەتتا دەرەخنىڭ بىر تال شېخىنى
كەسسە ، ئۇشتىسىمۇ قانۇنىي جازا بېرىلەركەندۇق . يىللار ، ئە-
سىرلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ خان - خاقانلار ھوقۇقتا مۇستە-

① ئۇغۇش — ئەجداد ...

بىتلىشىپ ، يۇرتنىڭ قانۇن ـ قائىدىلىرىنى كۆزنىگە ئىلمايۋ ئىختە-
يارىيچە ئىش قىلىدىغان بوپتۇ . بىر ـ بىرىگە كۆركۈتمە قىلىش
ئۇچۇن دەل ـ دەرەخلەرنى خالىغانچە كەستۇرۇپ ئوردا ، سارايۋ ،
قەسىرلەرنى ياسىتىپتۇ . ھوقۇق ئاتىدىن بالىغا قالىدىغان بولغاڭ-
سېرى ، دېگىنى دېگەن ، قىلغىنى قىلغان بولۇپ ، كۆركۈتمىچىلىك
تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ ، بالا ئاتىدىن ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ دەبدەگەيـ-
لەيدىغان بولۇشۇپتۇ .

يۇرتنىڭ چوڭ ئاتىسىنىڭ قىلمىشلىرىدىن تۆۋەندىكى قاتلام-
مۇقاتلام بەگ ، ئاقساقال ، يايلارمۇ ئۆگىنىپ ، ئادەتتىكى ئۆيلەر-
نىمۇ بەس ـ بەستە ھەشەمەتلىك سالىدىغان بوپتۇ . ياخشى ، ئۇنۇم-
لۇك ، مۇنبەت يەرلەرنى تالىشىپ ئىگىلىشىپ قوش ـ قوشلاپ
ئارامگاھلارنى ياسىتىپتۇ . خان ـ خاقانلار ، بەگ ـ ئاقساقاللار
ئۆزلىرىنىڭ ئەيش ـ ئىشرىتى ، دەۋرانى بىلەنلا بولۇپ قارامچى
پۇقرالار بىلەن كارى بولماپتۇ . پۇقرالار بەگ ، ئاقساقاللارنىڭ
كۆزى كۆرگەن ، بىلگەن قىلمىشلىرىنى ئايانلاپ يۇقىرىدىكىلەرگە
ئەرزلەرنى يوللاپتۇ . يۇقىرى ـ تۆۋەن ھاكىمبەگلەر گۆش بىلەن
ياغ بولۇشۇپ گىرەلىشىپ كەتكەن ئۇ زامانداا ، «كالىنىڭ مۇڭگۈز-
گە ئۇرسا ، تۇۋقى سىرقىراپتۇ» ، «قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇ-
ماس» دېگەندەك ، ئادەتتىكى مەھەللە ئاقساقىلى ئۇستىدىن قىلىنـ-
غان ئەرز خان ـ خاقانىڭ يۇرىكىنى سىرقىرىتىدىكەن ـ دە ،
«ئەرزىنى ئوبدان سوراپ قويۇڭلار» دەپ ، يارلىق بىلەن قوشۇپ
ئەرز قىلىنغۇچىغا قايتۇرۇۋېتىدىكەن . ئۇنداق ئەرزلەرنى شۇنداق
سورايدىغان بوپتۇكى ، دېگەننىڭ تىلىنى كېسىدىغان ؛ كۆرگەننىڭ
كۆزىنى ئويىدىغان بوپتۇ . خەلق قاقشايدىكەن ، زارلايدىكەن ، ئەمما
ئۇنىڭغا قولاق سالىدىغان ئادەم چىقمايدىكەن . قىلمىشلار ئاۋۇغاڭـ-
سېرى تېرىم يەرلەر قالمايۋېتىپتۇ . ئورمانلار ، باغلار كېسىلىپ
تۇگەۋېتىپتۇ ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر تىندۇرۇلۇپتۇ ، سۇلارغا
قان ـ يىرىڭ ئارىلىشىپ بۇلغىنىپتۇ . بىر ئېغىز گەپ خان ـ
خاقانلار ، بەگ ـ ئاقساقاللار ھەددىدىن ئېشىپ تەڭرى ئىرادىسى

بىلەن قارنىشىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن يەر ، سۇ ، باغ ـ ئورمان تەڭرىچىلىرىنىڭ غەزىپى تۇتۇپتۇ . بۇ تەڭرىچىلەر بىرلىشىپ ئۇ قىلىمىشچىلارغا قۇمغا باستۇرۇش جازاسى بېرىپ ، كۆكتىن قۇم ياغدۇرۇپتۇ . ئۇجماق[1] زېمىن ھالاكەتلىك قۇم دېڭىزىغا ئايلىنىپتۇ .

— ئاندىن قانداق بوپتۇ ، ئادەملەرچۇ ؟

— دېدىمغۇ ، ئېتىز ـ ئېرىق ، باغ ـ ئورمان ، يايلاقلار قۇم ئاستىدا قاپتۇ . ئېقىش يولىنى قۇم باسقان دەريالار باشقا تامانغا ئېقىن يولى ئېچىپ يۆتكىلىپ كېتىپتۇ . قۇم ئاپىتىدىن ھايات قالغان كىشىلەر ھاياتلىق يولى ئىزدەپ ، دەريا ، سۇ قوغلىشىپ تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ كېتىپتۇ . كۆلشەھىرىنىڭ ئاساسىي ئاھالىلىرىدىن بولغان ئابدال قەبىلىسى سېنىڭ بىر ئۇغۇشۇڭنىڭ باشچىلىقىدا تۆۋەنگە قاراپ مېڭىپتۇ ، مېڭىپتۇ ، ئاخىرى مىرەن دەرياسىغا ئۇلىشىپ ، دەريا بويىنى ماكان تۇتۇپ ئورۇنلىشىپتۇ . بۇ ، كۆپ بۇرۇنقى زاماندا بولغان ئىش ئىكەن .

— قاناقا ، بۇ ئىشلارنى ماڭا نېمىشكە بۇرۇن دېمىدىڭ ؟

— بۇ ئىشلارنى مەن شۇنداقمىكىن دەپ قىياسلا قىلغان ، ئېنىق بىلمەيتتىم ، يېقىندا تۇنجى قالاچ بوۋام چۈشۈمدە ماڭا ئېيتىپ بەرگەندىلا بىلدىم .

— قالاچ بوۋاڭ يەنە نېمىلەرنى دېدى ؟

— قۇم ئاپىتىدىن ئامان قالغان كىشىلەر كۆلشەھىرىدىن سۇ قوغلىشىپ قەبىلە ، جەمەت ۋە بەزىلىرى ئائىلە بويىچە شۇ تارقىلىپ كەتكەنچە ئىككىنچىلەپ يۇرت بولۇپ ئۇيۇشالماپتۇ . دەريا ـ ئېقىنلارمۇ مۇقىم بىر ئىزدا ئاقماي ، پات ـ پات يولىنى ئۆزگەرتىپ يۆتكىلىپ ئاقىدىغان بوپتۇ . شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرمۇ سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۇرۇشكە كۆنۈپ قېلىپ ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىش ، قۇدۇق كولاش ، تېرىقچىلىق قىلىش دېگەنلەرنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپتۇ . ئۇلار كۆچۈپلا يۇرگەچكە ، ئىلگىرىكىدەك تام ئۆي سېلىشنى تاشلاپ ، دەرەخنى كېسىپ كېلىپ تىكلەپ تىزىپلا ئۆي

[1] ئۇجماق ـ جەننەت .

قىلىۋالىدىغان ، دەرەخ يوق جايدا قومۇش ، يېكەن ، يۇلغۇن شاخلىرى بىلەن ساتما ـ سۆرۈ ياسىۋالىدىغان ئوتۇاي يولغا كىرىۋاپتۇ . كۆچمەكچى بولسا ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى ئېلىپ ئۆي ـ ساتمىلىرىنى شۇ پېتى تاشلاپ ، بارغان يېردىدە نېمە بولسا شۇنىڭ بىلەن — دەرەخ بولسا ياغاچتا ، قومۇش بولسا قومۇشتا... ئۆي ياساپ ئولتۇرۇشقا ئادەتلىنىپ كېتىپتۇ . كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئۆتكەنسېرى تېرىقچىلىق ، تام ئۆي دېگەنلەرنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىغانلا بوپتۇ . يېمەكلىكى ئاساسەن بېلىق ، ئاندىن قالسا گۆش ، ئۇجۇل تالقىنى ، ھەر خىل قۇشلارنىڭ تۇخۇمى ۋە باشقا نەرسىلەر بوپتۇ . ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا بېلىقچىلىقتىن قالسىلا ئوۋچىلىق ، ئاندىن چارۋىچىلىق ئاساسىي كەسىپ ئىكەن .

قۇم ئاپىتىدىن بۇرۇن بۇ زېمىندا دەرەخلەرنىڭ تۇرلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىكەنىدۇق . بىر قىسىم دەرەخلەر قۇم ئاپىتىدە يوقىلىپتۇ ، يەنە بىر قىسىملىرى قۇملۇق تومۇزنىڭ تونۇر تەپتى ئىسسىقىغا ، بەزىلىرى قۇرغاقچىلىقتا پايلىيالماي بىر ـ بىرلەپ شاللىنىپ ، يوقىلىپ كېتىپ ، پەقەت توغراقلا ھاياتىيلىقى ، ئۆلمەس ، يوقالماس روھتەك قەيسەرلىكى بىلەنلا ھازىرغىچە بىز — لوپلۇقلار بىلەن قىسمەتداش بولۇپ ياشاۋاتىدۇ .

— ئابدۇللار ، مېنىڭ بوۋا ـ ئۇغۇشلىرىمنىڭ كېيىنكى كۈنلىرى توغرىسىدا يەنە نېمىلەرنى بىلىسەن قاناقا ؟

— باشقا لوپلۇقلارنىڭ قىسمەت ـ كۈنلىرى قانداق بولسا ، سىلەرنىڭمۇ شۇنداق بولدى . كۆلشەھىرىدىن مىرەن دەرياسى بويىغا ، ئاندىن كونا ـ يېڭى ئابدالغا ، كونا يۇرتچاپقانغا ، ئاخىرىدا ھازىرقى يېڭى يۇرتچاپقانغا كۆچتۇقلار . سىلەرنىڭ بەگ جەمەتىڭلەرگە كەلسەك ، «بەگ» دېگەن نامىڭلارلا بولدى . بەگلىكنىڭ ئاددىي قائىدە ـ بەلگىلىرىمۇ يوق ، ئاقساقاللار زادى نېمىش قىلىدۇ ؟ ئاقساقاللارنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ ، سەنمۇ بىلمەيسەن ، ئابدۇللار مىرەن دەرياسى — جاھانساي بويىدا ، قارا قوشۇن كۆلى بويىدا ياشىغاندىن بۇيان ، بىر ـ بىر تال دان تېرىپ ، بىر ـ بىر تۇپ دەرەخ تىكىپ

باقتىكلارمۇ ؟ ! لېكىن كەسكەن توغراقلىرىكلارنىڭ سانى قانچىلىك-
تۇ ؟ بۇ جەھەتتە سەن ئاشۇ ئوماقچىلىكمۇ بولالمىدىڭ !
— يەنىچۇ ؟ — كۈنچىققانبەگنىڭ قالاڭ قاناقا ئالدىدا ئوماقچى-
لىكمۇ بولالمايۋاتقانلىقىغا كۆڭلى باشقىچە بولۇپ قالدى .
— ئېيتىپ باقە ، بەگ ، سەن باشقىلارنى يەر تېرىشقا ئۈيۈشتۇ-
رۇش تۈگۈل ، ئۆزۈڭ بىرەر تال دان تېرىپ باقتىڭمۇ ؟ ئەجداد
بوۋىلار ئىزلىرى توغرىسىدا ئويلىنىپ باقتىڭمۇ ؟ يەر ئاستىدىن
چىققان كەتمەنگە نەزەر كۆزۈڭنى سېلىپ باقتىڭمۇ ؟...
— كۈنچىققان ، ۋۇي كۈنچىققان ، نېمە بولدىڭىز ، جۆيلۈۋاتە-
سىزغۇ .
كۈنچىققانبەگ ئايىلى ئاقئۇلامنىڭ توۋلاپ تۇرتۈشى بىلەن ئوي-
غىنىپ كەتتى ، ۋاقىت تېخى ئورۇندىن تۇرغۇدەك چاغ بولمە-
غانىدى .
— نېمە ؟ مەن جۆيلۈدۈمما ؟ گەپ قىلدىممما ؟
— قاناقا ، ئوماق ، قاناقا دەپلا كەتتىڭىز . قالاڭ قاناقانى
چۈشەپ قالدىڭىزمۇ نېمە ؟
كۈنچىققانبەگ چۈشىدە قالاڭ قاناقانى كۆرگەنلىكىنى ، ئۈنىڭ
بىلەن خېلى پاراڭلاشقانلىقىنى ئېسىگە ئالالىدىيۇ ، ئەمما نېمىلەرنى
دېيىشكەنلىكىنى ئېسىگە كەلتۈرەلمىدى . پەقەت ئاتا ـ بوۋاڭ ، ئانا
يۈرتۇڭ ، ئاپەت ، كۆچۈش ، ئۇغۇشلار ئىزى ، كەتمەن ، ئوماق
دېگەندەك تومتاق ، ئۈزۈك ـ ئۈزۈك بىرنەچچە سۆزلەرنى ئەسلىيە-
لىدى . ئەمما قالاڭ قاناقا ئۈنىڭغا جىق گەپلەرنى قىلغانىدى ، قالاڭ
قاناقا نېمىلەرنى دېگەن بولغىيدى ؟ كۈنچىققانبەگ ئۇ گەپلەرنى
ئېسىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن چوڭقۇر خىيال دېڭىزىغا چۆكتى .

2

تۈلەك بوۋا ئۆيگە كىرگەندە ، ئاقئۇلام ئوچاق ئالدىدا ئولتۇ-
رۇپ توخۇرغۇچنىڭ بىلەن ئوت كوچىلاپ ئولتۇراتتى . تۈلەك

بوۋنىڭ ھاسسىنى پالتۇكقا يېنىك ئۇرۇپ قويغىنىدىن ئۆيگە ئادەم كىرگىنىنى بىلىپ ئىتتىك ئورنىدىن تۇرۇپ ئارقىسىغا قاردى. ئۇ تۆلەك بوۋنى كۆرۈپ ئىككى قولىنى مەيدىسىگە ئېلىپ ئېگىلىپ سالام قىلدى. ئاقئۇلام بوۋايغا پەرىشان، غەمكىن كۆرۈندى. كۆزى ياش بۇلۇتلىرى قاپلىۋالغاندەك غىلىيىپ، جاپقاراشلىق[1] ئىدى.

— نېمە بولدۇڭ ئۇلام، جاپقاراشىپ قاپسەنغۇ، ئەتىگەندىلا كۈنچىققانبەگ بىلەن گەپ تەگىشىپ قالدىڭلارمۇ نېمە؟

ئاقئۇلام جاۋاب بېرىش ئورنىغا كۆزى بىلەن ئىچكەركى ئۆينى ئىمالاپ، بىگىز بارمىقىنى ئاغزىغا بېسىپ قويۇپ، تۆلەك بوۋنى سۈپا تەرەپكە تارتتى.

— توختى ئىككى ھەپتىنىڭ ئالدىدا تىكەنلىك تەرەپكە بېرىپ كېلەي دەپ كەتكەن، ئۇ يەردىن ئوۋچىلار بىلەن سىگىر تېغىغا كېتىپتىكەن. ئاتىسى مۇشۇنداق ياتسا، ئاتىسىنىمۇ، ئىككى بالىسى بىلەن خوتۇنىنى تاشلاپ تۇرپانغا كېتىپتۇ.

— نېمىشقا كېتىپتۇ؟

— بىلمىدىم، كەتكىنىنىمۇ ئالدىنقى كۈنى ئۇقتۇم.

— كۈنچىققانبەگ بىلەمدۇ؟

— بىلمەيدۇ، ئېيتمىدىم. قانداق دەيمەن.

— جانقۇلۇ باردۇ؟

— ئۇمۇ يوق. ئوماقىنىڭ يېنىغا بېرىپ كېلەي دەپ خوتۇن - بالىلىرىنى ئېلىپ ئاكىسى ماڭغان كۈنى ئۇمۇ بىللە ماڭغان.

— ئۇ ھازىر نەدىكەن؟

— ئوماقلارنىڭ يېنىدا ئىكەن. ماڭغان ئادەملەردىن دەرھال قايتىپ كەلسۇن دەپ ئېيتىپ بەردىم.

تۆلەك بوۋا خىيالغا چۆشكەندەك بولدى. ئۇ توختى توغرۇلۇق ئويلانماقتا ئىدى. يېڭى يۇرتچاپقانىنى قۇرۇش مەزگىلىدە، ئۇ ھەدىپ-

---

① جاپقاراش — غەم - پەرىشانلىق.

سىلا كورلا ، خوتەن تەرەپتىن كەلگەن كىشىلەرنىڭ قېشىغا بېرىۋا-
لاتتى. ئۇلارنىڭ ئەزان ئېيتىشىغا ، نامان ئوقۇشىغا ، نامازدا ۋە
نامان ئاخىرىدىكى قىرائەت قىلىشىغا پۈتۈن دىققىتى بىلەن قاراپ ،
ئاڭلاپ تۇرۇپ كېتەتتى . بىر قېتىم ئۇنىڭ خالىي يەردە ئۇلارنى
دوراپ قۇلاق تۈتۈپ تۇرغىنىنى ، ئېڭىشكىنىنى ، يەرگە باش قويۇ-
ۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالغاندى . «بوپتۇ » — دەپ ئويلىغاندى تۇلەك
بوۋا ، — ئارىمىزدىن مۇشۇ بولسىمۇ دىندىن سىرتىغ تېپىپ يۈرتنى
باشلىسۇن . قىسقىسى ، بىراۋ ئۆلسە بىز نامىزنى چۈشۈرۈشنىمۇ
بىلمەسەك ، ئۇلارنىڭ ئېيتىشچە نامىزى چۈشۈرۈلمىگەن ئادەم ئۇ
ئالەمدە دەۋزىقى بولۇپ ، مۇيات① كۆيۈپ ئۆتەر ئىكەن . مەنمۇ يىلـ
دىن ـ يىلغا ئاجىزلاپ قېلىۋاتىمەن . مانا ھاسىغا چۈشۈپ قالغىلى
ئىككى يىل بولۇپ قالدى... ئۇ تۇرپانغا نېمىگە بارغانكەنە . بەگ
بۇنداق ئەھۋالدا يانقاندا ، بالىنىڭ چوڭى بولغاندىكىن ئاتىسىنىڭ
يېنىدا بولسا بوپتىكەن » .

بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا ، كۈنچىققانبەگ كونا ئابدال بىلەن قارا
قوشۇنلۇقلار مەھەللىسىنى كۆرۈپ كەلگەچ ، چەپەر ئوماققا ياساپ
بەرگەن كېمىدە ئۇزۇپ كۆل تاماشىسى قىلماقچى بولۇپ قالدى .
كۈنچىققانبەگنىڭ ھارۋىدا باردىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، قېرىپ قالدىم
دەپ مەھەللىدىن چىقمىغىلى ئون نەچچە يىل بولغان تۇلەك بوۋا
ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا تۇغۇلغان مەھەللىسىنى كۆرۈپ كەلمەكچى بو-
لۇپ كۈنچىققانبەگ بىلەن بىرگە بارغانىدى . ئات بىلەن ئادەتتىكى
مېڭىشتا ماڭسا ئىككى كۈندە باردىغان يەرگە ھارۋىدا ئالتە يېرىم
كۈندە بارغان .

بۇ قۇملۇق كىشىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ھارۋا ياساش ئۇسۇلىمۇ ،
ھارۋىنىڭ شەكلىمۇ ئۆزگىچە . ھارۋىنىڭ چاقى ئېگىز ، ئوقى ئۇ-
زۇن ، شوتىسى كالىغا مۇۋاپىق ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ ، يۈك باسىدىغان
يېرى كىچىكرەك بولىدۇ . چاقنىڭ ئۇلتىكى ئۇچ پارچە بولۇپ ،
ئادەمنىڭ ئىنچىكە يوتىسىچىلىك كېلىدۇ ، قۇملۇقتىكى سېرىق

① مۇيات — مەڭگۈ ، ئەبەدتىن ئەبەدكە .

سۆگەتتىكى تۇز ئۆسكەن ياغىچىدا ياسىلىدۇ . ياغاچ مۇڭاپىق ئۆلـ
چەمدە راسلىنىپ تەييارلانغاندىن كېيىن ، قىزىتىلغان قۇمغا كۆـ
مۈپ قويۇلىدۇ ، بىر ئۇچى قۇمدا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . ياغاچقا ئىسـ
سىق ئۆتۈپ ئوچۇق ئۇچىدا نەم پەيدا بولغان ھامان قۇمدىن ئېلىپ
يەرگە چاق چوڭلۇقىدا چەمبەر شەكلىدە قېقىپ قويۇلغان قوش
قوزۇقنىڭ ئىچىگە ئېگىپ قويۇپ قىزىق قۇم بىلەن كۆمۈۋېتىلـ
دۇ . قىزىتىلغان قۇمدا كۆمۈش كۇندە ئىككى قېتىمدىن ئۇچ كۇنلا
داۋاملاشتۇرۇلسا ، ياغاچ شۇ پېتى قۇرۇيدۇ ، ئاندىن بۇ ياغاچلارنىڭ
بىر ئۇچىنى ئىچىدىن ، يەنە بىر ئۇچىنى سىرت تەرىپىدىن ياپسار ـ
لاپ كىرىچ بىلەن بىر ـ بىرىگە تېڭىپ چاق ھالىتىگە كەلتۇرۇلۇپ ،
قالغان ئىشلىرى ئۆز تەرتىپى بويىچە قىلىنىدۇ .

بۇ يەردە مەخسۇس ياسالغان يول يوق . مەيلى ئاتتا ، باشقا
ئۇلاغدا ، ھارۋىدا ماڭسۇن ، باردىغان جايىنى ، ماڭىدىغان لىنـ
يىسىنى بەلگىلەۋالسىلا ، كىشىم نەدە مېڭىشنى خالىسا ، شۇ يەردە
مېڭىۋېرىدۇ . بۇ ئېگىز ـ پەس قۇملۇقتا ئۆزۈن ئوقلۇق ، ئېگىز
چاقلىق ، يەنە كېلىپ كالا قانقان ھارۋىدا ئولتۇرماق ئوڭاي ئەـ
مەس . ھېلى ئۇ چاق دۆڭگە چىقسا ، ھېلى بۇ چاق ئۇپۇرغا چۈشـ
كەن ، ئىككى يانغا قېقىلىپ ئادەمنىڭ جۇلۇقى چىقىپ كېتىدۇ .
ئابدالغا بېرىپلا كۇنچىقانبەگ بىلەن تۇلەك بوۋا بىر كۇن ۋايۋايلـ
شىپ يېتىشتى .

— ئاراۋدا كەلمەي ، ئىككىلىمىز تۆگىدە كەلسەك بوپـ
تىكەن ، — دېدى كۇنچىقانبەگ .

— سەن مۇشۇ سېمىز ، كېلەڭسىز بەستىڭ بىلەن ، — تۇلەك
بوۋا كۇنچىقانبەگكە قاراپ كۇلۇمسىرىدى ، — مەن بۇ ياشتىكى
قېرى ھالىم بىلەن مەيلى نېمىدە ماڭمايلى ، ئەمدى سەن بىلەن ماڭا
يول مېڭىش ئېغىر كەلگۇدەك . قارىغىنا ھالىمىزغا : سەن ھۇلۇسـ
لاپ ، مەن ئىنجىقلاپ...

تۇلەك بوۋىنىڭ گېپىگە ۋايۋايلاپ تۇرغان كۇنچىقانبەگ
كۇلۇۋەتتى .

ـ راست دېدىكى بوۋا ، يول ماڭساق ئۆزىمىزگىمۇ ، باشقىلار-
غىمۇ ئاۋارىچىلىك ئىكەن .

ئۇچىنچى كۈنى تاشتالى بوۋاي بۇلارنىڭ قارا قوشۇن مەھەللە-
سىگە بېرىشى ئۇچۇن كۈنچىققانىبەگكە بىر تۆگە ، تۇلەك بوۋىغا بىر
ئۇينى تەييارلاپ ئەكىلىپ ، تۆگىنى چوكلاندۇرۇپ قويدى . كۈن-
چىققانىبەگ تاشتالى قاتارلىق ئۇچ ئادەمنىڭ ياردىمى بىلەن ھولۇس-
لاپ ، ھۆمۈدەپ تۆگىگە ئاران مىندى . ئابدال مەھەللىسى بىلەن
قارا قوشۇن مەھەللىسى ئانچە يىراق بولمىسىمۇ ، ئىككى كۈندە
يېتىپ كەلدى . بۇلارغا ھەمراھ بولۇپ تاشتالى ، يەنە ئىككى ئادەم
بىللە كەلگەنىدى . كۈنچىققانىبەگ بىلەن تۇلەك بوۋا كەپتۇ دېيى-
شىپ ، مەھەللىدىكى چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى كېلىپ ئۇلارنى
ئورنۇالدى . تاشتالى كېلىپ بەگنىڭ قولىدىن چۇلۇۋرنى ئېلىپ
تۆگىنى چۆكتۇرمەك بولۇپ چۇلۇۋرنى پەسكە قارتىپ تارتتى .
تۆگە ئالدى ئىككى پۇتىنى يەرگە تىزلىشىغا كۆپچىلىككە قاراپ
قالغان كۈنچىققانىبەگ ئالدىغا دۇم چۇشتى . ئەتراپتا تۇرغانلار ۋار-
قىراپ كېتىشتى .

يەر قۇم ـ يۇمشاق ئىدى . بۇنداق قۇمغا تىزلىنىۋاتقان تۆگە-
دىن ئەمەس ، چېپىپ كېتىۋاتقان تۆگىدىن يىقىلىپ چۇشسىمۇ ،
كىشىنىڭ ھېچ يېرى سۇنمايدۇ ، ئەمما كۈنچىققانىبەگنىڭ پۇتى
سۇندى . بەگ تۆگىدىن يىقىلغاندا پۇتى ئەپسىز تۇرۇپ قالغان
چېغى ، يوغان ، ئېغىر بەستىنىڭ ئاستىدا قېلىپ ، ئوڭ پۇتىنىڭ
تىزىنىڭ ئاستىدىكى ئۇستىخان سۇنۇپ كەتكەنىدى .

بۇ قۇملۇقتا پۇت ـ قول سۇنىدىغان ئىش كەمدىن ـ كەم
بولۇپ قالىدىغان ھادىسە بولغاچقا ، بۇ يەردە تېڭىقچى يوق ئىدى .
كۈنچىققانىبەگنى كۆتۇرۇپ بىر قومۇش ساتما ئۆيگە ئەكىرىپ ياتقۇ-
زۇپ قويۇشتىيۇ ، نېمە قىلىشنى بىلمەي قاراپ تۇرۇشتى .

— بەگ ، بۇ يەردە تېڭىقچى يوقكەن . يېڭى يۇرتچاپقانغا ئادەم
ماڭدۇرايلىمۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا .

— بۇ يەردىن ئادەم بېرىپ تېڭىقچى چاقىرىپ كەلگۈچە ھەر-

قانچه ئىتتىك ماڭسىمۇ ، ئىككى كۈندە ئاران كېلىدۇ . ئىككى كۈنگىچە ساقلاپ تۇرىمىزما ، — كۈنچىققانبەگ تەرىنى تۇرۇپ ، كالپۇكىنى چىشلەپ قويدى ، — مەن كورلىدا مەدىل بوۋاينىڭ مەھەللىسىدىكى بىر ئادەمنىڭ مېنىڭكىگە ئوخشاش يەردىن سۈنۈپ كەتكەن پۇتنى قانداق تاڭغانلىقىنى كۆرۈۋالغانىدىم . مېنىڭ دېگىنىمدەك قىلىپ تېڭىپ بېقىڭلار . توغرا قىلغان بولساق ، شۇ بويىچە ساقىيىپ قالار ، جايىغا چۈشمىگەن بولسا ، مەھەللىگە بارغاندا باشقىدىن تاڭدۇرمامدىم ، — دېدى ۋە قانداق قىلىشنى بىرمۇ-بىر ئېنىق دەپ بەردى .

بىرلىرى ئون نەچچە تۇخۇمنىڭ سېرىقىنى تەييار قىلدى ، بىرلىرى تورقا تالاسىدا توقۇلغان رەخت تەييارلىدى ، يەنە بىرلىرى بىر غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا تۆت پارچە تارىشا تەييارلىدى . ئىككى ئادەم كۈنچىققانبەگنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ تىزىدىن چىڭ تۇتۇپ تۇردى ، ئىككى ئادەم ئوشۇقنىڭ تۆۋەينىدىن تۇتۇپ تارتتى . كۈنچىققانبەگ كالپۇكىنى چىڭ چىشلەپ تۇرۇۋالدى . بىرسى پېشانەسىدىكى تەرنى لۆڭگە بىلەن ئېيتىپ تۇرسىمۇ ، پېشانىسىدىن بۇزۇلداپ تەر چىقىپ تۇراتتى . پۇتنى يەنە بىر قېتىم كۈچەپ تارتقاندا ، بەگ «تارت» قىلىپ ئاۋازلىق يەل قويۇۋەتتى .

— ماتا ـ مانا ، — دېدى تۇلەك بوۋا سۈنغان يەرنى ئىككى قولى بىلەن ئۇستۇن ـ تۆۋەن سىيرىپ تۇرۇپ ، — يەلنىڭ چىققىنى ، ئاغرىقنىڭ چىققىنى ، — دېدى .

بايات بەگنى نېمىدەپ قالار دەپ قىستاپ كەلگەن كۈلكىسىنى چىقىرالماي ئىچىگە تىنىپ تۇرغانلار بوۋاينىڭ گېپىدىن بىلەن تەڭلا پاراقلىشىپ كۈلۈۋېتىشتى . كۈنچىققانبەگ ئۆزىمۇ كۈلۈپ كەتتى .

— بوۋا ، — دېدى ئۇ ، — قولۇڭغا پاچىقىمدا بىرەر ئېگىز ـ پەسلىك بارمۇ بىلىنىۋاتامدۇ ؟

تۇلەك بوۋا ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ پاچىقىنى سىلاپ بېقىپ ، ئارقىدىن كۈنچىققانبەگنىڭ پاچىقىنى يەنە ئۇچ قېتىم سىلاپ :

— قولۇمغا ھېچقانداق باشقىچە ئەھۋال بىلىنمەيۋاتىدۇ ، — دېدى .

— پۈتۈمنىڭ بايىقى ئاغرىقىمۇ قويۇپ بەردى ، جايىغا چۈشكەن ئوخشايدۇ ، قېنى ، تارىشىنى قويۇپ تېگىۋېتىڭلار ، — دېدى كۈنچىقانبەگ .

تاشتالى تۇخۇم سېرىقى سۈرتۈلۈپ تەييار قىلىپ قويۇلغان لاتىنى پاچاققا بىر قېتىم يۆگەپ بولۇپ ، ئاندىن تارىشىنى پاچاقنىڭ ئاستى - ئۈستىگە ، ئىككى يېنىغا قويۇپ ، ئۈستىدىن لاتا بىلەن بىرنەچچە قات قىلىپ يۆگەپ تېگىۋەتتى . شۇ ھامانلا ئىككى تۆگىگە شىرغا ياساپ ، كۈنچىقانبەگنى شىرغىغا سېلىپ ئېلىپ ماڭدى...

تالىشقۇل تېگىنى يېشىپ كۆرۈپ بېقىپ ، سۈنۈقنى جايىغا چۈشۈپتۇ دەپ يېگىلاپ تېگىپ قويغاندى . ئۇنىڭ ئانىسى ئەمچەكلىك ، تېگىنچىلىقتا ئۇستا ئىدى . تالىشقۇل ئانىسىدىن تېگىنچىلىقنى ئۆگىنىۋالغاندى .

— توختىنىڭ تۇرپانغا كەتكەنلىكىنى بەگكە مەن دەي ، سەن ئەمدى ئاڭلاۋاتقان بولۇۋال ، — دەپ قويۇپ تۇلەك بوۋا ئىچكەركى ئۆيگە قاراپ ماڭدى ، كەينىدىن ئاقئۇلام ماڭدى . كۈنچىقانبەگ قېلىن چۈشەك ئۈستىدە تۆر تامدىكى چۆكۈچەككە[1] يۆلىنىپ ئولتۇراتتى .

— كەل بوۋا ، كەل ، — بەگ تۇلەك بوۋىدىن ئەھۋال سوراپ بولۇپ ، — ھە ، يۈرتتا نېمە يېگىلىقلار بار ، تالاغا چىقالمىسا گاس ، باراغۇ[2] بولۇپ قالمىدىكەن كىشى ، — دېدى .

— گوي ، گوي ، گوي ، ئۆزۈڭ قانداقراق ، پۈتۈگىنىڭ سۈنغان يېرى ئاغرىمايۋاتقاندۇ ، — تۇلەك بوۋا گەپ قىلغاچ كۈنچىقانبەگكە ئۈدۈل يەرگە كېلىپ ئولتۇردى ، — يېگىلىق بولمىسىمۇ ، ساڭا دېمىسەم بولمايدىغان بىر ئىش بار ، ئوغلۇڭ توختى سىگىر تېغىدىن بىرنەچچە تۇرپانلىققا ئەگىشىپ كېتىپتۇ . بۇ سىرتىغنى ئاخشام توختى بىلەن سىگىر تېغىغا ئوۋغا بارغان تەكەنلىكچىدىن ئاڭلىدىم .

---

① چۆكۈچەك — يوتقان - كۆرپە يىغىدىغان شىرە شەكلىدىكى سانداق .
② باراغۇ — قارىغۇ ، كور .

ئىككىلارنى سىرتىغلاندۇرۇپ قويماي ، دەپ يېنىكىلارغا ئەتىگەندىلا كىرىشىم ، — دېدى .

بوۋاي گېپىنى دەپ بولۇشىغا ئاقئۇلام ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي ھېقىقداپ يىغلاپ كەتتى .

— نېمىگە يىغلايسەن ، كەتسە كەلمەمدۇ ، ئۇ كىچىك بالا بولمىسا ، مېنىڭ بۇنداق بولۇپ قېلىشىمنى بىلسە كەتمەستى . يىغلىما...

— ئۇ تۇرپانغا نېمىگە باردىغاندۇ ؟ — تۇلەك بوۋا ئۆزىدىن سوراۋاتقاندەك كۇنچىقانبەگكە قارىماي تۇرۇپ سورىدى .

كۇنچىقانبەگ ئاغزىدا ھېلىقىدەك دېگىنى بىلەن ئۇ ئوغلىغا ئامراق ئىدى ، چوڭ بىلەتتى ، ئورنۇمنى باسىدۇ دەپ قارايتتى . بەگ ئون سەككىز يېشىدا بىر قېتىم ئۆيلەنگەن . تۇنجى بالىسى تۇغۇلۇپ ئىككى يىلدىن كېيىن چېچەكتە ئۆلۈپ كەتكەن ، ئايلىق 1837 - يىلى ئىككىنچى تۇغۇتىدا ئۆلۈپ كەتكەن . ئۇ ئىككى بالىنىڭ ، ئايلىنىڭ كۆيۈك - ھەسرىتىدە سەلمۇت① ئادەمدەك بولۇپ قالدى ، ئارىدىن ئون يىل ئۆتكەندە ئاقئۇلامغا ئۆيلەندى . بۇ ئايلىدىن بولغان تۇنجى بالىسىغا توختاپ قالسۇن دېگەن ئۇمىد ، ئىستەك بىلەن توختى دەپ ئىسىم قويغانىدى . تىلەك - ئىستىكى ئىجابەت بولۇپ توختى تۇرۇپ قالدى . توختى تۇغۇلۇپ تۆت يىلدىن كېيىن جانقۇلۇ تۇغۇلدى . ئاقئۇلام شۇنىڭدىن كېيىن تۇغمىدى . ئەر - خوتۇن ئىككىسى بۇ ئىككى ئوغلىنى قارىقىدەك② كۆرۈپ ئاسراپ ، ئەتىۋارلاپ ئۆستۈردى . جاھانبەگمۇ يالغۇز بالامنىڭ بالىلىرى دەپ ئۇلارنى يېنىغا تارتىپلا تۇراتتى ، ياخشى كۆرەتتى . كېيىنكى يىللاردا توختىنىڭ مىجەزىدە كۇنچىقانبەگ ئويلىمىغان ئۆزگىرىش بولدى . دادىسىنىڭ ئىشلىرىغا زادى قىزىقمايدىغان ، جىمغۇرلىشىپ ، ئۆزى بىلەن ئۆزى سۆزلىشىۋاتقاندەك ئاغزىنى مىتىلدىتىپ يۇرۇيدىغان بولۇپ قالدى . توختىنىڭ بۇنداق بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبىنى كۇنچىقانبەگ زادىلا بىلەلمىدى . كېيىن

---

① سەلمۇت — خارامۇش .
② قاراق — كۆزنىڭ قارىچۇقى .

تۇلەك بوۋا ئۇ توغرۇلۇق سەزگەنلىرىنى سۆزلەپ بەرگەندىلا ، ئۇ ھەقتە ئويلايدىغان بولدى .

— ئۇ ھازىر نەچچە ياشقا كىردى ، — تۇلەك بوۋا كۈنچىققاندىن بەگدىن سورىدى .

— كىچىك ئەمەس ، ئوتتۇز ئىككى ياشقا كىردى ، بالىسىنىڭ چوڭى ئون ياشتا .

— ئۆزىنىڭ يولىنى ئۆزى تېپىپ ماڭىدىغان ياشقا يېتىپتۇ ، ئۇنىڭمۇ ئويلىغىنى باردۇ . تۇرپانغا تەپتىن - تەكىن[1] كەتمەگەندۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا .

كۈنچىققانبەگ گەپ قىلماقچى بولۇۋىدى ، ئۆيگە تايۇق كىرىپ كەلدى . ئۇ تۇلەك بوۋا بىلەن كۈنچىققانبەگكە سالام بېرىپ ئەھۋال سوراپ بولۇپ :

— غەلىتە ئۇزۇن چاپان ، بېشىغا پۆپۈكلۈك قالپاق كىيگەن ، خوتۇنلاردەك ئۇزۇن چاچ قويۇپ بىر قىلىپ ئۆرۈۋالغان ئىككى ئادەم قىلىچ ئاسقان تۆت يانداق ئادىمى[2] بىلەن كەپتۇ . ئېيتىشىچە قارا شەھەردىن كەپتۇدەك ، يېنىدا بىر سۆز ئۆرۈپ بېرىدىغان ئادەممۇ بار ئىكەن . بەگ بىلەن كۆرۈشمىز دەيدۇ ، — دېدى .

«بۇلار نېمە ئادەملەردۇ» دېگەندەك قىلىپ كۈنچىققانبەگ بىلەن تۇلەك بوۋا بىر - بىرىگە قاراشتى . بەگ تايۇقتىن :

— ئۇلار نېمىدە كېپتۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— ھەممىسى ئاتلىق . تۆت يانداق ئادىمى قىلىچ ئېسىۋاپتۇ .

— چىقىپ دېگىن ، ئۆيگە كىرسۇن ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .

3

ئۇلار قارا شەھەر نازارەتچىلىك مەھكىمىسى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن مانجۇ ئەمەلدارلىرى ئىدى . بۇ ، چىك (مانجۇ) سۇلالىسى ياقۇپبەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ئالتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى يوقىتى-

① تەپتىن - تىكىن — بىكاردىن - بىكار ، سەۋەبسىز ، ئاساسسىز .
② يانداق ئادەم — مۇھاپىزەتچى .

تىپ ئارىدىن تۆت يىل ئۆتكەندە ، 1881 - يىلى (گۈاڭشۈيـ
نىڭ 7 - يىلى) مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ كۈنچىققانبەگنى تۇنجى
قېتىم ئىزدەپ كېلىشى ھەم ئۇنى تۇنجى كۆرۈشى ئىدى ، شۇنداقلا
كۈنچىققانبەگنىڭمۇ مانجۇلارنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈشى ئىدى .
ئۇلار ئىككى ئىش بىلەن كۈنچىققانبەگنى ئىزدەپ كەلگەنىدى .
بىرى ، گۈاڭشۈي خاننىڭ كۈنچىققانبەگكە ئۈچىنچى دەرىجىلىك
ئوتۇغاتلىق مەنسەپ بەرگەنلىك يارلىقىنى يەتكۈزۈش ؛ يەنە بىرى ،
قارا قوشۇن كۆلى بويىدىكى ھەممە ئاھالىلەرنى يېڭىكۆل ئەتراپىدىـ
كى ئاقتارما مەھەللىسىگە[1] كۆچۈرۈش ، ئاھالىلەرگە باشلامچى بو-
لۇپ ئالدى بىلەن كۈنچىققانبەگنىڭ ئائىلىسىنى كۆچۈرۈش .
بۇ ئىشلار كۈنچىققانبەگنىڭ ساق بېشىغا پىت سېلىپ ، ئۇنىڭ
كۆڭۈل ئارامىنى ، خاتىرجەملىكىنى بۇزدى ، بۇلۇتسىز ئاسماندەك
سۈپسۈزۈك ئوي - خىيال بۇلىقىنى ئاياداپ[2] چالغىتىۋەتتى : «شۇنـ
چە زاماندىن بۇيان ئاتا - بوۋىلىرىمنىڭ بەگلىك ئىشىغا ھېچقانداق
ھۆكۈمەت ئارىلىشىپ باقماپتىكەن . ئەندىزە ، ماڭا كەلگەندە ، ئاتـ
مىش توققۇز يېشىمدا ، نەدىكى بىر خوتۇن كىشىدەك ساچ قويۇۋالـ
غان بىرنېمىلەر مېنى باشقۇرماق بولۇۋېتىپتۇ . بېشىنىڭ يېرىمىغا
ساچ قويۇپ بىر ئۆرۈم قىلىۋالغان ، ساچتا ئايالچىلىكمۇ بولالمىغان
شۇ ھالىدا مېنى باشقۇرماق بولىدىكەن ، ۋاي ، ڤاۋۇغام ! جاھانساي
بويىغا كۆچ دېسە نېمە دەي . دادام نۇرمەتبەگنىڭ ئاگايى شۇ يەردە
بولغاندىكىن مەيلى دەر ئىدىم ، ئاتام جاھانبەگنىڭ ئاگايىنى يىلدا
نەچچە قېتىم كېلىپ يوقلاپ تۇرمىقىم ھېچ گەپ ئەمەستى .
ئاقتارما دېگەن نە ئۇ ، ئاتا - بوۋىلىرىمدىن بىرسىمۇ بىرەر كۈن
تۇرۇپ باقمىغان جاي . شۇ يەرگە مەن بارغۇدەكمەن ، كېيىن قارا-
چىلارنىڭ ھەممىسى بارغۇدەك . بۇ يەرچۇ ؟ ! تاشلىۋېتىمىزما ؟ چىـ
ۋىنلىق ، قارا بوران ، قارا قوشۇن ، تاتىما كۆللىرى ، شۇنچە چوڭ
لوپ كۆلى ، ئۇغۇش بەگلىرىنىڭ ئانا يۇرتى بولغان كۆلشەھىرى

① ئاقتارما — ھازىرقى 31 - تۈەن دائىرىسىدە ، چارىغا يېقىن . تۇپرىقى مۇنبەت ، سۈيى ئەلۋەك جاي .
② ئاياداپ — مالتىلاپ .

قالامدا ؟ ئاقتارمىغا باربمەن دەپ ساتاق[1] بولۇپ يۈرەمدىمەن ، چەك-
كە[2] بارمايمەن··· »
بەگنىڭ خىيالى بەردىقۇل ، توختىكۆل ، ساتىۋالدى بەقەم ئاق-
ساقاللارنىڭ كىرىشى بىلەن ئۇزۇلۇپ قالدى .
ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى يوقىتىلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن ،
قاراشەھەر نازارەتچىلىك مەھكىمىسى لوپ رايونىنى تەكشۈرۈپ كې-
لىشكە بىر گۇرۇپپا ئادەم ئەۋەتكەنىدى . ئۇلار كۆنچى ، چارا ،
كۇزلەك ، تىكەنلىكلەرنى ئارىلاپ قارادايغىچە كېلىپ ، پۈتۈن لوپ
رايونىنىڭ ، كۈنچىقانبەگنىڭ ئەھۋالىنى سوراشتۇرۇپ ئىگىلىگە-
نىدى . كۆنچى كەنتىدىن قارادايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بىر بۆلەك
ئائىلىلەرنىڭ بېلىقچىلىق ، ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق بىلەن تىرىك-
چىلىك قىلغاندىن باشقا قوشۇمچە ئازدۇر - كۆپتۇر تېرىقچىلىقمۇ
قىلىدىغانلىقىنى بىلگەن ، ئېتىز - ئېرىقلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرگە-
نىدى . قارادايدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئارغان ، يېڭسۇ ، مىرەن ،
كونا - يېڭى ئابدال ، قارا قوشۇن ، قۇمچاپقان ، يېڭى يۇرتچاپقان
قاتارلىق مەھەللە ، ئوتاقلاردىكى كىشىلەرنىڭ پۈتۈنلەي بېلىقچىلىق
بىلەن ئوۋچىلىقا ، قوشۇمچە چارۋىچىلىققا تايىنىپ تىرىكچىلىك
قىلىدىغانلىقىنى ، تېرىقچىلىقنى زادىلا بىلمەيدىغانلىقىنى ، سۇ ،
بېلىق قوغلىشىپ ئىنتايىن تارقاق ياشايدىغانلىقىنى ئاڭلاپلا ، تەك-
شۈرۈشنى بولدى قىلىپ كەلگەن يېرىگە قايتىشقانىدى . ئۇلار مە-
ھەللىدىن ئۇزاپ توزۇڭقان توپا - چاڭلىرى تارقاپ بولمايلا ، ئۇلار
توغرىسىدا قوشاقلار توقۇلۇپ ئېيتىلىشقا باشلىغانىدى .

ئاڭسىزنى چارلاپ چىقتى ،
قەغەز تۇتۇپ قولۇغا .
بىزگە ئۇۋال قىلغانغا ،
يولبارس تۇرسۇن يولۇغا .
كېچەسى ئۇخلاغاندا ،

---

① ساتاق — سەرسان ، سەرگەردان .
② چەككە — ھەرگىز ، زىنھار .

ئازرائىل كىر قوينۇغا !

ئازرائىل كىر قوينۇغا ،
ئاغرىق سالىپ باشىغا .
ئۆزۈمنۇ ئەمچى قىلىپ ،
يۇگۇرۇپ باراي قاشىغا .
بۇ ئۇۋالچى ساچلىقنى①
كۇچۇل②سالاي ئاشىغا .

كەلگەلى بەش كۈن بولدۇ ،
كۈنۈگە ئۇچ قوي يېدى .
ئاچ قالغانمۇ ئۆيۈدە ،
بىرچە③تويدۇم دېمەدى .
بالاسى بولۇر بىزگە ،
ئۇۋالىنى بىلمەدى .

ساچلىق بەگسم ئۈساپتۇ ،
قاۋۇن پىچىكلار ئاسىغداپ④
پىچىكلار تاتلىقىنى ،
ئىچىگە ئاغۇ چالقاپ⑤ .
گۈنلەپ كۆمۈپ تاشلاڭلار ،
كەتمەسۇن ساسىق تاراپ .

شۇلارنىڭ يوللانمىسىغا ئاساسەن نازارەتچىلىك مەھكىمىسى

---

① ساچلىق — مانجۇ ئەمەلدار - چېرىكلىرى .
② كۇچۇل — كۇچۇلا .
③ بىرچە — بىرەر قېتىم .
④ ئاسىغ — كۈتۈش ، مېھمان قىلىش ؛ تاماق ، غىزا ؛ پايدا ، نەپ .
«كەرەك تۆت ئوتاچى كەرەك ئەرسە قام ،
ئۆلۈكلىكە ھەرگىز ئاسىغ قىلماس ئەم» .
(مەيلى چاقىر تېۋىپنى ياكى كەلسۇن قام ،
ئۆلۈمگە ھەرگىز پايدا قىلماس ئەم .)
يۇسۇپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك»
«كۆركلۈك تونۇغ ئۆزۈڭگە ، تاتلىق ئاسىغ ئازىنقا» .
(كۆركەم تونىنى ئۆزۈڭگە ، تاتلىق ئاشنى ئۆزگىگە قالدۇر) .
«تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم ، 65 - بەت .
⑤ چالقاپ — چايقاپ .

كۇنچىققانىبەگگە ئۇچىنچى دەرىجىلىك ئوتۇغاتلىق مەنسەپ بېرىپ ، پۈتۈن لوپ رايونىنى باشقۇرۇشقا ئاسان بولۇش ئۈچۈن ئاھالىنى تارىم دەريا سىستېمىسىغا ئوتتۇرا ئېقىن بويىدىكى ئاقتارمىغا كۆچۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ گۇاڭشۇي خانغا مەلۇماتنامە سۇنغانىدى . كەلگەن ئىككى ئەمەلدار شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشكە كەلگەنلەر ئارىسىدا باز ئىندى .

ئاقساقاللار كىرىشتىن سەل ئىلگىرى ئۇلار كۇنچىققانىبەگگە خان يارلىقىنى يەتكۈزۈپ بولۇپلا : «خۇدا ئۇرغان بۇ قۇملۇق جەزىرىدىن تېز كېتىۋالايلى» دېيىشىپ ، پەشلىرىنى قېقىشىپ ، كەلگەن يولىغا راۋان بولۇشقانىدى .

— نېمىدەپ كەپتۇ ئۇ ساچلىقلار ؟ — ئۆزى يانلاردىن ، قارا قوشۇن مەھەللىسىنىڭ ئاقساقىلى بەدىقۇل پۇتىنىڭ تېڭىقلىقى تۇيۇلى تالا ـ تۇزگە چىقالماي يېتىۋېرىپ ئىچى پۇشۇپ تۇرغاندا ، گەپ سوراپ بەگنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلغۇسى كەلمەي تۇلەك بوۋا بىلەن تايۇقتىن سوريدى .

ـ تۇلەك بوۋا بىلەن تايۇقنىڭ جاۋاب بېرىدىغانغا رايى يوقتەك ئىدى . بۇلارمۇ كۇنچىققانىبەگگە ئوخشاش خىيال بېسىۋالغاندەك ئېغىر تىنىپ ئولتۇرۇشاتتى . كېيىن كىرگەن ئاقساقاللار بەگ بىلەن چاچلىقلار ئوتتۇرىسىدا بىرەر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەرگەن ئوخشايدۇ ، دەپ ئويلىشىپ ، ئۇلارمۇ تىت ـ تىتچىلىققا چۈشۈپ قالدى .

— ھە ، راست ، سىلەر ، — تۇلەك بوۋا گەپكە ئېچىش بىلەن تەڭ كېيىن كىرگەن ئۇچ ئاقساقالغا قاريدى ، — سىلەر ئۇ ساچلىقلارنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى بىلەمسىلەر ؟ نېمە دەيدۇ دېمەمسىلەر ، نېمە دەرىجىلىك دېدا ، ھە ، ئۇچىنچى دەرىجىلىك يەنە بىرنېمە غاتلىق دەيدىغان ئەمەل ـ مەنسەپ دېگەن بىرنېمىسىنى بىزنىڭ بەگكە بېرىپتۇ . مانجۇ خانلىقىنىڭ يوسۇنىدا ئۇچىنچى دەرىجىلىك تىن يۇقىرى مەنسەپ تۇتقانلار ، — تۇلەك بوۋا تايۇقتىن ، — شۇنداق دېدىغۇ دەيمەن ھە ، تايۇق ، — دەپ سورىدى . تايۇق شۇنداق

دەپ بېشىنى لىكۈشتتى ، — گوي ، گوي ، گوي ، بېشىنىڭ كەينى تەرەپ يېرىمىغا ساچ قويۇپ بىر ئۆرۈۋالمىسا بولمايدىكەن . بۇ بىر ئىش ؛ يەنە بىر ئىش ، بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاقتار-مىغا كۆچۈرگۈدەك ،كۆچمىسە بولمىغۇدەك . ئالدى بىلەن بەگنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى كۆچۈرگۈدەك ، — دېدى .

— بۇنىڭ كارى چاغلىق ، كۆچمەيمىز ، دەپ تۇرۇۋالساق ، ھەممىزنى كۆتۈرۈپ كۆچۈرمەس . يامىنى كەلسە قۇملۇقنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىمىز ياكى كۆلنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىمىز ، شۇ ، — دېدى توختىكۆل ئاقساقال .

— گوي ، گوي ، گوي ، — تۇلەك بوۋا توختىكۆلگە قارىدى ، — سەن - بىزغۇ شۇنداق قىلارمىز ، بەگمۇ شۇنداق قىلامدا ، قالغان يۇرتلارغا كىم ئىگە بولىدۇ ؟

ئۆيگە تالىشقۇل ، ئۇجۇلغان ، يەنە بىرنەچچە ئەر - ئايال تىنىقى ئۇزۇلۇپ قېلىۋاتقاندەك ھولۇسلاپ كىرىپ كېلىشتى .

— قېنى كەلگەن ھېلىقى ئۇزۇن ساچلىقلار ، نېمىگە كەپتۇ ، نېمە دەيدۇ ؟ — تالىشقۇل ئۆيدىكىلەرگە سالاممۇ قىلماي سۆزلەپلا كەتتى ، — ئالدىنقى يىلى كۈزلەك ، تىكەنلىككە كەلگەندە ، ھەربىر مەھەللىدە ئون نەچچە كۈندىن تۇرۇپتىكەن ، تاجىپەت[1] بىزنىڭ بۇ يەردە يېرىم كۈنمۇ تۇرمايلا تەپتىنەپلا[2] كېتىپتۇغۇ ؟

— بولدى ، تارازىغا چۈشمەيدىغان گەپنى قىلماي نەق گەپنى قىلايلى ، — ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى كۈنچىقىنبەگنىڭ ئاغزىغا قارىدى ، — بىز كۆچمەيمىز دەپ تۇرۇۋالساق ھېچ نەرسە قىلالماس ، مېنىڭ بېشىمنى ئاغرىتمۇاتقىنى ساچىنىڭ ئىشى . بۇنى ئوماق بىلەن پاراڭلىشىپ بىرنېمە دەيلى ، كورلىغا بارمىغان ئىشمۇ تېخى .

— راست ، — دېدى تايۇق ، — بۇ ئىشتا ئوماق نېمە دەيدىكىن . ئۇ كورلىغا بارغاندا مەدىل ئاسقالدىن ئۇزۇن ساچقا مۇناسى-

---

① تاجىپەت — ئەجەب ، ئەجەبلىنىش .
② تەپتىنەپ — ئالدىراپ ، ئالمان - تالمان .

ۋەتلىك گەپلەرنى ئاڭلاپتىكەن ، ئاڭلىسام ئۇ جانقۇلۇ بىلەن كېلىـ ۋېتىپتۇ . بۇ ئىشنى ئۇ كەلگەندە دېيىشەيلى . بىز ئۇ ساچلىقلارنى تەپتىنەپلا كەتتى دەۋاتىمىز ، ئۇلار بىز توغرۇلۇق نېمىلەرنى دەۋاـ تىدۇ تېخى .

— نېمە دېسە دېمەمدۇ ، نېمە دەيتتى ، بېلىقلا يەيدىكەن ، دەيدۇ شۇ ، ھېلىقى سېرىق ساچ ، كۆك كۆزلۈكلەرمۇ شۇنداق دەپتىكەنغۇ ، كېيىن ئۇلارمۇ بېلىق يېمىسە كۈنى كەچ بولمايدىغانـ دەك بولۇپ كەتكەن ، — دېدى تالىشقۇل .

ئۇنىڭ گېپىگە ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى...

ئۇلارنىڭ كۈزلەك ، تىكەنلىكلەردە ئون نەچچە كۈن تۇرۇپ ، بۇ يەردە يېرىم كۈنمۇ تۇرماي كېتىشكە ئالدىرىشىنىڭ سەۋەبىنى بۇ يەردىكىلەر تەسەۋۋۇر قىلىش تۇگۈل خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ قويـ مايتتى . ئۇلار ئالدى بىلەن يېڭى ئابدالغا كېلىپ ، ئۇ يەردىن يېڭى يۇرتچاپقانغا بارغانىدى . ئابدالدىكى قومۇش كەپلەرنى ، پالاس ۋە قوپال توقۇلغان رەختتىن كىيىم كىيىۋالغان ، ئاق تېرە تۇماق ، قۇيما كىگىز قالپاق كىيىۋالغان كىشىلەرنى كۆرۈپ ھەيران قېـ لىشقانىدى . كىشىلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك ، چىراي ـ شەكلىدىمۇ قاراشھەر ، كورلىدىكىلەردىن خېلىلا پەرقلىنىدىغانلىقىنى ، تۇرـ مۇشىنىڭ ئىنتايىن ئاددىي ، نامراتلىقتا ئۆتىدىغانلىقىنى ھېس قېـ لىشتى . ئۇلار يېڭى يۇرتچاپقاندىن چىقىپ ئانچە ئۇزىمايلا پاراڭغا چۈشۈشتى .

— تۆت تەرىپى پۈتۈنلەي قۇملۇق ئىكەن ، ئۇلار بۇ يەردە قانداق ياشايدىغاندۇ ، ئۆيىنىڭ ، ئۈي بىساتىنىڭمۇ تايىنى يوق . قومۇش ئۆيدە يازنىغۇ ئۆتكۈزەر ، قىشتا قانداق قىلىدىغاندۇ ، قىشـ لايدىغان يېرى باشقا يەردىمىدۇيا ، — دېدى بىرى .

— غەربتە قاختۇدىن[1] شەرقتە ئاتمىشبۇلاققىچە ، شىمالدا شىڭـ دى ـ سىڭىر تېغىدىن جەنۇبتا ئالتۇنتاغقىچە نېمانداق كەڭ دائىرە بۇ ، بىر چېرىكى تۇگۇل ، بىرەر قورۇقچىسىمۇ يوق تۇرۇپ ،

① قاختۇ — لوپنۇر ـ شايار چېگرىسىدىكى يەر .

شۇنچە چوڭ يۇرتنى قانداق سورىغاندۇ؟

— ئاددىي بولسىمۇ قەسىر - خانىسىمۇ يوق ، قىزىق بەگكەنغۇ بۇ .

— بۇ يەرنىڭ قاراشەھەرگە يىراقلىقىچۇ تېخى . بىر قېتىم بېرىپ - كەلگۈچە جېنى ئاز قالغۇدەك كىشىنىڭ . مەن مۇنداق بىر ئىشنى ئويلاۋاتىمەن .

— قېنى ، نېمىنى ئويلىدىلا ؟

— مۇشۇنىڭ بىلەن بىز بۇ تەرەپكە ئىككى قېتىم كەلدۇق . بۇ يەردىن باج - سېلىق يىغىدىغان ئىشنى باش نازارەتچى چوقۇم بىزگە يۈكلەپ قويامدىكىن دەيمەن . بۇ خەقتىن سېلىق يىغىپ بولغۇچە جېنىمىز قالمىغۇدەك . شۇڭا ، بۇلارنى ئاقتارمىغا كۆچۈرۈشكە زادى بولمىسا ، قاراشەھەر بىلەن ئارىلىقىنىڭ يىراقلىقىنى ، ئەكسىچە قۇمۇل ، تۇرپانغا يېقىنلىقىنى ، ئابدال بەگلىكى دائىرىسىنىڭ بەك كەڭ ، ئاھالىسىنىڭمۇ تارقاقلىقىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ، كۆنچى كەنتىدىن قارادايغىچە بىر بەگلىك ، نېرىسىنى بىر بەگلىك قىلىپ ، لوپ رايونىدا باشقۇرۇش ئورگىنى قۇرۇلغۇچە زېمىن تەۋەلىكى قاراشەھەر نازارەتچىلىك مەھكىمىسىدە بولىدىغان ، باج - سېلىق يىغىشنى ۋاقتىنچە قۇمۇل ياكى تۇرپان ۋاڭىغا تاپشۇرۇش توغرىسىدا باش نازارەتچى ئامبالغا تەكلىپنامە سۇنساقىمىكىن دەيمەن ، ھەزرەتلىرى قانداق قارايدىكىن .

— قالتىس گەپ ، قالتىس گەپ . بۇ تەكلىپ خىياللىرىغا قانداق كېلىپ قالدى ؟

— ئادەم ئۆزى خالىمىغان بىرەر مۇشكۇللۇككە دۇچ كەلگەندە ، ھامان ئۇنىڭدىن قانداق خالاس بولۇشنى ئويلايدۇ . بۇ شۇنداق گەپ ئەمەسمۇ ، ھەزرەت .

— شۇڭا سىلىنى «ئۇچار خىياللىق» دەيمىز ئەمەسمۇ ، جانابلىرى . ھە ، راست ، بۇ تەرەپكە كىمنى بەگ قىلىشنىمۇ ئويلاپ قويغانلا ؟

— سىلىچە تىكەنلىكنىڭ ئاقساقىلى قانداق ، مېنىڭچە ، ئۇنىڭ

تەسىرى چوڭدەك قىلىدۇ .

— ناسىربەگ ئاقساقالنى دەملا ، كۆزلىرى ئۆتكۈر - دە ، سىلىنىك . بەگ دەيدۇ ، ئاقساقال دەيدۇ ، ئولتۇرغان ئۆيى ، ئۆي بىساتىدا پۈقرالىرى بىلەن ئوخشاش ئىكەن ، پۈتۈن بىساتىنى يېغسا بىر ھارۋىمۇ تولمايدىغاندەك قىلىدۇ ؛ قانداق بەگ ، قانداق ئاقسا-قالدۇ بۇلار ؟

— قانداق بولسا بولمامدۇ ، بىز سوراشنىلا بىلسەك بولدى ، باشقىسى بىلەن بىزنىڭ نېمە ئىشىمىز ، شۇنداق ئەمەسمۇ - ھە .

ئىككىسى كۈلۈپ كېتىشتى ۋە سۈنۈلىدىغان تەكلىپنامىنىڭ سۆز - ئىبارىلىرى ئۈستىدە ئويلىشىپ ماڭىدىغان بولۇشتى .

4

ئوماق ، جانقۇلۇلار بىلەن بىللە ئايقۇتنىڭمۇ كەلگەنلىكىدىن ئاقئۇلام قەۋەت خۇش بولۇپ قىلىدىغان قىلىق تاپالمايي قالدى .

جانقۇلۇ خوتۇن - بالىلىرى بىلەن چارا تەرەپكە مېڭىش ئالدىدا تۇرغاندا ، كۈنچىقانبەگنىڭ پۇتى سۈنۈپ كەتكەنلىك خەۋىرى بې-رىپ قالدى . خەۋەر بۇ يەردىكىلەرنى ، بولۇپمۇ جانقۇلۇ بىلەن ئوماق ئائىلىسىدىكىلەرنى بەك جىددىيلەشتۇرۇۋەتتى . جانقۇلۇ خە-ۋەرنى ئاڭلاپلا ماڭماقچى بولدى .

— بىزنى بارمايدۇ ، دەپ ئويلىدىڭمۇ ، بەگ سېنىڭ ئاتاڭ بولسا ، بىز بىر - بىرىمىزگە قول بېرىشكەن ئاكا - ئۇكىلار ، بۇنى بىلسەڭغۇ . بىللە ماڭايلى ، — دېدى ئوماق .

— بىرىڭلار بالىسى ، بىرىڭلار قول بېرىشكەن ئۇكىسى بول-ساڭلار ، مەن ئاقئۇلام بىلەن ئاچا - سىڭىل بولۇشقان . بەگ مۇشۇنداق ھالەتتە ياتقاندا ئىككى ئوغلىنىڭ يېنىدا بولمىغىنىدىن ئاقئۇلامغۇ قانچىلىك جىددىيلىشىپ قېلىۋاتقاندۇ . مەنمۇ باراي . باشقىلارنىمۇ كۆرگۈم كەلدى ، — دېدى ئايقۇت .

ئۇنىڭ «باشقىلار» دېگىنى نەۋرىسى ئابلاق ، قۇدىسى ئۇلامخان

ۋە ئۇجۇلخان قاتارلىقلار ئىدى . جانقۇلۇ ئائىلىسىدىكى ئۇچ جان ، ئوماق ، ئايقۇت ، ئۆردەك — ئۇچ جان ھەممىسى شۇ كۈنىلا ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى .

— بۇلار ئۆيگە كىرگەندە ، بەگنىڭ يېنىدا تۇلەك بوۋا ، ساتتۇال- دى بەقەم ئاقسال ئولتۇراتتى .

— پۇتۇك قانداق بولۇپ سۇنۇپ كەتتى ، مۇشۇنداق چاغدا يېنىڭدا يوق بولغىنىم ، — جانقۇلۇ كىرپىلا ئاتىسىنىڭ قېشىغا كەلدى ، گەپ قىلغاچ تېڭىق ئۈستىدىن ئاتىسىنىڭ پۇتىنى سىلىدى ۋە تۇلەك بوۋىغا قاراپ ، — بۇ قانداق بولغان ئىش ؟ — دەپ سورىدى .

بەگنىڭ ئوغلىغا ئەھۋالنى تولۇق ئېيتمىسا بولمايتتى .

— «باشقا كەلگەندە باتۇر» دېگەن شۇ - دە . ھېچقانداق تېڭىقچىلىقنى بىلمەيدىغانلارنىڭ تاڭغىنى توغرا بوپتىما ، تالىشقۇل شۇنداق دەمدا ؟ — تۇلەك بوۋا ئەھۋالنى تەپسىلىي دەپ بەرگەندىن كېيىن ، ئوماق بوۋايدىن سورىدى .

— تالىشقۇلنىڭ ئېيتىشچە ، بىرلا چوڭ سۇنۇق ئوخشايدۇ ، شۇڭا جايىغا چۈشۈپتۇ . ئۇستىخان سۇنۇپ ئۇششاقلىنىپ كەتكەن بولسا ، تەس بولار ئىكەن .

— ھازىرقى گەپ پۇتۇمدا ئەمەس ، مانا ئاغرىقمۇ يوق ، ئارام ئالغاندەك ئولتۇرىمەنغۇ ، ماڭا كەلگەن چوڭ ئىش بۇ ئەمەس ، باشقا بىر ئىش . بۇنىڭدىن مېنىڭمۇ ، يۇرتتىكىلەرنىڭمۇ بېشىمىز قېتىۋا- تىدۇ ، — كۈنچىققانبەگ ئوماققا قارىدى ، — بىز سېنىڭ كېلىشىڭ- نى كۈتۈپ تۇرغانىدۇق ، بىلگەندەك كېپىسەن .

— ھەممىڭلارنىڭ بېشىنى قېتىتقان قانداق چوڭ ئىش ئۇ ؟ — ئوماق ھەيران قېلىپ سورىدى .

كەلگەن ئىككى مانجۇ ئەمەلدارنىڭ نېمىلەرنى دېگەنلىكىنى ، ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ، تەقى - تۇرقىنى ، گېپىنى دەپ بولۇپلا كەتـ- كەنلىكىنى تۇلەك بوۋا سۆزلەپ بېرىپ بولۇپ :

— ھازىر بەگنىڭ بېشىنى قاتۇرۇۋاتقىنى كۆچۈش ئىشى ئە-

مەس ، ساچ قويۇشتىن قانداق قۇتۇلۇش ، — دېدى .
— بۇ يەردىكىلەر ئىچىدە پەقەت تايۇق بىلەن ، — كۈنچىققانبەگ ئوماقتا قاربدى ، — سەنلا كورلىغا بىرنەچچە قېتىم بارغان . تونۇشلىرىڭلارمۇ بار ، ئىككىڭلار كورلىغا بېرىپ ، بۇ ئىشتىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى بىلىپ كەلسەڭلار قانداق .
— ئىككى ئەمەلدارنىڭ ئېگىز بويلۇقى چاشقان بۇرۇت ، ئۆچ-كە ساقال ، ھىڭگاڭ چىش ، پاكارراقى كوسا ، مولۇن كۆز ، قېشى-نىڭ تايىنى يوق ، كۆرۈمسىز ، شۇنداقمۇ ؟
— سەن قانداق بىلىسەن ؟ — تۇلەك بوۋا ئوماقتىن سوربدى .
— ھېلى ئۆزۈڭ تەقى - تۇرقىنى دەپ بەردىڭغۇ . ئالدىنقى يىلى ئۇلار چارىغا كەلگەندە ، بىزنىڭ يېڭى مەھەللىگىمۇ كەلگەن ، ئەتراپنى ئايلانغان ، ئۇلار گۆش تەييارلاپ بېرىشنىڭ گېپىنى قى-لىپ تۇرغاندا ، ئۆردەكنىڭ كېيىكى بىلەن ئانىسى يېقىنلا يەردىكى بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىدە پەيدا بولۇپ قالدى . ئۇلارنى ھېلىقى چاشقان بۇرۇتمۇ كۆرۈپ قاپتۇ ، ئۇ : «كېيىك !» دەپ توۋلاپ يېنىدىكى يانداقچىسىنىڭ قولىدىن مىلتىقنى ئېلىشىغا تۇيغۇن ئا-كېيىك قاتتىق بىرنى پۇرقۇپلا دۆڭدىن چۈشۈپ كەتتى ، يەنە بىر كېيىكمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ قېچىپ كۆزدىن غايىب بولدى . كېيىك-نىڭ قېچىپ كەتكىنىگە خۇش بولدۇق ، لېكىن ھېلىقى چاشقان بۇرۇت بىلەن كوسا ئىككىسى ئىككى مىلتىقنى ئېلىپ كېيىك قاچقان تەرەپكە ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېتىشتى . خېلى ھازادىن كېيىن قۇرۇق قول قايتىپ كېلىشتى ، ئۇلارنى كۆرۈپ بىزنىڭ يۇرىكىمىز جايىغا چۈشۈپ ، ئۇلۇغ تىنىپ كەتتۇق . ئۇلار ئەسلىي شۇ كۈنى كۈزلەك تەرەپكە كەتمەكچىكەندۇق . «بىزگە كېيىك تۇ-تۇپ بېرىڭلار» دەپ ئىككى كۈن تۇردى . ئۇلارغا كىم كېيىك تۇتۇپ بېرىدۇ . ئىككى كۈندە ئالتە قويىمىزنى يېدى ، كەلگەنلەر ئىچىدە ھەممىدىن جوداچىسى ئاشۇ چاشقان بۇرۇت ئىكەن .
— گەپنىڭ ئۆزىنى قىلىلى ، — دېدى تۇلەك بوۋا ، — تايوق بىلەن ئىككىڭلار كورلىغا بېرىپ باقامسىلەر .

بوۋاي گېپىنى دەپ بولۇشىغا ، ئۆيگە تايۇق ، تالىشقۇللار كىرىپ كەلدى .

— ئۇلار خاننىڭ يارلىقى ، دېگەن بولسا ، بۇ چوڭ ئىشكەن . مەھەللىمىزگە كەلگەندە ، ئۇلار ھەدېسىلا : «خان ـ خان» دەپ ، خاننى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي يۈردى . ئۇلارغا تىلماچلىق قىلغۇچىنىڭ دەپ بېرىشىچە ، ئۇلار خاننىڭ ھەرقانداق گېپىنى تەڭرىنىڭ بۇيرۇقىدەك كۆرۈپ ، شەرتسىز ئىجرا قىلىدىكەن . ئىجرا قىلمىسا بېشى كېسىلەرمىش . ئۇلار «خاننىڭ يارلىقى» دېگەن بولسا ، بۇ ئېغىر ئىشكەن . كورلىغا تايۇق بىلەن ئەتىلا ماڭايلى ، — دېدى ئوماق .

— بەگكە «ساچ قويىسەن» دېگەن گەپنىڭ ئىشىمۇ ، مەنمۇ بىللە باراي ، — دېدى تالىشقۇل تۈلەك بوۋىغا قاراپ . مۇشۇ كۈنلەردە بەگنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ، بەگدىن قالسىلا يۇرتتا ئەڭ يۈزلۈك ئادەم تۈلەك بوۋا ئىدى . ھازىرقى ئىشتا كۈنچىققانىبەگمۇ بوۋاينىڭ ئاغزىغا قاراپ قالغانىدى ، شۇڭا تالىشقۇل كورلىغا بېرىشنى تۈلەك بوۋىدىن سورىدى .

— بوپتۇ ، بارغىنىڭنىڭ پايدىسى بولۇپ قالار ، قاچان ماڭساڭلار بولار ؟ — تۈلەك بوۋا ئوماق بىلەن تايۇققا قارىدى .

— ھېلىقى ئىككىسىنىڭ كەينىدىنلا بارغىنىمىز ياخشى ، ئەتە باش سونۇردىلا ماڭايلى ، — دېدى تايۇق .

ئوماق ، تالىشقۇلمۇ تايۇقنىڭ دېگىنىگە قوشۇلدى .

ئوماقلارنىڭ مىنگىنى ياراملىق ئاتلار بولغاچقا ، ئالتە كۈنلۈك ئارىلىقنى چىكە سوقۇپ مېڭىپ ، تۆتىنچى كۈنى كەچكە يېقىن ئېگىز ئېرىق مەھەللىسىگە قايرىلىدىغان دوقمۇشقا كەلدى .

— مەن بۇ تەرەپكە كەلمىگىلى تۆت يىل بولدى . بىز يەنىلا مەدىل بوۋاينىڭ ئۆيىگە بارايلى ، ئۇ كىشى بىزگە يول كۆرسىتىدۇ ، — ئوماق مۇشۇنداق مەزمۇندىكى گەپنى يولغا چىقىش ئالدىدا ، يولدا كېلىۋېتىپمۇ بىرنەچچە قېتىم ئېيتقانىدى . مەدىل ئاسقالنىڭ ئۆزلىرىگە توغرا يول كۆرسىتىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەن-

گەچكە ، ئىككى ھەمراھىنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن يەنە تەكرار-لاپ قويدى .

ئۇلار مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە ، ئالدى تەرەپتىن پاكار ، تەمبەل ، ئاپئاق ساقال بىر بوۋاي كېلىپ قالدى . ئوماقلار سالام بەردى . ئۇ كىشى سالام قايتۇرۇپ بولۇپ ، بۇلارنىڭ تەقى ـ تۇرقىغا قاراپ چىقىپ :

— لوپتىن كەلگەن ئوخشىمامسىلەر ، نەگە بارىسىلەر ؟ — دەپ سورىدى .

— ھەئە ، لوپتىن كەلدۇق ، مەدىل ئاسقالىنىڭكىگە بارد-ىمىز ، — دەپ جاۋاب بەردى ئوماق .

— خەۋىرىڭلار يوق ئوخشايدۇ ، — بوۋاي ئوماققا قاراپ دېدى — مەدىلكام تۇگەپ كەتتى ، قىرقى نەزىرىنى بەرگىلى تېخى بىر ھەپتە بولدى .

تايۇق بىلەن تالىشقۇل «قانداق قىلىمىز» دېگەندەك ئوماققا قارىدى .

— بوۋاي ، — دېدى ئوماق ئاتىتىن چۈشۈپ ، — بىز خەتمىقۇرئان قىلىشنى بىلمەيمىز ، سىز بىز بىلەن بىللە كىرىشىپ بەرگەن بولسىڭىز كەن ، — دەپ ئۆتۈنۈش قىلدى .

بوۋاي ئىچىدە : «مۇشۇ يېشىغىچە بىرەر ئايەتنىمۇ بىلمىسە...» دېدى ـ دە ، يېشىنى ئىككى يانغا ئىرغىتقاچ زۇۋان سۇرمەي كەينىگە بۇرۇلۇپ ماڭدى ، تايۇق بىلەن تالىشقۇلمۇ ئاتلىرىنى چۈشۈپ ماڭدى .

ئوماقلار ئۆيگە كىرگەندە قاسىم قارى كارىۋاتنىڭ لېۋىدە پۇتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى . يېشىغا سەرپۇش تۇماق ، ئۇچىسىغا تىزدىن سەل ئاشۇرۇپ قارا چېپەرقۇت پەشمەت ، پۇتىغا مەسە ـ كالاچ كىيىپ ، يېلىنى بوز چەكمەن بەلۋاغدا باغلىۋالغان-ىدى . ئوماقلار قاسىم قارى بىلەن بىر ـ بىرلەپ كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن كارىۋاتقا چىقىپ ئولتۇردى . ئوماقلارنى باشلاپ كىر-گەن بوۋاي گېلىنى قىرىپ يېنىك يۆتىلىپ قويۇپ قىرائەت باشلد-

دی . ئوماق بىلەن تايۇق ئىككى ئالىقىنىنى ئىككى تىزىغا قويۇپ ، بېشىنى ئېگىپ جىممىدە ئولتۇردى . ئابدالدىن چىقىپ باقمىغان تالىشقۇل بولسا ، بوۋاينىڭ قىرائىتىگە ، ئوماق بىلەن تايۇقنىڭ سېھىرلىۋەتكەندەك جىممىدە ئولتۇرۇپ كەتكىنىگە ھەيران قالماقتا ئىدى . بوۋاي قىرائىتىنى توگىتىپ ئوماققا قاراپ قويۇپ جىم بولدى .

— سىلى چوڭ بولغاندىكىن دۇئا باشلاپ بەرسىلە ، — دېدى ئوماق پەس ئاۋازدا .

— ياق ، سىلەر دېگەن مېھمان ، — بوۋايمۇ پەس ئاۋازدا شۇنداق دەپ جىم بولدى .

— ياق ، سىلى چوڭ ، دۇئا باشلاپ بەرسىلە ، — ئوماق شۇنداق دەپ تۇرۇۋالدى .

بوۋاي ئىلاجسىز دۇئا باشلىدى . دۇئادىن كېيىن : «مەن چىقاي ، سىلەر ئولتۇرۇڭلار» دەپ قويۇپ ، بوۋاي چىقىپ كەتتى .

— مەدىل تاغام توگەپ كېتىپتۇ ، ئۇقماپتۇق . مەھەللىگە كىرگەندە ھېلىقى بوۋايدىن ئۇقتۇق ، — دېدى ئوماق ، قاسىم قارى بوۋاينى ئۇزىتىپ قويۇپ قايتىپ كىرگەندىن كېيىن .

— شۇنداق بولغاندۇ ، ئاتامنىڭ بىتابلىقى بەك ئېغىرلىشىپ قالغان كۈنلەردە ، ھەرقايسىلارنى ، بولۇپمۇ كۈنچىقىنبەگ بىلەن تۇلەك بوۋىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمىدى . قالاچ قاناقانىڭغۇ يۈزىنى كۆرەلمەپتىمەن ، تۇلەك بوۋا بىلەن بولسىمۇ كۆرۈشۈۋالغان بولسام بولىتتى ، دەپ ئارمانلاپ ياتتى . مەن ئاتامنى تاشلاپ كېتەلمىدىم ، يا ئۇ تەرەپكە ماڭمىغان ئادەم چىقمىدى ، — دېدى قاسىم قارى بېشىنى كۆتۈرمەي ئولتۇرغان ھالىتى بويىچە .

مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىلگەندىن كېيىن ، قىزىل ، قارا ، ئاق يوللۇق شاتۇار داستىخان سېلىنىپ چاي تارتىلدى ، ئاندىن ئىككى مىس لېگەندە ئوخشىتىپ ئېتىلگەن پولۇ كەلتۈرۈلدى . قاسىم قارى مېھمانلارغا ئۇدۇل ئوتتۇرىغا كېلىپ ئولتۇرۇپ ، تۇم

ناندىن بىرنى ئالدىغا قويۇپ پولۇ ئۇستىدىكى گۆشنى توغراپ ئاش ئۇستىگە قويۇپ بولۇپ مېھمانلارنى غىزاغا تەكلىپ قىلدى.

ئوماق بىرنەچچە قېتىم كېلىپ بۇ يەرنىڭ ئادەتلىرىنى بىلىۋالغاچقا، «قېنى، يەيلى» دەپ قويۇپ، ئاشنى كاپاملاپ ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى. بۇ يەرنىڭ غىزالىرى، ئۇلارنى قانداق يېيىش تايۇقىنى ئانچە ـ مۇنچە ئايان ئىدى، ئۇمۇ يەۋەردى. ئەمما، پولۇنى تالىشقۇلنىڭ تۇنجى كۆرۈشى بولغاچقا، ئوماق بىلەن تايۇقنىڭ يېگىنىگە قاراپ ئاشقا قول ئۇزاتتى. ئاش قىزىق ئەمەس ئىدى. بۇ ئۆيدىكىلەرنىڭ لوپلۇقلارنىڭ تاماقنى قىزىق يېمەيدىغانلىقىدىن خەۋىرى بولغاچقا، ئاشنىڭ تاۋۇنى كەتكۇزۇپ بولۇپ ئاندىن ئەكىرىگەنىدى: تالىشقۇل ئاشنى ھەرقانداق قىلىپمۇ كاپاملاپ ئالالمىدى، ئالغىنى قولىدىن چۈشۈپ چېچىلىپ كەتتى. ئوماق بىلەن تايۇق كۈلدى. قاسىم قارىمۇ كۈلۈپ كېتىپ:

— ھەي، مەندىن ئۆتۈپتۇ، ئويلىماپتىمەن، — دېدى ـ دە، چىقىپ كېتىپ بىر ياغاچ قوشۇق ئېلىپ كىردى.

تاماق يېيىلىپ بولۇپ، دۇئا قىلىنغاندىن كېيىن قاسىم قارى ئوماققا قاراپ:

— بىر ئىش بىلەن كەلگەندەك قىلىسىلەر، قېنى، دەۋېرىڭلار، — دېدى.

— مۇنداق ئىش... — ئوماق قاسىم قارىغا تالىشقۇلنى تونۇشتۇرۇپ بولۇپ، كۈنچىققانىبەگ بىلەن يۈرت خەلقى بېشىغا كەلگەن مۇشكۈلچىلىكنى سۆزلەپ بەردى، — بەگمۇ، بىزمۇ ساچ قويۇشتىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى چەككى بىلەلمەي، سىلەرنى يول كۆرسىتەرمىكىن، دەپ كەلگەنىدۇق، — دېدى.

قاسىم قارى خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى.

— ئون نەچچە يىلدىن بۇيان جاھان بەك ئېگىز ـ پەس بولۇپ كۆرمىگەننى كۆردۇق. ياقۇپبەگقۇ ئۆز قىلمىشىغا يارىشا يېقىن ئۇلپەتلىرى قوينىدىكى زەھەرده ئۆلدى: مانجۇلار كېلىپ يەنە باشقىچە يوللار بىلەن يۈرت سوراشقا باشلىدى. كورلىدىمۇ يۈرت

چوڭلىرىدىن ئۇچ ـ تۆتىگە : «ئۇنداق مەنسەپ بەردۇق ، چاچ قويە-
سىلەر ، بۇ مانجۇ خانلىقىنىڭ قائىدىسى» دەپ ، چاچ قويۇشقا
مەجبۇرلىدى . ئۇلار چاچ قويدى . چاچ بىلەن مەسچىتكە كىرەلمە-
گەچكە ، يۇرتتا يۈز ـ ئابرۇيى قالمىدى . ئۇلار يۇرتىنىڭ رايىدىن
مانجۇلار بەرگەن مەنسەپنى ئەلا بىلدى . ئۇلار ئارىسىدا ھېكىم
نىيازبەگ① دېگەن كىشىمۇ بىرىم يىلدەك چاچ قويۇپ ، كېيىن
قول ـ ئىلكىدىكى بىساتلىرىنى ئارىغا قويۇپ يۈرۈپ چاچ قويۇشتىن
قۇتۇلۇپ قالدى ، ئەمما يالغان چاچ كىيىپ يۈردى . كۇنچىققانبەگ-
نى چاچ قويۇشتىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشنىڭ ئامالىنى قىلىپ كۆ-
رەيلى . بۇنىڭ ئۈچۈن قارا شەھەرگە بارماي بولمايدۇ . ئالدى بىلەن
كورلىدىن يولخېتى ئالىمىز ، ئاندىن كىچىك نازارەتچىنىڭ تەكشۈ-
رۈپ ماقۇل كۆرۈشىنى كۈتىمىز ، ئۇ ماقۇل كۆرۈپ تامغا بېسىپ
بەرسە يولغا چىقالايمىز ، چوڭ تەكشۈرۈش باشلىغىم ئىچىدە بولە-
دۇ . ئۇ يەردىن ئۆتۈپ كەتسىلا ، ئىش ئانچە قىيىن ئەمەسكەن ،
دەپ ئاڭلىدىم . سىلەرنىڭ بۇنداق ئىشتىن خەۋىرىڭلار بولمىغاچقا ،
مۇنداقلا كەلگەن ئوخشايسىلەر . كېرەك يوق . ئوماق ، سىلەر ئۇچ
يىلنىڭ ئالدىدا بىزگە ئامانەت قويۇپ كەتكەن ئون قويۇڭلار بار
ئىدىغۇ ، ئۇلاردىن تۇغۇلۇپ ـ ئۆلۈپ ھازىر ئوتتۇزدەك بولدى .
شۇلارنى سېتىپ پۇل قىلىپ يول مېڭىپ باقايلى . يەتكىنىچە
بولار ، يەتمىگەندە باشقا يولىنى قىلارمىز ، — دېدى قاسىم قارى .
ئوماقلار قاسىم قارىنىڭ دېگەنلىرىنى چۈشەندىمۇ ـ چۈشەنمە-
دىمۇ ، ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى .

قاسىم قارى بامدات نامازغا مېڭىش ئالدىدا ئۆيدىكىلەرگە ئەتە-
گەنلىك چاينى نامازدىن كېيىنلا ئىچىدىغانلىقىنى دەپ قويغاندى .
قايماقلىق چاي بىلەن توقاچتا ناشتا قىلدى ـ دە ، ئۆيىدىن چىقىپ

① ھېكىم نىيازبەگ — بۇ كورلىدىكى يەرلىك ئادەم ، نىياز ھېكىمبەگ ئەمەس .

كەتكۇچە بارايلى دەپ ، قاسىم قارى ئۇماقنى باشلاپ ھېكىم نىياز-
بەگنىڭكىگە ماڭدى . تايۇق بىلەن تالىشقۇل ئۆيدە قالدى . ھېكىم
نىياز بەگنىڭ ئۆيى قورغان سىرتىدا — قۇرغۇيدۆڭ دېگەن مەھەل-
لىدە ئىدى . ئۇلار ئېگىز ئېرىقتىن شەھەرگە قاراپ ئۇدۇل مې-
ڭىپ ، قورغاننىڭ تۆۋەنكى (جەنۇبىي) دەرۋازىسىغا كەلگەندە سول-
غا بۇرۇلۇپ كۇنېپتىشقا قاراپ ماڭدى .

— ھېلىقى بىر يىلى مېنىڭ ناممدا سىلەرنى ئالداپ ئات ،
قويۇڭلارنى ئوغرىلىغان قاسىم ئوغرىنىڭ ئۆيىمۇ مۇشۇ تەرەپتە .

— شۇنداقمۇ ، ئۇ ھازىر نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ ؟

— نەشە چېكىپ ، قىمار ئويناپ ، كىشىلەرنى ئالداپ ، ئالدە-
يالمىغاندا ئوغرىلىق قىلىپ يۈرىدۇ شۇ ، ئۇنىڭ ھۇنىرى شۇكەن .

ئۇلار گەپ بىلەن بولۇپ قاسىم ئوغرىنىڭ ئۆيىنىڭ ئۇدۇلىغا
كېلىپ قالدى .

— مۇشۇ ئۆي قاسىم ئوغرىنىڭ ئۆيى ، — دېدى قاسىم قارى ،
پاكار ، ھويلىسى تام بىلەن تورالغان بىر قاناتلىق ياغاچ ئىشىكلىك
ئۆينى كۆرسىتىپ . ئىشىكنىڭ تۆۋەن يېرىمىنىڭ شاللىرى بولمە-
غاچقا ، ھويلا ئىچى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئىشىك سەت غىچىرلاپ
ئېچىلىپ ، ھويلىدىن قاسىم ئوغرى چىقىپ قالدى .

— ۋۇي - ۋۇي ، قارىكام بىلەن ئۇماقبايكەنسىلەرغۇ ، ئەتە-
گەندە نەگە ماڭدىڭلار ؟ — قاسىم ئوغرى گەپ قىلغاچ كېلىپ
ئىككىسى بىلەن كۆرۈشتى .

— بىر ئىش بىلەن ھېكىم نىيازبەگنىڭ ئۆيىگە ماڭدۇق ، —
دېدى قاسىم قارى .

ئۆيدە بار ، ئەتىگەن بامدادتىن چىقىپ ئۆيىگە كىرىپ
كەتتى .

نامازغا چىقمىدىغان بولدۇڭما

— مەسچىت ئوغرى ، نەشىكەش دەپ يەكلىمىگەندىكىن ، كى-
رىپ گۇناھلىرىمغا توۋا قىلىۋاتىمەن .

ھۇنىرىڭنى تاشلاپسەن دە

قاسىم ئوغرى : «هى - هى - هى» قىلىپ ھىجىيىۋىدى ، نەشىنىڭ ئىسىدا كۆكىرىپ كەتكەن سەت چىشلىرى كۆرۈنۈپ قالدى .

قاسىم قارىلارغا دەرۋازىنى بىر كىچىك بالا چىقىپ ئاچتى . ئۇلار ئۆيگە كىرگەندە ناشتىغا داستىخان سېلىنىۋاتاتتى .

— ۋۇي ، قاسىم قارىمۇ ، — ھېكىم نىيازبەگ ئىتتىك سۇپىدىن چۈشۈپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى .

سالام - سەھەتتىن كېيىن ، ئۆزئارا تەكلىپ - تەكەللۇپ قىلىشىپ قاسىم قارى بىلەن ئوماق تۆرگە چىقىپ ئولتۇردى . پاتىھە دۇئاسىدىن كېيىن ھېكىم نىيازبەگ :

— بۇ كىشى لوپنىڭ ئىچكىرىسىدىن كەلگەن ئوخشىمامدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— ھەئە ، لوپتىن كەلدى . پەدەر بىلەن بەك يېقىن تونۇشلاردىن ئىدى ، — قاسىم قارى ئاتىسىنى ياد ئېتىپ بىردەم جىم تۇرۇۋېلىپ ، — ئىسمى ئوماق ، — دېدى .

— ئوماق دەڭ ، لوپ كىشىلىرى ئاجايىپ - ئاجايىپ ئىسىملارنى قويىدۇ - ھە .

قولغا سۇ ئېلىنىپ چاي كەلتۈرۈلدى . چاي ئىچىلىپ بولۇپ دۇئا قىلىندى . داستىخان يىغىشتۇرۇلغاندىن كېيىن ، ھېكىم نىيازبەگ :

— خوش ، ئەتىگەندە كەلگىنىڭلارغا قارىغاندا بىرەر مۇھىم ئىش بار ئوخشىمامدۇ ؟ — دەپ قاسىم قارىدىن سورىدى .

— شۇنداق ، — قاسىم قارى كېلىشنىڭ سەۋەبىنى تەپسىلىي دەپ بېرىپ بولۇپ ، — سىلە بۇ يۈكتىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى بىلىلا ، مەسلىھەت بېرەرمىكىن دەپ كەلدۇق ، — دېدى .

— ھە ، شۇنداقمۇ ، بۇ مانجۇلارنىزە ، كۈنچىققانبەگنىڭ بېشىغا تاغ چۈشۈپتۇ - دە . مەن بېشىمدىن بۇ تاغنى ئالدۇرۇۋەتكۈچە پۈتۈن مال - دۇنيا ، بىساتىمدىن ئايرىلدىم . يولخېتى ئېلىش ئۈچۈنلا بەش يامبۇ ، بەش قوي سەرپ قىلدىم . يۇقىرىغا بارغانسېرى

يەيدىغانلارنىڭ نەپسى تۇۋى يوق ھاڭدەك يوغىناپ كېتىدىكەن ، كىزىدىغان ئىشىكنىڭ كۆپلۈكى ، مېڭىشنىڭ تولىلىقىدىنمۇ ئادەمـ نىڭ جۇلۇقى چىقىپ بولىدۇ . يولخېتى ئېلىشتا ، ماقۇل كۆرسەڭـ لار قاسىم ئوغرىدىن پايدىلانساق نېمە دەيسىلەر ؟ — دېدى ھېكىم نىيازبەگ .

قاسىم قارى بىلەن ئوماق ئەجەبلىنىپ بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قويدى .

— ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىمىز ؟ — قاسىم قارى : «ئۇنى ئوغرىلىقچا سالامدۇق» دېمەكچىدى ، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالـ غان گەپنى ئىچىگە تارتىۋالدى .

ھېكىم نىيازبەگ كۈلۈپ كېتىپ :

— يېقىندا كورلا تارماق نازارەتچى بەگ بەي دارىنىڭ ياخشى بىر ئېتىنى ئوغرىلاپ كېتىپتىكەن ، قاسىم ئوغرى ئەتىسىلا تېپىپ ئەكېلىپ بېرىپتۇ . «گاچىنىڭ تىلىنى گاچا بىلىدۇ» دېگەن شۇ . شۇنىڭ بىلەن بەي دارىن قاسىم ئوغرىنى ھېچقايسىمىزغا تەڭ قىلمايدىغان بولدى .

— ھېلىقى ئوغرىنى قانداق قىپتۇ ؟ — بايات گەپكە ئارىلاشـ ماي ئولتۇرغان ئوماق قىزىقىپ سوراپ قويدى .

— كەينىدىن قوغلاپ بارسام ، ئاتـنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى ، دەپتۇ .

قاسىم قارى بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىدا ئوماق بىلەن قاسىم ئوغرى ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشنى ، ئۇنىڭ سازايى قىلىنـ غىنىنى سۆزلەپ بەردى .

— جاھاننىڭ قىسمىتى ئاجايىپ ـ ھە ، خۇدانىڭ سىلەرنى شۇنىڭغا ھاجەتمەن قىلىپ ئالدىغا ئەكەلگىنىنى قاراڭلار ، تەقدىر شۇنداق ئوخشايدۇ ، ئىشىڭلار ئوڭغا تارتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس ، — ھېكىم نىيازبەگ شۇنداق دەپ بولۇپ ، بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلگىنىچە سىرتقا چىقىپ كېتىپ ھايالشمای يېنىپ كىرىـ دى ، — قاسىمنى چاقىرىپ كېلىشكە ئادەم ماڭدۇردۇم . سىلەر جىم ئولتۇرۇڭلار ، ئۇنىڭغا گەپنى مەن قىلاي ، — دېدى .

ئۇلار ئۇنى ـ بۇنى سۆزلىشىپ تۇرغاندا قاسىم ئوغرى كىر-
دى . ئۇ قاسىم قارى ، ئوماقلار بىلەن بايا كۆرۈشكەن بولسىمۇ ،
ئۆزىنى نېمىشقا چاقىرغانلىقىنى بىلەلمەي ، ئوڭايسىزلانغاندەك
بولدى .

ھېكىم نىيازبەگ ئوماق بىلەن يەنە ئىككى ھەمراھىنىڭ كور-
لىغا كېلىشتىكى سەۋەبىنى ئېزىپ ـ ئىچۈرۈپ دەپ بولۇپ :

— قاسىم ، لوپلۇقلار بېگىنىڭ بېشىغا مانا شۇنداق ئېغىر غەم
چۈشۈپ ، بۇلار بىزدىن ياردەم سوراپ كېپتۇ . سەن بەي دارىنىڭ
ئەتىۋارلىق يېقىن ئادىمى بولۇپ قالدىڭ . بۇ ئىشتا ئۇلارغا ياردەم
قىلالامسەن ؟ — دېدى .

قاسىم ئوغرىنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلدى ، سەل جىددىيلەشكەن-
دەك بولدى .

— بۇ مانجۇلار بىزنى ئۆزىدەك قىلماقچىمۇ نېمە . بۇ يەردىكى
بەگلەرنى چاچ قويۇشقا زورلىغىنى يەتمەي ، بۇ يولىنى قۇملۇقنىڭ
ئىچكىرىسىدىمۇ يۈرگۈزمەكچى بوپتۇ ـ دە . مېنى ئوغرى دەيسە-
لەر ، راست ، مەن ئوغرى ، كىشىلەرنى جىق قاقشاتتىم ، لېكىن
مېنىڭ قاقشاتقىنىم ، مانا ھېكىم نىيازبېگىم تۇرۇپتۇ ، باي ـ
بەگلەرنى قاقشاتتىم . ئوماقنىمۇ شۇنداق بايلاردىنمىكىن دەپ ئوي-
لاپتىكەنمەن ، ئەمەسكەن ، كېيىن بەك پۇشايمان قىلدىم . ئەمدى
شۇ گۇناھىمنى يۇغۇدەك ئىش چىقىپتۇ . قېنى ، ئېيتىڭلار ، يولخې-
تىنى نەچچە كىشىگە ئالىمىز ؟ — قاسىم ئوغرى ئوماققا ، ئاندىن
ھېكىم نىيازبەگكە قاراپ قويدى .

ھېكىم نىيازبەگ قانچە كىشىلىك ئالىدۇ ، دېگەندەك ئوماق
بىلەن قاسىم قارىغا قارىدى . ئوماقمۇ قاسىم قارىغا قارىدى . ئوماق-
نىڭ قارىشىنىڭ مەنىسىنى قاسىم قارى چۈشەندى .

— تۆت كىشىلىك ئالايلى ، — دېدى قاسىم قارى ، — بۇلار
كورلىنىڭ نېرىسىغا ئۆتۈپ باقمىغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇلار ، —
ئۇ ئوماققا قاراپ قويدى ، — ھۆكۈمەت ، ھۆكۈمەت ئىشى دېگەنلەر-
دىن قىلچە خەۋىرى يوقكەن . قارا شەھەرگىچە ئانچە ـ مۇنچە ئىش
بىلىدىغان بىر ئادەم باشلاپ بارمىسا بولمايدۇ ، مەن بىللە باراي .

— مېنىڭ قارا شەھەردە خېلى يۈزلۈك بىرنەچچە تونۇشلىرىم بار ، ئەسقېتىپ قالارمەن ، مەنمۇ بىللە باراي ، خەتنى بەش كىشىلىك ئالايلى ، — دېدى قاسىم ئوغرى ئوماققا قاراپ .

— بۇ بەك ياخشى بولدى ، بەش ئادەمگە بىر خەت ئالامدۇ ياكى بەش خەت ئالامدۇ ، بۇنى قاسىم بەي دارىندىن سوراپ ، شۇنىڭ دېگىنىدەك قىلسۇن ، — دېدى ھېكىم نىيازبەگ .

— بىز بۇگۈنلا قويلارنى سېتىپ ئاقچا ـ يامبۇ تەييارلاشقا كىرىشەيلى ، — دېدى قاسىم قارى ۋە ئۆيدىن چىقىۋېتىپ ، — قاسىم قاق ، خەتنىڭ خەۋىرىنى قانداق ئالىمىز ؟ — دەپ سورىدى .

— خەۋىرىنى ئۆزۈم يەتكۈزىمەن ، ئۆيىڭىزگە بارىمەن ، مېنى ئۆيدە ساقلاپ ، باشقا ئىشلار بولسا قىلغاچ تۇرۇڭلار ، — دېدى قاسىم قاق .

6

كۈننىڭ ئالتۇن شاردەك قىزىرىپ چىقىشى بىلەن تەڭ ئۈچ ئات قوشۇلغان ياسىداق تۆمۈر ھارۋا[1] باشئەگىم ئېغىزىدىكى كىچىك داۋان ئۈستىگە چىقىپ بولدى . بۇنىڭدىن ھارۋىكەشنىڭ بۇ يولدا تولا مېڭىپ پىشىپ كەتكەن كىراكەشلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . داۋاندىن چۈشسىلا يول دەرياغا ئۈسۈپ ، ياندىن سولغا توقسان گرادۇس بۇرۇلىدۇ . ئەگەر ھارۋىكەش ئاگاھلاندۇرۇپ قويمىغان بولسا ، ھارۋا پەسكە چۈشۈۋاتقاندا ، بۇنداق يولدا ھارۋىدا مېڭىپ كۆرمىگەن ئوماق ، تايۇق ، تالىشقۇللار ھارۋىدىن نەچچە قېتىم ئالدىغا يىقىلىپ چۈشەتتى . بۇنى بىلىپ قاسىم قارى بىلەن قاسىم قاق ئۇلارنى توسۇپ ھارۋىنىڭ ئالدى تەرىپىدە ئولتۇرغانىدى . ھارۋىكەش ئىچ ئاتنىڭ تىزگىنى تۈۋىدىن چىڭ تۇتۇۋېلىپ تارتىپ

---

[1] چاق ئۇلتىڭىغا قېلىن چۆپ تۆمۈر قويۇپ ئۈستىدىن ھەم ئۇلتاڭنىڭ ئىككى يېنىغا ، ئۇلتاڭ بىلەن قازان كۆتىكىنى چېتىپ تۇرىدىغان گۈگۈسۈنلەرگە چوڭ باشلىق مىخلار قېقىلغان ھارۋا «تۆمۈر ھارۋا» دېيىلەتتى .

تۇراتتى . ئىچ ئات قۇشقۇنغا ئولتۇرۇۋېلىپ تاش ـ شېغىللىق يولدا پەسكە سۈرۈلگەندەك دارقىرىتىپ ماڭاتتى .

دەريانىڭ ئېقىش تېزلىكىنىڭ شىددىتىگە ، ۋەھىمىلىك شاۋقۇنلىرىغا ئوماقلار ھەيران بولۇپ قاراپ چەكچىيىپلا قالدى . ھارۋا سولغا بۇرۇلدى . ئەللىك قەدەمچە ئالدى تەرەپتە دەريا بىلەن تاغقا تىركەپ ياسالغان ئېگىز ئىككى قاناتلىق سىرلاقسىز قوۋۇقنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككىسى مىلتىق تۇتقان ، بىرى قىلىچلىق ، ئۇچتىن ئالتە چىرىك جەسەكتە تۇراتتى : تاغنىڭ قوۋۇققا يېقىن ، قوۋۇقنىڭ ئۈستى تەرىپى بىلەن بىر تەكشىلىك ئېگىزلىكتە ئادەم بويىچىلىك بىر كۆزىتىش ئۆيى بار بولۇپ ، ئىككى تەرەپكە قارىتىپ قويۇلغان كونگۇرىدىن خېلى يىراقنى كۆزەتكىلى بولاتتى .

ھارۋا دەرۋازىغا ئون بەش قەدەم قالغاندا ، قىلىچلىق ئىككى چىرىك دەرۋازىنى ياپتى . مىلتىقلىق بىر چىرىك ئوق قولىنى ئالدىغا چىقىرىپ كۆتۇرۇپ : «توختا» دەپ ، بەكمۇ سۈرلۈك ، سەت توۋلاپ ، ھارۋىغا يېقىنلاپ كەلدى .

— ھارۋىدىن چۈشەيلى ، — قاسىم قارى پەس ئاۋازدا شۇنداق دېگەچ ھارۋىدىن چۈشتى . ئۇنىڭ كەينىدىن باشقىلارمۇ چۈشتى .

چىرىك گەپ قىلماي قولىنى ئۇزاتتى . بۇ ئۇنىڭ : «يولخېتى قېنى» دېگىنى ئىدى . قاسىم قارى يانچۇقىدىن خەتنى چىقىرىپ چىرىككە بەردى . چىرىك خەتكە سىنچىلاپ خېلى ئۇزاق قارىدى ، كۆزىنى خەتتىن كۆتۇرۈپ ئادەملەرگە قارىدى ، يەنە خەتكە قارىدى ، ئەمما ھارۋىكەشكە قاراپمۇ قويمىدى . قارىغاندا چىرىك خەتنىمۇ ، يولۇچىلاردىنمۇ گۇمانلىنىۋاتقاندەك قىلاتتى . چىرىك خەتنى ئېلىپ دەرۋازا تەرەپكە ماڭدى . ئۇلار خەتكە ، يەنە ئادەملەرگە قاراپ ئۆزئارا پىچىرلىشىۋاتاتتى . بۇ ئارىدا ئوماق ئەتراپقا قىزىقىپ قارىشىپ باشلىدى . تۇرۇپلا كۆزى كۆزىتىش ئۆيىدە توختاپ قالدى ، ئۇنىڭ سىنچى كۆزى بىر ئادەمنىڭ چىرايىنى تونۇغاندەك قىلدى... بايىقى چىرىك قايتىپ كېلىپ :

— خەتتە بەش ئادەم قارا شەھەرگە بارىدۇ دەپتۇ . سىلەر ئالتە

ئادەم ئىكەنسىلەر ! خەتتە يەنە سىلەرنىڭ نېمىدە ماڭىدىغانلىقىڭلار ، نېمە ئېلىپ ماڭىدىغانلىقىڭلارنىمۇ يازماپتۇ . بىز خەتنى كورلىغا ئاپىرىپ تەكشۈرتۈپ كېلىمىز ، ساقلاپ تۇرۇڭلار ، — دېدى . ئۇ-نىڭ گېپىنى بىر ئۇيغۇر چېرىك ئۆرۈپ بەردى ، ئاندىن :

— مېڭىڭلار ، — ئۇ قاسىم قارىلارنى ، هارۇننى دەرۋازىدىن ئۆتكۈزۈپ ، يۇز قەدەمچە نېرىدىكى بىر جەينەكتىن قايرىلغان جايـ-دىكى ئۆچ هارۋا پاتقۇدەك يەرنى كۆرسىتىپ ، — مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇڭلار ، — دەپ قويۇپ دەرۋازا تەرەپكە كەتتى .

— مەن بۇ يولدا هەر هەپتىدە بېرىپ ـ كېلىپ ئىككى ماڭىمەن . بۇرۇن بۇنداق دېمەيتتى . يولۇچىلارنىڭ نېمە ئېلىپ ، نېمىدە مېڭىشى بىلەنمۇ كارى يوق ئىدى ، قولىدا يولخېتى بولسىلا بولىتتى . بۇگۈن بۇ گەپنى نەدىن تاپتى بۇ نېمىلەر ، — دېدى هارۇنكەش غودۇڭشىپ ، ئاندىن ئاتلىرىنى هارۇندىن چىقىرىپ ئالـ-دىغا بىر باغلامدىن ئېلىپ تاشلاپ بەردى .

— مەن ، — دېدى ئوماق بىر ئىشقا ئەجەبلەنگەندەك هالەتتە قاسىم قارىغا قاراپ ، — تاغنىڭ يامزىلىدىكى كىچىك ئۆينىڭ ئىچىدە ئابدالغا بارغـان هېلىقى پـاكار ، كوسا مانجۇنى كۆرۈپ قالدىم .

— ئوخشاتقانسىز ؟

— ياق ، كۆنگۈردىن ئۇنىڭ چىرايىنى ئېنىق كۆردۈم .

— نېمە ؟ پـاكار ، كـوسا دېدىڭىزما ؟ — قاسىم قاق هەيران قېلىپ ئوماقتىن سوردى ۋە سۆزنىگە ئۇلاپ ، — بەي دارىنمۇ پا-كار ، كـوسا ، — دېدى .

قاسىم قارىنى باسقان جىددىيچىلىك ئۇنىڭ چىرايىغا تېپىپ چىققانىدى . ئۇ قاسىم قاقتىن :

— بەي دارىن سەندىن ئوماقـلار توغـرۇلۇق گـەپ سورىغانـمۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— بىرىغۇ كورلىدىكى تۇغقىنىڭ ئىكەن ، قالغان ئۇچى نېمە ئادەملەر ؟ دەپ سورىدى . ئۇلار لوپتىن كەلگەن يېقىن تونۇشلـ-

ربم ، لوپقا ئاپىرىپ ساتقىلى قارا شەھەرگە مالغا بارىدىكەن دېدىم . بۇلارنىڭ ئىسمىنى سورىدى . «ئوماق» دېدى ئۇ ئويلانغاندەك قىلىپ ، «ئۇنىڭ ئۆيى ئابدالدىنمۇ ياكى باشقا يەردىمۇ ؟» ئۇ مەندىن ياندۇرۇپ سورىدى . بۇرۇن ئۆيى چارىدا ئىدى ، ھازىر نەدە ئىكەنـ لىكىنى بىلمەيمەن دېدىم . ئۇ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئۇيان - بۇيان مېڭىپ بولۇپ ، ئولتۇرۇپلا بۇ خەتنى يېزىپ قولۇمغا بېرىپ بۇ لۇپ : «قاچان ماڭىسىلەر ؟» دەپ سورىدى . ئۇلار ئالدىرايدىكەن ، ئەتە سەھەر ماڭىمىزغۇ دەيمەن ، دېدىم . ئۇ باشقا گەپ قىلمىدى . مەن يېنىپ چىقتىم ، — دېدى قاسىم قاق .

ئۇنى دەپ ، بۇنى دەپ چۈش بولدى . شۇ چاغقىچە چېركىلەردىن بىرسىمۇ كېلىپ قويمىدى . ئوماقلار بۇنداق يولنى مېڭىپ باقمـ ىغاچقا ، نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى ، لېكىن بۇ ئىش قاسىم قارى بىلەن قاسىم قاققا غەلىتە تۇيۇلماقتا ئىدى .

— بىر كۈنۈم ھارام كەتتى ، — دېدى ھارۇنكەش نارازىلىقىنى بىلدۇرۇپ ، — باشئەگمەدىن چىقماي تۇرۇپ ئاتلارنىڭ بىر كۈنلۈك يېمى تۇگىدى .

قاسىم قارىنىڭ قىياسىچە نامازدىگەر ۋاقتىدا ئۇيغۇر تىلماچ ، چېرىك بىلەن يەنە بىر چېرىك كېلىپ : «خېتىكلار راست ئىكەن ، ماڭىساڭلار بولمىدىكەن» دەپ قويۇپلا كەتتى . ھارۇنكەش ھارۇننى قېتىپ ئۇنى - بۇنى قىلغۇچە قاسىم قارى دەريادا تەرەت ئېلىپ پېشىن نامىزىنى ئوقۇغان يەرگە چاپىنىنى بىر سىلكىۋېتىپ سېلىپ دىگەر نامازنى ئوقۇدى .

— بەختىكا ، — دېدى قاسىم قاق كۆڭلىدىكى غەشلىكنى ئۇنتۇش ئۈچۈن ھارۇنكەشنى گەپكە سالماق بولۇپ ، — بەزىلەر «باشئەگمەس» دېسە ، يەنە بەزىلەر «بەشئەگمەس» دەيدىكەن ، قايسىسى توغرا ؟

بەختى ھارۇنكەش ئاغزىغا تېخى بايىلا سالغان ناسۋالنى ئاغزىغا ئۆمەللەپ بىر يەرگە يىغىۋېلىپ كۈچەپ تۈكۈرۈۋەتتى ، قامچىنى ئالدىدىكى ئىككى ئاتنىڭ بېشىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ، كەلتۇرۇپ

«قارس» قىلىپ سوقۇۋندى ، ئۇنىڭ قامچا ئۇرۇشتىكى ماھارىتىگە ئوماقلار يەنە بىر ھەيران قېلىپ بىر - بىرىگە قاراپ ھەجىيىپ قويۇشتى ، ئەتىگەن يولغا چىقىدىغان چاغدىمۇ ، ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ قامچىنى مۇشۇنداق سوققان ، لېكىن بىر قېتىممۇ ئانقا قامچا تەگكۈزمىگەنىدى .

— ئىككىلىسى توغرا ، — ھارۋىكەش ئالدىغا قارىغان پېتى گېپىنى باشلىدى ، — ئىككى تاغ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ جىرادا دەريا ياقىلاپ ماڭسا ، تاشئۆتەڭگىچە[1] نۇرغۇن ئەگىم - دوقمۇش بار . بۇلار ئىچىدە بەشئەگىم ھەممىدىن چوڭ . بىز كىچىك داۋاندىن چۈشۈپ سولغا بۇرۇلغاندىكى ئەگىم بىرىنچى چوڭ ئەگىم ، ئاۋۇ چوققىدىكى ، — ھارۋىكەش دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى تاغنىڭ ئېگىز چوققىسىنى كۆرسەتتى ، — ئىككى تال ياغاچنى كۆردۈڭلارمۇ ، — ھارۋىدىكىلەر ئۇ كۆرسەتكەن چوققىدىكى ياغاچقا قاردى ، پېتىۋاتقان قۇياشنىڭ يالقۇنىدەك قىپقىزىل شەپەق شولىسىنىڭ ئەكسىدە ئىككى مومىا ياغاچ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى ، — ئۇلار تاھىر - زوھرا قەبرىسى بېشىغا قاداپ قويۇلغان شەددە . چوققىنىڭ ئاستىدىكى ئاۋۇ دوقمۇش ئىككىنچى چوڭ ئەگىم . تاشئۆتەڭگە بارغۇچە بۇنداق چوڭ ئەگىمدىن يەنە ئۈچى بار . بىرىنچى ئەگىم باشئەگىممۇ دېيىلىدۇ...

— تاھىر - زوھرانىڭ ماقاتى ئاشۇ چوققىدىما ؟ — تايۇق سورىدى .

— نېمە ئۇ ماقات دېگەن ، قەبرە دېمەمسەن ؟ — دېدى قاسىم قاق تايۇققا قاراپ .

— قەبرىنى بىزچە نېمە دەيدىغانلىقىنى بىلمەيمەن ، — قاسىم قارى قاسىم قاققا قاراپ ، — «قەبر» ئەرەبچە سۆز ، — دېدى .

— بىزنىڭ لوپ قوشاقلىرىمىزدا : «تارىم ئانام ، توققۇز تارام ؛ مەندىن زوھراغا سالام» دېگەن گەپ بار . ئاشۇ تاھىر - زوھرانىڭ ماقاتىنىڭ ئاشۇ چوققىدا ئىكەنلىكىنى بىلىۋالـ

① تاشئۆتەڭ — كېيىنچە «تاشدەن» دەپ ئاتىلىپ قېلىپ ، ھازىرمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالماقتا .

دۇق ، — دېدى ئوماق...
ئۇلار گەپ بىلەن بولۇپ ھارۇندىكى قېقىلىشلىرىنى ، ۋاقىت-
نىڭ ئۆتكىنىنىمۇ سەزمەي قېلىشتى . تاش ئۆتەڭگە كەلگەندە ئەل-
يانقۇ بولاي دەپ قالغاندى . ھارۇنكەش كېچىچە مېڭىپ قارا شە-
ھەرگە يېتىپ بېرىپ ، ئەتە بىر كۈن ئاتلىرىنى بېقىپ ئارام ئالدۇ-
رۇپ ، ئۆگۈنلۈككە كورلىغا كىرا تارتىپ مېڭىشنى ئويلايتتى .
شۇڭا تاشئۆتەڭدە توختىماي ئۆتۈپ كەتتى ، كورلىدىن چىققان ھار-
ۇنكەشلەر ئادەتتە تاشئۆتەڭدە قونماي ، ئات - ئۇلاغلىرىنى بېقىپ
ئارام ئالدۇرۇۋېلىپ ، شورچۇقتا قونىدۇ .
ئۇلارنىڭ تەلىيىگە توغراق كېچىكىگە كەلگەندە ئاي چىقىپ ،
تۇن قاراڭغۇلۇقىنىڭ سۇرى تۇگىدى . ئاسماندا ئاي - يۇلتۇزلار
چاقناپ ، ئەتراپنى يورۇتۇۋەتتى . يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە غەلىتە
نەرسىلەردەك قاپقارا بولۇپ كۆرۈنگەن دۆڭلەر ئەمدى ئوچۇق
كۆرۈندى .
— بۇ يەردىكى دۆڭلەر بىزنىڭ لوپتىكى قۇم دۆڭلىرىگە ئوخ-
شايدىكەن ، خۇددى تورغا ئوخشاش بولىدىكەن ، — دېدى ئوماق .
— ئالدىمىزدا ناغرىدۆڭگە بارغاندا ، — دېدى بەختى ھارۇن-
كەش ، — دۆڭنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى شۇ چاغدا
كۆرىسىلەر...
ھارۇنكەشنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلانغاندەك ئارقا تەرەپتىن
تۇن جىملىقىنى بۇزۇپ ، تاش - شېغىللىق يولدا بىرنەچچە ئاتنىڭ
كېلىۋاتقان تۇياق ئاۋازى ئاڭلاندى . ھارۇنكىلەر بېشىنى ئارقىسى-
غا بۇراپ قاردى . ئۇچ ئاتلىق كىشى كېلىۋاتاتتى . بۇ چوڭ يول
بولغاچقا ، ئۇلار ئانچە ئېرەنسىپ كەتمىدى . ئاتلىقلار يېتىشىپ
كېلىپ ھارۇنغا ، ھارۇنكىلەرگە قاراپ قويۇپ ئاتلىرىنى دېۋىتىپ
ئىتتىكلىتىپ يۇرۇپ كەتتى . ئۇلارنىڭ ئىككىسىنىڭ مىلتىق بولۇپ ،
بىرى قىلىچ ئېسىۋالغاندى . كىيىملىرىدىن چېرىككە ئوخشىمايت-
تى ، چېرىك بولمىسا ، ئۇلار كىملەر ؟ قاراقچىمىكىن دېسە ، ئۇن-
داقمۇ ئەمەستەك .

— بۇ كىچىدە ئۇلار نەدىن كېلىپ ، نەگە كېتىۋاتقاندۇ؟ — قاسىم قاق ھېلىقىلار خېلى يىراقلاپ كەتكەندىن كېيىن ، مۇنداقلا سوئال قويۇپ قويدى .

— مەنمۇ ھەيران ، يول چارلىغۇچىلارمىكىن دېسە ، كىيىمى پۇقراچە ، پۇقرامىكىن دېسە ، ھازىر قايسى پۇقرادا قورال بار ، قورالى بولسىمۇ ، مۇشۇ كۈنلەردە مۇشۇنداق چوڭ يولدا ئاشكارا كۆتۈرۈپ ماڭالامدۇ؟ يېقىنقى ئۇچ ـ تۆت يىلدىن بۇيان مەن بۇ يولدا قورال كۆتۈرۈپ ماڭغان بۇنداق ئادەملەرنى كۆرۈپ باقمىغان ، — دېدى بەختى ھارۋىكەش . ئۇنىڭ ئاۋازىدىن سەل ئەنسىزلىككە چۈشۈپ قالغىنى بىلىنىپ تۇراتتى .

— بۇ يولدا يا بىزدىن باشقا بىرەر ھارۋا ياكى بىر يولۇچىمۇ يوق ، يالغۇزلا مېڭىپ قاپتۇق ، — دېدى قاسىم قارى .

ئوماقلار ناغرىدۆڭگە كېلىپ قالدى . بۇ يەردىكى سېغىز توپىلىق دۆڭلەرنى شامال يالاپ ئاستى ـ ئۈستىنى چوڭ ، ئوتتۇرىسىنى سەل ئىنچىكىلىتىپ قويۇپ ناغرىغىلا ئوخشىتىپ قويغانىدى . دۆڭلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق بولۇپ ، نۇرغۇن ئىدى . بۇ يەردە مېڭىپ باقمىغان ئادەم كېچىسى ئاي قاراڭغۇسىدا مېڭىپ قالسا ، دۆڭلەر كۆزىگە ئاجايىپ بىر نەرسە بولۇپ كۆرۈنەتتى . ئوماقلار ئاي يورۇقىدا ئاجايىپ شەكىلدە كۆرۈنۈۋاتقان دۆڭلەرگە ھەيرانلىقتا قاراپ كەلمەكتە ئىدى . چوڭ بىر دۆڭنىڭ ئۈدۈلىغا كەلگەندە «پاك» قىلىپ ئېتىلغان مىلتىق ئاۋازى بىلەن تەڭلا دۆڭنىڭ كەينىدىن ئىككىسى مىلتىقىنى تەڭلەپ ، بىرى قىلىچىنى يالتىڭلاپ ئۇچ كىشى چىقىپ كەلدى

— توختاش ! — دېدى قىلىچ كۆتۈرۈۋالغىنى . زۇۋانىدىن ئۇ ئۇيغۇرەك قىلاتتى . بۇلار بايا ئۆتۈپ كەتكەن ئۇچ ئاتلىقنىڭ ئۆزى ئىدى . ئەھۋالدىن قارىغاندا ئاتلىرىنى مۇشۇ ئەتراپتا بىر يەردە باغلاپ قويغاندەك ئىدى .

— ھەممىڭ ھارۋىدىن چۈشۈش ، قولۇڭنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش ! — دېدى بايا توۋلىغان قىلىچلىقى ، — ھارۋىدىن ھېچ نەرسە

ئالماي چۇشۇش ،— ئۇنىڭ ئاۋازى ياسالما بولۇپ ، بىر خىل ئەمەس ، ئېگىز - پەس ئىدى .

ئوماقلار بۇنداق ئىشنى ئۆمرىدە بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقان بولغاچقا گاڭگىراپلا قالدى . قاسىم قارى ، قاسىم قاقلارنىڭ ھارۋىدىن چۈشۈپ قولىنى كۆتۈرۈپ تۇرغىنىغا قاراپ ، ئۇلارمۇ شۇنداق قىلدى .

— مايەرگە كېلىپ قوللىرىڭنى كۆتۈرۈپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇش ! — دېدى يەنە ھېلىقى قىلىچلىق ، يولنىڭ چېتىدىكى بىر يەرنى كۆرسىتىپ .

ھاربىكەش بىلەن ئالتىسى ھېلىقى كۆرسەتكەن يەرگە كېلىپ قولىنى كۆتۈرۈپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇشتى . مىلتىق تۇتقانلىرىنى بەرى كېلىپ ئۇلارغا مىلتىقىنى تەڭلەپ تۇردى . مىلتىقلىقلىرىنى بىرى ھارۋىغا چىقىپ ئۇنى - بۇنى مالتىلاپ بېقىپ ، بىر خۇرجۇننى سۆرەشتۈرۈپ ھارۋىدىن ئېلىپ چۈشتى . قىلىچلىقى قىلىچىنى قىنىغا سېلىپ قويۇپ ، ھارۋىدىكى ئاتلارنى چىقىرىپ يېتىلەپ مېڭىۋىدى ، خۇرجۇن كۆتۈرگىنى ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىرنېمىلەرنى دېدى . ئو ئوماقلارنىڭ قېشىغا كېلىپ :

— بىزنىڭ ئازراق ئىشىمىز چىقىپ قالدى . ھېلى كېلىمىز . بىز كەلگۈچە قايسىڭ ئورنۇڭدىن تۇرساڭ ئاتىمىز ! — دېدى - ده ، خۇرجۇننى بىر ئاتقا تەستە كۆتۈرۈپ ئارتتى ، ئاندىن ئۆچى ئاتنى بىردىن يېتىلىشىپ دۆڭنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كەتتى .

ئوماقلار ئولتۇردى - ئولتۇردى ، خېلى ئۇزاق ئولتۇردى ، قوللىرىمۇ تېلىپ كەتتى ، ئورنىدىن قوپۇش تۇگۈل قولىنى چۇشۇرۇشكىمۇ جۇرئەت قىلىشالمىدى .

— ھەي ، ئۇلار ئالدىغانىنى ئېلىپ كەتتى جۇمۇڭلار ، بىزنى قورقىتىپ شۇنداق دەپ قويغىنى ئۇلارنىڭ ، — قاسىم قاق ئورنىدىن تۇرۇپ تىزىنى قېقىپ بولۇپ ، — بىزگە گەپ قىلغان قىلىچىدىن تونۇپ قالدىم ، باشقىگەمدە بىزگە گەپ قىلغان چېرىك شۇ ، — دېدى

ئۇنىڭ گېپى بىلەن ھەممىسى ئورنىدىن تۇردى . بەختى ھارۋىكەش ئاتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغىنىغا چىدىيالماي ھۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتى .

— بۇنداق بولۇشىنى كىم بىلگەن ، مانا ، ئوماقلارنىڭمۇ يىگرمە يامبۇسى بىلەن سەككىز تال زىخچە ئالتۇنىنىمۇ بۇلاپ كەتتىغۇ ، يىغلىماڭ ، خۇدايىم بېرەر ، — دېدى قاسىم قارى ۋە مۇھىم بىر ئىشنى ئېسىگە ئېلىپ ، — ھە راست ، ئوماقنىڭ پاكار ، كوسا مانجۇنى كۆرگىنى راستتەك قىلىدۇ . بىزنى ئەتەي كەچكە قويۇپ ، كەينىمىزدىن ھېلىقى ئۇچىنى شۇ ئەۋەتتىمىكىن دەيمەن ، — دەپ گېپىنى تولۇقلاپ قويدى .

— ھە ، ماۋۇ كوسا مانجۇنى قارىغە ، مەن ئەمدى بىلدىم ، ئۇنىڭ : «ئۇلار قارا شەھەرگە نېمىگە بارىدۇ ، قاچان ماڭىدۇ» دەپ سوراپ كېتىشلىرى ، ئوماقنى ياندۇرمىلاپ سۇرۇشتە قىلىپ كېتىشى بىكار ئەمەسكەن - دە . خەپ ! ئۇچ ئاتقا... — قاسىم قاق گېپىنىڭ داۋامىنى ئېيتماي توختىۋالدى .

ئوماق ھارۋىكەشنىڭ ئالدىغا كېلىپ :

— يىغلىماڭ ، — دېدى تەسەللى بېرىپ ، — بىز ئۇچ ئېتىڭنى ، ھارۋىڭنى تۆلەپ بېرەيلى . بىزدە ئات بار ، تاللىۋالاي دېسىڭىز ، بىز بىلەن بىللە بېرىڭ . بىز بېرىپلا يەنە كېلىمىز ، بىزنىڭ بۇ يەردە قىلىدىغان مۇھىم ئىشىمىز بار . ھارۋىغا مال ئالاي دېسىڭىز ، مال بېرەيلى ، ياق ، ھارۋا ئالىمەن دېسىڭىز ، شۇنداق ھارۋا ئېلىپ بېرەيلى . بۇ ھارۋىنى ئېلىپ كەتكىلى بولمايدۇ ، مۇشۇ يەردە قالسۇن .

— شۇنداق ، ئات ، ھارۋىڭىز بىزگە تۆلۈچ بولۇپ قالسۇن ، بىز ئۇنى چوقۇم تۆلۈچلەپ بېرىمىز ، — دېدى تايۇقمۇ .

— بەختاخۇن ، بۇلار يالغان گەپ قىلمايدۇ ، ئۇ نەرسىلىرىڭىزنى سىز رازى بولغۇدەك تۆلەپ بېرىدۇ ، — دېدى قاسىم قارى . ئۇلار ھارۋىدىكى كىچىككىنە نەرسىلەرنى ئېلىپ كەينىگە يېنىپ ماڭدى . بەختى ھارۋىكەش قەدەمدە بىر دېگۈدەك ئارقىسىغا

قاراپ ـ قاراپ قویاتتی . ئوماقلار ئەمدی قانداق قىلىش توغرىسىدا ئۆزلىرىچە ئويلىناتتى . قاسىم قاق كۆكۈلدە باشقا بىر خىل چوت سوقۇپ : «خەپ ، ئۇچ ئانقا ئۇچ ئات قوشۇپ... » دېگەندەك خىيال-لارنى قىلماقتا .

كۈنچىققانبەگ پۈتىنىڭ ساقايغىنىغا ئىككى ئايدىن ئاشقان بول-سىمۇ ، تېخىچە قولتۇق تاياقتىن قۇتۇلالمىدى . قولتۇق تاياقسىز يەرگە دەسسىمەسلىك تەكلىپىنى تالىشقۇل بەرگەنىدى . ئۇنىڭ تەك-لىپىنى تۇلەك بوۋىمۇ ، باشقىلارمۇ توغرا تاپتى . چۈنكى ، سۇنغان پۇت سەللىمازا ساقايغىنى بىلەن ، بەگنىڭ بۇنچىۋالا سېمىز ، ئېـ-يىقتەك يوغان بەستىنى كۆتۈرۈشكە بەرداشلىق بېرەلىشى ناتايىن ئىدى . ناۋادا ، تۇنقان سۇنۇق قايتا ئاجراپ كېتىدىغان بولسا ، تۇنقۇزماق تەس بولاتتى . شۇڭا تالىشقۇل قوپال بولسىمۇ قاۋۇل دەپ بىر ئاچا ياغاچنى قولتۇق تاياق قىلىپ ياساپ بەردى ، بەگمۇ ئىلاجسىز ئۇنىڭغا كۆندى . ئۇ قولتۇق تاياق بىلەن دىڭگۇسلاپ مېڭىپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ كۆتەكتە ئولتۇراتتى ، يەنە ئۆيگە كىرەتتى . بۇ بەگ ئۇچۇن ئىنتايىن زېرىكىشلىك بولسىمۇ ، ئەمما ھازىر بەگنىڭ بېشىنى قاتۇرۇپ ، خىيالغا بەند قىلىپ قويغان ئىش بۇ ئەمەس ئىدى . ئوماق ، تايۇقلار تۇنجى قېتىملىق قاراشەھەر سەپىرىدە — ناغرىدۆڭدە ئالتۇن ، يامبۇلارنى قاراقچىلارغا تارتقۇ-زۇپ قويۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، قاراشەھەرگە ئۇچ قېتىم بېرىپ كەلدى ، تېخىچە بېشىنى بېسىپ تۇرغان غەم تېغىنىڭ ئېلە-نىشىدىن خەۋەر يوق ئىدى ، بۇنىڭدىن كۈنچىققانبەگنىڭ بېشى چۇشۇپ كەتتى .

«دۇنيادا مۇشۇنداقمۇ ئىش بولىدىكەن ، — دەپ تۇلەك بوۋا ئەجەبلىنەتتى . بۇ ئىشلارنىڭ نېمىشقا شۇنداق بولىدىغانلىقىنى ھەرقانداق ئويلاپمۇ ئەقلىگە سىغدۇرالمايۋاتاتتى ، — مەن ئۆمرۇمدە

ئىككى بەگنى كۆردۈم ، ئۇلار كەتتى . مانا ھازىر ئۇچىنچىسى بىلەن بىللە ياشاۋاتىمەن ؛ يەتتە ئاقساقالنى كۆردۈم ، ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا بولدۇم . ئۇلارنىڭ بىرسىمۇ قاراچىلارنىڭ بىر تال بېلىقىنى ، بىر سىقىم ئۇجۇلىنى ئېلىۋالمىغان ، تېخى ئۇلار نەرسىلىرى يوقلارغا ئۆزىنىڭكىنى بەرگەن . قاسىم قارىنىڭ «بۇلاڭچىدىن قۇتۇلۇپ ، قاراقچىغا تۇتۇلۇپتۇق ، دېگىنى قانداق گەپتۇ - ھە ، ئۇلار كۈندۈز ، كېچىلەردە يوللاردا كىشىلەرنىڭ پۇل - مال ، ئات - ئۇلاغلىرىنى ئالداپ ، بۇلاپ ئېلىۋالىدىغانلارنى بۇلاڭچى ، قاراقچى دەيدىغان ئوخشايدۇ ، گوي - گوي . ئۇلار بىزنىڭ بەگكە مەنسەپ دېگەن بىرنېمىنى بېرىپ ، ساڭ قويدۇرۇپ ، ئۇنىمۇ ئۆزلىرىدەك ئالدامچى ، بۇلاڭچى ، قاراقچى قىلماقچىمۇيا ؟ گوي - گوي - گوي ، ياق ! بىزنىڭ كۈنچىققان ئۇنداقلاردىن بولمايدۇ . ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ «بەگ» لىكى بولسىلا بولدى . شۇڭا ئۇلار بەرگەن مەنسەپنى ئالدۇرۇۋېتىش ، ساڭ قويماسلىق ئۈچۈنلا ئۆزىنىڭ ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق قويىنى ، سەككىز ئات ، نەچچە يۈز ھەر خىل مالىلارنىڭ تېرىلىرىنى ماڭدۇرۇپ بولدى . مەنسەپنى ئالدۇرۇۋېتىشكە مۇنچە ۋالا بارلىغ① كەتكەن يەردە ، ئۇنى كىيىش ئۈچۈن قانچىلىك نەرسە كېتىدىغاندۇ ؟... » تۇلەك بوۋا ئەنە شۇنداق ئويلايتتى ، ئەمما ئويىنىڭ ئاخىرىنى چىقىرالمايتتى .

— تۇلەك بوۋا ، ئوماقلار بۇ قېتىم نېمە گەپ ئېلىپ كېلەر ، ياخشى سىرتىڭ ئەكېلەرمۇ ؟

— گوي - گوي ، بىزنىڭ بۇ لوپ بىلەن كورلا ، قارا شەھەر دېگەنلەر باشقا - باشقا ئالەم ئىكەنغۇ . ئالدامچى ، ئوغرى ، بۇلاڭچى دېگەنلەر ئېلىپ تويمايدىغان نېمىلەركەنغۇ .

— ھېلىمۇ ياخشى ، ئوماق ، تايۇقلار تونۇشۇپ قالغان قاسىم قارى بار ئىكەن ، ھە ، راست ، ھېلىقى قاسىم قاقنى «ئوغرى» دېگەن بىلەن بۇ ئىشتا ئۇمۇ جىق ئەسقېتىپتۇ ئەمەسمۇ .

— گوي - گوي ، ھېلىقى ھارۋىكەش شۇڭا : «قارىغۇنىكىمۇ

---

① بارلىغ — بايلىق ، («دىۋان» 3 - توم ، 593 - بەت) .

چاپاق ئوينىشى بولمىدىكەن» دەپتۇ ئەمەسمۇ.
بوۋاينىڭ جايىغا كەلتۈرگەن ئوخشىتىشىدىن ئىچى سىقىلىپ تۇرغان كۈنچىققانبەگمۇ، ئاقئۇلاممۇ كۈلۈپ كەتتى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ئۆيگە تالىشقۇل كىرىپ كەلدى.
— بەپەرەغات[1] ئادەملەردەك ئىچىلىپ كېتىپسىلەرغۇ، — تالىشقۇل كۈلكىنىڭ سىرىنى بىلمەكچى بولغاندەك كۈنچىققانبەگ بىلەن تۇلەكنى بوۋىغا قارىدى، ئاندىن، — ئوماقلار قايتىپ كېپتۇ، هازىر مەھەللە سىرتىدا كېلىۋېتىپتۇ، مەن ئالدىغا باراي، — دەپلا ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.
كۈنچىققانبەگ بىلەن تۆلەك بوۋا ھەممە يەرنى كەلكۈن بېسىپ كېتىپ چوقچىيىپ چىقىپ قالغان كىچىك بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە قېلىپ جان قايغۇسىدا قالغان ئادەمدەك جىددىيلىشىپ قالدى. شۇ تاپتا ئۇلارنىڭ ئۈچۈن - پىكىر چاقى: «ئۇلار نېمىدەپ كېلەر، قانداق بولغاندۇ؟» دېگەن مۇشۇ بىر ئوق ئەتراپىدىلا پىرقىرايتتى، كاللىسىدا ئۇنىڭدىن باشقا نەرسە يوق ئىدى.
سىرتتا ئادەملەرنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. تۆلەك بوۋا چىقىپ باقماقچى بولۇپ تۇرۇۋىدى، ئۆيگە چىلگىدەك چوڭ يۇمىلاق گۈلۈمۈك، پارقىراق شاخادەندىن ئۇزۇن چاپان كىيگەن، چاساقال، كۆتمەك قاش، ئوتتۇرا بوي، تەمبەل، ئۇقالىق قالپاق كىيگەن بىر مانجۇ ئەمەلدارى، ئۇنىڭ كەينىدىن ھېلىقى چاشقان بۇرۇت ئېگىز مانجۇ، تىلماچ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئوماق، تايۇق، تالىشقۇللار كىرىپ كەلدى. سۇپىدا پۇتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرغان كۈنچىققانبەگ قولتۇق تايىقىغا تايىنىپ ئورنىدىن تۇردى.
— بۇ ھەزرەت، — دېدى چاشقان بۇرۇت مانجۇ ئالدىدا كىرگەن چاساقاللىق مانجۇنى تىلماچ ئارقىلىق تونۇشتۇرۇپ، — كورلا - لوپ شۆبە نازارەت مەھكىمىسىنىڭ باش دورغاپ بېگى بولىدۇ، ئىسمى خودانگىرۇ، «خو دارىن» دېسەڭلار بولىدۇ، — دېدى

---

① بەپەرەغات — بىغەم، بەخىرامان؛ بىپەرۋا.

خو دارىن قولىنى كەينىگە تۇتۇپ گىدىيىپ تۇرۇپ ئۆينىڭ تۆت تەرىپىگە قاراپ قويدى . تۆر تامغا تاقاپ قويۇلغان چۈكۈچەك ئۇستىدىكى يوتقان ـ كۆپىگە يېپىقلىق تۇرغان چوڭ بىر يولۋاس تېرىسىنى كۆرۈپ قېلىپ كۆزى ئالا چەكمەن بولۇپ كەتتى . كۆزدىنى يولۋاس تېرىسىدىن تەستە كۈنچىققانىبەگكە يۆتكەپ :

— يازغان تەلەپ ـ ئىلتىماسنامەڭلارنى قارا شەھەر باش نازارەتچى ئامبال كۆرۈپ ، ئەھۋالنى بىلىپ كېلىشكە مېنى ئەۋەتتى ، — ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى تىلماچ ئۇدۇللۇق ئۆرۈپ بېرىپ تۇردى ، — بىز كەلگۈچە مەھەللە ـ كەنتلەرنى ئارىلىدۇق ، ئارىلىقى يىراق ، ئاھالىلەر بەك تارقاق ئىكەن ، شۇڭا ئاقتارمىغا كۆچمەسەڭلار بولمىغۇدەك . مەنسەپكە كەلسەك ، ئۇ خان يارلىقى بىلەن بېرىلگەن ، ئىلىۋېتىشمۇ خاندىن بولىدۇ . تەلىپىڭلارنى خانغا يولايمىز . ھازىرقى ئىش كۆچۈش . بەگ ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرنەچچىسى ئون كۈن ئىچىدە كۆچۈپ بولمىسا بولمايدۇ . ئەگەر كۆچمىسەڭلار ، چېرىكلىرىمىز كېلىپ مەجبۇرىي كۆچۈرىدۇ ، — دېدى .

ئۇ گەپ قىلىۋېتىپ پات ـ پات يولۋاس تېرىسىگە قاراپ قويدى . ئۇنىڭ يولۋاس تېرىسىگە ئاچ ئىتنىڭ سۆڭەك كۆرۈپ قالغان چاغدىكى قاراشلىرىغا ئوخشاش كۆز تىكىشىدىن يوشۇرۇپ بولماس تەمەسىنى كۆزۈك[1] ، چېچەن تۈلەك بوۋاي دەسلەپكى قاراشتىلا سېزىۋالغانىدى .

ئۇ يولۋاس تېرىسىگە تەمەخورلۇق بىلەن يەنە بىر قاراۋېتىپ ، تىلماچقا بىرنېمە دەپ قويۇپ سىرتقا ماڭدى . تىلماچ كۈنچىققانىبەگكە قاراپ :

— خو دارىن سىرتتىنى ئايلىنىپ باقاي دەيدۇ ، — دەپ ئۇمۇ خوجايىنلىرىنىڭ كەينىدىن ماڭدى .

تۈلەك بوۋىنىڭ ئىشارىتى بىلەن تايۇق ، تالىشقۇللار ئۇلارنىڭ كەينىدىن چىقىپ كەتتى . ئۆيدە كۈنچىققانىبەگ ، تۈلەك بوۋا ، ئو-

---

① كۆزۈك — سەزگۈر ؛ كۆزى روشەن .

ماقلار قالدی. ئاقئۇلام ئەرلەرنىڭ دېيىشىدىغان گېپى بارلىقىنى پەھىم ئېتىپ، ئايقۇت، ئۇلامخانلار بىلەن پارائىلاشقىلى چىقىپ كەتكەنىدى.

— قالاچ قاناقا «كۆلشەھىرىنى خان ـ خاقانلارنىڭ يىغى ـ تالالۇنلىرىدىن[1] باشقا ئۇلارنىڭ بارلىغىقا تويىماسلىقى، بارلىغىنى بىر ـ بىرىگە كۆركۈتمە قىلىشقا بېرىلىشىمۇ سەۋەب بولغانىكەن» دېگەنىدى. ماۋۇ بىرنېمىلەر ئىككى ئايدىن بېرى بەگنىڭ نۇرغۇن نەرسىلىرىنى يەپ بولۇپمۇ يەنە تويماپتۇ. قارىسام خو دارىن دېگىنىنىڭ كۆزى يولۇاس تېرىسىدىلا، ئۇنى ئالماي قويمايدىغان ئوخشايدۇ، بۇلار بۇنچىلىك يەيدۇ، خانى قانچىلىك يەيدىغاندۇ، — دېدى تۇلەك بوۋا.

— ھېلىمۇ ياخشى قاسىم قاق بار ئىكەن، — ئوماق، — ئۇنىڭ قارا شەھەردىكى تونۇشلىرى بەك ئەسقاتتى. شۇلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن تەلەپ ـ ئىلتىماسىمىزنى خەت قىلىپ يازدۇرۇپ باش نازارەتچى ئامبالغىلا تۇتتۇق. ئوتتۇرىدىكى ئارىچى بەگكە ئازراق بىر نەرسە بېرىپ، شۇ ئارقىلىق ئامبالغا يىگىرمە يەتتە دانە يامبۇ، توققۇز دانە زىخچە ئالتۇن سۇنگۇتتۇق. شۇنىڭ بىلەن يازغانلىرىمىزنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىلىپ كېلىشكە خو دارىنى ئەۋەتتى. گېپىدىن قارىغاندا بۇمۇ بىر نەرسە تەلەپ قىلىدىغان ئوخشايدۇ. تېخى ھېلىقى ئامبال مەندىن، ئاڭلىسام لوپتا يولۋاس كۆپ ئىكەن ـ ھە، دېگەنىدى. مەن ئىچىمدە: «بۇنىڭغا بىر يولۋاس تېرىسى ئەكېلىپ بەرسەك بولغۇدەك» دەپ كۆڭلۈمگە پۈكەكەنىدىم. بۇنىڭ كۆزىمۇ يولۋاس تېرىسىگە چۈشكەن بولسا، بەرسەك بولامدىكىن.

— مەيلى، چاچ قويمايدىغانلا ئىش بولسا، نېمە دېسە بېرەيلى، قوي، كالا، ئات، تۆگىلىرىمنىڭ ھەممىسى كەتسىمۇ مەيلى، — دېدى كۈنچىقانبەگ.

— چاشقان بۇرۇنقىمۇ بۇ قېتىممۇ بىر نەرسە بېرىپ قويايلى،

---

① تالالۇن — جېدەل ـ ماجىرا، ئۇرۇش.

بولمىسا ئىشنى بۇزۇپ يۈرمىسۇن ، — تۇلەك بوۋا سىلەرچە قانداق دېگەندەك كۈنچىققانبەگ بىلەن ئوماققا قاراپ قويدى ، — يەنە كىمدە يولۋاس تېرىسى باردۇ ؟ ھە راست ، تايۇقتا بىرى بارغۇ دەيمەن .

— بار ، — دېدى ئوماق ، — سەل كىچىكرەك ، ئەمما ياخشى تېرە . باش ئامبال بىلەن دورغاپ بەگنىڭ ئىشىغۇ پۈتتى ، چاشقان بۇرۇنقا نېمە بەرسەك بولار ؟

— ئۆتكەندە سىلەرنىڭ مەھەللىدە كېيىكنى كۆرۈپ : «بۇ يەردە بۇغا مۈڭگۈزى تېپىلامدۇ» دەپ سوراپتىكەنغۇ ، ئۇنىڭغا شۇ-نىڭدىن بەرسەك بولغۇدەكقۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا .

دورغاپ بېگى خودانگىرۇ بىلەن چاشقان بۇرۇت ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراشقا باشلىدى .

— ياپىرىم ، — دېدى دورغاپ بېگى خودانگىرۇ ، — ئەجەل پۇراپ تۇرىدىغان بۇ قۇملۇقتا بۇلار قانداق ياشاپ كەلگەندۇ ، ھازىر-مۇ ئەقلىم يەتمەيۋاتىدۇ .

— مەن دەسلەپ بۇ يەرگە كېلىۋېتىپ تۇگىمەس قۇملۇقلارغا قاراپلا بەدىنلىرىم قورقۇنچتىن تىترەپ كەتكەنىدى ، لېكىن بۇلار قۇملۇق بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەندەك ، ھەر ـ ھەر ئىشلارغا-مۇ مىنت قىلىپ قويمايدىكەن .

— ئاشلىق يېمەي ، بېلىق ، گۆش ، جىگدە ، يەنە نېمىتا ، ھە ، يېكەن تالقىنى[1] يەپمۇ شۇنچە قاۋۇللۇقنى بۇلارنىڭ . ھېلىقى قېرى-نى يۇز ياشتىن ئاشتى دەمدا ؟

— شۇنداق ، يۇز ياشتىن ئېشىپتۇ ، بۇ يەردە توقسان ، يۇز ياشتىن ئاشقانلار جىق ئىكەن . بىزدە ئاتمىش ياشقا بارا ـ بارمايلا ماكچىيىپ كېتىدىغانلار تولا ، ئەمما بۇلاردا سەكسەن ياشتىن ئاش-قاندا قېرى ھېسابلىنىدىكەن . مەن مۇشۇنىڭ بىلەن بۇلار ئارىسىغا ئۇچ قېتىم كەلدىم . ياشاش شارائىتىنىڭ شۇنچە ناچارلىقىغا قارا-ماي ، بۇلار ئارىسىدا جىسمانىي جەھەتتە ئەيىبسىناق بىرەر ئادەمنى ئۇچراتمىدىم . ھەممىسى بېجىرىم ، قاۋۇل كېلىدىكەن ، مەن بۇ

① يېكەن تالقىنى — تۇجۇل تالقىنى دېمەكچى .

تەرىپىگە بەك ھەيران قالدىم .
دورغاپ بېگى گەپ قىلماقچىدى ، ئۇلارنىڭ يېنىغا تىلماچ كېلىپ :
— بۇلارنىڭ ئىككى ھەزرەتكە سالىدىغان داستىخىنى بار ئىكەن ، — دەپ قويۇپلا قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ كەتتى .
خودانگىرۇ : «بۇ خەقنىڭ داستىخىنى قانچىلىك بولار» دېگەن- دەك قىلىپ تىلماچنىڭ گېپىگە ئېرەنشىمەي دېمەكچى بولغان گە- پىگە ئېغىز ئاچتى :
— بىز ھېلى گۈپپىنى قىلغان قېرى بەگنىڭ ئاتىسىدۇ ، تاغىسىدۇ ؟ ، بەگ ئۇنى بەك چوڭ بىلىدىغاندەك قىلىدۇ .
— بەگنىڭ ھېچنېمىسى ئەمەسكەن ، ئەقىلدارىدەك قىلىدۇ . بۇلار چوڭلارنى بەك ھۆرمەتلىشىدىكەن . تۆۋەندىكى ئاقساقاللاردىن تارتىپ بەككىچە ھەممىسى چوڭلارنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئىش تۇتىدىكەن .
تىلماچ يەنە كېلىپ : «كاۋاپنىڭ تەمى كېتىپ قالىدۇ ، مېھمان- لار كەلسىكەن دەپ ئىككىلىرىنى ساقلاپ قالدى» دەپ ئۇلارنىڭ كۆزىگە قارىدى .
ساقلاپ قالغان بولسا بارايلى ، دېيىشىپ ، ئۇلار قۇم دۆۋىسى- دىن چۈشتى .
تۆلەك بوۋىلار مەسلىھەتلىشىپ ، ئۇلارنى قۇم كاۋىپى بىلەن مېھمان قىلماقچى بولۇشقانىدى . مېھمانلار كېلىپ قۇم ئۈستىگە سېلىنغان قېنىق يېشىل ، قىزىل ، سېرىق ، يۇلغۇن چېچىكى رەڭ- لىك ئۈزۈن يوللۇق چوڭ پالاس ئۈستىدە ئولتۇردى . مېھمانلارنىڭ ئۈدۈلىدا كۈنچىققانبەگ ، تۆلەك بوۋا ، ئوماق ۋە تۆت مەھەللىنىڭ ئاقساقاللىرى قۇم ئۈستىگىلا ئولتۇرغان بولۇپ ، ئوتتۇرىغا ئاشلان- غان جەرەن تېرىلغىنى قۇراشتۇرۇپ تىككەن داستىخان سېلىنغا- نىدى . داستىخاندا يوغان بىر تەڭنە ، كىچىكرەك بىر تۇلۇم ۋە ئوندەك ياغاچ چۆچەك بار ئىدى . خودانگىرۇ بۇ نەرسىلەرگە ، ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ ، «بىزنى نېمە بىلەن مېھمان قىلىدىكىنە»

دېگەندەك چاشقان بۇرۇنقا قاربدى ، ئۇمۇ ھەيران قالغىنىنى ئىپادد-
لەپ بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى . تۇلەك بوۋا: «قېنى ، كاۋاپنى
ئال» دېگەننى قىلىپ توختىكۆلگە باش ـ كۆزى بىلەن ئىمالىدى .
توختىكۆل ئورنىدىن تۇرۇپ سەل نېرىدىكى قۇمنى كۆرەك بىلەن
كۆرەپ ـ تارتىپ يوغان بىر قوي تېرىسى تۇلۇمنى قۇمدىن تارتىپ
چىقاردى ، ئۇنى سۆرەپ ئەكېلىپ پىچاقتا ئۇزۇنىسىغا كېسىپ ،
ئىچىگە ماشاپ سېلىنغان گۆشنى ئېلىپ تەڭىگە سېلىشقا باشلا-
دى : سەل سۇس جىگەر رەڭ تۇس ئالغان كاۋاپتىن گۇپۇلدەپ
كېلىۋاتقان مەززىلىك پۇراق مېھمانلارنىڭ ئىشتىيىنى غىدىقلاپ
ئۇلارنى ھەيرانلىقتا قويماقتا ئىدى . توختىكۆل گۆشلەرنى
ئۆز ئۇگە ـ بوغۇملىرى بويىچە ئۇششاقلىدى .
— قېنى ، مېھمانلار ، — كۇنچىققانبەگ خودانگۇلارنى كا-
ۋاپ يېيىشكە تەكلىپ قىلىپ ، — بىز قۇملۇقلۇقلارنىڭ تامىقىمىز
مانا مۇشۇنداق ، — دېدى .
بەگنىڭ گېپىنى تىلماچ خەنزۇچىغا ئۆرۇپ بەردى . بۇرنىدىن
كىرىپ پۇتۇن ۋۇجۇدىنى غىدىقلاۋاتقان مەززىلىك پۇراقتىن خوداڭ-
گىرۇلارنىڭ كاۋاپنى «ھاپ» ئېتىپ يەۋەتكۇسى بار ، ئەمما بۇنداق
كاۋاپنى تۇنجى كۆرۇشى بولغاچقا ، قانداق يېيىشنى بىلمەي ھېلى
كاۋاپقا ، ھېلى بىر ـ بىرىگە قاراپ تۇرۇپ قېلىشتى . ئوماقنىڭ
ئىشارىتى بىلەن تۇلەك بوۋا كىچىك بىر پارچىنى ئېلىپ يېيىشكە
باشلىدى . خودانگىرۇ بىلەن چاشقان بۇرۇتلۇقمۇ بىر پارچىدىن
ئېلىپ ، دەسلەپ ئاغزىنى تەگكۇزۇپ تېتىپ باقتى ، بىر چىشلەم
ئۇزۇپ يەپ باقتى . كاۋاپ مەززىلىك بولۇش بىلەن يەنە پىشىپ
مەلەق بولۇپ كەتكەنىدى . خودانگىرۇ بىلەن چاشقان بۇرۇت خانىنىڭ
شاھانە تاماق زىياپىتىنىڭ ھۇزۇرىنى سۇرۇۋاتقاندەك كاۋاپقا ئىشتە-
ھا بىلەن تۇتۇش قىلدى . ئىككىسى شۇ تاپتا خانلىقتەكى ئەمەلدار-
لارنىڭ پۇقرالار ئارىسىدا ئۆزلىرىنى قانداق سالاپەتتە تۇتۇشى توغ-
رىسىدىكى تەلىم ، ئۆلچەملىرىنى پۇتۇنلەي ئېسىدىن چىقارغانىدى .
ئۇلارنىڭ كاۋاپقا قارىتى تويسىمۇ ، كۆزى تويمايۋاتقاندا ، توختىكۆل

كاۋاپنى تەڭنە بىلەنلا كۆتۈرۈپ ئېلىپ كېتىۋىدى ، كۆزلىرى كاۋاپ-
تىلا قالدى . توختىكۆل پۈتۈن بويى سۇدا پىشۇرۇلغان چوڭ بىر
بېلىقنى تەڭنىگە سېلىپ ئەكېلىپ ئوتتۇرىدا قويۇپ قويدى ، ئوماق
كېلىپ بېلىقنىڭ قۇيرۇقىدىن تۇتۇپ بوش - بوش سىلكىگەچ
ئاستا - ئاستا كۆتۈردى . بېلىق كەمچۈكلىنىپ ئومۇرتقا سۆڭىكى
بىلەن قوۋۇرغا - قىلتىرىقلىرى ئوماقنىڭ قولىدا قېلىپ ، گۆشى
تەڭنىگە تۆكۈلۈپ چۈشتى . خودانگىرۇ ، چاشقان بۇرۇت ، تىلماچ
ئوماقنىڭ قولىغا ، ئۇدۇللۇق تۆكۈلۈۋاتقان بېلىق گۆشىگىلا قاراپ
قالدى .

— قېنى ، مېھمانلار ، ئەمدى بېلىق يەيلى ، — دېدى كۈنچىقا-
قانبەگ خودانگىرۇلارنى بېلىق يېيىشكە تەكلىپ قىلىپ .

بەگنىڭ گېپىنى تىلماچ ئۆرۈپ بەردى . خودانگىرۇنىڭ بېلىقا
قا ئوبدانلا ئىشتىهاسى بولسىمۇ ، بېلىقنى بۇنداق پىشۇرۇپ يېگەننى
كۆرۈپ باقمىغاچقا ، قانداق يېيىشنى بىلمەي قاراپ ئولتۇرۇپ كې-
تىشتى . بۇنىڭدىمۇ تۈلەك بوۋا بېلىق گۆشىنى كاپامىلىغاندەك ئې-
لىپ يېيىشكە باشلىدى . گۆش ئارىسىدا قېلىپ قالغان ئۇششاق
قىلتىرىقلار جاۋغىيىنىڭ بىر تەرىپىدىن ئۇدۇللۇق يەرگە چۈشۈپ
تۇراتتى . خودانگىرۇلار ئەمدى بېلىقنىڭ قانداق پىشۇرۇلۇپ ، قاند-
داق كەمچۈكلىنىشىگە ئەمەس ، لوپلۇقلارنىڭ بېلىق يېيىشتىكى
ماھارىتىگە قىزىقىپ ھەۋەس بىلەن قاراپ قېلىشتى...

كاۋاپ ، بېلىق گۆشى يەپ تازا ئۇسساپ تۇرغاندا ، توختىكۆل
تۇلۇمدىكى ئۇسالىقنى ياغاچ چۆچەكلەرگە قۇيۇپ خودانگىرۇدىن
باشلاپ ھەربىر ئادەمنىڭ ئالدىغا بىردىن قويۇپ قويدى . بەك ئۇس-
ساپ كەتكەن خودانگىرۇ سۇس بىر ھالەتتە چۆچەكنى قولىغا ئال-
دى ، كۆڭلى تارتمايۋاتقاندەك قىلىپ ، ئالدى بىلەن ئۇسسۇزلۇقتا
كالپۇكىنى تەگكۈزدى ، ئاندىن تىلىنى تەگكۈزۈپ بېقىپ ، خۇددى
بىركىم قولىدىكى قاچىنى تارتىۋالىدىغاندەك بىر تىنىقتا گۇپۇلدە-
تىپ ئىچىۋەتتى . «بۇ ئۇسسۇزلۇقنى قانداق تەييارلايسىلەر ؟» دەپ
سورىماقچىدى ، سالاھىيىتىنى ئويلاپ ئىچىگە تىنىپ ژۇۋان سۆر-

مىدى ، لېكىن كۆزى تۆلۈمدا ئىدى .
كۈنچىققانىبەگ تايۇقنىڭ ئۆيىدىن ئەكەلدۈرگەن يولۋاس تېرىسىنى خۇدانگىرۇنىڭ ئالدىغا قويۇۋىدى ، ئۇ «سالاپىتى»نى ساقلاپ گىدىيىپ ئىپادىسىز ئولتۇرغان بولسىمۇ ، خۇشلۇقتىن گۈلقەلىرىنىڭ ئېچىلىپ كەتكىنىنى كۆزى بىلدۈرۈپ تۇراتتى . چاشقان بۇرۇتنىڭ بولسا ، كۆز چانىقىدىن چاچراپ كەتكۈدەك بولۇپ كەتتى . كۈنچىققانىبەگ ئۆز ئۆيىدىكى چىرايلىق قاتلانغان يولۋاس تېرىسىنى خودانگىرۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ :
— بۇ ئاددىي سوۋغىمىزنى باش نازارەتچى ئامبالغا ئالغاچ بارارسىلەر ، — دېدى ۋە ئارقىدىنلا ئىككى غېرىچچە ئۇزۇنلۇقتىكى قېنى قانقان بولسىمۇ رەڭگىدىن كەتمىگەن بۇغا مۇڭگۈزىدىن ئىككى تالنى : «ئاز بولسىمۇ» دەپ چاشقان بۇرۇتنىڭ ئالدىغا ، بىر تالنى تىلماچنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويدى . بۇ ئىككىسىنىڭ كۆزى ، چىرايى ئېچىلىپ كەتتى . خودانگىرۇ بولسا بۇغا مۇڭگۈزىگە قاراپ قېلىپ ئىختىيارسىز :
— سىلەردە بۇنداق نەرسە بارما؟ — دەپ سوراپ سالدى .
كۈنچىققانىبەگ تۆلەك بوۋا بىلەن پىچىرلىشىۋېلىپ ، تالىشقۇلىنىڭ قۇلىقىغا بىرنېمە دېدى ، ئۇ كېتىپ ھېلىقىدەك مۇڭگۈزدىن ئىككى تال ئېلىپ كەلدى . كۈنچىققانىبەگ ئۇنىڭ بىرىنى خودانگىرۇنىڭ قولىغا بېرىپ ، يەنە بىرىنى :
— بۇنىمۇ باش نازارەتچى ئامبالغا ئالغاچ بېرىڭسىلا ، — دەپ ئالدىغا قويۇپ قويدى...
ئۇلار قايتماقچى بولۇپ ئاتلىرىغا مىندى . مېڭىش ئالدىدا خودانگىرۇ :
— مۇشۇ ئون كۈن ئىچىدە كۆچۈپ بولۇشنى ئۇنتۇپ قالماڭلار ، — دەپ تەكىتلەپ قويدى .
ئۇنىڭ بۇنداق تاپىلاپ كەتكۈسى يوق ئىدى . ناۋادا ، كۆچمەي قالسا «ئىشنى ۋاقتىدا بېجىرەلمەپسەن» دەپ باش نازارەتچى ئامبالىنىڭ تاپا ـ تەنە قىلىشىدىن ھەتتا مۇشۇنى باھانە قىلىپ مەنسەپ

ده‌ربجسىنى تۆۋەنلىتىۋېتىشىدىن قورقتى . ئۇ چاشقان بۇرۇت بار يەرده بەك ئېھتىياتچان ۋە قاتتىق قول ئىدى . چۈنكى ، ئۇنى باش نازارەتچى ئامبالنىڭ يېقىن ئادىمى ، چېقىمچى دەپ قارايتتى ...

8

بەلگىلەپ بەرگەن قەرەلدىن بەش كۈن ئۆتۈپ ، بەش كۈن قالدى . كۈنچىققانبەگ چاچ قويماسلىق ئۈچۈن بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ چىشىغا تەگمەي كۆچسەم كۆچەي دېگەن قارارغا كەلگەنىدى . بەگ- لىرنىڭ كۆچۈشىدىن باشقا يەنە بىر مۇھىم ئىش ، ئۇلار بىلەن كىم- لەرنىڭ بىللە كۆچۈش مەسىلىسى بولۇپ قالدى . كۈنچىققانبەگ كۆڭلىدە بىرقانچە يېقىنلارنىڭ بىللە كۆچۈشىنى ئارزۇ قىلاتتى ؛ بۇلار تۈلەك بوۋا ، تايۇق ، توختىكۆل ، تالىشقۇل قاتارلىقلار ئىدى . تۈلەك بوۋا : «مەن قېرىپ قالدىم ، كېتىدىغان چېغىمغۇ ئىشىكىم ئالدىدىلا ، بۇگۈن كېتەمدىم ، ئەتىمۇ ، بىلمەيمەن ، ئىش قىلىپ ئاز قالدى . قالاچ قاناقانىڭ يېنىدا ياتـاي » دەپ تۇرۇۋالدى . تايۇق بولسا : «مەن قالاچ قاناقانىڭ ئاگاھىنى تاشلاپ كەتسەم بولمايدۇ . ئۇنداق قىلمىدىغان بولسام ، پۈتۈن قالۇچىلارنىڭ قارغىشىغا كېتە- مەن » دېدى . ئۇ بۇنداق دەپ تۇرۇۋالسا ، ئـۇنى ھېچكىم زورلىيال- مايتتى . توختىكۆل : «بوپتۇ ، باراي » دېدى . خـوتۇنى ئۇجۇلخاز- نىڭ ئۇ تەرەپكە زادى كۆڭلى تارتمايتتى ، پـەقەت ئوماق بىلەن ئايقۇتلارنى دەپلا بېرىشقا قوشۇلدى . تـالىشقۇل بولسا : «ئاتا - بوۋىلىرىم قارا قوشۇن كۆلى بىلەن لوپ كۆلىدىن نېرى كەتمەي ئۆتۈپتىكەن . مەنمۇ بۇ يەردىن كەتمەيمەن ، چارا تەرەپكە كۆنەلمەي- مەن » دەپ تۇرۇۋالدى . كۈنچىققانبەگلەرنى يالغۇز توختىكۆل ئائە- لىسى بىلەنلا كۆچۈرۈپ قويۇشقا تۈلەك بوۋىنىڭ كۆڭلى ئۇنىمە- دى . ئۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى بەگنى چوڭ بىلىدۇ ، ئەتراپىدىن كەتمەيدۇ ، ئەمما كىچىكىدىن باشلاپ بىللە ئويناپ چوڭ بولغان ،

ئاكا ـ ئۇكىمدەك بولۇپ كەتكەن، بىر ـ بىرىگە ئاشەم[1] قىلىدىغان يېقىنلىرىدىن ئۇچ ـ تۆتى يېنىدا بولسا ياخشى ئىدى.

مېنىڭ ئورنۇمدا ھەكسىم كۆچۈپ بارسۇن، ـ دېدى تۇلەك بوۋا. ـ باشقىلار بولغاندىكىن، مەن بۇ يەردە يالغۇزچىلىق تارتماسمەن.

شۇنداق قىلىپ كۇنچىققانىبەگ ئىككى ئوغلى، توختىكۆل، ھەكىملەر بىلەن كۆچۈپ تۇرىدىغان، باشقىلارنىڭ كۆچۈشى كېيىن ئەھۋالغا قاراپ بىرنېمە دېيىلىدىغان بولدى.

بەگنىڭ ئائىلە بىساتلىرى تۇر، شەكىل، ماتېرىيالى يېقىدىن پۇقرالارنىڭكى بىلەن ئوخشاش، پەقەت بەزى نەرسىلەر سانى جەھەتـ تىنلا كۆپرەك، بۇمۇ ئېھتىياج يۇزىسىدىنلا بولغان. يىلدا بىر ـ ئىككى قېتىم ئومۇمىي ئاقساقاللار كېڭىشى بولىدۇ. بەزىدە زۆرۈر تېپىلغاندا بىر قىسىم ئاقساقاللار بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈلىدۇ. بەگنىڭ مەخسۇس ئوردا ـ قەسىر، خانىدانى بولمىغاچقا، كېڭەشـ لەرنىڭ ھەممىسى بەگنىڭ ئۆيىدە، ھويلىسىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. كېـ ڭەش تۈگىگۈچە كېڭەشچىلەرنىڭ تامىقى بەگنىڭ ئۆز يېنىدىن بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئولتۇرىدىغانغا پالاس، تامـاق يەيـدىغـان قاچا ـ چۆچەك ۋە باشقا لازىملىق نەرسىلەر تەق بولمىسا بولمايدۇ.

ئابدالدىن چارا ـ ئاقتارمىغا بېرىشقا ئون كۈن كېتەتتى. بۇ ئۇزۇن يولغا كۇنچىققانىبەگ ئات ـ تۆگىگە ئولتۇرۇپ بېرىشقا پايلىيالمايتتى. ئۆزىمۇ، باشقىلارمۇ بەگنىڭ ھارۇندا ئولتۇرۇشىنى لايىق تاپتى. ئات، تۆگىگە مىنگەندە كۆتۈلمىگەن ئەھۋال كۆرۈـ لۈپ، پۇتى قايتا سۇنۇپ كەتسە، يولنى داۋاملاشتۇرغىلىمۇ بولمايتـ تى، سۇنۇقنى تېڭىپ تۇتقۇزماقمۇ بەسى مۇشكۈل بولاتتى.

نەرسە ـ كېرەكلەر ئات، تۆگە، كالىلارغا ئارتىلدى. بەگنىڭ ئات، كالىلىرىنىڭ يېرىمى، قويلىرىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى چاچ مەسىلىسى سەۋەبىدىن ئالتۇن ـ يامبۇغا ئايلاندۇرۇلۇپ، ئارىلىقتـ كىلەرنىڭ چۆنتىكىگە كىرىپ كەتكەنىدى. قالغان مال ـ چارۋىلـ

---

① ئاشەم ـ تەقىدە، ئىخلاس.

رنىڭ كۆچۈشكە ئىشلىتىلىدىغانلىرىدىن باشقىسى ھازىرچە ئاب-
دال ، يېڭى يۇرتچاپقانلاردا تۇرۇپ تۇرىدىغان بولدى .
كۈنچىققانبەگ بىلەن بىللە كۆچىدىغانلارنىڭ يۈك - تاقلىرى
قولمۇقول ئات - ئۇلاغلارغا ئارتىلىپ ، بەگنىڭ ئۆيى ئالدىغا توپلا-
نىپ تەق بولۇپ تۇرۇشتى . بەگنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدى بۇگۈن
ئەتىگەندىلا ئادەم قاينىمىغا ئايلانغانىدى . كۈنچىققانبەگ ھارۋىغا
چىقىپ بولغان بولسىمۇ ، كۆچكۈچىلەر تېخىچە يولغا چىق-
مايۋاتاتتى .

كۆچۈش — بۇ قۇملۇق ئادەملەرنىگە ئاتا - بوۋىلىرىدىن قالغان
بولۇپ كېلىۋاتقان ئادەتتىكى ئىش ئىدى . كۆچكۈچىلەر ئۆز ئىخ-
تىيارى بويىچە خالىغان بىر ۋاقىتتا ، خالىغان يېرىگە كۆچىدىغان
بولغاچقا ، كۆچۈش كۆچكۈچىلەرنىڭ ئۆزىگىمۇ ، ئۇلارنىڭ چېلارغىمۇ
باشقىچە تۇيۇلمايتتى ، قىلچە كۆڭۈل يېرىمچىلىقى تارتمايتتى ،
ئەمما بۇگۈنكى كۆچۈش ئۆتكەن ھەرقانداق كۆچۈشلەرگە ئوخشە-
مايتتى . بۇ كۆچۈشتە ئىختىيارىيلىقمۇ ، ماكان تاللاش ئەركىنلە-
كىمۇ يوق ئىدى ، مەجبۇرەن ئىدى . بۇ كۆچۈش كۆچكۈچىلەرگە
قانداق ئېغىر كەلسە ، ئۇلارنىڭ مۇسىبەتكە چۈشكەندەك
شۇنداق ئېغىر تۇيۇلماقتا ئىدى .

— نېمە بولۇپ كەتتى بۇ جاھان... يوقلاپ باربمىز... —
ئۇلامخان بىر قولىدا ئاقئۇلامنىڭ ، بىر قولىدا ئۇجۇلخانىنىڭ قولە-
نى تۇتۇپ تۇرۇپ شۇنداق دەيتتى ، ئۇچىلىسى ئېسەدەيتتى ، كۆز-
لىرىدىن ياش قۇيۇلاتتى .

— توختىكۆل ، بەگنىڭ يېنىدىن نېرى بولما ، بىزنىڭ يوقلۇ-
قىمىزنى بىلىندۇرمەي ، ئوبدان مەسلىھەتچىسى بول ، ئۇزاققا قال-
مايلا يوقلاپ باربمىز ، — دەيتتى تايۇق تاپىلاپ .

— بەگ ، يولدا ئۆزۈڭنى ئاسرا . ئوماق ئالىباي ئاقساقال ۋە
باشقا يۇرت چوڭلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، سىلەر بارغۇچە
تەييارلىق قىلىپ تۇرىدىغان بولدى . ئوماقنىڭ ئۇ تەرەپكە كەتكىنە-

مۇ ياخشى بوپتىكەن . ئۇ ئەمدى ساڭا ئوبدان ئۆۋەك بولىدىغان بولدى ، — دەيتتى تۇلەك بوۋا . ئۇ يەنە نەۋرىسى ھەكىمنى ، كېلىنى گۆھەرنى بىر يانغا تارتىپ بىرنېمىلەرنى تاپىلىدى ، گۆھەرنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ قويۇپ :

— ساق بول قىزىم ، ئايمەڭنى ياخشى چوڭ قىل ، مېنىڭدىن غەم قىلمانلار ، — دېدى .

گۆھەرنىڭ كۆزى لىققىدە ياش ئىدى . ئۇ ئېسىدەپ تۇرۇپ : — يالغۇز قالىدىغان بولدۇڭ بوۋا ، ئورۇنلىشۋېلىپلا يوقلاپ كېلىمىز ، — دېدى . تۇلەك بوۋا كۈنچىققانبەگ بىلەن پىكىرلىشىۋالغاندىن كېيىن ، كۆچىلىككە :

— بولدى ، كۆچىلىك ! خوشلىشايلى ، — بوۋاي توختىكۆلگە قارىدى ، — قېنى توختىكۆل ، ماڭ ، يول باشلا ، — دېدى .

كۈنچىققانبەگنىڭ ھارۋىسى قوزغىلىشى بىلەن تەڭ ئۇجۇلخانىنىڭ قوشىقى باشلاندى :

ئابدال سەندىن كېتەر بولدۇق يىراققا ،
قۇملۇرۇڭنۇ تەڭ كۆرەتتۇق قاراققا .
ئېغىر كەلدى ساچلىقلارنى زورلۇقۇ ،
يۇرتتىن ئايرىپ قويدى بىزنى قىيناققا .

سەندە ئۆتكەن ئاتا ـ بوۋام ھاياتى ،
ئەمدى قالار بولدى تۇپراق ـ ماقاتى .
تاغدىن ئېغىر كەلدى يۇرتتىن ئايرىلماق ،
قانغا تولدى يۈرەكىمنى قات ـ قاتى .

ئۇجۇلخانىنىڭ قوشىقى تېخى تۇگىمىگەنىدى ، تاقەت قىلالمىغان ئۇلامخان يۈرەك مۇڭىنى تۆكۈپ مۇنداق قوشاق ئېيتتى :

مەنى ياقىن تۇغقانلاردىن ئايرىدى ...
قان يىغلاتىپ قاناتسىنى قايرىدى ...
كۆرۈشەرمىز ، ئايرىلغانغا ئۆلمەسمىز ،
ئايرىلىشقا قاراپ ھالىم قالمىدى ...

ئۇلامخان قوشقىنىڭ ئاخىرىنى ئوقۇپ بولۇپ ، ئايرىلىش ئازابىغا چىداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ ، ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپلا يىغلىغىنىچە كېتىپ قالدى . ئاقئۇلاموۇ ، ئۇجۇلخان ، گۆھەر-مۇ يىغلىدى ، ئۇزاتقىلى چىققان ئاياللارنىڭ ھەممىسى يىغلىدى ، كۆچكۈچىلەرگە يىغلاپ تۇرۇپ ئامانلىق ، ئاقيول تىلەشتى...

مەسلىھەت بويىچە كۆچكۈچىلەر ئالدى بىلەن كونا ئابدالغا بېرىپ ئۇ يەردىكىلەر بىلەن خوشلىشىپ ، ئۇدۇل ئارغانغا بېرىپ ئاندىن چوڭ يولغا چۈشۈپ ماڭماق بولدى . بۇ ، كۈز ئايلىرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى بولۇپ ، سالقىنلىقىنى دېسە ، دەل سەپەر قىلىدىغان چاغ ، لېكىن يامىنى شامال ، بورىنى جىق . بۇ قېتىمقى كۆچكۈچىلەر توپىدا چوڭ ـ كىچىك ۋە ھارۋىكەش ، ئۇلاغلارغا قارىغۇچىلار بولۇپ ، جەمئىي ئون توققۇز ئادەم ئىدى . بالىلار بەش ، قالغان ئون تۆتى چوڭ ئادەملەر ئىدى . بۇلاردىن كۈنچىقاش-بەگ ، توختىكۆل ، توختى ، جانقۇلۇ ، ھارۋىكەشلەر ، بولۇپمۇ كۈز-چىققانبەگنىڭ ئوۋچىسى تېپىق بىلەن توختىكۆل قۇملۇقنىڭ چاپ-قۇنلۇق بوران ، قۇيۇنلىرىغا بوي بەرمەيدىغان پىشقان يولچىلار بولۇش بىلەن يەنە ئىزلاش ئۇستىلىرى ئىدى .

بىر تال خەس ـ گىياھ ، قۇرت ـ قوڭغۇز چاغلىق ھاياتلىق-تىن ئەسەر يوق پايانسىز قۇملۇق . ئۇزۇلمەس دولقۇنلاردەك كۆتۈ-رۈلۈپ ، پەسىيىپ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىساناق قۇم دۆڭلىرى ، داۋانلار ، مانا شۇ ئېگىز ـ پەس قۇم دۆڭ ـ داۋانلار ئارىلىرىدا گاھ ئايلىنىپ ، گاھ ئۆرلەپ ـ چۈشۈپ كۆچكۈچىلەر

توپى ئىلگىرىلىمەكتە . قارىماققا بۇلار بىرەر كىسەللىك ئاپىتىدىن ئامان قىلىپ تىرىكلىك يولى ئىزدەپ ، بېشى قايغان ، پۇتى تايغان تەرەپكە كېتىۋاتقان كۆچمەنلەرگە ئوخشايتتى . بەزىسىگە ئات ، بەزىسىگە كالا قوشقان ئېگىز چاقلىق پارىيار ھارۋا ، ھەربىر كالىغا ئىككىدىن ئارتىپ ، بىر سۆكەنگە بىردىن سېلىنغان كىچىك بالىلار ، ئەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى كالىغا ، ئاياللار ئاتقا مىنگەن . قۇملۇقتا ئادەم ماڭغانلىقتىنمۇ بەلگىسى بولۇپ ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ بىرەر ئىزىمۇ كۆرۈنمەيدۇ . پات ـ پات توختىكۆل بىلەن تېپىق ئېگىز قۇم دۆڭلىرىگە چىقىپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ قويىاتتى ، كۈنگە ، قۇمدىكى سايىسىغا قارايتتى . ئۇلار بارىدىغان مەنزىل تەرىپىنى توغرىلىۋېتىشتا كۆپىنچە مۇشۇنداق قىلاتتى .

بۇگۈن سەپەرنىڭ ئۇچىنچى كۈنى ، چۈش . بۇ مەجبۇرەن كۆچكۈچى سەرسانىلەرگە تەڭرىنىڭ رەھمى كەلدىمۇ ، قانداق ، ئىككى كۈننىڭ كۈندۈزىمۇ ، كېچىسىمۇ تىنچ ئۆتتى . يول يۈرگەنده بولىدىغان ئېگىز ـ پەسلىكتىن باشقا ھېچقانداق ئاۋارىچىلىك كۆرۈلمىدى . مەخسۇس كىچىك بالىلارغا ئاتاپ تۆت ـ تۈلۈمدا قاينىاق سۇغا سۈت قوشۇپ ، جىگدە سېلىپ تەييارلانغان ئۇسسۇزلۇق ، ئادەم ، ھايۋانلار ئىچىشكە ، تاماق ئېتىشكە دەپ ، ھەربىر ئادەم كىچىك قاچىلارغا تولدۇرۇۋالغاندىن سىرت ئون تۈلۈمدا سۇ ئېلىۋالغانىدى . مۆلچەرچە ، ئەتە چۈشتە ئارغانغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ . سۇنىڭ يېرىمى بار ئىدى . بىرەر تاسادىپىي ئەھۋال يۈز بەرمىسىلا سۇ ئازادە يېتىپ ئاشىدۇ .

ئېگىز بىر قۇم دۆڭىنى يېنىغا كەلگەنده ئۇلار تاماق يېگەچ ئات ـ ئۇلاغلارنى بېقىپ ئارام ئالدۇرماق بولۇشتى . بەزىلەر سۇ كەن سېۋەتتىن بالىلارنى چۈشۈرسە ، بەزىلەر يۈكلەرنى چۈشۈرمەكتە ، بىرمۇ ئادەم بىكار ئەمەس ئىدى . تېپىق ئىچ ئاتنىڭ تۆشلۈكىنى بوشىتىۋاتاتتى . ئادەتتە ھارۋىنىڭ ئالدى تەرىپىدىن چۈشىدىغان كۈنچىقىنبەگ بۇ قېتىم كەينى تەرىپىدىن چۈشمەكچى بولۇپ سۇ ـ

رۇلدى . شوتىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىگە كېلىشىگە ھارۋىنىڭ ئالدى سەل كۆتۈرۈلۈپ كەتتى . بىتۈيۈق تۇرغان كۈنچىققانىبەگ يەرگە دۈم چۈشتى . بۇ ئىش شۇنداق تېز ، تۇيۇقسىز بولغاچقا ، تېپىق بىلمەيلا قالدى . «گۈلۈپ» قىلغان ئاۋازنى ئاڭلاپ كەينىگە قاراپ ، يەردە پۈكۈلۈپ ياتقان بەگنى كۆردى ـ دە ، قورقۇپ كەتتى . ئۇ شۇ ھامان :

— توختىكۆل ، توختى ، جانقۇلۇ ، تېز كېلىڭلار ! بەگ... —

دەپ چاقىرغاچ يۈگۈرۈپ كېلىپ كۈنچىققانىبەگنى يۆلەمەكچى بولدى .

— پۈتۈمنىڭ سۇنغان يېرى ئاجراپ كەتتىمىكىن ، بەك ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ ، — دېدى كۈنچىققانىبەگ .

بەگ گەپ قىلىۋاتقاندا قوشۇمىسى تۇرۇلۈپ ، چىرايى بۆلەكچە بولۇپ كەتتى ، گېپىنى دەپ بولۇپلا ئىككى كالپۇكىنى چىڭ پۇرۇۋالدى . بۇنىڭدىن كۈنچىققانىبەگنىڭ پۇتىنىڭ قاتتىق ئاغرىقىغا ئەرلىكىگە ئېلىپ چىداپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى .

ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەممىسى قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى تاشلاپ كۈنچىققانىبەگنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ تۇرۇشتى .

— تېپىققا دەپ قويمايلا ھارۋىنىڭ كەينى تەرىپىدىن چۈشمەك بولۇۋىدىم ، يىقىلىپ كەتتىم ، — دېدى كۈنچىققانىبەگ .

كۈنچىققانىبەگنىڭ تېپىققا گەپ كېلىپ قالمىسۇن ، باشقىلار تاۋالاپ[1] يۈرمىسۇن ، دەپ ئاياپ ئېيتقان گېپىدىن تېپىق قەۋەت سۆيۈنۈپ كەتتى .

تۇرغانلار ئىچىدە ھېچكىمنىڭ تېڭىقچىلىقتىن ھېچقانداق خەۋىرى يوق ئىدى . تۆت تەرىپى پايانسىز قۇملۇق چۆلدە ئاتىسىنىڭ بۇنداق بولۇپ قالغىنىدىن ھەممىدىن بەك جانقۇلۇ جىددىيلىشىپ نېمە قىلىشنى بىلمەي قېلىۋاتاتتى .

— بىز قاراپ تۇرۇشتىن باشقىنى بىلمەيمىز ، قاراپ تۇرغانغا

---

① تاۋا ـ تاپا ـ تەنە ، گەپ ـ چۆچەك .

بەگنىڭ پۇتى ئوڭشىلىپ قالمايدۇ ، بىر ئامالىنى قىلايلى ، — دېدى توختىكۆل ، — تېپىق ھازىرلا ئارغانغا ئاتلىنىپ تېڭىقچى تېپىپ كەلسۇن ، بىزمۇ تېڭىقچىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرماي تاماقلىنىپ بولۇپلا يولغا چىقايلى ، قانداق دەيسىلەر ؟

ھەممىسى ئۇنىڭ دېگىنىگە قوشۇلدى .

يېرىم كېچە ، ئاي يورۇقى . ئېگىز قۇم دۆڭلىرىنىڭ ئاي يورۇقى چۈشمىگەن تەرەپلىرىنىڭ قارىيىپ كۆرۈنگىنىدىن باشقا يەرلەر سېغىز رەڭدە سۇزۇك كۆرۈنەتتى . كېچە ، جاھان شۇقەدەر تىنچكى ، ھارۋا چاقى ئاستىدىكى قۇمنىڭ شىرىلدىشىدىن ، ئاتلارنىڭ ئېغىر تىنىشلىرى ، تۆگىلەرنىڭ ئاندا ـ ساندا «بوف» لاپ قويۇشىدىن باشقا تىۋىش ، ئاۋاز ئاڭلانمايتتى . سۇكەندە تەۋرەنگەندەك يانتۇ ياتقان بالىلار ئاللىقاچان ئۇيقۇغا كەتكەنىدى . چوڭلار بولسا ئۇن ـ تىنسىز ئىدى . ئۇلارنىڭ پۈتۈن ئوي ـ خىيالى ، زېھنى كۈنچىقىنىبەگدە ، ئارغاندىن كېلىدىغان تېڭىقچىدا ئىدى . ئۇلار ئىچىدە يەنە بەگكە ، ئۆزلىرىگە بۇ سورۇقچىلىقنى كەلتۈرگەن مانجۇ چاچلىقلارنى مىڭنى تىللايتتى ، قارغايتتى .

توختىكۆلنىڭ مۆلچەرچە تېپىق تېڭىقچىنى باشلاپ كېلىپ بولۇشى كېرەك ئىدى . ئۇنىڭ مىنگىنى توپنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ياراق ئات — بەگنىڭ ئاق قاشقىلىق بۇرۇل ئېتى ئىدى . «كۈنچىقىنىبەگنىڭ ئوۋچىسى تېپىق» دېسە ، ئاقساقاللارنىڭ ھەممىسى ، چوڭ ياشلىق كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى تونۇيدۇ ، بىلىدۇ . تېپىق كەلمىگەنچە توختىكۆلنى خىيال باستى . «بىز ئۇنىڭ ئىزىنى بويلاپ ماڭدۇق . ئۇمۇ كېلىشتە چوقۇم ئۆز ئىزىنى بويلاپ ماڭىدۇ . ئۇنداقتا نېمىشقا كېلىپ بولالمايدۇ . تېڭىقچى يوق بولغىيمىدى ...» توختىكۆل خىيالىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ، ئۇنى قارا تەر بېسىپ كەتتى . ئۇ كۈنچىقىنىبەگكە قارىدى ، بەگ ئېگىز ياستۇقىغا بېشىنى قويۇپ ، پۇتلىرىنى يېغىۋېلىپ پۇكۈلۈپ ياتاتتى . ھارۋىنىڭ ئۇ چاقى بولمىسا بۇ چاقى گاھ ئورىغا چۈشسە ، گاھ دۆڭگە

چىقاتتى ، بۇنداق چاغدا ھارۋا قېقىلىپ ـ سىلكىنىپ كېتەتتى ، سىلكىنىش بىلەن تەڭ كۇنچىققانبەگ پۇتىنىڭ سۇنغان يېرىنى تۇتۇۋالاتتى ، خۇددى ئاغرىقنى پەسەيتىۋالمىغاندەك . بەگنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئاقئۇلام پات ـ پات ئۇنىڭ پىشانىسىدىكى تەرنى ئېرتىپ قويىاتتى . ئىككى ياندا ھارۋا بىلەن تەڭ مېڭىۋاتقان توختى بىلەن جانقۇلۇ بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى دېگۈدەك : «ئاتا ، پۇتىڭىز ئاغرىۋاتامدۇ ، تېڭىقچىنىڭ كېلىمدىغان ۋاقتىمۇ بولۇپ قالدى ، چىداپ تۇرۇڭ...» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن تەسەللى بېرىپ قويىاتتى.

توختەكۆلنىڭ خىيالىغا بىر ئىش كېلىپ قالدى چېغى ، بىردىنلا

— توختاپ تۇرۇڭلار ! — دېدى ـ دە ، ئۆزىنىڭ يوڭ ـ تاق ئارتىلغان بىر كالىسىنىڭ قېشىغا بېرىپ تېڭىقنى يېشىپ ئۇنىڭدىن كونىراق بىر پالاسنى ئېلىپ سۆرىگىنىچە ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپ كەتتى.

باشقىلار ئۇنىڭ نېمە قىلماقچىلىقىنى بىلەلمەي ھەيرانلىقتا قاراپ قېلىشتى . توختەكۆل پالاسقا ئوت ياقماندىن كېيىنلا ، ئۇنىڭ بەلگە بەرمەكچى بولغىنىنى بىلىشتى.

ئوت يېقىش توختەكۆلنىڭ كاللىسىغا قانداق كېلىپ قالدى؟

ئارغان بىلەن چوڭ قۇملۇق ئارىلىقىدىكى بىر كىچىك قۇملۇق شامال ـ بوران ئېقىنى بولۇپ ، شامال ئۇزۇلمەيتتى . قاتتىق شامال چىقمىغاندىمۇ ، غۇر ـ غۇر شامال بولۇپلا تۇراتتى . ئۇندەك قۇم ئانچىكى غۇر ـ غۇر شامالدىمۇ شەرقىراپ سۈدەك ئاقىدۇ . تېپىق بېرىشتا بارغىنى بىلەن يانغاندا كېچىدە ئىزىمۇ قالمايدۇ . بۇلار بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ بۇ تەرىپىدە ماڭغان بولسا ، ئۇ يەنە بىر تەرىپىدە مېڭىپ ئۇچرىشالماي ئۆتۈشۈپ كېتىش ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى . شۇڭا ئۇ ئوت يېقىپ يېقىشنى خىيال قىلىپ قالدى . ئۇنىڭ مۆلچىرى توغرا چىقتى . ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىكى خېلى يىراق يان تەرەپتە

ئوت كۆرۈندى . ئېنىقكى ، بۇ تېپىقنىڭ توختىكۆل ياقتان ئوت يالقۇنىنى كۆرۈپ بەرگەن بەلگىسى ئىدى . ھەممىسى خۇشاللىقتىن ۋارقىرىشىپ كەتتى :

— تېپىق كېپتۇ ، تېڭىقچى كېپتۇ !

9

كۈنچىقتانبەگلەر ئاقتارما مەھەللىسىگە كۆچۈپ كەلگىلى بەش ئايغا يېقىن بولۇپ قالدى . تېخىچە كورلا ـ قاراشەھەر تەرەپتىن كۆڭۈل خۇش بولغۇدەك خەۋەر يوق ئىدى . بۇ ئارىلىقتا دورغاپ بېگى بىلەن چاشقان بۇرۇت بىرنەچچە مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن ئىككى قېتىم كېلىپ كەتتى . ھەر قېتىم كەلگەندە ئۇلارنىڭ دەيدىغىنى : «خاندىن جاۋاب يارلىق كەلمەيۋاتىدۇ ، بىز سىلەرنىڭ تەلەپىڭلارنى ، ئەمەلىي ئەھۋالىڭلارنى يەنە مەلۇملىدۇق ، بۇ قېتىم يەنە ئەھۋال ئېگىلىگىلى كەلدۇق ، قانداق تەلىپىڭلار بار ؟» — مانا مۇشۇنداق گەپلەر . بۇ تەرەپتىنمۇ كورلا ، قاراشەھەرگە ئىككى قېتىم ئادەم بېرىپ كەلدى . بۇلاردىن بېرىپ كېلىش ، ئۇلار كېلىپ كېتىشكىنىمۇ تۆلەنگەن بەدەل ئاز بولمىدى . كەلگەنلەر ئۇنداق دەپمۇ ئالدى ، بۇنداق دەپمۇ ئالدى ، ھەر قىماپ بىلەن ئالدى . ئۇلار كۈنچىقتانبەگنىڭ چاچ قويمايدىغانلا ئىش بولسا ، دېگەن نەرسىنى بېرىدىغانلىقىنى بىلىۋالغانىدى . بارغانلارغىمۇ ئۇ يەردىكىلەر ئۇنى پۇراتتى ، بۇنى پۇراتتى . پۇراتقانلىرىنى كۈنچىقتانبەگ بېرىۋەردى ، بارغانلار ئاپىرىۋەردى .

— يامان ئۆگىتىپ قويدۇڭلار ، — دېگەنىدى قاسىم قاق باش نازارەتچى ئامبال بىلەن دورغاپ بېگىگە ئۇچىنچى قېتىم ئالـتۇن ـ يامبۇ ئېلىپ بارغاندا ئوماققا ، ھەر قېتىمدا چاشقان بۇرۇت بىلەن كوسىمو قورۇق قالمايتتى ، — بۇ تويماس قورساقلار بېگىڭلارنىڭ يوق چېچىنى چىڭ تۇتۇۋالدى . ئۇنىڭ «بەگ» دەپ نامى بولغان بىلەن ، ئۇ بىر ئۇمىچى يوق مازارغا شەيخ بولغاندەكلا

ئىشكەنغۇ . بۇنچىۋالا قىلىپ نېمە كەپتۇ . ئادەتتىكى پۇقرا بولۇپ ئۆتسە نېمىدېگەن ياخشى . ماڭا قاراڭلار ، نەگە بارىمەن ، نەدە تۇرد- مەن ، مەن بىلەن ھېچكىمنىڭ چاتىقى يوق . نېمە گەپ ئۇ ، ئۇيان كۆچ ، بۇيان ئۆت دېگەن .

قاسىم قاق بۇلتۇر كۈزدە ئوماق ، تايۇق ، قاسىم قارىلار بىلەن بىللە ئاقتارمىغا كەلگەندە كۈنچىققانبەگنى كۆرگەن ، ئۆيىدە مېھ- مانمۇ بولغان . بەگنىڭ ئاق كۆڭۈل ، تۇز ، پۇقراپەرۋەرلىكىدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەندى ، لېكىن ئۇ : «چوڭ بىر يۇرتنىڭ بېگى بولغىنى بىلەن كورلا يېزىلىرىدىكى ئاسقاللارچىلىكمۇ[1] سۇر - ھەي- ۋىسى ، بەگ بولغىنىغا تۇشلۇق كىرىم - تاپاۋىتىمۇ يوقكەن ، تېخى يېنىدىن سېلىپ بېرىدىكەن» دەپمۇ ئويلاپ قالغانىدى . ئۇنىڭ بۇ ئويى خۇددى چىنارنىڭ ياشناپ ، باغجانلاپ تۇرغاندىكى قامىتىنى كۆرمەي ، غازاڭ پەسلىدىكى يالىڭاچ ھالىتىنى كۆرۈپ : «قاقشال ئىكەن» دېگەنگە ئوخشاش بىر گەپ . لېكىن ، ئۇ بۇ زېمىندا يىلتە- زى شۇقەدەر چوڭقۇر ، شۇنداق بىر چىنارکى ، ئەسىرلەردىن بۇيان ھېچقانداق پەرۋىش كۆرمەيمۇ ئۆزىنىڭ گىگانتلىقىنى ، ھاياتىي كۈ- چىنى يوقاتمىغان . ئۇنىڭ يىلتىزىنىڭ نەدىن باشلىنىپ ، نەگىچە سوزۇلغانلىقىنى ، قانچىلىك چوڭقۇرلۇقىنى ، ئوزۇقىنىڭ نېمىلە- كىنى قاسىم قاقتەك ئادەملەر ، ھەتتا خېلى - خېلى ئادەملەر بىلمەيدۇ ، بەلكى تەسەۋۋۇرمۇ قىلمايدۇ .

ئاقتارما كىچىك مەھەللە بولغاچقا ، بوش ياكى بوشتىپ تۇر- غۇدەك ئارتۇق ئۆي يوق ئىدى . كۈنچىققانبەگلەر كېلىۋاتقاندىلا ھەربىر ئائىلىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىككى - ئۈچ ئېغىزدىن قو- مۇش ساتما ياساپ قويۇلغانىدى . ئۇلار مانا قايتىپ كېتىمىز ، ئەتە كېتىمىز بىلەن قومۇش ساتمىلاردا ئولتۇرۇپ كەلمەكتە .

كۈنچىققانبەگنىڭ پۇتى قايتا تېڭىلىپ ساقايغان بولسىمۇ ، تېخىچە قولتۇق تاياقنى تاشلىمىدى ، قورقۇپ كەتكەچكىمكىن ، چارىغىمۇ بېرىپ باقمىدى ، كۈنلىرى ئۆي بىلەن ئىشىك ئالدى

---

① ئاسقال — ھازىرقى كەنت باشلىقىغا تەڭ دەرىجىدىكى مەنسەپ نامى .

ئارىلىقىدا ئۆتتى ، زېرىكتى ، ئىچى پۇشتى ، خەۋەر كۈتۈپ زارىقىتى ، دىلى ھاردى .

— توختىكۆل ، بىرەر سىرتىغ يوقمۇ ؟

— يوق ، بەگ ، جىملىغۇ .

— ئوماق ماللارنى قانداق قىلغاندۇ ؟

— ئۇ بۇ ئىشلارغا پىشىپ ، قانداق قىلىشنى بىلىپ كەتتى ، ئەنسىرىمەيلى .

— راست . ئۇ مېنى دەپ كۆپ جاپا تارتتى ، ئۆينىڭ غەملەش ئىشلىرى بالىلىرىغا تاشلىنىپ قالدى...

كۈنچىقانبەگنىڭ گېپى تۈگىمىگەنىدى ، ساتمىغا ئوغلى توختى كىرىپ :

— ھېلىقى ئۇزۇن چاپانلىقلار يەنە كەلدى ، — دېدى .

— بۇ نېمىلەر نېمە گەپ كۆتۈرۈپ كەلگەندۇ ، — توختىكۆل غودۇڭشىغىنىچە سىرتقا قاراپ ماڭدى ، ئۇنىڭ كەينىدىن توختىمۇ چىقىپ كەتتى .

دورغاپ بېگى بىلەن چاشقان بۇرۇت بۇ قېتىم تىلماچ بىلەن ئىككىلا مۇھاپىزەتچى ئېلىپ كەلگەنىدى . مۇھاپىزەتچىلەرنى سىرتتا قالدۇرۇپ ، ساتمىغا تىلماچ بىلەن ئۇچىلا كىردى . «بىرەر ياخشى خەۋەر ئاڭلىساق بولىتتى» دېگەن ئومۇنۇشتا توختى ، جانقۇلۇ ، توختىكۆللەرمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كىردى . كۈنچىقانبەگ قولتۇق تايىنىپ سۇپىنىڭ يېنىدا تۇراتتى . كورلا دورغاپ بېگى خودانگىرۇ كۈنچىقانبەگنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك سەپسېلىپ قارىۋەتكەندىن كېيىن تىلماچ ئارقىلىق :

— مەن ھازىر بۇيۇك خانىمزىنىڭ مۇبارەك ئاغزاكى پەرمانىغا بىنائەن ، قاراشەھەر باش نازارەتچى ئامبالىنىڭ ئەمرىنى يەتكۈزدىم ، — كۆرگۈدەك ھېچنېمە بولمىسىمۇ دورغاپ بېگى ساتمىنىڭ تۆت تەرىپىگە قاراپ قويدى ، — كۈنچىقانبەگنىڭ تەلىپىگە ھەم ئۇنىڭ بۇ كەڭ دائىرىگە يېتىشىپ بولالمايدىغانلىقتەك ئاجىزلىقىغا خانىمنىڭ ئىلتىپات قىلىپ ، ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسىنى تۆۋەنلە-

تىشكە ئەمىر ئىجازەت قىلدى. بۇنىڭغا بىنائەن، بىرىنچىدىن، بەگ مانجۇچە چاچ قويۇشتىن خالاس قىلىندى؛ ئىككىنچىدىن، تىكەنلىك ئاقساقىلى ناسىرىبەگكە تىكەنلىكىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى يۇرت ـ مەھەللىلەرنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇپ تۇرۇش ھاۋالە قىلىندى؛ ئۇچىنچىدىن، لوپ دىيارى قارا شەھەرگە يىراق بولغاچ، بۇ يەردە مەخسۇس باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلغۇچە باج ـ سىلىق يىغىش ئىشى يېقىنراق دەپ تۇرپاننىڭ ئىنانچى بېگى مامۇتقا[1] ھاۋالە قىلىندى. بۇنىڭدىن كېيىنكى باج ـ سىلىقنى شۇلارغا تاپشۇرغايسىلەر، — خودانگىرۇ قولىنى كەينىگە تۇتۇپ، كۇنچىققانبەگكە قاراپ، — قانداق، بەگ، چاچ قويۇشتىن خالاس قىلدۇق. بىز يەنە پات ـ پات كېلىپ تۇرىمىز، — دېدى گېپىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئالاھىدە تەكىتلەپ.

خودانگىرۇ گېپىنى دەپ بولۇپ، تەمەخورلۇق بىلەن كۇنچىققانبەگكە قاراپ قويدى. ئۇنىڭ قارىشىنىڭ مەنىسى بەگكە ھەم بۇ يەردىكىلەرگە ئايان ئىدى. بۇلار تەييارلىقسىز تۇرغاچقا، ئۇ ئىككىسىگە بېرىدىغان ھېچنېمە يوق ئىدى. كۇنچىققانبەگ ئوڭايسىزلاندى.

— ئوماق كورلىغا كەتكەن، سىلەر بىلەن كۆرۈشمىدىمۇ؟ — دېدى كۇنچىققانبەگ.

— ئوماق كورلىغا كەتكەنما، نېمە قىلغىلى كەتكەن؟ — چاشقان بۇرۇت ئىنتىك سورىدى.

— سىلەر بىلەن كۆرۈشكىلى كەتكەن ـ ياق، بىز بىلەن كۆرۈشمىدى، كەتكىلى نەچچە كۇن بولدى؟

— بىز ھەپتە بولدى.

— بۇ قېتىم خودانگىرۇ گەپكە تەمشىلىشىگە ساتمىغا ھەكىم كىرىپ توختىكۆلنى پېچىدىن تارتىپ سىرتقا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بىرھازادىن كېيىن ئوماق كىرىپ كەلدى ـ دە، خودانگىرۇلار

① مامۇت — تۇرپاننىڭ تۇنجى ۋالىسى ئىمىن خوجىنىڭ 7 ـ ئەۋلاد بۇشتى ئەفرىدۇننىڭ ئوغلى بولۇپ، گۇاڭشۇيىنىڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 1881 ـ يىلى) ئاتىسىنىڭ ۋاكالىتىگە ۋارىسلىق قىلغان.

بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ :

— كۈنچىققانبەگنىڭ ئىشى توغرۇلۇق كۆرۈشۈپ كېلەي ، دەپ كورلىغا بارسام ، سىلەرنى قارا شەھەرگە كەتتى دېدى . كەلگەندە كۆرۈشەرمەن دەپ قوشئېرىققا چىقىپ كېتىپتىمەن . ئالدىنقى كۈنى قايتىپ كېلىپ ھەزرەتلىرىمنىڭ بۇ تەرەپكە كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپلا قايتىپ كەلدىم . بۇ يەردىكىلەردىن ياخشى گەپ ئېلىپ كەلگەنلىكىڭلارنى بىلىپ بەك خۇش بولدۇم . بېگىمىز ئۈچۈن ، بىز ئۈچۈن كۆپ يول ماڭدىڭلار ، رەھمەت ، — دېدى ـ دە ، يانچۇقىدىن ئۈچ يامبۇ ، كىچىكرەك ئىككى زىخچە ئالتۇن چىقىرىپ ئىككى يامبۇ بىلەن بىر زىخچە ئالتۇننى خودانگىرۇغا ، يەنە بىر يامبۇ بىلەن زىخچە ئالتۇننى چاشقان بۇرۇنقا : «ئاز بولسىمۇ» دەپ تۇنقۇزۇپ قويدى .

ئۇلار «لوقما»نىڭ بۇنىڭدىن كۆپ بولۇشىنى كۈتكەن بولغىيدى ، ئىلاجسىز قولىغا تەگكىنىنى قوينىغا تىقتى ـ دە ، قورسىقىنى تويغۇزۇۋېلىپلا مېڭىپ كەتتى .

ئوماق نازارەتچى ئامبال بىلەن ئاشۇ ئىككىسىگە يېگۈزۈش ئۈچۈن كۈنچىققانبەگ تەييارلاپ بەرگەن ئەللىك قوي بىلەن يىگىرمە يەتتە تۈلكە تېرىسى ، يىگىرمە يەتتە مولۇن تېرىسىنى ئېلىپ ئوغلى توختاق بىلەن كورلىغا بارغانىدى . ئۇلارغا تىرىك مال ، قىممىتى تۆۋەن ، ھەجمى چوڭ تېرىدەك نەرسە بولمايتتى ، ئېرىغ مال كېرەك ئىدى . ئوماق ئۇ ئىككىسىنىڭ قاراشەھەرگە كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى . قوي ، تېرىلەرنى سېتىپ ، پۇلنى ئالتۇن ـ يامبۇغا ئايلاندۇرۇپ بولغۇچە ئۈچ كۈن ئۆتتى ، سۈرۈشتۈرۈۋىدى ، ئۇ ئىككىسىنىڭ قاراشەھەردىن كېلىپلا كورلىدا تۇرماي بۇ تەرەپكە كەتكەنلىكىنى ئېيتىشتى .

ئوماق ماڭىدىغان چاغدا ، قاسىم قاق ئۇنىڭغا :

— ئاش پىشىپ قالغاندەك قىلىدۇ . بۇلار لوقما يەپ ئۆگىنىپ قالدى . ئەھۋالغا قاراپ ئۇسارشىلەر ، قازاننىڭ تۈۋىدىمۇ ئاش قالسۇن ، دەپ ئوماقنى سەگەكلەشتۈرۈپ قويغانىدى .

ئوماقمۇ ئاردا مېڭىپ ، كىشىلەر بىلەن ئارىلىشىپ يۈرۈپ مۇئامىلە قىلىشنىڭ ، ئىش ھەل قىلىشنىڭ ئېپىنى ، پەمىنى خېلى بىلىۋالغاندى . قانداق ئەھۋالدا «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» قىلىشنىمۇ ئۆگىنىۋالغاندى ، ئۇ كېلىپ توختىكۆلدىن ھەممە ئەھۋالنى بىلدى ـ دە ، يانچۇقىغا ئاشۇنچىلىك ئالتۇن ـ يامبۇنى سېلىپ ، قالغىنىنى توختىكۆلگە بېرىپ قويۇپ ساتمىغا كىرگەندى . توختىكۆل بوغچىنى ئېچىپ :

— بۇ ئالتۇن ـ يامبۇلارنى ئوماق ھېلىقى ساچلىقلاردىن قىسىپ ئېلىپ قاپتۇ ، ئىگىسىنى تاپسۇن ، — دەپ كۇنچىقانبەگنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويدى .

كۇنچىقانبەگمۇ ، باشقىلارمۇ ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەي ئالتۇن ـ يامبۇغا ، ئاندىن : «بۇ نېمە ئىش ؟» دېگەندەك ئوماققا قارىدى . ئوماق كۇلۇپ كېتىپ بولغان جەريانىنى ، ئىشلەتكەن ئۇسۇلىنى سۆزلەپ بەردى . كۇنچىقانبەگ :

— قوشئېرىققا كېتىپتىمەن دېگىنىڭمۇ ئۇستىلىقىڭ ئىكەن ـ دە ، خودانگىرۇغا قىلغان گەپلىرىڭگە ھەيران قېلىۋىدىم . «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» سېلىپ ، گەپنى قانداق قىلىشنى مۇ ئۆگىنىۋاپسەن ـ ھە ، كېلىشتۇرۇۋەتكىنىڭنى ، — دېدى ـ دە ، كۇلۇپ كەتتى ، ئەتراپتا تۇرغانلارمۇ كۇلۇپ كېتىشتى .

بۇ كىشىلەر چاچنىڭ ، كۆچۈشنىڭ گېپىنى چىقماندىن بۇيان بۇنداق كۇلۇپ باقمىغاندى ، شۇڭا ئېچىلىپ ئوبدان كۇلۈۋېلىشتى ...

خودانگىرۇلار كېتىپ ئۇچ كۇندىن كېيىن ناسىربەگ ئاقساقال كۇزلەك ، چارا ، كۆنچى كەنت قاتارلىق يېقىن ئەتراپتىكى كەنت ـ مەھەللىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىدىن توققۇزنى باشلاپ كەلدى . بۇلار ، باشقا مەھەللىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ھەم پۇقرالاردىن چوڭ ياشلىقلار كۇنچىقانبەگنىڭ كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ھاردۇق سوراپ يوقلاپ كېلىشكەندى ، ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇرۇشتى . ناسىربەگ كۇنچىقانبەگ بىلەن قىزغىن

هال ـ ئەھۋاللىشىپ بولغاندىن كېيىن :
— بۇ چاچلىقلارنىڭ نېمە قىلغىنى ، بىز بىر يۇرتنىڭ ئادەم-لىرى تۇرساق ئابدال بېگى ، تىكەنلىك بېگى دەپ ئىككىگە ئايرىۋەت-كىنىنى دەيمىنا . ئاخلاپ سەتاقىپلا قالدىم . بۇ يەلجۇش ئوپقانلارنى ئاسىغداپ كەتكەنلىرىمىز ، — دېدى .
— مەنمۇ ، — دېدى چارىنىڭ ئاقساقلى ئالىباي ، — دەسلەپ ئاخلىغىنىمدا قۇلىقىمغا ئىشەنمەي : «نېمە دەۋاتىسەن ئاق-ساقال ؟ !» دەپ ناسىربەگكە قاراپ سەتاقىپ تۇرۇۋىلا كەتتىم .
— بۇمۇ بىر ھېسابتا ياخشى بوپتۇ ، قاراڭلار مېنىڭ تۇرقۇم-غا ، — دېدى كۇنچىققانبەگ ، — مېنىڭ ھازىرقى تۇرقۇم ، ھالىم مۇشۇ . ئۆزۇمنىڭ كېلەڭسىزلىشىپ كەتكىنىمگە پۇتۇمنىڭ سۇنۇپ قولتۇق تاياققا چۇشۇپ قالغىنىم ، ئۆيدىن نېرى بولالمىسام ، بەگ ، — كۇنچىققانبەگ ناسىربەگ ئاقساقالغا قارىدى ، — ئەمدى بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرى ساڭا قالىدىغان بولدى .
— مەن خۇش بولاي ، مېنى «بەگ» دېمىسەڭ ، — ناسىربەگ كۇنچىققانبەگكە قارىدى . ئۇنىڭ كۆزىدە لوپ كىشىلىرىدىكى تۇز لۇك ، ئاق كۆڭۈللۈك ، سەممىي ۋە راستچىللىق نۇرى پارلاپ تۇراتتى ، — سەن يەنىلا بىزنىڭ مۇشۇ لوپ — چوڭ يۇرتىمىزنىڭ بېگى . مەن بايا دېدىمغۇ ، بۇ ئاشۇ چاچلىق مانجۇلارنىڭ بىزنى سوراشتىكى كۇسساتلىقى[1] بولمامدۇ . سەن مېنى ئىلگىرىكىدەك ناسىربەگ ئاقساقال دەۋەرگىن ، — دېدى .
«ناسىربەگ» ئۇنىڭ ئىسمى ، ئاتىسى ئۇنىڭغا ناسىر دەپ ئىسىم قويغانىدى . ئاتا ـ ئانىسى ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئۇنى ئەركىلىتىپ ، «ناسىربەگ» دەپ يۇرۇپ ، ئاخىرى ئۇنىڭ ئىسمى ناسىربەگ بولۇپ قالغانىدى . ئۇ كۇنچىققانبەگدىن توققۇز ياش چوڭ بولۇپ ، يىگىرمە نەچچە يىلدىن بۇيان تىكەنلىكنىڭ ئاقساقلى بو-لۇپ كېلىۋاتاتتى . تىكەنلىك لوپ بويىچە ئەڭ چوڭ يۇرت : ناسىر-بەگ كۇنچىققانبەگكە ئوخشاش يۇرت سۆيەر ، ئەل سۆيەر بولغاچقا ، ئۇنىڭمۇ يۇرت ئىچىدىكى يۇز ـ ئابرۇيى يۇقىرى ئىدى . كۇنچىققان-

① كۇسسات — ھارامزادىلىك ، ئۇستاتلىق ، كاززاپ .

بەگ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئاكىسىدەك كۆرۈپ چوڭ بىلەتتى ، ھۆرمەتلەيتتى ، شۇڭا ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالغان بولۇپ قالماي ، دەپ تىكەنلىككە تولا كەلمەيتتى . كۇزلەك ، چارا تەرەپلەرگە ئۆتمەكچى بولسا ، تىكەنلىكتە ئۇزاق تۇرمايلا ئۆتۈپ كېتەتتى . يۇرت ئىشلىرىنىڭ قانداقلىقىنى ناسىربەگدىن سوراپ يۇرمەيتتى .

— ھە ، بەگ ، ئەمدى قانداق قىلاي دەۋاتىسەن ؟ — ناسىربەگ سورىدى .

— سوراش كېتەمدۇ ، ئەمدى بۇ يەر سېنىڭ تەۋەڭدە ، ئابدالغا ، كۆللىرىمىز بويىغا كېتىمىز ، — دېدى كۇنچىقانبەگ .

— قاچان يولغا چىقماقچى ؟

— قاچان بولسا بولىۋېرىدۇ . تەييارلىقىمىز پۈتسىلا يولغا چىقىمىز .

— ئېنىق بىر كۇننى دەپ بەر ، بىز كېلىپ ئابدالغىچە ئاپىرىپ قويىمىز .

— ئېنىق كۇننى دېمىسەكمۇ كۇزلەك ، تىكەنلىكتىن ئۆتىمىزغۇ .

— شۇنداق بولسىمۇ ، ئېنىق كۇنىنى بىلگىنىمىز ياخشى ئەمەسمۇ .

— ئۇنداق بولسا بالىلار بىلەن ، يەنە باشقىلار بىلەن كېڭىشىپ ئاندىن سىرتىغ بېرەيلى .

ئۇلار شۇنداق پىكىرگە كېلىشتى . چۈشلۈك تاماقنى بىللە ئولتۇرۇپ يېيىشىپ بولۇپ ، ناسىربەگ ۋە باشقا ئاقساقاللار مەھەللىلىرىگە يۇرۇپ كېتىشتى .

كۇنچىقانبەگ كېلىشتە قانداق جىم - جىم كەلگەن بولسا ، كېتىشتىمۇ باشقىلارنى ئاۋارە قىلماي شۇنداق جىممىدىلا كېتىش خىيالى بار ئىدى . «ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇنداق قىلغىلى بولمايدىغان ئوخشايدۇ ، قېيىدىغاندەك تۇيۇلۇپ قالىدىغانمۇ ئوخشايدۇ ، ئوماققىمۇ دېمەي كېتەلمەمەن ... » كۇنچىقانبەگ شۇلارنى ئويلىدى .

بەشىنچى باب

قۇملۇقتا ئىز قىدىرىش

«تارىم ۋادىسى — دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تەكلىماكاندا يوقالغان . ئەنە شۇ ئاچقۇچ تېپىلسا ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلغۇسى .»[1]

— مورگان .

ئېرور پايدىسىز كۆز ، كۆڭۈل بولمىسا ،
كۆڭۈل پايدىسىزدۇر ئەقىل بولمىسا .

— يۈسۈپ خاس هاجىپ

1

ئوماق ئەمدى «ئۇھ» دەپ مەھەممەت مەرگەن ئاغا ئېيتىپ بەرگەن ماقاتلىققا كۆڭۈل بۆلۈشكە ۋاقىت چىقىرالايدىغان بولدى .

ئالتە يىلنىڭ ئالدىدا ئوماق چارىدىكى ئەزىمباقىنىڭ ئۆيىدىن قايتىپ كېلىپلا ئۇدۇل مەھەممەت ئاغىنىڭ ئۆيىگە كىردى . خۇددى ئوماقنىڭ يولىغا تەقەززا بولۇپ تۇرغاندەك مەھەممەت ئاغا ئىشىككە قاراپ ياتاتتى . ئوماق مەھەممەت ئاغىنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ

---

① بۇ ئىپلوگ جياڭ خۇڭنىڭ «ئېدىن ،نى ئىزدەش» دېگەن ماقالىسى («شىنجاڭ ياشلىرى» نىڭ 2005 - يىلى 7 - سانى)دا بېسىلغان بولۇپ ، ئەينەن ئېلىندى — ئا .

سۇپىنىڭ لېۋىده پۇتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇردى . ئۆيده ئايتۇران مومايدىن باشقا ئايقۇت ، ئۆرده‌ك بار ئىدى .

— قانداقراق تۇرسه‌ن ، ئاغا ؟

— كۆروپ تۇروپسه‌ن ، ئالىباي ئۇنداق ئالدىرىتىپ نېمىگه چاقىرتىپتىكه‌ن ؟ — مه‌هه‌مه‌ت ئاغا ئېغىر دەم سىقما كېسىلى بار ئاده‌مده‌ك گه‌پنى ئۇزۇپ - ئۇزۇپ قىلاتتى .

— ئه‌زىمباقمىنىڭ پۇتىنى يولۋاس چاينىۋېتىپتىكه‌ن...

— نېمه ؟ ! قانداقراقكه‌ن ؟

ئوماق جاۋاب ئورنىغا بېشىنى چايقاپ قويۇپ :

— مېنى چاقىرتىپتىكه‌نسه‌ن ، ئالدىراپ قايتىپ كه‌لدىم ، — دېدى ئوماق .

— ساڭا دەپ بېرىدىغان بىر ئىش بار ، دېمه‌ي ئۆزۈم بىله‌ن بىللە ئېلىپ كه‌تسەم بولمىغۇده‌ك ، — مه‌هه‌مه‌ت ئاغا ئۇسسۇزلۇق قاچىسىغا قارىدى . ئوماق بىله‌ن ئايتۇران موماي ئۇنى ته‌سته يۆله‌ش-تۇرۇپ بېشىنى ئېگىز قىلىپ تۇتۇپ تۇردى . ئۆرده‌ك ياغاچ چۆ-چه‌كنى ئېلىپ كېلىپ ئۇسالىقتىن ئىككى يۇتۇم ئىچۇردى ، ئاندىن بېشىغا په‌ر ته‌كىيه - ياستۇقتىن ئىككىنى قويۇپ ياتقۇزۇپ قويدى ، — قۇمده‌ريا بىله‌ن قاراداينىڭ كۇنچىقىش ته‌رىپىدىكى بىر يېرىدىن يېڭىسۇلۇق بىر ئوۋچى بىله‌ن ئارغانغا بارماقچى بولۇپ ، قۇملۇقنى كېسىپ مېڭىپ باقايلى دېيىشىپ قاراملىق قىپتۇق ، ئانچه ماڭمايلا قاتتىق شامالدا قالدۇق ، سه‌تاقىپ كېتىپ كه‌لگه‌ن ته‌رىپىمىزنىمۇ بىله‌لمىدۇق . ئېتىمىزنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇدىن چىڭ تۇتۇۋېلىپ بېشىمىزنى ئېچىمىزگه تىقىۋېلىپ مېڭىۋه‌ردۇق . شامالىنىڭ جايدىن ئۆتۇپ قالغان ئوخشايمىز ، ئۇزاق ئۆتمه‌ي شامال توختىدى ، ئه‌مما نه‌گه كېلىپ قالغىنىمىزنى ، كه‌لگه‌ن يېرىمىز قايسى ته‌ره‌پته ، ئارغان قايسى ته‌ره‌پته ، بىلمه‌يلا قالدۇق ، چىققان جايىمىز ، ماڭغان ئارىلىقىمىزنى چامىلاپ بېقىپ ، سايىمىزغا قاراپ ، ئارغان ته‌ره‌پنى قارىسىغا قارىلاپ ماڭدۇق . بىر كىچىك كونا قۇرۇق ئېقىنىنىڭ بويىدا يه‌ردىن لاشكىده‌ك چوقچىيىپ چىقىپ

تۇرغان ، بەزىلىرى ئادەمنىڭ بېلىدىن چوڭ ، ئەڭ كىچىكلىرى ئادەمنىڭ يوتىسىچىلىك ، بەزىسى يۇمىلاق ، بەزىسى تۆت چاسا ، بەزىسى ئېگىز ، بەزىسى پەس نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆردۇق . بىز تاجىپەت بولۇپ ئارىلاپ باقساق ، ئۇ بىر ماقاتلىق ئىكەن...

— نېمە ؟ ! ماقاتلىق دېدىڭما ، قۇملۇق ئارىسىدا ؟ !

ئوماق شۇئان بىر يىللىرى سىڭىر تېغىدىن قايتىپ كېلىۋې-تىپ قاقشاللىق ئەتراپىدىكى تۆپىلىكتە كۆرگەن ماقاتلىقنى ، نۇر-غۇن ياغاچلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى . ئۇ تېمەنپۇنىڭ سەل تۆۋەن تەرىپىدە ئىدى . مەھەممەت ئاغىنىڭ ئېيتقىنى بولسا ، قۇمكۆل[1] ئەتراپىدەك قىلاتتى ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقى خېلى يىراق .

— كېيىن ئۇ تەرەپكە باردىڭمۇ ؟

— بارمىدىم ، ئادەمسىز ، دەل ـ دەرەخ تۇگۈل بىرەر تۇپ قاغدانمۇ يوق ئۇنداق چۆل قۇملۇققا كىم بارىدۇ . ئۇنتۇپلا كەتكەنىدىم ، — مەھەممەت ئاغىنىڭ ئاغزى قۇرۇپ كەتكەندەك بولۇپ گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئاران دېيەلىدى ، ئوماق ئۇنىڭ بېشىنى يۆلەپ تۇرۇپ ئۇسسۇزلۇقتىن ئازراق ئىچۈرۈپ قويۇپ ، بوۋاينى ياتقۇزۇپ قويماي ، يېرىم ئولتۇرغۇزغان ھالەتتە يۆلەپ ئولتۇردى . بوۋاي كۆكسىنى تولدۇرۇپ بىر نەپەسلىنىۋېلىپ ، گېپىنى يەنە داۋاملاشتۇردى ، — سېنىڭ يەر ئاستىدىن چىققان ھېلىقى كەتمەنگە قاراپ ئۇغۇش بوۋىلار ، ئۇلارنىڭ ئىزلىرى ، قاقشاللىق ئەتراپىدا كۆرگەن ماقاتلىق ، چەپەر ئېيتقان ماقاتلىق ، ئاندىن قالاچ قاناقانىڭ شۇنىڭغا ئوخشاش گەپلىرىنى دەپ كېلىپ ، «قالاچ قاناقا ئۇغۇش بوۋىلار ئىزى دەپ شۇلارنى دەمدىكىن» دېگەن گېپىڭ ئېسىمگە كېلىپ قالدى . قارىسام ئەھۋالىم ناچارلىشىپ كېتىۋاتىدۇ ، — بوۋاي يەنە ئازراق توختىۋالدى ، گېپىمۇ پەسلەپ كېتىۋاتاتتى ، — ئۇ ماقاتلىقنى كۆرگىنىم ئۆزۈم بىلەن كەتمىسۇن ، ئوماق ئاڭلاپ قالسۇن دەپ سېنى چاقىرتقانىدىم ، — دېدى مەھەممەت ئاغا .

---

① قۇمكۆل — «قۇمدەريانىڭ تۆۋەن قاسىمقىدا چوڭ ـ كىچىك نۇرغۇن كۆل بولۇپ ، بۇلار ئومۇملاشتۇرۇپ قۇمكۆل» دەپ ئاتالغان .

بوۋاي گېپىنى دەپ بولۇپلا جىم بولدى . ئوماق ئۇسسۇزلۇق ئىچۈرمەكچى بولۇپ قاچىنى ئاغزىنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ كالپۇكىغا تەككۈزۈپ باقتى ، ئاغزىنى ئاچمىدى ، ئەمما ئوماققا قاراپ تۇرغان كۆزى گۇناسىز بولسىمۇ ، شۇ گۇناسىز كۆزىنىڭ ئىچكىرى بىر يېرىدە ئوماقلاردىن مەمنۇنلۇقىنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل نۇر چاقناۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى . ئوماق ئۆرەككە :

— چىقىپ تۇردۇشقا ئېيىت ، چوڭلاردىن ئۇچ ـ تۆتنى باشلاپ كىرسۇن ، — دېدى .

ئۆرەك چىقىپ كېتىپ هايالشماي ئۆيگە قېرىلاردىن بەشنى كىردى . بەزىلىرى سۇپىغا چىقىپ ، بەزىلىرى سۇپىغا يېقىن كېلىپ مەھەممەت ئاغىغا قاراشتى ، هال سوراشتى . بوۋاينىڭ كۆزى يېرىم ئوچۇق ، ئەمما ئېپادىسىز ئىدى ، بۇغدىيىكى ئىككى قېتىم مىدىرلاپ قالدى . پالتۇكتا تۇرغان ئايتۇران مومای بىلەن ئايقۇت ئالىقىندا ئاغزىنى ئېتىۋېلىپ بۇقۇلداپ يىغلىماقتا ئىدى...

مەھەممەت ئاغا ئېيتقان ماقاتلىق توغرىسىدىكى گەپلەر ئوماقنىڭ كاللىسىدىن زادى نېرى بولمىدى . ئەزىمباقنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ، توختاق ، ئۆرەكنى ئېلىپ شۇ تەرەپكە بېرىپ مەھەممەت ئاغا ئېيتقان ماقاتلىقنى ئىزدەپ كۆرمەكچى بولغانىدى .. ئەمما ، نېمە ئۈچۈن ئىزدەيدىغانلىقىنى ، تاپسا قانداق قىلىدىغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى ، بۇ پەقەت قالاچ قاناقانىڭ گەپلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇنىڭدا پەيدا بولغان بىر خىل قىزىقىش ئىدى . ئەمما «ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىگە ئۇزۇلمەي كېلىۋاتقان كىشىلەرنى لايقىدا ئورۇنلاشتۇرۇش ، تۆمۈرنىڭ تويىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئىشلار ، بولۇپمۇ كۈنچىقانبەگنى چاچ قويۇشتىن خالاس قىلىش ئۈچۈن لوپ — كورلا — قارا شەھەر ئارىلىقىدىكى قاتراشلار ئۇنىڭ ئويلىغانلىرىنى قىلىشىغا پۇرسەت بەرمىگەنىدى .

ئوماق يېقىندىن بۇيان كۆزى كۆرگەن ، قۇلىقى ئاڭلىغان ماقاتلىقلار ، تۇر مۇنارىدەك تىك دۆڭلەر ، قاقشاللىقتىكىدەك كولىسا كېسەك چىقىدىغان دۆڭلۈكلەر ، كۆلشەھەرىدىكى ئۆي خارابە-

سىگە ئوخشايدىغان قالدۇق توپا تاملار ، چېچىلىپ ۋە يەردىن چوق-
چىيىپ چىقىپ تۇرغان ھەر خىل شەكىلدىكى ياغاچلار . بىر چاغ-
لاردا كورلىدا مەدىل ئاسقالىنىڭ ئۆيىدە كۆرگەن ، يەتتىنچى بوۋام-
دىن قالغان دېگەن پالتىنىڭ ئۇستىدىكى خەتكە ئوخشاش بىرنېمە-
لەر چېكىلگەن تاختاي ، سىكىر تېغىدىكى قاراڭغۇ جىلغىدا كۆر-
گەن قىيا تاشلاردىكى ھەر خىل ھايۋان ، ئادەمنىڭ سۈرەتلىرى
توغرىسىدا كۆپ ئويلىنىدىغان بولۇپ قالدى . بۇنىڭغا ئۇنىڭ بىر
چۇشى سەۋەبچى بولدى .

ئوماق يېقىندا بىر چۇش كۆردى . چۇشىدە ئۇ ھېلىقى قاراڭغۇ
جىلغىغا بارغانىدى ، يېنىدا مەھەللىداشلىرىدىنمۇ بىرنەچچىسى بار
ئىدى . ئۇلار تاغ ئىچىدە يىرىم كۈن قاتتىدى ، ھېلى تاغ ئۇستىگە
چىقتى ، چۇشتى ، ماراپ يېتىپ باقتى ، لېكىن چۇشكىچە توشقان
چاغلىقمۇ بىر نەرسە يولۇقمىدى . بۇلار ئوۋغا ناھايىتى چوڭ ئۇمىد
بىلەن ئاتلانغانىدى . ئۇلار بۇگۈنكى ئوۋچىلىقىدىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ
تۇرغاندا ، جىلغىنىڭ نېرىقى قاپتىلىدا ئۇلار ئۆمرىدە كۆرۈپ باقمە-
غان ھەم ئاڭلاپ باقمىغان غەلىتە بىر ھايۋان پەيدا بولۇپ قالدى .

— قايسىلار بىلىسىلەر ، ئاۋۇ قانداق ھايۋان ؟ — ئوماق
ھەمراھلىرىدىن سورىدى .

— تاغ تېكىسىمىكىن دېسەم ، تۇلكىنىڭكىدەك قۇيرۇقى
تۇرىدۇ .

— پۇتىغا قاراڭلار ، توڭگۇزنىڭكىدەك دېگەك تۇرىدۇ .

— بېشى تاغ تېكىسىنىڭكىگە ئوخشىغان بىلەن تۇمشۇقى ئىت-
نىڭكىگە ئوخشايدىكەن...

ئۇلار ئۇ ھايۋاننى ھېچنېمىگە ئوخشىتالماي ، ئەمدى ئۇنى
ئوۋلايمىزمۇ ، ئوۋلىمايمىزمۇ ؟ دېگەن مەسىلىدە تالىشىپ قالدى .

— بۇگۈن ھېچنېمە ئوۋلىيالمىدۇق ، ھەرقايسىمىز ئۆزىمىز-
نى سىناپ بېقىش ئۈچۈن ئېتىپ باقايلى ، — دېدى بىرسى .

— ئوۋلىغىنىمىز بىلەن ئۇنى يېگىلى بولامدۇ ؟ — دەپ سورە-
دى بىرى .

— يېگىلى بولسۇن ـ بولمىسۇن ، بۇگۈن بىزگە ئۇچرىغىنى شۇ بولغاندىكىن ، ئوۋلاپ باقمايمىزمۇ ، — دېدى يەنە بىرى .

«ئوۋلاپ باقمايمىزمۇ» دېگۈچىلەر كۆپ بولدى . شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسىسى ئۆزى تاللىغان يەر بىلەن گاھ ئېڭىشىپ ، گاھ ئۆرە مېڭىپ ، يەنە گاھىدا ئۆمىلەپ ھېلىقى مەخلۇققا يېقىنلاشماقچى بولۇشتى . بىردىنلا ھېلىقى مەخلۇق ھەربىر مۇڭگۈزى توققۇز شاخلىق يوغان ، سېمىز بۇغىغا ئايلاندى ـ دە ، تۆت تاقلاپ تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىپ : «قېنى سىلەر ؟» دېگەندەك قىلىپ ، جىلغىنىڭ ئوۋچىلار تۇرغان تەرەپكە قاراپ تۇردى .

ھېچ نەرسىگە ئوخشىمايدىغان ھېلىقى مەخلۇقنىڭ بىردىنلا بۇغىغا ئايلىنىپ قالغىنىغا ئوۋچىلارنىڭ ھەممىسى ھەيران قېلىشتى .

— ئۇ كۆزىمىزگە ھېلىقىدەك نەرسە بولۇپ كۆرۈنگىنى بىلەن ئەسلىدە ئۇ بۇغا ئىكەن ئەمەسمۇ ، قانداق ، ئوۋلايمىزمۇ ؟ — ئوماق ھەمراھلىرىدىن سورىدى .

— ئوۋلىمامدىغان ، ئوۋلايمىز ، قاراڭلار ، يوغان بۇقىدەك تۇرغىنىنى ، — دېدى بىرى . باشقىلار ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى .

ئوماقمۇ ئىچىدە : «ئوۋلىۋالغان بولساق قانداق ياخشىدى — ھە» دەپ ئويلايتتى .

بۇغا مىلتىق ئوقى يەتمىگۈدەك يەردە ئىدى . ئوۋچىلار چاتقالـلارنى ئارىلاپ يۇقىرى ئۆرلەشكە باشلىدى . بۇلار بۇغىغا ئوق يەتكۈدەك يەرگە كەلگەندە ، بۇغا تاغنىڭ نېرىقى قاپتىلىغا چۈشۈپ كەتكەندەك قىلدى ، لېكىن مۇڭگۈزىنىڭ ئۇچى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . بۇلار تىرمىشىپ يۈرۈپ تاغ ئۈستىگە چىققاندا ، بۇغا قاپتالىنىڭ يېرىمىغا بېرىپ ، بىر يوغان قورام تاشنىڭ تۈۋىدە ھېچقانداق خەۋپ سەزمىگەندەك ئوتلاپ تۇراتتى . ئوماقلار ئۆمىلەپ يۈرۈپ بۇغىغا يېقىنلاشتى . ئوماق بىر ئەپلىك جايىنى تېپىپ مىلتىقىنىڭ پۇتىنى يەرگە ئوبدان قويۇۋالدى ، قارىغا ئېلىپ تەڭكىنى باساي دېگەندە ، بۇغا قورام تاشنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كەتتى . ئوماقلار قورام تاشقا

يېقىنلىشىش ـ يېقىنلاشماسلىق ياكى كۆتۈپ تۇرۇشنى مەسلىھەت-
لىشىۋاتقاندا «غۇر» قىلىپ يېنىك بىر شامال كەلگەندەك بولۇپ ،
ئۇلارنى ئۇيقۇسىزلىقتىن كۆزلىرى يۇمۇلۇۋاتقاندەك خارامۇشلاندۇ-
رۇپ قويدى . بۇ ھالەت كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچىلىك ئارىلىقتا
شۇنداق تېز ئۆتۈپ كەتتى . ئوماقلارنىڭ كۆز ئالدىدا شۇنداق بىر
مەنزىرە كۆرۈندىكى ، قورام تاشنىڭ كەينىدىن قالاچ قاناقا چىقىپ
كەلدى . ئوماق كۆزىگە ئىشەنمەيلا قالدى .

— ۋۇي ، قالاچ قاناقامۇسىز ، نەدىن كېلىۋاتىسىز ؟ — ئوماق
ئىتتىك قاناقانىڭ ئالدىغا بېرىپ سالام بەرگەندىن كېيىن سورىدى .

باشقا ئوۋچىلار قالاچ قاناقانىڭ ئىسمىنى ئاڭلىغان ، ئەمما
كۆرمىگەنىدى . ئوماقنىڭ : «قالاچ قاناقا» دېگىنىنى ئاڭلاپ ، ئۇ-
لارمۇ دەرھال ئالدىغا بېرىپ سالام بەردى .

— ھە ، ئوماق ، ئوۋغا چىققانمىدىڭلار ، نېمە ئوۋلىدىڭلار ؟

ئوماق بايا چېلىقتۇرغان ھېلىقى غەلىتە مەخلۇقنى ئوۋلايلى
دېگەندە بۇغىغا ئايلىنىپ قېچىپ كېتىپ ، قورام تاشنىڭ كەينىگە
ئۆتۈپلا يوقاپ كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى .

— تۇڭگۇزغىمۇ ، تۇلكىگىمۇ ئوخشىمايدىكەن ، ئۇ مەخلۇقنى
ئوۋلاپ نېمە قىلاتتىڭلار ؟

— ھېچنېمە ئوۋلىيالمىغاندىكىن شۇنى بولسىمۇ ئوۋلاپ ،
كۆزىمىزنىڭ ، قولىمىزنىڭ قىچقىنى بېسىۋالايلى ، دېيىشكە-
نىدۇق .

— مانا ، — قالاچ قاناقا بېشىنى ئىككى يانغا ئىرغىتتى ، —
بىز ئۆمرىمىزنى سىلەر ئاشۇ غەلىتە مەخلۇقنى ئوۋلىماقچى بولغاد-
دەك مەقسەت ، نىشانسىز ئۆتكۈزۈۋاتىمىز . ئالتىڭلار بىر مەخلۇق
كەينىدىن چېپىپسىلەر ، ئەمما تۇتقاندىن كېيىن قانداق قىلىشنى
بىلمەيدىكەنسىلەر . بىزنىڭ ئۇغۇش بوۋىلىرىمىز بۇنداق ياشىماپتە-
كەن ، مەقسەتلىك ، مەنىلىك ياشاپتىكەن .

— ئۇلار نەدە ياشاپتىكەن ، ئۇلار مۇشۇ ئەتراپتا ياشىغان
بولسا ، ئۇلاردىن بىزگە نېمە قاپتىكەن ، قالغان ئۇ نەرسىلەر نەدە ؟

— بۇ توغرىدا مەن كۆنچىققانىبەگكە ھەممىنى دەپ بەرگەن ، شۇنىڭدىن سورا .

— ئۇنىڭ ئۇغۇش - بوۋىلىرىنىڭ ئەسلىي يۇرتى كۆلشەھىرى ئىكەنىدۇققۇ .

— كۆلشەھىرى سىنىڭ ئۇغۇش بوۋىلىرىڭىمۇ ، سىنىڭمۇ ئانا يۇرتۇڭ بولىدۇ . ئۇلار كىيىن ھەر خىل ئاپەت سەۋەبىدىن مۇشۇ قۇملۇقنىڭ ھەممە يېرىگە تارقىلىپ كېتىپتىكەن . سەن ھېچنېمە ھېسابلانمايدىغان ھېلىقىدەك مەخلۇقنى قوغلىشىپ يۈرگەندىن ، ئۇغۇش - بوۋىلىرىڭىنىڭ ياشىغان جايلىرىنى ، يانقان ماقاتلىرىنى تاپساڭچۇ .

— ئۇلار نەدە يېتىپتىكەن ، ئۇنى نەدىن تاپىمەن ؟

— قاقشاللىق ئەتراپىدىكى ماقاتلىقتا يانقاندۇ ياكى مەھەممەت مەرگەن ساڭا دەپ بەرگەن ماقاتلىقتا يانقاندۇ . ئۇلارنىڭ يانقان يېرى ئىزى بولمامدۇ ؟

— مەھەممەت ئاغا مۇنداقلا دەپ بەردى . ئۇ ماقاتلىقنىڭ زادى ەدىلكىنى ئۇمۇ ئېنىق بىلمەيدىكەن .

— ئۇ بىلمىسە ، ئاڭلىغاندىكىن سەن تاپمامسەن ، ئىزدەپ باق ، تاپالمىساڭ ئاڭلىغىنىڭ بويىچە باللىرىڭغا دەپ بەرسەڭ ، ئۇلار ئىزدەپ باقار . گەپنى قىسقارتسام ، ئۇغۇش بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىزلىرى ، بىزگە قالدۇرغان نەرسىلىرى سەن - بىز دەسسەپ تۇرغان مۇشۇ قۇملۇققا كۆمۈلۈپ كېتىپتىكەن . بۇ يەردە بولمىسا ، ئۇ يەردە . ئۇ ئىزلار ھامان تېپىلىدۇ ، ئېچىلىدۇ...

قالاچ قاناقانىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپلا دەسلەپ بايقىدەك يېنىك شامال چىقتى ، ئارقىدىنلا چاقماق چېقىپ ، گۇلدۇر - قاراسلاپ ھاۋا گۇلدۇرلەپ ، پەر - جاھان قاتتىق سىلكىنىپ كەتتى . ئوماق بۇ سىلكىنىشتە ئىككى يانغا ئىرغاڭلاپ كېتىپ ، «ۋاي» دەپ بىر توۋلىدى - دە ، ئۆز ئاۋازىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتتى .

ئوماق ئوغۇللىرى بىلەن بىللە نەرسە - كېرەكلەرنى ئات ، تۆگىلەرگە ئارتىۋاتاتتى . ئايقۇت بىلەن ئىككى كېلىنى — ئايسۇلۇ بىلەن ئايبەختەملەرمۇ پۇت - قوللىرىنى تەڭ ئىشقا سېلىپ ياردەملەشمەكتە ئىدى .

— ھە ، قۇدا ، سەپەر يىراقتا ئوخشىمامدۇ ، نەگە ؟ — تۇر-دۇش سورىدى .

ئۇ ئەتىگەندە بىر ئىش بىلەن مەھەللىنىڭ ئاياغ تەرىپىگە ماڭغانىدى . ئوماقلارنىڭ ئات - تۆگىلەرگە ئائىلە بويىچە يۈك ئارتىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئۇلارنىڭ يېنىغا كەلگەنىدى . ئوماق بۇ قېتىمقى سەپەر تەييارلىقىنى داۋراڭ قىلماي جىم - جىملا قىلغانىدى .

— قۇمكۆل تەرەپكە بېرىپ كېلەيمىكىن ، دەيمەن .

— قۇمكۆلگە ؟ ! مەن قارىسامۇ ئوۋغا چىقىدىغاندەك قىلمايسىلەر ، نېمىشقا بارىسىلەر ئۇ تەرەپكە ؟

— مەھەممەت ئاغىنىڭ شۇ تەرەپتە ماقاتلىق كۆردۈم ، دېگىنى بىلىسەن .

— كۆرسەمۇ كۆرگەندۇ ، ئۇ ماقاتلىقتا سېنىڭ نېمە ئىشىڭ . ئاڭلىسام ئاتاڭنىڭ ماقاتى چاردا ئىكەنغۇ ، ماقات كۆرگۈڭ كەلسە ئاتاڭنىڭ ماقاتىنى كۆرۈپ كەلسەڭ بولمىدىمۇ .

ئوماق بۇ گەپكە نېمە دېيەلەيدۇ ، دېمىسىمۇ ئۇ ماقاتلىقنى نېمىشقا كۆرىدىغانلىقىنى ، كۆرگەندىن كېيىن قانداق قىلىدىغانلىقىنى ئۇ ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ ئەمەسمۇ . لېكىن ، ئوماقنى قىزىقتۇرۇپ ۋە ئويلاندۇرۇپ قويۇۋاتقان نەرسە ، ئۇ ماقاتلىقلار ئادەمسىز دەشت قۇملۇقتا قانداق پەيدا بولۇپ قالدى ، ئۇ قايسى زاماندىكى قايسى كىشىلەرنىڭ ماقاتلىقى ، چەپەر ئېيتقاندەك ، ئۇ يەردىكى ماقاتلىق شامالدا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتسە ، ھېچنېمە يوق يەنە بىر يەردىكى

قۇملۇقتا ماقاتلىق ، نۇرغۇن ياغاچلار پەيدا بولۇپ قالمدىكەن . قالاچ قاناقا دائىم دەيدىغان قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن ئۇغۇش بوۋدەلارنىڭ ئىزلىرى شۇنداق ئىزمىكسىن .

ئوماق قۇدىسىغا : «كۆڭلۈم شۇ تەرەپلەرنى تارتىپ قالدى» دەپ قويۇپ ئۆز ئىشى بىلەن بولمۇەردى . تۇردۇش قىلماقچى بولغان ئىشىنى كېيىنگە قالدۇرۇپ ، ئوماقنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملەشتى . بۇ قېتىمقى سەپەر ئىككى دەريا ئوتتۇرىسىدىكى قۇملۇق بولۇپ ، نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى ئۇ يەردە تارماق ئېقىنلار ، چوڭ ـ كىچىك كۆللەر كۆپ ئىدى . تارىم دەريا سى ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتىپ تۆۋەن تەرەپ بىلەن ئاقىدىغان بولغاندىن كېيىن ، تارماق ئېقىنلارمۇ ، كۆللەرمۇ قۇرۇپ كېتىپ ، ئېقىن ، كۆل بويلىرىدىكى ئادەملەرمۇ تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەن . ئوماق ۋاقىت جەھەتتە كەچ كۈزگە يېقىن مەزگىلنى تاللىدى ، بۇ چاغدا قۇملۇقنىڭ ئادەم بىلەن ھايۋاننى چاڭقىتىپ قىينىغۇدەك ئىسسىق قالمايدۇ . سەپەرچىلەر ئۇچۇن قۇملۇق چۆلىنىڭ ئەڭ قورقۇنچلۇقى سۇسىز قېلىش . ئوماق مەخسۇس تەييارلانغان ئۇسسۇزلۇقنى ، يەمەكلىكنى بىر يېرىم ھەپتىگە ئازادە يەتكۇدەك پىلانلىۋالدى . بارماقچى بولغان قۇملۇقتا خامنى پىشۇرۇپ يېيىشكە ئوت قالايدىغان ئوتۇن تۆگۈل چىش كوچىلىغۇچى چاغلىق ياغاچ يوق . شۇڭا بىر كىچىك ساندۇقتا پوستلاق قۇيمىسى ، بىر خالتا جىگدە تېرىپى ئارىلاشتۇرۇلغان ئۇجۇل تالقىنى ، بىر خالتا قاق بېلىق گۆشى تالقىنى ، بىر قاچىلىق بۇلماق قاتمىسى تەييارلىدى . قازانىنىڭ كىچىكى بولمىغاچقا ، ئىككى كىشىلىك تاۋاق[1] ئېلىۋالدى .

— بالىلاردىن قايسىسىنى بىللە ئاپىراي دەيسەن ؟ — تۇردۇش سورىدى .

— بۇ قېتىمقى سەپەر قۇملۇق ئىچىدە بولىدۇ ، ئارىلىقتا ياكى ئەتراپتا ئادەم يوق . كۈزدە قۇملۇقنىڭ ئىسسىق بولمىغان بىلەن

---

① تاۋاق — ياغاچ چۆچەك .

شامال ، بۇرىنى ، مەڭلىسەسى بولىدۇ ، بىرەر غاقا[1] بولمايدۇ دېگىلى بولامدۇ . بۇنداق سەپەرگە توختال ئادەم بولمىسا بولمايدۇ . ئۆردەك سەل كىچىكلىك قىلىدۇ ، ئايبەختەمنىڭ ئاي ـ كۈنى يېقىنلىشىپ قالدى ، تۆمۈر يېنىدا بولمىسا بولمايدۇ . توختاقنى ئېلىپ بارىمەن ، سەپەرگە ئۇ خېلى پىشتى...

بىر تۆگىگە يېمەكلىك ، يەنە بىر تۆگىگە مەخسۇس تەييارلانغان ئۈچ تۇلۇم ئۇسسۇزلۇق ، ئاندىن يەنە ھەربىرىگە ئۈچ تۇلۇمدىن ئۈچ تۆگىگە توققۇز تۇلۇم ئادەتتىكى سۇ ئارتىپ ، بەش تۆگە ، ئىككى ئاتلىق كارۋان بولۇپ سەپەرگە ئاتلىناي دەپ تۇرغاندا ، ناسىربەگ بىرقانچە كىشى بىلەن كېلىپ قالدى . ئۇلار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئوماق بىلەن كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن ، ناسىربەگ :

— ۋۇي ، ئوماق ، تەييارلىق ئېغىرغۇ ، يول يىراققا ئوخشىمامدۇ ، نەگە ؟ — دەپ سورىدى .

— بەك يىراققىمۇ ئەمەس ، قۇمدەريا بىلەن ئارغان ئارىلىقىدىكى قۇملۇققا .

— نېمە ، نېمە ؟ ! ئۇ يەردە بىر ئىش بوپتىكەنما ؟

— ھېچ ئىشقۇ بولمىدى ، ئۇ يەردە بىر ماقاتلىق بار ئىكەن ، دەپ ئاڭلىدىم ، ئۇ زادى قانداق ماقاتلىق ، كۆرۈپ كېلەي دەيمىنا :

— ئۇ يەرنىڭ قانداق يەر ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن ؟

— ياق ، بىلمەيمەن .

— ئۇ يەرنىڭ نامىچۇ «بارسا كەلمەس» ، بېرىپ قالغان ئادەم كېلەلمەيدىكەن .

— كىم بېرىپ كېلەلمەپتىكەن ؟

— شۇنداق دەپ ئاڭلىدۇق ، ئۇ يەرگە بېرىپ باققان ئادەم يوق .

— ئوتتۇز نەچچە يىل ئىلگىرى مەھەممەت مەرگەن ئاغا يېڭىسۇلۇق بىر ئوۋچى بىلەن قۇمدەريادىن يېڭىسۇغا بارماقچى بولۇپ ، قۇملۇقتا سەتاقىپ قېلىپ چوڭ بىر ماقاتلىقنى كۆرۈپ قاپتىكەن .

---

① غاقا ـ ۋەقە ، ھادىسە .

— ئۇ كۆرسىمۇ كۆرگەندۇ ، سېنىڭ بارماقچى بولۇشۇڭ نېـ
مىشقا ئەمدى ؟
ناسىرىبەگنىڭ بۇ سوئالى تۇردۇشنىڭ سوئالى بىلەن ئوخشاش ئىدى ، لېكىن ناسىرىبەگنى تۇردۇشقا بەرگەن جاۋاب بىلەن قانائەتـ لەندۇرگىلى ھەم ئۇنىڭدىن قۇتۇلغىلى بولمايتتى . ئوماق ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ باقماقچى بولدى .
— يېقىندا قالاچ قاناقانى چۈشەپ قالدىم . گەپ ئارىسىدا شۇ ماقاتلىقنىڭ گېپى چىقىپ قېلىپ ، قاناقا ماڭا : «سېنىڭ يىراق ئۇغۇش بوۋىلىرىڭنىڭ بىرىنىڭ ماقاتى ئاشۇ ماقاتلىقتا . قايسىسى ئۇ ئۇغۇش بوۋاڭنىڭ ماقاتى ئىكەنلىكىنى بىلمىسەڭمۇ ، شۇ ماقاتـ لىقنى يوقلاپ قوي ، — دېدى ئۇ .
— مانداق دېگىن ، سېنىڭ ئۇ يەرگە بېرىشىڭنى قالاچ قاناقامۇ چۈشۈڭدە دېگەن بولسا ، بارمىسام بولمىغۇدەك . بىز يېقىندا تىكەنـ لىكنىڭ بېرىسىدىكى بارلىق چوڭ ـ كىچىك يۇرت ـ مەھەللە ئاقساقاللىرى ، يۇرت ئاتىلىرى بىلەن يىغىلىپ ، يۇرتلارنىڭ بۇنىڭـ دىن كېيىنكى ئىشلىرى توغرۇلۇق مەسلىھەتلەشمەكچى بولۇپ ، سېنى باش مەسلىھەتچى بولۇپ بەرسە ، دەپ شۇنى ئېيتىپ قويغىلى كېلىۋىدۇق . سەن قالاچ قاناقانىڭ تاپلىشى بىلەن سەپەرگە تاق بولۇپ بوپسەن .
— مەسلىھەت يىغىلىشى قاچان بولماقچى ؟
— ئىككى ھەپتىدىن كېيىن .
— مەن بىر ھەپتىدە كېلىپ بولۇشنى ، بەك ئۇزۇن بولغاندا ئون كۈن ئىچىدە قايتىپ كېلىشنى پىلانلىدىم .
— بۇ سېنىڭ ئويلىغىنىڭ ، ئۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى سەنمۇ بىلمەيسەن ، بۇ يەردە تۇرغانلارنىڭ ھېچقايسىسىمىز بىلمەيمىز . ئەگەر خالىساڭ دادامنىڭ شۇ ماقاتلىق توغرىسىدا دەپ بەرگەنلىرىـ نى ئېيتىپ بەرسەم ئاڭلامسەن ؟
— ئاڭلىمامدىغان ، ئاڭلايمەن ، قانداق بېرىشىڭنى يولىنى ، بارغاندىن كېيىن قانداق قىلىشنى بولسىمۇ بىلىۋالارمەن ، قېنى ،

ئېيتتىپ بەر ، بەگ ، — دېدى ئوماق .

— كىچىك ۋاقتىم ، — دەپ گېپىنى باشلىدى ناسىربەگ ، — ئون ياش چاغلىرىمغۇ دەيمەن ، بىرنەچچە بالا قۇمدا ماقات ياساپ ئويناۋاتقانىدۇق . دادام ئاتلىق كېلىپ قالدى . ئۇ بىزنى قۇم دۆۋىلەپ ئويناۋېتىپتۇ ، دەپ ئويلاپ قالغان چېغى ، ياسىغان ماقاتلىرىمىزنى ئېتىغا دەسسىتىپ ئۆتۈپ كەتمەك بولدى .

— توختا ! — دېدىم مەن غۇلچىمنى كىيىپ تۇرۇپ دادامنىڭ ئېتىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ، — سەن ئۆزۈڭ تېخى يېقىندا ماڭا ماقاتلىقتا بارغاندا ماقاتلارنىڭ ئۈستىگە دەسسەپ ، ماقاتلىقتا قالايمىقان مېڭىپ يۈرسە بولمايدۇ ، دېگەنىدىڭغۇ . بۇ بىزنىڭ ياسىغان ماقاتلىرىمىز ، قالايمىقان ماڭساڭ بولمايدۇ ، ماقاتلىقنى يانداپ ئۆت .

دادام كۈلۈپ كېتىپ ئېتىدىن چۈشتى .

— يارايسەن ! — دېدى ئۇ مۈرەمگە شاپىلاقلاپ يېنىڭ ئۈرۈپ قويۇپ ، — ماقاتنىڭ ئۈستىگە دەسسىگەنلىك تىرىك ئادەمنىڭ بېشىغا ، مەيدىسىگە دەسسىگەنگە ئوخشاش يامان ئىش . ئۇنداق قىلغان ئادەم شۇ كۈنى بولمىسا باشقا بىر كۈنى ھامان شۇ قىلمىشىنىڭ يالقىتىغا[1] قالىدۇ . بالىلار ، ئولتۇرۇڭلار ، مەن سىلەرگە بىر ماقاتلىق توغرىسىدا ھېكايە ئېيتىپ بېرەي ؛ بۇنى ھېكايە دېگىنىم بىلەن راست بولغاندەك ئىش ، — دېدى .

دادام قۇم ئۈستىگە ئولتۇردى . مەن قولىدىن ئېتىنىڭ چۈلۈڭ ئۇرۇنىنى ئېلىپ سەل نېرىدىكى پۇتاغا مۇرۇللۇغلاپ قويۇپ ، ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇردۇم .

— دادامنىڭ دادىسى مۇشۇ ئەتراپنىڭ بېيى ھەم ئاقساقىلى ئىكەندۇق ، — دەپ دادام ھېكايىنى باشلىدى ، — ئۇ چاغدا قۇمىكۆلدىكى بەزى كۆللەر تېخى قۇرۇپ كەتمەپتىكەن ، ئەتراپى ئوتلاق بولۇپ ، ئىلۇمسۇنلار چۈلۈق ئىكەندۇق . چوڭ دادام بىرقانچە ئوقىياچى مالايلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ شۇ تەرەپكە ئوۋغا چىقىپتۇ ، ئارا

---

① يالقىت — قىيناش ، قاقشىتىش ، جازا .

يولغا بارغاندا قاتتىق مەكۈلسە چىقىپ كېتىپ سەتاقىپ قاپتۇ. مەكۈلسە بېسىققاندا قاربىغۇدەك بولسا، چېتىگە كۆز يەتمەيدىغان غىلاڭ قوملۇق ئوتتۇرىسىدا تۇرغۇدەك. ئۇلار: «نەگە كېلىپ قالدۇق» دېيىشىپ ئەتراپقا قاراپتۇ. شۇ ئاردىدا يەردىن چىقتىمۇ، ئاسماندىن چۈشتىمۇ، ئىككى يۈز قەدەمچە يەردە بوي - بەستى، سېمىزلىكى، مۈڭگۈزىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، شاخ - پۇتىقىمۇ ئوپئوخشاش بىر جۈپ بۇغا پەيدا بولۇپ قاپتۇ. دادامىلار نېرى - بېرىسىنى ئويلاپ تۇرمايلا بۇغىغا قاراپ ئات ساپتۇ: بىر توپ ئادەم ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتسىمۇ، ئىككى بۇغا مىت قىلىپ قويماي سۇما[1] پېتى باشقا تەرەپكە قاراپ تۇرۇۋېرىپتۇ. پەقەت ئوۋچىلار ئەللىك قەدەمچە يەرگە كەلگەندىلا ئىككى كېيىك قېچىپتۇ. ئوۋچىلار قوغلاپتۇ، كېيىكلەر قېچىپتۇ. ئارىلىق ئەللىك قەدەمدىن يىراقلىماپتۇ، يېقىنلىماپتۇ. ئارىلىق خېلى يېقىن بولغاچ، ئوۋچىلار قوغلىغاچ ئوقيالىرىدىن ئوق ئۇزۇپتۇ. چېپىۋاتقان ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئوچۇپ كېتىۋاتقان قۇشقا دەل تەگكۈزىدىغان ئوۋچىلار كېيىكلەرگە زادىلا تەگكۈزەلمەپتۇ. قوغلاپتۇ، قوغلاپتۇ. كۈن پاتارغا ئاز قالغاندا، كېيىكلەر پەسلىگەندەك بولۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. چوڭ دادامىلار بېرىپ قارىسا، ئوتتۇرا ھال كەتكىلىكتە بىر زۇ[2] تۇرغۇدەك. زۇنىڭ نېرىقى قاسىقى تۆپىلىك ئىكەن. ئىككى كېيىك يەردىمۇ يوق، كۆكتىمۇ يوق، دادامىلار تاجىپەتلىنىپ زۇ-تنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ قاراپلا قاپتۇ. ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا كەڭ بىر دائىرىدە يەردىن ئۈزۈن - قىسقا چىقىپ تۇرغان، قالايمىقان چېچىلىپ يانقان چوڭ - كىچىك نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپتۇ. چوڭ دادامىلار ياغاچلارنى ئارىلاپ كۆرمەك بوپتۇ. كېتىۋېتىپ چوڭ دادامنىڭ بىر مالاي ئوۋچىسى «گۇلۇپ» قىلىپ ئېتى بىلەن بىر ئۇپۇرغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. چوڭ دادام كېلىپ قارىسا، تۆت تەرىپى شاخشا بىلەن توسقان چوڭ يەرلىك ئىكەن، يەرلىكتە چوڭ

---

① سۇما — بىغەم، بەخىرامان، تەشۋىشسىز.
② زۇ — كونا ئېقىن ئورنى، ئىزى.

ئادەم بويىچىلىك ئۇزۇنلۇقتا بىر كىمە ، ئۇنىڭ يېنىدا يوغان بىر چارا دۇم كۆمتۇرۇپ قويۇقلۇق ئىكەن . چۈشۈپ كەتكەن ھېلىقى مالاينى بەك تەستە چىقىرىۋاپتۇ...

— بەگ ، توختىغىنا ، دېۋە ئادەم چەپەرمۇ يارداڭلىق دەپ ئاتىلىدىغان بىر يەردىكى ماقاتلىقتا شۇنىڭغا ئوخشايدىغان بىر ماقاتقا چۈشۈپ كېتىپتىكەن ، ئىككىسى بىر ماقاتلىقمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ — ئوماق ناسىربەگدىن سورىدى .

— ئۇنى بىلمەيمەن ، چوڭ دادام ئۇ يەردە يارداڭلىق بارلىقىنى دېمىگەن . چوڭ داداملار ماقاتلىقنىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئۆتمەيلا قايتىپتىكەن ، ئۇ تەرىپى يارداڭلىقمۇ ، ئەمەسمۇ ؛ مەن بېرىپ باقمىغاندىكىن بىلمەيمەن .

— بايا سەن : «ئۇ يەرگە بارغانلار قايتىپ كەلمەيدىكەن» دېۋىدىڭغۇ ، تاجىپەت ئۇلار قايتىپتۇغۇ ؟

— توختىمامسەن ، گېپىم تېخى تۈگىمىدى ، — ناسىربەگ گېپىنى داۋاملاشتۇردى ، — چوڭ داداملار زۇ ئىچىگە قايتىپ كېلىپ تاماق قىلىپ يېمەك بوپتۇ . ئۇ يەردە ئوتۇن قىلغۇدەك ياغاچ بولمىغاندىكىن ، ئىككى مالاي بېرىپ ماقاتلىقتىن ياغاچلارنى ئەكىلىپ ئوت يېقىپتۇ ، ئوت شۇنچە كۈچلۈك بولسىمۇ ، قازاندىكى سۇ قايىمغۇدەك بولۇپ ، قازان تېگىدىن ئۇششاق كۆپۈكچىلەر ئۆرلەپلا تۇرۇپتۇ ، لېكىن قازان زادىلا قايىمىماپتۇ . ئامالسىز قايىمىغان سۇغا ئۇجۇل تالقىنى سېلىپ ئايادىسا ، سۇ سۇ پېتى ، تالقان تالقان پېتى تۇرۇپتۇ ، زادىلا ئارىلاشماپتۇ . قورساقلىرى بەك ئېچىپ كەتكەچ ، تۇزۇك ئارىلاشمىغان ، قايىمىغان ئۇجۇل ئۇمىچىنى ئىچىشىپتۇ ، زۇ ئىچىگە غۇلۇتمان يېقىپ شۇنىڭ ئەتراپىدا ئۇخلاپتۇ . چاقچىغار بىلەن تەڭ ئاسمانىنىڭ قىزارغان تەرىپىگە قاراپ ماڭىدىغان يولىنى بەلگىلۈېلىپ قايتىپتۇ . ئۆيلىرىگە كەلگۈچە ھەممىغان سىنىڭ قورسىقى ئاغرىپ بەك قىينىلىپتۇ . يەرلىككە چۈشۈپ كەتكەن ھېلىقى مالاي ئۆيىگە كېلىپلا كېتىپ قاپتۇ . ياغاچ ئەكەلگەن ئىككى مالاينىڭ ئىككى قولى ئۇتماس بوپتۇ ، قالغانلارنىڭ ،

چوڭ دادامنىڭمۇ كۆز يۇمۇپ كەتكۈچە قورسىقى ئاغرىشتىن توختىمىغانىكەن. بۇ ئىشقا ئىككى يۈز يىلدەك ۋاقىت بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تەرەپكە ھېچكىم بېرىپ باقماپتىكەن، ھېلىقى مەھەممەت چولاق مەرگەننىڭ بارغىنىنى ئاڭلىماپتىكەن، — دەپ ناسىربەگ گېپىنى تۈگەتتى.

ناسىربەگنىڭ ئاخىرنى ئاڭلاپ ئەتراپتا تۇرغانلارنى قورقۇنچ باستى، ئايقۇتتىن باشلاپ بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى ئوماققا قاراشتى. توختاق ئاتىسىغا قاراپ بولۇپ، «ئاتامنى بۇ يولدىن توسۇپ قالسىڭ» دېگەندەك يېلىنىش چىقىپ تۇرغان نەزەردە ئايقۇتقا قارىدى.

ئوماق ئويلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ كاللىسىدا: «بارايمۇ، بارمايمۇ، بارسام قانداق بولار، ھېلىقىلاردەك...» ئۆزىنىڭ بۇ خىيالىدىن ئۇنىڭ بەدەنلىرى مۇزلاپ كېتىۋاتقاندەك بىلىندى. «ئۇ ماقاتلىق ئارۋاق قىلىۋېتىلگەنمۇيا؟» ئۇ بۇ خىيالىنى ئۆزى رەت قىلدى، «مەھەممەت ئاغا بېرىپ كەلگىلى ئوتتۇز نەچچە يىل بوپتۇ، ھېچ نەرسە بولماپتۇغۇ» ئوماق بۇ خىيالىغا قالاچ قاناقانىڭ دېگەن گەپلىرىنى ئۇلاپ ئويلىدى: «... ئۇ ماقاتلىقلار يۇرت-مەھەللىدىن، بىزدىن يىراق جايلاردا، قۇملۇق ئىچىدە بولغاچقا، ئۇ يەرگە تاسادىپىي بېرىپ قالغانلار ھەر خىل گەپلەرنى تۇقۇشتى. بۇنداق گەپلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا ئۆتكۈچە شاخلاپ، ھەرنېمە بولىدى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇ يەرلەرگە بارماس، بىلمەسلا بولدى...»

ئوماق ئۇنى ئويلاپ، بۇنى ئويلاپ، ئاخىرى قەتئىي بېرىش قارارىغا كەلدى. ئۇنىڭ بىر سۆزلۈكلۈكىنى ئوبدان بىلىدىغان ئايقۇت ئېرىگە ئاق يول تىلىدى، باشقىچە گەپ قىلمىدى. توختاقنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— قورقما، ئاتاڭ بار، ئاتاڭ بۇنداق سەپەرگە پىشىپ كەتكەن، ئاتاڭنىڭ ئاغزىغا قارا، ئاتاڭدىن نېرى بولما، — دېدى.

ئوماق بىلەن توختاق ئاتلىرىغا مىندى

— ئون كۈنگىچە يولۇڭغا قارايمىز ، شۇ چاغقىچە قايتىپ كەلمىسەك ، پۈتۈن يۇرتلاردىكى تۈنۈق ئوۋچىلارنى يىغىپ ئالدىڭغا ئەۋەتىمەن ، — دېدى ناسىربەگ ئوماقنا قول پۈلاڭلىتىۋېتىپ .

ئوماقلارنىڭ ئېتى تېخى توققۇز قەدەممۇ ئالماي ، ئايسۇلۇنىڭ قوشىقى ئاڭلاندى :

ئاقيول تىلەپ قالدۇق بىز ،
يولۇڭلاردا كۆزىمىز .
ساق بېرىپ ، ساق كېلىڭلار ،
ئۆۋەك بولسۇن تەڭرىمىز .
ئاتام ئېيتقان ئون كۈندە ،
جەم بولايلى ھەممىمىز .

3

سەپەرنىڭ ئۈچىنچى كۈنى ، ئۇلار قارادايدىن ئۆتۈپ ئارغانغا ئاز قالدى .

— ئاتا ، مەھەللىلەرگە كىرمەي ياندا‌پلا ئۆتتۈققۇ ؟

— ئويلىمامسەن ، مەھەللىلەرگە كىرسەك ئۇ ئۈنى دەپ ، بۇ بۈنى دەپ ۋاقتىمىزنى ئالسا ، ئارغانغا دېگەن ۋاقىتتا بارالامدۇق .

— ئون كۈندە سەپىرىمىز تۈگەرمۇ ؟

— بىز ئويلىمىغان غاقا بولۇپ قالمىسلا ، ئون كۈندە ئۆيگە يېتىپ بارىمىز . مەن ۋاقىتنى ئوبدان ھېسابلىدىم . ئارغانغىچە ئۈچ كۈن كېتىدۇ . ئۇ يەردە ئات ، تۆگىلەرنى بىر كۈن ئوبدان بېقىۋالـ ساق ، ماقاتلىقنى ئىزدەشكە ئىككى ـ ئۈچ كۈن كەتسە ، قالغان ۋاقىت قايتىشىمىزغا كەڭ يېتىدۇ .

— ماقاتلىق ئارغاننىڭ قايسى تەرىپىدىدۇ ؟

— مەھەممەت ئاغىنىڭ دېگىنى بىلەن ناسىربەگنىڭ ئېيتقىنى ئوخشاپ كېتىدۇ . ئارغاندىن كۈنچىقىشقا ئۇدۇل ماڭماي ، سەل

ئۇستۇن تەرەپكە ماڭىدىكەنمىز .
ئاتا ـ بالا ئۇنى دەپ ، بۇنى دەپ ئاخىر ئارغانغا كېلىپ قالدى . كۇن پاتارغا ئاز قالغان چاغ بولغاچقا ، تالا ـ تۇزدە ئادەم يوق دېگۇدەك ئىدى ، كىشىلەر تاماققا تۇتۇنغانىدى . ئوماقلار ئۆيلەرنى ئارىلاپ مېڭىپ ، مەھەللىدىن چىقىپ كېتىشكە ئاز قالغاندا ، ئۇنى بىر كىشى كۆرۈپ قېلىپ :
— ئوماق كەلدى ! ئوماقلار كەلدى ! — دەپ توۋلىغىنىچە مەھەللىنىڭ ئۇ چېتىگە ئىتتىك مېڭىپ كەتتى .
ئوماق ئۇ ئادەمنى تونۇيالمىدى . ئۇلار مەھەللە سىرتىغا چىقىپ تۇرۇشقا ، ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال بەش ئادەمنى باشلاپ كەلدى .
— ئوماق ، بۇ نېمە قىلغىنىڭ ، مەھەللىگە چۇشمەي ، — دېدى .
— ئاۋارە قىلمايلى دېدىم .
— شۇمۇ گەپمۇ ، بىرەر غاقا بولۇپ قالسا ، كۇنچىققانبەگ بىلەن ناسىربەگكە نېمە دەيمىز .
— مېنىڭ بۇ سەپىرىمنى كۇنچىققانبەگ بىلمەيدۇغۇ .
— ھازىر بىلمىگەن بىلەن كېيىن بىلمەمدۇ . سېنىڭ مېڭىپ كەتكىنىڭنى بىزگە يەتكۇزگىلى ناسىربەگ ئەۋەتكەن ئادەم تۇنۇگۇن كېلىپ كەتتى . كۇندۇزدىن كەلمىسەڭ ، ئەتە كېلىدىغان ئوخشايدۇ دەپتۇق ، — دېدى ـ دە ، ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال ئوماقنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي ئۇلارنى ئۆيىگە باشلاپ كەتتى .
ئابدال ۋە بۇ تەرەپلەردە ئوماقنىڭ يۇز ـ ئابرۇيىنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى ، ئۆز ۋاقتىدا ئۇنىڭ قالاچ قاناقانىڭ ياخشى كۆرىدىغان يېقىن ئادىمى ئىكەنلىكىنى ، كۇنچىققانبەگنىڭ قول بېرىشكەن ئۇيغۇرلىقىنى ، تۇلەك بوۋىمۇ ياخشى كۆرىدىغان ئادەملىكىنى ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال ياخشى بىلەتتى .
— سېنى ئاي دالىدا ياتقۇزۇپ بېشىمىزنى قانداق كۆتۇرۇپ يۇرىمىز ، — دېدى ئاقساقال ئۆيگە كېلىپ بولۇپ .

ئۇلار ئوماق ، توختاقنى ئوبدان كۆتكەندىن باشقا ، كىچىچە ئات ، تۆگىلىرىنىڭ ئالدىدىن توغرالغان قۇرۇق بېدىنى ئۇزمىدى . چاقچىغار بىلەن تەڭ ھەربىكەتلىنىپ ئات ، تۆگىلەرنى قاندۇرۇپ سۇغارتقۇزدى . ئۇچ كۈنگە يەتكۈدەك قىلىپ قۇرۇق بېدىنى ئۇششاق توغرىتىپ چوڭ ئىككى پالاس تاغارغا قاچىلاتقۇزۇپ ، ئۆزىنىڭ بىر تۆگىسىگە ئارتىپ ، بىر ئادەمنى قوشۇپ بەردى . تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىغاندا ، ئوماقلار ئۇچ ئاتلىق ، ئالتە تۆگىلىك كارۋان بولۇپ ئارغان بىلەن خوشلىشىپ ، چەكسىز قۇملۇق بىلەن باغاشلىشىپ كەتكەن چوغ رەڭ شەپەق قوينىغا سىڭىپ كەتتى...

ئېگىز - پەس ، ئۇزۇن - قىسقا قۇم دۆۋىلىرى بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن چەكسىز قۇملۇق ، چىڭقىچۇش . قۇياش ئوماقلارنىڭ بويىغا ئۇدۇللاشقاندەك تىكىلەشكەنىدى .

— ئارغان قايسى تەرەپتە قالدى ؟ — توختاق كۈنگە ، ئاندىن كېيىن تۆت تەرەپكە قاراپ بولۇپ ، مۇنداقلا سوراپ سالدى .

ئىزغا قارىسىغۇ ئارغان كەينى تەرىپىدە قالغاندەك ، ئەمما كۈنگە قارىسا ھېچقايسى تەرەپنى بىلگىلى بولمايتتى . ئوماققىمۇ تۆرەپ قالغاندەك تۇيۇلدى . ئۇ ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال قوشۇپ بەرگەن كىشىگە قارىدى . بۇ كىشى ياشتا ئوماقتىن ئازراق چوڭ ، لېكىن قارىماققا ئاتىسىدەك كۆرۈنەتتى .

— قوزىباي ئاغا ، توغرا ماڭغاندىمىز ؟ ھە ...

قوزىباي كۈنگە ، ئەتراپقا قاراپ قويۇپ ، گەپكە جاۋاب بەرمەي ئېتىدىن چۈشۈپ قامچىسىنىڭ يۇلغۇن دەستىسىنى قۇمغا سانجىدى ، كۈنگە يەنە بىر قارىۋېتىپ ، دەستىنىڭ سايىسىغا قارىدى . قامچىنىڭ تۇۋىدە بار - يوقىنىڭ ئورنىدا ئىككى ئىلىكچىلىك سايە قۇمدا سۇس كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئوماق بىلەن توختاق قوزىبايىنىڭ قىلىۋاتقىنىنى چۈشىنەلمەي ، ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ قاراپ تۇرۇشتى . قوزىباي سايىغا ، ئاندىن كۈنگە قارىۋېتىپ :

— بىز سەل تۆۋەنلەپ كېتىپتۇق ، سول قولنى بېسىپ ماڭ-

ساق بولغۇدەك ، — دېدى .
— كېلىۋاتقاندا نېمىشقا دېمىدىڭ ؟
— مەن سېنى قانداق مېڭىشنى بىلىدۇ ، دەپ ئويلاپتىمەن .
— مەن بۇ قۇملۇقتا بۇرۇن مېڭىپ باقمىغان ، بىرىنچى قېتىم مېڭىشىم .
قوزىباي ئوماقنى بۇ قۇملۇقتا مېڭىپ باققان چېغى ، دەپ ئويلىغاچقا ، تۆگىلەرنى يېتىلەپ توختاقنىڭ ئارقىسىدا ماڭغاندى .
— ئارغامچا بەك يىراق ئەمەس ئۇزۇن ، ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى بولىدىغان ، بۇ چاغقا ئۇ قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتۈپ بولساق بولىتتى . ئۇنىڭ نېرىسىدا دائىم شامال چىقىپ تۇرىدىغان بىر جاي بار . شۇ شامالىلىقتىن ئۆتۈپ كەتسەكلا ، نېرىقى قۇملۇقتىن بەك قورقمىساقمۇ بولىدۇ .
— سەن بۇ قۇملۇقتا ماڭغانما ؟
— ئىككى قېتىم ئاتام بىلەن قۇمدەريا بويىغا ئوۋغا بارغان .
— ماقاتلىقنى كۆرگەنمىدىڭ ؟
— مەن كۆرمىدىم ، ئاتام كۆرۈپتىكەن .
— نېمە ؟ ! ئۇ ماقاتلىقنى ئاتاڭمۇ كۆرۈپتىكەنما ؟ قاچان كۆرۈپتىكەن ؟
ئوماق شۇ تاپتا ئىزدىگەن ماقاتلىقنى تاپقاندەك هاياجانلىنىپ كەتتى .
— هە ، هېلىقى قۇم دۆڭىسىگە كېيىتۇق ، ئۇنىڭدىن ئۆتسەكلا شامالىلىق . شامالىلىقا يېقىن قالغاندا هەربىرىمىز تۆگىنى ئىككىدىن يېتىلەپ پىيادە ماڭايلى ، ئاتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇدىن چىڭ تۇتۇۋالايلى . ئات تۆگىگە قارىغاندا شامالىغا ئاجىز ، — دېدى قوزىباي .
«باشتىلا ئالدىغا ئۆتكۈزۈپ يول باشلاتقۇزسام بوپتىكەن» دەپ ئويلاپ قالدى ئوماق ئىچىدە . ئەمدى ئۇنىڭ پۈتۈن ئەس - يادى شامالىلىقتىن ئۆتۈۋېلىشتىلا قالدى . ئاخىر ئۇلار قۇم دۆڭىسىگىمۇ

چىقتى . ئۇلارنىڭ كۆزىگە تېرەك بويى ئېگىز ئۆرلەپ ، سارغۇچ رەڭ قويۇق تۈتەك شىرقىراپ ـ ۋىشىلداپ ئېقىۋاتقان بىر مەنزىرە كۆرۈندى . ئېقىۋاتقان قۇم ئىدى . قۇملۇقتا تۇغۇلۇپ ، قۇملۇقنىڭ شامال ، بورانلىرى ئىچىدە چوڭ بولغان بۇ چۆل كەزگۈچى كارۋانلار «تەۋەككۈل دەرياسىغا سالدىم كېمەمنى» دېگەندەك ، قۇم ئېقىنى قوينىغا كىرىپ كەتتى . شامال بارغانچە ئەدەۋاتقاندەك قىلاتتى . كۆزنى ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . شامال ياندىن ئۇرسىمۇ ، قۇملار يۇزگە ، قولغا يېگىنىدەك سانجىلاتتى . قوزىباي پات ـ پات : «مەن بۇ يەردە !» دەپ توۋلاپ قويىاتتى . ئەگەر ئۇ توۋلىغاندا شامالغا كەينىنى قىلىۋالمايدىغان بولسا ، ئېغىز ئېچىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى... قوزىباي ئالدىدا ، توختاق ئوتتۇردا ، ئوماق كەينىدە ماڭغانىدى . قوزىباينىڭ ئاۋازىنى شامال ئاۋازى بېسىپ ئوماققا ئاران ـ ئاران ئاڭلىناتتى . بۇلار شامالىلىق قۇم ئېقىندا خۇددى كەلكۇن ئىچىدە هايات ـ مامات ئوتتۇرىسىدا تىركىشىۋاتقان ئادەمدەك گاھ مۇدۇرۇلۇپ ، گاھ تىزلىنىپ قېلىپ ، گاھ يېقىلىپ يۇرۇپ ، ئاخىرى شامالىلىق قۇم كەلكۇنىدىن ساھىلغا ساق چىقىۋالدى .. بۇ چاغدا ئۇلار چۈشتىن كېيىنكى سەپىرىنىڭ يېرىمىنى بېسىپ بولغانىدى ، كەچ كىرىشكە تېخى بالدۇر ئىدى .

— نېمانداق قاتتىق شامىلىق بۇ ، — دېدى توختاق ئۇستۇشىنى قېقىۋېتىپ .

— ئەمدى پەقەت ئېزىپ قالمايمىز ، — دېدى قوزىباي كىيىم ـ كېچەك ، ئاق تېرە تۇمىقىنى قېقىشتۇرۇۋېتىپ .

— نېمىشقا ؟ — ئوماق قىزىقسىنىپ سورىدى .

— بۇ شامال ، — قوزىباي بېشىنى بۇراپ كەينىگە قاراپ قويدى ، — قاچانلا بولسا هازىرقىدەك بىر خىل ئېقىشتا چىقىدۇ . ئەگەر شامال چىقماي قالسا ، ئۇزۇن قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۆزى بىر يەلگە . ئۇنىڭ ئۇ تەرىپى كۈنېتىش ، بۇ تەرىپى كۈنچىقىش . بىز سول قولىمىزنى بېسىپ ماڭساق ، بىر كىچىك زۇغا ئۇسىمىز . ئاتامنىڭ ئېيتىشىچە ، ماقاتلىق شۇ زۇنىڭ ئەتراپىدا ئىكەن .

ئۇلار ئۇ كۈنى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ يامىزلىنىش چۈشكۈن قىلىپ قوندى . بۇ مەزگىلدە قۇملۇقنىڭ كۈنى غولىنى قورۇغۇدەك دەرىجىدە سالقىن بولاتتى . ئوت ياقايلى دېسە چىش كوچىلىغۇدەكمۇ ياغاچ بولمىغاچقا ، ئوماقلار تۈن يېرىمدىن ئۆتكەندە خېلى توڭلاپ دىم ـ دام ـ دىم ـ دام ئۇخلاپ تاڭ ئاتقۇزدى . بىزار بولغانسېرى كېچىنىڭ ئۆتمەكتىكى تەسلىكى ، گويا ۋاقىت قېتىپ قالغاندەك .

تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلاش بىلەن تەڭ ئۇلار ئاخشامقىدەك سوغۇق سۇ بىلەن تاماقلىنىپ ، ئات ، تۆگىلەرنى سۇغىرىۋېلىپلا سەپەرىگە ئاتلاندى . ئوماق ئەمدى سەپەر چۈلۈۋۇرىنى قوزىبايغا تۇتقۇزۇپ ، ئۇنىڭ قەدەم ئىزىغا قاراپ ماڭىدىغان بولدى . چۈشمۇ بولۇپ قالدى ، يا ئاسماندا ، يا يەردە ئۇچارلىق ، ماڭارلىقتىن بەرەرسى كۆرۈنمە كاشكى .

— ئاتا ، بىز ئەتىگەن ئاۋۇنىڭدەك بىر ياردام قۇم دۆڭىسىنى ئەگىپ ئۆتكەندەك قىلىۋېدۇق ، ماۋۇ قۇم دۆڭىسى شۇنىڭغا بەك ئوخشايدىكەنە ، — دېدى توختاق سول ياندىكى باش ـ قۇيرۇقسىز ئايرىملا تۇرغان قۇم دۆڭىسىنى كۆرسىتىپ .

— قوزىباي ئۇ قۇم دۆڭىسىگە سەپسېلىپ قارىغاندىن كېيىن ، گاڭگىراپ قالغاندەك تۆت تەرەپكە قاراشقا باشلىدى . ئوماق قولىدىكى تۆگىنىڭ چۈلۈك تانىسىنى توختاققا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، گەپ قىلماي قۇم دۆڭىسىگە قاراپ ماڭدى .

— سەتاقىپ قاپتۇق ، — دېدى ئوماق ، قۇم دۆڭىسىنى بىر ئايلىنىپ چىقىپ قايتىپ كېلىۋېتىپ ، — ئەتىگەن ئۆزىمىز ماڭغان ئات ، تۆگىلىرىمىزنىڭ ئىزى تۇرىدۇ .

— مەن بۇ تەرەپلەرگە كەلمىگىلى قىرىق يىلغا يېقىن بولۇپ قالدى ، ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن ئوخشايدۇ ، — دېدى قوزىباي ئوڭايسىزلىنىپ .

بۇنىڭغا نېمە دېگۈلۈك ، چەت تەرىپىنى بىلگىلى بولمايدىغان ، دۆڭ ـ داۋانلىرى ئوخشىشىپ كېتىدىغان چەكسىز قۇملۇق كىشىنى ئاسانلا ئازدۇرۇۋېتىدۇ . بۇنداق ئازدۇرۇشلارغا ئوماقمۇ ئۇچرى-

غان . بىر قېتىملىق ئېزىش كېيىنكى قەدەملەرنى ئازماي بېسىش ئۈچۈن كىشىنى سەگەكلەشتۈرىدۇ . ئوماق ھېلىقى قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئەتراپىغا كۆز يۈگۈرتۈپ :

— تۆگە ! چوڭ ـ كىچىك يەتتە تۆگە ! — دەپ توۋلىۋەتتى .

قوزىباي شۇئان ئېتىدىن چۈشۈپ ، چۈلۈۋۈرنى توختاققا تۇنقۇـزۇپ قويۇپ قۇم دۆڭىسىگە قاراپ يۈگۈرگەندەك ماڭدى .

— چاكاندا ، شۇڭا قمۇ يوق بۇ چۆل قۇملۇققا نەدىن كېلىپ قالغان تۆگىلەردۇ بۇ ، — دېدى قوزىباي ، تۆگىلەردىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ .

— تۆگىلەر قايسى تەرەپكە كېتىۋاتىدۇ ؟ — ئوماق سورىدى .

— ھە ، راست ، — دېدى قوزىباي مۇھىم بىر ئىش ئېسىگە كەلگەندەك ، — ئاتام ئېزىپ قېلىپ ماقاتلىققا بېرىپ قالغان ئىكـكىلا قېتىمدا ، ماقاتلىق ئەتراپىدا بىرنەچچە تۆگىنى كۆرۈپتىكەن .

— ماڭايلى ، — ئوماق شۇنداق دېدى ـ دە ، قۇم دۆڭىسىدىن دوملىغاندەك بەش قەدەمنى بىر بېسىپ چۈشتى .

تۆگىلەر يىراقتا ، بىرىنى بىرىنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ قويغاندەك قاتارلىشىپ كېتىۋاتاتتى . ئوماقلار ياۋا تۆگىلەر كېتىۋاتقان تەرەپنى نىشانلاپ ، ئۇلارنىڭ ئىزىنى بويلاپ ماڭغىلى يۈرۈپ كەتتى .

— تۆگىلەرگە ئەگىشىپ ماڭساق ، باشقا يەرگە بېرىپ قالماسـمىزمۇ ؟ — توختاق ئەندىشىسىنى بىلدۈردى .

— ھېچبولمىغاندا سۇ بار يەرگە بېرىپ قالارمىز ، ئېزىپ ئەتراپقا قاراپ يۈرگەندىن ياخشىراق ، — ئوماق گېپىنى تولۇقلاپ يەنە ، — بۇنداق چوڭ قۇملۇقتا ئالدىن بىرنېمە دېگىلى بولمايدۇ ، ئۇلارنىڭ ئىزىنى يوقاتماي مېڭىۋەرسەك بىر گەپ بولار ، — دېدى .

ياۋا تۆگىلەر ئۈزاپ يىراقلاپ كەتتى ، لېكىن قارىسى يوقالمىدى . ئوماقلار تۆگىلەرگە ئەگىشىپ مېڭىۋەردى . ماڭدى ، ماڭدى ، قانچىلىك ماڭغانلىقى ، نەگە كېتىۋاتقانلىقى ئۆزلىرىگە نائېنىق ئىدى . «ياۋا تۆگە قۇملۇقتا ئەڭ ئىشەنچلىك يول باشلىغۇچى ، ئۇنى

ئۇركۇتۇۋەتمەي ئىزلاپ كەينىدىن مېڭىۋەرسە ، ئادەمگە زېمىنى تەگ-
مەيدۇ» دېگەنىدى ئوماقنىڭ ئاتىسى بىر چاغلاردا . ئوماق بىلەن
ئاتىسى بىر قۇملۇقتا بۇگۈنكىدەك ئېزىپ قېلىپ ، قايسى تەرەپكە
مېڭىشنى بىلمەي تۇرۇپ قالغاندا ، ئاسماندىن چۈشكەندەك تۆت
تۆگە پەيدا بولۇپ قالغان، ئۇلار تۆگىلەرنى ئەگىشىپ مېڭىۋېرىپ
ئۆزلىرى بارماقچى بولغان جايغا يېرىپ قالغانىدى . ئوماقلار مېڭە-
ۋەردى تاكى كەچ كىرىپ تۆگىنىڭ ئىزىنى پەرق ئەتكىلى بولمىغۇ-
دەك دەرىجىدە قاراڭغۇ چۈشكۈچە ماڭدى . پۇتۇن قۇملۇق يۈزىنى
تۇن قارا پەردىسى بىلەن چۈمكىۋەتكەنىدى . قاراڭغۇ دالىدا قونماي
بولمىدى . ئۇلار ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنى ئاران ئىلغا قىلىپ ،
ئۇنىڭ تۆۋىنىنى چۈشكۈن قىلدى .

4

تۇن تەڭ چاغ . قۇملۇق ئۈستىگە قازان كۆمتۇرۇپ قويغاندەك
قاپقاراڭغۇلۇق ئىچىدە ئىدى . ئۇخلاۋاتقانلارنىڭ تىنىق - پۇشۇل-
داشلىرىدىن ، تۆگىلەرنىڭ كۆشەپ - كۈرۈسلاشلىرىدىن ، ئاتلار-
نىڭ بەزەن - بەزەن پۇتلىرىنى قۇمغا تېپىچەكلەپ ئۇرۇپ قويۇشلە-
رىدىن باشقا ، قۇرت - قوڭغۇزنىڭمۇ شىرىق قىلغان شەپىسى يوق ،
جاھان شۇ قەدەر جىم ، سۈرلۈك .

قۇملۇق كېچىسىنىڭ مۇزدەك سالقىنى غولنى قورۇدىمۇ ياكى
تاسادىپىي شۇنداق ئۇيقۇسى قاچتىمۇ ، قوزىباي ئويغىنىپ ، دەسلەپ
قۇمغا سۇنايلىنىپ ياتقان يېرىدىن يىغىلىپ ئولتۇردى ، ئىككى
مۇشتۇمىنى تۆگۈپ كۆكرىكى ئۇستىگە ئېلىپ باردى ، ئاندىن ئىك-
كى جەينىكىنى كۆتۈرۈپ ئۇچ قېتىم جىغىندى . شۇنىڭ بىلەن
ئۇنىڭ چالا قالغان ئۇيقۇسىمۇ قېچىپ ، نېرۋىلىرى سەگىپ ئېچە-
لىپ كەتتى . يېنىدا ئوماق بىلەن توختاق يېنىك تىنىپ ئۇخلاپ
ياتاتتى .

«بۇ ئادەم ئاتا - بوۋىسىمۇ ئۇقمايدىغان نەدىكى بىر كونا

ماقاتلىقنى ئىزدەپ نېمە قىلىدىغاندۇ ، — قوزىباي ئولتۇرۇپ ئۆزىدىچە ئوماق توغرىسىدا ئويلاپ قالدى ، — ئاتامنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ دەقيانۇستىنمۇ بۇرۇنقى ، ئېزىپ ـ تېزىپ بېرىپ قالمىسا ، ئادەتتە ئادەم ئاياغ باسمايدىغان تاشلاندۇق كونا ماقاتلىق ئىكەن ، يەردىن ئېگىز ـ پەس چىقىپ تۇرغان ، بەزىسى تىك ، بەزىسى قىيسىيىپ قالغان ياغاچلار ، ئۇستى ـ يانلىرى گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن ، ئېچىلىپ قالغان گۆر ، قارىسا ئادەمنىڭ قورققۇسى كېلىدىغان جەسەتلەر ، سۆڭەكلەردىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىكەن . ئاچ ـ ئۇسسۇز ، قاتتىق ـ سوغۇق تاماق يەپ ، ئىسسىق ، خاتىرجەم ئۆيىدە ياتماي ، قۇم دالىدا پۇتۇن يېتىپ ، پۇتۇن قوپۇپ ، قۇملۇق شامال ، بورانغا سوقۇلۇپ يۈرۈپ ئۇ ماقاتلىقنى تاپقىنىغا يارىشا ئۇنىڭدىن بىرەر نەرسە تاپسىغۇ ياخشى ، بولمىسا... ماقاتلىق دېگەندە قۇرۇق جەسەتتىن باشقا نېمە بولماقچى . بۇ زادى قانداق ئادەمدۇ ؟ ناسىر- بەگنىڭ بولۇشتۇلۇق قىلىپ مېنى قوشۇپ بەرگىنى تېخى... »

قوزىباي ئوماق توغرىسىدا يۇقىرىقىدەك ئويلاۋاتقاندا ، ئوماق ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈۋاتاتتى : «... ياتامسەن ، ئىزدەۋاتقان ماقاتلىق يېنىڭدىلا . سەن ئىزدەۋاتقان ماقاتلىقنىڭ قانداق ماقاتلىقلىقىنى ، ئۇنىڭدا ياتقان جەسەتلەرنىڭ قاچانقى ، قانداق ، قايسى ئادەملەرنىڭ جەستى ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن ، ئەلۋەتتە بىلمەيسەن . شۇنچە ئۇزۇن يىل ياشىغىنىم بىلەن بۇنى مەنمۇ بىلمەيتتىم . سېنىڭ مۇشۇ ماقاتلىقنى ئىزدەپ ماڭغىنىڭنى روھىم سېزىپ ، سېنى خىيال قىلىپ يېتىپ تۇنجى بوۋامنى چۈشەپ قالدىم . ئۇ مېنىڭ خىيال سۈرۈپ ياتقىنىمنى كۆرۈپ :

— ئەجەب خىيال سۈرۈپ قاپسەنغۇ ؟ — دەپ سورىدى .

مەن تۇنجى بوۋامغا سېنىڭ مۇشۇ ئەتراپتا ماقاتلىق بارلىقىنى ئاڭلاپ ، ئۇنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن كېلىۋاتقىنىڭنى دەپ بەرسەم ، بوۋام ھەيران قالدى ھەم خۇش بولدى .

— مۇنداق دېگىن ، — دېدى بوۋام ھەيرانلىقى ۋە خۇشاللىقىنى بىلدۈرۈپ ، — بۇ ۋادىدىكى كىشىلەر ئېچىدىن مۇشۇنداق ئادەم

ئاخىر چىقىپتۇ دېگىنە . مەن بۇنداق ئادەمنىڭ بىر ئەمەس ، كۆر-
مىكىلاپ چىقىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ ، نەكەم زامانلاردىن كۆتۈپ ياتـ
تىم . بۇ ۋادىدا بۇنداق ماقاتلىق ئاز ئەمەس ، بەزىلىرى قۇم ئۈستـ
ىدە ، كۆپلىرى قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن . بۇ يەردىكى كىشىلەر بۇ
ماقاتلىقلارنى بىلمىش ، ئىزدەش تۇگۈل خىيالىغمۇ كەلتۈرۈپ قو-
يۇشمىدى ، بەلكى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كېتىشتى . بۇلار بىلىشمىدى-
كى ، بۇ ماقاتلىقلارغا كۆمۈلگىنى قۇرۇق جەسەتلا ئەمەس ، مۇشۇ
كىشىلەرنىڭ ئۆز ئۇغۇش بوۋىلىرى ، ئۇلارنىڭ روھىيىتى . بۇ
تۇپراق شۇ قەدەر مۇقەددەسكى ، بۇ تۇپراقتا يانقان جەسەتلەر ئارد-
سىدا مۇشۇ كىشىلەرنىڭ ، شۇنداقلا سەن - بىزنىڭ ئۇلۇغ ئوغۇز-
خان بوۋىمىز ، تۇمارىس ئۇغۇش ئانىمىز ۋە شۇلاردەك ساناقسىز
ئۇلۇغ ئۇغۇشلىرىمىزنىڭ جەسىتى بار . ئۇلار بۇ مۇقەددەس تۇپراق-
تا يانقىلى بەك ئۇزاق ، ئىنتايىن ئۇزاق بولدى . ئۇلار بىزنى ياد
ئېتىپ ، سېغىنىپلا ياتتى ، لېكىن بىز ئۇلارنى سېغىنمىدۇق . بايا
دېدىمغۇ ، بەلكى ئۇنتۇپ كەتتۇق . ئۇنتۇغىنىمىز جەسەتلا ئەمەس ،
ئۇغۇش بوۋىلار ، ئۇلارنىڭ روھى ، ئۇلارنىڭ ئەقىدىچىلىكى ، كۆ-
رۈپ تۇرۇپسەن ، شۇڭا ھازىرقى بۇغۇن - ئەۋلادلار ۋۇجۇدىدا
مۇقەددەس روھ ، مۇقەددەس ئەقىدە كەم . «ئۇنچىۋالا ئەمەستۇ»
دەمسەن ؟ ئۇنتۇپ كەتكەنلىكىڭ ئۆزىلا بۇنىڭ دەلىلى ئەمەسمۇ .
روھىيىتى سۇس ، ئەقىدىسىز ئادەملەرنى سەن قانداق تەسەۋۋۇر
قىلىسەن ؟ «مۇقەددەس» دېگەن سۆزنىڭ بىر مەنىسىنى «ئۆلمەس»
دەپ چۈشەنسەك ، ئۇ ھالدا ئۆلمەس روھنى ئۇنتۇشقا يۈزلەنگەن ،
ئۇنتۇغان ، ئەقىدىسىز ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدىنى گۆش ، سۆڭەك-
لىك تەن — گەۋدە دېسەك ، بۇنداق تەن — گەۋدىنىڭ ھەيكەلدىن
پەرقى نېمە ؟ پەرقى بار دېيىلسە ، پەرق شۇكى ، تەن - ۋۇجۇد-
نىڭ تەلەپ — ئېھتىياجى دائىرىسىدىلا پىكىر قىلىدۇ . بۇنداق
تەلەپ - ئېھتىياج ھايۋانلاردىمۇ بارغۇ !...

بەزىلەر توغرىقىنىڭ پۈكۈلمەس قەيسەرلىكىنى ئۇغۇش بوۋىلار-
نىڭ مۇقەددەس ئۆلمەس روھىغا تىمسال قىلىشىدۇ . بەزىلەر شەھ-

شادنى تىمسال قىلىدۇ . شەمشادتا بويلا بار ، ئەمما توغراقتىكى خىسلەت ، قەيسەرلىك ئۇنىڭدا يوق .

ئۇغۇش بوۋىلىرىمىز ياشىغان ئەينى چاغلاردا مۇشۇ تۇپراق — مۇشۇ ۋادا ئۇجماقنىڭ ئۆزى ئىدى . يەر يۈزىدىكى بارلىكى دەرەخلەرنىڭ ھەممە خىلى — جۈملىدىن شەمشادمۇ بار ئىدى . ياز تومۇزنىڭ كۆيدۈرگۈچ ئىسسىقى ، قاغجىراتقۇچ چاڭ-قىقى ، قۇرغاق - سۇسىزلىقى ، قەھرىتان قىشنىڭ جۇت - جۇ-دۇنلىرى ، قىسقىسى ، تەبىئەتنىڭ يىل بويى بولۇپ تۇرىدىغان رەھىمسىز زەربە - سوقمىقىنىڭ دەھشىتىگە توغراقتىن باشقىلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ، بۇ ۋادىدىن بىر - بىرلەپ شاللىنىپ كەتتى ، پەقەت توغراقلا ئۇ دەھشەتلىك سوقماقلارنىڭ زەربىسىدە تولغىنىپ - تولغىنىپ كەتتىكى ، زادىلا قەددىنى پۈكمەي ، بەرداشلىق بېرىپ ، قەيسەرلىك بىلەن ياشاپ كەلدى . مەن ساڭا بىر مىسال كۆرسىتەي :

توغراقتىن باشقا دەرەخ ياغاچلىرىنى يارماق بولساڭ ، ئەگەر ئۇ قۇرۇق بولسا ، كۈچەپ بىر پالتا ئۇرساڭلا ، ئۇ ئۇچىدىن بۇ ئۇچىغىچە ۋاچچىدە يېرىلىدۇ ، چۈنكى ئۇ دەرەخلەر تۇرلۈك پەرۋىش-لەر بىلەن ئۆز يول ، ئۆز بويى بويىچە ئۈدۈل ئۆسكەن . توغراقچۇ ، ئۇنىڭغا ئۇنداق پەرۋىش نەدە ، بەلكى تەبىئەتنىڭ زەربىسىدىن باشقا ھېچنېمە يوق ، شۇڭا ئۇ زەربىدىن تولغىنىپ كەتسە كەتتىكى ، يا قەددى پۈكۈلۈپ كەتمىدى يا بۇ ۋادىدىن شاللىنىپ كەتمىدى . ئەمدى سەن توغراق ياغىچىنى يېرىپ كۆرۈپ باق . سەن ئۇنىڭغا بىر قېتىم ئەمەس ، ئەللىك ، يۈز قېتىم پالتا ئۇرۇپ باق . ئۇنى يارماق ئۇنداق ئوڭاي ئەمەس . يېرىلسىمۇ ھەرگىز ئۇدۇلىغا يېرىلمايدۇ ، تولغانغان يولى بويىچە ، پارچە - پارچە بولۇپ يېرىلىدۇ . بىلگەنسەن ، توغراق كۆكلەپ ، قەد تىكلەپ تۇرغان چېغىدىلا قەيسەر بولۇپ قالماي ، كېسىلىپ ، قۇرۇتۇلۇپ ئوتۇن قىلىنىش ئالدىدىمۇ ئۆزگىچىلىكىدىن ، قەيسەرلىكىدىن قالمايدۇ .

ئەمدى مەن ساڭا ماقالىلاردا تىكلىنىپ ، چېچىلىپ تۇرغان

ياغاچلار توغرۇلۇق گەپ قىلىپ بېرەي.

بىلگىنكى، ماقاتلىقلاردىكى ياغاچلارنىڭ ھەممىسى توغراق. ئەگەر باشقا خىلدىكى ياغاچ بولىدىغان بولسا، قۇملۇقنىڭ شامال ـ بورانلىرى، قاغجىراتقۇچ ئىسسىق دەستىدىن چاك ـ چاك يېرىلىپ، ئىچ ـ ئىچىدىن پورلىشىپ، يۇز يىلغىمۇ پايلىماي پوزمانغا ئايلىنىپ كەتكەن بولاتتى. پەقەت توغراق بولغانلىقى ئۈچۈن نەچچە مىڭ ـ نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە ئىسكەتتىدىن كەتمەي، قاتتىق پېتى تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇزۇن ياشىغان بوۋاي ـ مومايلارنىڭ يۇزىدىكى تورلاشقان قورۇقلارغا ئوخشاش، ئۇنىڭدىمۇ سانسىز تىلىم ـ تىلىم سىزىقچىلار، يېرىقچىلار پەيدا بولدى. بۇ، ئۆتكەن بەك ئۇزاق، بەك نۇرغۇن يىللار، ئەسرلەرنىڭ ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا قالدۇرغان ئىزناسى...

ماقاتلىقنى كۆرگىلى چىققان ئادەمگە كەلسەك، ھازىرغىچە ماقاتلىقلارغا قىزىقىدىغان ئادەم چىقمىغان. بۇ ئادەم چىقىپتۇ. بۇ، تاسادىپىي ئەمەستۇ، بەلكى ماقاتلىقلار، ئۇغۇش بوۋىلار، ئۇلارنىڭ ئىزلىرى توغرىسىدا ئۇنىڭدا بىرەر سېزىم، بىرەر تۇيغۇ پەيدا بولغاندۇ، بولمىسا چۆل قۇملۇقتا جاپا چېكىپ، ئاۋارە بولۇپ يۈرمەستى. ئۇ بۇ ماقاتلىقنىڭ قاچانقى ماقاتلىقلىقنى يا بىلىدۇ، يا بىلمەيدۇ. ئۇنىڭدا شۇنداق قىزىقىش تۇغۇلغانلىقى ئۆزى چوڭ ئىش. ماقاتلىقنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدا بىرەر ئويلىنىش تۇغۇلمايۋاتىدۇ. قايتىپ بېرىپ كۆرگەنلىرىنى، ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى بالىلىرىغا، باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىپ، ئۇلاردىمۇ قىزىقىش، ئويلىنىش پەيدا قىلسا ياخشى ئەمەسمۇ...

— بوۋام بىلەن مانا مۇشۇنچىلىك پاراڭلاشتۇق، — دېدى قالاچ قاناقا.

«ھەي، — دەپ ئويلاپ قالدى ئوماق، — تۇنجى قالاچ بوۋاينى مەنمۇ چۈشۈمدە كۆرگەن بولسام، ماقاتلىقلار، كۆلشەھىرى، قاقشاللىق، قاراڭغۇ جىلغا، ئۇغۇش بوۋىلار، ئۇلارنىڭ ئىزلىرى توغرۇلۇق نۇرغۇن نەرسىلەرنى سورىۋالاركەنمەن» ...

— ئوماق، توختاق، قوپۇڭلار!...

ئوماق بىلەن توختاق قوزىباينىڭ تۇرتۇشىدىن ئويغىنىپ كەتتى ، كۆزلىرىنى چالا ئۇيقۇلۇق ئاچتىيۇ ، قاپقارا ئاغۇ كېچىنى پالىلىدە يورۇتۇۋەتكەن ۋال ـ ۋۇلدىن چۆچۈپ كەتتى ، شۇئان يەنە جاھان قارا ئاغۇلاشتى ، ئارقىدىن ئاسمان گۈمبىزىگە يوغان ، قاتتىق بىر نەرسە سوقۇلغاندەك «گۈلدۈر ـ قاراس» لىغان ۋەھىمىلىك سادا كەلدى . ئاتلارمۇ چۆچۈپ ، تېپىرلاپ كەتتى ، تۆگىلەرمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى . يەنە چاقماق چاقتى ، كەينىدىن بايقىمەك ھاۋا گۈلدۈرلىدى . بىرئازدىن كېيىن تاراسلاپ بىراقلا يامغۇر قۇيۇلۇشقا باشلىدى .

— ۋاھ ، — دېدى ئوماق خۇشاللىقىنى بېسىۋالالماي ئىككى قولىنى كېرىپ ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ، — بۇ قۇملۇقتا مۇشۇ ئۆمرۈمگىچە بۇنداق يامغۇر يېغىپ باقمىغان .

— شۇنى دەيمىنا ، بۇ نېمە ئالامەت ، بەك ياخشى بولدى ، — دېدى قوزىباي .

يامغۇر ئۇزاق ياغمىدى . «ئاز بولدى ، ساز بولدى» دېگەندەك ، يامغۇرنىڭ يېغىشى قىسقا بولدى ، لېكىن تېتىغۇدەك قاتتىق ياغدى . يامغۇر ئاسمان يۈزىنى قاپلىغان كىرلەرنى يۇيۇۋەتكەندەك ، يامغۇر توختىشى ھامان ھاۋا پاللىدە ئېچىلىپ كەتتى . بايقى قاراڭغۇلۇقتىن ئەسەرمۇ قالمىدى ، ئۇ تاڭ سۈزۈلۈش ئالدىدىكى قۇيرۇق قاراڭغۇلۇق ئىدى . تولۇن ئايىنى چۆرىدەپ سانسىز يۇلتۇزلار جىمىرلىماقتا .

— ئاتا ، ماقاتلىق ! — توختاق سۈزۈلۈۋاتقان تاڭ يورۇقىدا قۇملۇقنىڭ يامغۇردىن كېيىنكى مەنزىرىسىنى كۆرۈپ باقماقچى بولۇپ بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپلا ، يېقىنلا يەردە ئېگىز ـ پەس چوقچىيىپ تۇرغان نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپ قالدى .

— نېمە دەيسەن ؟ ماقاتلىق ! — ئوماق گېپىنى دەۋېتىپ قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ئېتىلىپ ـ ئېتىلىپ ماڭدى . قۇم دۆۋىسى ئانچە ئېگىز ئەمەس ئىدى .

— راست ماقاتلىقكەن ، بىز ماقاتلىقنى تېپىپتۇق ! — ئوماق ئۇنلۇك قىلىپ دېدى ـ دە ، شۇئان قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ قوزىـ

باينىڭ يېنىغا كەلدى ، — قوزىباي ئاغا ، سېنى ئاۋارە قىلغانغا يارىشا ماقاتلىقنى تېپىۋالدۇق ، ماڭايلى ، — دېدى .

— تۇنۇگۈنكى تۆگىلەردە بىر گەپ بارمىكىن دەيمەن ، — دېدى قوزىباي كېتىۋېتىپ .

— قانداق دەيسەن ؟ — ئوماق ئەجەبلىنىپ سورىدى .

توختاقمۇ قوزىباينىڭ گېپىگە ھەيران قېلىپ ئۇنىڭ كۆزىگە قارىدى .

— تۇنۇگۈن بىز ئېزىپ قېلىپ قاياققا مېڭىشنى بىلەلمەي تۇرغىنىمىزدا ، ئاشۇ تۆگىلەر پەيدا بولۇپ قالدى . بىز ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مېڭىپ قاراڭغۇمۇ چۈشتى ، تۆگىلەرمۇ كۆزىمىزدىن يوقالدى . ئۇلار بىزنى ماقاتلىققا يېقىن يەرگىچە باشلاپ ئەكېلىپ قويۇپ ، خۇددى كېچىچە ئۇخلاپ ھاردۇقىنى ئېلىۋېلىپ ، ماقاتلىقىنى كۈندۈزى كۆرۈۋالسۇن ، دېگەندەك كۆزىمىزدىن غايىب بوپتۇ ، — دېدى قوزىباي .

بۇ گەپكە قارىتا ئوماق نېمىمۇ دېيەلەيدۇ . ئۇنىڭ چۈشەنچىسىدە ئەھۋال قوزىباي ئېيتقاندەك ئىدى . «ئەگەر تۆگىگە ئەگىشىپ ماڭمىغان بولساق ، ئېزىپ نەلەرگە كېتەر ئىدۇق . ئۇلار خاسىيەتلىك تۆگىلەر ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى ئوماق ئىچىدە ، ئۇ يەنە شۇئان پرۇفېسسىيلارنى ئويلىدى . ئوماق ئۇلارنى كۆرمىگەن بولسىمۇ ، باشقىلاردىن ئۇلارنىڭ ياۋا تۆگە ئوۋلاشنىڭلا كويىدا يۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى . ئۇ چاغدا بۇ ئىش ئۇنىڭغا غەيرىي تۇيۇلمىغان ، بەلكى : «ئۇچراپ قالسا تۆگە بولسىمۇ ئوۋلىسا بولىدۇغۇ» دېگەنىدى . شۇنداق دېگىنىدىن ھازىر ئۇيىلىپ قالدى ھەم خاسىيەتلىك تۆگىلەرنى ئوۋلىماقچى بولغان ئۇ كۆك كۆزلەرنى غايىۋانىسىغا قارغىدى .

ئۇلار ئۇچ كۈندىن بۇيان ئىزدىگەن ماقاتلىققا ئاخىرى يېتىپ كەلدى .

— پاھ ! — دېدى توختاق تىكلىنىپ ، قىيسىيىپ ۋە چېچىلىپ يانقان نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپ .

ماقاتلىق كۆلەم جەھەتتىن ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى . ئوماق

ھۇنچىلىك دائىرىدىكى ماقاتلىقنى كۆرۈپ باقمىغاچقا ، چوڭ كۆرۈ-
نۇپ كەتتى . ئېتىدىن چۈشۈپ چۈلۈۋۈرنى توختاققا تۇتقۇزۇپ قو-
يۇپ ، چەتتىكى بىرنەچچە تال ياغاچنىڭ تۈۋىگە كەلدى . تىكلىنىپ
تۇرغان ئىككى ياغاچنىڭ بىرى ئېگىز ، بىرى ئۇنىڭدىن سەل پەس
بولۇپ ، توم ـ ئىنچىكىلىكى ئوخشاش ئىدى . بىر ئۇچىدىكى چېتى-
قىدىن ئاجرىمىغان ئىككى تال ياغاچ قىيسىيىپ قالغان يەنە بىر
ياغاچقا مىنگىشىپ قالغان . ئوماق چېتىق قىلغان جايغا قارىدى ،
تۆشۈك تۆت بۇرجەك بولۇپ ، قاقشاللىقنىڭ تاغ تەرىپىدىكى تۆپە-
لىكتە كۆرگەن ماقاتلىقتىكى ياغاچ چېتىقلىرىنىڭ تۆشۈكىگە ئوخ-
شايتتى . ئابدالدا يېڭى مەھەللىگە ئۆي سالغاندا كورلا ، خوتەن
تەرەپتىن كەلگەن ياغاچچىلارمۇ چېتىق تۆشۈكنى مۇشۇنىڭغا ئوخ-
شاش تەشكەنىدى . ياغاچچىلارنىڭ ھەممىسى بىركىم تولغاپ قويغان-
دەك تولغىماچ ـ تولغىماچ بولۇپ ، قىسقا ـ قىسقا يىرتقلارمۇ
تولغىماچ ھالەتتە ئىدى . ئوماق يەردە ياتقان بىر ياغاچنى تىرنىقىدا
سىزىپ ـ تاتىلاپ باقتى . ياغاچنىڭ ئۈستى بوشىغاندەك قىلسىمۇ ،
ئاستى قاتتىق ئىدى .

ئوماقلار پۈتۈن ماقاتلىقنى ئايلىنىپ چىقتى . ماقاتلىقنى كۆ-
رۈش ، ئايلىنىش قوزىباي بىلەن توختاققا مەنىسىز ، بىكارغا ئاۋارە
بولغانلىقتەك تۇيۇلدى ، لېكىن بىر نەرسە ئوماقنى ئويلاندۇرماقتا
ئىدى . «كەڭ قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ماقاتلىققا جەسەتلەر
نەدىن ئېلىپ كېلىنگەن ، شۇنچە كۆپ ياغاچلارچۇ ؟ ! يېقىن ئەتراپتا
بىرەرمۇ مەھەللە بولمىسا ، مەھەللىدىكى كۆپ كىشى بۇ يەردە
ماقاتلىق بارلىقىنىمۇ بىلمەيدىغان تۇرسا... » ئوماق پەقەت مۇشۇ-
چىلىكلا ئويلىدى . ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ماقاتلىقنىڭ ئىچىگە كى-
رىپ باقمىدى . ئوماقنىڭ ماقاتلىقنىڭ ئىچىنى ئايلىنىپ باققۇسى
بولسىمۇ ، چەپەرنىڭ يارداڭلىقتىكى ماقاتلىقنى كۆرىمەن دەپ ،
چوڭ ، تىرەن بىر ماقانتقا چۈشۈپ كەتكىنى ، تەستە ئۇنىڭ ئىچىدىن
چىققىنى ، كەچ قېلىپ قونۇپ قېلىپ ، كېچىچە قورقۇنچلۇق ھەر
خىل ئاۋازلارنى ئاڭلاپ ئۇخلىيالماي تاڭ ئاتقۇزغىنى ، قورقۇپ
كەتكەنلىكتىن قايتىپ كېلىپلا ئاغرىپ يېتىپ قالغىنى يادىغا كې-

لىپ قىلىپ : «كۆردۇم ، باشقىلار سورىسا دەپ بەرسەممۇ ھېساب» دەپ ئويلىدى .

— بىز ئابدالغا بېرىپ كېلەيلى ، سەن قانداق قىلىسەن ئاغا ؟ — ئوماق قوزىبايدىن سورىدى .

— ۋۇي ، بىز ئۆيدىن چىقىدىغاندا ئابدالغا بارىدىغانلىقىڭ گېپىنى قىلىشمىغانغۇ ، ۋاقتىدا قايتىپ بارمىساق...

— قورقما ، — دېدى توختاقا قاراپ ئوماق ، — قوزىباي ئاغا بېرىپلا ناسسىربەگكە دەپ قويسا ، ئۆيگە سىرتىغ بېرىۋەتسە بولىدۇغۇ . يولنىڭ قاپ بىلىگە كېلىپ قاپتۇق . ئۆيگە بارغانلىڭ ئورنىغا ئابدالغا بېرىپ بولغۇدەكمىز . قانداق ، بالاڭنى كۆرگۈڭ كېلىپ كەتتىمۇ ؟

بالىسىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، توختاقنىڭ شۇ تاپتىلا ئابدالغا قاراپ ئۇچقۇسى كەلدى .

ئوماقنىڭ ئويلىغىنى باشقا ئىدى . ماقاتلىقنى ئايلىنىۋاتقاندا ، نېرىقى تەرەپنىڭ يارداڭلىقىغا دىققەت قىلدى . يارداڭلىقنىڭ كۆرۈنۈشى ، يېنىدىكى تۆپىلىك چەپەر دەپ بەرگەن يارداڭلىققا ئوخشايدىغاندەك ئىدى . يارداڭلىقتىكى ماقاتلىقنى كۈنچىققانبەگ كىچىك چېغىدا كۆرگەنلىكىنى ، بىر كۈنلىرى ئوماقنى ئۇ يەرگە باشلاپ بارىدىغانلىقىنى ئېيتقان . ئەپسۇس ، ھازىر كۈنچىققانبەگ يىراقتا ماڭالمايدۇ . شۇڭا بەگ يارداڭلىقنىڭ نەدىلىكىنى ، قايسى تەرەپ بىلەن بارىدىغانلىقىنى دەپلا بەرسە ياكى بىلىدىغانلار بولسا ، ئۇنى يول باشلاتقۇزۇپ تايۇق بىلەن بېرىپ بېقىشنى كۆڭلىگە پۈكتى .

ئوماقلار قوزىباي بىلەن شۇ يەردىلا خوشلىشىدىغان بولدى . قوزىباي ئارغانغا ، ئوماق بىلەن توختاق ئابدالغا قاراپ يۈرۈپ كېتىشتى .

5

ئوماقنىڭ يېڭى يۇرتچاپقانغا كەلگەنلىكىگە ئۇنىڭ تونۇش - بىلىشلىرى ئالامەت خۇش بولۇشتى . بولۇپمۇ ، كۈنچىققانبەگ خۇد-

دى چاڭقاقلىقتىن ھالى قالمايۋاتقان كىشى بىر قاچا سۇغا ئېرىش-
كەندەك خۇشال بولۇپ كەتتى. چۈنكى ئۇ يېقىندا قاتتىق باش
قېتىنچىلىقتا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ بۇ باش قېتىنچىلىقىنى يەڭگىل-
لىتىشىدىغان تۈلەك بوۋا ئاغرىپ قالدى. ئۇ پەقەت مەسلىھەتلا
بېرەلەيتتى، بىللە تارتىشالمايتتى، تايۇقنىڭ كۆڭلى ياخشى، ئەمما
ئوماقتەك پائالىيەتچان، تەدبىرلىك ئەمەس.

ئوماق مەھەللىگە كېلىپلا تۈلەك بوۋىنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقى-
دىن خەۋەر تېپىپ، ئالدى بىلەن بوۋاينى يوقلاپ ئۆتمەكچى بولدى.
بوۋاي سۇپىدا يېڭى تۆشەكتە ياتاتتى. بۇ تۆشەكنى كۈنچىققانبەگ
يېقىندا يېڭىدىن قىلدۇرۇپ بەرگەنىدى. بوۋاينىڭ قېشىدا گۆھەر
بار ئىدى، قىزى ئايمەڭمۇ چوڭ بولۇپ بوۋىسىنىڭ ئەتراپىدا پەرۋا-
نىدەك ئايلىنىپ، ئۇنى - بۇنى قىلىپ يۈرەتتى.

بوۋاي ئوماقنى كۆرۈپ ئولتۇرۇش ئۈچۈن قىمىرلىدى. ئوماق
ئىتتىك كېلىپ گۆھەرگە ياردەملەشتى. بوۋاي خېلىلا ئاجىزلىغانە-
دى، ئولتۇرۇشقا بېلى بەرداشلىق بېرەلمەيتتى. شۇڭا پەر ياستۇق-
تىن ئىككىنى قويۇپ، بېشىنى سەل ئېگىزلىتىپ قويدى.

— يېتىپ قاپسەن بوۋا، ئاغرىپ قالغىنىڭنى ئاڭلىماپ-
تىمىز، — دېدى ئوماق. تۈلەك بوۋا ئاغزىنى ئۆمەللىدى.

— بىر ئايدەك بولدى، تاۋۇم يوق تۇرىدۇ، دەپ بىر يانقىنە-
چە، — گۆھەرنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ، گېپىنى داۋاملاشتۇرالماي
ئىشىك تەرەپكە قارىۋالدى.

— ھەكىم كۆرۈنمەيدۇغۇ؟

— مالىلارنى يوقلىۋېتىپ كېلەي دەپ ئەتىگەندە توقايغا كەتە-
كەن، — گۆھەر گېپىنى دەپ بولۇپ ئوماققا قارىدى. ئۇنىڭ
كۆزىدە ئوماقتىن بىر ئىشنى يوشۇرۇۋاتقاندەك، خۇددى كىسىرەپ ئو-
ڭايسىزلىنىۋاتقاندەك بىر قاراش يالت قىلىپ قالدى. ئوماق ئۆزىچە
بىرنېمىلەرنى ئويلاپ كەتتى، «راست گەپنى قىلغىنا» دېگەندەك
گۆھەرنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىدى. گۆھەر ئوماقتىن كۆزىنى
ئېلىپ قېچىپ يەرگە قارىۋالدى.

ئوماق باشقىچە ئويلاپ كەتكۈدەك ھېچ ئىش يوق . بوۋاينىڭ ھالى تۈنۈگۈندىن باشلاپ بۆلەكچە بوشاپ كەتتى ، تاماقتىن قالدى ، گېلىدىن ئۇسسۇزلۇق ئاران ئۆتىدۇ . ھەكسم : «ۋاقتى كەلگەندە ئالدىراپ قالماي» دەپ ، توقايدىكى قويدىن بىرنەچچىنى ئېلىپ كەلگىلى ئەتىگەندە كەتكەنىدى . گۆھەر ئاغزىدىن ئوچۇق چىقىرالمىغان گەپ مۇشۇ ئىدى .

— ھە ، مۇنداق ئىشمىدى ، ئالدىن تەييارلىق قىلىپ قويماي دەپتۇ ـ دە ، — دېدى ئوماق ، گۆھەر ئۇزىتىپ چىقىپ ئەھۋالىنى ئېيتقاندىن كېيىن .

ئوماق تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ كۈنچىققانبەگنىڭ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى . ئۇ ئەسلىدە قۇدىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ، نەۋرىسى ئابلاقنى كۆرۈۋېتىپ ، ئاندىن كۈنچىققانبەگ بىلەن كۆرۈشمەكچىدى . تۈنۈگۈن بەگ بوۋاينى يوقلاپ كىرىپ ئۇزاپ چىقىۋېتىپ ھەكسمگە : «ھەي ، ئوماقنىڭ يوقلۇقى ئەجەب ئۆتۈلۈۋاتىدۇ» دېگەنلىكىنى گۆھەر ئوماققا دەپ قويدى . شۇڭا ئوماق : «بەگنىڭ بىر ئىچ پۇشۇقى بار ئوخشايدۇ ، گېپىنى ئاڭلاپ چىقاي» دەپ ئويلىدى . ئارقىسىدا بىرنەچچە تۆگە بولغاچقا ، «سەن بېرىپ تۇر» دەپ توختاقنى تايۇقلارنىڭكىگە ماڭدۇرۇۋەتكەنىدى .

— كەل ـ كەل ، ئەجەب ئوبدان ۋاقىتتا كەلدىڭ ، — ئوماق ئۆيگە كىرىشىگە كۈنچىققانبەگ ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشتى ، — مۇشۇ كۈنلەردە سېنىڭ يوقلۇقۇڭ بەك بىلىندى ، — دېدى بەگ ئوماقنى سۇپىغا باشلاپ ۋە يەنە ، — قاچان كەلدىڭ ؟ — دەپ سورىدى .

— ھايىلا كەلدىم ، ھازىر تۇلەك بوۋاينىڭ ئۆيىدىن چىقىشىم . — تۈنۈگۈن كىرگەنىدىم ، بۇگۈن كىرەلمىدىم ، قانداقراق ۋېتىپتۇ ؟

— بوش .

— تۈنۈگۈن كىرگىنىمدىلا بوشاپ كېتىپتىكەن ، ھەي ، بۇ بوۋاينىڭ يامان ۋاقتىتا ئېغىرلىشىپ قالغىنىنى .

— نېمىشقا بۇنداق دەيسەن؟ — دېدى ئوماق ، كۈنچىققانبەگ-نىڭ گېپىگە ھەيران بولۇپ .

— ھەي ، — كۈنچىققانبەگ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ قويدى ، — مۇشۇ كۈندە بېشىمدا چوڭ بىر چاپقارا بار دېگىنە .

— نېمە؟ چوڭ چاپقارا ! — ئوماق تېخىمۇ ھەيران قالدى ، — گەپنى ئوچۇق دېگىنە ، بەگ .

— يەتتە كۈننىڭ ئالدىدا تۇرپاندىكى مامۇت ۋاڭ ئابدۇللا بەگ دېگەن بىر ئادىمى بىلەن ئۇچ چېرىكنى مېنى تۇرپانغا ئېلىپ بېرىشنى بۇيرۇپ ئەۋەتىپتۇ . مەن مامۇت ۋاڭنىڭ ئالدىغا چوقۇم سالامغا بېرىشىم كېرەك ئىكەن ، يەنە تېخى : «خانغا سوۋغات قىلىپ يوللاشقا توققۇز دانە يولۋاس تېرىسى ، توققۇز دانە تۈلكە تېرىسى ، توققۇز دانە مولۇن تېرىسى ، توققۇز دانە ئۇقار ، توققۇز جۇپ بۇغا مۈڭگۈزى ئېلىپ كەلگەي ، بۇنىڭدىن باشقا بىزگە سېلىق ئورنىدا توققۇز تاغار تۆگە يۈڭى ، ساۋالغان قارا قوي يۇڭىدىن توققۇز تاغار ، توققۇز دانە ئېسىل پالاس ، توققۇز تاغار قاق بېلىق ئالغاچ كەلسۇن[1] » دەپتۇ .

— ئابدۇللابەگ بىلەن چېرىكلەر قېنى؟

— «سىلەر بۇ نەرسىلەرنى تەييارلىغۇچە بىز كۆللەرنى كۆرۈپ كېلەيلى» دەپ تۇرۇۋېلىپ ، ئۇلارنى جانقۇلۇ ، توختىكۆللەر بىلەن يەنە ئۇچ نەپەر كېمىچى باشلاپ قارا قوشۇن ، لوپ كۆللىرىنى كۆرسەتكىلى ئېلىپ كەتتى .

— يولۋاس تېرىسىدىن باشقىلىرى يۇرتتىن تېپىلىدۇ . يولۋاس تېرىسىنىڭ ئىشىنى ئابدۇللابەگ كەلگەندە بىرنېمە دېيىشەيلى . گەپ سېنىڭ تۇرپانغا بېرىش - بارماسلىقىڭ . كورلا ، قاراشەھەردىكىلەردىن ئاڭلىشىمچە ، تۆۋەندىكىلەرنىڭ يۇقىرىدىكىلەر ئالدىغا سالامغا بېرىشى ئادەتتەك بىر ئىشكەن . ئۆزۈڭ تۇرپانغا بارالا-

① تۇرپان ۋاڭلىرى ئۇچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا خانغا سالامغا بارغاندا ، توققۇز يۈز جىڭ قۇرۇق ئۈزۈم ، توققۇز تاغار قوغۇن قېقى ، توققۇز توپ لۇكچۇن كاناپى ، توققۇز دانە تۈلكە تېرىسى ، توققۇز دانە يولۋاس تېرىسى ، توققۇز دانە مولۇن تېرىسى ، توققۇز دانە ئالتۇن كۆز قويۇلغان ، توققۇز دانە كۈمۈش كۆز قويۇلغان قەلەمتىراچ ، توققۇز دانە خوتەن زىلچىسى قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغاتقا ئېلىپ بارغان .

مسەن ، بەگ؟ — ئوماق كۇنچىققانىبەگدىن سورىدى .
— مېنىڭ ئەھۋالىم ، تۇرقۇم مانا مۇشۇ . تۇرپاننى بەك يېراقتا دەيدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە شىكەى ، سىكىر تاغلىرىدىن ئۆتىدىكەن . ئۇنىڭ ئېرىسىدا تېخى يېرىم كۇن ماڭسىمۇ تۇگىمەيدىغان «ئاغىبۇلاق» دەيدىغان بىر تاغ بار ئوخشايدۇ . ھازىر بېشىمىزنىڭ ئىچىمۇ ، تېشىمۇ قېتىپ ، نېمە قىلارىمنى بىلمەي قېلىۋاتىمەن ، — دېدى بەگ ئوماقتىن مەدەت تىلىگەندەك ئۇنىڭ كۆزىگە قاراپ .

ئوماق گەپ قىلاي دەپ تۇرۇشىغا ، ئۆيگە تايۇق ، ئۇلامخان ، ئۇجۇلخان ، تالىشقۇل ، بوللا ، ئالتۇنلار كىرىپ كەلدى . ئۇلار ئوماق بىلەن سالاملىشىپ ئەھۋال سوراشتى . بۇلارنىڭ ھەممىسى يۇرتقا چۇشكەن سېلىقتىن خەۋەرلىك ئىدى . ئوماقتىن مانجۇ ھۆكۇمىتى دەۋرىدە ھەرقايسى ئامبال ـ ھاكىملىرى ، ۋاك بەگلىرى تەرىپىدىن يۇرتقا چۇشكەن ئالۋان ـ سېلىقنى تۆلىمەي قۇتۇلالمايدىغانلىقنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، كۇنچىققانىبەگ :

— مامۇت ۋاك چۇشۇرگەن سېلىقنى تاپشۇرمىساق بولمايدىغان ئوخشايدۇ . مەن ھازىردىن باشلاپ قولۇمدا قانچىلىك بارلىقىنى ئېنىقلىتاي ، كەملىرىنى قاراچىلار قولىدىن ئورنىغا ئۇلارغا كېرەكلىك نەرسە بېرىپ تېگىشىپ تولۇقلاي ، ئابدالدىكىلەر تىكەنلىك تەرەپتىكىلەردىن بەك نامرات . بۇلاردا بېلىق تولا شۇ ، — دېدى .

— ئامبىلى ئۇنداق دەپ ئالسا ، بىرنېمە بېگى بۇنداق دەپ ئالسا ، ئەمدى ۋېڭى ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىمۇ ، بۇنىمۇ بەر ، ئالىمەن دېسە ، نېمانداق ئاۋارىچىلىكى تولا بۇ نېمىلەرنىڭ ، — دېدى تالىشقۇل .

ئەھۋالدىن قارىغاندا ، ئوماق بەش ـ ئالتە كۇن ئىچىدە قايتالىمايدىغاندەك ئىدى . كۇنچىققانىبەگمۇ ، باشقىلارمۇ : «سەن يۇرت كۆرۇپ ، بۇلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ يۇرۇپ ، كىشىلەرگە قانداق ۋاقىتتا قانداق مۇئامىلىدە بولۇشنى ئۆگىنىۋاپسەن ، بۇ ، يۇرت كۆرگەنلىك پايدىسى ئىكەن . بۇ ئىشنىڭ قۇيرۇقى ئۇزۇلگۇچە

كەتمەي تۇرۇپ بەرسەك» دەپ ئوماقتىن ئۆتۈنۈش قىلىپ تۇرۇۋال-
دى. ئوماقمۇ: «ياق» دېيەلمىدى. ئوماق ھازىرچە قايتالمىغان
ئەھۋالدا، توختاق قايتمىسا بولمايتتى. كۆپ جانلىق بىر ئۆينىڭ
قىشلىق يېمەكلىك غەملەش ئىشى شۇ پېتى بار ئىدى. ئۇچ تۆگە
باشقىلارنىڭ ئىدى. ئۇلارنى ۋاقتىدا ئىگىسىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇش
كېرەك. ئوماقنىڭ بېشىنى قاتۇرغان بىر ئىش، توختاق ئارغاننىڭ
نېرىسىغا مەھەللە ئارىلاپ ماڭغاچقا، كېتەلەيدۇ، ئەمما ئارغانغىچە
بولغان تۆت كۈنلۈك يولنى قۇملۇقتىلا ماڭىدۇ. ئېزىپ - سەتاقىپ
قالسىچۇ؟ تايۇقنىڭ توختاقنى ئاپىرىپ قويۇپ، قىزىنى، نەۋرىسى-
نى، ئايقۇتنى كۆرۈپ كەلگۈسى بولسىمۇ، تۇلەك بوۋىنى تاشلاپ
قويۇپ كېتىشكە كۆڭلى ئۇنمايۋاتقانلىقىنى كۈنچىققانبەگنىڭ قۇ-
لىقىغا ئاستا يېچىرلىدى.

— ياخشى گەپقۇ، — خۇشاللىقتىن كۈنچىققانبەگنىڭ ئاۋازى چىقىپ كەتتى، — ئۇلامخانىكمۇ قىزىنى، نەۋرىسىنى كۆرگۈسى كەلگەندۇ، ئەھۋالنى ھەكىم بىلەن گۆھەرگە بىز دەپ قويايلى، سىلەرنىڭ ئورنۇڭلىدا ئوماق بولغاندىكىن، توختاقنى ئاپىرىپ قوي-غاچ، سىلەر بېرىپ كېلىڭلار، — دېدى.

كۈنچىققانبەگنىڭ گېپىنى ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ماقۇل تاپتى. تايۇق بىلەن ئۇلامخان ھازىرلا تۇلەك بوۋىنى يوقلاپ كە-رىپ، ئەھۋالنى ھەكىم بىلەن گۆھەرگە تولۇق چۈشەندۈرۈپ قو-يۇپ، بۇگۈنلا يول تەييارلىقىنى پۈتكۈزۈپ، ئەتە ئەتىگەندە يولغا چىقىپ كېتىدىغان بولدى.

— مېنىڭمۇ ئايقۇتنى بەك كۆرگۈم كەلدى، سېغىنىپ كەت-تىم، تۇلەك بوۋىنى دېمىسەم سىلەر بىلەن بىللە كەتكۈم بار، ئەمما ھازىر بولمايدۇ. سەل تۇرۇپ ئۆيۈڭگە كىرىمەن، — دېدى ئۇجۇل-غان ئۇلامخانغا قاراپ.

مەسلىھەت پىشتى، قىلىدىغان ئىشلارنى تەقسىم قىلىۋېلىش-تى. يانلار مەھەللىسى بىلەن قاراقوشۇنلۇقلار مەھەللىسىگە ئۆز ئاقساقاللىرى — ساتىۋالدى بەقەم بىلەن بەردىقۇل ئاقساقال، ئاب-

دال مەھەللىسىدىكى ئىشلارغا تايۇق ئورنىدا ئوماق ، قالۇچىلار مەھەللىسىگە توختىكۆل ئورنىدا كۇنچىقانبەگ ئۆزى مەسئۇل بولۇپ ، كالىغا مىنىپ يۇرۇپ بولسىمۇ ئىشلارنى پۈتكۈزىدىغان بولدى .

كۇنچىقانبەگ بىلەن ئوماق ئاقئۇلام تەييارلىغان چۇشلۇك تاماقنى يەۋېتىپ ، ئوماق بەگدىن :

— توختى كۆرۈنمەيدۇغۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— ھەي ، ئۇنى ، بۇلتۇردىن بۇيان تۇرپانغا ئىككى بېرىپ كەلدى . پات - پات كونا قارا قوشۇن مەھەللىسىگە كېتىۋالىدىغان بولۇۋالدى ، ئاڭلىسام شۇ يەرگە كۆچۈپ كەتمەكچى بولۇۋاتقان ئوخشايدۇ .

— نېمىشقا ؟ !

— قارا قوشۇنلۇقلارغا ئىمام بولىدىغان ئوخشايدۇ .

بۇ گەپكە ئوماق : «شۇنداقمۇ» دەپلا قويدى ، باشقا گەپ قىلمىدى .

ئوماق تاماقنى يەپ بولۇپ ، قۇدىسى تايۇقنىڭ ئۆيىگە بارماقچى بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇشىغا ، توختاق ئۆيگە قاسىم قاقنى باشلاپ كىرىپ كەلدى . قاسىم قاقنىڭ كىرىشىدىن كۇنچىقانبەگ بىلەن ئوماق ھەيرانلا قالدى . ئۇ كۇنچىقانبەگنىڭ چاچ قويۇشتىن قۇتۇلۇش ئىشىدىكى يول مېڭىشلاردا ئوماققا كۆپ ياردەم بەرگەنىدى . ئارىلىقتا ئاقتارما مەھەللىسىگە ئوماق بىلەن بىللە كېلىپ كۇنچىقانبەگ بىلەنمۇ كۆرۈشكەنىدى ، ئوماق بەگكە ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئەھۋالى بىلەن ھازىرقى ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەرگەنىدى .

— بۇ يەرنى قانداق تېپىپ كەلدىڭ ، نېمىشقا كەلدىڭ ؟ — دەپ سورىدى ئوماق ئەھۋاللىشىپ بولۇپ . ئوماق ئۇنىڭ كېلىشىدە بىر گەپ بار ، دەپ ئويلىدى .

— كۆنچى كەنتىگە ئۆزۈم يالغۇز كەلدىم . بۇ يەرگە ئاۋۇت كېمىچىنىڭ بالىسى باقىر باشلاپ كەلدى ، ئۇ ھازىر تايۇقنىڭ ئۆيىدە قالدى ، — دېدى قاسىم قاق .

ئوماق ئۇنىڭغا قاردى . ئۇ ئازادە ، چوڭ چەكمەن پەشمەت كىيىپ ، بېلىگە قارا يوللۇق شاتۇاردىن بەلۋاغ باغلىۋالغانىدى . ئۇ ئادەتتە بەلۋاغ باغلىماي ، تۇڭمىسىز چاپىنىنىڭ سول پېشىنى ئوڭ پېشى ئۈستىدىن چىڭ بېسىپ ئۆتكۈزۈپ ، ئىككى قولىنى قوۋۇشتۇرۇۋېلىپ يۇرەتتى . ئۇنىڭ بەلباغ باغلىغىنىنى ئوماق كۆرمىگەنىدى ، شۇڭا ئەجەبلىنىپ ئۇنىڭغا قاراپ قالدى . قاسىم قاق قويىنىدىن بىر تۇڭۇچنى ئېلىپ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئاچتى . تۇڭۇچتە تۆتلىك ئۈزۈملۈقتا ، باش بارماق چوڭلۇقتا تۆت قىرلىق ئالتە تال زىخچە ئالتۇن يالتىراپ تۇراتتى . كۈنچىققانبەگ بىلەن ئوماق تەڭلا قاسىم قاققا قاردى ، ئاندىن : «بۇ نېمە ئىش» دېيىشكەندەك بىر - بىرىگە قاراشتى .

قاسىم قاق يانچۇقىدىن چۇچىلىق ، قۇراق تاماكا خالتىسىنى ئالدى . ئۇنىڭدىن بېشىنى سېغىزدا ياساپ ، ئىنچىكە قومۇشتىن دەستە بېكىتىۋالغان غاڭزىنى چىقىرىپ ئىچىگە تاماكا سېلىپ ئۈستىدىن باش بارمىقىنىڭ ئۇچىدا بېسىپ قويۇپ ، تاشقىرىقى ئۆيگە چىقىپ ئوچاقتىكى چوغدا تاماكىغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ چەككەچ يېنىپ كىردى . كۈچەپ تۆت شوراپ تاماكىنى چېكىپ بولۇپ ، غاڭزىنىڭ بېشىنى ئۆتۈكىنىڭ چەمىگە بوش ئۇرۇپ كۈلىنى قېقىۋېتىپ ، غاڭزىنى خالتىغا سېلىپ يېنىغا قويۇپ قويدى . ئۇ تاماكىنى كۈچەپ شوراپ ئىسىنى ئاغزىدىن چىقارغاندا ، ئاچچىق بۇستىن كۈنچىققانبەگ قېقىلىپ يۆتىلىپ كەتتى .

— بۇ نېمە ئالتۇن ؟ — تاقىتى تاق بولغان ئوماق قاسىم قاقتىن سورىدى .

— كۈنچىققانبەگنىڭ ئالتۇنى .

— مېنىڭ ؟ ! — كۈنچىققانبەگ ھەيرانلا قالدى .

— شۇنداق ، سىزنىڭ ئالتۇنىڭىز ، ئوماق ، — قاسىم قاق ئوماققا قارىۋېتىپ گېپىنى ھېكايە - چۆچەك ئېيتقاندەك باشلىدى ، — سىلەر قارا شەھەر نازارەتچى ئامبالنىڭ ئالدىغا ماڭغان ھېلىقى چاغدا كوسا مانجۇ ئادەم ئەۋەتىپ ناغرادۆڭدە ئالتۇن ،

يامبۇلىرىڭلارنى ، بەختى ھارۋىكەشنىڭ ئۇچ ئېتىنى بۇلاپ كەتتى . مەن شۇ چاغدىلا : «خەپ كوسا ، ئۇچ ئانقا ئۇچ ئېتىڭنى قوشۇپ قايتۇر ۋۇالمايدىغان بولسام» دەپ كۆڭلۈمگە پۈككەنىدىم ، ئەمما ئۇ ئىشقا ئۇ چاغدا قول سالمىدىم . چۈنكى ، بەگنىڭ چاچ قويۇشتىن قۇتۇلۇش ئىشى ھەل بولمىغانىدى . مۇشۇنچىلىك كىچىككىنە ئىش-نىمۇ ئۇلار ئەتەي كەينىگە سۆرىدى . ئىنساپسىز ، نەپسى ئوپقان ئۇ نېمىلەر شۇنى باھانە قىلىپ سىلەرنىڭ نۇرغۇن پۇل - دۇنيايىڭ-لارنى ئېلىۋالدى ، تېخى ھارۋىكەشنىڭ كىراسىنى بېرىپ بولۇپمۇ ئىچ ئاغرىتىپ ، ئۇنىڭ ئۇچ ئېتى بىلەن ھارۋىسىنىمۇ تۆلەپ بەر-دىڭلار . مەن مانجۇ چاچلىقلارغا چىشىمنى غۇچۇرلىتىپلا يۇردۇم . ئاردىدىن ئىككى يىل ئۆتتى . مېنىڭ كۇرۇك توخۇ بېسىپ ياتقان تۇخۇمنىڭ ھەممىسىنى تۇيدۇرماي سۇغۇرۇۋالىدىغان بىرنەچچە ئا-غىنەم بار ئىدى . ئۇلارنى ئىشقا سېلىپ قويۇپ ، ئۆزۈم كوسا مانجۇنىڭ يېقىن ئىككى ئادىمى بىلەن كېچىچە قىمار ئوينىدىم . ئاغىنىلىرىم كوسا مانجۇلارنىڭ ياراق ئېتىدىن ئالتىنى ئوغرىلاپ چىقىپ ، شۇ كېچىسىلا كۇچاغا ئېلىپ قاچتى . ئۇلار ئاتلارنى سېتىپ ، پۇلىنى ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ قايتىپ كەپتۇ : بۇ مانا شۇ ئالتۇنلار . بۇ ھەرگىز ئوغرىلىغانلىق ئەمەس ، ئۆزىنىڭكىنى قايتۇ-رۇۋېلىش دەيمىز . بۇ نەرسىلەر ئەسلىدە ئۆزۈڭلارنىڭ ئىدى ، ئۇلار سىلەردىن ھەر باب بىلەن ئېلىۋالغان . ئۇلار ئېلىۋالغىنىنى چەككى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قايتۇرۇپ بەرمەيدۇ ، سىلەرمۇ ئۇلاردىن زورلۇق بىلەن تارتىۋالالمايسىلەر ، شۇڭا مەن سىلەر ئۇچۇن پەم ئىشلىتىپ ئۇستىلىق بىلەن قايتۇرۇۋالدىم ، — قاسىم قاق گېپىنى تۇگىتىپ ھېجىيىپ قويدى ۋە تاماكا خالتىسىغا قول- ئۇزاتتى .

كۇنچىققانبەگ بىلەن ئوماق بېشىنى لىڭشىتىپ كۇلۈپ كېتىشتى .

— ھەي قاسىم ، ھەي قاسىم ، ئۇنداق ئىشنى تولا قىلىپ پىشىپ كېتىپتىكەنسەن - ھە ، — دېدى ئوماق ، قاسىم قاققا قاراپ كۇلۇمسىرەپ .

— بۇرۇن شۇ هارام يولغا كىرىپ قاپتىكەنمەن ، سىلەرنىڭ ئاق كۆڭۈل ، تۇزلۇكۇڭلار ، بىر - بىرىڭلارغا زادى قارا سانىمايدىغانلىقىڭلار مېنى ئۇ هارام ئىشتىن ياندۇردى . ئىككى يىلدىن ئاشتى ، هارام يولغا قەدەم بېسىپ باقمىدىم ، — دېدى قاسىم قاق ، ئۇنىڭ كۆڭلى بۇزۇلغاندەك بولدى .

كۇنچىققانبەگ بىلەن ئۇماق بىرپەس جىم بولۇپ كەتتى . ئۇماق بېشىنى كۆتۈرۈپ :

— بۇ ، تەقدىر - قىسمەتتىكى بەگنىڭ بېشىغا كەلگەن چاپقارا- دىن قۇتۇلۇپ قېلىشى ئۈچۈن دەل چېغىدا ئەۋەتكىنى ئوخشايدۇ ، — دېدى .

— چاپقارا دېگەن نېمە ئۇ ؟ — قاسىم قاق ئۇماقتىن سورىدى .

ئۇماق تۇرپان ۋاڭى چۇشۇرگەن ئالۋان - سىلىق ، كۇنچىققاڭ بەگنىڭ ۋاڭ ئالدىغا سالامغا بارىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئىشلارنى دەپ بەردى .

— مۇنداق ئىشمىدى ، ئاڭلىسام ماموت ۋاڭنى مۇشۇ كۇنلەردە «ۋاڭ» دەپ قۇرۇق ناملا بار ، قورسىقىنىمۇ باقالمايۋاتقان بىر نېمە دەيدۇ ، ئالتۇندىن بىرنى ئابدۇللا بەگكە ، ئىككىنچى ۋاڭغا بەرسە ئۇلارنىڭ ئاغزى ئېتىلىپ ، يولۋاس تېرىسى سىلىقىدىن قۇتۇلغىلى بولمىدۇغۇ دەيمەن ، — دېدى قاسىم قاق .

ئۇلار بۇ ئىشنى شۇنداق هەل قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرىدىغان بولدى هەم باشقا ئىشلار توغرۇلۇقمۇ پاراڭلىشىۋالدى .

تۇلەك بوۋىنىڭ سەكراتقا چۇشكەندەك يانقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ ، كۇنچىققانبەگ ۋە باشقىلار شۇنچە دېسىمۇ ، ئابدۇللا بەگ : «بىز كەلگىلى ئون كۇن بولدى ، قايتمىساق زادى بولمايدۇ » دەپ تۇرۇپلىۋالدى . كۇنچىققانبەگ ، جانقۇلۇ ، توختىكۆل ، بەردىقۇللار خوشلاشقىلى تۇلەك بوۋىنىڭ يېنىغا كىردى . ئاخشام ئىچكەن ئۇچ

قوشۇق ئۇجۇل ئۇمىچى قۇۋۇەت بولدىمۇ ياكى بۇلار بىلەن خوشلە-
شىۋالاي دېگەندەك ، بىۋاي تۇنۇگۇنكىدىن خېلىلا ياخشى
كۆرۈنەتتى .

— بوۋا ، بىز ماڭماق بولۇۋاتىمىز ، ۋاڭنىڭ ئادىمى قىستاپ
تۇرۇۋالدى ، خەير خوش ، خۇدايىمغا ئامانەت ! — دېدى كۇنچىققاز-
بەگ تۇلەك بوۋىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ . ئۇنىڭ كۆز چانىقىغا
ياش پەردىسى يېيىلغانىدى .

قالغانلارمۇ بىر - بىرلەپ بوۋاي بىلەن خوشلاشتى . ئۇلار :
«خوش بوۋا ، خۇدايىمغا ئامانەت» دېگەن گېپىنى ئۆزىنى يىغدىن
تۇتۇۋېلىپ ، ئاران - ئاران دېيەلىدى . تۇلەك بوۋىمۇ بېشىنى
مىدىرلىتىپ ئۇلار بىلەن خوشلاشتى .

ئوماق كۇنچىققانبەگلەرنى ئۇزىتىپ قويۇپلا ئۆزىمۇ يولغا چىق-
ماقچىدى . «كۇنچىققانبەگمۇ ، تايۇقمۇ ، توختىكۆل ، بەردىقۇللارمۇ
بولمىسا ، مەنمۇ كەتسەم ، بۇ قاملاشمىغۇدەك ، بىر - ئىككى كۇن
تۇرۇپ تۇرايلى» دەپ ئويلىدى ـ دە ، توختى ، قاسىم قاقلار بىلەن
بوۋاينىڭ يېنىغا كىردى . توختى كۇنچىققانبەگنىڭ تۇرپانغا باردە-
غان بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئۇزىتىپ قويغىلى كونا قارا
قوشۇنلۇقلار مەھەللىسىدىن كەلگەنىدى . ئوماقلار كىرگەندە ، بو-
ۋاينىڭ بايىقى ھالى يوق ، لاسسىدە بوشاپ كەتكەنىدى . بېشىدا
گۆھەر ، ھەكىم ، ئۇچۇلخانلار ھېقىلىشىپ ئولتۇراتتى . قاسىم
قاق يوتقانىنى قايرىپ ، بوۋاينىڭ ئورۇقلاپ تۇتۇكتەك بولۇپ قالغان
پاچىقىنى تۇتۇپ باقتى ، تىرناقلىرىغا قارىدى ، ئوماققا قاراپ بېشە-
نى لىكشىتتى . بوۋاينىڭ پۇتى مۇزلاپ ، تىرناقلىرى كۆكىرىپ
كەتكەنىدى .

بوۋاي چۇشكە يېقىن جان ئۇزدى . توختى بىلەن قاسىم قاقنىڭ
بولغىنى ياخشى بولدى . ئۇلار مېيىتنى كىچىك بىر ئۆيگە ئەكىرىپ
قويۇپ ، ئالدى بىلەن كېپەنلىكنى تەييارلىدى . توختى تۇرپاندا
مېيىت ئۇزىتىشقا دائىر ئىشلارنىمۇ ئۆگەنگەنىدى . بۇنداق ئىشتىن
قاسىم قاقنىكىمۇ ئاز - تولا خەۋىرى بار ئىدى . شۇڭا ئىككىسى

ئىشلارنى تېنىمەي، ئۆز رېتى بويىچە جاي-جايىدا قىلدى. كېپەنلىك تەييارلاش، سۇغا ئېلىشلارغا ئوماق، ساتىۋالدى ئاقسا-قال قاتارلىق چوڭلارمۇ قاتنىشىپ، كۆرۈۋالدى، بىلىۋالدى. بۇ قېتىمدا بۇرۇنقىدەك قوشاق ئوقۇپ: «ئاغام - دۇغام» دەپ مېيىت-نىڭ قۇلىقىنى سوزۇپ قويىدىغان ئىشلار بولمىدى. بوۋاينىڭ جەستى قالاچ قاناقا، جاھانبەگلەرنىڭ جەستى قويۇلغان قۇم دۆڭنىڭ بىر تەرىپىگە قويۇلدى. جىنازا ئورنىدا مېيىت قويۇلغان شال دۆڭنىڭ قاپتىلىغا قويۇپ قويۇلۇپ نامىزى چۈشۈرۈلدى. مېيىت نامىزىغا تۆت مەھەللىدىكى ئون ياشتىن يۇقىرى ئەر زات-نىڭ ھەممىسى كەلگەنىدى. ئالدى بىلەن توختى كۆپچىلىككە مە-يىت نامىزىنىڭ قانداق ئوقۇلىدىغانلىقىنى ھەربىرىگە تىلىرىنى كۆرسە-تىپ تۇرۇپ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ قويغاندىن كېيىن، مېيىت نامە-زى ئوقۇلدى. مېيىت يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، توخ-تى ئورنىدىن تۇرۇپ دەپنە سۆزى قىلدى، ئاندىن دۆڭنىڭ قاپتىلە-غا چىقىپ يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ «ياسىن» سۈرىسىنى بىرىنچى مۇ-بىنگىچە قىرائەت قىلدى...

تۆلەك بوۋىنىڭ جەسىتى، ئابدالدا ئىسلام قائىدىسى بويىچە دەپنە قىلىنغان تۇنجى جەسەت بولۇپ قالدى.

شىكدى تېغى ئىنچى. چۈش مەھەل، ھاۋا خېلىلا سۆرۈن. تار، ئەگرى - بۈگرى تاغ يولىدا ئابدۇللا بەگ ۋە ئۇنىڭ بەش چېرىكى سېلىق مال ئارتىلغان ئوچ تۆگە ھەم ئوچ ئات قوشۇلغان بىر ھارۋىلىق كارۋانىنى ئارقا ئېلىپ كېتىۋاتاتتى. كارۋان تاغ ئېغىزىدىن ئانچە ئىنچىكىلەپ كىرمىگەنىدى. شىكىدىن ئۆتۈپ، سىكىر تېغىدىن چىقسىلا، كۆمۈشنىڭ سېپى، كۆمۈش ئۆتىگە بېرىپ چوڭ يولغا چۈشسە ئۈرۈمچى، توقسۇن يولى شۇ. ھارۋىدا كۈنچىققانبەگ، جانقۇلۇ، بەردىقۇللار پاراڭلىشىپ ئولتۇرىدۇ. ھارۋىنىڭ كەينىدىلا توختىكۆل ئاتلىق ماڭماقتا. ھارۋىنى بەردى-قۇل ھەيدەپ بولۇپ، ھارۋىنىڭ ئارقىسىدا بىر ئاتلىق ئېگەر -

جابدۇق تۇراتتى . ئوماق ، تايۇقلار بەختى هارۋىكەشكە هارۋا ياسا-
تىپ بەرگەندە ، ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ كۇنچىققانبەگكە ئاتاپ
شۇنداق هارۋىدىن يەنە بىرنى ياساتقانىدى . ئۇلار هارۋىنى هەيدەپ
ئاقتارمىغا كەلگەندە ، ئابدالدىن كەلگەن كىشىلەر هەيران قېلىپ
هارۋىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشۋالغانىدى . چۇنكى ئۇلار هارۋىنى سە-
رىق سۆگەت ياغىچىنى ئېگىپ چېتىپ چاق قىلىپ ، ئوقىنى ئۇ-
زۇن ، شوتىسىنى قىسقا قىلىپ ياسايتتى . هارۋا ئات جابدۇقلە-
رىنىمۇ پالاس ، چىگە پاخالىلىرىدا ئاددىيلا ياسۇالاتتى . ئەمما بۇ
هارۋىنىڭ چاقى كىچىكرەك ، ئوقى قىسقا ، قازىنى چىرايلىق ،
شوتىسى ئۇزۇنراق بولۇپ ، ئات جابدۇقلىرى بوغا ، جىمبۇ -
جاۋەنلىرىمۇ بۇلغار ، شاۋرۇندىن چىرايلىق قىلىنغانىدى . بۇنداق
تۆمۈر هارۋا قۇملۇق يولغا ئەپلىشىپ بەرمىگىنى بىلەن تاغ يوللە-
رىغا مۇۋاپىق ئىدى .
ئوماق بىز بىلەن تۇرپانغا بېرىشنى خالىماي ، ماقاتلىق
ئىزدەيمەن دەپ قېپقالدى . هە ، بەگ ، ئۇ زادى ماقاتلىقتىن نېمە
ئىزدەيدىغاندۇ ؟ — بەردىقۇل كۇنچىققانبەگدىن سورىدى .
— قالاچ قاناقانىڭ : «ئۇغۇش بوۋىلارنىڭ ئىزىنى تاپماي بول-
مايدۇ» دېگەن گېپىگە ئېپىشىۋېلىپ شۇنداق قىلىپ يۈرۈيدۇ .
ماقاتلىقتىن نېمە ئىزدەيدىغانلىقىنى مەنمۇ بىلەلمىدىم . بەلكى ئۇ
بىز ئويلاپ يېتەلمىگەن بىز ئىشلارنى ئويلاۋاتقاندۇ ، — دېدى
كۇنچىققانبەگ .
— بەگ ، سىزنىڭ راستىنلا تۇرپانغا بارغۇڭىز يوقمۇ ؟ —
توختىكۆل سورىدى .
— كۆڭلۈم تارتمايۋاتىدۇ . بارسام يۇرتقىمۇ ، ئۆزۈمگىمۇ بىر
تالاي يۇك ئارتىۋالارمەنمىكىن ، دەپ ئويلاپ قېلىۋاتىمەن .
— سىز - بىزگە ئارتىدىغان قانداق يۇكتۇ ئۇ ؟
— قانداق يۇك بولماقچى ، سېلىق بولمامدۇ . يۈزتۇرا تۇرۇپ .
بىزگە جىق ئالۋان - سېلىق ئارتىپ قويسا ، ياق ، دەلەمدىمەن .
— شۇڭىزە...

كۇنچىققانىبەگ بىگىز بارمىقىدا كالپۇكىنى بېسىپ قويۇپ ئاب-
دۇللا بەگكە قارىدى . ئۇ ئىككى چىرىكى بىلەن توپنىڭ ئالدىدا
كېتىۋاتاتتى .

— ئابدۇللا بەگ ، ئۇسالىق ئىچىۋالمىسىز ، ئۇسسىغانسىز ، —
دېدى كۇنچىققانىبەگ ئاۋازىنى ئۇنلۇك چىقىرىپ .

قاياق سۇغا ئازراق سۇت قوشۇپ ، جىگدە سېلىپ تەييارلىنىد-
غان ئۇسسۇزلۇق ئابدۇللا بەگكە تېتىپ قالغاندى ، شۇڭا ئىككى
چىرىكىنى مېڭىۋېرىپ قويۇپ ، ئۆزى توختاپ تۇردى . توختىكۆل
بىر تۇلۇمدىن قاچىغا ئۇسسۇزلۇق قۇيۇپ ئابدۇللا بەگكە بېرىۋاتقاند-
ا ، ھارۋا قېقىلىپ كېتىپ قاچىدىكى سۇ تۆكۈلۈپ كەتتى . بەردە-
ك قۇل ھارۋىنى توختاتتى . توختىكۆل قاچىغا قايتىدىن سۇ قۇيۇپ
ئابدۇللابەگكە بەردى . ئابدۇللابەگ قاچىنى كۆتۈرۈپ سۇ ئىچىۋاتقاند-
ا ، كۇنچىققانىبەگ يېنىدىكى كىچىك بىر سۇ قاچىسىدىن قاچىغا
سۇ قۇيۇپ ئىتتىك ئىچىۋالدى . ئابدۇللابەگ قاچىنى قايتۇرۇپ
بەرگەندىن كېيىن ، توختىكۆل تۇلۇمدىن سۇ قۇيۇپ قاچىنى كۇنـ-
چىققانىبەگكە بەردى . ئۇنىڭ كەينىدىن جانقۇلۇ ، بەردىقۇل ، تۆخت-
كۆلەر ئىچتى . ئابدۇللا بەگ ئۇسسۇزلۇقىنىڭ تەمىنى ئاغزى-
ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتتى . توختىكۆل ئۇسسۇزلۇقنى قانداق
تەييار قىلىدىغانلىقىنى ئېزىپ - ئىچۇرۇپ سۆزلەشكە باشلىدى...
توختىكۆلنىڭ گېپىنى تۇگىمەي ، كۇنچىققانىبەگ دەسلەپ قاتتىق قې-
قىلىپ يۆتەلدى ، ئارقىدىنلا ھۆ - ھۆ قىلىپ كۆكۇچ سۇ ياندۇ-
رۇشقا باشلىدى ، چىرايى تاتىرىپ ، كۆزلىرى ئەلەس ئادەمنىڭ
كۆزىدەك چانىقىدا ئۇياق - بۇياققا ئېغىشقا باشلىدى . جانقۇلۇ
دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ چۈلۇۋۇرنى ھارۋىنىڭ شوتىسىغا باغلاپ
قويۇپ ھارۋىغا چىقتى . ئۇنى بېشىدىن يۆلەپ تۇرۇپ غولىغا
يېنىك - يېنىك ئۇرغاچ :

— ئاتا نېمە بولدۇڭ ، بىزنى قورقۇتمىغىنا ، — دېگىلى
تۇردى . توختىكۆل :

— ئابدۇللا بەگ ، قانداق قىلىمىز ، كۇنچىققانىبەگ بولالمىغە-

لىڭ تۇردى ، — دېدى ئابدۇللا بەگ ئالاقزادە بولۇپ :
— ھېلى ئىچكەن سۇيىمىز چاتاق ئەمەستۇ ؟ — دېدى ئۆزىدىن ئەنسىرەپ :
— بىز دائىم ئىچىپ كېلىۋاتقان ئۇسسۇزلۇق سۇ ئۇ ، نېمە چاتىقى بولىتتى ، ئون يىلنىڭ ئالدىدا ئاتام بىر قېتىم مۇشۇنداق بولۇپ ، بىر ئايدا ئاران ساقايغان . ئۇ چاغدا بۇنىڭدەك كۆكۈچ سۇ ياندۇرمىغان ، ئابدۇللا بەگ ، قانداق قىلىمىز ، ئاتامنى ۋاڭ ئالدىغا مۇشۇنداق كېسەل قىلىپ ، ۋاڭغا باقتۇرغىلى ئاپىرىمىزمۇ ! — دېدى جانقۇلۇ .
ئابدۇللا بەگ خىيالدا قالدى ، «ۋاڭ مۇشۇنداق كېسەل ئادەمنى ئەكەلدىڭمۇ ؟ ، دەپ خاپا بولسا ياكى يولدا ئۆلۈپ تارتىپ قالسا قانداق قىلغۇلۇق» دېگەنلەرنىمۇ ئويلىدى
— سىلەرچە قانداق قىلساق بولار؟ — ئۇ جانقۇلۇدىن سورىدى .
— چىڭ ماڭساق ، تۇرپانغا ئالتە كۈندە ئاران بارالايمىز . يولدا بىر ئىش بولۇپ قالسا قانداق قىلىمىز . مەن ئاتامنى قايتۇرۇپ كېتەيمىكىن ، — دېدى جانقۇلۇ .
ئابدۇللا بەگ ئويلىدى ، دەڭسەپ كۆردى ، كۈنچىقانبەگنى تۇتقان كېسەلنىڭ ئېغىرلىقىنى چىرىكلەرمۇ كۆردى . «ئەگەر ياخشى ئامال ، ئۇنى ئوغلى بىلەن قايتۇرۇۋېتىش» دېگەن خىيالغا كەلدى ، دە ، جانقۇلۇغا :
— بولدى ، سەن ئاتاڭنى قايتۇرۇپ كەت ، ماۋۇ ئىككىسى سۇۋغاتلىق ، سېلىق مالنى ئېلىپ بىز بىلەن بارسۇن ، — دېدى . توختىكۆل شۇئان ھارۋىدىن چۈشۈپ بىر ئاتنى چىقىرىپ ھارۋىدىكى ئېگەرنى ئېلىپ ئۇنىڭغا توقۇدى .
— بىز قايتىپ كەلگۈچە كۈنچىقانبەگكە بىر ئىش بولماس ـ ھە ؟ — بەردىقۇل توختىكۆلنىڭ يېنىغا كېلىپ پىچىرلىغاندەك پەس ئاۋازدا سورىدى .

— خۇدايىم ساقلا ، — توختىكۆل شۇنداق دەپ قويۇپلا جانقۇ-
لۇغا قاراپ قويۇپ ئېتىغا مىندى . جانقۇلۇ ھارۋىنى كەينىگە ياندۇر-
دى . بەردىقۇل دىم - دام ، دىم - دام ئارقىسىغا قايرىلىپ كېتىۋات-
قان ھارۋىغا قاراپ قويماتتى ، ئوختىكۆل بولسا بىغەم كۆرۈنەتتى .
ئۇنىڭ چىرايىدىن ئەنسىرىگەندەك بىرەر ئالامەتنى كۆرگىلى بول-
مايتتى ، بەلكى خاتىرجەملىك چىقىپ تۇراتتى . بۇنىڭغا بەردىقۇل
ھەيران ئىدى .

— قالتىس قاملاشتى ، ئابدۇللا بەگ ئىشىنىپلا قالدى . تېخى
سېنى «بىر ئىتىش بولۇپ قالسا قانداق قىلغۇلۇق» دەپ غەمدە قال-
دى ، — دېدى جانقۇلۇ ، ھارۋا بىر دوقمۇشتىن ئۆتكەندىن
كېيىن .

— قاملىشىشتىغۇ قاملاشتى ، جېنىمنىمۇ ئاز قويدى . تاماكا
سۇيى ئاجايىپ ئاچچىق ، سېسىق بىرنېمىكەن ئۇ .

— ئىككى قاچا ئۇسسۇزلۇق ئىچىپ ، تۇزەلدىڭغۇ مانا .

تاماكا سېلىپ قاينىتقان سۇدىن ئازراق ئىچىۋېلىپ بىردەملىك
«كېسەل» بولۇۋېلىشنى كۈنچىققانبەگكە قاسىم قاق ئۆگەتكەنىدى .
كۈنچىققانبەگنىڭ تۇرپانغا — ۋاڭ ئالدىغا سالامغا بېرىشقا پەقەت
كۆڭلى تارتمايۋاتقانلىقىنى ، بارماسلىقنىڭ ئامالىنى ئىزدەپ يۈر-
گەنلىكىنى ئوماقتىن ئاڭلىغان قاسىم قاق مۇشۇ ئامالنى كۆرسەت-
كەنىدى . بۇ چاردىن جانقۇلۇ ، توختىكۆلنىڭ خەۋىرى بولسىمۇ ،
بەردىقۇل بىلمەيتتى ، كېتىۋېتىپ توختىكۆل ئۇنىڭغا ئېيتىپ قوي-
ماقچى بولغانىدى .

ئوماق تۇلەك بوۋىنىڭ ئۇچىدىن كېيىن ، تېپىق ئوۋچى بىلەن
يارداڭلىقىنىڭ ماقاتلىقىغا قاراپ ماڭدى . كۈنچىققانبەگ ئۇ ماقاتلىق-
نى ياش چېغىدا ئاتىسى بىلەن ئوۋغا كېتىۋېتىپ مۇنداقلا بىر
كۆرۈپ قالغانىدى . ئۇنىڭغا ھازىر ئەللىك يىلغا يېقىن بولۇپ
قالدى ، شۇڭا قايسى تەرەپ بىلەن مېڭىشنىمۇ ئېنىق دەپ بېرەلمە-
دى . شۇ قېتىمدا تېپىقمۇ بار ئىدى . يارىمى بولۇپ قالار دەپ ،
ئۇنى ئوماققا قوشۇپ بەرمەي ئارىدا ئۇزۇن يىل ئۆتكەچكە ، ئۇمۇ
ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمىدى . پەقەت : «قۇمدەريانىڭ جەينىكىدىن

يېكەنبۇلجىمال تەرەپكە كېتىۋېتىپ ، قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى بىر ياردائىلىق بويىدا كۆردۇق» دېدى . ئوماق ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە جايلارنى كۆڭلىدە چەنلەپ باقتى . قۇمدەريانىڭ ئىگىلىگەن جەينەكىگە قاراداي ئۇدۇل كېلىدۇ . قارادايدىن تارىمنى ياقىلاپ تۆۋەنگە ماڭغاندا ، ئارغان ، تۇقۇمدىن ئۆتۈپ ئاندىن يېكەنبۇلجىمالغا بارىدۇ . ئالدىنقى ھەپتىدە ئۇ كۆرگەن ماقاتلىق ، ئارغاننىڭ كۇنپېتىش ئۇدۇلىدا ، قۇملۇق ئىچىدىكى ماقاتلىق ئىدى . ماقاتلىقنىڭ بىر تەرىپىدە كونا ئېقىن ئىزى ، يەنە بىر تەرىپىدە يارداڭلىق بار ئىدى . «مەن كۆرگەن ماقاتلىق بىلەن كۇنچىقانبەگلەر كۆرگەن ماقاتلىقنىڭ ئارىلىقى يىراق ئەمەستەك قىلىدۇ . دەۋاتقىنىمىز بىر ماقاتلىقمۇيا ؟» ئوماق كېتىۋېتىپ شۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۇزۇپ ، تېپىقتىن سورىدى :

— ماقاتلىقنىڭ بىر تەرىپىدە كونا زۇ بارمىكەن؟

— بىز ماقاتلىقنىڭ يارداڭلىق تەرىپىنىلا ياقىلاپ ماڭغان ، باشقا تەرەپلىرىنى كۆرۈپ باقمىدۇق .

— يارداڭلىقنىڭ ئۇستىگە چىقىپ باققانمۇ ؟

— ياق ، چىقىپ باقمىدۇق .

— كېيىن سەن ئۇ تەرەپكە بېرىپ باقتىڭمۇ ؟

— يارداڭلىقىغا بېرىپ باقمىمۇ ، شۇ قۇملۇقتا جىق ماڭدىم .

— يارداڭلىقتىكىدىن باشقا ماقاتلىق كۆردۇڭمۇ؟

— ياق ، كۆرمىدىم .

ئوماق ئۆزى كۆرگەن ماقاتلىق بىلەن كۇنچىقانبەگ بىلەن تېپىق دېگەن ماقاتلىقنىڭ بىر ماقاتلىق ياكى باشقا ـ باشقا ماقاتلىقلىقىغا بىرنېمە دېيەلمەي قالدى .

— بىز ئالدى بىلەن ، — دېدى ئوماق تېپىققا ، — قۇمدەريا تەرەپكە بېسىپ ماڭايلى ، ئارغاننىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئاندىن كۇنپېتىش تەرەپكە ماڭايلى .

تېپىق نېمە دەيتتى ، ئوماق نەگە باشلىسا ، ئەگىشىپ ماڭسا ، بۇيرۇغىنىنى قىلسىلا بولدى . ئۇلار ماڭدى ، ماڭدى ، قانچىلىك

ماڭغىنىنى ، نەگە كېلىپ قالغىنىنى بىلمەيتتى . قاياققا قارىسا ئوخشاش كۆز يەتمەس قۇملۇق ، شەكلى ، ئېگىز ـ پەسلىكى ئوخشىمىسىمۇ رەڭگى ئوخشاش دۆڭلەر . شامال ئۇزۇلمەيدىغان مۇشۇ ئاي ، مۇشۇ كۈنلەردە ئۇلارنى مەنزىلگە ئامان ـ ئېسەن بېرىڭالسۇن دېگەندەك ، شامالنىڭ شەپىسى يوق ، جاھان تىمتاسلىق ئىدى . كۈن كەچكە يۇزلەنگىلى نە چاغ . ئۇلار مېڭىپلىڭاتىدۇ ، مېڭىپلىڭاتىدۇ .

— ۋۇي ، بۇرۇن مەن مېڭىپ باقمىغانلا بىر جايغا كېلىپ قالغاندەك قىلىمىز ، — دېدى تېپىق بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىغاندىن كېيىن .

ئۇلار ئېگىز ، ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىر قۇم دۆڭىسىگە ئوسۇپ قالدى . كۈنمۇ ئۆز ئۇۋىسىنى تاپىدىغان چاغ بولۇپ قالغانىدى .

— قانداق قىلىمىز ، قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتىمىزمۇ ياكى ... — تېپىق ياكى مۇشۇ يەردە قونمىزمۇ ، دېمەكچىدى ، گېپىنى توختىتىۋېلىپ ئوماققا قارىدى .

ئوماقنىڭ نېمىلا بولمىسۇن قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتۈپ نېرىسىغا قاراپ باققۇسى كەلدى . ئۇلار قۇم دۆڭىسىگە يانباغرلاپ مېڭىپ چىقىشقا باشلىدى . تۆگىلەر كەڭ ئالىقانلىق پۇتلىرىنى ئالدىرىماي يۆتكەپ ، بىر خىل مېڭىشتا ئۆرلىمەكتە . ئادەم بىلەن ئاتلار بولسا قۇمغا پاتقان ئايىغىنى سۆرىگەندەك يۆتكەپ تەستە ئىلگىرىلىمەكتە .

— ئۇھ ، — دېدى ئوماق قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ بولۇپ موككىدە ئۆزىنى تاشلاپ ئولتۇرۇپ ، — تېمانداق ئېگىز ، بۇ قۇم دۆڭىسى .

— ۋۇي ، بىز قۇمدەريا‌غا كېلىپ قاپتۇق ! — نېمە ، قۇمدەريا‌غا ؟ ! — تېپىقنىڭ گېپىدىن ئوماق چۆچۈگەندەك ھەيران قېلىپ پەسكە كۆز يۈگۈرتتى . دېگەندەك كۈنپېتىشتىن كۈنچىقىشقا سوزۇلغان كەڭ بىر ئېقىن ئىزى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

— ماقاتلىق ئىزدەيمىز دەپ قۇمدەريا‌غا كېلىپ قالغىنىمىز ـ

نى ، دەريانىڭ قايرىلغان جەينىكى نەدە ئەمدى ؟ — ئوماق تېپىقتىن سورىدى .

— — بەك تۆۋەنلەپ كەتكەن ئوخشايمىز ، يۇقىرىلاپ مېڭىۋەر- سەك جەينەككە ئۇسسىزغۇ دەيمەن ، — دېدى تېپىق .

بۇ چاغدا كۇن پېتىپ بولغانىدى . ئۇلار ئېقىن ئىچىدە قونۇپ ، ئەتە سەھەر ماڭماققا كېلىشىپ ، قۇم دۆۋىسىدىن چۇشتى . بۇ ئۇلارنىڭ بۇ سەپىرىدە ئۆتكۇزىدىغان ئىككىنچى كېچىسى ئىدى...

7

ئاي تېخى چىقمىغان بولسىمۇ ، ئاسمان سۇزۇك ، ئوچۇق ئە- ىدى ، يۇلتۇزلار جىمىرلايتتى . ئادەتتە كۇز ئاسمىنى كۆپ هاللاردا بۇلۇتلۇق بولىدۇ ، ئەمما بۇ قۇملۇقنىڭ ئاسمىنى تاسادىپىي بىر ئەھۋال بولمىسىلا دائىم ئوچۇق . چۇنكى ، كۇنچىقىش ، كۇنپې- تىش ، شىمال ، جەنۇبتىكى دېڭىز - ئوكيانلار بۇ قۇملۇقتىن يىراقتا ، بەكمۇ يىراقتا . نەملىكنى توشۇغۇچى هاۋا ، بۇلۇتلار ئاس- مان - پەلەك تاغلاردىن هالقىپ ئۆتەلمەيدۇ . شۇڭا بۇ زېمىن نەم هاۋاغا ، بۇلۇتقا ، يامغۇرغا تەشنا . بۇنىڭ ئەكسىچە شامال ، بوران ، قۇيۇنغا باي . بولۇپمۇ ، كۇز كۇنلىرىدە شامال ئۇزۇلمەيدۇ ، بۇگۇن- كىدەك شامالسىز بۇنداق تىنچ كېچە كەمدىن - كەم بولىدۇ .

ئوماق بىلەن تېپىق ئۇپىدەك يۇمشاق ، ئەمما سوغۇق قۇمغا سالغان پالاس ئۇستىدە خېلىدىن بېرى جىمىرلاۋاتقان يۇلتۇزلارغا ، يىراقتىن ئاستا سۇزۇلۇپ كۆرۈنۈۋاتقان ئايغا قاراپ خىيال سۇرۇپ ياتماقتا . تېپىق «ئوۋچى» ئاتالغاندىن بۇيان نە - نەلەردە ، نېمىلەر- نى ، قانداق ئوۋلىغانلىقلىرىنى ، مۇشۇنداق قۇملۇقلاردا قانچىلىك قونغانلىقىنى كۆز ئالدىدىن ئۆتكۇزمەكتە ئىدى . ئوماق بولسا سۆ- گەتتاغدىن قارا قوشۇن كۆلى تەرەپنى كۆزلەپ كۆچۇپ مېڭىپ بوراندا قالغانلىقىنى ، ئېزىپ قېلىپ بۇلاقكۆلدىكى قالۇچىلار ئارد- سىغا بېرىپ قالغانلىقىنى ، قالاچ قاناقانى ، تايۇق ، ئۇلامخانلارنى ،

تۆمۈرنىڭ تۇغۇلۇشىنى ، «دۇنيا ئادەم» چەپەرنى ۋە كېيىنكى ئىشلا-
رنى ، «ئوماقنىڭ تاختىسى» — هازىرقى مەھەللىسىنى ، قارامتۇر
نەپسى ئوپقان ئۇزۇن چاچلىقلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى . بولۇپمۇ ،
قالاچ قاناقانىڭ : «بالىلىرىڭ كارامەت ئادەم بولىدۇ ، ئۇغۇش -
ئەجداد بوۋىلارنىڭ ئىزلىرىنى تاپىدۇ...» دېگەنلىرى هازىرمۇ ئۇ-
نىڭ قۇلىقى تۇۋىدە ئەكس سادا بەرمەكتە ئىدى .
«قاناقا ئېيتقان زادى قانداق ئىزدۇ ، ماقاتلىقلار شۇ ئىزلار-
نىڭ بىرىمۇ ئەمەسمۇ ، ئەگەر قۇملۇقتىكى ، قاقشاللىق يېنىدىكى
ماقاتلىقلار ئۇغۇش بوۋىلىرىمىز يانقان جاي بولسا ، ئۇلار ئۇ يەرگە
نەدىن ، قانداق كەلتۈزۈلدى ؟ قۇملۇققا نېمىشقا ئەكېلىدۇ ؟...» ئۇ
شۇلارنى خىيال قىلدى . ئەمما خىيالىنىڭ ئاخىرىنى ئۇزەلمىدى .
ئوماق ئۇنى ئويلاپ ، بۇنى ئويلاپ ، خىيالى يەنە ئالدىنقى قېتىمدا
كۆرگەن كونا ئېقىن ئىزى بىلەن يارداڭلىق ئوتتۇرىسىدىكى ماقات-
لىقا كېلىپ توختىدى . «كۈنچىققانبەگ ، تېپىلار كۆرگەن ماقات-
لىق ، چەپەر كۆرگەن ماقاتلىق بىلەن مەن كۆرگەن ماقاتلىق بىر
قۇملۇق ئىچىدە ، قۇمدەريا بىلەن ئارغان ئارلىقىدا ئىكەن . ئەگەر
ئۇچى ئۇچ ماقاتلىق بولسا ، نېمىشقا ئالدىنقى ئىككىسىنىڭ بىرەر-
سى بولسىمۇ ئۇچرىمايدۇ...»
— هېلىقى كىشى نېمە ئادەم ئۇ؟ .
تېپىقنىڭ سوئالى ئوماقنىڭ خىيالىنى مۇھىم يېرىدىن ئۇزۇ-
ۋەتتى .
— كىمنى دەيسەن ؟ — ئوماق بېشىنى بۇراپ تېپىقا قارىدى .
— هېلىقى قاسىم قاق دېگەن ئادەمنى دەيمەن ؟
ئوماق ئەجەبلىنىپ ئىنتىك تېپىقا قارىدى :
— قانداق دەيسەن ؟
— ئۇ ماڭىدىغان چېغىدا مېنى بىر يانغا تارتىپ : «ئاڭلىسام
سىز بەگ بىلەن بىللە ماڭماي ، ئوماق بىلەن ئىككىلارلا ماڭىدە-
كەنسىلەر . ئۇ بەك ياخشى ئادەمكەن ، قۇملۇق ئىچىنى بەك خەتە-
لىك دەيدۇ ، ئۇنىڭغا ئوبدان ئىگە بولۇڭ ، يالغۇز قويماڭ» دەپ

بەك جېكىلىدى . قارىسام سىزگە بەك ئامراقكەن . قانداق تونۇشۇپ قالغانتىڭلار ؟

ئوماق يانقان يېرىدىن قوپۇپ ئولتۇردى ، «مۇنداق دېگىن» دەپ كۆڭۈللۈك ھەجىيىپ قويدى . ئۇلارنىڭ بىر تەرىپىدە تۆگىلەر يېتىپ تۇرۇپ يېگەنلىرىنى ئاۋاز چىقىرىپ كۆشەۋاتاتتى . بىر ئا-دەمنى دۇمبىسىگە مىندۇرۇۋېلىپ بىر كۈن كەچكىچە قۇملۇقتا ھېلى دۆڭگە ئۆرلىسە ، ھېلى يەنە تۆۋەنلەپ ، ئېگىز - پەس بولۇپ قاتتىق ھارغان ئاتلار جىممىدە ئۇخلاۋاتاتتى .

— ئىلگىرى ئۇنىڭ بىلەن تونۇشمايتتىم . كورلىغا بېرىپ - كېلىپ يۈرۈپ ، بولۇپمۇ كۈنچىقانبەگنىڭ ئىشىغا مېڭىپ يۈرۈپ تاپۇق بىلەن ئىككىمىز ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالدۇق ، — ئوماق ئۇنىڭ بىلەن دەسلەپ قانداق تونۇشۇپ قالغانلىقىنى ، ئۇنىڭ ھېلىقىدەك ئىشلىرىنى ئاغزىغا ئالمىدى ، — بىزگە ئوخشاش ئىش كۆرمىگەن ، جاھانىنىڭ رەڭۋازلىقلىرىدىن زادىلا سىرتىغى يوق ئا-دەمگە ئۇنىڭ ياردىمى چوڭ بولدى ... — دەپ ئۇنىڭ بىر قاتار ياخشى تەرەپلىرىنى سۆزلەپ بەردى .

— ۋۇي ، تاماكا سۇيى ئىچسە ، بەگكە ھېچ ئىش بولماس - ھە ؟ !

— چاپقارادا بولما ، بىزنى ئىشەندۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزى ئىچىپ كۆرسىتىپ قويغان ، كەينىدىن بىر - ئىككى قاچا سۇ ئىچىۋەتسىلا ئوڭۇشلۇپ قالىدىكەن .

— مۇنداق ئامالمۇ بار ئىكەن - ھە ؟

— جاھاندا ئىشلار جىق ئىكەن . بىز قۇملۇقتىن چىقمىغاچقا ، جاھان مۇشۇ دەپلا يۈرۈيدىكەنمىز . يۇرتلارنى كۆرسە ، باشقىلار بىلەن ئارىلاشسا ، ئادەمنىڭ كۆزىمۇ ئېچىلىدىكەن ، بىلىدىغانلىرى-مۇ ، ئويلايدىغىنىمۇ ، خىياللىرىمۇ كۆپ بولىدىكەن ...

تۆگىلەر ئۆزىچىلا ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىشتى ، ئاتلارمۇ بىر تەرەپكە قاراپ قېلىشتى .

— نېمە بولغاندۇ ؟ — تېپىق شۇنداق دەپلا ياتقان يېرىدىن

چاچرىغاندەك تۇرۇپ ، ئات ، تۆگىلەر بويۇنىدىغان تەرەپكە قارىدى ، — تۆگە ، ئۈچ تۆگە ، — دېدى — دە ، باش تەرىپىگە قويۇپ قويغان شىراقلىق مىلتىقىنى قولىغا ئالدى .

ئوماقمۇ شۇئان ئۆرە بولۇپ قاراپ كۆز يېتىم يەردە بۇلار تەرەپكە قاراپ تۇرغان چوڭ — كىچىك ئۈچ تۆگىنى كۆردى . تۆگىلەر ئاي يورۇقىدا ئېنىق كۆرۈندى .

— نېمە قىلاي دەيسەن ؟ — ئوماق تېپىققا قارىدى ، ئاۋازىدىنلا ئۇنىڭ جۇدۇنى تۇتقانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى ، شۇ تاپتا ئالدىنقى قېتىمدا مۇشۇ قۇملۇقتا ئېزىپ قالغىنىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ ، ئۇلارنى ئۇلار ئىزدىگەن ماقاتلىق يېنىغا ئەكېلىپ قويۇپلا غايىب بولغان تۆگىلەر ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كەلگەنىدى ، — ئاتامسەن ، گۆشىنى يەمدۇق ياكى گۆش — تېرىسىنى ئېلىپ كېتەمدۇق ؟

— ئۆزى كېلىپ قالغاندىكىن ئاتاي دېگەن .

ئوماق ئالدىنقى سەپىرىدىكى تۆگىلەرنىڭ ئىشىنى سۆزلەپ بەردى .

— ۋۇي ، شۇنداق ئىشمۇ بولدىما ، بۇلار شۇ تۆگىلەردىن بولمىسۇن يەنە ، تاس قاپتىمەن ، ماۋۇ تۆگىلەرگە يانتاقتىن جىقراق تۆكۈپ بېرىپ ، ئاتنى ئېلىپ نېرىغا كېتىپ قاراپ تۇرايلى ، ئۇلار تۆگىلەرنىڭ يېنىغا چوقۇم كېلىدۇ ، — دېدى تېپىق .

— ئۇلار بىزنى كۆرۈپ بولغاندۇ ، كەلمەسمىكىن .

— تۆگىنىڭ كۆزى كېچىسى سەللا يىراقتىكى نەرسىنى ئىلغا قىلالمايدۇ ، پەقەت تۆگىنىڭ ئىدىنى[1] خېلى يىراقتىنلا بىلىۋالىدۇ .

ئۇلار مەخسۇس تۆگىلەرگە دەپ ئۇششاق توغرالغان يانتاقتىن ئىككى تاغار ئېلىۋالغانىدى . بىر تاغاردىكى يانتاقنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تۆگىلەر ئەتراپىغا بىرنەچچە يەرگە تۆكۈپ قويۇپ نېرىغا كەتتى .

دېگەندەك ، ھېلىقى تۆگىلەر بىر دەسسەپ — ئىككى دەسسەپ بۇلارنىڭ تۆگىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ ، ئۆزئارا ھىدلاشقاندىن كېيىن

---

① ئىد — ھىد ، پۇراق .

ۋاشىلدىتىپ يانتاقلارنى يېيىشكە باشلىدى.

— ياۋا تۆگىلەر ئاچ قالمىسىلا كېچىسى ھېگىپ يۇرمەيدۇ، بۇلار ئاچ قاپتىكەن، — دېدى تېپىق پەس ئاۋازدا.

قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق بۇ جەزىرە ـ دەشتە قۇملۇقتا كېچىدە تېنەپ يۇرگەن ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئۆزلىرى تۆكۈپ قويغان يانتاقنى يېگەنلىكىدىن ئومىلاق ئۆزىنى خۇشال ھېس قىلماقتا ئىدى. ئۇ ھېلىقى ئىشتىن كېيىن ياۋا تۆگىلەرنى قانداقتۇر بىر خىل خاسىيەتلىك ھايۋان دەپ قارايدىغان بولدى...

ئومىلاق، تېپىقلار ئۆزلىرىنىڭ قاچان ئۇخلاپ قېلىشقىنىنى بىلمەيدۇ. ئۇلار ياۋا تۆگىلەرگە قاراپ يېتىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كىرپىك قېقىشتى. ئۇلار ئويغانغاندا تاڭ يورۇپ قالغانىدى. كۆزلىرىنى ئېچىپلا تۆگىلەرگە قارىدى. ئۆزلىرىنىڭ تۆگىلىرى چۈشەپ قويغان بويىچە تۇراتتى، ياۋا تۆگىلەر كۆزۈنمەيتتى. ئۇلار يېقىن بېرىپ قارىدى، تۆكۈپ قويغان ئوتلار پاك ـ پاكىز تۆگىگە نىدى. ئىزىدىن بىلدىكى، ئۇلار ئاياغ تەرەپكە كەتكەنىدى.

— قانداق قىلىمىز؟ — تېپىق سورىدى.

— ئاخشام دېيىشكىنىمىز بويىچە كۈنپېتىشقا قاراپ ماڭايلى، ماقاتلىق ئۇچراپ قالسا، ئۇنى كۆرەزمىز، بولمىسا تارىم دەرياسىغا ئۇسسىمىز شۇ، چوڭ يولغا چۈشۈپ مەھەللىگە كەتمەمدۇق، — دېدى ئومىلاق.

تېپىقنىڭ كۆڭلى تىنىدى. ئۇ ئومىلاق ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئىزى بىلەن ماڭايلى، دەمدىكىن دەپ بەك ئەنسىرىگەنىدى. ئەگەر تۆگىلەرنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ ماڭمىغان بولسا، كۆلشەمىرى تەرەپكە كېتىپ قېلىپ، قايتىپ كەلمەك تەس بولاتتى، ئۇلار ئەتىگەنلىك تامىقىغا ئىككى كېسىمدىن بۇلماق قاتمىسى بىلەن بىرىدىن پوستلاق قۇيمىسى يېدى. ئات، تۆگىلەرنى سۇغا قاندۇرۇۋېلىپ، ئۇچىنچى كۈنلۈك سەپىرىنى باشلىدى. ئەتراپ تۇنۇگۈنكىدەك چەكسىز قۇم، قۇم دۆڭلىرى. ئومىلاق ئىككى ھەپتىنىڭ ئالدىدا ماڭغان قۇملۇققا ئوخشامدىكىن دېسە، قۇم دۆڭلىرىنىڭ قويۇق ـ شالاڭلىقى ئوخشە-

مايدىغاندەك ، ئوخشىمامدىكىن دېسە ، بىر يەرلىرى ئوخشاپ قېلىد-
ۇاتقان .
— تېپىق ، سەن بۇ قۇملۇقتا مېڭىپ باققانمۇ ؟
— بۇ ئون — يىگىرمە يىل ئىچىدە مېڭىپ باقمىغاندەك
قىلىمەن .
— قانداقسىگە دەيسەن ؟
— بۇ قۇملۇقتا ئېگىزكەن دېگۈدەك قۇم دۆڭلىرى يوق
ئىكەن .
— مەنمۇ بۇنىڭغا ھەيران قېلىۋاتىمەن . نېمىشقا شۇنداق
بولىدۇ ؟
— بۇنى مەن قانداق بىلىمەن ؟
ئۇلار بۇ قۇملۇق توغرىسىدا ئەنە شۇنداق پاراڭلار بىلەن بولۇپ
خېلى ماڭدى ، تېپىق ئارىلاپ قۇم دۆڭلىرىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ
قويياتتى . چۈشكە يېقىن ئۇلار خېلىلا ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ
يېنىغا كېلىپ قالدى . تېپىق قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ
باقماقچى بولدى ، ئات بىلەن چىقاي دېسە ، ئاتنى ھارغۇزۇپ قويىد-
دۇ ، ئالدىدا باسىدىغان پەنە قانچىلىك قۇملۇق بار ، بىلگىلى بولمايد-
دۇ ، ئاتنى ئاياش كېرەك ، ئۇ ئاتنى ئوماققا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ،
يانباغىرلاپ مېڭىپ چىقىپ كەتتى . قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۈستىگە چى-
قىپ ، ئۇ تەرەپكە قاراپلا
— كىچىك بىر مەھەللە بار ئەكەن ، ئادەم بارەك
قىلمايدۇ ، — دېدى ئۇنلۇك .
— مەھەللە ! — ئوماق شۇنداق دەپلا تېپىقنىڭ چۈشۈشىنى
ساقلىماي ئاتتىن چۈشتى — دەل ئات ، تۆگىلەرنى يېتىلىگىنىچە
قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ماڭدى . ئۇ بىر قەدەم ئالدىغا ئۆزلىسە ،
ئىككى قەدەم كەينىگە سىيرىلەتتى ، قۇم دۆۋىسى ئېگىزلەپ ئۇنىڭ
بىلەن بولغان ئارىلىقى ئۇزىراپ كېتىۋاتقاندەك بىلىنەتتى . ئۇمۇ
تېپىققا ئوخشاش يانباغىرلاپ مېڭىشى كېرەك ئىدى ، بۇنداق قىلـ-
غاندا ۋاقىت كۆپرەك كەتكەن بىلەن ، كۈچ كۆپ كەتمەيتتى . پەللـ-

گه پەم بىلەن يېتىش كېرەك ، ئۇ داۋانلىق بولغاندا تېخىمۇ شۇنداق . قارا كۇچكە تايىنىپ قارامليق بىلەن ئىش كۆرسە ، كۆپ ھاللاردا نەتىجە ئەكسىچە بولۇپ قالمدۇ . ئوماق كۇچىنىڭ يېرىمى خوراپ بولغاندا ، تېپىق ماڭغان ئىز بىلەن يانباغىرلاپ ئۇشۇقىغىچە قۇمغا پېتىپ قەدىمىنى تەستە يۆتكەپ ئۆرلىمەكتە .

قومۇش ، يېكەن ، يۇلغۇن شاخلىرى ئارىلاش ياسالغان يىگىرمە نەچچە ئۆيلۇك ساتمىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى بېلىگىچە قۇمغا كۆمۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئۆز سىياقىدا تۇراتتى ، قالغانلىرىنىڭ بەزىلىرى يېرىم - يارتا ، بەزىلىرى پۈتۈنلەي چۈۋۈق ، بەزىلىرى ياغاچلىرىلا قۇمدىن چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان ۋەيرانە ھالەتتە تۇراتتى . ساتمىلار رەتسىز ، قالايمىقان ياسالغان بولۇپ ، ئۆز سىياقىنى ساقلاپ تۇرغان ساتمىلارنىڭ ياغاچلىرىدىن ، تۇجۇپىلەپ ياسىلىشتىن ، بۇ ساتما ئىگىلىرىنىڭ ئېقتىسادىنىڭ ، شارائىتىنىڭ بىرقەدەر ياخشىلىقىنى بىلگىلى بولاتتى . ئوماق قومۇشلارنى ، يۇلغۇن شاخلىرىنى تۇتۇپ باقتى ، بۇ ساتمىلارنىڭ تاشلۇبتىلگىنىگە ئۇزاق بولغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى . ئۇلار ئات ، تۆگىلەرنىڭ ئالدىغا يەملىك تاشلاپ بېرىپ ، ئەتراپقا قاراپ باقتى . مەھەللىدىن ئۇچ يۇز قەدەمچە نېرىسىدىكى پاكارراق قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە ئوتتۇرا ھال چوڭلۇقتىكى بىر ئېقىن ئىزى تۇراتتى . ئېقىن ئىچى قۇمدا كۆمۇلۇپ كەتكەچكە ئارانلا بىلىنىپ تۇراتتى . ئۆز ۋاقتىدا ئېقىن بويىدا يۇلغۇن ، قومۇش ، يېكەن بولغان بولۇشى مۇمكىن ، لېكىن ئەتراپتا توغراقلىق بارلىقىنى كۆرسىتىدىغان ھېچقانداق ئالامەت كۆرۈنمەيتتى .

ئوماق ، تېپىقلار ساق ساتمىلارنى ئارىلىدى . ساتمىلار شامال يۆنىلىشىگە كەينىنى قىلىپ ياسالغاچقا ، كەينى ، ئىككى يېنى قۇمغا كۆمۇلۇپ تۇرسىمۇ ، ئالدى تەرىپى يېرىم ئېچىق ئىدى . ئۇلار ئىككى ساتمىنىڭ ئالدىدىكى قۇمنى تارتىۋېتىپ ، ئىشىكنى ئېچىپ ئىچىگە كىرىپ قاراپ باقتى . بىر ساتمىدا بىرنەچچە يېرى يىرتىلغان ، رەڭگى ئۆچكەن بىر پارچە پالاس ، يەنە بىرنەچچە پارچە قىل ،

چىگە تالاسىدا ئەشكەن ئارغامچا پارچىلىرى تۇراتتى ، ئۇچىنچى بىر ساتمىدا بىر تەرىپى يېرىلىپ كەتكەن چوڭراق كىر تەڭنىسى تۇراتتى ، تېپىق تەڭنىنى ئىنتىك قولىغا ئېلىپ ، ئۇ يېنى - بۇ يېنىغا ئۇزاق قاراپ تۇرۇپ كېتىپ دۇم قىلىپ تېگىگە قارىدى .

— ئوماق ، مانىڭغا قاراڭ ، — ئاۋازىدىن تېپىقنىڭ ھاياجانلىنىپ كەتكىنى بىلىنىپ تۇراتتى .

ئوماق تەڭنىنىڭ تېگىگە قارىدى ، تەڭنىنىڭ تېگىدە ئويۇپ چىقىرىلغان ئوقيا بەلگىسى تۇراتتى . تېپىق تەڭنىنى سۇپىغا دۇم پېتى قويۇپ قويۇپ ، تالاغا چىقىپ كېتىپ ھايال بولماي بىر ئېگەرنى كۆتۈرۈپ كىرىپ تەڭنىنىڭ يېنىغا تەتۈرىگە قىلىپ قويدى .

— بۇنىڭغا قاراپ بېقىڭ ، — دېدى تېپىق ئېگەرنىڭ ئاستىدىكى بىر يەرنى كۆرسىتىپ ، — بۇ ئىككى بەلگىنىڭ ئويۇلۇشى بىر - بىرىگە ئوخشامدىكەن ؟ !

ئوماق تەڭنىنىڭ تېگىدىكى ئوقيا بەلگىسى بىلەن ئېگەرنىڭ ئاستىدىكى ئوقيا بەلگىسىگە زەن سېلىپ قارىدى . ئىككى ئوقيا بەلگىسىنىڭ ئويۇلۇش شەكلى ئوپمۇئوخشاش ئىدى .

ئوماق بېشىنى كۆتۈرۈپ تېپىققا قارىدى . ئاندىن ئۇنىڭدىن :

— بۇ نېمە ئىش ؟ ! — دەپ سوردى . ئېنىقكى ، ئۇ ھەيران قېلىۋاتاتتى .

تېپىق ساتمىنىڭ تۆت تەرىپىگە تەكشى قارىۋەتكەندىن كېيىن ، ئۈستىنى قۇم بېسىپ كەتكەن سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى . ئۇنىڭ گەپنى ئۇزاقتىن باشلايدىغىنىنى قىياس قىلىپ ، ئوماقمۇ ئولتۇردى .

— بىزنىڭ ئۆيدىكى چۆچەك ، كاسا ، پۇرۇچ ، تەڭنە ، ئېگەر قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئوقيا بەلگىسى بار . مەن بۇنداق بەلگە چۈشۈرۈشنى ئاتامدىن ئۆگىنىۋالغان ، ئاتام ئاتىسىدىن ئۆگىنىپتىكەن . ئاتامنىڭ دەپ بېرىشىچە ، چوڭ بوۋىمىز ئالامەت ئوقياچى ئىكەندۇق . شۇنداق تېز ئۇچىدىغان

تورغىنىنمۇ دەل چېنەپ ئاتالايدىكەندۇق. ئۆزىنىڭ ئوقياچىلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن چۆچەك، كاسا، تەكىنە، چارا، ئېگەر اچاپقاندا ئاستىغا ئوقيا شەكلىنى ئويۇپ قويىدىغان بولغانىكەن. بۇنداق قىلىشنى ئاتىدىن بالا، بالىدىن بالا ئۆگىنىپ، ئۇرۇق - جونىمىز-نىڭ ئىرەمىگە[1] ئايلىنىپ كەتكەنىكەن، — دېدى تېپىق.

— گېپىڭچە بولغاندا، چوڭ بوۋاڭ مۇشۇ مەھەللىدە ئولتۇ-رۇپتىكەن — دە؟

— ئۇنى بىلمەيمەن، — دېدى تېپىق، — ئاتامنىڭ ئېيتىشى-چە، كىچىك بوۋام[2] قۇمدەريا بىلەن قاراداي ئارىلىقىدىكى بىر كە-چە، كىچىك ئېقىن بويىدا ئولتۇرۇپتىكەن.

ئوماق ئېنىق بىلمىدى، ئۇلار ھازىر قۇمدەريا بىلەن قاراداي ئارىلىقىدا ئىدى. كۈنپېتىشقا قاراپ مېڭىۋەرسە، كەچكىچە قاراداي-غا ياكى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىرەر ئوتاققا يېرىڭالغىلى بولاتتى. ئوماق چۈشلۈك تاماق يەڭالدى، ئات - تۆگىلەرنى سۇغىرىڭالدى، تېپىق ھېلىقى- تەكىنىنى بوشىغان تاغارغا سېلىپ، بىر تۆگىگە ئارتىپ قويدى.

ئۇلار كونا ئېقىن بىلەن كۈنپېتىش تەرەپكە يول ئالدى. «ھەممە ئۇغۇش بوۋىلىرىمىز تېپىقنىڭ بوۋىلىرىدەك ئاشۇنچىلىك بىرەر ئىز - بەلگە قويۇپ كەتكەن بولسا قانچە ياخشى بولار ئىدى. مانا، ئاشۇ كىچىككىنە بەلگىدىن بۇ مەھەللىدە ئۇنىڭ بىر بوۋىسى-نىڭ ئولتۇرغىنىنى بىلدۇق، يەنە شۇ ئىز - بەلگىدىن يولىمىزنى تېپىپ كېتىۋاتىمىز...» دېگەنلەرنى ئويلىدى، ئوماق كېتىۋېتىپ.

باھارنىڭ ھۆسنىگە تولغان قىيام مەزگىلى. بۇ چاغدا قۇملۇق-نىڭ چەت ياقىسىدىكى يۇرت - دالىلار باھارغا: «مەرھابا!» دەپ

---

① ئىرەم — ئادەت.
② كىچىك بوۋا — تۇنجى ئۇغۇش بوۋا.

تەنتەنە قىلىپ ، باغلاردا ھەر خىل چېچەكلەر ، گۈلچىمەنلەردە رەڭ-گارەڭ گۈل ـ غۇنچىلار ھۆپپىدە ئېچىلىپ كېتىدۇ . تەبىئەتنى كۆزنى قاماشتۇرغۇچى تۈمەن خىل گۈل ـ چېچەكلىك گۈزەل تون ئورايدۇ ، ئېرىق بويلىرىدىن گۈپپىدە يالپۇز ھىدى كېلىدۇ ، ھەممە ياقتىن باھار پۇرىقى كېلىدۇ . ھەتتا گۈلسىز گىياھ ـ قىياقلارمۇ باھار پۇرايدۇ ، گۈل پۇرايدۇ . باھار قۇشلىرى باغ ، دالىلاردا بىر ـ بىرىگە جور بولۇشۇپ بەس ـ بەستە سايرىشىدۇ ، ئۇلارنىڭ ھەر خىل ئۇندە سايراشلىرى باغدىن ئىبارەت بۇ سەھنىدە ياڭراق ، يېقىملىق خور ھاسىل قىلىدۇ . قۇملۇقنىڭ باھار ھۆسنى بولسا ئۆزگىچە . بۇ يەردە ، ئۇ يۇرتلاردىكىدەك باغۇبوستان ، گۈلزارلىقلار يوق . بۇ يەردە ، دىماغقا ئۇرۇلىدىغىنى توغراق ھىدى . بۇ يەرنىڭ گۈل ـ چېچىكى ئۇجۇل ، كامپاش . بۇلارنىڭ ھىدىغا بېلىق پۇرىقى قوشۇلىدۇ ، ھەتتا كىشىلەرنىڭ تىنىقىدىنمۇ بېلىق پۇرىقى كېلىدۇ . كۆل ، دەريا بويلىرىدا غاز ـ ئۆردەك ، ئۇقار ، سۇقسۇرلارنىڭ غاقىلدىغان ، قىي ـ قۇلىغان ئاۋازلىرى . مەھەللە ئەتراپىدا تورغاي-لارنىڭ چۇچۇلىشى... قۇملۇقنىڭ باھار چېغىدىكى مەنزىرىسى مانا شۇنداق سىدام . تەبىئەتنىڭ رەڭدارلىقى ، تۈسمۇتۈسلۇك گۈل ـ چېچەكلىك مەنزىرىسى بۇ يەردە يوق . كىشىلەر بۇ سىدامليقا كۆنۈپ كەتكەن . ئەمما ، يۇلغۇنلار قان ـ چوغ رەڭدە غۇچچىدە ئېچىلغان چاغدىكى ئاجايىپ يارقىن ، گۈزەل مەنزىرىنى ، بۇ قۇم-لۇقتىن باشقا جايدىكى يۇرتلاردىن ئىزدەپمۇ تاپقىلى بولمايدۇ . ئېھ ، يۇلغۇن چېچىكى— قان رەڭ چېچەك ، قانلىق چېچەك ! چوغلۇق چېچەك ! !

كۆكلەم مەۋسۇمىنىڭ كۈلۈپ تۇرىدىغان ئوچۇق كۈنلىرىدە ، ئوماقنىڭ تاختىسى — ئوماق مەھەللىسىدىكى كىشىلەر يېقىنقى ئىككى ھەپتىدىن بۇيان ئالدىراش بولۇپ كەتتى . ئەرلەر ھەر ئەتە-گىنى تور ، مانجا ، شاشقاقلىرىنى كۆتۈرۈپ كۆللەرگە ، تارىم دەر-ياسىغا يول ئېلىشىدۇ ، كەچتە تاغار ـ تاغارلاپ بېلىق تۇتۇپ كېلىپ ئاياللارغا تۆكۈپ بېرىشىدۇ . ئاياللارنىڭ بىر قىسمى بېلىق-

لارنىڭ ئىچ ـ قارنىنى ئېلىپ تازىلايدۇ ، قاسىراقلىرىدىن ئاجرىتىدۇ ، بىر قىسمى بېلىق پوستلىقىنى قۇيىدۇ ، بىر قىسملىرى بولسا تازىلانغان بېلىقلارنى تاغارلارغا قاچىلاپ قۇمدىكى چوڭقۇر كولاپ ئۇدۇللۇق كۆمىدۇ .① پالاس ، چەكمەن ، رەخت توقۇشقا ئۇستا يەنە بىر قىسىم ئايالار بولسا ، قايىسىنىڭ بېلى تالسا ، ئاغرىسا ، ئورنىغا ئولتۇرۇپ بورۇن② يېنىدىن ئادەم ئۆزۈلمەي پالاس ، رەخت توقۇشىدۇ . ئوماق ئائىلىسىدىكىلەر تېخىمۇ ئالدىراش . مەھەللىدىكى ئالدىراشلىقنىڭ ھەممىسى شۇ ئائىلىگە مەركەزلەشكەن .

— نېمىشقا ؟

— توي ئىشى بولمامدۇ .

— كىمنىڭ تويى ؟

— ئۆزىدىكنىڭ .

— ئۆزىدىكنىڭ ؟ ! ۋۇي ، ئىككى ھەپتىنىڭ ئالدىدا بۇنداق گەپ يوق ئىدىغۇ ، تېخى كېلەر يىلى قىلساق بولامدىكىن ، دەۋاتاتتىغۇ .

— ئەسلىدىغۇ شۇنداق ئىدى ، ئىككى ئىش ئۇلارنى توي قىلىشقا قىستاپ قويدى .

— قايسى ئىككى ئىش ؟

— بىر ئاينىڭ ئالدىدا چارىدىكى ئەزىمباقنىڭ خوتۇنى تۇلەمخان ئوماق بىلەن ئايقۇتنى چاقىرتقۇزۇپ : «مەن ساقىيالمايدىغان ئوخشايمەن ، كۆزۈمنىڭ يورۇقىدا قىزىمنىڭ تويىنى كۆرۈۋالسام» دەپ ئۆتۈنۈش قىپتۇ . ئوماق بىلەن ئايقۇتمۇ ماقۇل بوپتۇ . بۇ ، بىر ئىش ، يەنە بىر ئىش ، كېلەر يىلى دۇرالغا ئەتراپىنى سېپىل بىلەن ئوراپ ئەسكەرخانا سالمىدىكەنغۇ .

— ھە ، بۇنىڭدىن سىرتىغىم بار .

— شۇ سېپىلغا ئىشلەشكە ھازىردىن باشلاپ ئادەم تىزىملاۋېتىپتۇغۇ .

---

① بېلىقنى ئىچ ـ قارنىدىن ئايرىۋېتىپ ، قۇمغا چوڭقۇر كۆمۈرۈپ قويسا ، يېگى پېتى تۇرىدۇ .
② بورۇن — پالاس ، رەخت توقۇش سايمىنى ، دەستىگاھ .

— هه، بۇنىمۇ بىلىمەن.

— ئەسلىدە بىر ئۆيدىن بىرلا ئادەم تىزىملايدىكەندۇق، ئوماق-لارغا كەلگەندە تۆمۈر بىلەن ئۆردەكنى تىزىملىدى. كېتىندىغان چېغىدا: «بۇ دېگەن خانلىق قۇرۇلۇش، كىمكى تىزىملىغان بويىچە بارمىسا قاتتىق جازالىنىدۇ» دەپ قورقاق سالدى. شۇنىڭ بىلەن ئوماقلار: «سېپىل قاچان پۈتىدۇ، قاچان قايتىپ كېلىدۇ، تويىنى قىلىۋەتسەك بولغۇدەك» دېگەن يەرگە كېلىشتى.

— بىر ئۆيدىن ئىككى ئادەمنى تىزىملىغان كىمنىڭ ئىشى ئۇ، ئۇنداق ئەمەستىغۇ؟

— بۇ ھېلىقى كوسا مانجۇنىڭ ئىشى بولمامدۇ. ئۇ كوسا ئوغرى ئالغان ئالتە ئېتىنى تاپالماي، شۇنىڭ قورساق كۆپۈك ئاچچىقىنى ئوماقلاردىن چىقارماق بولغان گەپ.

— هەي خاپان، ئۆتكەندە تىكەنلىككە بارغاندا بۇ ئىشنى نېمشقا ماڭا دېمىدىڭ؟

— هەي! مېنىڭ مۇشۇ خاپان كاللام، شۇ چاغدىلا سىزگە ئېيتقان بولسام، سىز يۇرت بېگى بولغاندىكىن، بۇ ئىشنى ئۆگىشايتتىڭىز ئەمەسمۇ، — تۇردۇش بۇ ئىشنى ئۆز ۋاقتىدىلا ناسىر-بەگكە دەپ قويمىغىنىغا قاتتىق ئۆكۈنۈپ پىشانىسىگە نوقۇپ كەتتى.

ناسىربەگ ئوماقنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە، ئۆيدە مەھەللىدىكى چوڭ ياشلىقلاردىن بەش - ئالتە ئادەم بار ئىدى، ھەممىسى ئورنى-دىن تۇرۇپ بەگكە ھۆرمەت بىلدۈردى. بەگ سۇپىغا چىقىپ ئولتۇردى، باشقىلارمۇ ئۆز ئورنىنى تېپىپ قايتىدىن ئولتۇرۇشتى.

— تويغا تۇتۇش قىپسىلەر، ماڭا دەپمۇ قويماپسىلەر، هە، ئوماق، مەن قىلىدىغان قانداق ئىشلار بار، كەم - كۆتە ئىشلار بولسا دېگىن، مەن تەييارلىغاچ تۇرايلى، — دېدى ناسىربەگ، هەم-مىسى بىلەن ئەھۋاللىشىپ بولغاندىن كېيىن.

ئوماق جاۋاب بەرگۈچە، تۇردۇش ئېغىز ئېچىۋالدى:

— تويغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى مەھەللىدىكىلەر قولمۇقول

تۇتۇش قىلىپ تەقلەپ قويدۇق ، قالغىنىنى كېلەر ھەپتىگىچە تەي-
يارلاپ بولىمىز . «ئوماقنىڭ تاختىسى»غا مەھەللە بولۇپ ئۇيۇش-
قاندىن بۇيان ئۆلۈملا ئۇزىتىپ ، ئاران بىر قېتىملا توي ئويناپتۇق .
بۇ تويىنى شۇنداق قىزىتىۋېتىمىزكى ، قانغۇچە قوشاق ئېيتىشىمىز .
— تويغا كېرەكلىك نەرسىلەر بىلەن بېلىقنى تەييارلاپ بولغان
ئوخشايسىلەر . بۇ تويغا ئاز ئادەم كەلمەس ، ئۇلارنى يانقۇزۇپ -
قويقۇزۇش ئىشىنى قانداق قىلماقچى ؟
— ئۆي - ئۆيگە ئېلىپ كېتىمىز شۇ .
— ھەي خاپان ، تويىنى سەن ئۆتكۈزەمسەن ، ئوماقمۇ ؟ ئوماق-
لارغا قىز بېرىۋېلىپ ، ئەمدى ئۇلارنىڭ توي ئىشىنىڭ ئېگىسى
بولۇۋالدىڭمۇ نېمە ، — دېدى ناسىربەگ تۇردۇشقا قاراپ .
ئۆيدىكى ئەر - ئاياللارنىڭ ھەممىسى كۈلۈپ كېتىشتى . تۇر-
دۇشنىڭ ئۆزىمۇ كۈلدىيۇ ، ئەمما قۇلىقىغچە بەقەمدەك قىزىپ
كەتتى .
— مېھمانلارنى مەھەللىدىكىلەر ئۆيلىرىگە ئېلىپ كېتىدۇ .
ئۆي بويىچە كېلىپ قالىدىغانلار بولۇپ قالسا... — ئوماق گەپنى
توختىتىۋالدى .
— مەن مۇشۇنى دېمەكچىدىم . تايۇق ، توختىكۆل ، تالىش-
قۇل ، يەنە باشقىلارنى ئۆي بويىچە كەلمەيدۇ دېيەلەمدۇق ، بولدى ،
بۇ تەرەپتىكى تەييارلىقنى مەن قىلاي . يەنە بىر ئىش ، — دېدى
ناسىربەگ ، — تۇلەمخان تۇل خوتۇن ھەم ئاغرىق . ئۇ تەرەپنىڭ
تەييارلىق ئىشىنى ئالىباي ئاقساقالغا تاپشۇراي ، ئۇ ئۇستىگە
ئالسۇن .
— شۇنداق قىلىدىغان بولغان ، — دېدى تايۇق .
— ئۇنداق بولسا ياخشى ، توي كۈنى بەكىتىلگەنمۇ ؟
— كېيىنكى ھەپتىنىڭ تۆتىنچى كۈنى قىلىدىغان بولدۇق .
ناسىربەگ بارماقلىرىنى پۈكۈپ ھېسابلاپ :
— توققۇز كۈن قاپتۇ ، ھە ، ئابدالغا ئادەم ماڭدىمۇ ؟ —
دېدى .

— ئالدىنقى كۈنى توختاقنى ماڭدۇردۇم ، — دېدى ئوماق .
— ياخشى ، ئۇنداق بولسا ، سىلەر ئۆز ئىشىڭلارنى قىلىۋېرىڭ-
لار ، مەن ئۆز ئىشىمغا تۇتۇش قىلاي ، — ناسسىربەگ ئۆيدىن چىقىپ
بولۇپ ، ئوماققا قاراپ ، — سەن ئانچە جاپقاراپ كەتمە ، ئۆردەكنىڭ
تويىنى دەبدەگەيلىك قىلىمىز ، سەن ئىگە بولۇپ تۇرۇپ بەرسەڭلا
بولىدۇ ، — دېدى ـ دە ، ئۇزەڭگىگە پۇتىنى قويۇپلا ئاتنىڭ بېقىنىغا
دېۋىتىش بىلەن تەڭ تىزگىننى قاتتىق سىلكىدى . چىلان تورۇق
ئات خوجايىنىنىڭ ئالدىرىغىنىنى بىلگەندەك ، يۇمشاق قۇمنى تو-
زۇتقىنىچە چېپىپ چىقىپ كەتتى...

ئوماق ، ئايقۇت ، ئالىباي ئاقساقاللار تويىنى ئۆزلىرى ئىگە
بولۇپ كەڭ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ ، تۇلەمخان ئېرى
يوق ، ئۆزى ئاغرىپ ياتقان ئەھۋالدا تۇنجى بالىسىنىڭ تويىنىڭ
چۆچۈل بولۇپ قېلىشىنى ئويلىسىلا كۆڭلى بەك يېرىم بولاتتى .
بىر كۈنى ، ئۇ تۆشەكتە يېرىم ئۆرە بولۇپ ، دۆلەتخانىنىڭ بېشىنى
سىلاپ تۇرۇپ :

— قىزىم ، ئاتاڭ يوق ، مەن ئاغرىدىق ، جىنق نەرسىلىرىڭ
چالا قالىدىغان بولدى ، قىلالمىغىنىڭچە تەييارلاپ تۇرارسەن ، قالغى-
نىغا مەھەللە ـ يۇرت بولغاندىكىن بىر گەپ بولار ، — دەپ مىڭ
يېرىدىن تۆكۈلۈپ كۆز يېشى قىلغانىدى .

لېكىن ، تويدىن تۇلەمخانىڭمۇ ، قىزى دۆلەتخانىڭمۇ يېرىم
كۆڭلى پۈتۈنلىنىپ قالدى . چارىدا قىز تويى ئىلگىرى دۆلەتخانىڭ
تويىدەك بۇنداق توقچىلىق ، كۆڭۈللۈك ، داغدۇغىلىق بولمىغانى-
دى . بېلىنىڭ ئۇجۇل ئۇمىچى چوڭلارغا بار ، بالىلارغا يوق
بولۇپ ، ئاساسەن قوشاق ئېيتىشىپلا قىز كۆچۈرۈلۈپ كېتەتتى ،
ئەمما دۆلەتخانىڭ تويى ھەقىقەتەن داغدۇغىلىق ، ئالاھىدە بول-
دى . تويدا مېھمانلارغا تارتىلىدىغان بېلىق ، ئۇجۇل = جىگدە
تالقىنىنى ئالىباي ئاقساقال يېتەرلىك تەييارلاپ قويغان بولسىمۇ ،
ئوماقمۇ يەنە خېلى جىق ئەكېلىپ بەرگەنىدى .

توي مەھەللە يېنىدىكى بىر قۇملۇق تۈزدە ئۆتكۈزۈلدى . بىر

قۇم دۆۋىسى ئۇستىگە ئورۇن راسلاپ ، تۇلەمخاننى قوش - قوش كۆرپە ئۇستىدە پەر تەكىيە ، ياستۇقلارغا يۆلەندۇرۇپ قويدى . ئۇ شۇ يەردە تويۇنۇڭ جىمى جەريانىنى كۆرۈپ تۇردى . ئۇنىڭغا مەھەللىدىكى بىرقانچە ئايال بىللە ئايقۇت ، ئايسۇلۇ ، ئۇجۇلخانلار ھەمراھ بولۇپ يېنىدا تۇردى .

تويغا يېقىن ئەتراپ مەھەللىدىكى چوڭلارنىڭ ھەممىسى كەلگەنىدى . بېلىق ، ئۇجۇل ئۇمىچى چوڭ - كىچىك ھەممە كىشىگە يەمسەن ، ياق ، دېگۈچىلىك كەڭ تارتىلدى . داستىخان يىغىشتۇرۇلغاندىن كېيىن ، شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدە قوشاق ئېيتىشىش بولدى . لوپتا ، توي - تۆكۈنىنىڭ قىيامى ، ئەۋجى ، قوشاق ئېيتىشىش .

بىرىنچى بولۇپ قوشاقنى تۇردۇش باشلىدى :

قاۋۇشۇشتۇق① ، ئۇلۇغ تارىم بويۇدا②،
سورۇن تۇزۇپ دۆلەتخانىنى③ تويۇدا④ .
توي تامالاپ چارالىقنى⑤ كۆزلۇرۇ⑥ ،
قالار بولدۇ⑦ يېڭى مەلە يولۇدا⑧ .

ئۆردەك ، دۆلەت⑨ خۇشلۇق بولغاي كۈنۈڭلار ،
بىر تىنىقتەك تەڭ - قوش چىققاي ئۇنۇڭلار .
قوشماقلارغا تىلەيلى بىز بەخت - قۇت ،
ئېجىل بولۇپ ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرۈڭلار .

تۇردۇشتىن كېيىن چارا ۋە باشقا مەھەللىلەردىن بولۇپ سەككىز - ئوندەك ئەر - ئايال ئوتتۇرىغا چىقىپ بەس - بەستە قوشاق

---

① قاۋۇشۇش — ئويۇشۇش ، جەم بولۇش ، بىرىكىش .
② بويۇدا — بويىدا .
③ دۆلەتخانىنى — دۆلەتخانىنىڭ .
④ تويۇدا — تويىدا .
⑤ چارالىقنى — چارىلىقنىڭ .
⑥ كۆزلۇرۇ — كۆزلىرى .
⑦ بولدۇ — بولدى .
⑧ يولۇدا — يولىدا .
⑨ دۆلەت — دۆلەتخان .

ئۇيۇشتى . ھېچ كىشىنىڭ قوشقىدا ئىلگىرىكىدەك قەبىلىچە-لىك ، يۇرتۇزلىق قىلىدىغان ، دارىتمىلاپ چاقىدىغان ، ئۆزىنى كۆتۈرۈپ ، باشقىلارنى چۆكۈرىدىغان ئەھۋال چەككى بولمىدى ، ئىنتايىن كۆڭۈللۈك ، ھەممە كىشى ئۆزۈنغىچە ئارزۇسىنى يېگۈ-دەك بولدى . كىشىلەر قانىدىغان ، بولدى قىلىدىغاندەك ئەمەس . تۇينى كۆچۈرۈش كېرەك . ئالىباي ئاقساقال ئوتتۇرىغا چىقىپ تويىنىڭ تارقىغانلىقىنى ، قوشاق ئېيتىشىنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى ، تويىنى كۆچۈرۈپ قىزنى ئېلىپ ماڭىسا بولىدىغانلىقىنى جاكارلىغان-دىن كېيىنمۇ كىشىلەر تارقالماي چۈۋۈلدۈشۈپلا كەتتى .

ئالدى بىلەن ئايقۇت ، ئۇجۇلخان ۋە مەھەللىدىكى بەردەست ئالتە ئايال تۇلەمخانىنى چوڭ پالاسنىڭ تۆت ئۇچى ، ئوتتۇرىسىدىن تۇتۇپ كۆتۈر - كۆتۈر قىلىپ ئۆيگە ئەكىرىپ چىرايلىق ياتقۇزۇپ قويۇپ خوشلىشىپ چىقتى . تۇلەمخانىنى كۆتۈرۈپ ماڭغاندا ، ئۇ ئۆزىنى ئۇچار گىلەم ئۈستىدە ، تەخت پەردە ئولتۇرغاندەك ھېس قىلدى ، بېشى ئاسمانغا يەتكەندەك بولدى .

ئوماق ، تايۇق ، تالىشقۇللار كورلىغا قاتىرىغان چاغلىرىنىڭ بىرىدە ، كۆچۈرۈپ مېڭىلغان بىر تويىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولۇپ قالغانىدى . شۇ چاغدىلا ئۇلارنىڭ كۆڭلىدە : «بىزمۇ تويىنى مۇشۇنداق دەبدەبىلەپ كۆچۈرسەك... » دېگەن تۇيغۇ تۇغۇلغانىدى . بۇنى بىلگەندەكلا ، كۈنچىقانبەگنىڭ ئۆزىنىڭ ئورنىدا ئاقئۇلامنى ئوماق ، تايۇقلار كورلىدىن سېتىۋېلىپ ئەكېلىپ بەرگەن ھارۋا بىلەن ئەۋەتكەنى بەك ياخشى بولدى : ئابدالدىن كېلىدىغانلارنىڭ ئالدى تويدىن بىر ھەپتە بۇرۇن ، كەينى ئەتە توي دېگەن كۈنى كەلگەندى . ئاقئۇلام تويدىن ئىككى كۈن بۇرۇن كەلدى .

ھارۋا ئالاھىدە جابدۇلۇپ ، ھارۋىغا قانقان ئۇچ ئاتنىڭ پېشانىسىگە ئۆزۈن قىزىل شەلپەر باغلانغانىدى ، بۇ ، توي ھارۋىسىغا ئالامەت ئىسكەت كىرگۈزۈۋەتتىسى . يېڭى كېلىن بىلەن ئۇنىڭ يەڭگە - دوستلىرى بولۇپ بەشى ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇلدى . ئىچ ئاتنىڭ يېنىدا ئۆزۈن دەستىلىك قامچىنى تۇتۇپ ئۇجۇلخان تۇراتتى . «بۇگۈنكى توي ھارۋىسىنى ئۆزۈم ھەيدەيمەن» دەپ ، بالدۇرلا

تالمشقۇلنىڭ قولىدىن قامچىنى ئېلىۋالغانىدى . ئابدالدىكى ئاياللار ئىچىدە ئۇ ھەممىگە تونۇش ئۇستا ھارۋىكەش ئىدى . ھەممە ئىش تۇگىدى ، كېلىننى ئېلىپ مېڭىشلا قالدى . ناسسربەگ مېڭىشقا ئىشارە قىلدى . ئۇجۇلخان ھارۋىغا تاققىدە سەكرەپ چىقتى ـ دە ، ئۆرە تۇرۇپ :

— خوش ، چارىلىق تۇغقانلار ، قىزىنىڭلارنى ئېلىپ ماڭىدىغان بولدۇق ، ھەممىڭلارنى ئەتە ئۇماق مەھەللىسىدە بولىدىغان ئوغۇل تەرەپ تويىغا تەكلىپ ! — دېدى ـ دە ، قامچىسىنى ئوتتۇرىدىكى ئاتنىڭ قۇلىقى تۇۋىدە «قارس» قىلىپ سوقتى ، ھارۋا قوزغىلىش بىلەن تەڭ ئۇ ئولتۇرۇۋالدى . ھارۋىنىڭ ئارقىسىدىلا ئۆردەك ۋە ئۇنىڭ ئالتىدەك دوست ـ يارانلىرى ماڭدى . ئۆردەك مىنگەن ئاتنىڭ بېشىغمۇ قىزىل شەلپەر چىگىلگەنىدى . ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئابدالدىن كەلگەن ، ئۇماق مەھەللىسىدىكىلەر بولۇپ ئوتتۇزدەك ئاتلىق تويچىلار ماڭدى .

ھارۋا قوزغىلىپ ئون قەدەمچىمۇ ماڭمايلا ئۇجۇلخانىنىڭ قوشقى ئاڭلاندى .

مەنى ئارۋاچى دەمەڭ ،
چىنقۇالسام ئارۋاغا .
توي تارتقالى كەلگەن مەن ،
ئاقتارماغا چاراغا .
ئوت - تۇتاشتى باشقادىن ،
ئىچىمدەكى ياراغا .

توي كۇنۇمنۇ ئويلاسام ،
ئىچىمدە كۆپ ئارمانىم .
كالامۇ يوق مىنگەلى ،
ياياق ئۇزاق ماڭغانىم .
تويۇڭۇز تويدەك بولدۇ ،
ئامەتلىك دۆلەتخانىم .

دۆلەتخان قىز ئاي سۈزۈك ،
خۇشلۇق ياغار يۈزۈدۈن .
ئىچىدەكى گەپنى ،
بىلىپ بولدۇم كۆزۈدۈن .
خۇشاللىقى قانچىلىك ،
سۇراپ بىلىك ئۆزۈدۈن .

9

— قانداق توي ، قىزىدىمۇ ؟

— قىزىدى ، قىزىدى . توينى ئاتىگىز تۇردۇشلا قىزىتىۋەتتى دەڭا ، قوشاق دېگەننى ئېيتتىغۇ بۇگۈن - هه .

— قىزىشىغۇ قىزىدى ، تويغا يارىشا قىزىدى ، لېكىنزە ، دۆلەتخان ، سىلەرنىڭ تويۇڭلار ئاجايىپ قىزىغان . بۇگۈن كىشىلەر توي ئۈيىناۋاتىپمۇ ، شۇ تويىنىڭ گېپىنى قىلىشىۋاتىدۇ .

— سىلەرنىڭ تويۇڭلارمۇ ئوبدان بولغانغۇ ، ئايسۇلۇ .

— شۇنداق ، ئانا ، شۇ ۋاقىتتا ئابدالدىكى تويلار ئىچىدە بىزنىڭ تويىمىز ئوبدان بولغان ، قىزىغان . ئۇ چاغدا توي ئىرەم بويىچە بىزنىڭ ئۆيدىلا بولغان . بۇلارنىڭكىدە توي ئىككى ئۆيدە بولدى ئەمەسمۇ . كىشىلەر بۇ يەردە مەھەللە بولۇپ قاۋۇشقاندىن بۇيان بىر قېتىملا توي ئوينىغاچقىمۇ ، باشقىچىلا قىزىتىۋەتتى .

بۇگۈن ئەتىگەندىلا دۆلەتخان بىلەن ئابلاقتىن باشقا هەممىسى قوشنا مەھەللىدىكى بىر تويغا كەتكەنىدى . دۆلەتخان بويى ئېغىرلىشىپ ، ئاي - كۈنى يېقىنلىشىپ قالغاچقا بارمىغان ، ئابلاق هەمراھ بولۇپ قالغانىدى . ئايقۇت بىلەن ئايسۇلۇ دۆلەتخاندىن ئەنسىرەپ ، توي ئاخىرلاشمايلا قايتىپ كەلگەنىدى .

راست ، ئۆردەك بىلەن دۆلەتخانىڭ تويى هەقىقەتەن دەبدەگەي بولۇش بىلەن ، مۇهىمى كىشىلەرنىڭ مەنىۋى چاڭقاقلىقىنى قاندۇرۇپ ، روهىنى كۆتۈرگەنىدى . ناسىربەگ چارىدىكى تويغا ئالىباي

ئاقساقالنى مەسئۇل قىلىپ ، بۇ يەر — ئوماق مەھەللىسىدىكى تويىنى ئۆزىگە قويۇپ بېرىشنى ئېيتقانىدى ، ئېيتقىنىدەك قىلدى .

ئابدال ، قارا قوشۇن ۋە يەنە باشقا يىراق جايلاردىن كېلىدىغان-لارنىڭ يېتىپ ، قوپۇشى ئۈچۈن ناسىربەگ تويدىن ئالتە كۈن بۇرۇن كۈزلەك ، تىكەنلىكتىن ئادەم باشلاپ كېلىپ ئىككى كۈن ئىچىدە ئون سەككىز ئېغىز ساتمىنى تەق قىلدۇرۇپ قويۇش بىلەن ھەر ئېھتىمال ئۈچۈن دەپ يەنە ئون ئېغىز ساتما پۈتكۈدەك ياغاچ ، قومۇش ، يىكەنلەرنىمۇ دۆۋىلىتىپ قويغانىدى . دېگەندەك ئەتە توي دېگەن كۈنى كەچكە يېقىن يەنە سەككىز ساتما ياسالدى . ئۈجۈلخاڭ-نىڭ توي ھارۋىسى قوزغىلىش بىلەن تەڭ باشلانغان قوشىقى يول بويى ئېيتىلىپ ، ھارۋا تاكى ئۆي ئالدىغا كېلىپ توختىغانغا قەدەر ئۇزۇلمىدى . قازان ـ قازاندا توي كۆچۈرگۈچىلەر ئۈچۈن بېلىق ، ئۈجۈل — جىگدە تالقىنى پىشۇرۇلۇپ تەييار قىلىپ تۇرۇلغانىدى . كېلىن ھۈجرىسىغا ئەكىرىپ قويۇلغاندىن كېيىنمۇ كىشىلەر تارقاپ كەتمەي ، بىرنەچچە يەرگە غولۇتمان يېقىپ چۆرىدەپ ئولتۇرۇشۇپ ، تۈن تەڭ بولغۇچە قوشاق ئېيتىشتى ، ئەگەر ناسىربەگ : «بۇ يەردە-كى تويىنى ئەتە ئوينايمىز ، قوشىقىلارنى ئەتە تۇيدا ئېيتىڭلار ، ئۈخلايلى» دېمىگەن بولسا ، تارقىلىش ، ئۇخلاش كىشىلەرنىڭ خە-يالىدا يوقتەك ئىدى .

ئەتىسىدىكى تويىنى ناسىربەگ ئۆزى باشقۇردى . چارا ، يېگە-كۆل ، تېيىزكۆل ، چوڭكۆل ، بۇلۇڭكۆل ، ئۇلۇغكۆل ، ئويماڭ-كۆل ، كۈزلەك ، تىكەنلىك ھەتتا قارادايلاردىن توي ئوينىغىلى ، توي قوشىقى ئاڭلىغىلى كەلگەنلەرنىڭ ئايىغى ئۆزۈلمىدى . كەلگەن-لەرگە ئۇدۇللۇق تاماق تارتىلىپ ، ئىككى دۆڭ ئارىلىقىدىكى قۇم-لۇق تۈزگە قوشاق ئېيتىشىش سورۇنى ھازىرلانغانىدى . بەزىلەر تاماققىمۇ قارىماي ئۇدۇل سورۇنغا كېلىشتى . بۇ يەردىمۇ تۈنجى قوشاقنى تۇردۇش باشلاپ ، قوشىقىنىڭ ئاخىرىنى :

ياڭشاپ[1] قويدۇم ، قوشۇق يوق بۇ كاللامدا ،
قوشۇق دېگەن ئەسلىي ئوماق قۇدامدا .
قەنى قۇدام ئىككى سوتۇق ئايتىپ بەر ،
مۇشۇ خۇشال توي سورۇنى قاينامدا .

دەپ ئوماقنى قوشاق ئېيتىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىۋىدى ، سورۇن-
دىكى ئەر - ئايال ، چوڭ - كىچىك ھەممە كىشى : «ئوماق قوشۇق
ئايتىپ بەرسۇن ! » دەپ توۋلىشىپ پۇتۇن تۇزنى كۆتۈرۈۋەتتى .
ئوماق ئوتتۇرىغا چۇشۇپ قوشاق ئېيتتى . ئۇ ئۇجۇلخانىنى تارتتى .
ئۇجۇلخان ئايقۇتنى ، ئاپقۇت ئاقئۇلامخانىنى ... بىر - بىرىنى تارتە-
شىپ ، تونۇق قوشاقلارنىڭ كۆپى ئوتتۇرىغا چۇشۇپ قوشاق ئېيتە-
تى . ئەگەر ناسىربەگ ئوتتۇرىغا چىقىپ تويىنىڭ ، قوشاق ئېيتە-
شىشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىمىغان بولسا ، كىشىلەر ئۆيلە-
رىنىڭ يېراقلىقىنى ، قايتىشى كېرەكلىكىنى ئۇنتۇشقانىدى ... -
ئۆردەك بىلەن دۆلەتخانىنىڭ ئەتىسىدىكى تويى ، «توي بولسا ،
شۇنداق بولسا» دەپ ئارزۇ - ئارمانىنى يېگۈدەك توي بولغانىدى .
ئايقۇت بىلەن ئايسۇلۇنىڭ بىر يىلنىڭ ئالدىدا بولۇپ ئۆتكەن تويىنى
بۇنچىۋالا تەپسىلىي ئەسلىشى دۆلەتخانىنىڭ بۇگۈنكى تويغا بارالمايى ،
ئېيتىلغان قوشاقلارنى ئاڭلىيالمايى قالغانلىقىدىن بولغان كۆڭۈل
يېرىملىقىنى تۇگىتىش ئۈچۈن ئىدى . دېگەندەك كۆڭۈللۈك ئۆتكەن
تويىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ، دۆلەتخانىنىڭ كۆڭلى باھاردا ئۇچ-
قان لەگلەكتەك لىككىدە كۆتۈرۈلۈپ قالدى .

ئوماق ، توختاق ، تۆمۇر ، ئۆردەكلەرمۇ تويدىن قايتىپ ئۆيگە
كىرىپ كەلدى . ئوماق تويىنىڭ ئاخىرىدىكى قىزىپ كېتىشىدىن
گەپ ئاچاي دەپ تۇرغاندا ، ئابلاق ئۆيگە ئېتىلغاندەك كىردى - دە ،
ھولۇسلاپ تۇرۇپ ، تەستە :

---

① ياڭشاپ — بىلجىرلاش ، ئاغزىغا كەلگىنىچە سۆزلەش ؛ غۇدۇراش ، ۋايساش .
«بىر ئول ياڭشار ئەسەر كېرەكسىز سۆزۈگە»
(بىرى ، كېرەكسىز سۆزنى كۆپ بىلجىرلاش)
— «قۇتادغۇبىلىك»

— ئۆرۈدەك ئاكامنىڭ ھېلىقى غۇنان تېيىنى يولۇاس بوغۇپ بېسىۋالدى ! — دېدى.

ئۆردەك بىر تېپىلاڭنىڭ چۇۋۇلۇپ كەتكەن ئۇچىنى چىگىپ ئولتۇراتتى ، ئۇنى سۆرىگىنىچە ئۆزىنى سىرتقا ئاتتى ، ئارقىسىدىن ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئەنسىزلىشىپ ئۆيدىن چىقىشتى . ئۆيدىن سەل نېرىدىكى بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يېنىدا يوغان بىر يولۇاس غۇنانىنىڭ شىللىسىنى چىشلەپلەپ يېسىپ تۇراتتى . غۇنان پۈتۈن جان - جەھلى بىلەن تىركاڭشىپ ، يولۇاسنىڭ ئاغزىدىن قۇتۇلماق بولاتتى .

ئۆردەكنىڭ تويى بولۇپ ئۇچىنچى كۈنى ناسىربەگ ئۇنى تېكەنلىككە باشلاپ ئېلىپ كېتىپ ، ئۆزىنىڭ بىر ئۇيۇر يىلقىسىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ :

— تويۇڭدا مەن ساڭا بىر ئات سوۋغا قىلماقچىدىم . تويۇڭنىڭ ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ ئات تاللاشقا ئۇلگۈرەلمەي قالدىم . قېنى ، مۇشۇ ئاتلار ئىچىدىن خالىغان بىرنى تۇتۇۋال ، — دېدى .

ئۆردەك تۇزۇت قىلىپ تۇرماي ئاتلارغا بىرقۇر قاراپ چىقىپ ، تېخى چىشىمىگەن ، ئاق قاشقىلىق ، چىلان تورۇق بىر تاينى كۆرسەتتى .

ناسىربەگ ئىتتىك ئۆردەككە قارىدى . ئۇنىڭ يوغان ئېچىلغان كۆزىدە بىرنېمىگە قىيالمايۋاتقاندەك بىر خىل ئىپادە يالت قىلىپ قالدى ، ئاندىن تايغا قارىۋەتكەندىن كېيىن ، ئاتچىسىغا شۇ تاينى تۇتۇپ كېلىشنى بۇيرۇدى . ئاتچى سالما تاشلاپ تاينى تەستە تۇتۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى .

— مەن بۇ تاينى ئۆزۈم مىنىشكە تاللاپ قويغانىدىم ، سەن ئات مىنىشنىلا بىلىپ قالماي ، ئاتنىمۇ تونۇيدىكەنسەن . بۇ قالتىس ئات بولىدۇ ، مە ، ئال ! — دەپ تاينىڭ بوينىغا باغلانغان تاننى ئۆردەككە تۇتقۇزۇپ قويدى .

يولۇاس بېسىۋالغان غۇنان ئاشۇ تاي شۇ ئىدى . ئۆردەك نېمە قىلارىنى بىلمەي قالغانىدى ، قولىدىكى تېپىلاڭ ئېسىگە كەلدى -

ده ئۇنى سول بىلىكىگە يۆگىدى ، يانچۇقىدىن چىقىپ تۇرغان غىلاپتىن ئۇزۇن پىچاقنى سۇغۇرۇپ چىقىرىپ يولۇاسقا قاراپ ماڭدى . ئۆيدىكىلەر ، بولۇپمۇ ئاياللار قورقۇپ چۇرقىرىشىپ كەتتى . دۆلەتخانىنىڭ چىرايىدا قان قالمىدى ، كۆزى ئەلەڭگۇپلا قالدى . دەل مۇشۇ چاغدا ، ئۇلارنىڭ يېنىدا خودانگىرۇ ، كوسا مانجۇ بىرى مىلتىق ، بىرى قىلىچ ئاسقان ئىككى چېرىكى بىلەن پەيدا بولۇپ قالدى . ئۇلارمۇ ئۆردەكنىڭ يولۋاس ئالدىغا كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ ، قورقۇنچتىن كۆزى چانىقىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولۇپ چەكچىيىپلا قالدى .

يولۋاس غۇناندىن ئاغزىنى بوشاتماي ، ئۆردەككە كۆزىنى چۆچەكتەك قىلىپ ئالايتىپ ، جەس[1] قىلىپ قارايتتى . ئۇ بۇ قاراشىدا : «سەن مەخلۇق مەندەك جانىگال ۋە ھايۋانلار پادىشاھىنى نېمە قىلالايتتىڭ» دەۋاتقاندەك قىلاتتى . ئۆردەك پىچاقنى سول قولتۇقىغا قىسىپ قويۇپ ، يەردىن مۇشتۇمچىلىك چوڭلۇقتىكى يۇلغۇن كۆتىچىكىنى ئېلىپ يولۋاسقا ئاتتى . قاتتىق ئېتىلغان كۆتىچەك يولۋاسنىڭ بۇرنىغا ۋاققىدە تەگدى . يولۋاس جان ئاچچىقىدا غۇناننى قويۇپ بېرىپ ، ئاغزىنى يوغان ئېچىپ ھۆركىرىگىنىچە ئۆردەككە ئېتىلىپ كەلدى . قوزۇقتەك ئۇزۇن تۆت چىشى ئۇنىڭ ۋەھشىي يىرتقۇچلۇقىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى . ئۆردەك قىلچە ھودۇقماي ئارغامچا يۆگەلگەن بىلىكىنى ئالدىغا چىقىرىپ توغرا قىلىپ تۇردى ، يولۋاس بىلەككە ئېغىز سالدى . ئۆردەك ئوڭ قولىدا پىچاقنى چىڭ تۇتۇپ تەييار بولۇپ تۇرغانىدى . يولۋاس بىلىكىگە ئېغىز سېلىش بىلەن تەڭلا ئۆردەك ئۇنىڭ بوغۇزىغا پىچاق ئۇردى . شەمشەردەك ئىتتىك ، ئۇزۇن پىچاق قەھرۇغەزەپ بىلەن ئۇرۇلغاچقا ، بىر سۇرۇشتىلا يولۋاسنىڭ كېكىردىكىنى پېرىمىغىچە كېسىپ بېرىپ توختىدى . يولۋاسنىڭ بوغۇزىدىن شارىلداپ ئېتىلىپ چىققان قان ئۆردەكنى قانغا چىلىغاندەك قىلىۋەتتى . يولۋاس لاسسىدە بولۇپ يېنىچە يىقىلىپ ياتتى . ئۆردەكنىڭ بىلىكى يەنىلا يولۋاس-

① جەس — خىرىس ، ھەيۋە .

ىنىڭ ئاغزىدا ئىدى . يولۇاسنىڭ ئاغزىنى مىندىرلاتقۇدەكمۇ ھالى قالمىغانىدى . ئۆردەكنىڭ قولىنى يولۇاسنىڭ تېنى سوۋۇپ كەتكۇچە دەرھال ئۇنى ئاغزىدىن چىقىرىۋېلىش كېرەك . بولمىسا تەس بولاتتى . ئوماق كېلىپ يولۇاس ئاغزىنىڭ ئۈستۈنۈ ئېڭىكىنى ، توختاق ئاستىنقى ئېڭىكىنى قايرىپ كەردى . يولۇاسنىڭ چىشلىرى ئارغامچا بىلەن كىرىشىپ كەتكەنىدى . ئۆردەك قولىنى تەستە ئاجرىتىپ چىقىرىۋالدى . ئۆردەك جىسمانىي ، روھىي جەھەتتىن زىيادە جىددىيلىشىپ ، كۆپ كۈچەپ كەتكەنلىكتىن جايىدىلا ئولتۇرۇپ قالدى . دۆلەتخان كەلگىنىچە ئۆردەكنىڭ بىلىكىدىكى ئارغامچىنى يېشىپ ، بىلەكلىرىنى سىلىدى . قىل ئارغامچا قېلىن يۆگەلگەچكە ، يولۇاسنىڭ چىشى قوزۇقتەك ئۇزۇن ، ئۇچلۇق بولسىمۇ ، بىلىكىگە ھېچقانداق زەخىم يەتكۈزەلمىگەنىدى .

خوجانىڭ كېلىپ ئالدى بىلەن يولۇاسنىڭ يالتىراق ، توغرا ، ئوچۇق يوللۇق تېرىسىنى زوقمەنلىك بىلەن پاتىكىدىن سۈكگۈچە گىچە قايتا ـ قايتا سىلاپ كەتتى ، ئاندىن ئۆردەككە قاراپ :

— بىر كىتابتا ، ۋۇسۇك دېگەن بىر ئادەمنىڭ يولۇاس بىلەن ئۇزۇن ئېلىشىپ ، كالتەك ، مۇشت بىلەن ئۇرۇپ يۇرۇپ ، ئاخىرى يولۇاسنى ئۆلتۈرگەنلىكى سۆزلىنىدۇ . ئۇ دېگەن كىتابتىكى گەپ . بىر قولىنى يولۇاسنىڭ ئاغزىغا تۇتۇپ بېرىپ ، يەنە بىر قولىدا يولۇاسنىڭ گېلىغا پىچاق سۇرۇش ، مانا بۇ ھەقىقىي ، ئاجايىپ باتۇرلۇق . تەسۋىرلەپ يازىدىغان بولسا ، ئون كىتابقىمۇ پاتمايدىغان باتۇرلۇق ! — دېدى ۋە يەنە يولۇاسنىڭ تېرىسىنى باشقىدىن سىلىغىلى تۇردى .

ئۇ گېپىنى ئالدىنقى قېتىملاردىكىگە ئوخشاش خەنزۇچە قىلىدى . گېپىنى قىلىچ ئېسىۋالغان ئۇيغۇر چېرىك بىر ئېغىز ـ بىر ئېغىزدىن ئۇدۇللۇق ئۆرۈپ بېرىپ تۇردى .

بىر ئۇرۇلۇشتىلا يولۇاسنىڭ بوينىنى يېرىمىغىچە كېسىۋەتكەن قانداق پىچاقتۇ ، دەپ ھەيران قالغاندەك كوسا مانجۇ ئۆردەكنىڭ قولىدىن پىچاقنى ئېلىپ ئۇيان ئۆرۈپ ، بۇيان ئۆرۈپ ، ئايلاندۇرۇپ

دۇرۇپ قاراشقا باشلىدى . پىچاقنىڭ ئۇزۇن ، كەڭ بىسى قىپقىزىل قان ئىدى . دەستىسى ئاق ، قارا ، كۆكۈچ — ئۈچ خىل سۆڭەكتە پۈكۈس چىقىرىلىپ چىرايلىق ياسالغانىدى . كوسا مانجۇ خودانگىرۇغا پىچاقنىڭ دەستىسىنى كۆرسىتىپ ئۆز تىلىدا بىرنېمىلەرنى دېگەندىن كېيىن ، ئۆردەكتىن :

— بۇ پىچاقنى نەدىن ئالدىڭ ، كىم ياساپتىكەن ؟ — دەپ سورىدى .

— ئالدىنقى ھەپتىدە ئاتام بىلەن كورلىغا يۈڭ ، تېرە ساتقىلى بارغاندا ، بازاردا بىر پىچاق ساتقۇچىدىن بىر تاغار يۈڭغا تېگىشتۈق ، كىمنىڭ ياسىغانلىقىنى بىلمەيمىز ، — دېدى .

ئوماق ، ئايقۇتتىن تارتىپ بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى ئىتتىك ئۆردەككە ، ئاندىن : «نېمىدەپ قالغاندۇ» دېيىشكەندەك خودانگىرۇ بىلەن كوسا مانجۇغا قارىدى . چۈنكى ، بۇ ئايدا ئەمەس ، بۇ يىل ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىن ھېچكىم كورلا تەرەپكە ئۆتۈپ باقمىغانىدى . لېكىن ، ئوماق شۇئانلا ئۆردەكنىڭ يالغان ئېيتقانلىقىنى تېگىگە يەتتى — دە ، خودانگىرۇغا :

— پىچاق ساتقۇچى ساقاللىق ، قېرى كىشىكەن . ئالدىغا چوڭ - كىچىك ھەر خىل پىچاق ، ئۇستىرا ، كەكە ، ئوتتۇغۇچ ، قۇلۇپ ، قوڭغۇراق قاتارلىق نەرسىلەرنى يېيىۋاپتۇ . نەنىڭ پىچىقى دەپ سورىسام ، كۇچانىڭ پىچىقى ، — دېدى .

ئۆردەك ئاتىسىغا قارىدى . ئۇنىڭ چىرايىدىكى بايىقى جىددىيلىك ئورنىنى كۇلۇمسىرەش ئالغانىدى .

— بىز يۇرت ئارىلىغاچ ناسىربەگ پىلەن كۆرۈشكىلى ماڭغان ، — دېدى خودانگىرۇ بۇ قېتىمقى كېلىشىدىن سۆز ئېچىپ ، — دۇرالدىكى سىپىل سوقۇش ئىشى كېيىنگە سۈرۈلۈپ كەتتى . شۇڭا ، ئىلگىرى سىپىل سوقۇشقا بارمىغان ئوتتۇز ياشتىن تۆۋەن ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەۋەتىپ بېرىشنى ناسىربەگكە ئېيتىپ قويغىلى كەلدۇق ، — ئۇ ئۆردەككە قاراپ قويدى ، — ئۆردەكتەك بۇنداق يولۋاس ئۆلتۈرگەن باتۇرنى ھاشار ئىشىغا سالماي

ماي ، قولىغا قامچا ، كالتەك تۇتقۇزۇپ ھاشارچىلارنى باشقۇرۇشقا سالساق بولغۇدەك .

— قامچا ، كالتەكنى ئۇ نېمە قىلىدۇ ؟ — ئايقۇت سورىدى .

— قامچا ، كالتەكنى نېمە قىلىدىغان نەرسە ، ئۇنىڭ بىلەن ھاشارچىلارنى ئۇرۇپ ئىشقا سالىدۇ ، — دېدى كوسا مانجۇ .

«ھاشارچىلارنى ئۇرىدۇ» دېگەننى ئاڭلاپ ، خۇددى شۇ تاپتىلا يۇرەكلىرىگە قامچا ، كالتەك تەگكەندەك ئوماق ، ئايقۇتلارنىڭ بەدەنلىرى شۇركۇنۇشتىن تىترەپ ، سىلكىنىپ كەتتى .

— يولۋاس تېرىسى بىزگە كېرەك ئەمەس ، ئەگەر سىلەرگە لازىم بولسا سويۇپ تەييارلاپ قويايلى ، قايتقاندا ئالغاچ كېتەرسىلەر ، — دېدى ئوماق ، خوداڭگىرۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلگەچ ، ئۇنىڭغا يەمچۇكنىڭ ئىسمىنى چىقىرىپ .

تىلماچ ئۆرۈپ بېرىۋاتقان گەپنىڭ ئاخىرىنى ئاڭلىماي تۇرۇپلا خۇشاللىقتىن خوداڭگىرۇنىڭ كۆزلىرى پورۇلۇپ كەتتى . ئۇ ئېتىغا مىنىپ بولۇپ بىر كۇندىن كېيىن قايتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، سۇ-نايلىنىپ يانقان يولۋاس ئۆلۈكىگە قاراپ قويغاندىن كېيىن ، ئوماقلا قاراپ بىر كۆزىنى قىسىپ قويۇپ ئادەملىرىنى ئەگەشتۇرۇپ تىكەنلىك تەرەپكە يۇرۇپ كەتتى .

— نېمىدەپ سالاركىن دەپ قورقۇپ تۇرسام ، يالغاننى ئەجەب قاملاشتۇرۇۋېتىپتىكەن ، گۇمانخور كوسا مانجۇ ئىشىنىپلا كەتتى ، — دېدى ئۆرەدەك ، خوداڭگىرۇلار ئاڭچە يىراقلاپ كەتمەي تۇرۇپلا ئاتىسىغا .

— سەنچۇ ، — دېدى ئوماق ، — دەسلەپ ئاغزىڭغا قاراپلا قالدىم . بېرئاز ئويلاپ سېنىڭ قاسىم قاققا بىرەر گەپ يېتىپ قالمىسۇن دەپ ، گەپ توقۇغىنىڭنى بىلدىم - دە ، كوسا مانجۇنى گۇمانلىنىپ قالمىسۇن دەپ شۇنداق دېدىم ، قاملاشتىمۇ ؟

— قاملاشمامدىغان ، تازا قاملاشتى . يالغان گەپكە ئۆگىنىپ قېلىپ ، بۇنىڭدىن كېيىن بىزنىمۇ ئالداپ يۇرۇيدىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن ، — دېدى ئايقۇت .

ئۇنىڭ گېپىدىن ھەممىسى كۆلۈشۈپ كەتتى .

— قۇۋى[1] كەلگەندە يالغان گەپمۇ ئەسقاتىدىكەن جۇمۇڭلار ، بۇ خۇددى قاسىم قارى ئېيتقان كىمتا ھېلىقى ، ھە ، بىرنېمە سەيدى[2] دېگەن كىشى ئېيتقان ھېلىقى بىر گەپتەكلا بولدى ، — دېدى ئوماق .

قاسىم قاق بۇلتۇر تۆلەك بوۋىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئو-ماقنىڭ ئۆيىدىكىلەرگە دەپ قويغىلى كەلگەندە ، ئۆزىنىڭ پىچىقىنى ئۆردەككە سوۋغا قىلىپ بېرىپ كەتكەندى . پىچاقنى ئۆردەككە بېرىۋېتىپ : «پىچاق ، بولۇپمۇ سىلەردەك ئوۋچىلار ئۈچۈن بەك مۇھىم ، ۋاقتى كەلگەندە ئەسقاتىدۇ ، جانغا ئارا تۇرىدۇ» دېگەندى . راست ئەسقاتتى ، بىر ئەمەس ، ئىككى جانغا ئەسقاتتى . پىچاقنىڭ شاراپىتىدىن ئوماق ئائىلىسىدىكىلەر سېپىل سوقۇش ھاشىرىدىن ، قامچا ، كالتەك تۇتۇشتىن قۇتۇلۇپ قالدى . لوپلۇقلاردا يانغا پىچاق ئېسىپ يۈرۈيدىغان ئادەت يوق ئىدى . ئۆردەكنىڭ يولۋاسنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگەنلىك داڭقى پۈتۈن لوپقا تارقىلىش بىلەن بىرگە ، يانغا پىچاق ئېسىپ يۈرۈشمۇ ئوماق ئائىلىسىدىكىلەردىن باشلاپ باشقىلارغىمۇ كېڭەيدى .

---

① قۇۋى — پەيتى ، نۆۋىتى .

② سەيدى — شەيخ مۇسلىھەدىن سەئدى شىرازى . ئۇنىڭ «گۈلىستان» دېگەن كىتابىدا مۇنداق بىر مەشھۇر سۆزى بار : «ئارىغا پىتنە سېلىپ ئىش تېرىيدىغان راست سۆزدىن ، ياخشى مەسلىھەتلىك يالغان سۆز ياخشى» .

ئالتىنچى باب

ھالاكەتلىك قۇملۇقتىكى سەپەر

«كىشى ماڭسا مەقسەتكە ئۇمىدلىنىپ،
تىلەككە يېتەر، يولدا قالماس ھېرىپ.
تىلەككە يېتىشكە ئەر بولسا دادىل،
ھېرىپ قالماي بولۇر مەقسەتكە نائىل».
يۇسۇپ خاس ھاجىپ.

1

سۈيىن ھېيدىن چېدىرىغا كىرگەندە، ئوتتۇرىغا جۇپلەپ قويۇلغان ئىككى سەپەر ساندۇقى ئۈستىدە يەرلىك كىشىلەرگە ياقتۇرۇلغان قېلىن بىر جىرىس نان يەتتە پارچە كېسىلگەن، كۇرۇشكا، چىنە، غېدىر ـ چۆچەك بولۇپ يەتتە چىنە قويۇلغان ھالەتتە تۇراتتى. ئۇنىڭ ئالتە ھەمراھى «شىرە» ئەتراپىدا ئۆرە تۇرۇشاتتى.

— نېمە قىلىۋاتىسىلەر؟ — ھېيدىن ھەمراھلىرىدىن سورىدى، ئاندىن «شىرە»گە قاراپ، — بۇ نېمە ئىش؟ — دەپ يەنە سورىدى.

— تۇغۇلغان كۈنىڭىزنى تەبرىكلەيمىز! ئوتتۇز ياشقا تولغىنىڭىزنى تەبرىكلەيمىز! مۇبارەك، مۇبارەك بولسۇن! — ھېيدىننىڭ

ھەمراھلىرىدىن سىنوف ، فېڭشى ۋە ئىسلامبايلار بىر ياندىن ئاغزىدا «مۇبارەك» ئېيتقاچ ، بىر ياقتىن چاۋاك ئۇرۇپ ، ئۇنىڭ تۇغۇلغان مۇبارەك قۇتلۇق كۈنىنى تەبرىكلىدى .

19 ـ فېۋرال ، ھېدىننىڭ يوقلۇقتىن مەۋجۇتلۇق ئالىمىگە تەۋەللۇت بولغان كۈن . بۇ قۇتلۇق كۈن ھەرقاچان ئۇنىڭ ئېسىدە ، ئىلگىرىمۇ ئۇنتۇپ قالمىغان ، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ چەككى ئۇنتۇپ قالمايدۇ . چۈنكى ، چوڭ ھاممىسىنىڭ ئۇنىڭغا ئېيتىپ بېرىشىچە ، ئۇ ئۈچ كۈنگە سوزۇلغان قاتتىق تولغاق ، ئازابلىق ، ئاچچىق ئىڭراشلار ئىچىدە تۇغۇلغانىدى . بۇگۈن ـ 1895 ـ يىلى 19 ـ فېۋرال ، ئۇنىڭ دەل ئوتتۇز ياشقا تولغان كۈنى . ئادەتتىكى چاغ بولسا ، ئۇ بۇ كۈننى دەبدەگەي بىلەن ئالاھىدە ئۆتكۈزگەن بولاتتى ، لېكىن ھازىر ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشقا چولىسى تەگمىدى . مۇشۇ كۈنلەردە ، ئۇ ئۆزىنىڭ كۆزلىگەن نىشان ـ مەقسىتىنى روياپقا چىقىرىش يولىدىكى سەپەر تەييارلىقلىرى بىلەن ئالدىراش ئىدى . قۇملۇقنىڭ دوزاختەك ئىسسىقى ئەدەش ئارىلىقىدا سەپەر مەنزىلىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى بېسىپ بولۇشنى ئۈمىد قىلاتتى ، شۇڭا ھەر يىلى قىلىپ كېلىۋاتقان تۇغۇلغان كۈنىنى تەبرىكلەش ئادىتىنى شۇ ئۈمىد ـ ئىستىكىگە قۇربان قىلىۋەتكەنىدى . «دەرەخ جىم تۇراي دېسىمۇ ، شامال جىم تۇرغۇزمايدۇ» دېگەندەك ، بۇ قېتىم ھېدىر سەپەر تەييارلىقى بىلەن ھەلەك ، ئەمما بەزى ھەمراھلىرىنىڭ بولسا ، ئۇنىڭ ئالدىراشلىقىغا پەرۋايى پەلەك ئىدى .

فېڭشى ئۈچ كۈرۈشكىغا جۇڭگو ھارىقىدىن قۇيدى . ئىسلامباي ئۆزى بىلەن پاپباي ھەم مەكىتتىن ياللىۋالغان ئىككى تۆگىچىنىڭ ئالدىدىكى قاچىلارغا چەينەكتىكى سوغۇق چاينى قۇيدى . فېڭشى ئالدىدىكى كۈرۈشكىنى قولىغا ئېلىپ :

— قېنى ، ئېكسپېدىتسىيىچى ، دوكتور سىۋېن ئاندېرىس ھېدىن ئەپەندىنىڭ ئۈچ ئون — ئوتتۇز ياشقا تولغانلىقىنى تەبرىكلەيمىز ، ئىچەيلى ! — دېدى .

ھەممىسى ئالدىدىكى قاچىنى قولىغا ئالدى ، سىنوف بىلەن

فېڭشى : «تۇغۇلغان كۈنىڭىزنى تەبرىكلەيمىز !» دېيىشىپ ، قاچە-
سىنى ھېدىنىنىڭ قاچىسىغا ئۇرۇشتۇرۇپ ئىچىشتى . ئىسلامباي
ئۇلارنى دوراپ قاچىسىنى ھېدىنىنىڭ قاچىسىغا تەككۈزۈپ قويۇپ
چايدىن ئىككى ئوتلىۋېتىپ ، قاچىنى «شىرە»گە قويۇپ قويدى .
پاپباي بىلەن مەكتىلىك ئىككى تۆگىچى ھاراقنىڭ سېسىق پۇرىقى-
دىن سەسكىنىپ تۇرغاچقا ، قاچىسىنى كۆتۈرگىنىچە نېرىغا
كەتتى .
ھېدىن بىلەن سىنوف ھاراقنىڭ تەم ، پۇرىقى چىقىپ كەتمە-
سۇن دېگەندەك ، ئىككى كالپۇكىنى چىڭ ھىملەشتۇرۇپ تامشىغاز-
دەك بىر خىل قىلىقلارنى قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن چىرايلىرىنى
پۇرۇشتۇرۇپ ، ھاراقنىڭ ئاچچىق كۈچىدىن ئاران تىنىۋاتقاندەك
قىلاتتى .
— قانداق ، بولامدىكەن ؟ بۇ جۇڭگونىڭ داڭلىق «ماۋتەي»
ھاريقى ، بۇنى قەشقەر ئامبىلى سىزنىڭ ئوتتۇز ياشقا تولغان كۈنە-
ڭىزدە سىزگە قۇيۇپ بېرىشىمنى ھاۋالە قىلىپ ماڭا بەرگەن ، —
دېدى فېڭشى .
فېڭشىنى قەشقەر ئامبىلى ھېدىنىنىڭ تەلىپى بويىچە ئۇنىڭغا
تىلماچلىققا ھەم سەپەر جەريانىدا خەنزۇچە ئۆگىتىدىغانغا بەلگىلەپ
بەرگەنىدى . فېڭشى ئوچۇق چىراي ، ۋاقىتلا تاپسا جۇڭگونىڭ
كلاسسىك كىتابلىرى قولىدىن چۈشمەيدىغان ، ئۆگىنىشكە ، بىلىم-
گە ھېرىس كىشى ئىدى . مۇشۇ جەھەتتىنمۇ ھېدىن ئۇنى ھۆرمەت
قىلاتتى .
— ياخشىكەن ، ياخشىكەن ، بىراقزە ، ئادەمنىڭ گېپىدىن
تەستە ئۆتىدىكەن ، ئۆتۈپ بولۇپ سەلدىن كېيىن ئادەمدە بىر خىل
خۇش كەيپىيات پەيدا قىلىدىكەن ، — دېدى ھېدىن ھاراقنى
ماختاپ .
سىنوف جىرىس تاننى ۋىلكىغا سانجىپ ئېلىپ ھېدىندىن
باشلاپ ھەربىر كىشىگە بىر كېسىمدىن بەردى... ھېدىنىنىڭ ئوتتۇز
ياشقا تولغان خاتىرە كۈنى تەكلىماكانىنىڭ بويىدىكى قەدىمىي يۇرت

مەكتىنىڭ مەھەللە سىرتىدىكى چېدىر ئىچىدە ئەنە شۇنداق ئاددىيلا ئۆتكۈزۈلدى .

ئىككى ئايغا يېقىن جىددىي تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن ، ھېدىنىڭ يەتتە كىشىلىك ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى سەككىز تۆگە ، ئىككى ئات ، بەش ئېشەك ، ئىككى ئىت بىلەن قۇملۇققا قاراپ تۇنجى سەپەرگە ئاتلاندى .. ئۇ ئاتلىنىش ئالدىدا سەپەر خاتىرىسىگە مۇنداپ دەپ يازدى :

«1895 ـ يىلى 10 ـ ئاپرېل .

بۈگۈن مەن پرژېۋالسكىي ساياھەت خاتىرىسىدە ھاياتلىق بەـ لەن ماماتلىق ئوتتۇرىسىدىكى ‹پلىسىرات› دەپ تەرىپلىگەن تەكلەـ ماكان قۇملۇقىغا قىلىدىغان سەپىرىمنىڭ تۇنجى قەدىمىنى بېسىش ئالدىدا تۇرىمەن . ھاۋا ئىنتايىن ئوچۇق ، قۇياش خۇددى سەپىرىمنى قوللاپ ۋە غەلبە تىلەپ ماڭا كۈلۈپ قاراۋاتقاندەك تۇيۇلۇۋاتىدۇ . بۇ ، تەلىيىمنىڭ ئوڭلۇقىدىن بېشارەتمىكىن . مەن مۇۋەپپەقىيەتنى ئىراده ، ئىشەنچ ۋە تىرىشچانلىقنىڭ تۇغۇمى دەپ قارايتتىم ، تاساـ دىپىي توغرا كېلىپ قېلىشنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، مەن ‹تەلەي› دېگەنگە ئىشەنمەيتتىم . ئەمما ، بۇ ئۆلكىگە تۇنجى قېتىم ئىراده ، ئىشەنچ بىلەن كېلىپ ، يەنە شۇئانلا كەينىمگە ئۆرۈلۈپ قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىنغىنىمنى ئويلىسام ، تەلەي بولمىسىمۇ بولـ ماي‌دىغان ئوخشايدۇ ، دەپ ئويلاپ قالىدىغان بولدۇم . مەن شۇ چاغدا پامىر تاغلىرىدىن ئۆتكەندە كۆرگەن قويۇق قوڭۇر بۇلۇتلار قەشقەرـ گە كەلگەن كۈنۈمدە ئاسماندا ، ياق ، بېشىم ئۈستىدىلا ئەگىپ يۈرگەنىدى . بۈگۈن بولسا ھاۋا كرىستال ئەينەكتەك سۈزۈك . بۇنىڭدىن مەن : «بۇ قېتىم چوقۇم تەلىيىم ئوڭ» دېگەن تۇيغۇغا كەلدىم . قېنى ، ھاۋانىڭ تۇتۇق ياكى سۈزۈكلۈكى تەلەي تارازامـ نىڭ قايسى تەرىپىنى باسىدىكىن» .

ھېدىن 1890 ـ يىلى دېكابىردا قەشقەرگە ھېچقانداق رەسمـ

ئېنىق يوق ، قانۇنسىز ھالدا ئۇسۇپلا كىرگەنلىكى ئۈچۈن ، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئەڭ يېقىن جاي بىلەن تېز پۇرسەتتە چېقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىنغانىدى . ئەپيۇن ئۇرۇشى ، جۇڭگو ـ ياپونىيە ئۇتتۇرىسىدا بولغان «جياۋۇ ئۇرۇشى» دىن كېيىن چىڭ ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ چېگرا رايونىدىكى دائىرىلىرى چەت ئەل ئادەملىرىگە سەزگۈر ھەم ئېھتىياتچان بولۇپ قالغانىدى .

— بۇنىڭغا ھېزىنىڭمۇ ئامالىمىز يوق ، قايتىپ كېتىپ رەسمىيەت بىلەن قايتىدىن كېلىڭ . ئۇ چاغدا بىز سىزگە كۆڭۈلدىكىدەك ياردەم قىلىمىز ، — دېيىشتى رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پېتروۋسكىي بىلەن ئەنگلىيىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەكىلى گېئورگي ماكارتنېي .

دۆلىتىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇستۇنلۇكىگە تايىنىپ قەشقەردە تۇرۇشلۇق چەت ئەل دىپلوماتلىرى ئىچىدە مۇتلەق ئۇستۇنلۇكتە تۇرۇپ ، قەشقەرنىڭ «يېڭى چاغاتاي خانى» دەپ نام ئالغان باش كونسۇل پېتروۋسكىيمۇ ھېدىنىنىڭ قانۇنسىز چېگرا ھالقىش ئىشىغا كەلگەندە ئارا تۇرالماي قالدى . ئىشەنچ بىلەن غادىيىپ كەلگەن ھېدىن قەشقەردە ئارانلا ئون كۈن تۇرۇپ سالپىيىپ چېقىپ كەتكەنىدى .

ھېدىن ئات بىلەن ئىتتنى ، سۇ قاچىلايدىغان تۆگىلارنى قەشقەردىن ، تۆگە بىلەن ئېشەك ۋە باشقا لازىملىقلارنى مەكتتىن سېتىۋالدى . ئۇنىڭدا ئىقتىساد يېتەرلىك ئىدى . ئۇ باكو ۋە پېرسىيىدە[1] خىزمەت قىلغان چاغلىرىدىكى مائاشىنى تېجەپ سەرپ قىلىپ ، قىلغۇسى مۇشۇ سەپىرى ئۈچۈن ئازراق پۇل يىغقانىدى . ھېدىن يىگىرمە ياش چېغىدىلا ستوكھولمدىكى ھاللىق ئائىلىنىڭ ئىللىق قۇچىقىدىن ئايرىلىپ باكودا ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن يېرىم يىلدىن ئارتۇقراقلا ۋاقىت ئىچىدە ، ئۇنىڭ ئاجايىپ ئىرادە ، شىجائىتى ۋە تىل جەھەتتىكى تالانتىنى نامايان قىلىپ نېمىس ،

---

① پېرسىيە — ھازىرقى ئىران .

فرانسۇز تىلىنى ئىگىلىگەندىن باشقا يەنە تاتار ، پارس ، رۇس ۋە تۈرك تىللىرىنىمۇ ئۆگەندى .

— سەندە ئاجايىپ بىر خىل تالانت بار ئىكەن ، — دەپ ھېدىنغا بولغان قايىللىقىنى بىلدۈرگەندى ، ئۇنىڭغا تاتار ، تۈرك ، پارس تىلىنى ئۆگەتكۈچى مۇئەللىمى باجىخان تاتار .

ھېدىن پارس تىلىنى ئۆگىنىۋالغانلىق شاراپىتىدىن شۇ ۋېتسە- يە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ تەرجىمانى بولۇپ پېرسىيىگە بارغانىدى . ئۇنىڭ باكو ۋە پېرسىيىدە توپلىغان ئازراق پۇلى پۇتۇن ئىكسپېدىت- سىيىنى ئۇچۇن ھېچنېمىگە دال بولمايتتى . ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسى- يانىڭ مەركىزىگە ئىكسپېدىتسىيىگە تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان شۇۋېتسىيە پادىشاھى ھېدىننى قوللاپ مەدەتكار بول- دى ، لوپ كۆلى ئەتراپىدا مول تۇز بايلىقى بارلىقىنى پۈرۈشالىس- كىسىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىن بىلگەن نوبېل جەمەتىدىكىلەرمۇ ئۇنى خېلى زور مەبلەغ بىلەن تەمىنلىدى .

تۆگە ، ئېشەكلەرگە مەكىتتە مەخسۇس ياقتۇرۇپ قۇرۇتۇۋال- غان توقاچ ۋە باشقا يېمەكلىكلەر ، سۇ تۇڭلىرى ، تۇلۇم ، ئىككى شاۋرۇن قېيىق ، ھەر خىل ئۆلچەش ، سۈرەت تارتىشقا كېرەكلىك سايمانلار ئارتىلغانىدى . يەنە تېخى چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىگە ئۆتۈپ قالساق لازىم بولىدۇ ، دەپ سېتىۋالغان ئۇزۇن ـ قىسقا ھەر خىل جۇۋا ، چاپان ، يوتقان ـ كۆرپە قاتارلىق نەرسىلەرمۇ خېلى بار ئىدى . ھېدىن ئۇچ مىلتىق ، ئالتە تاپانچا ئېلىۋالغان بولۇپ ، بىر تاپانچىنى يېنىغا ئېسىپ ، ئوقلانغان بىر مىلتىقنى دۇچ كەلگۈسى ھەر خىل خەۋپ ـ خەتەرنى نەزەرگە ئېلىپ ئالدىغا توغرا قويۇپ تۇتۇۋالدى ، ئۇچ تاپانچىنى مەخسۇس قاپقا سېلىپ ، ئېتىغا غانجۇغلىۋالدى ، قالغان ئىككى مىلتىق بىلەن ئىككى تاپا- چىنى سىنوق بىلەن ئىسلامبايغا بېرىدىن بەردى .

— جۇۋا ، يوتقان ـ كۆرپىلەرنىڭ ئورنىغا سۇنى جىقراق ئېلىۋالغان بولساق ياخشىدى ، — دېدى مەكتىلىك تۆگىچىنىڭ بىرى .

— تەكلىماكان قۇملۇقىدا جانغا ئەسقاتىدىغىنى يوتقان ـ كۆر-

په ئەمەس ، سۇ ، — دېدى يەنە بىر تۆگىچى .

هېدىن ئۇلارنىڭ گېپىنى ئېتىبارغا ئېلىپ قويمىدى . ئۇنىڭ ئۈچۈن پرژىۋالىسكىينىڭ ساياھەت خاتىرىسى بىردىنبىر قوللانما ئىدى . «خاتىرە»دىكى تارىم ، كۆنچى دەريالىرى دائىم ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتىپ تۇرغاندىن باشقا ، ئۇلارنىڭ تارماق ئېقىنلىرىنى ، ئېقىن ئىزلىرىنى ، چوڭ ـ كىچىك كۆللەرنى ، چۆللەرنى قۇملۇقنىڭ كۆپ جايلىرىدا ئۇچراتقىلى بولىدىكەن ، دېگەن سەترلەر ، كىشىلەردىن ئاڭلىغان : «تەكلىماكان بېرىش بار ، يېنىش يوق پىلسىرات ماكان ، شامال ـ بورىنى ئادەمنى قۇمغا كۆمۈپ ئۆلتۈرسە ، ئىسسىقى كۆيدۈرۈپ ، چاڭقىتىپ ئۆلتۈرىدۇ» دېگەندەك ۋەھىمە ـ ئەندىشىلىك ئاگاھلاندۇرۇشلارنى هېدىننىڭ كاللىسىدىن كۆتۈرۈۋەتكەنىدى . قۇملۇق ئېتىكىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ، پات ـ پات قۇملۇق ئىچىگە ئوۋغا كىرىپ تۇرىدىغان يەرلىك كىشىلەرنىڭ مەسلىھىتىنى ئىلىك ئېلىپ قويغان بولسا ، هېدىننىڭ ئۆزىگە كۆپ پايدىلىق ئىدى ، ئەمما هېدىن ئۆزىگە ئەڭ ئىشەنچلىك هەمراھ ، ياخشى يول باشلىغۇچى دەپ قارايدىغان ئىسلامبايغا بەك ئىشىنىپ كەتتى .

ئىسلامباي هېدىن 1894 ـ يىلى پامىر تېغى ئارقىلىق تەكلىماكانغا يول ئالماقچى بولغان چېغىدىكى ياللانما هەمراھىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئوشلۇق ئۆزبېك ئىدى ، تاشكەنتتە هېدىن ئەترىتىگە يول باشلىغۇچى بولۇپ قوشۇلغان ، شۇنىڭدىن بۇيان هېدىندىن ئايرىلماي ، ئۇنىڭ يېقىن سەپەرداشلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى .

هېدىن مەكىتلىك تۆگىچىلەرنىڭ جانغا ئەسقاتىدىغان مەسلىھىتىنى رەت قىلغىنىدا ، تەكلىماكان ئىچىگە قىلغان تۇنجى سەپىرىدىلا مىڭ ئۆلۈپ ، بىر تىرىلىدىغان قورقۇنچلۇق قىسمەتلەرگە دۇچار بولىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى .

2

مانا ، مېڭىۋاتقىلى بەش كۈن بولدى . سەپەرنىڭ تۇنجى كۈنى

چۇشتىن كېيىنلا باشلانغان قۇملۇق تۈگەيدىغاندەك ئەمەس ، بەلكى ئىچكىرلەپ ماڭغانسېرى قۇملۇق چۆللىشىپ ، تېخىمۇ چەكسىزلىشىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . قۇم دۆڭ ، داۋانلارمۇ كۆدىن ـ كۈنگە قويۇقلىشىپ ، بىر ـ بىرىدىن ئېگىزلەپ كېتىۋاتاتتى . بەزى قۇم دۆڭلىرى يېگىرمە ـ ئوتتۇز مېتىر ئېگىز بولۇش بىلەن قورغان ـ سېپىلدەك ئۇزۇنىدىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇراتتى . بۇنداق قۇم دۆڭلىرىنى ھالقىپ ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئايلىنىپ ماڭاي دېسە ، قۇيرۇقىغا يېتىش ئۈچۈنلا يېرىم كۈنگە يېقىن ۋاقىت كېتەتتى ، ئىلاج يوق قۇم دۆڭلىرىگە يامىشىشقا توغرا كېلەتتى . ھالقىپ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ بولغۇچە ، بىر قەدەم يۇقىرى ئۆرلىسە ، ئىككى قەدەم كەينىگە ، تۆۋەنگە سىيرىلىپ يۇرۇپ ھايۋانلارنىڭمۇ ، ئادەملەرنىڭمۇ جۇلۇقى چىقىپ بولاتتى .

— مەن قاراقۇم چۆللۈكىگىمۇ بارغان ، لېكىن ئۇ بۇ قۇملۇق-نىڭ بىر بۇرجىكىگە توغرا كېلىدىغاندەك قىلىدۇ ، — دېدى ھېدىننىڭ يېنىدا كېتىۋاتقان سىنوف .

سىنوف ستوكھولمدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان كازاك ئائىلىسىدىن بولۇپ ، ھېدىن بىلەن بىللە ئوينىاپ چوڭ بولغان . ھېدىن ئۇنى ئىشەنچلىك دەپ قاراپ مۇھاپىزەتچىلىككە يالليۋالغانىدى .

— باسىت ، بىز ھازىر قۇملۇقنىڭ قەيىرىدە كېتىۋاتىمىز ؟ — ھېدىن ئالدىدا تۆگە يېتىلەپ كېتىۋاتقان تۆگىچىدىن سورىدى . ھېدىننىڭ گېپىنى فېكشى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

باسىت تەمبەل ، دوغلاق ـ خولەك ، قويۇق قارا ساقاللىق ، ئوتتۇز بەش ياش ئەتراپىدىكى كىشى بولۇپ ، ئوۋچى ئائىلىسىدە ئۆسكەچكە ، بۇ ئەتراپ ئۇنىڭغا تونۇش ئىدى .

— قۇملۇق ياقىسىدا كېتىۋاتىمىز ، — باسىت قوپال ، تومتاقلا جاۋاب بەردى .

توغرا مەسلىھەتنى ئاڭلىماي ، ئۆمرىدە بۇ قۇملۇقنى كۆرۈپ

باقمىغان كىشىنىڭ گېپىي بىلەن بىھۇدە ، ئورۇنسىز نەرسىلەرنى ئېلىپ ئارتۇق يۈك قىلىۋالغىنىغا ياسىت ھېدىنىدىن خاپا ئىدى . ئىچىدە : «قېنى ، بېشىڭغا كەلگەندە كۆرەرسەن» دەپ گەپ قىلماي كېلىۋاتاتتى . يەنە بىر تۆگىچىنىڭ ئىسمى قايىم ، ئۇ ئورۇق ، ئېگىز بوي ، ئۇزۇن ئېڭەك ، ئۆچكىنىڭكىدەك ئۇزۇن ، ئەمما شالاڭ ، بىر تۇتاملا ساقاللىق ، ھېدىنغا ئوخشاش ئوتتۇز ياشىنىڭ بوسۇغىسىنى يېڭىلا ئاتلىغان بولۇپ ، ئىچى كۇچلۇك ، كەم سۆز ئادەم .

— نېمە؟ قۇملۇقنىڭ ياقىسىدا؟! — ياستۇنىڭ جاۋابىدىن ھېدىن بېشىغا بىر قاپاق مۇزدەك سۇ قۇيۇۋەتكەندەك ئەندىكىپ كەتتى ، — بەش كۈن مېڭىپمۇ بىز تېخىچە قۇملۇقنى ياقىلاپ يۈردۇقما؟

— بۇ كىچىك قۇملۇق ئەمەس ، بەش كۈندە قانچىلىك يول ماڭاتتۇق ، — ياسىت دوق قىلغاندەك جاۋاب بەردى .

ھېدىن شۇئان يېنىغا ئېسىۋالغان خورما رەڭ خۇرۇم سومكىدىن خەرىتىنى ئېلىپ ئېچىپ سىنچىلاپ قاراشقا باشلىدى .

ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن ، جۇڭگوغىچە كېڭىيىش قارا نىيىتىدە بولۇپ كېلىۋاتقان چار رۇسىيىنىڭ تاشكەنتتىكى دائىرىلىرى چوقان ۋەلىخانوف ، كودوپاتكىن ، پرژىۋالىسكىيلاردىن ئالالمىغان قانائەتلىنەرلىك ئۇچۇرغا ھېدىن ئارقىلىق ئېرىشىپ قالارمىز ، دېگەن شېرىن ئۈمىد ، تەمەدە ئۇنىڭ سەپىرىگە كۆپ جەھەتتىن ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ ، چېگرادىن ئۆتۈش رەسمىيىتىنى بېجىرىپ پاسپورت ھەل قىلىپ بېرىش بىلەن بىرگە يەنە ئاسىيانىڭ كىندىكى بولغان شىنجاڭغا دائىر يېڭى خەرىتىلەر بىلەنمۇ تەمىنلىگەنىدى . بۇ خەرىتىلەر ئىچىدە پرژىۋالىسكىي تارىم بويىغا كەلگەندە سىزغان خەرىتە شەكلىدىكى پارچە - پارچە كۆرۈنۈشلەرنىڭ نۇسخىلىرىمۇ بار ئىدى . ھازىر ئۇنىڭ كۆرۈۋاتقىنى شۇ خەرىتە ئىدى . ھېدىن خەرىتىدىن خوتەن دەرياسىنىڭ تارىم دەريا-سىغا قوشۇلىدىغان جايىنى ئىزدەۋاتاتتى .

— ياپىر ! — دەۋەتتى ھېدىن ئالدىدا چەكسىز سوزۇلۇپ ياتقان قۇملۇققا قاراپ ، — يىراق ئۇپۇق ئاسمانىنىڭ چېكى ، لېكىن بۇ قۇملۇقنىڭ چېكى نەدە؟ چەت ـ چۆرىسى بۇنچىلىك كەڭ ، ئوتتۇرىسى قانچىلىكتۇ بۇ قۇملۇقنىڭ .

ھېدىن قاراقۇم چۆللۈكىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى ، بۇ دەشت قۇملۇق ئالدىدا ئۇ ھېچقانچە ئەمەس ئىدى . ئۇ يەنە ئۆز ۋەتىنى — ۋەتىنى شۇ پىتىسىنىمۇ كۆز ئالدىغا كەلتۈردى . قىشى ئىللىق ، يېزى سالقىن ، قۇملۇق ، قاقاسلىق يوق ، مۇنبەت تۇپراق-لىق ، كۆللىرى جىق ، سۇيى ئەلۋەك ، بۇۋاك باغ ـ ئورمانلىق كەڭ زېمىن — ئانا قۇچىقى كۆز ئالدىدا نامايان بولدى . ئۇ گۈزەل يۇرت ھېدىنغا ھۇزۇرلا بېرەلەيتتى ، شان ـ شەرەپ ، شۆھ-رەت بېرەلمەيتتى ، پەقەت ئۇ تاپقان شان ـ شۆھرەتكە چاۋاك ئۇرۇپ تەنتەنە قىلىشىلا بېرەلەيتتى . ھېدىنغا كېلىدىغان شان ـ شۆھرەتلەر مۇشۇ قۇملۇقتا ئىدى ، بۇنى ئۇ ئوبدان بىلەتتى .

ھېدىنلار يولغا چىقىپ ئۈچىنچى كۈنى كەچكىچە سەپىرى كۆڭۈلدىكىدەك راۋان بولۇپ ، ھېچبىر ئاۋارىچىلىك كۆرۈلمىدى . شۇ كۈنكى قونالغۇسىدا شام يورۇقىدا بىر كۈنلۈك سەپەر ئەھۋالى ۋە قىلغان ئىشلىرىنى يېزىپ كېلىپ ، خاتىرىسىگە مۇنۇلارنى پۈتكەنىدى :

... « بۈگۈن سەپىرىمنىڭ ئۈچىنچى كۈنى ئالدىنقى كۈنلەردىكىدەك ھاۋا ئوچوق ، سالقىن بولدى . قارىغاندا تەلىيىم ئوڭ ئوخشايدۇ . تۈنۈگۈن كېچىدە تاڭغا يېقىن كۆرگەن چۈشۈم ئوڭۇمدا زاھىر بولىدىغاندەكلا تۇيۇلۇۋاتىدۇ . مەن چوقۇم كۆزلىگەن شەرەپ-كە ئېرىشىمەن... »

ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئىراق ، ئىران ، تۈركىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا ، سەمەرقەنتلەردە كۆرۈپ مەپتۇن بولۇپ قالغان قويۇق ئىسلام ئۇسلۇبىدىكى ، بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرىكى دەۋرنىڭ

يالدامىسى بولغان ئاجايىپ كۆركەم ، ھەشەمەتلىك ئوردا ـ ساراي ، قەلئەلەردىن كۆپ مۇقەددەملىك كۆلشەھەر ، مىرەن ، شەھىرى كىتىك ، چاقىلىقتىكى تاش شەھەر قاتارلىق قەدىمكى زامان ئىزنالىرىنىڭ ئۇنىڭغا قۇچاق ئېچىپ تۇرغانلىقىنى ھېدىن ئالدىنقى كېچە چۈشىدە كۆرگەنىدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئالتۇن گىرۋەكلىك ، گۆھەر كۆزلۈك شان ـ شۆھرەت تاجى ئۇنىڭ بېشىغا قونغىلى ئەگىپ يۈرەتتى . تاجنىڭ چاقناق جۇلاسى كۆزلەرنى قاماشتۇرۇپ ھەم چاقاتتى ، ھەم قىزارتاتتى . تاج ھېدىننىڭ بېشىغا قونغىلى يېقىنلاپ كېلىپ ، يەنە نېمىشقىدۇر لىڭڭىدە يۇقىرى ئۆرلەپ كەتتى . ھېدىن تاجنى تۇتۇۋالغىلى سەكرەۋېتىپ ئويغىنىپ كەتتى . «ئۇ تاجنى چوقۇم كىيىمەن» دېدى ئۇ ، ئۇيقۇچانلىقتىن سەگىپ ئوڭىغا كەلگەندىن كېيىن .

سەپەرنىڭ تۆتىنچى كۈنى ئەتىگەندىلا ھاۋانىڭ تەرى بۇزۇلۇشقا باشلىدى .

— باسىت ، بۇگۈن ھاۋانىڭ چىرايى سەتلىشىۋاتىدۇ ، بۇ نېمىنىڭ ئالامىتى ؟ — ھېدىن سورىدى .

باسىت جاۋابقا ئېغىز ئاچقۇچە ئىسلامباي :

— ھاۋانىڭ بۇنچىلىك ئەپتىدىن قورقۇپ كەتمىسەكمۇ بولىدۇ ، ھېلى ئېچىلىپ كېتىدۇ ، — دېدى .

ئىسلامباينىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلۇشۇپلا قۇلاق تۈۋىدە غۇرۇلداپ ، قۇملار شىرىلداپ شامالنىڭ شەپىسى كەلدى .

ھېدىن باسىت بىلەن قايىمغا قارىدى . باسىت ئاسمانغا قاراپ قويدى ، باشقا ھېچقانداق ئىپادىدە بولمىدى . قايىم بولسا ئاسمانغىمۇ قارىمىدى ، پەقەت مىيىقىدا كۈلۈپلا قويدى . ئۇنىڭ بۇ كۈلكىسى ھېدىنغا بىگىز سانجىغاندەك بىلىنىپ كەتتى .

— قايىم ، ئېيتقىنا ، شامال كۈچىيىپ كېتەرمۇ ؟... — ھېدىننىڭ گېپىنىڭ ئاخىرى ئاغزىدا قالدى ، ئۇنىڭ يۈز ـ كۆزىگە شامال ئۇچۇرغان قۇملار يىڭنە سانجىلغاندەك تېگىشكە باشلىدى . قۇملۇقنىڭ شامال ، بورىنى مانا شۇنداق ، «شامال چىقىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ بولغۇچىلىك ، شامال بورانغا ، قۇيۇنغا ئايلىنىپ

بولىدۇ .

غۇر ـ غۇر شامال بىردىنلا بورانغا ئايلاندى . جاھاننى بوراڭ-
نىڭ ۋىژىلداشلىرى ، ھۇشقىيىتىشلىرى قاپلىدى . بۇنداق چاغدا ،
يىلتىزى ھەر يەردە قالغان قامغاقتەك بۇ ئادەملەرنىڭ كىم بىلەن
كىمنىڭ ئىشى بولسۇن ، جانمۇجان ئۆزىنىڭ جېنى . پەقەت باسىت
بىلەن قايسىم بىر ـ بىرىگە ھەمدەم بولۇپ ، ئۆزلىرى مەسئۇل
بولغان ئالتە تۆگە بىلەن ئۇچ ئېشەكنى دالدا بولغۇدەك بىر يەرگە
يىغىپ ، بورانغا كەينىنى قىلىپ تۇرۇۋالدى . توپا توزۇغاندەك
ئۇچقان ئۇندەك قۇملار بىر غېرىچچە يەردىكى نەرسىنى كۆرۈشكىمۇ
ئىمكان بەرمەيۋاتاتتى . بۇنداق تېز كەلگەن بوران ـ قۇيۇن ، بىر-
دەملىك قاتتىق ياغقان يامغۇردىن ھاسىل بولغان ئاخىرى يوق
شىددەتلىك كەلكۈنگە ئوخشايدۇ . چۈشتىن قايرىلىشىغا چىققان
بوران ئالەمنى مالەم قىلىۋەتكەندىن كېيىن ، ئارمىنىغا يەتكەندەك
ئىككى سائەتتەك داۋاملىشىپ شىپىدە توختىدى . شامالنىڭ شەپە-
سى كەلگەندە ، ھېدىن باسىت بىلەن قايىمىنىڭ تۆگە ، ئېشەكلەرنى
بىر يەرگە جىددىي توپلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، شۇئان ئۇلارنىڭ
يېنىغا بېرىۋېلىپ ، ئۇلار قانداق قىلسا شۇنداق قىلدى . ئەمدى
قارىۋىدى ، ھېدىن ئۆزى بىلەن ئىككى تۆگىچى ۋە تۆگە ، ئېشەك-
لەر ، ھېدىننىڭ ئېتى خاتىرجەم بىر يەردە تۇرغان ، باشقىلار بولسا
ئۆزلىرى بىر يەردە ، مىنگەن ، مەسئۇل بولغان ئۇلاغلىرى باشقا
بىر يەردە تۇرغان . شۇ چاغقىچە قۇملۇق بورىنىنى كۆرۈپ باقمىغان
فېكۇشى خۇددى شامالغا ئەگىشىپ كەتكەندەك ، يىراققا كەتكەندى .
ئۇنى ئىككى تۆگىچى بىلەن پاپباي شامال يۆنىلىشى بويىچە مېڭىپ
خېلى يىراقتىن تەستە تېپىپ كەلدى ، ئېشىكى يوق بولدى...

تۆگە ، ئېشەكلەردىكى يۈكلەرنى تەڭشەپ فېكۇشقا بىر ئېشەك
بوشتىپ بېرىشكە توغرا كەلدى . كۈنپېتىشقا ئاز قالغاندى . ئۇلار
شۇ يەرگە چۈشكۈن قىلىپ قونماقچى بولۇشتى . تاماقتىن كېيىن
ھېدىن چېدىرىدا شام يورۇقىدا شۇ بىر كۈنلۈك ئىشلاردىن خاتىرە
يېزىشقا ئولتۇردى . تۇنجى يولۇققان قۇملۇق بورىنى توغرىسىدا
تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغاندىن كېيىن ، بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ

دققەت قىلىشى ئۇچۇن ساۋاق سۆپىتىدە خاتىرىسىگە چوڭ قىلىپ مۇنداق دەپ يازدى :

... « سۇنى كۆپەرەك ئىلمۇھىلىش ئورنىغا جۇڭا ، يوتقان - كۆرپە ئىلىشىم ، ھازىر ئويلىسام كۈلكىلىك ، ئۆزۈمنى ئۆزۈم مەسخىرە قىلىپ كولدۇرلاتقاندەك ئىش بويتىكەن . شامال مەسلە- سىدىمۇ شۇنداق بولدى . قايمىنىڭ ئاچچىق ھەم مەسخىرىلىك جىلە- مايغىنىنى كۆرگەندىكىن ، كۈلكىسىنىڭ سەۋەبىنى سورىغان بول- سام ، بۇنچىلىك سورۇقچىلىق تارتمايتتۇق . شۇ تۇپەيلى بىر ئې- شەك ، بىرنەچچە قۇر كىيىم يوقالمىغان بولاتتى . ئىسلامباينىڭ سادىق مالايلىقىدا گەپ يوق . لېكىن ، ئۇمۇ ، ئىككى تۆگىچىدىن باشقىلىرىمۇ بۇ قۇملۇقنىڭ تەبىئىتى توغرىسىدا ماڭا ئېشەنچلىك مەسلىھەت بېرەلمىگۈدەك . بۇ قېتىمقى سەپىرىمدە باسىت بىلەن قايمىنىڭ مەسلىھىتىنى ئاڭلىشىم ، قۇملۇقنىڭ ئىچىگە ، لوپ كۆ- لىگە بارىدىغان شۇ يەرلىك كىشىلەردىن ياخشى يول باشلىغۇچى ھەم ئىشەنچلىك مەسلىھەتچى تېپىشىم كېرەك ئىكەن . چوقۇم شۇنداق قىلىمەن » .

بۇگۈن كۈن ئەتىگەندىلا ئېچىلىپ كەتتى ، ھاۋا شۇنچىلىك سۈزۈك . بۇگۈنكى كۈننىڭ كۈلۈپ باققىنىدىن ھېدىن خۇشال ئىدى ، لېكىن باسىت بىلەن قايمىم خۇشال ئەمەس ئىدى . ئەتىگەندە- لا كۈن تەپتىنىڭ يۇز ، پىشانىگە ۋىللىدە تېگىشىدىن بۇگۈن ئىس- تىقبالغا قاينايدىغانلىقىنى سەزدى . ئۇلار سېزىمىگە تايىنىپ توغرا مۆلچەرلىگەنىدى . چۈش بولمايلا كۈن ئەتراپنى ئىسسىتىپ ئۆزىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى . چۈش قىيام بولغاندا ، ئىسسىقمۇ قىيامىغا چىقتى . ئىسسىق تەپتىدىن قىزىپ قوغدەك بولۇپ كەتكەن قۇمدىن ئۆرلەۋاتقان ۋىل - ۋىل ، سۈزۈك ئاسماندىن چۈشۈۋاتقان نۇر يىڭنىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ يۈزلەرنى چاقاتتى ، كۆيدۈرەتتى ، كۆز- نى ئاچقۇزمايتتى . ئاسماندا بىرەر ئۇچار قاناتلىق ، يەردە بىرەر

قۇرت ـ قوڭغۇز بولسا كاشكى . شۇلاردىن بىرەرسى چېلىقىپ قالسىمۇ ، شۇ تاپتا ھاياتلىقتىن زور ئۈمىد بېغىشلىغان بولاتتى . ئات ، ئېشەكلەرنىڭ بۇرۇن پەرەكلىرى يوغىناپ ، تىنىقلىرى ئېغىرلىشىپ قالدى ، ئىككى ئىتنىڭ تىلى ساڭگىلاپ ، ھۆمۈدەپ بولالماي قېلىۋاتاتتى . ئەڭ چىداملىقى يەنىلا تۆگە بىلەن ئادەم ئىكەن .

پاپىيدىن سۇنىڭ ئاز قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ھېدىن چۆچۈپ كەتتى ، ئىسلامبايغا ئىشىنىپ باسىت بىلەن قايمىنىڭ گېپىگە كىرمىگىنىگە قاتتىق پۇشايمان قىلدى ، ھازىر ئاچچىقلىنىپ چېچىلىدىغان چاغ ئەمەس ئىدى . چېچىلىپ ئاچچىق يۇتقانسېرى ئادەمنىڭ ئاغزى تېخىمۇ قۇرۇپ ، دېمى كېسىلىپ ھالىدىن كېتەتتى . شۇڭا بۇنداق چاغدا ئۆزئارا مەدەت بېرىشىپ ، ئۈمىدلەندۈرۈش كېرەك . ئۈمىد نۆۋەتتى كەلگەندە ئادەمدە ئىشەنچ تۇرغۇزىدۇ ، رو-ھىنى قاناتلاندۇرىدۇ .

پاپىينىڭ دادىسى ئۇيغۇر ، ئانىسى ئەنجانلىق ئۆزبېك ئىدى ، ئۆزىنى «مەن قەشقەرلىك ئۆزبېك» دەپ يۈرەتتى . ئۇمۇ قەشقەردە ھېدىنغا ياللانغانىدى .

ھېدىن چۈشكۈن قىلىپ ، قۇدۇق كولاپ باقماقچى بولدى . ئۇنىڭ بۇ ئۈمىدىمۇ بەربات بولدى . بىر مېتىر كولىغۇچە قۇم نەمسەل كۆرۈندى ، كولاش چوڭقۇرلاشقانسېرى قۇم شۇنچە قۇرۇق چىقتى . 5 ـ ، 6 ـ ئايلار تەكلىماكاندىكى ئۇزۇن ـ قىسقا تارماق ئېقىنلار ، كىچىك كۆللەر ، كۆلچەكلەر قۇرۇپ كېتىدىغان چاغ ، بۇنى ھېدىنمۇ ، ئىسلامبايمۇ بىلمەيتتى ، ئەمدى سۇنى تېجىمسە بولمايتتى . ھېدىن ئۆزىنىڭ رۇخسەتسىز سۇ ئىچىشنى چەكلە-دى ! سۇ ئارتىلغان تۆگىنى پاپىيغا تاپشۇردى .

ھېدىن يوتقان ـ كۆرپە ، جۇۋا ، قىشلىق چاپان ، چېدىر قاتار-لىق يازدا ئىشلەتمەيدىغان ، ئەكسىچە يۈك بولىدىغان نەرسىلەرنى تاشلاتقۇزۇۋەتتى ، لېكىن غەم يېنىكلىمىدى ، بەلكى ئەھۋال بارغا-سېرى ئېغىرلاشتى . سىنوف بىلەن قېكشى بولالماي ئۆزلىرىنى

قۇمغا تاشلىۋەتتى . ھېدىننىڭ ئۆزىمۇ قۇملۇقنىڭ ئۆلۈم پۇراپ تۇرىدىغان قورقۇنچلۇق ۋەھىمىسى ئالدىدا قانداق قىلىشنى بىلمەي گاڭگىراپ قالدى . قۇملۇقتىن تىرىك چىقىپ كېتىشكە كۆزى يەتمىدى ، ئۆلسەممۇ يېڭى ئېكسپېدىتسىيىچى كىشىم بىلەن ئۆلەي دەپ سىرتقى كىشىلىرىنى يېڭىغا ئالماشتۇرۇۋالدى ، ھەتتا راستلا ئۆلۈپ كېتىدىغان بولسا ، ئۆلۈكىنى ھايات قالغۇچىلارنىڭ قانداق قىلىشى توغرىسىدا ھەمراھلىرىغا ۋەسىيەتمۇ قىلدى . ئىسلامباي بىلەن پاپىيامۇ بولالماي قېلىۋاتاتتى .

— سۇ ، — دېدى ئىسلامباي قۇمدا پۇتىنى سوزۇپ ئولتۇرۇپ ، ئاغزى قۇرۇپ كەتكەچكە ، گەپمۇ ئاران چىقىۋاتاتتى ، — بىر يۇتۇم سۇ بېرىڭلار ، ئاغزىمنى نەمدىۋالاي .

ئۇ گېپىنى ئاران دەپ بولۇپ پاپىياغا قارىدى ، پاپياي ھېدىنغا قارىدى . ئەھۋالدىن قارىغاندا ، ئىككى يۇتۇمدىن سۇ ئىچىۋالمىسا ھېچكىم ماڭالمايدىغاندەك ئىدى . ئىككى تۇلۇمدىلا سۇ قالغانىدى . ھەربىر ئادەمگە سۇنى ھېدىن ئۆزى بەردى ، ئۆزىمۇ باشقىلار بىلەن ئوخشاش مىقداردا ئىچتى ، قالغان بىر يېرىم تۇلۇم سۇنى جان تۇمشۇقىغا كەلگۈچە ساقلاپ تۇرماقچى بولدى . ئىككى يۇتۇم سۇ ھەممىگە جان بەردى . سەپەر داۋاملاشتى…

ئالدى بىلەن ئىككى ئىت يىقىلىپ يېتىپ قالدى . ئاغزىدىن بىر غېرىچچە چىقىپ تۇرغان قۇرغاق تىلىغا قۇممۇ يۇقۇشمىغاندى ، كۆزى ئادەملەردىن جان تىلىگەندەك ئاران ـ ئاران لۆمۈلەيتتى . ئۆز ھالى ، ئۆز جېنى قايغۇسىدا قالغاندا ئۇنىڭغا كىمنىڭ ھېپسىلىسى . ئىگىسى بولغان ھېدىنمۇ ئىتىقا قاراپمۇ قويمىدى . بىر ـ بىرىگە كېسەل يۇقاندەك ئات ، ئېشەكلەرمۇ بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى گۇلاپ ـ گۇلاپ يىقىلىشقا باشلىدى . چاڭقاپ تاڭلىيى قۇرۇپ كەتكەچكە ، جان تالىشىپ قىلىدىغان خارتىلداشمۇ ، پۇتلىرىنى تېپىچەكلىتىشمۇ يوق ، جىم ـ جىملا يېتىپ قالدى . ھېدىنىڭ ئۆزىمۇ بولالماي قېلىپ ھاراق ئىچىپ باقتى ، ئۇمۇ بولمىدى . باست بىلەن قايىمدىن باشقىلىرى سەپەردە يېيىش ئۈچۈن ئېلىۋالغان توخۇ ، قويلارنى بوغۇزلاپ قېنىنى ئىچتى . پۇلار

ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇش ئۈياقتا تۇرسۇن ، بەلكى ئەھۋالنى تېخىمۇ بەتتەرلەشتۈرۈۋەتتى .

— قانداق قىلىمىز ؟ — ھېدىن باستتىن سورىدى .

— بولالمىدۇق دەپ قۇملۇققا قېيىدىغان بىلەن سۇ ئالدىمىزغا كېلىپ بەرمەيدۇ ، يىقىلىپ قالغۇچە ماڭايلى ، — دېدى باست ، تاماق ـ تاڭلىيى قۇرۇپ كەتكەچكە ، ھېدىن ئىككى ئېغىز سۆزنىمۇ ئاغزىدىن ئاران چىقىرالمىغاندى . باست بولسا چاڭقاپ كەتكەندەكمۇ ئەمەس ، شۇنچىۋالا گەپنى بىمالال قىلىۋاتاتتى . ھېدىن ھەيران بولۇپ باستقا ، ئاندىن قايىمغا قارىدى . قارىدىيۇ ، تېخىمۇ ھەيران قالدى . باست بىلەن قايىم يەنىلا شۇ قېلىن تاشقى كىيىملىرىدە بولۇپ ، شۇنچىۋالا ئىسسىقتىمۇ نېپىزگە ئالماشتۇرۇۋالمىغاندى . ئۇلارنىڭ ئەكسىچە باشقىلار ئەتىگەندىكى ئىسسىقتىلا ئۇستۈبشىنى نېپىز كۆڭلەكلەرگە ئالماشتۇرۇۋەتكەنىدى . بۇ ئىككى سېلىشتۇرمىدىن ھېدىن ئۆزلىرىنىڭ شۇنچە بەك چاڭقاپ ھالسىزلىنىپ كېتىشىنىڭ سىر ، سەۋەبىنى بىلدى ـ دە ، ھەمراھلىرىغا ئەھۋالنى ۋە ھازىر بولسىمۇ قېلىن كىيىنىۋېلىشنى ئېيتتى .

— بۇ ئىشنى بىزگە بالدۇرلا دەپ قويساڭلار بولمامدۇ ، — دېدى ئىسلامباي باست بىلەن قايىمغا قاراپ .

— دېگىنىمىز بىلەنمۇ بىزنىڭ گېپىمىزنى ئاڭلامتىڭ ، — دېدى قايىم دوق بىلەن .

دېگىنىگە ئىسلامباي غىققىدە تويدى . ھېدىنمۇ شۇنداقراق بىر گەپ قىلماقچىدى ، تىلىنى تارتىۋالدى .

راست ، سۇسىز قۇملۇقتا يېتىۋېلىش ئۆلۈم كۇتۇپ يانقان بىلەن باراۋەر . بىر قەدەم بولسىمۇ مېڭىش كېرەك ، تىركىشىپ بېقىش كېرەك . ھېدىن شۇلارنى ئويلىدى . ئۇنىڭمۇ ئەزرائىلنى كۇتۇپ تۇرغۇسى ، مەغلۇبىيەتكە تەن بەرگۈسى يوق ئىدى . ھەمراھلىرىنى داۋاملىق مېڭىشقا ، چىداشقا رىغبەتلەندۈردى . يېرىم تۆلۈم سۇنى ئادەملەرگە بىر چۆچەكتىن ، ئات ، ئېشەكلەرگە ئىككى چۆچەكتىن بەردى . سۇ ئىچىۋېلىپ ئۇلار يولىنى داۋاملاشتۇردى ، ماڭدى ، نەچچە قۇم دۆڭ ـ داۋانلاردىن ئاشتى ، يىقىلغانلىرى يۆلـ

شىپ ماڭدى... بۇ ، تەڭرىنىڭ ئۇلارنى سىنىغىنىمۇ ياكى قىسمىتى شۇنداقمۇ ، جانلىرى ھەلقۇمىغا كېلىپ قالغاندا ، ئۇلارغا تەڭرىنىڭ رەھمى كەلدى چېغى ، ئاخىر ئۇلار بىر دەريادا ئۇلاشتى . بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئىككى ئېتى ، ئۈچ ئېشىكى ، ئىككى ئىتى ئۆلۈپ ، سەنوف ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىنغانىدى ، ئۆزلىرىنىڭمۇ ئاران - ئاران تىنىقى قالغانىدى . ئۇلارنىڭ كۆرگىنى دەريانىڭ ئۆزى بولماي ، بۇلتۇرقى دەريا تاشقىنىدا چوڭقۇر چولغا يىغىلىپ قالغان سۇنىڭ ئاخىرقى قالدۇقى ئىدى . سۇ سۈزۈك ھەم تاتلىق ئىدى . ئەزرائىل ئۇلارغا سوزغان قولىنى يىغىشتۇرۇۋالدى . ھېدىن بۇ سۇ كۆلچىكىگە تەلىيىنىڭ ئوڭ كەلگىنىمۇ ، تاسادىپىي ئېرىشىپ قالدى . ئۇ ئازراق يوقىتىشقا ، مەغلۇبىيەتكە ئاسانلىقچە تەن بەرمەيدىغان قەيسەر ، سۇنماس ئىرادىسى بىلەن ئەتراپقا ئۇمىدۋار نەزىرىنى تىكىپ كېلىۋاتاتتى ، بىر قۇشنىڭ باش ئۇستىدە ئۇچۇپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدى . ئۇمىد ئۇنىڭغا باشقىدىن قۇچاق ئېچىپ تەبەسسۇم قىلدى . ھېدىن ھەمراھلىرىنى قۇش كەتكەن تەرەپكە ئىشەنچ بىلەن باشلاپ ماڭدى...

سۈبىن ھېدىن بۇ قېتىم زور ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ ، مىرەن خارابلىكى ، كۆلشەھىرى خارابلىكى ، قەدىمكى قەبرىستانلىقلار ، يەنە قانداقتۇر خارابلىك قىدىرىپ ، ئېكسپېدىتسىيە ۋە ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە كارامەت كۆرسەتمىش قىزغىنلىقى ، ئىرادىسى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا يەنىلا لاۋۇلدىماقتا ئىدى . ئۇنىڭدىكى بۇ غايە ، روھ ، شىجائەت ۋە قەيسەر ئىرادە قانداق پەيدا بولغان ؟

سۈبىنىڭ بېشى ، دەرەخنىڭ يىلتىزى بولغىنىدەك ، ھېدىندىكى غايە ، نىشان ۋە تەۋەككۇل دەرياسىغا ئۆزىنى ئېتىپ تۇرىدىغان بۇنداق تەۋرەنمەس قەيسەرلىكىنىڭ چوڭقۇر مەنبەسى بار .

3

ئۇ كېچە سۈبىن ھېدىندىن ئۇيقۇ قاچتى . شىمالىي قۇتۇپ

مۇزلۇقىنى ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ قايتىپ كەلگەن «فىگا» ناملىق پاراخوتنىڭ ستوكھولملىقلار ۋە شۆبىتسىيە پادىشاھى تەرىپىدىن كۆ-تۈۋىلىنغان چاغدىكى قىزغىنلىق ۋە تەنتەنىلىك مەنزىرە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىرمۇبىر قايتا ـ قايتا ئۆتمەكتە . ئۇ كۆنى پۈتۈن ستوك-ھولم خەلقى پرېستانغا يىغىلغانىدى . پاراخوت باشلىقى نوردېنسىنى ستوكھولم خەلقى : «بىزنىڭ پەخرىمىز ، بىزنىڭ غۇرۇرىمىز ! ۋە-تەنىمىزنىڭ پەخرى ، ۋەتەنىمىزنىڭ غۇرۇرى ! نوردېنس شۆبىتسىيىنى دۇنياغا تونۇتتى ! » دېيىشىپ بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرمەكتە ، ئاسمانغا ئاتماق-تا . نوردېنس ستوكھولملىقلارنىڭ قەلبىدىن سۆيگەن بۇيۇك شەخسكە ، قەھرىمانغا ئايلانغانىدى . بۇ كۆرۈنۈشلەر ئون بەش يىل-لىق سۈرگۈن ھېدىنىمنىڭ ۋۇجۇدىدا زىلزىلە پەيدا قىلىپ ، ھاياجانلىق ھېسسىياتى ئۇنىڭ ئۆسمۈرلۈك قەلب قىنىغا سىغماي قالدى ، خۇد-دى ئۇنىڭغا تەئەللۇق شان ـ شەرەپنى باشقا بىرسى تارتىۋالغاندەك قىزغىنىپمۇ قالدى .

«كەلگۈسىدە ، ياق ، پات ئارىدا مەنمۇ ئاشۇنداق شان ـ شەرەپ قۇچىمەن ، شۆھرەت تاجى كىيىمەن ، ۋەتەنىمىز ، خەلقىمىز ئىپتىخا-رى ، غۇرۇرى بولىمەن ، سكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى ۋەتىنىم شۆبىتسىيەمنى دۇنياغا تونۇتىمەن » .

ئۇنىڭ كاللىسىدا شۇ شېرىن خىيال ، شۇ شېرىن ئىستەكلەرلا بار ئىدى .

ئۆزۈكچە بىرنېمىلەرنى دەپ پىچىرلاپ كېتىپسەنغۇ .

شۇ كۈتۈۋېلىشتىن كېيىنلا سۈبىن ھېدىنىمنىڭ كەيپىياتى ، روھىي ھالىتى غەلىتە بولۇپ قالدى . ئۆيگە قايتىپ كېلىۋېتىپمۇ ، كەلگەندىن كېيىنمۇ ، تاماق يەۋېتىپمۇ ، تاماقتىن كېيىنمۇ يەتتە پەرزەنت ، توققۇز جانلىق مېھىر ـ مۇھەببەتلىك ، كۆڭۈللۈك بىر ئائىلە كىشىلىرى كۈتۈۋېلىش يىغىلىشى ، توغرىسىدا ئاغزى ـ ئاغزى-غا تەگمەي پاراڭ قىلىشسا ، ئادەتتە بەس ـ مۇنازىرىگە ئامراق سۈبىن ھېدىن بىر ئېغىزمۇ گەپ قوشماي جىمىپلا كەتكەنىدى . ئۇنىڭدا پەيدا بولۇپ قالغان ئورمالسىزلىق ئاتا ـ ئانىسى —

ئەر ـ خوتۇن لۇدۋىگلارنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى . ھەر كۈنى كەچلىك تاماقتىن كېيىن ئادىتى بويىچە ھويلا ـ ئارامدا گۈل سەيلىسى قىلىدىغان ئىشمۇ يوق ، ئۇ بالدۇرلا ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى . ئوغلىدىكى بۇ سەۋدايىلارچە جىمىپ كېتىشتىن خاۋاتىرلاندىغان ئاتا سەھەردە ئۇنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى .

قات ـ قات پۇرژىنىلىق كارىۋاتتا خىيال قايىنىمىغا چۆكۈپ ئۆزىگە ئۆزى پىچىرلاپ ئولتۇرغان سۈبىن ھېدىن ئاتىسىنىڭ كىرگەنىنى سەزمىگەنىدى .

— ئاتا ، — دېدى سۈبىن ھېدىن ئاتىسىغا خىيالچان قاراپ ، ئۇنىڭ كۆزىدىن يەنە قەتئىيلىك چىقىپ تۇراتتى ، — مەنمۇ بارون نوردىنستەك ئېكسپېدىتسىيىچى بولاي دەيمەن .

ئاتا ئوغلىنىڭ ئاغزىغا قاراپ قالدى . شۇ قېتىمقى كۈتۈۋېلىش يىغىلىشىدا يەنە تېخى كۆڭۈلگە شادلىق بېغىشلايدىغان ياڭراق مۇزىكا ۋە ئالقىش سادالىرى ئىچىدە پادىشاھ ئوسكار II نوردىنسكى قوبۇل قىلىپ ، ئۇنىڭغا بارونلۇق نام ـ مەرتىۋە بەرگەنىدى .

— نېمە ، سەنمۇ شىمالىي قۇتۇپ مۇزلۇقىنى كېزەي دەمسەن ؟

— ياق .

— ئەمىسە نەنى ئېكسپېدىتسىيە قىلاي دەيسەن ؟

— نەگە بارىدىغانلىقىمنى ئۆزۈممۇ بىلمەيمەن ، ئىشقىلىپ شىمالىي قۇتۇپ ئەمەس .

سۈبىن ھېدىن ئەسلىي : «باشقىلار بىسىپ بولغان يەرگە بارمايمەن ، ئۇنداق قىلسام ئۇنىڭ قانچىلىك قىممىتى بولىدۇ ، ماڭا قانچىلىك شان ـ شەرەپ كەلتۈرىدۇ . مەن باشقىلار ئاياغ باسمىغان يەرگە بارىمەن» دېمەكچىدى ، لېكىن تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ بولغان گېپىنى يىغىشتۇرۇۋالدى .

لۇدۋىگ ئوغلىنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى . ئۇ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ بوسۇغىسىدىن يېڭىلا چىققان ئون بەش ياشلىق ئۆسمۈرنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلاۋاتقان گەپنىڭ ۋەزنىدىن ھەيران قېلىۋاتاتتى . بۇ ، پىكرى پىشقان ، ھەر جەھەتتىن ئەتراپلىق ، چوڭقۇر

بىلىم ئىگىلىگەن ، ئۆزىنىڭ غايە ، ئىستىقبالى ئۈستىدە باش قاتۇر-
غۇدەك قۇرامىغا يەتكەن كىشىلەر دەيدىغان گەپلەر ئىدى . ئاتا
ئوغلىنىڭ بالدۇر يېتىلىۋاتقان ئەقىل - پاراسىتىدىن ، ئارزۇ -
ئىستەك غايىسىدىن ئۆزىچە پەخىرلىنىپ قالدى . «مەن بىر ئۆمۈر
پادىشاھ جەمەتىدىكىلەرنىڭ كېسىلىنى داۋالايمەن ، دەپ شۇلارنىڭ
غېمىدە ئوردا تېمىنى ياقىلاپلا ئۆتۈپتىمەن . بۇ بولسا كىشىلەر ئاياغ
باسمىغان يەرلەرگە بېرىپ مۆجىزە يارىتىمەن ، دەۋاتىدۇ . ‹بالدۇر
چىققان قۇلاقتىن كېيىن چىققان مۇڭگۈز ئېشىپتۇ › ، دېگەن مۇشۇ .
يارايسەن ئوغلۇم ! — ئاتا ئىچىدە شۇلارنى دېدى ۋە يەنە ، — ئۇنىڭ
بىرنەچچە كۈندىن بېرى جىمىپ كېتىشى ، ئويلىغانلىرىنى ئىچىدە
پىشۇرۇۋاتقىنىكەن ئەمەسمۇ » دېگەنلەرنىمۇ كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى .
ئاردىدىن ئىككى ھەپتە ئۆتكەندە ، ئۆتكۈزۈلگەن «فىگا»نىڭ
غەلىبە قۇچۇپ قايتىپ كەلگەنلىكىنى تەبرىكلەش خاتىرە يىغىلىشىغا
پرۇفېسسور تەكلىپ بىلەن قاتناشقانىدى . يىغىن رىياسەتچىسى-
نىڭ ئۇنى سۆزگە تەكلىپ قىلغاندا تونۇشتۇرۇپ : «دۇنيا ئەھلى-
گە ، بولۇپمۇ بىز ياۋروپالىقلارغا نامەلۇم بولغان رىۋايەتلەردە-
كىدەك سىر - تىلسىملىق زېمىن ، دۇنيادىكى ئىككىنچى چوڭ
قۇملۇق تەكلىماكاننى كېزىپ چىققان مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىنچى
دېگەن گېپى بىلەن ، پروفېسسېرنىڭ تەكلىماكاننى تەرىپلەپ .
«ئاشكارا ۋە ئۆزىنى قىلىن قۇم ئاستىغا يوشۇرغان نامەلۇم خارابە-
لەر ، قەدىمكى زامانلاردىن قالغان سىرلىق قەبرىستانلىقلار ، ئاجا-
يىپ - غارايىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، بىزنىڭ ۋە كېيىنكە-
لەرنىڭ ئېچىشىنى كۈتۈپ ياتماقتا . تەكلىماكان ھەقىقەتەن
سىر - ھېكمەتكە تولغان مۆجىزىلىك ماكان » دېگەن گېپى ، گۆدەك
سۈبۈن ھېدىنىنىڭ قەلبىگە تاشقا ئويۇلغان نەقىشتەك ئورناپ
قالدى .

ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ئېكسپېدىتسىيىگە دائىر كىتاب بولسا
يىغدى ، ئوقۇدى . ئامېرىكا يازغۇچىسى كوئوپېر ، فرانسىيىنىڭ
ئېكسپېدىتسىيىلىك يازغۇچىسى ۋارنا ، ئەنگلىيىنىڭ ئېكسپېدىتە-

سىيىچىسى داۋند لىۋىنگىستون ، فرانكىلىنلارنىڭ كىتابلىرى ئار-
قىلىق ، ئۇ ئۇلار بىلەن تونۇشتى ، مۇڭداشتى . ئۇلار ئۇنىڭ قەلبى-
دىكى ئېكسپېدىتسىيىگە بولغان مەپتۇنلۇق قىزغىنلىقىنى لاۋۇلدى-
تىپ ئۇلغايتتى . بولۇپمۇ ، فاشىيەن ، شۇەنزاڭ ، ماركوپولو ۋە
پرۇنۇالىسكىيلارنىڭ كىتابى ، ئۇنىڭ تەقدىر ـ قىسمىتىنى ، ھايا-
تىنى ، پۈتۈن ئارزۇ ـ ئىستەك ، ئىقبال ، غايە رىشتىسىنى تەكلىما-
كانغىلا باغلاپ قويدى . ئەمدى ئۇ ئولتۇرسا ـ قوپسا تەكلىماكان
توغرۇلۇق ئويلايدىغان ، ئۇخلىسا تەكلىماكانىنى ، ئۇ يەردىكى
نامەلۇم شەھەر ـ قەلئەلەرنى ، خارابىلەرنى ، سىرلىق قەبرىستانلار-
نى چۈشەيدىغان بولدى .

ئۇ ئۆزىنى جەلپ قىلىۋالغان ماركوپولونىڭ تەكلىماكان ، لوپ
كۆلى بويى توغرىسىدىكى تەسۋىرىي بايانلىرى يېزىلغان بەتلەرنى
تەمشىپ تۇرۇپ قايتا ـ قايتا ئوقۇغان بولسا ، تەكلىماكان ـ
«ھالاكەت دېگىزى»غا تۇنجى بولۇپ ئاياغ باسقان ياۋروپالىق پرۇ-
ۋالىسكىي بىلەن غايىۋانە پاراڭلىشاتتى :

ـ پرۇنۇالىسكىي تاغا ، «فىگا»نىڭ قايتىپ كەلگەنلىگى شەرە-
پىسى ئۆتكۈزۈلگەن خاتىرىلەش يىغىلىشىدا سىزنىڭ نۇتقىڭىزنى
ئاڭلىدىم ، كېيىن «ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر» دېگەن كىتابىڭىزنى
ئوقۇدۇم . ماڭا ئەڭ تەسىر قىلىپ ، مېنى ئۆزىگە تارتقىنى تەكلىما-
كان توغرىسىدىكى گەپلىرىڭىز بولدى . ماڭا شۇ ئېكسپېدىتسىيە-
ڭىز توغرىسىدا گەپ قىلىپ بەرسىڭىز قانداق ؟

ـ گېپىڭدىن قارىغاندا ، سەن ئېكسپېدىتسىيىگە قىزىقىدىغان-
دەك قىلىسەن . ئېكسپېدىتسىيىنىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى ، جاھانكەز-
دىلىك . ئەمما ، بۇ تەركىبدۇنياچى دەرۋىشلەرنىڭ ئادەتتىكى جاھان-
كەزدىلىكى ئەمەس . ئېكسپېدىتسىيە مەلۇم بىر نىشان ، مەقسەتنى
كۆزلەپ قىلىنىدىغان ، غايىلىك ئادەمنىڭ ئاڭلىق ئىشى . مەن ساڭا
ئالدىن ئېيتىپ قويايي ، بۇ بىر دەملىك ھەۋەس ، قىزىقىشقا تايىنىپ
ياكى نام ـ شۆھرەتكە ھېرىپ كىرىدىغان كوچا ئەمەس . جاپا ـ
مۇشەققىتى ، مۆلچەرىڭدىكىدىن كۆپ ئېغىر ، رىيازەت چېكىسەن ،

بولۇپمۇ ، تەكلىماكاندا خەۋپ ـ خەتەر ، ھەتتا ھالاكەتلىك قىسمەت چېلىقىپلا تۇرىدۇ ، قۇملۇقنىڭ شامال ـ بوران ، قۇيۇنلىرىنىڭ دەھشەتلىكلىكىنى دېمەيلا قويايلى . ئەمما بۇ ئىشقا پۈتۈن ۋۇجۇدۇڭ ، ئەس ـ يادىڭ بىلەن بېرىلگەن بولساڭ ، ھەرقانداق خىيىمخەتەر ، مۇشكۈلچىلىكنى يېڭىپ كېتەلەيدىكەنسەن ، تېخى سېنى تاۋلاپ ، ئىرادەڭنى چىڭىتىپ ، قارامىلاشتۇرۇپ ، تېخىمۇ تەۋەككۈلچى قىلىدۇ .

— مەن ھەرقانداق ئېكسپېدىتسىيىچىگە ئىخلاس قىلىمەن ، بولۇپمۇ ياۋروپالىقلارغا يول ئېچىپ تەكلىماكانغا تۇنجى بولۇپ بارغان سىزگە بەك ئەقىدە قىلىمەن . ماڭا تەكلىماكاندا كۆرگەنلىرىڭىزنى دەپ بېرىڭە .

— مەن سىرلىق ئۇ نامەلۇم ماكانغا تارىم ، كۆنچى دەرياسى ، لوپ كۆلى ۋە باشقا دەريا ـ ئېقىن ، چوڭ ـ كىچىك كۆللەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن بارغانىدىم . بېرىپ تەكشۈردۇم ، كۆردۇم ، ئاڭلىدىم ، كۆپ نەرسىنى بىلدىم . ئۇ يەردە كۆرگەنلىرىمدىن ئاڭلىغانلىرىم جىق . كۆرگەنلىرىمنىڭ ئۆزىلا تەسەۋۋۇرۇمدىن تاشقىرى ئاجايىپ نەرسىلەر بولۇپ ، تۇرغان ـ پۈتكىنى مۆجىزىنىڭ ئۆزى . مەن پەقەت جۇغراپىيىدە نائېنىق جايلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ، ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانات ئەۋرىشكىلىرىنى يىغىپ ، بوتانىكا ، زوئولوگىيە جەھەتتە چەكلىك ئىش قىلالىدىم . ئەپسۇس ، مەن ئارخېئولوگ بولمىغانلىقىم ئۈچۈن ، ئۇچرىغان خارابىلىكلەرنى ، تارىخىي مەدەنىيەت يادنىكارلىقلارنى كۆرۈپلا قويىدۇم ، تەكشۈرەلمىدىم ، ئارمان بىلەن قايتتىم . ئامان بولسام ئارخېئولوگىيە ئۆگىنىپ ، مەخسۇس مۇشۇ جەھەتتە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئارزۇيۇم بار .

— پرۇفېسسور تاغا ، تەكلىماكاندا «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى »دەك نەرسىلەر بارمىكەن ؟

— ھەي ، تېخى بالا ـ دە ، شۇڭا پىكىر قىلىشىڭمۇ بالىدەك ساددا . بارمىكەن دېگىنىڭ نېمىسى ، ھەربىر خارابىلىك ، ھەربىر

قەدىمىي قەبرىستانلىقنىڭ ئۆزىلا ئۇنىڭدەك مىڭ كىتاب . ئالايلۇق ، مىرەن خارابىلىكىدىكى تامغا سىزىلغان رەسىملەرگە قارىساڭ ھەيـ رانۇھەس ، لال بولىسەن . ئۇچۇۋاتقان قاناتلىق ئادەم سۈرىتىنىڭ يۈز ـ چىرايى ، قىياپىتى تىرىك ئادەمنىڭكىدەك جانلىق ، ئېنىق ، جۇلالىق ، بېرىلگەن رەڭلەر يارقىن . تامدىكى رەسىملەرنىڭ سىزىـ لىشىدىكى ماھارەتنى ئېپادىلەپ ، تەسۋىرلەشكە تىلىم كېكەچلىك قىلىدۇ . بىز ئاغزىمىز كۆپۈككە تولۇپ كەتكۈچە ماختايدىغان ياۋۇـ روپا رەسساملىرىنىڭ تالانت ـ ماھارەتلىرى ئۇ ماھارەتلەر ئالدىدا كامالىغا يەتكەن ئۇستاز بىلەن يېڭى شاگىرت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقـ تەك ، ھېچنېمە ئەمەس . گېپىمگە ئەجەبلىنىۋاتامسىز ، ئۇ رەسىمـ لەرچۇ «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى[1]» دىن كۆپ زامان مۇقەددەمكى رەسىملەر جۇمۇ . .

تەكلىماكاننى نېمىشقا «سىرلىق ماكان» دەيمىز ؟ تەكرار بوـ لۇپ قالدى ، دەپ ئويلىساڭمۇ مەيلى ، ساڭا بىر ئىشنى تەكىتلەپ دەپ بېرەي : تەكلىماكاندىكى قەدىمكى زامانغا تەئەللۇق قەبرىساـ لىقلارنىڭ تۆت تەرىپى ، ماڭسا نەچچە كۈنلۈك قاقاس قۇملۇق . قەبرىستانلىققا يېقىن ئەتراپتا ئادەم ياشىغانلىقتىن بەلگە بېرىدىغان ھېچقانداق ئالامەت يوق . ئەمدى ئويلىغىنا ، قەبرىستانلىقتىكى شۇنچە كۆپ جەسەتلەر نەدىن ۋە قانداق كېلىپ قالغان ؟ ! جەسەتنى نەچچە كۈن قاقاس قۇملۇقنى بېسىپ ، ئادەمزاتنىن شۇنچە يىراق قۇملۇق ئوتتۇرىسىغا ئەكېلىپ كۆمۈش نېمە ۋەجىدىن ؟ ! يەنە تېخى بۇ جەسەتلەر بىر ۋاقىتتا ئەكېلىپ كۆمۈلمىگەندۇ . قەبرىستانلىقتىـ كى ساناقسىز ياغاچلارنى كۆرىدىغان بولساڭ ، ھاڭ ـ تاڭلا قالـ سەن . ئويلىمامسەن ، چىش كوچىلىغۇچىلىكمۇ ياغاچ تېپىلمايدـ

---

① «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى» — ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدارى بوۋېر مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى داگلېيشنى ئۆلتۈرگەن قاتىلنى ئىزلەپ شىنجاڭغا كېلىپ يېپ ئۇچى ئىزدەپ يۈرگەندە ، ئويلىمىغان يەردىن كۇچادا قەدىمكى كۇسەن خارابىلىكىدىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى قېيىن قوۋزىقىغا يېزىلغان ئەللىك بىر بەتلىك بىر كىتابنى ئۇچرىتىپ قېلىپ ئۇنى سېتىۋالىدۇ . ئۇنى ياۋروپا شەرقشۇناسلىرى تەتقىق قىلىپ ، كىتابنىڭ مىلادىيە 5 ـ ئەسىر ئەتراپىدىكى تېبابەتچىلىك ۋە بۇددا پاتتارا نومىنىڭ قوليازمىسى ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ شۇ ۋاقىتقىچە دۇنياـ دىكى ئەڭ قەدىمىي قوليازمىلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن دۇنيا شەرقـ شۇناسلىرىنىڭ دىققەت ـ نەزىرى تارىم ـ تەكلىماكانغا مەركەزلىشىدۇ . پاتتارا نومى «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى» دەپ ئاتىلىپ ، بوۋېرنىڭ ئۆزىمۇ مەشھۇر شەخسكە ئايلىنىدۇ .

غان چەكسىز قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى قەبرىستانلىققا بۇ ياغاچلار قانداق كەلتۈرۈلگەن؟! قېنى، ئەمدى ئېيتقىنا، بۇ بىر سىر ئەمەسمۇ؟ سىر بولغاندىمۇ، يەشمەك ئىنتايىن قىيىن سىرغۇ! تەكلىماكاندا مۇشۇنداق سىر پېتى تۇرۇۋاتقان جايلار كۆپ. مېنىڭ كۆرگەنلىرىم كۆرۈنۈپ تۇرغانلىرى، قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ جاما-لىنى كۆرسەتمەيۋاتقانلىرى قانچىلىك، بۇنى كىم بىلىدۇ؟ لوپلۇق-لار ئاغزىدا ئېيتىلىپ يۈرگەنلىرىگە قارىساڭ، بەك تولا، بەك تولا!...

سىۋېن ھېدىن پرژىۋالىسكىينىڭ ساياھەت خاتىرىسىنى ھەر قېتىم ئوقۇغاندا، ئۇنىڭ بىلەن ئەنە شۇنداق غايىۋى پاراڭلىشاتتى. ھەر قېتىم سۆزلەشكەندە، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا تەكلىماكانغا نىسبەتەن يېڭى چۈشەنچە، يېڭى تۇيغۇ، يېڭىچە تەلپۈنۈش تۇغۇلاتتى. باشقا ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ كىتابى، سۆزلىرى ئۇنىڭدا قىزىقىش ئۇچقۇنى پەيدا قىلغان بولسا، پرژىۋالىسكىي ئۇچقۇننى لاۋۇلدىتىپ ئوت ئالدۇرۇۋەتتى. ھېدىن يا دىپلومات بولۇش ياكى ئېكسپېدىتـ-سىيىچى بولۇشنى ئويلايتتى، كۆڭلى دىپلومات بولۇشقا مايىل ئىدى، شۋېتسىيە پادىشاھلىق ئەلچىلەر ئۆمىكىدە تەرجىمانلىق سا-لاھىيەت بىلەن پىرسىيىگە بېرىش سەپىرىدە، ئۆمەكنىڭ بارغانلا يەردە ئالاھىدە مېھمان سۈپىتىدە ئىززەتلىنىپ يۇقىرى ئابرۇي بىلەن كۈتۈۋېلىنىشى ئۇنىڭ تېخى ھېچ ئىش كۆرمىگەن، لېكىن شان - شۆھرەتكە چاپچىپ تۇرىدىغان ھېسسىياتچان كۆڭلىگە دىپلو-مات بولۇش ئۇرۇقى چۈشۈپ قالغانىدى. كېيىن شۇەنزاڭ، ماركو-پولو، پرژىۋالىسكىيلارنىڭ تەكلىماكان توغرىسىدىكى جازىبىدار تەسۋىرلىرىنى قايتا - قايتا ئوقۇۋېرىپ، ئۇنىڭ بىرەر مۆجىزىلىك ئىش قىلىپ شۆھرەت قازىنىشقا تەلپۈنىدىغان كۆڭلى دىپلومات بولۇشتىن سوۋۇپ، سىرلىق تەكلىماكانغا باغلىنىپ قالدى. ئاخىـ-رى ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇشنى، ئېكسپېدىتسىيىلىك تۇنجى قەدىـ-مىنى تىلسىماتلىق تەكلىماكانغا بېسىشنى تاللىۋالدى. ئۇنىڭ بۇ غايىسى ئېنىق، ئىرادىسى قەتئىي ئىدى. سىۋېن ھېدىن ئېكسپېـ-

دىتسىيىگە ئاتلىنىشتىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرىلا خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازغانىدى :

«قۇملۇقنىڭ ئەڭ يەتمەس سېھرىي كۈچى مېنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلىۋالدى . قۇم دۆۋە - داۋانلىرىنىڭ ئۇ تەرىپىدە ، گۆرىستان جىمجىتلىقى ئىچىدە چەكسىز سېھرىي كۈچكە ئىگە تىلسىمات زېمىن سوزۇلۇپ ياتىدىغانلىقىدىن خەۋىرىم بار... »

سۆبۈن ھېيىنىدىكى مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇش غايە دەرىخى ئەنە شۇنداق چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا مۇستەھكەم ئورناپ كەتكەنىدى . ئۇ ھېسسىياتى بويىچىلا خەتەرلىك قاينامىلارغا تەۋەككۈلىگە ئۆزىنى ئاتىدىغان قارام ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن ، ئۆزىنى ھەر جەھەتتىن تەربىيىلىدى ، جۇغراپىيە ئۆگەندى ، گېئولوگىيە ، ئارخېئولوگىيىدىن خەۋەردار بولدى ، سۇرەت تارتىش ، زەسسىم ، خەرىتە سىزىشلارغىچە پۇختا ئىگىلىدى . ئۇ بۇلارنىڭ ئېكسپېدىتسىيىچى بولغۇچى ئۈچۈن زور بىلىملەر ئىكەنلىكىنى ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئېكسپېدىتسىيە-چىلەرنىڭ يازمىلىرىدىكى تەجرىبە - ساۋاق يەكۈنلىرىدىن ھېس قىلغانىدى .

4

— مەن بۇ قۇملۇقنىڭ نېرىسىغا بېرىپ باقمىغان ، نەدە سۇ بارلىقىنى بىلمەيمەن .

— مەنمۇ شۇنداق ، ئۇ تەرەپنىڭ قانداقلىقىنى بىلمەيمەن .

باسمىت بىلەن قايمىنىڭ جاۋابى ھېدىننىڭ سۇ غېمىدە قېتىپ ، چىڭقىلىپ كەتكەن كاللىسىنى تېخىمۇ قاتۇرۇپ ، ئۇنى گاراڭ قىلىپ قويدى . كۈنمۇ بۇلار بىلەن قېرىشىۋاتقاندەك ئۈچ كۈندىن بۇيان بارغانسېرى ئىسسىپ ئەتراپنى تونۇر تەپتىدەك قىزىتماقتا .

ماڭغانسېرى قۇملۇقمۇ : «بىز مانا مۇشۇنداق ، بەرداشلىق بېرەلەمەن» دېگەندەك قىلىپ ، بىر - بىرىگە ياندىشىپ تۇرغان قۇم دۆۋىلىرى مانا ئەمدى ئۆزئارا باغاشلاشقاندەك گىرەلىشىپ كەتكەچكە ، ماڭماق قىيىنلاشماقتا ئىدى . ھېلى بىر قۇم دۆۋىسىدىن ئاران ھالقىپ ئۆتسە ، ئۇنىڭدىن ئېگىز يەنە بىر ، يەنە بىر قۇم دۆۋىسى . ئۇلار قۇم دۆۋىلىرىگە ئۆمىلىگەندەك چىقىپ ، دومىلىغاندەك چۈشۈپ يۇرۇپ قاتتىق چارچىدى ، قىزىق قۇمغا قول تېگىپ كەتسە قول كۆيەتتى ، قۇمنى تۇتقىلى بولمايتتى . چارچاشقا چاڭقاش قولىنى شۇلۇپ ئۇلارنى ھالسىرىتىپ قويدى . ئۇلاردا ھازىر بىر تۇلۇملا سۇ قالغانىدى ، چاڭقىدۇق دەپ ئۇنى ئىچىپ بولسا ، ئەتە قانداق قىلىدۇ ، ئۆگۈنلۈككىچۇ ؟ قاچان سۇغا ئۇلىشىدۇ ، شۇ چاغقىچە نېمە ئىچىدۇ ؟ ھالاكەتلىك دەشت قۇملۇقتا بىر يۈتۇم سۇ بىر ھەلقۇم جان دېگەن گەپ . تۇلۇمدىكى سۇنى ئاخىرقى تىنىققىچە ساقلاپ ، سۇنىڭ غېمىنى قىلىش كېرەك . پرزىۋالسكىي تارماق ، كالتە ئېقىنلار ، كۆل ، كۆلچەكلەر ئۇچراپ تۇرىدىكەن ، دەپ يېزىنى ئۆزۈپ ، سىنوف ئۇنىڭدىن :

— قانداق ، مېڭىۋېرەمدۇق ياكى ئارام ئېلىۋالامدۇق ؟ — دەپ سورىدى .

— ئارام ئېلىۋالايلى ، — ھېدىن قايىمغا قاراپ ، — سەن ئەتراپقا قاراپ باقە ، يېقىن ئەتراپتا ئېگىز قۇم دۆۋىسى بولسا ، شۇنىڭ باغرىدا چۈشكۈن قۇرايلى ، — دېدى .

قايىم تۆگىنىڭ چۈلۈۋرىنى باستىقا تۇتقۇزۇپ قويۇپ يېنىدىكى بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقتى ، ئەتراپقا قارىۋېتىپ :

— ئالدىمىزدا ئىككى قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتسەكلا ، خېلى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى بار ئىكەن ، — دېدى .

قايىم يول باشلاپ ئالدىدا ماڭدى ، باشقىلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماڭدى . «ھارغان ئادەمگە قىرمۇ داۋاندەك بىلىنىدۇ» دېگەندەك ، چارچاپ ، چاڭقاپ بولالماي قالغان سىنوف ، فېڭشى ، ئىسلامباي ،

پاپبايلارغا ئىككى قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتمەك شۇنچىلىك ئېغىر كەلدى. كى ، ھېدىنغا ئەگىشىپ چىقىپ قالغىنىغا ئىچىدە مىڭ پۇشايمان قىلىشتى . ئاھ ـ ۋايلاپ يۇرۇپ ئاخىرى قايىم دېگەن ئېگىز قۇم دۆۋىسى يامزىلىغا كېلىشتى ۋە ئەپسلىك بىر يەرگە چۈشكۈن قۇرۇشتى .

يۈكلەرنى چۈشۈرۈپ نەرسىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ھېدىن سۈرەت تارتىش ئاپپاراتىنىڭ ئوچ پۈتلۈق جاھازى سىنى ياسىتقا كۆتۈرتۈپ ، ئۆزىنىڭ قېنىق ، كەڭ قىزىل يوللۇق ئىچ كىيىمىنى قولىدا تۇتقىنىچە : «بىز قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ كېلەيلى» دەپ قويۇپ ، قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ماڭدى . قالغانلار ئۇنى : «نېمە قىلمىدۇغاندۇ» دېيىشكەنىدەك بىر ـ بىرىگە قاراشتى ، ئاندىن يەنە ھېدىن بىلەن ياسىتقا قاراشتى . ئەتراپنى سۈرەتكە ئالامدىكىن دېسە ، ئاپپاراتنى ئالمىغانىدى . سىنوف فېڭشىغا :

— نېمە قىلسا قىلمامدۇ ، ئۆزىنىڭ ئىشى ، — دېدى ـ دە ، ئۆزىنى قۇمغا تاشلاپ يانپاشلىدى .

ھېرىپ ھالى قالمىغان ھېدىن بىلەن ياسىت ياماشقاندەك مېڭىپ قۇم دۆۋىسىنىڭ يېرىمىغا چىققانىدى . فېڭشىمۇ ئۇلارغا قاراپ قويۇپ ئولتۇرغانىدى ، قولى قۇمغا تېگىپ كېتىپ قىزىققا چىدىماي يەنە شۇئان ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى . قايىم بايىلا ئېشەكنىڭ بىر توقۇمىنى ئەكېلىپ ئۇستىدە ئولتۇرغانىدى . فېڭشى ، ئىسلامباي ، پاپبايلارمۇ سالغۇدەك نەرسە بولسىلا سېلىپ ئولتۇرۇشۇپ : «ھېدىن نېمە قىلىدىغاندۇ ؟» دېيىشكەنىدەك ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۇزمەي قاراپ تۇرۇشتى .

ھېدىن قۇم دۆۋىسى ئۇستىگە چىقىپ بولۇپ ئەتراپقا خېلى ئۇزاق قارىۋەتكەندىن كېيىن ، ياستىنىڭ قولىدىن جازىنى ئېلىپ پۇتلىرىنى كېرىپ قۇمغا بېسىپ پاتۇردى . ياستقا قول ھەركىتى بىلەن بىرنېمە دېگەندەك قىلىۋىدى ، ياست جازىنىڭ ئۇچ پۇتىنى بىر ـ بىرىدىن تۇتۇپ بېسىپ يېرىمىغچە قۇمغا پاتۇردى . ھېدىن قىزىل يوللۇق مايكىسىنى جازىنىڭ ئۇستىگە

چىگىپ قويۇپ ، باستىنى باشلاپ قۇم دۆڭسىدىن يېنىپ چۈشتى . ھېدىنىڭ بۇ قىلغىنىنى پەستىكىلەر يەنىلا بىلەلمەي ، ئۇنىڭغا قاراشتى .

سۈبۈن ھېدىن بىرپەس ئۆزىنى تىڭشىغاندەك تۇرۇپ كېتىپ :

— مېنىڭ سىلەرگە سالىدىغان بىر مەسلىھىتىم بار ، نېمە دەيسىلەركىن ، — دېدى . ھەممىسى ئىچىدە نېمە مەسلىھەت باردۇ دېيىشىپ ، ئۇنىڭ ئاغزىغا ھەيرانلىقتا قارىشىپ قالدى .

— بىزنىڭ بىر تۇلۇملا سۈيىمىز قالدى . ھازىر يېرىمىنى ئىچسەك ، يېرىمىنى ئەتە ئىچەرمىز ، ئۇنىڭدىن كېيىنچۇ ؟ بۇنى ئويلاشمىساق بولمايدۇ . بىز نەدە سۇ بارلىقىنىمۇ ، مەنزىلىمىزگە قاچان يېتىدىغانلىقىمىزنىمۇ بىلمەيمىز . مېنىڭ مەسلىھىتىم ، بىز ئۇچ گۇرۇپپا بولۇپ كۈن پاتقۇچە بولسىمۇ ئەتراپنى ئايلىنىپ باقساق ، بىرەرىمىز سۇغا ئۇچراپ قالساق ئەجەب ئەمەس ، ئارام ئالىمىز دەپ بىكار يانقاندىن ياخشىراقمىكىن دەيمەن ، قانداق دەيسىلەر ، — دېدى سۈبۈن ھېدىن .

فېڭشىدىن باشقىلىرى ھېدىنغا ياللىنىپ كەلگەنلەر تۇرسا ، خوجايىنىغا كىم ياق دېيەلىسۇن ، دېمىسىمۇ سۇ ھەممىگە لازىم ، سۇنى يالغۇز ھېدىنلا ئىچمەيدۇغۇ .

— قانداق بۆلۈنۈپ ، قانداق ماڭىمىز ، چۈشكۈننى تاپالمای قالساقچۇ ؟ — سىنوف يانپاشلاپ ياتقان يېرىدىن ئولتۇرۇپ تۇرۇپ سورىدى .

— سەن بىلەن مەن بىر گۇرۇپپا بولىمىز ، — دېدى سۈبۈن ھېدىن سىنوفقا قاراپ ، ئاندىن باشقىلارغا قاريدى ، — ئىسلامباي بىلەن پاپباي بىر گۇرۇپپا ، باست بىلەن قايىم بىر گۇرۇپپا بولىسىلەر ، ئېزىپ كەتكۈدەك بولساڭلار ياكى شامالنىڭ شەپىسى بولسىلا دەرھال قايتىڭلار . قۇم دۆڭىسى ئۈستىدىكى جازىغا باغلاپ قويغان قىزىل مايكىنى كۆردۈڭلارمۇ ، شۇنى قارىلاپ كېلىۋەرسەڭلار بولىدۇ ، قانداقلا بولمىسۇن كۈن پاتقۇچە كېلىپ بولۇڭلار .

— ماۋۇ قاقۋاشنى ، — دېدى باسىت قايىمغا پەس ئاۋاز-
دا ، — ئۇ بىرنېمىسىگە كۆڭلىكىنى باغلاپ قويۇپ نېمە قىلىدىغان-
دۇ ، دەپتىكەنمەن ، مۇنداق ئىش ئىكەن - دە .
— ئېھتىيات ئۈچۈن تۆگە ئالامسىلەر ، ئېشەكمۇ ، خالىساڭلار
بىر ھايۋان ئېلىۋالساڭلار بولىدۇ ، — دېدى ھېدىن ئەسكەرتىپ .
باسىتلار بىلەن ئىسلامبايلار بىردىن تۆگە ، تۇلۇم ئالدى .
سىۋېن ھېدىن بىلەن سىنوف يېتىلەپ مېڭىشقىمۇ ، مىنىشكىمۇ
قۇلايلىق دەپ ئېشەك ئېلىپ ، ئۈچ گۇرۇپپا ئۈچ تەرەپكە يۈرۈپ
كەتتى . فېڭشى نەرسىلەرگە قاراپ چۈشكۈندە قالدى .
مانا ئالتە ئادەم ئىككىدىن ئۈچ گۇرۇپپا بولۇپ ئۈچ تەرەپكە
تارىلىپ كەتكىنىگە ئىككى سائەتتىن ئاشتى ، ئىلگىرى بۇ يەرگە
قەدەم بېسىپ باقمىغان بۇ كىشىلەر چەكسىز دەشت قۇملۇقتا نەگە-
چە بارار ، ھازىر نەدە كېتىۋاتىدىكىن ، ئۇلارنى قانداق قىسمەت
كۈتۈپ تۇرىدىغاندۇ . ئۇلارنى بۇنداق خەۋپ - خەتەرگە تەۋەككۇل
قىلدۇرغان شۇ سۇغۇ . ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن سىۋېن ھېـ-
دىننىڭ ئويلىغىنى ، مۆلچەرلىگىنى توغرا ئىدى .
«بار - يوقى شۇ بىر تۇلۇم سۇ . يەتتە ئادەم ، سەككىز تۆگە ،
بىر ئېشەككە نەچچە قېتىم ئىچىشكە يېتەر . تاماق ئەتمەي نان
چىلىغاندىمۇ ، يەنە سۇ ئىچمىسە بولمايدۇغۇ . تاسادىپىي ئەھۋالدا
دەسلەپتە بىر ئېشەك يوقالغانىدى ، كېيىنكى قېتىمدا ئىككى ئات ،
ئۈچ ئېشەك ، ئىككى ئىت ئىسسىققا ، چاڭقاققا چىدىيالماي بىراقلا
يىقىلىشتى . ئەمدى شۇ بىر تۇلۇم سۇ تۈگىسە ، — سىۋېن ھېدىن
خىيال قىلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئۇنى قورقۇنچ بېسىپ تەن
بويلىرى شۈركۈنۈشتىن تىترەپ كەتتى ، — ھامان ئۆلىمىز ، ئۆ-
لۈمنى كۈتۈپ تۇرغاندىن ، ئادەم بولغاندىكىن سۇنىڭ غېمىنى قى-
لىپ كۆرەيلى» . ئۇ چۈشتە كېلىۋېتىپ شۇلارنى ئويلاپ ، قانداق
قىلىش كېرەكلىكىنىمۇ كۆڭلىدە پىشۇرۇپ بولغانىدى . ھازىر ئۇ
بىر ئېشەكنى يېتىلەپ سىنوف بىلەن كېتىۋاتىدۇ ، نەگە كېتىۋاتقان-
لىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ . ئىسلامبايلار بىلەن باسىتلار نەلەردە

كېشىۋاتمدىكىن . ئۇچ گۇرۇپپىنىڭ بىرەرسىگە قانداق سۇ بولسا-
مۇ ، زەھەر بولمىسىلا مەيلى ، سۇلا بولسا ئۇچراپ قالسا بولاتتى .
— سىنوف ، بۇ يەردىكى ئەڭ ئەجەللىك خەۋپ نېمىكەن ،
بىلدىڭمۇ ؟ — سۇئېن ھېدىن تۇيۇقسىز سوراپ قالدى .
— بۇ يەردىكى جان ئالغۇچى خەۋپ نېمە بولماقچىدى ، مۇشۇ
تۇگىمەس قۇملۇق بولمامدۇ .
— ياق ، بىز تەكلىماكاننىڭ پايانسىز ، خەتەرلىك دەشت قۇم-
لۇقىنى بىلىپ تۇرۇپ كەلدۇق . ئەڭ ئەجەللىك خەۋپ ، سۇسىز-
لىق ئىكەن ، ئاندىن قالسا قۇملۇقنىڭ ئىسسىقى ئىكەن . سۇلا
بولسا ئىسسىقنىڭمۇ كارى چاغلىق . ئىسسىق يىلنىڭ ھەممە پەسلە-
دە بولىۋەرمەيدۇ ، ئەمما سۇ ھەرقانداق چاغدا كېرەك . «بىلىق
سۇدىن ئايرىلالمايدۇ» دەيمىز ، ئادەممۇ سۇسىز ياشىيالمايدۇ . مانا
قارا ، ھازىر بايىقى ئىسسىق يوق ، ھاۋا سالقىنلاۋاتمدۇ . سۇ غېمى-
چۇ ؟ ! بۇ غەم بىر ياندىن چاقماقمىزنى تېخىمۇ ئاشۇرسا ، يەنە
بىر ياندىن روھىمىزنى غاجىلاپ ، بىزنى زەئىپلەشتۇرمەك بولۇۋاتە-
دۇ . مەن باشتىلا خام مۆلچەرلەپتىمەن ، سۇنى ھەسسىلەپ كۆپ
ئالساق بوپتىكەن .

سۇئېن ھېدىن گېپىنى دەپ بولۇپ ئاسمانغا قارىدى . ئاسمان-
نىڭ پىراق بىر يېرى بۇزۇلۇۋاتقاندەك كۆرۈندى . ئېشەكنىڭ چۈل-
ۋۇرىنى گەپمۇ قىلماي سىنوفقا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، ياندىكى ئېگىز-
رەك بىر قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ماڭدى .

— نەگە ؟ — سىنوف ئەجەبلىنىپ سورىدى .

سۇئېن ھېدىن جاۋاب بەرمىدى . قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ بوينىغا
ئېسىقلىق دۇربۇن بىلەن قارىدى . قايسى تەرەپكىلا قارىسا كۆز
ئالدىدا چەكسىز سوزۇلۇپ گۆرىستان جىملىقىدا ياتقان دۆڭ -
تۆپىلىك قۇملۇق . «يارەببىم !» دەۋەتتى ئۇ كومپاسقا قاراپ .
ھېدىن نىشانلاپ بەلگە قىلىپ قويغان قۇم دۆۋىسىنى جەنۇبتا قالدۇ-
رۇپ ئۇدۇل شىمالغا قاراپ ماڭغانىدى ، ئەمدى ئۇ سول تەرىپىگە
ئۆتۈپ قاپتۇ . خوتەن شەرق تەرەپتە ئىدى ، ئەمدى كومپاسنىڭ
ئىستىرىلكىسى بويىچە ئېيتقاندا جەنۇبتا قاپتۇ . بۇ سىرلىق قۇملۇق

تىلسىم قىلىپ كومپاسنى باشقىچە قىلىپ قويدىمۇيا . ئۇ قۇملۇقتا قاراپ نىدا قىلدى : «ئەي قۇملۇق ، بىلدىم ، سەن ھەقىقەتەن سىر-لىق ئىكەنسەن ، ئىيتقىنا ، چىكىڭ نەدە سېنىڭ ، نەرىگىدە سۇ بار ، خوتەن قايسى تەرىپىگىدە !»

ھېدىن يانچۇقىدىن يۇز سوپۇنچىلىك چوڭلۇقتىكى ئىنجىلنى چىقىرىپ ئىككى قوللاپ تۇتۇپ ، ئالدى بىلەن ئاغرىغا تەگكۈزۈپ ئۇپتى ، ئاندىن پىشانىسىگە تەگكۈزۈپ تۇرۇپ : «خرىستوس[1] ، ماڭا يول كۆرسەتكىن !» دېدى . ئۇ ئىنجىلنى يانچۇقىغا سېلىپ قويۇپ ، ئۇنى چوقۇندۇرغاندا ئاتىسى بويىنىغا ئېسىپ قويغان كرېستنى چىقىرىپ ئۇنىمۇ ئۇپۇپ قويۇپ يەنە كۆڭلىكىنىڭ ئىچىگە سېلىپ بو-لۇپ ، باش ، بىگىز ، ئوتتۇرا بارماقلىرىنىڭ ئۇچىنى ھىملەپ ئىكـ-كىڭ مۇرىسىگە ، پىشانىسىگە ، ئاندىن كۆكرىكىگە تەگكۈزۈپ كرېستنى شەكلىنى چىقىرىپ قويۇپ قوۋۇم دۆۋىسىدىن قايتىپ چۈشتى .

— قانداق قىلىمىز ، يەنە ماڭامدۇق ، قايتامدۇق ؟ — سىنوف ھېدىنىدىن سورىدى بۇ چاغدا كۈنپېتىش تەرەپ قىزىرىۋاتاتتى .

— قايتايلى ، كەچ كىرىپ قالسا چۈشكۈنتى ئېپىپ بارمىقى-مىز تەس بولىدۇ .

بۇگۈن ۋە ئەتە سەھەرگىچە ئۇلارغا چۈشكۈنگە قايتىش نېسىپ بولمايدىغان ئوخشايدۇ . ئېشەكنىڭ بېشىنى بۇراپ بولغۇچە كۈچ-لۈك بىر قارا قۇيۇن شوندىق تۇيۇقسىز ، شوتىداق تېز كەلدىكى ، شىددىتىدىن ھېدىنلار بىر - بىرىنى : «ۋاي... !» دەپ چاقىرىشقە-مۇ ئۈلگۈرەلمەي قالدى . قارا قۇيۇن ئۇلارنى ئۇچۇرتۇپ - دومىلىتىپ نە - نەلەرگە ئاپىرىتاشلىپ تىزىپىرەن قىلىۋەتتى . ھېدىن كۆزىنى ئېچىپ ئورنىدىن تۇرۇپ بولغۇچە ، قۇملارنى يەر - ئاسماندا ئۇچۇرۇپ ھوشقىيىتىپ بوران كەلدى . كۆزنى ئە-چىش تۇگۈل باشنى كۆتۈرۈشكىمۇ مۇمكىن بولمىدى . ئۇچقان قۇملار يۈزگە يېكىنە سانجىغاندەك ئېگەتتى . بورانىنىڭ ئۈرۈشىغا

① خرىستوس — ئىسانىڭ خرىستىئانچە ئاتىلىشى

ئەلھۆكمىللا دەپ، ئۇنىڭ يۆنىلىشى بويىچە دەلدۇگۇنۇپ ماڭماي بولمىدى، سىنوف، ئېشەك توغرىسىدا ياكى ئىسلامبايلارنى، باستىلارنى ئويلاشمۇ ئۇنىڭ كاللىسىدا يوق ئىدى. ھازىر ئۇنىڭ ئۆزى بوران ئۇرغان قامغاقتەك دومىلايتتى، قاڭقىيتتى. ئۇ شۇ تاپتا بۇلۇتنى ئۇسۇپ چىقىپ پەلەككە تاقاشقان قار، مۇزلۇق پامىر تاغلىرىنى غىل - پال ئويلاپ قالدى. ئۇ ئۇ تاغلارنىڭ قارلىق شىۋىرغانلىرىدا، قار كۆچكۈنلىرىدىمۇ قالغان، لېكىن تاغنىڭ پاھلىنىۋالغۇدەك ئاغار - ئۆڭكۈرلىرى بار ئىدى. بۇ قۇملۇقتا چوقچىيىپ تۇرماقتىن باشقا ئىلاج يوق... بوران يېرىم كېچىگىچە چىقىپ، ئېتىۋېتىلگەن چۈشۈرگە سۇيىدەك شىپپىدە توختىدى. جاھان ھېچ ئىش بولمىغاندەك تىنچلاندى. ئاسمان يۇزى ئېچىلىپ، ئاي، يۇلتۇزلار پايانسىز قۇملۇقتا ياپيالغۇز تۇرغان ئادەمگە ھەيران قىلىۋاتقاندەك قاراپ جىمىرلايتتى. سىۋېن ھېدىن كومپاسقا قاراپ، چۈشكۈن قىلغان ئېگىز قۇم دۆۋىسى ئوڭ تەرىپىدە قالدىمۇ، سول تەرىپىدىمۇ بىلەلمىدى. ئۇنىڭ كاللىسى قۇملۇق بوراندا گاراڭلىشىپ تۆرەپ قالغانىدى. يىراق بىر يەردە ئېشەكنىڭ ھاڭرىغىنىدەك يېقىمسىز بىر ئاۋاز ئاڭلانغاندەك بولدى. «ياق، — دېدى سىۋېن ھېدىن يەنە ئۆزلىنى تېپىۋېلىپ، — ماڭا شۇنداق تۇيۇلۇۋاتقاندۇ» ...

ئۇ قايسى تەرەپكە مېڭىشنى بىلمىگەچكە، بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئولتۇرۇپ تاڭ ئېتىشنى كۈتمەكچى بولدى... بىر تەرەپتىكى ئۇپۇقتىنمۇ قىزىرىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، تەرەپلەرنى بىلىۋالدى، كومپاسقا قارىۋىدى، كومپاسمۇ ئۇنىڭ سىزىمىنىڭ توغرىلىقىنى تەستىقلىدى... قىپقىزىل، يوغان بىر شار ئۇپۇق باغرىدىن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈۋاتقاندەك كۆرۈن چىقتى. بۇ چاغدىكى شەپەق جۇلاسىغا چۆمگەن سانسىز دۆڭ - تۆپىلىك قۇملۇقنىڭ رەڭدار نەقىشتەك گۈزەل كۆرۈنۈشىنى تەسۋىرلىمەك تەس ئىدى. سىۋېن ھېدىن قۇملۇقنىڭ بۇ سېھرىي گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇپ، سۈرەت تارتىش ئاپپاراتىنىڭ يېنىدا بولمىغىنىدىن ئەپسۇسلىنىپ تۇرغىنىدا، ئالدى تەرەپتىكى بىر قۇم دۆۋىسى ئارقىسىدىن

بىر جۇپ ياۋا-تۆگە چىقىپ نېرىغا كەتتى ، ئۇنىڭ كاللىسى شۇئان : «سۇ !» دېگەن سېزىمدىن جاراڭلاپ كەتتى .. ئۇ قۇم دۆڭىسىدىن يۇگۇرگەندەك چۇشۇپ ھېلىقى قۇم دۆڭىسى تەرەپكە ماڭدى...

— قۇيۇن ، قارا ! — باستىنىڭ ئاۋازى ئۆندەرەپ كەتكەن ئادەمنىڭ ئۇنىدەك چىقىپ كەتتى .

— قايتىم باسىت كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ يىراقتا قويۇق توتەك-تەك بىر تەرسىنىڭ تۇرمەكلىنىپ ئاسمانغا سوزۇلۇپ ئۆرلەپ چىقىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆردى . قۇملۇق ئوڭچىلىرىغا ئونىڭ نېمە-دىن دېرەك بېرىدىغانلىقى ئايان ئىدى .

— قارا قۇيۇن ئىكەن ، — دېدى قايتىم .

ئىككىسى مەسلىھەتلەشكەندەك تەڭلا ئەتراپقا كۆز يۇگۇرتتى . قۇيۇن شامال بۇرانىدەك ھەممە يەرنى قاساپ كەلمەيدۇ ، ئۆز يۇنىلىشى بويىچە ماڭىدۇ . قۇملۇقنىڭ قارا قۇيۇنىغا توغرا كېلىپ قالمىغان ياخشى ، بولمىسا ، يېنىڭ نەرسە بولسا قۇم بىلەن قوشۇپ پىرقىرىتىپ ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ نەلەرگىدۇ ئىرغىتىپ تاشلە-ۋېتىدۇ ، ئادەم ياكى باشقا ئېغىر نەرسە بولسا ، قۇم بىلەن تەڭ پىرقىرىتىپ ئايلاندۇرۇپ سالغىدا ئانقان تاشتەك قاتقىتىۋېتىدۇ . شۇڭا قۇيۇنغا توغرا كېلىپ قېلىش — قالماسلىقنى ئويلاپ تۇرماي ، دەرھال دالدىلانغۇدەك جاي تېپىشنىڭ غېمىنى قىلىش كېرەك . ئۇلار ئالدىراپ قالدى . باسىت تۆگىنى تېز مېڭىشقا ئالدىرىتىپ چۆلۈرنى تارتماقتا ، قايتىم كەينىدىن : «چوك — چو» دەپ ھەيدە-مەكتە . ئۇلار ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ يانىرىلىغا كېلىشىگە ، قۇيۇنمۇ يېتىپ كەلدى ، ئىككىسىنىڭ تەلىيىگە قۇيۇن ئۇلارنىڭ بېشىغا قۇمنى چېلەكلەپ تۆككەندەك ياغدۇرۇۋەتكەن بولسىمۇ ، دۆڭنىڭ ئۇ تەرىپى بىلەن ئۆتۈپ كەتتى .

— خۇدايىم ساقلىدى ، ئۆتۈپ كەتتى ، — دېدى قايتىم ئۇستۇ-شىنى قېقىشتۇرۇۋېتىپ .

ئۇ توققۇز يىلنىڭ ئالدىدا ئاتىسى بىلەن قۇملۇققا جەرەن

ئوۋلىغىلى چىقىپ ، مۇشۇنداق بىر قارا قۇيۇننىڭ ئىچىگە كىرىپ قالغان چاغدىكى ئىشنى چەككە ئۇنتۇمايدۇ . ئۇلار تۇنجى ئوۋلىغان چەرەتنى كاۋاپ قىلىپ يېگىلى ، دەريا بويىدا ئوت يېقىپ قويۇپ بىر توغراق تۇۋدە گۆشنى پارچىلاپ ئولتۇراتتى . ۋىشىلدىغان بىر ئاۋاز كەلدى . ئۇلار بۇنىڭ نېمە ئاۋازلىقىنى ئاڭقىرىپ بولغۇچە شىددەت بىلەن كەلگەن قارا قۇيۇن ئاتا - بالا ئىككىسىنى دەم تارتقاندەك پىرقىرىتىپ قوينىغا ئەكىرىپ كەتتى . قايىم ئۆزىنىڭ شالاقمىدە سۇغا چۈشۈپ كەتكىنىنى غۇۋا چۈشتەك تۇيدى ، بىرمە-ھەلدىن كېيىن ئېسىگە كېلىپ ئۆزىنى دەريا ئىچىدە كۆردى . قۇيۇننىڭ يۇرۇشى دەريانا توغرا كېلىپ قېلىپ ، ئۇنى دەريانا تاشلۇۋېتىپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى . قايىم دەريادىن چىقىپ : «ئاتام نېمە بولغاندۇ ؟» دەپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى ، كىيىملىرىدىن شىرقىراپ سۇ ئېقىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ پۇتۇن ئېسى ئاغرىقچان ئاتىسىدا ئىدى . ئاتىسى ھېچ يەردە كۆرۈنمەيتتى . «ئاتا ، ئاتا !» دەپ چاقىرىپ باقتى ، ھېچبىر سادا يوق . قايىم جىددىيلىشىپ قالدى . «ماڭا ئوخشاش دەريانا چۈشۈپ كەتكەن بولسا...» ، كۆڭلىگە ئەمەس خىياللارمۇ كەچتى ، ئۆزىنىڭ خىيالىدىن ئۆزى شۈبھە-كۈنۈپ كەتتى . دەريا كەڭ ئەمەس ئىدى ، ئانچىمۇ تېز ئاقمايتتى . دەريادا ئۇ ئويلىغاندەك ئەھۋال يۈز بەرگەندەك قىلمايتتى . شۇنداق-تىمۇ ، ئۇ دەريا يېقىلاپ تۆۋەنگە خېلى يىراقچە باردى ، يەنە بۇرۇن-قى ئورنىغا قايتىپ كېلىپ ئەتراپقا باشقىدىن قارىدى ، ئاتىسى ھېچنەدە كۆرۈنمەيتتى . ئۇ توغرىقا چىقىپ قاراپ باقماقچى بول-دى ، يېقىنلا يەردىن ئىڭىرىغاندەك بەكمۇ زەئىپ ئاۋاز كەلدى . قايىم دىققەت بىلەن قۇلاق سالدى . ئىڭىرىغان ئاۋاز يەنە ئاڭلاندى : ئاۋاز توغرىقىنىڭ سەل نېرىسىدىكى ئازگالدىن ئاڭلىنىۋاتقاندەك قىلدى . قايىم ئۆزىنى ئاتقاندەك كېلىپ ئازگالغا قارىۋىدى ، ئاتىسى بېشى قانغا چىلانغان ھالەتتە ناله قىلىپ ياتاتتى . قارا قۇيۇن قۇملارنى ئۇچۇرۇپ - يۆگەپ ئاتا - بالا ئىككىسىنى قۇم تۇرمىلى ئىچىگە ئەكىرىپ كەتتى . ئېغىر ئىككى گەۋدىنى ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ كېتەلمىگىنىدىن قۇيۇنىڭ جەھلى تۇتقان-

دەك بولۇپ ، قايمىنىڭ ئاتىسىنى توغراقتا ئۇردى ـ دە ، دوملە-
تىپ ئاپىرىپ ئازگالغا چۈشۈرۈۋەتتى ، قايمىنى بولسا دوملانقىنە-
چە دەريانا تاشلىۋەتتى . قايمىنىڭ ئاتىسىنىڭ بېشى توغراقتا قاتتىق
ئۇرۇلۇپ يېرىلىپ كەتتى . ئۇ بېشى توغراقتا ئۇرۇلغاندىلا ھوشە-
دىن كەتكەنىدى ، ئېسىگە كەلگەندە بولسا قان كۆپ چىقىپ كەتكەن-
لىكتىن يېرىم جان ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى ، بېشىنىڭ ئاغرىقىغا
چىدىماي ۋاي ـ ۋايلىسا ئاۋازى ئاران چىقاتتى . قايمىنىڭ ئىكرىغان
ئاۋازىنى دەسلەپتە ئاڭلىيالمىغانلىقى شۇنىڭدىن ئىدى . قايمىنىڭ
ئۆزىمۇ سۇدا بۇرۇقتۇرما بولۇپ كەتكەنلىكتىن ، سۇدىن چىقىۋالغە-
نى بىلەن كاللىسى گاراڭلىقتىن تېخى سۈزۈلۈپ كەتمىگەنىدى .
ـ ئاتىڭىز قانداق بولدى ؟ ـ قايمىنىڭ بۇ كەچۈرمىشىنى
ياسىت بىرىنچى قېتىم ئاڭلاۋاتقان بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ
ئالىسى قۇلىقى تۇۋىدە ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ بۆلەكچە تەسىر
قىلىپ كەتكەنىدى .
ـ قان جىق چىقىپ كېتىپتۇ ، بېشىنى تېڭىشتىن بۆلەك
ئامالنى قىلالمىدىم ، تاڭغىنىم بىلەنمۇ قان توختىمىدى ، ئېشەككە
ئولتۇرغۇزۇپ ، يېتىلەپ ئېلىپ كەتمەك بولدۇم ، ئۆزۈم يالغۇز
بولغاچقا مېڭە تەستە مىندۈردۈم ، ئەمما ئاتامنىڭ ئېشەكتە ئولتۇر-
غۇدەك ماجالى قالماپتۇ . توغراقنىڭ ياغاچ ـ شاخلىرىدا شىرغا
ياساپ ئىككى ئېشەكتە ئېلىپ ماڭدىم ، ئانچە ئۇزاق ماڭمايـ...
ـ قايمىنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ گېپىنى توختىتىۋالدى . ياسىت
كېيىنكىسىنى كوچىلاپ سورىمىدى .
ـ ھېلىمۇ ياخشى بىزنى خۇدايىم ساقلىدى ، ـ دېدى ياسىت
بىر پەستىن كېيىن .
ـ بىزنىغۇ خۇدايىم ساقلىدى ، ئۇلار قۇيۇندا قالمىغاندۇ ـ
ھە ، ـ دېدى قايىم . ياسىت بىرنېمە دېيىشكە تەمشىلىۋىدى ،
شامالنىڭ شەپىسى كەلدى .
ـ شامال چىقامدۇ ... ـ ياسىت «شامال چىقامدۇ نېمە»
دېمەكچىدى ، گېپىنى دەپ بولغۇچە شامال ئەمەس ، بوران كېلىپ
ئۇنىڭ ئاغزىغا قۇم تىقىۋەتتى . بوران تۇيۇقسىز ، تېز كېلىش

بىلەن شىددىتىمۇ ئالامەت ئىدى . باسىت تۆگىنىڭ چۇلۋۇرىنى تۇتۇۋېلىشقا ئاران ئۇلگۇردى .

— قانداق قىلىمىز ؟ ! — باسىت بورانغا كەينىنى قىلىپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى . قايىممۇ بورانغا كەينىنى قىلىپ تۇرۇپ دەلدۇ-گۇنۇپ يۇرۇپ باسىتقا يېقىن سىلجىپ كېلىپ :

— بىر - بىرىمىزدىن يىراقلاپ كەتمەي ، بىر ئاماللاپ ماۋۇ قۇم دۆۋىسىنىڭ نېرىقى يېنىغا ئۆتۈۋالايلى ، تۆگىنىڭ چۇلۋۇرىنى ماڭا بېرىڭ ، — دەپ قارىماي تۇرۇپ باسىتقا قولىنى ئۇزاتتى .

— ئىككى ھەپتىدىن بۇيانقى سەپەر جەريانىدا ، باسىت قايىمنىڭ ئۆزىدىن كىچىك بولسىمۇ ، سەپەرگە ، بولۇپمۇ تۆگە باشقۇرۇشقا كەلگەندە پۇختىلىقىنى ، شامال ، بوراندا قالغاندىمۇ قانداق قىلىشىنى بىلىدىغان سەپەرداش ئىكەنلىكىنى بىلگەنىدى . ئۇ : «تۆگىنىڭ تىلىنى بىلىدۇ» دېگۈچىلىكى يار تۆگە يېتىلىگۈچى . بۇنداق بولۇشى ، ئۇ قەشقەر ، مەكىتلىك كارۋانلارنىڭ تۆگىسىنى يېتىلەپ ، قەشقەر - مەكىت - خوتەن ئارىلىقىدا يىلدا تۆت - بەش قېتىم قاتناپ تۇراتتى . مۇشۇ جەريانىدا ئۇستا ، كونا كارۋانلاردىن ھەم پېشقەدەم تۆگە يېتىلىگۈچىلەردىن كۆپ ئىشلارنى ئۆگىنىۋالغانىدى . تۆگە يېتىلىگۈچىنىڭ ئىشى جىق ، تۆگىلەرنى بېقىش ، ئاسراش ، چوم - توقۇملىرىغا ھېزى بولۇش ، يۈكلەرنى چۈشۈرۈش - ئارتىشقىچە . كارۋانلار ناگان - ناگاندا قۇملۇق ئىچى بىلەن مېڭىپ قالمىسا ، كۆپىنچە قۇملۇق ياقىسى بىلەن ماڭاتتى ، شۇڭا ئىچكى قۇملۇقنىڭ شارائىتىنى ئانچە بىلمەيتتى .

بوران پەسىيىدىغاندەك ئەمەس ، باسىت ، قايىملار مىڭ بىر بالالىقتا قۇم دۆۋىسىنىڭ نېرىقى قاپتىلىغا ئۆتۈۋالدى . بوراننىڭ يۆنىلىشى قۇم دۆۋىسىنىڭ سوزۇلۇشى بويىچە بولغاچقا ، قۇم ئېقىنى ئۇلارغا ئېغىز تەھدىت كەلتۈرەلمىدى . ئۇلار تۆگىنى دالدا قىلىپ بىر قاتار بولۇپ تۇرۇۋالدى . بوران يېرىم كېچىدىن ئۆتكەتدە ئاستا - ئاستا پەسكويغا چۈشتى ، ھاۋامۇ ئېچىلدى .

— بىزگە ئۇچرايدىغان سۇمۇ نەدە قالدى ، قانداق قىلىمىز ، قايتامدۇق ياكى تاڭ ئاتقۇچە مېڭىپ باقىمىزمۇيا ؟ — قايىم باسىت-

تىن سوردى .

— قايتساق نېمىش قىلىمىز ، ئاشۇ ئەجنەبىيلەرنىڭ ئاغزىغا قاراپ تۇرىدىغان گەپ شۇ . ئۇلار ھازىر نەدە تېخى ، ئايدىڭ بولغاندىكىن تاڭ ئاتقۇچە مېڭىپ باقمامدۇق ، — دېدى باسىت .

ئۇلار : «سۇ ئۇچراپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دېيىشىپ ئالدىغا ئۇدۇل مېڭىپ كەتتى . بىرەر ئېگىز قۇم دۆڭى ئۇچرىسىلا ، ئىككىسى نۆۋەت بىلەن چىقىپ ئەتراپقا قارايتتى . قۇملۇقنى ئېگىز - پەس ، چوڭ - كىچىك قۇم دۆڭلىرى بېلىق قاسىراقلىرىدەك قاپلاپ تۇرغاچقا ، يىراقنى كۆرگىلى بولمايتتى . «يېرىم ئۇمىد ، يېرىم دىدار» ئەمەسمۇ ، ئۇلار ھارغىنىغا قارىماي ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان قۇم دۆڭلىرىگە چىقاتتى ، چۈشەتتى ، گاھىلىرىدىن ئەگىپ ئۆتەتتى . ماڭغانسېرى قۇملۇقنىڭ چېكى تېخىمۇ يىراقلا سوزۇلۇپ كېتىۋاتقاندەك ، تاڭنىڭ ئاتمىقىمۇ تەسلىشىپ ، بۇ ئىككىسى زارىققانسېرى ۋاقىت ئىستېلكىسى توختاپ قالغاندەك ، ھەتتا كەينىگە يېنىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . ئۇلار ماڭدى - ماڭدى ، نەچچە قۇم تۆپىلىكلىرىدىن ، دۆڭ - داۋانلىرىدىن ئۆتتى ، يەنىلا شۇ تۇگىمەس دەشت قۇملۇق ...

ئاخىرى شەپەق جۇلاسىدىن ئۇنچاشتەك رەڭلەنگەن ئۇپۇق ئارقىسىدىن قۇياش ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى .

— ئاۋۇ نېمە ؟ — قايسىم بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپلا ئوڭ تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ھەيران قالغاندەك دېدى ، — ئاۋۇ يەردە ، ئىككى قۇم دۆڭى ئوتتۇرىسىدا بىر نەرسە تۇرىدۇ .

— نېمىدەك قىلىدۇ ؟ — باسىت ئەجەبلىنىپ سورىدى .

— ھە ، ئەمدى ئېنىق كۆردۇم ، يانقان ئادەم ئىكەن .

— ئادەمكەن ؟ !

«بۇ دەشت قۇملۇقتا ئادەم نېمىش قىلىدۇ ؟» باسىت ئىچىدە شۇلارنى ئويلىدى - دە ، تۆگىنى يېتىلەپ قۇم دۆڭىگە قاراپ ماڭدى . تۆگىنى مىنىسىمۇ بولاتتى ، ئەمما ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ھالسىزلىنىپ قالغان تۆگىنى ئايىغۇسى كەلدى .

— ئادەم ئىكەن ، ھە ، ئادەم سەيياقىدا كۆرۈنگەن جىن - ئالۋاستى بولۇپ قالمىسۇن يەنە ، — دېدى باسىت .

— قانداق قىلىمىز؟

— پىچاقلىرىمىزغا «ئايىتەل كۆرسى» نى ئوقۇپ ، ھۆرۈپ بېرىپ باقايلى .

ئىككىسى غىلاپتىن ئۆزۈن پىچاقلىرىنى چىقىرىشىپ بىر دەسسەپ ، ئىككى دەسسەپ قۇم دۆۋىسىدىن چۈشكەچ ، باسىت «ئايەتەل كۆرسى»دىن ئۆگىنىۋالغىنىنى ئوقۇپ پىچاققا ھۆرۈپ ماڭماقتا : «كۇللۇن ئامەنە بىللاھى ۋە مەلائىكەتىھى ۋەكۇتۇبىھى ۋە رۇسۇلىھى ، لانۇفەررىقۇ بەينە ئەھەدىن... سۇف... »

ئۇ بۇ ئايەتنىڭ مەنىسىنى بىلمەيتتى . «يالغۇز سەپەرگە چىققاندا ، كىچىسى يول ماڭغاندا ياكى ‹جىنلىق يەر›گە بېرىپ قالغاندا ئوقۇسا جىن - ئالۋاستى قاچىدۇ» دەپ ئاڭلاپ ، شۇنچىلىكىنلا ئۆگىنىۋالغانىدى .

— ۋۇي ، ئىسلامبايدەك قىلىدۇغۇ؟! — باسىت ئون قەدەمچە نېرىدا توختاپ بوينىنى سوزۇپ قارىدى .

راست ، ئۇ ئىسلامباي ئىدى ، قۇمدا سوزۇلۇپ ياتاتتى . شۇنداق بولسىمۇ : «بۇ بىزگە ئىسلامباي سۇرىتىدە كۆرۈنداق بولسىمۇ : «بۇ بىزگە ئىسلامباي سۇرىتىدە كۆرۈنگەن جىن - ئالۋاستى بولمىسۇن يەنە» دەپ ئويلىشىپ ، باسىت بايىقى ئايەتنى تەكرارلاپ ئوقۇغاچ ، يېقىن كەلمەي تۇرۇپ تۆت قەدەم نېرىدىن ئىسلامبايىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى . ئۇنىڭ ئىسلامبايلىقىغا ئىشەنگەندىن كېيىن يېقىن كەلدى . ئۇنىڭ ئاغزى گەز باغلاپ كەتكەن بولۇپ ، باستىلارغا خۇنى قېچىپ گۇنسىزلەشكەن كۆزىنى يوغان ئېچىپ ، گەپ قىلماقچى بولۇپ ئاغزىنى مىدىرلاتتىيۇ ، ئاغزى قاغجىراپ كەتكەچكە گەپ قىلالمىدى ، بىگىز بارمىقىدا ئاغزىنى كۆرسەتتى . بۇ ئۇنىڭ «سۇ !» دېگىنى ئىدى .

— ئۇ سۇسىراپ بولالمايۇ قاپتۇ ، قانداق قىلىمىز؟ — باسىت قايىمدىن سورىدى .

قايىم گەپ قىلماي قويىندىن چارەكچە ئۆزۈملۈقتىكى ، بىلەك-تەك تومۇقتىكى بىر تېرە خالتىنى چىقىرىپ ، ئاغزىنى بوغقان چىگمىكنى يەشتى - دە ، ئىسلامبايىنىڭ يېنىغا كېلىپ يۇكۇنۇپ ئولتۇردى . خالتىنىڭ ئاغزىنى ئىسلامبايىنىڭ كالپۇكىغا تەگكۈزۈۋەتتى . ئىسلامباي ئاغزىنى ئاچتى ، خالتىدىن ئۇنىڭ ئاغزىغا سۇ

قۇيۇلدى . بىر يۇتۇم ، ئىككى يۇتۇم... بەش يۇتۇم سۇ ئىچكەندىن كېيىن ، ئىسلامبايغا جان كىردى ، كۆزى نۇرلاندى ، چىرايىدا هايات قالغانلىقنىڭ خۇشاللىقى تەپچىگەندەك بولدى . باسىت باياتىن قايىمنىڭ قولىدىكى تېرە خالتىچاققا هەيران قالغاندەك قاراپ قالغا-نىدى ، كېلىپ ئىسلامباينى يۆلەپ ئولتۇرغۇزۇپ ، ئۇنىڭدىن سورىدى :

— پاپباي قېنى ؟

— ئۇقمايمەن .

— تۆگىچۇ ؟

— ئۇنى پاپباي يېتىلىگەن .

ئىش ئېنىق بولۇپ ، يەنە سوراۋېرىشنىڭ ئورنى يوق ئىدى . قارا قۇيۇن بىلەن بوراننىڭ ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىۋەتكىنى تۇر-غانلا گەپ . تۆگىنىڭ چۇلۋۇرىنى ئىسلامبايغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، باسىت بىلەن قايىم ئايرىم - ئايرىم ئىككى - ئۇچ قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىدى . نە تۆگە ، نە ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈن-مەيتتى .

— قانداق قىلىمىز ؟ — قۇم دۆۋىسىدىن قايتىپ چۇشۇپ قايىم باسىتتىن سورىدى .

— بۇ قۇملۇقتا ئۇلارنى نەدىن تاپىمىز ، ماۋۇنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇۋالغىنىمىزمۇ چوڭ ئىش بولدى . چۇشكۇنگە قايتاي-لى ، — دېدى باسىت .

ئۇلار ئىسلامباينى تۆگىگە مىندۇرۇپ ئېلىپ ماڭدى .

— ئىككىڭلار قانداق ئايرىلىپ كەتتىڭلار ؟ — باسىت ئىسلام-بايدىن سورىدى .

— كېتىۋاتساق قارا قۇيۇن كېلىپ مېنى دومىلىتىپ ئېلىپ كەتتى . قۇيۇن كېتىپ ، ئەتراپقا قارىسام پاپبايمۇ ، تۆگىمۇ يوق ، مېڭىۋەردىم ، ئۇسسىدىم ، چاڭقىدىم ، ماڭغۇدەك هالىم قالمىدى ، يېتىپ قالدىم ، قانچىلىك ياتقىنىمنى بىلمەيمەن ، سىلەر كەلدىڭ-لار ، بولغان ئىش شۇ ، — دېدى ئۇ .

باسىتنى هازىر هەيران قالدۇرۇۋاتقىنى ئىسلامباينى ئۇچرىـ-تىپ قالغىنىمۇ ، پاپباي بىلەن تۆگىنىڭ يوقاپ كەتكىنىمۇ ئەمەس ،

قايمنىڭ شۇ كىچىككىنە تېرە خالتىسى بىلەن ئۇنىڭ ھېچكىمگە بىلدۇرمەي شۇ خالتىسىدا سۇ ساقلىغىنى ئىدى . خالتا تۇلۇمچە سويۇلغان جەرەن پاچىقىنىڭ تېرىسى بولۇپ ، ئاشلاپ ، يۇڭى چۇ-شۇرۇۋېتىلگەندىن كېيىن ، تەتۇرىگە — ئىچى تېشىغا ، تېشى ئىچە-گە قىلىپ ئۆرۈلگەندىن كېيىن ، بىر ئۇچى سۇ ئۆتمەس قىلىپ ھەم بوغۇۋېتىلىپ ئۆرۈپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ . تەجرىبىلىك ئۇۋچى ياكى سەپەرچى سۇ ئىنتايىن ئاز ياكى سۇ تېپىلمايدىغان جايغا ماڭغاندا ، شۇ تېرە خالتىغا سۇ قاچىلاپ يېنىدىلا ساقلاپ يۈرىدۇ . خالتا كىچىك بولسىمۇ ھازىرقىدەك چاڭقاقتىن جان تو-شۇققا كېلىپ قالغاندا ئەسقاتىدۇ ، جانغا ئارا تۇرىدۇ . بۇنى باسىت بىلىسىمۇ ، سەپەرگە ئۆزىنىڭ تېخى قايىمىدەك پۇختا ئەمەسلىكىنى ، كۆپ چولتىلىقىنى ھېس قىلدى .

ئىسلامباي تۆگىلىك ، باسىت ، قايىملار پىيادە كېتىۋاتىدۇ . بۇلار سۇ ئىزدەپ ئۇچ گۇرۇپپا بولۇپ ماڭغاندا ، سۇبىن ھېدىن بىلەن سىنوف سول تەرەپ چەتتە ، ئىسلامباي بىلەن پاپباي ئوتتۇرا-دا ، باسىت بىلەن قايىم ئوڭ تەرەپ چەتتە ماڭغانىدى . ئىسلامباي قانداق بولۇپ بۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى ؟ باسىت بىلەن قايىم مۇشۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ ، ئويلىناقتا ئىدى . ئىسلامباي بولسا پاپباي بىلەن تۆگىنى ئەمەس ، خوجايىنى سۇبىن ھېدىنىنى ئويلايتتى ، خۇدايىمدىن ئۇنىڭ تىرىك بولۇشىنى ، ئۆلمەسلىكىنى تىلەيتتى . ئىسلامبايىنىڭ غەم يەيدىغىنى ، ئويلايدىغىنى ، ناۋادا سۇبىن ھېدىن ئۆلۈپ كېتىپ قالسا ، ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى ، مۇلازىمچى بولغان-لىق ھەققىنى ئالالمای قېلىپ ، باي بولۇش شېرىن ئارزۇسىنىڭ توزغاقتەك توزۇپ كېتىشى ئىدى .

سۇبىن ھېدىنىنىڭ ئالدىنى ئېگىز بىر قۇم دۆڭى كۆندىلەك توسۇپ تۇراتتى ، ئۇ يانچۇقىدىن كومپاسنى ئېلىپ قاربدى ، ئۇلار چۈشكۈن قېلىغان جاي دەل كەينى تەرەپتە ئىدى . ئۇ قايتىشنى ئويلىدى . ئاخشاملا قايتىشى كېرەك ئىدى . قالغان ئىككى گۇرۇپ-

پىدىكىلەرگىمۇ تۇنۇگۇن كۇن ئولتۇرۇپ بولۇشتىن ئىلگىرى قايتىپ كېلىشىنى تاپىلىغاندى. ھەممىنى بۇزغان تۇنۇگۇنكى قارا قۇيۇن بىلەن قارا بوران، ئۇ ئىككى گۇرۇپپىدىكىلەر چۈشكۈنگە قايتىپ بولدىمىكىن، قايتمىغان بولسا ھازىر نەدىكىن، قانداق قىلىۋاتقاندۇ. ھايات بولسا تېخى... ھېدىنىنىڭ خىيالى چىگىشلىشىپ، كۆز ئالدى خىرەلەشكەندەك بولدى.

ئۇ بۇ قۇملۇقنىڭ بۇقەدەر ئادەمگە قەدەمدە بىر توساق قۇرۇپ، ئاچلىق، چاڭقاقلىقتىن ئۆلۈم تەھلىكىسى سېلىپ تۇرىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ھېدىن قايتماق بولدىيۇ، يەنە ئالدىدىكى قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ باقماقچى بولدى. سىنوف بىلەن ئېشەك قۇم دۆڭىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ قالغان بولسا ئەجەب ئەمەس. ئۇ شۇ ئۇمىد بىلەن قۇم دۆڭگە چىقماقچى بولدى. دۆڭگە قاراپ ئىككى قەدەم ئېلىۋىدى، خۇددى پۈتىغا بىرسى ئېسىلىۋالغاندەك ياكى ئىككى پۈتىغا يوغان ئىككى تاشنى تېڭىپ قويغاندەك، پۈتلىرى ئېغىرلىشىپ يۆتكىيەلمىدى. ئۇ شۇ دەرىجىدە ھارغان، ھالسىرىغانىدى. ئۇ پۈتىدىكى ئۆتۈككە قارىدى، ئۆتۈك ئۇنىڭغا ئېغىر كەلگەنىدى. ھېدىن بۇ ئۆتۈكنى تاغقا چىقسام چىدامليق بولسۇن، ئوڭاي يىرتىلىپ كەتمىسۇن، قۇمغا كىرسەم پۈتۈمنى ئىسسىتىۋەتمىسۇن دەپ، چەمنى قېلىن قىلدۇرغاندىن باشقا، باشلىقىنىمۇ كۆنگىمۇ، خۇرۇمغىمۇ ئوخشىمايدىغان قېلىن بىر خىل تېرىنى تىكتۇرگەنىدى. ئۆتۈكنىڭ قونچىمۇ ئۇزۇن بولۇپ، تىزىغا تاقىشىپ تۇراتتى، ئۆتۈكنى سېلىۋەتسە كۆپ يېنىكلەيتتى. لېكىن، ھېلىلا قۇم قىزىپ كېتىدۇ، ئۇ چاغدا ماڭالمايلا قالماي، دەسسىيەلمەي قالىدۇ، ئۆلگىنى شۇ، ھېدىنىنىڭ كۆزىگە ئەزرائىل ئۇنىڭدىن جان ئالماق بولغىنىغا خۇشاللىقى ئىچىگە سىغماي كالچىيىپ تۇرغاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. بۇ مۇدھىش قىياپەتتىن ئۇنىڭ بەدىنى تىكەنلەشكەندەك بولۇپ شۇرىكۇندى. ھېدىن ئۆزىنى بىر سىلكىۋەتتى. «مۇشۇ بىر ئۆتۈكنى كۆتۈرەلمەي سېلىۋېتىپ، جېنىمنىمۇ سېلىپ بېرىپ مۇشۇ قۇملۇقتا ئۆلىمەنما؟!» ئۇ ئويلايتتى، خىيال قىلاتتى، ئويلىغانسېرى ئوي ـ خىياللىرى چوڭقۇرلاپ، كېڭىيىپ بارماقتا ئىدى.

«پرژىۋالىسكىينىك ‹ئونتۇرا ئاسىياغا سەپەر› دېگەن كىتابنى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرۇشۇم نېمە ئۈچۈن؟ «پىرسىيىگە ئەلچىلىككە چىققىش خاتىرىلىرى»، بىلەن «خۇراسان ۋە تۈركىستان ساياھىتى خاتىرىلىرى»نى يېزىپ، نەشر قىلدۇرۇشۇمچۇ؟ مۇشۇ ئىكسپېدىتسىيىگە پول ئېچىش ئۈچۈن ئەمەسمىدى؟ ئۇنىۋېرسىتېتقا كىرىپ جۇغراپىيە، گېئولوگىيە ئۆگىنىشىم نېمە ئۈچۈن؟ يەنىلا مۇشۇ ئىكسپېدىتسىيە ئۈچۈن ئەمەسمىدى؟ مۇشۇ قۇملۇقتا مۆجىزە يارىتىپ، دۇنياغا مەشھۇر ئىكسپېدىتسىيىچى، دېگەن شۆھرەت تاجى كىيمەكچىدىمغۇ، ئارزۇ - ئارمىنىم، غايەم مۇشۇ ئىدىغۇ؟! ئەمدىزە، مۇشۇ بىر ئۆتۈكنى كۆتۈرۈپ ماڭالماي ۋە ئۆزۈمنى ئەزرائىلنىڭ ئالدىغا تاشلاپ بېرەمدىمەن؟ ياق! ياق!!»

سۈبۈن ھېدىننىڭ جىسمانىيىتى، جىسمانىي كۈچى خوراپ، ھارغان، ھالسىرىغان بولسىمۇ، مۆجىزە يارىتىپ، دۇنيادا شۆھرەتلىك ئادەم بولۇش ئارزۇسى، ئىستىكى، غايىسى ئۇنىڭ ۋۇجۇدقەسىرىدە يەنىلا يېنىقلىق ئىدى. ئۇ ئۆزۈن - ئۆزۈن ھېدىن، قانداق قىلسەن، بولالمای قالدىڭ، بولىدى قىلامسەنيا؟ ... نېمە؟ بولدى قىلامسەن؟! ئون بەش ياش چېغىمدىلا كۆڭۈل قەسىرىمگە ياغقان غايە، ئىرادە چىرىغىم مۇشۇنداقلا ئۆچۈپ قالامدا؟! مەن 1894 - يىلى دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دېيىلمىدىغان، تاغ چوققىسىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ قېلىنلىقى يۈز - ئىككى يۈز مېتىر كېلىدىغان، كېچە - كۈندۈز قارلىق شىۋىرغان ئۈزۈلمەيدىغان، قار كۆچكۈنلىرى ھەرقاچان بولۇپ تۇرىدىغان، دېگىز يۈزىدىن يەتتە مىڭ بەش يۈز قىرىق ئالتە مېتىر ئېگىز پامىر تېغىنىڭ بەش مىڭ مېتىر ئېگىزلىكىگە چىقتىم، ھاۋا يېتىشمەي نەپەس قىسىلدى، تاغ باتۇرى ھېسابلانغان قوتازلار پايلىيالماي ئارقا-ئارقىدىن يىقىلغاندىمۇ، مەن: «غەلىبە قىلمىغۇچە چېكىنمەيمەن» دەپ، تىركىشىپ يۇرۇپ ئالتە مىڭ ئۈچ يۈز مېتىر ئېگىزلىككە چىققان ئەمەسمىدىم. شۇ چاغدىمۇ يۇدۇۋالغان يۈكۈم يىگىرمە كە-

لوگرامدىن كەم ئەمەس ئىدىغۇ ! ئەمدىزە ، كۆپ بولسا تۆت كىـ
لوگرام ئۆتۈكنى سۆرەپ مۇشۇ قۇم دۆڭىگە چىقالمامدىمەن . بۇ
دۆڭنىڭ ئېگىزلىكى قانچىلىك كېلەر ؟ — ھېدىن ئۆزى جا-
ۋاب بەردى ، — ھەرقانچە ئېگىز بولسىمۇ ئوتتۇزلىمېتىردىن ئاشـ
ماس . مەن بۇ قۇم دۆۋىسىنى چوقۇم بويسۇندۇرىمەن . ئۆلسەممۇ
قۇم دۆۋىسىدىن ھالقىپ ئۆلەي ! [illegible]
[illegible] ئاچلىق ، چاڭقاقلىق ئۇنىڭ جىسمانىيىتىنى ھالسىراتقان بول-
سىمۇ ، لېكىن روھىيىتىگە يېقىلغان غايە غولۇتمانىنىڭ ئاخىرقى
چوغى ئۆچمىگەنىدى . ئۇ ھازىر يەنە باشقىدىن لاۋۇلداپ روھىي
كۈچى ئۇلغايدى ، ئۇرغىدى . ھېدىن ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆرە ماڭغۇ-
دەك مادارى قالمىغان ئەھۋالدا ، ئۇزۇن قونچلۇق ئېغىر ئۆتۈكىنى
سۆرەپ ئۆمىلىدى ، قۇم بېغىرلاپ تىركىشىپ ، تىرمىشىپ ئاز —
ئازدىن ئۆرلىدى . غايە ، سۇنماس ، قايتماس قەيسەر ئىرادە ، مۇشـ
كۈلاتلارغا تەن بەرمەس روھىي كۈچ ئاخىر غالىب كەلدى . سىۋېن
ھېدىن قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقتى . ئۇ كۆڭۈل خاتىرىسىگە
مۇنداق دەپ يازدى : «ئۇمىد بىلەن يۇغۇرۇلغان روھىي كۈچ بولمـ
سا ، جىسمانىي كۈچ دېگەن ئۇ بىر لەقۋا نەرسىكەن . ناۋادا ، مەندە
غايە بولماي ، جىسمانىي كۈچكىلا تايانغان بولسام ، ھارغان ، خوراپ
ھالسىرىغان تېنىم بىلەن قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە چالا ئۆلۈك
ياكى ئۆلۈپ ياتار ئىدىم . مانا مەن ھازىر ئۆز غايەمنىڭ كۈچى ۋە
ئۇ تۇغقان ، پەرۋىشلىگەن ئىرادەم كۈچىدىن قۇم دۆڭ — داۋىنىنى
بويسۇندۇرۇپ ، ئۇنىڭ يەلكىسىدە تۇرىمەن» . [illegible]
[illegible] سىۋېن ھېدىن بىر ئاز دېمىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن ، تىرە-
جەپ ئۆرە بولۇپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى . ئۆزى تۇرۇۋاتقان قۇم
دۆڭىنىڭ سەل نېرىسىدا ، پەسرەك ئىككى قۇم دۆۋىسى ئوتتۇرىسىـ
دىكى ئويمانلىقتا داش قازان چوڭلۇقتىكى كۆكۈچ بىر نەرسە
كۈننىڭ ئەتىگەنكى ئاجىز نۇرىدا ئەينەكتەك يالتىراپ تۇراتتى .
[illegible] سۇ ! — دەۋەتتى سىۋېن ھېدىن ، — ھېلىقى تۆگە مۇشۇ
سۇدىن ئىچكەنىكەن [illegible]

ئۇ ۋۇجۇدىدا قالغان بارلىق كۈچىنى يىغىپ قۇم دۆۋىسىدىن ئۆزىنى پەسكە ئاتتى ، دومىلىدى ، دومىلىدى ، قانچە قېتىم دومىلىغىنىنى ، ئاغزىغا قانچىلىك قۇم كىرىپ كەتكىنىنىمۇ سەزمەي دومىلىدى . ئۇنىڭ سەزگۈسىدە ھازىر سۇلا بار ئىدى . ئۇ دومىلىغىنىچە خېلى بىر يەرگە بېرىپ توختىدى . ئۆپكىسى بوغۇزىغا كەپلىشىپ قالغاندەك ئاران - ئاران تىنىاتتى ، ھۆمۈدەيتتى ، دېمىنى ئېلىشۇلۇپ ، ئۆزىنى ئوبدان توختىتۇلۇپ ئۆرنىدىن تەستە تۇرۇپ ماڭدى . ئۇنىڭ مېڭىشى نەچچە ئاي كېسىلىنىڭ دەردىنى تارتىپ ، كېسەل تۆشكىدىن ھېلىلا قوپقان ئادەمنىڭ مېڭىشىغا ئوخشايتتى ، دەلدۇگۇنۇپ بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن ، ئاران - ئاران ماڭاتتى . سۇغا بولغان تەشنالىق زارىقىشىدىن بىر قەدىمى بىلەن يەنە بىر قەدىمى ئارىلىقى ئىككى تاغ ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ سايدەك تۇيۇلۇپ كېتەتتى . توگىمەيدىغان يول ، يەتكىلى بولمايدىغان مەنزىل يوق . ھېدىن ئاخىرى نىشانلىغان جايغا يەتتى .

«سۇ !!»

ھېدىنىڭ كۆز ئالدىدا ، باغرىدا قۇياشنىڭ شولىسىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بىر كۆلچەك سۇ : «قەدىمىڭ مۇبارەك» دەۋاتقاندەك جىلمىيىپ تۇراتتى . كۆلچەكنىڭ گىرۋىكى تىك ئەمەس ئىدى . ھېدىن سۇ لېۋىگە كېلىپ ئولتۇردى . سۇ كەھرىۋادەك سۈزۈك ئىدى . كۆلچەك ئەتراپىنى گەنجە قىياقلار قاپلىغانىدى . ھېدىن سۇدىن ئوچۇملاپ ئېلىپ ئىچتى . بىر ئوچۇم ، ئىككى ئوچۇم ... بىر تامچە سۇنى زايە قىلماي بەش ئوچۇم سۇ ئىچتى . قاغجىرىغان ۋۇجۇدى ياشارغاندەك بولدى ، جېنى يايراپ كەتتى ، ھالسىرىغان جىسمانىيىتى كۈچ - ماغدۇرغا تولدى . چۈشكۈنگە سۇدىن ئېلىپ كەتمەكچى بولدى ، لېكىن سۇ ئالىدىغان قاچا يوق ئىدى . تۇلۇم ئېشەكتە ئىدى . ھېدىن ئويلىنىپ تۇرمايلا ئۆتۈكىنى سالدى . ئۆتۈكنى ئىچىگە سۇ كىرىپ كەتمەيدىغان بولۇشىنى تاپىلاپ مەخسۇس زاكاس قىلىپ تىكتۇرگەنىدى ، ئەمدى ئۆزى ئىچىگە سۇ ئالماقچى بولۇۋاتىدۇ . ئۆتۈكنى ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويۇپ ، سۇدىن بىر ئوچۇم - بىر ئوچۇمدىن ئېلىپ ، ئىككى ئۆتۈكنى تولدۇردى . ئىككى ئۆتۈك-

ىنىڭ تۇتقۇچىدىن پايتىمىسىنى ئۆتكۈزۈپ چەگدى. سۇدىن يەنە قانغۇچە ئىچىۋالدى - دە، ئىككى ئۆتۈكنى مۈرىسىگە خۇر-جۇندەك ئارتىپ ئارقىسىغا قايتتى. ئېزىپ باشقا ياققا كېتىپ قالماسلىق ئۈچۈن پات - پات كومپاسقا قاراپ قوياتتى. ئۇ ھازىر ھالسىز ئەمەس ئىدى. ئادەملىرىگە ئاز بولسىمۇ سۇ ئېلىپ ماڭغىنىدىن خۇشال، روھى كۆتۈرەڭگۈ ئىدى. تۆت قۇم داۋىنىدىن ئۆتكەندە، پەسرەك بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىدە ياتقان بىر نەرسىنى كۆردى. كۆرۈنۈشىدىنلا ئۇ ئادەمدەك قىلاتتى. سىۋېن ھېدىن: «سىنوف بولۇپ قالمىسۇن يەنە» دېگەنلەرنى كۆڭلىگە ئەكېلىپ، ئىتتىك مېڭىپ تۆپىلىككە چىقتى.

— سىنوف! — ھېدىن توۋلىۋەتتى.

ئۇ ھەمراھىنى تېپىۋالغىنىدىن ھاياجانلىنىپ كەتتى، كېلىپ سىنوفنىڭ بېشىنى يۆلىدى. ئۇنىڭ نۇرسىز كۆزى پىلدىرلاپلا قالغانىدى، كالپۇكلىرى قاغجىراپ، قاقشالىنىڭ قوۋزىقىدەك يېرىق - يېرىق بولۇپ كەتكەنىدى. ھېدىن ئۆتۈكتىكى سۇدىن ئاغزىغا لىق تولدۇرۇپ ئېلىپ سىنوفقا ئىچۈردى، ئىككى قوۋۇزلا سۇ ئىچىپ سىنوفنىڭ ھالى ياخشىلاندى.

— نىجاتچىم! — سىنوف ھېدىنغا ئۆزىنى ئاتتى.

— بولدى - بولدى، تېپىشتىققۇ مانا، قانداق بولۇپ بۇ دۆڭگە چىقىپ قالدىڭ؟

— قۇيۇننىڭ مېنى دومىلىتىپ ئەكەتكىنىنىلا بىلىمەن، كۆزۈمنى ئاچسام بىر ئورىدا ياتىمەن. ئەگەر ئورىغا چۈشۈپ قالمىغان بولسام، قۇيۇن مېنى نەلەرگە ئەكېتەتتىكىن. ئۈستۈۋېشىمدىكى قۇملارنى قېقىپ، ئورىدىن چىقىشىمغا بوران كەلدى. قۇملۇق بورىنىنىڭ بۇ دەرىجىدە ئالامەت بولىدىغانلىقىنى ئويلىماپتىمەن. بوراندا قېقىلىپ - سوقۇلۇپ مۇشۇ يەرگە كېلىپ قاپتىمەن. قاياققا مېڭىشىمنى بىلمەي، بىرەرسى بولسىمۇ كۆرۈپ قالار دەپ مۇشۇ قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئولتۇردۇم. يېرىم كۈندۈز، پۈتۈن بىر كېچە ئولتۇردۇم. ئاچلىقتىن ئۇسسۇزلۇق يامان ئىكەن. تاڭغا يېقىن بولالماي قالدىم، ئولتۇرغۇدەك ماغدۇرۇم قالماپتۇ، يېتىپ قالدىم، بولغان ئەھۋال شۇ.

— ئېشەكچۇ ؟

— قۇيۇن ئالدىدا ئۆزۈمگە ئىگە بولالماي قالغان يەردە ، ئېشەككە قانداق ئىگە بولالايمەن .

ھېدىن ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ تۇرۇپ ئورۇنسىز سوئال سورىغىنىدىن خىجىل بولۇپ قالدى .

— قالغانلار قانداق بولغاندۇ ؟ — سىنوف سوردى .

— باشتا بىلەن قايسىم قۇملۇق ئادەملىرى بولمىسىمۇ ، قۇملۇقتا قانداق قىلىشنى بىلىدىغان ئادەملەر ئىكەن . بۇ ئىككىسىدىن ئەنسىرىمەيمەن ، ئىسلامبای بىلەن پاپبايدىن ئەنسىرەۋاتىمەن . ئۇلارمۇ قۇيۇن ، بوراندا قېلىپ بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كەتكەن بولسا ، ھازىر نەلەردە يۈرۈيدىكىن ، — ھېدىن گېپىنى دەپ بولۇپ ، ئىسلامبای بىلەن پاپبای بىر دۆڭ كەينىدىن لۆممىدە چىقىپ قالىدىغاندەك ئەتراپقا قارىدى .

— قانداق قىلىمىز ، قايتىساق ئورنىمىزنى تاپالايمىزمۇ ؟ — سىنوف ھېدىننى ئىمە دەيدىكىن ، دېگەندەك ئۇنىڭ كۆزىگە قارىدى .

— تاپالايمىز ، كومپاسقىلا قارىساق ئورنىمىزنى تاپالايمىز ، — دېدى سۆزىن ھېدىن ۋە ئىچىدە : «بۇ جۇڭگولۇقلار كومپاسنى مەن ئۇچۇنلا كەشىپ قىلىپ قويۇپتىكەن ، بولمىسا بۇ قۇملۇقتا قانداق قىلاتتىمكىن» دەپ ئويلىدى .

شۇ ھامان ئۇنىڭ خىيالىغا فېكشى كەلدى . «... ئۇنىمۇ قۇيۇن ، بوران ئۇچۇرۇپ كەتكەن بولسا...» خىيالىنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى . ناۋادا ، ئالمادىس بىرەر كۆڭۈلسىزلىك بولۇپ قالسا ، قەشقەر ئامبىلىغا قانداق جاۋاب قىلىدۇ . ئارتىغا پىتىرۇۋسكىي ، ماكارتىنىيلارنى سېلىپ يۈرۈپ بۇنىڭدىنمۇ قۇتۇلۇپ كەتكىلى بولار ، لېكىن جۇڭگولۇقلاردا ئۆزىگە نىسبەتەن گۇمان ، شەك تۇغۇلۇپ قالسا ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيىسىدە قانداق قىلىدۇ ؟ ئەمدى ئۇ : «باشقا ھەممىسى يوقاپ ياكى ئۆلۈپ كېتىپ ، فېڭشىلا ھايات قالسا مەيلى ئىدى» دەپ قالدى . ئۇ ئويلىسا ، فېڭشىنىڭ ھايات بولۇش - بولماسلىقى ئۇنىڭ مۇشۇ قۇملۇقتا مۆجىزە يارىتىپ ، دۇنيادا مەشھۇر ئادەم بولۇش - بولالماسلىقىنى بەلگىلەيدىغان تارازا تېشىدەك ھەل قىلى-

غۇچ مۇھىم ئىدى .

— تېز ماڭايلى ، — دېدى سۈيۈن ھېدىن .

— نېمىشقا ئەمدى ، جان ئاز قېلىپ ئاران كېتىۋاتساق .

— بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشىمىزنى دېسەك ، تېز ماڭايلى .

سىنوف ھېدىنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يېتەلمىسىمۇ ، «بىر مۇ-ھىم ئىش يادىغا كېلىپ قالغان چېغى» دەپلا ئويلىدى . ئىككىسى ئۆتۈكتىكى سۇدىن ئۇچ ئوتلامدىن ئىچىۋالدى . ئىككىلىسىگە يەنە بىر ئۇلۇشتىن جان قوشۇلغاندەك بولۇپ مېڭىشنى تېزلەتتى . سە-ۋەبى ھېدىن پات - پات كومپاسقا ، كۈنگە قاراپ قوياتتى . كۈن خېلى كۆتۈرۈلۈپ ئىسسىق تاۋۇنى كۆرسىتىشكە باشلىغانىدى . سە-ۋەبى ھېدىن ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ، ئالدى بىلەن كومپاسقا ، ئاندىن كومپاس كۆرسەتكەن يۆنىلىش بويىچە چۈشكۈن قىلغان تەرەپكە قاريدى .

— يېقىن كېپتۇق ! چۈشكۈنگە يېقىن كېپتۇق ! — ھېدىن شۇنداق دېگەچ قۇم دۆڭىسىدىن دومىلىغاندەك تېز چۈشتى .

— دۆڭدە ھېلىقى جازا بارمىكەن ؟

— جاھازىنى كۆرمىدىم ، دۆڭدە باسىت مۇشۇ تەرەپكە قاراپ ئۆرە تۇرىدۇ .

— ئۇلار ئاخشاملا بېرىپ بولغان ئوخشىمامدۇ ؟

— بارغاندا بىلىمىز .

سۈيۈن ھېدىن بىلەن سىنوف مېڭىشىنى چاماننىڭ يېتىشچە تېزلەتتى . سۈيۈن ھېدىنىڭ كاللىسىدا : «فېڭشىغا ھېچنېمە بول-مىغان بولسا بولىتتى ، خرىستوس ، مەن ئۇچۇن بولسىمۇ ئۇنى ئامان قىلغىن ، ساقلىغىن» دېگەن ئىلتىجادىن باشقا نەرسە يوق ئىدى .

7

سۈيۈن ھېدىن ، سىنوفلار باسىت ، قايىم ، فېڭشى ، ئىسلام-بايلار بىلەن ئايرىلىپ كەتكىنىگە ئۇزاق يىل بولغان ساۋاقداشلار

جەم بولۇشقان چاغدىكىدەك بىر - بىرى بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى ، بىر - بىرىنىڭ ھالىنى سوراشتى .

ھېدىن چۈشكۈنگە قاراپ تۇرۇپلا قالدى . قارا قۇيۇن بىلەن قارا بوران ئۇچۇرۇپ كېتىدىغانلا نەرسە بولسا ئۇچۇرۇپ ئەكېتىپ ، ئۇچۇرالمايدىغان ئىغىر نەرسىلەرنى دومىلىتىپ ئۇنى ئۇ يەرگە ، بۇنى بۇ يەرگە ئاپىرىپ قويغانىدى . بەزى نەرسىلەر قۇمغا يېرىم كۆمۈكلۈك بولسا ، بەزىلىرىنىڭ بىر يېرى قۇمدىن چىقىپ تۇراتتى . ئۇلار قولمۇقول تۇتۇش قىلىپ ئىزدەپ يۈرۈپ چېدىر جاھازىسى ، ساندۇق قاتارلىق نەرسىلەرنى تېپىپ كەلدى . سۇۋېن ھېدىنىڭ ئېكسپېدىتسىيىدە بولمىسا بولمايدىغان بىر قىسىم نەرسىلەرى يوقالغانىدى . ئۇ ئۇھ تارتىپ ئىچىگە تىنىپلا قالدى .

ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاچ ، ھېدىن ، سىنوفلاردىن باشقىلىرى ئۇسسۇز ئىدى . ئۇلار ئۆتۈكتىكى سۇنى تۆگە ، ئېشەكنى سۇغىرىشقا لايىق قالدۇرۇپ ، قالغىنىنى بىر بوش تۇلۇمغا قۇيۇپ قويدى . ئىچىشكە قالدۇرۇپ قويغان ئاخىرقى بىر تۇلۇمدىكى سۇدىن ھەربىرى بىر چۆچەك قۇيۇشۇپ ئەتىگەنلىك تاماق يېدى .

— ئەگەر ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ نېنى بولمىغان بولسا ، بۇنچىلىك ئاز سۇ بىلەن بىزنىڭ بولكا دېگەن ئۇ نېمىمىزنى قانچىلىك يېگىلى بولاتتى . بۇ نانىنى كۆرۈسلىتىپ يەۋەرسە بولىدىكەن ئەمەس ، — دېدى سىنوف ، يېنىدا كۆرۈسلىتىپ تۇقاچ يەۋاتقان ھېدىنغا .

— شۇنى دېمەمسەن ، بىز ياۋروپالىقلار نېمىشقا بۇنداق نان قىلىشنى بىلمەيمىزكىن ، — دېدى ھېدىن ۋە شۇئان ئىسلامبايغا قاراپ ، ئۇنىڭدىن :

— ئىسلامباي ، پاپباي قېنى ؟ — دەپ سورىدى .

ئىسلامباي ئۇدۇق - بۇدۇق بولۇپ :

— قارا قۇيۇننىڭ مېنى دومىلىتىپ ئېلىپ كەتكىنىنى ، كېيىن بۇراندا قالغىنىمىلا بىلمەن ، پاپبايىنىڭ نەگە كەتكىنىنى بىلمەيمەن ، — دەپ بولۇپ يەنە قوشۇپ قويدى : — تۆگىنى شۇ

يېتىلگەنىدى .

— ئېزىپ قالماي چۇشكۇنتى تېپىپ كېلەلەپسەن ياخشى .

ئىسلامباي باست بىلەن قايمغا بىر قارىۋېتىپ :

— مېنى ماۋۇ ئىككىسى ئېلىپ كەلدى ، — دېدى .

ئىسلامبايلار بىلەن باستىلارنىڭ ماڭغان يۆنىلىشى باشقا - باشقا ئىدى . قانداق ئەھۋاللىقنى ئىسلامباي ياكى باستىلار ئېيتىپ مىسمۇ ، سېۋېن ھېدىن ھەممىنى چۈشەندى . ئۆزى بىلەن سىنوف نېمە بولدى ؟ ئۇلارمۇ شۇنداق بولغان گەپ .

— ھېلىمۇ ياخشى ، باستىلارغا ئۇچراپ قاپسەن .

— مېنىمۇ قۇيۇن بىلەن بوران ئەلەرگە ئاپىرىۋېتىپتىكەن ، چۈشكۈنگە باست قايمىلار ئېلىپ كەلدى ، — دېدى فېڭشى .

سېۋېن ھېدىن ئورنىدىن تۇرۇپ باست بىلەن قايمىنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— رەھمەت سىلەرگە ، — دېدى ئۇ ئۇيغۇرچىنىڭ يامان ئەمەس يامداپ سۆزلەپ ، ئۇ ئىلگىرى تۇركچىنى ئۆگەنگەن بولغاچقا ، شۇ ئاساستا ئىسلامبايدىن مۇشۇ سەپەر جەريانىدا پايلاي ، باست ، قايمىلاردىنمۇ پۈرسەت يوسىلا ئىككى - ئۈچ سۆزدىن ئۆگىنىپ تۇرغاندى ، — فېڭشىنى قۇتقۇزۇۋېلىپ بەك ياخشى قىپسىلەر ، مەنزىلگە بارغاندا مەن سىلەرنى مۇكاپاتلاپ ، ھەققىڭلارنى ئاشۇرۇپ بېرىمەن .

باست بىلەن قايىم سېۋېن ھېدىنغا مۇنداقلا ، ئىپادىسىز بىر تەرزدە قاراپ قويدى . چۈنكى ، ئۇلار ئۇنىڭ سەپەر جەريانىدا سىنوف ، فېڭشى ، ئىسلامباي ، پاپايلارغا ئېتىبار بىلەن قاراپ ، ئىككىسىنى مەنسىتمەي كەلگىنىدىن كۆڭلىدە نارازى ئىدى . باستىلار دەسلەپتە ئۆزلىرىنى يالالانغۇچى ، قالغان ھەممىنى خوجايىنلار ئىكەن ، دەپ تونۇغانىدى . بىرنەچچە كۈنلۈك سەپەر جەريانىدا ئۇلار سېۋېن ھېدىن مۇشۇ ئەجنەبىينىڭلا خوجايىن ، قالغانلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە ئوخشاش يالالانغۇچىلار ئىكەنلىكىنى ، لېكىن فېڭشىنىڭ سەل ئالاھىدىرەك ئىكەنلىكىنىمۇ بىلگەنىدى . مانا ، ئىسلامبايىنى

قۇتقۇزۇۋالغىنىغا رەھمەت يوق، يالغۇز فېڭشى ئۇچۇن رەھمەت دەۋاتمامدۇ. قارىمامدىغان، پاپباينىڭ يوقاپ كەتكىنى ئۇنىڭ قېتىغىمۇ كەلمىگەندەك، خۇددى تۆگە، ئېشەكنىڭ يوقاپ كەتكىنىگە تۇتقان مۇئامىلىدەك.

— ئۇ ئەجنەبىي پۇشقىقىمىزدىن يەل بېرىۋاتىدۇ، — دېدى باسىت، ھېدىن ئورنىغا كەتكەندىن كېيىن پەس ئاۋازدا قايىمغا.

— مەن قەشقەرگە بارغاندا كۆزۈم بىلەن كۆرگەن، ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىغان، بۇ كۆك كۆز پەرەڭلەرنىڭ ھەممىسى كۆرۈنۈشتە تۈزۈكتەك قىلغان بىلەن، ئۆتۈپ كەتكەن ئالدامچىلار ئىكەن، — دېدى قايىم.

بىر ئېغىز گەپ باسىت بىلەن قايىم سىۋېن ھېدىننىڭ: «سىلەرنى مۇكاپاتلايمەن، ھەققىڭلارنى ئاشۇرۇپ بېرىمەن» دېگىنىگە ئىشەنمىدى.

— باسىت، — سىۋېن ھېدىن قاچىدىكى ئاخىرقى ئىككى يۇتۇم سۇنى ئىچىپ بولغاندىن كېيىن سورىدى، — سىلەر فېڭشىنى قەيەردە قانداق ئۇچرىتىپ قالدىڭلار؟

ئۇ فېڭشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قويماقچىدەك قىلاتتى.

باسىتمۇ قاچىسىدىكى سۇنى ئىچىپ بولۇپ گەپ باشلىدى.

— بىز ئىسلامباي بىلەن كېلىۋاتاتتۇق، قىياسىمىزچە چۈشكۈنگە يېقىن كېلىپ قالغانىدۇق...

باسىت ئىسلامباينى قەيەردە، قانداق ھالەتتە ئۇچرىتىپ قېلىپ، قانداق قۇتقۇزۇپ قالغانلىقىنى دەپ يۈرمەي، فېڭشىنى قانداق ئۇچرىتىپ قالغانلىقى ۋە باشقا ئىشلارنى ھېكايە سۆزلىگەندەك بايان قىلىپ بەردى.

باسىت، قايىملار بۇنچىلىك يېقىن ئارىلىقتا ئېزىپ قالمايدىغانلىقىغا ئىشەنسىمۇ، پەنىلا ئۇۋچىلارغا خاس ئادەت، ئېھتىياتچانلىقى بويىچە ئەتراپقا قاراپ كەلمەكتە ئىدى. گاھىدا ئېگىزرەك قۇم دۆڭىگە چىقىپ چۈشكۈن قىلغان تەرەپكە قارايتتى، لېكىن

سۇبن هېدىن بەلگە قىلىنىپ قويغان جازا ھېچنەدە كۆرۈنمەيتتى . بۇنىڭغا ئۇلار ئەجەبلىنىپمۇ كەتمىدى . تۇنۇگۈنكىدەك قانتتىق قۇيۇن ۋە قارا بوراندا ئۇنداق ئېگىز قۇم دۆڭىدە دەرەخ بولسىمۇ قومۇرۇلۇپ كېتەتتى . ئوۋچىلار يۇرۇيدىغان جايلاردا نەدىمۇ يول بولسۇن . شۇڭا ئۇلار كۆرگەنلىكى ئەرسىلەرگە ، مەسىلەن ، دەرەخ ، ئەگىم - دوقمۇش ، ئوي - دۆڭ ، تاغدا بولسا قورام تاشلارغىچە زىمن سېلىۋالمىدۇ . لېكىن ، قاقاس قۇملۇقتىچۇ ؟ قارىماققا ھەممە يەر ئوخشاش . ئەمما ، ئوۋچىنىڭ كۆزى بىلەن قارىغاندا قۇم دۆڭ-لىرى چوڭ - كىچىكلىكى ، ئېگىز - پەسلىكى ، يانتۇ - تىكلىكى بىلەن پەرق قىلىدۇ . شامال ، بوران دۆڭلەرنىڭ شەكلىنى ئۆز-گەرتىۋېتەلمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنى يوقىتىۋېتەلمەيدۇ . ھېچبولمى-غاندا دۆڭلەرنىڭ شالاڭ - قويۇقلۇقى ساقلىنىپ قالىدۇ .

باستىلار سىنچى نەزىرى بىلەن ئەتراپقا قاراپ كەلمەكتە ئىدى . يىراقتىكى بىر قۇم دۆڭنىڭ يامىزىلىدا بىر ئادەمنىڭ خۇددى قۇرتتەك يەر بېغىرلاپ ئۆمىلەپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ قالدى . ئۇلار ئۇنى پاپىيمىكىن ، دەپ ئويلاشقانىدى ، يېقىن كەلگەندە فېدىشى ئىكەنلىكىنى بىلدى . قوناق شېخىدەك ئورۇق ، ئاجىز بۇ ئادەم قۇيۇن ، قاتتىق بوراندا كۈز غازىڭىدەك ئۇچۇپ ، دومىلاپ چۈشكۈن-دىن خېلى يىراق يەرگە قاچقىنىپ كەتكەنىدى . ئۇ بوران توختىغان بولسىمۇ ، كېچىدە تەرەپلەرنى پەرق ئېتەلمەي ، كۈننىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ ، بىر قۇم دۆڭگە چىقىپ ئولتۇردى . كېچىنىڭ ئۆتمىكى ئۇنىڭغا يىلنىڭ ئۆتمىكىدىنمۇ ئۇزۇن بىلىنىپ كەتتى . ئاخىر زارىققان تاڭنىڭ شەپىسى كەلدى - ئۇپۇق قىزىرىشقا باشلىدى . «ھە ، بوران كۈنچىقىش تەرەپتىن كەلگەن ، مېنى بۇ تەرەپكە ئەكىلىپ قويۇپتۇ . مەن كۈنچىقىشقا قاراپ مېڭىشىم كېرەك» . فېدىشى تەرەپنى بىلىۋالغاندىن كېيىن ، تاڭنىڭ ئېتىشىنى كۈتمەي چۈشكۈن قىلغان تەرەپكە ماڭدى . تۇنۇگۈن چۈشتە تاماق يېگەنچە بولغاچقا ، ئاچلىق مانا ئەمدى ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى . ئۇ ھەر قەدەمدە بىر ماغدۇرسىزلانماقتا ئىدى ، تۆپىلەپ ئۇسسۇزلۇقمۇ ئۇنى

قىينىماقتا ئىدى. ئۇنىڭ قەدەم يۆتكىشى بارغانسېرى ئېغىرلە-
شىپ، ئاخىر يېقىلىپ قالدى.
باسىت، قايىم، ئىسلامبايلار قۇم دۆڭلىرىنى ئارىلاپ
كەلمەكتە.
— باسىت ئاخۇن، مېڭىپلاۋاتىمىز، چۇشكۇن مۇشۇ تەرەپ-
تىمۇ زادى، ئېزىپ يۈرۈيدىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن
يەنە. — ئىسلامباي مېڭىۋاتقان يولىنىڭ توغرىلىقىغا ئىشەنچ قىلال-
ماي سورىدى.
ئىسلامبايغا قايىمنىڭ ئاچچىقى كەلدى:
— ئۇنداق بولسا، سەن دېگىنە، قاياققا ماڭىمىز؟
ئىسلامباي ئۇدۇق - بۇدۇق قىلىپ قالدى.
— دەيمىنا ئەمدى.
قايىم ئىسلامبايغا مۆلۈيۈپ قاراپ قويدى.
يەيدىغانغا يېمەكلىك، ئىچىدىغانغا سۇ يوق ئەھۋالدا، بولۇپمۇ
مۇشۇنداق دەشت قۇملۇقتا ماڭغاندا قانداق قىلىشنى باسىت بىلەن
قايىم ئوبدان بىلىدۇ: ماغدۇرنى خورۇتماسلىق، ئېغىزنى تېخىمۇ
قۇرۇتۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن ئاز گەپ قىلىش، ياخشىسى ئېغىزنى
يېغىش كېرەك. ئۇلار ماڭدى، جىم - جىم ماڭدى، ئەتراپقا
قارىغاچ خېلى ماڭدى. بىر قۇم دۆڭى دوقمۇشىدىن ئەگىلىشىگە،
يەنە بىر قۇم دۆڭى يامىزلىدا پۈكۈلۈپ يېتىپ قالغان فېڭشىنى
ئۈچراتتى. ئۇنى دەسلەپ تۆگە ئۈستىدە ئولتۇرغان ئىسلامباي
كۆردى.
— ۋوي! ئاۋۇ يەردە بىر ئادەم ياتىدۇ، — دېدى ئۇ قولى
بىلەن كۆرسېتىپ.
باسىت بىلەن قايىم ئىتتىك ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپلا
قەدىمىنى تېزلەتتى. باسىت كېلىپ فېڭشىنىڭ بېشىنى يۆلىدى.
ھالسىزلىق ۋە چاڭقاقلىقتىن ئۇنىڭ كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ، كال-
پۇكلىرى گەز باغلاپ؛ چىرايى قانسىراتقان ئۆپكىدەك تاتىرىپ
كەتكەنىدى. بۇ ئەھۋالدا ئۇنىڭدىن: «نېمە بولدۇڭ؟» دەپ سوراش-

مۇ ئورۇنسىز ئىدى . ئۇ جاۋابىمۇ بېرەلمەيتتى ، ئاغزى بۇنچىلىك قۇرۇپ كەتكەندە ، تىلى گەپكە كەلمەيتتى . باسىت قايىمغا قارىدى . قايىم بۇ قاراشنىڭ مەنىسىنى چۈشەندى . قوينىدىن كىچىك تېرە خالتىسىنى چىقىرىپ ئاغزىنى يەشتى ـ دە ، ئېگىشىپ فېگىشنىڭ ئاغزىغا يېقىن ئەكەلدى . فېگىشى كالپۇكىغا بىر نەرسە تەگكەنلىكىنى سەزدى ھەم كۆردى . ئۇ كالپۇكىنى مىدىرلىتىپ ئاغزىنى ئاران ئاچتى . تېرە خالتىدا سۇ جىق قالمىغانىدى . قايىم خالتىنىڭ تۇۋىنى سەل كۆتۈرۈۋىدى ، فېگىشنىڭ ئاغزىغا ئىككى يۇتۇم سۇ كىردى . ئاھ ، سۇ ! ئاھ ، سۇ ! چۆلدە چاقماقنىڭ قېنى سەن ، جېنى سەن سۇ . ئىككى يۇتۇم سۇ ئىسلامبايغا ئوخشاش فېگىشنىمۇ ئۆلۈم گىردابىدىن تارتىۋالدى ، ھايات قالدى .

باسىت قايىمنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىۋىدى ، قايىم قېيمىغاندەك بىر ھالەتتە فېگىشنىڭ سۇدىن يەتە بىر يۇتۇم ئىچۈردى . بۇ چاغدا ، ئىسلامبايىنىڭ كۆزى بۆلەكچە چەكچەيدى ، كانىيى غۇرتۇلداپ ، تۇغدىيىكى ئوستۇن ـ تۆۋەن بولۇپ مىدىرلاپ قالدى ، كالپۇكى يالاپ كەتتى . ئۇنىڭ بۇ قىلىقىنى باسىت ، قايىملار كۆرۈپ ، ئەمما كۆرمەسكە سالدى . ئىسلامباي ، تۆگىگە فېگىشى مىنىۋالسۇنمۇ ؟ — دېدى باسىت . ئىسلامباي ياق دېيەلمىدى . ئۇلار فېگىشنى تۆگىنىڭ مىندۇرۇپ ، مېگىشنى داۋاملاشتۇردى . فېگىشى يانقان يامزىلدىن ئۆتۈپلا ئۇلار قۇم دۆڭىنىڭ ئۇ تەرىپىدە تۇرغان بىر تۆگە بىلەن بىر ئېشەكنى كۆردى . بۇلار دەسلەپ ئادەملەرنى كۆرۈپ ئۇركۈگەندەك قىلىپ چەكچەيىپ قاراپ قالدى ، يەنە شۇئان باققۇچىسى قايىمنى كۆرۈپ جىم تۇردى . بۇلارنىڭمۇ ئارتۇقچە ھەرىكەت قىلغۇدەك ماجالى قالمىغاندى . تۇتۇگۇن ئۇلاردىن يۈكلەرنى ئېلىۋەتكەندە چوم ، ئۇچىلىقنىمۇ ئېلىۋەتكەندى . ئىسلامبايىنىڭ تۆگە ياكى ئېشەككە مىنىۋالغۇسى بولسىمۇ ، تۆگە ، ئېشەك يايداق بولغاچقا ، ئىلاجسىز جىم بولدى ...

ئۇلار ئىككى قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتۈپلا چۈشكۈن قىلغان يەرگە يېتىپ كېلىشتى . ئارامگاھنىڭ ئەھۋالى سىۋېن ھېدىن كېلىپ كۆرگەن ئەھۋالنىڭ ئۆزى ئىدى . ئۇلار ھېچنېمىگە چېقىلمىدى . قۇيۇن بىلەن بوران نەرسىلەرنى تىرىپىرەن قىلىۋەتكەنىدى . ئېگىز قۇم دۆۋىسى ئۈستىدىكى سۈرەت تارتىش جاھازىسى كۆرۈنمەيتتى . ئېنىقكى ، ئۇنى شامال ئۇچۇرۇپ بىر يەرگە ئاپىرىپ قۇمغا كۆمۈۋەتكەنىدى .

— باسىت ، نېمىشقا قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ ئولتۇردۇڭ ؟ — سىۋېن ھېدىن سورىدى .

— قارىسام بەلگە قىلىپ قويغان ئۈچ پۇتلۇق نەرسە يوق . ئادەملىرىمىز بوراندا ئېزىپ كەتكەن بولسا ، تېخىمۇ ئېزىپ يۈرمىسۇن ، دەپ قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئولتۇرغانىدىم .

ئىسلامباي ھېدىننىڭ يېنىغا كېلىپ قۇلىقىغا بىرنېمىلەرنى پىچىرلىدى .

— قايىم ، — دېدى ھېدىن قايىمغا بۇرۇلۇپ ، — سەن كىچىك بىر تېرە خالتىدا سۇ ساقلىغانمىدىڭ ؟

قايىم جاۋابقا ئېغىز ئاچقۇچە ، جاۋابنى باسىت بېرىۋەتتى :

— ھەرقانداق ئوۋچى ، بولۇپمۇ بىزدەك قۇملۇق ئوۋچىلىرى ئاشۇنداق تېرە خالتا ياسىۋالىمىز . ئوۋغا ياكى قۇملۇققا ماڭغاندا سۇ قاچىلىۋېلىپ يېنىمىزدىلا ساقلاپ يۈرۈيمىز . ئۇنىڭدىكى سۇنى پەقەت ئامال قالمىغاندا ئىچىمىز ، بولمىسا ، ھەرقانچە ئۇسساپ كەتسەكمۇ ، ئوڭايلىقچە ئىچمەيمىز . مەن بۇ قېتىمقى سەپەردە ئۇ خالتىنى ئالماپتىمەن ، ھېلىمۇ ياخشى قايىم ئېلىۋاپتىكەن . ئۇ سۇ ئىسلامباي بىلەن فېڭشىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالدى ، — دېدى باسىت ، ئەھۋالنى ئەتەيگە تەپسىلىي دەپ ، باسىت كېلىپ قايىمغا قولىنى ئۇزاتتى . قايىم ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى ھەم نېمە قىلماقچىلىقىنى چۈشەندى ، قوينىدىن تېرە خالتىنى چىقىرىپ باسىتقا بەردى . تېرە خالتىدا يېرىم سۇ قالغانىدى . باسىت تېرە خالتىنى سىۋېن ھېدىنغا ئاپىرىپ بەردى . سىۋېن ھېدىن تېرە خالتىنى

ئۇيان — بۇيان ئۆرۈپ ، ئايلاندۇرۇپ قاريدى . خالتىسىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ سۇدىن بىر يۇتۇم ئىچتى .

— ئويلىماپتىمەن ، — سۆزىنى ھېدىن باستىقا ، ئاندىن قايىمغا قاراپ دېدى ، — سىلەر ھەممەتەن چۆل سەپىرىگە پۇختا ئىكەنسىلەر . مېنىڭ ئىككى ئادىمىمنى ئۆلتۈرگەن قۇتقۇزۇپ قاپسىلەر ، سىلەرگە رەھمەت .

قايىم ئىسلامبايغا قاراپ پەس ئاۋازدا :

— قارا يۈز ، نائەھلى ! — دېدى .

سۆزىنى ھېدىن قايىم ، باستىلارغا رەھمەت ئېيتقاندا ، ئىسلام-باي يەرگە كىرىپ كەتمىگەن ، ئۇنىڭ بىرىسى بولغاندى ، قايىمنىڭ قەھرىلىك گېپى جان - جېنىغا ئۆتۈپ ئۇنى يوقلا قىلىۋەتتى .

سۆزىنى ھېدىن بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ تۇرۇۋېدى ، نەدىندۇر بوغۇق ، ئەمما ئۆلۈك قۇملۇققا ھايات بېغىشلاپ كۈلدۈرما ئۇنى ئاڭلاندى .

— بۇ نېمە ئاۋاز ؟ — ھېدىن ئالدىراپ سورىدى .

— كارۋان تۆگىلىرىدىكى كولدۇرمىنىڭ ئاۋازى ، — باست جاۋاب بەردى .

«كارۋان» دېگەننى ئاڭلاپ سۆزىن ھېدىنغا جان كىردى .

— كارۋان قاياقتىن كېلىپ ، نەگە كېتىۋاتقاندۇ ؟

قايىم گەپ قىلماي قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىدى ، ئاندىن يېتىپ قۇلىقىنى قۇمغا يېقىپ بىرنېمىنى تىڭشىغاندەك قىلىپ خېلى تۇردى .

— تۆۋەن تەرەپتىن يۇقىرىغا كېتىۋاتقان كارۋان ئوخشايدۇ ، — دېدى قايىم قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ ، گېپىگە يەنە قوشۇپ قويدى ، — بىزدىن بەك يىراقتا ئەمەستەك قىلىدۇ ، توۋلاپ باقاي دېسەم ، مېنىڭ ئاۋازىم ئانچە چىقمايدۇ .

باست ئەتراپتىن چىدىر تىكىشتە ئىشلىتىدىغان ئىككى غۇلاچە ئۇزۇنلۇقتىكى ئىنچىكە تۇرۇبىدىن بىرنى تاپتى - ده ، كۆتۈرگىنىچە قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ كەتتى ، ئاندىن كولدۇرما ئاۋازى

كېلىۋاتىدۇ ، دەپ پەرەز قىلغان تەرەپكە قاراپ سوزۇپ :
— هاي ـ هوي ! هاي ـ هوي ! — دەپ جېنىنىڭ بارىچە بىرنەچچە قېتىم توۋلاپ بولۇپ ، تـۇرۇبىنىڭ ئۈچىغا بەلۈېغىنى چىگىپ ئېگىز كۆتۈرۈپ پۇلاڭلاتقاچ يەنە بايىقىدەك ۋارقىرىدى . ۋارقىراشتىن توختاپ قالسىمۇ ، بـەلۈېغىنى قايتا ـ قايتا پۇلاڭلاتـتى . ئېگىز قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ۋارقىرىغانىنىڭ ، لاتا پۇلاڭلاتقانـىنىڭ ئۇنۇمى بولغاندەك ئىدى ، كـولدۇرمىنىڭ ئاۋازى يېقىنلاپ كېلىۋاتقاندەك بارغانسېرى ئۇنلۇك ، ياڭراق ۋە ئوچۇق ئاڭلانماقتا ئىدى . هـەممىسىدە ئۇمىد تۇغۇلـدى ، سۈېن هېدىن بۇ سەپىرىدە زور زىيان ۋە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ ، كېيىنكى سەپـەرى ئۈچۈن كۆڭلىدە يېڭى ئۇمىد بىلەن يېڭى چوت سوقماقتا ئىدى .

باسىت تۇرۇبىدىن بەلۈېغىنى يەشمىگەنىدى ، ئۇنى كۆتۈرگـەنىچە تېخىمۇ ئېگىزگە قاراپ ماڭدى ، ئۇنىڭ كەينىدىن قايىم ماڭدى . سۈېن هېدىن قىڭشى بىلەن ئىسلامبايغا قاراپ قويۇپ ، ئۇمۇ قۇم دۆۋىسىگە ئۆرلەشكە باشلىدى .

سۈېن هېدىن ئاخىر ئارزۇلاپ تەلپۈنگەن تارىم دەرياسىغا يېتىپ كەلدى . ئۇ تارىم دەرياسىنى ئۆركەشلەپ ، شاۋقۇن ـ سۇـرەنلىك ئاقىدۇ ، دەپ قىياس قىلاتتى . ئەمما ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىكى تارىم دەرياسى مۇڭلۇق باھار كۆيىدەك يېنىك چايقىلىپ ئاقماقتا ئىدى . قىشىنىڭ ئاخىرقى ئېيى بولغاچقا ، دەريانىڭ ئىككى قېشى ئوخشىمىغان كەڭلىكتە ئىككى غۇلاچتىن ، ئۇچ ـ تۆت غۇلاچقىچە مۇز ئىدى . بۇ تارىم دەرياسىنىڭ غول ئېقىنى بولسىمۇ ، باش تەرىپى بولغاچقا ، دەريا بەك كەڭ ئەمەس ئىدى . ئىككى قاسناقتىكى مۇز دەريا قىنىنى قىسىپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى . قارىيىپ ئېقىۋاتقان ئوتتۇز مېتىرچە كەڭلىكتىكى سۇ ئۇستىنى غۇۋالاشتۇرۇپ

سۇس ، شالاڭ گىرىمسەن تۇمان لەيلەپ يۈرەتتى . سىۋېن ھېدىن يېنىدىن ئايرىمايدىغان كىچىكرەك كۈندىلىك خاتىرە دەپتىرىگە :

«بۈگۈن 1896 ـ يىلى 19 ـ فېۋرال ، دەل مېنىڭ ئوتتۇز بىر ياشقا كىرگەن قۇتلۇق كۈنۈمدە ، دۇنيادىكى بىرىنچى چوڭ قۇملۇق — سەھرايى كەبىر قۇملۇقىدىنمۇ قورقۇنچلۇق تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى بويلاپ مېڭىپ ئاخىر لوپ دالىسى بىلەن شاھيار يىرشىقىدىكى[1] خادادۆڭ كەنتىگە يېتىپ كەلدۇق . كەنت تارىم دەرياسىنىڭ بويىدىلا ئىكەن... قىش بولغاچقىمۇ ياكى دەريا قىنى چوڭقۇرمۇ ، سۇ قارامتۇل كۆرۈنىدىكەن ... يېنىك چايقىلىپ ئاستا ئاقىدىكەن... دەريا ئۈستىدە قىشنىڭ ئېغىر تۇمانى لەيلەپ يۈرۈيدىكەن... بۈگۈن بىر كۈن ئارام ئالىمىز ، بۇ ، ھەمراھلىرىمنىڭ تەلىپى... دەريانىڭ ئوڭ قاسنىقى بۈك ئىپتىدائىي توغراقلىق بولۇپ ، بەزى توغراقلارنىڭ ئايلانمىسىغا تۆت ئادەمنىڭ غۇلىچى يەتمەيدىكەن... سول قاسناق ئوتلاق... توغراق ۋە چاتقاللار يالىڭاچ... ئوتلاقلار قۇملۇق رەڭگىدە سارغىيىپ تۇرسىمۇ ، دالا قۇچىقى — تەبىئەت يەنىلا جەلپكار... قۇملۇق خەتىرىنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆردۇم... لوپ كۆلىگە كېمە بىلەن بارماقچىمەن . ئىككى كېمە ، ئۇستا ئىككى كېمىچى ، دەريا بويلاپ ماڭىدىغان ھەمراھلىرىمغا يول باشلاشقا بىر ئادەم پاللىسام بولغۇدەك...» دەپ ، كېيىن يازىدىغان تەپسىلىي خاتىرىسىنىڭ تېزىسىنى يېزىپ قويدى .

سىۋېن ھېدىن خاتىرە دەپتىرىنى سومكىغا سېلىپ قويۇپ ، ئەتراپقا باشقىدىن بىر خىل زوقمەنلىك بىلەن قاراشقا باشلىدى . توغراقلىق ۋە ئوتلاقنى ياز چاغدىكىدەك يېشىل ھالەتتە تەسەۋۋۇر قىلدى : بۇلۇتسىز كۆك ئاسمان بىلەن باغاشلاشقان چەكسىز يېشىل ئوتلاق يازنىڭ لەرزان شامىلىدا يېنىك چايقالماقتا ، خۇددى تىنچ دېڭىز چايقالغاندەك تەڭگە يوپۇرماقلىق ياپيېشىل بۈك توغراقلىق تارىم دەرياسىغا پاراللىل ھالدا يېشىل ئېقىن ھاسىل قىلغان...

---

[1] يىرشىق ـ پاسىل ، چېگرا .

— سۋېن ، ئالدىنقى قېتىمقى قۇملۇق سەپىرىمىزدە ئاجايىپ كۈننى كۆردۇق — ھە ؟ — سۋېن ھېدىننىڭ خىيالىنى سىنوف ئۇزۇۋەتتى .

سۋېن ھېدىن كەڭ تەبىئەت قۇچىقىدىن كۆزىنى ئالماي تۇرۇپ :

— ئۇنى بىر دېمە ، لېكىن ئۇ قېتىمقى سەپەر بىزنى تاۋلىدى ھەم بىزگە بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىشىمىز كېرەكلىكىنى ، قۇملۇققا جىددىي قارىمىساق بولمايدىغانلىقىنى ئۆگىتىپ قويدى ، — دېدى .

شۇنداق ، ئالدىغا قاراش كېرەك ، بەزىدە ئارقىغىمۇ قاراپ قويۇش كېرەك . مۇشۇنداق قىلغاندا ، بىخەستەلىكتىن قىڭغىر بېسىلىپ قالغان قەدەم — ئىزلار كىشىگە ھەربىر قەدەمنى ئېھتىيات بىلەن بېسىشقا ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرىدۇ . بۇنداق ئاگاھلاندۇرۇش مېڭىنى سەگەكلەشتۇرۇپ ، كىشىنى ئارتۇقچە ئاۋارىچىلىكلەردىن ، ھەتتا ئورۇنسىز چىقىم ، تالاپەتلەردىن ساقلاپ قالىدۇ .

سۋېن ھېدىن ئاشۇ قېتىمقى سەپەردە باسىت بىلەن قايىمنىڭ تەكلىپ ۋە ئاگاھلاندۇرۇشىغا سەل قارىغانلىقتىن ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ ، بىر ئادىمىدىن ، ئىككى ئات ، تۆت تۆگە ، ئۈچ ئېشەك ، قىممەت باھالىق ئىككى ئىت ۋە ئېكسپېدىتسىيىدە كېرەكلىك مۇھىم ئەسۋاب — سايمانلىرىدىن ، يازمىلىق خاتىرىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى . تەلىيىگە كارۋان كېلىپ قالمىغان بولسا ، قانداق ئاقىۋەتكە قېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىشتىنمۇ قورقاتتى . ئۇلار گۇمىغا يېقىنلا بىر قۇملۇقتا تۆرەپ قېلىپ ، بىر دائىرىدىلا ئايلىنىپ يۈرگەنىدى . كارۋان بېشى سۋېنلارنىڭ بوراندا قاڭقىپ كەتكەن بىر تۆگىسىنى تۇتۇۋېلىپ ئېلىپ كەلگەنىدى .

ئۇ كارۋان قەشقەردىن تەكلىماكان قۇملۇقىنى بويلاپ ئۇدۇل خوتەنگە ماڭغانىدى . گۇما ئەتراپىدىكى قۇملۇققا كەلگەندە تېنەپ يۈرگەن چۈلۈكلۈك بىر تۆگىنى ئۇچرىتىپ قالدى . كارۋان بېشى ئۇنىڭ ياۋا تۆگە ئەمەسلىكىنى بىلىپ ، ئادەملىرىگە تۇتتۇرۇپ كەل-

دی . ئۇ تۆگىمۇ كارۋاندىكى تۆگىلەرنى كۆرۈپ قېچىپمۇ يۈرمە-
دى ، ئۇنىڭ قاچقۇدەك ھالىمۇ يوق ئىدى . ئەجرىبىلىك كارۋان
بېشى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ ، خېلى
يىراقتىكى بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە بىر ئادەمنىڭ لاتا پۇلاڭلىتە-
ۋاتقانلىقىنى كۆردى - دە ، يولىنى ئۆزگەرتىپ شۇ تەرەپكە
قاراپ ماڭدى...

سۆزىن ھېدىن شۇ چاغدىكى تەسىراتىنى خاتىرىسىگە مۇنداق
يازغانىدى :

*«...كارۋانىڭ كېلىشى بىزگە نىجاتلىق ئېلىپ كەلدى . شۇ
چاغدا بىزنىڭ يېمەكلىكىمىز تۈگىگەن ، مەن تېپىپ كەلگەن ئىككى
ئۆتۈكتىكى سۇ بىلەن پەقەت يېرىم تۇلۇملا سۇيىمىز قالغانىدى...
كارۋان تاسادىپىي كېلىپ قالغان بولماي ، باستىنىڭ لاتا پۇلاڭلاتقە-
نىنى كۆرۈپ بىزنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈنلا كەلگەنىكەن ؟ ئەگەر كار-
ۋان كەلمىگەن بولسا ، باسمت ، قايىملاردىن باشقىلىرىمىز شۇ كۈنى
كەچكىچىلا ياكى كېچىچىلا ئۆلۈپ بولاتتۇق . قايىمنىڭ ھېلىقىدەك
كىچىك تېرە خالتىسى بار ئىكەن . بىزنىڭ يەمەن ، ئىچىمەنلا دەپ
تۇرىدىغان ئوپقان كېلىمىزلا بار ئىدى . بىز ھەقىقەتەن جېنىمىز
ھەلقۇمىمىزغا كېلىپ ، ئۆلۈم گىردابىدا قالغاندۇق . كارۋان بىز-
نىڭ نىجاتچىمىز بولدى ، سۇيىدىن قانغۇچە ئىچۇردى ، ياغلىق تو-
قاچ ، پىششىق گۆشلىرىنى بەردى . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، بىزگە
جان ، ھاياتلىق بەردى . بۇ نەرسىلىرى ئۈچۈن قانچىلىك پۇل دېسە
بېرەتتىم ، لېكىن ، پۇل بەرسەم زادى ئالمىدى . قىلغان ساۋابلىق
ئىشىمغا پۇل ئالسام ، ئۇ ماڭا ھارام . ھارامنى ئالغىنىم ئۆزۈمگە
ئېغىر گۇناھ ئارتىۋالغىنىم ، دەيدۇ تېخى . بىز ھەممە ئىشقا
پۇلنى ئارىلاشتۇرۇۋالىدىكەنمىز ، لېكىن ئۇلار بۇنداق ئىشتا پۇلنى
نەزىرگە ئىلىپمۇ قويمايدىكەن . ئىمىدىگەن ئالىيجاناب ، ئاق كۆ-
ڭۈل ، ياخشى ئادەملەر بۇ !...»*

كارۋان سۈيەن ھېدىنلارنى گۈمبغا ئەكېلىپ قويۇپ ، ئۆزلە-
رى يۇرت ئىچى بىلەن خوتەنگە يۈرۈپ كەتتى . سۈيەن ھېدىن
ئېكسپېدىتسىيىدە كېرەكلىك نەرسىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا ،
سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا مۇمكىن بولماي ، ئىلاجسىز ئادەملىرى
بىلەن قەشقەرگە قايتتى . قەشقەرگە كېلىپلا بۇ يەردىكى ھىماتچىلە-
رى پىتروۋىسكىي بىلەن ماكارتىنىيىنى يوقلىدى . سەپەردىكى ئو-
ڭۇشسىزلىقلىرىنى ، چەككەن جەبىر - جاپا ، رىيازەتلىرىنى تەسىر-
لىك قىلىپ سۆزلەپ بەردى . ئۇ ئىككىسى سۈيەن ھېدىنغا خەير-
خاھلىقىنى بىلدۈرۈپ ، كېيىنكى سەپىرى ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەت
تىلىدى . ئۇلارنىڭ يەنمۇ قوللىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن ، شۇيتە-
سىيە ھۆكۈمىتىگە بۇ قېتىمقى قۇملۇق سەپىرى ئەھۋالىدىن مەلۇ-
مات يوللاش بىلەن بىرگە ، كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيىسىدە كېرەك
بولىدىغان نەرسىلەرنى ئەۋەتىپ بېرىشىنى ئۆتۈنۈش قىلىپ ئاتتىغا
تىزگىنلىكىنى ماگدۇرۇۋەتتى . ئۇنىڭ مۆلچەرىچە ، ئۇ نەرسىلەر رۇ-
سىيە تەرەپ ھەرقانچە يېقىندىن يارەمدە بولغان ھالەتتىمۇ تېز
بولغاندا بىر يېرىم ئايدا ، بولمىسا ئۇچ ئايدا ئاران كېلىپ بولالايە-
تتى . شۇيتسىيىدىن خەۋەر كەلگۈچە سۈيەن ھېدىن خاتىرىلىرىنى
رەتلىگەچ ئۇيغۇر تىلىنى تېخىمۇ تولۇقلاپ ئۆگىنىپ تۇرماقچى
بولدى . يەنە تۇرۇپ ئىسسىق مەزگىلدە تەكلىماكان قۇملۇقىغا
كىرىپ قېلىشتىن قورقۇپ ، كۈزگىچە پامىر تېغىغا بېرىپ ئالدىن-
قى قېتىمدا تولۇق تەكشۈرۈلمەي قالغان ھەم پەقەت تەكشۈرۈلمە-
گەن جايلارنى تەكشۈرۈپ كەلمەكچى بولدى .

بەزى مۇھىم ئۇسكۇنە - سايمانلارنىڭ يوقلۇقى تۇپەيلىدىن ،
بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئىشى كۆپ مۇشەققەتلىك بولدى ، شۇ
سەۋەبتىن پامىر تاغلىرىدا بۇ قېتىم ئۈزاقراق تۇرۇپ قالدى . ئۇ
تاغدىن قايتىپ كەلگەندە ، نەرسە - كېرەكلەر شۇيتسىيىدىن ئاللە-
قاچان كېلىپ بولغانىدى . سۈيەن ھېدىن ئەسلىدىكى ئادەملىرى
ئاساسىدا گۇرۇپپىنى باشقىدىن ئۇيۇشتۇرۇپ ، ئۇن بەش كۈن جىد-
دىي تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن خوتەنگە يۈرۈپ كەتتى...

سۆبدىن- ھېدىن، خوتەن ئېكسپېدىتسىيىسىدە زور ئۇنۇمگە ئېرىشتى. يەرلىك كىشىلەردىنلا بەش يۈز خىلدىن كۆپ نەرسىلەر- نى سېتىۋالدى.. بۇ نەرسىلەر ئىچىدە لايدىن ياسالغان بۇيۇملار، مايمۇن، قوش لوككىلىق تۆگە، ساپال كوزا، قاچا - قۇچا، مىس بۇت، قەدىمىي پۇللار، ھەتتا خرىستىئانلارنىڭ كرېست، ئالتۇن لەۋھەلىرىگىچە بار ئىدى. ئۇ بۇ نەرسىلەرنى كىشىلەر قولىدىن ئېلىۋاتقاندا، «بۇ كىشىلەر بۇ نەرسىلەرنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ئەجدادلىرىنىڭ تەۋەررۈك يادىكارلىقلىرى ئىكەنلىكىنى بىلمەمسە كېرەك، ھەي...» دەپ ئويلاپ قالدى.

كىشىلەردىن ئاڭلىغان قەدىمكى شەھەر توغرىسىدىكى ئاجايىپ بىر رىۋايەت ئانچە ئۆتمەي سۆبىن ھېدىننىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولدى. ئۇ كۆزىگە، كۆرۈۋاتقىنىغا ئىشىنەلمەي قالدى. بۇ، شۇ چاغقىچە ئارخېئولوگلار ئارزۇلاپ كۆز تىككەن، ئەمما بايقىيالمى- غان دەندەنئۆيلۈك[1] خارابىلىكى ئىدى. ئۇ ھاياجانلىق تەسىراتىنى مۇنداق دەپ يازدى:

«بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە ئەزەلدىن بىرەر تەتقىقاتچىنىڭ يۈزەكى تەسەۋۋۇرىمۇ بولمىغان. مەن بۇ يەردە خۇدى ئالۋاستى ئورمانلىقىدىكى شاھزادىدەك تۇرۇپ، مىڭ يىلدىن ئارتۇق ئۇيقۇدا ياتقان قەدىمىي شەھەرگە يېڭى ھايات بەخش ئەتتىم...»

خوتەن دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى قاراداۋۇڭ خارابىلىكىنى بايقىغانلىقى، ئۇنىڭ شۇ قېتىمقى خوتەن ئېكسپېدىتسىيىسىدىكى يەنە بىر مۇۋەپپەقىيىتى بولۇپ قالدى. سۆبىن ھېدىن بۇ خارابە- لىكتىنمۇ تارىخىي ۋە تەتقىقات قىممىتى زور بىر تۈركۈم مەدەنە- يەت يادىكارلىقلىرىنى يىغىۋالدى. شۇنداقلا دەندەنئۆيلۈك خارابە- لىكىگە ئوخشاش قاراداۋۇڭ خارابىلىكىنىڭمۇ تەپسىلىي خەرىتىسىنى

① دەندەنئۆيلۈك — ئۇيغۇرچە مەنىسى «پىل چىشى ئۆيى».

سىزنۇالدى . ئۇ بۇ ئىككى يادىكارلىقتىن تاپقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ، بولۇپمۇ بەزى قىممەتلىك ، نازۇك بۇيۇملارنى پاختا ، يۇڭلاردا يۆگەپ ساندۇقلارغا ئاۋايلاپ قاچىلاتقۇزۇۋاتقاندا ، سىنوف ئۇنىڭدىن :

— بۇ نەرسىلەرنىڭ قانچىلىك قىممىتى بار ؟ — دەپ سورىغاندا ، سۇئېن ھېدىن :

— قىممىتى بار ، قىممىتى بار ، — دەپ جاۋاب بېرىپلا بولدى قىلغانىدى .

«... قانچىلىك قىممىتى بارلىقىنى ئۇنىڭ ئىگىسى بولغانلار بىلمەيۋاتقان يەردە ، سەن نېمە بىلىسەن . ئۇلارغا ، ساڭا ئەسكى - تۇسكى كۆرۈنۈۋاتقان بۇ نەرسىلەر ، ماڭا ئالامەت زور شان - شۆھرەت ، ۋەتىنىمگە ئەللەر ئارا يۈز - ئابرۇي ، پەخىر ئېلىپ كېلىدۇ» دەپ ئويلايتتى سۇئېن ھېدىن شۇ ۋاقىتتا .

كىرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا ياۋا تۆگىلەرنى ئاتقان چاغدىكى مەنزىرە ھازىرمۇ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا . ئۇلار دەرىا بويلاپ كېتىۋاتاتتى .

— تۆگە ! بىر توپ تۆگە ! — ئىسلامباي بىر تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ توۋلىۋەتتى ، — ئەنە بىر توپ تۆگە ! — ئۇنىڭ ئاۋازى ھاياجانلىق ئىدى .

ھەممىسى شۇ تەرەپكە قارىدى . بىراقتا توققۇز تۆگە بىر بۇغرا تۆگىنىڭ باشلىشىدا قاتارلىشىپ كېتىۋاتتى . سۇئېن ھېدىن ئون بەش ياش چېغىدا «فىگا» ماركىلىق پاراخوتنىڭ قايتىپ كەلگەنلىك خاتىرە كۈنىگە تەكلىپ قىلىنغان پرۇتۇالىسكىينىڭ ئاغزىدىن تەكلىماكاندىكى لوپ كۆلى ئەتراپىدا «تۆگە» دەپ ئاتىلىدىغان مۇشۇنداق بىر جانىۋارنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ ھەيران قالغان ۋە «كەلگۈسىدە مەنمۇ ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇپ تەكلىماكانغا بېرىپ تۆگىدىن بىرنى ئۆلتۈرۈپ ، ستوكھولم خەلقىگە ئۇنىڭ ئەۋرىشكىسىنى كۆرسىتىمەن» دەپ كۆڭلىگە پۈككەنىدى . ئەمما ، ئۇ كىرىيە دەرياسى بويىدا تۆگە بارلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى . بۇ ئۇنىڭ

خوتەن رایونىدا دەندەنئۆیلۈك ، قارادۆڭ خارابىلىكىنى بایقىغاندىن كېيىنكى ئۈچىنچى چوڭ بایقىشى ئىدى . سىۋېن ھېدىن ھایاجىنىنى باسالماي قېلىۋاتاتتى .

— قانداق قىلىمىز ، ئاتایلىمۇ ؟ — ئىسلامباي سورىدى .

تۆگىلەر يىراقلاپ كېتىۋاتاتتى . «بۇ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويساق ، يەنە تۆگە ئۇچرىتالايمىزمۇ - يوق ، بۇنىڭغا بىرنېمە دېگىلى بولمايدۇ» ، سىۋېن ھېدىن شۇنداق ئويلىدى - دە ، بۇيرۇق تەرىقىسىدە جاۋاب بەردى :

— ئېتىڭلار !

ئۇنىڭ بۇ بىر ئېغىز ئىجازىتى تۆگىلەرگە ئۆلۈم ئاپىتى ئېلىپ كەلدى .

سىنوف ، ئىسلامباي ، يەنە بىر كازاك مۇھاپىزەتچى — ئۇچى تۆگە ئوۋلاشقا ئالدىرىشىپ ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يامزىلىنى بويلاپ چېپىپ كېتىشتى . ئۇلار قۇم دۆۋىسىنى دالدا قىلىپ مېڭىپ تۆگىلەرگە يېقىنلاشماقچى بولدى .

— بىزمۇ بېرىپ باقايلى ، — دېدى سىۋېن ھېدىن تېقىمى ئاستىدىن مىلتىقىنى ئېلىۋېتىپ فېڭشىغا ، ئۇمۇ تۆگە ئوۋلاپ بېقىشقا قىزىقىپ قالغانىدى .

ئۇلار قۇم دۆۋىسىنىڭ قۇيرۇقىغا كېلىپ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ تۇرۇشىغا ، تۆگىلەرمۇ بىر خىلدا ئاستا مېڭىپ «ئوۋچى»لارنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ قالدى . «ئوۋچى»لار بىلەن تۆگىلەرنىڭ ئارىلىقى كۆپ بولسا بىر يۈز ئەللىك مېتىر كېلەتتى . «ئوۋچى»لار ئاتلىرىنى پەسكە ئېلىپ چۈشۈپ پۇتلىرىنى چىڭ چۈشەپ بىر - بىرىگە چېتىپ قويۇپ ، ئۆرىدەپ بايىقى ئورنىغا كېلىپ يېتىشىپ ، تۆگىلەرنى قارىغا ئېلىشتى . بىرىنچى ئوقنى سىنوف ئاتماقچى بولدى .

«پاڭ !» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ بۇغرا تۆگە سەنتۈرۈلۈپ - سەنتۈرۈلۈپ ئورنىغىلا يىقىلدى . ئوق ئۇنىڭ يۈرىكىگە تەگكەنىدى . تۆگىلەر ھېچقاچان بۇنداق ۋەھىمىلىك ئاۋازنى ئاڭلاپ باقمىغاچقا ، ئۇنىڭ نېمە ئاۋازلىقىنى ، قايسى تەرەپتىن

كەلگەنلىكىنىمۇ بىلەلمەي، قۇمدا سۈنايلىنىپ ياتقان باشلامچى بۇغرىغا قارىغىنىچە تېكىرقاپ تۇرۇپ قېلىشتى. «پاك! پاك!» بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك ئېتىلغان ئىككى پاي ئوق بىلەن كەينى - كەينىدىن ئىككى تۆگە يىقىلدى. تۆگىلەر پەقەت مۇشۇ چاغدىلا بۇ ئاپەتلىك ئاۋازنىڭ قايناقتىن كەلگەنلىكىنى ئاڭقىرغاندەك بولدى - دە، ئاۋاز كەلگەن تەرەپكە قاراشتى. «پاك!» يەنە بىر پاي ئوق ئېتىلىپ، تۆتىنچى تۆگە يىقىلدى. قىزىپ كەتكەن ئىسلامباي: «تۆگىلەر قېچىپ كەتكۈچە ئېتىۋالاي» دەپ ئوق ئۇزگەنىدى. — ئەۋرىشكىگە بىر تۆگە بولسا بولار، قالغىنىنى ئېلىپ كېتەلمەسمىز! — دېدى فېكشى.

تەلەپپۇزىدىن ئۇنىڭ تەئەددى قىلىۋاتقىنى بىلىنىپ تۇراتتى. سۆزىن ھېدىنمۇ مىلتىقىدىن ئوق ئۇزۇشكە تەييارلىنىپ تۇرغانىدى، فېكشىنىڭ تەنە - ئېتىرازىدىن ھوشىنى تاپقاندەك بولدى. كەينى - كەينىدىن يىقىلىپ تىركاڭلاپ ياتقان تۆگىلەرگە قاراپ ئۇمۇ چىدىيالماي قالدى. ئۇ قاتتىق ۋارقىرىدى:

— بولدى قىلىڭلار! ئاتماڭلار!

ئادەم ئاۋازىنى ئاڭلىغان تۆگىلەر يەردە ياتقان ھەمراھلىرىنى تاشلاپ لوڭۇلداپ يۈگۈرۈشۈپ پەس بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كېتىپ كۆزدىن غايىب بولدى. سىنوف ئىسلامبايدىن بىر تۆگە كەم ئېتىپ قالغىنىغا ئەپسۇسلىنىپ، بىرپەس تۆگىلەر كەتكەن يەرگە قاراپ تۇرۇپ كېتىپ، ئاندىن كۆزىنى سۆزىن ھېدىنغا يۆتكەپ: خۇددى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك ئۇنىڭغا ھەيرانلىقتا قاراپ قالدى...

سۆزىن ھېدىن ئۆزى كۆزلىگىنىدىنمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىپ قەشقەرگە قايتتى. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن تۇرۇلۇك ھايۋان ۋە ئۇچار قۇشلار ئەۋرىشكىلىرىنى ساندۇقلارغا باشقىدىن تۇجۇپىلەپ قاچىلاتقۇزۇپ شۆبىتسىيىگە ماڭدۇرۇۋەتتى. ئۇنىڭ كۆن تەييارلىق قىلىۋېلىپ، ئاقسۇ - شايارغا بېرىپ، تارىم دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى تەكشۈرۈپ، دەريادا كېمىلىك ئۇزۇپ

لوپ كۆلىگە بېرىشنى نىشانلاپ يۈرۈپ كەتتى...

مانا ، سىۋېن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيە گۈرۈپپىسى خادادۆڭ كەنتىگە كەلگىلى ئۈچ كۈن بولدى . سىۋېن ھېدىن بىر كۈن ئارام ئېلىۋېلىپلا مېڭىپ كەتمەكچى بولغانىدى . دەريادىكى مۈزنىڭ تېخى ئەمدىلا ئېرىشكە باشلاۋاتقانلىقى ، بەزى جايلاردىكى سۇ يۈزىنىڭ ئىنتايىن تارلىقى ئۈزۈن چاپما كېمە بىلەن ئۈزۈپ مېڭىشقا مۇمكىنچىلىك بەرمىدى . يەرلىك كىشىلەرنىڭ مەسلىھىتى بىلەن كەڭرەك ، قىسقا كېمىدىن ئىككىنى ياساتماقچى بولدى .

سىۋېن ھېدىن كېمىچى ئۇستىلارنىڭ ھۈنەرگە ماھىر ، چېۋەر قولىغا ئاپىرىن ئوقۇدى . كېمە ھەم سۈپەتلىك ، ھەم پۇختا ياسالغانىدى . سىۋېن ھېدىن تېزرەك لوپ كۆلىنى كۆرۈش تەقەززالىقى بىلەن خادادۆڭلۈك ئىككى كېمىچىنىڭ يول باشلىشىدا ئۆزى سىنوف بىلەن ئىككى كېمىدە ، ئىسلامباي ، فېڭشى ۋە يەنە ئىككى كازاك مۇھاپىزەتچى ئەسكەر يەنە بىر كىشىنىڭ يول باشلىشىدا دەريا بويلاپ يۈرۈپ كەتتى . ئۇلار مۇشۇ ماڭغىنىچە چارىغا يېقىن يېڭىكۆل دېگەن يەردە ئۇچراشماق بولدى . سىۋېن ھېدىننىڭ ئالدىدا بۇنىڭدىن يىگىرمە يىل بۇرۇن لوپ كۆلىگە تۇنجى قېتىم قەدەم باسقان ياۋروپالىق پرژىۋالىسكىي سىزغان خەرىتە يېيىقلىق ئىدى .

9

چۈشتىن قايرىلغان چاغ . ھاۋا ئوچۇق ، شامالسىز بولسىمۇ ، سوغۇق زەھەردەك ئاچچىق ئىدى . دەريانىڭ كەڭ بىر قولتۇقىدىكى مۇز ئۈستىدە بىرى ياشانغان ، يەنە بىرى ياش ئىككى ئادەم ئىككى يەردە مۇزدىن سۇلاق ئېچىپ سانجىغاق بىلەن بېلىق تۇتماقتا . ھەر ئىككىلىسى بېشىغا تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن چاپۇش[1] ، پۇتىغا قونچلۇق يۇڭ پايپاق ئۈستىدىن شىۋان[2] ۋە يۇڭ ئىشتان كىيگەن

---

① چاپۇش — ئالدى سىدام . ئىككى يېنى ھەم ئارقىسىدا ياپقۇچى بار قۇلاقچا .
② شىۋان — پاشنىسىز يۇمشاق ئۆتۈك .

بولۇپ ، پەقەت چاپىنىلا ئوخشمايتتى . ياشتا چوڭى ئۇچۇك[1] ، ياشراقى چەچكەن كىيىۋالغاندى .

— ئاتا ، ئاۋۇلار كىملەردۇ ؟ — دېدى ياشراقى دەريانىڭ باش تەرىپىنى ئىمالاپ .

— ۋۇي ، كىملەردۇ بۇلار ، مۇزلۇق دەريادا كېمە تاياپ يۈرگەن ؟ كېمىسىمۇ قىسقا كېمىدەك قىلىدۇ .

بۇلار ئاتا ـ بالا ـ ئوماق بىلەن ئۆردەك بولۇپ ، تۇلەمخان بىرنەچچە كۈندىن بۇيان بىتابلىقتا يانقاچقا ، يېڭى بېلىق پىشۇرۇپ يەپ ، شورپىسىنى ئىچىپ بەرسە ياخشى بولۇپ قالارمىكىن دەپ ، بۇگۈن سەھەردە ئاتا ـ بالا ئىككىسى بۇ تەرەپكە بېلىق تۇتقىلى كەلگەنىدى . ئۆردەك بىلەن دۆلەتخانىنىڭ تويى بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي ئەزىمباقىنىڭ پۇتىنى يولۇاس چاينىۋېتىپ ، قانسىراپ ، ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ، تۇلەمخانلارنىڭ ھالىدىن ئوماقلار خەۋەر ئېلىپ كەلدى . دەريانىڭ بۇ قولتۇق ئەتراپى ئەزىمباقى دائىم بېلىق تۇتىدىغان جاي ئىدى .

ئوماق ، ئۆردەك كېيىملىك كېلىۋاتقانلارغا ھەيران بولۇپ قاراپ تۇرۇۋېپ قېلىشتى .

كېيىملىكلەرمۇ يېقىنلاپ قالدى . ئالدىدا كېتىۋاتقان كېمە كېمىچىنىڭ بىخەستەلىكىدىن جەينەكتەك چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان مۇزغا سوقۇلۇپ كەتكىلى تاس قالدى . كېمىچى ئوماق بىلەن ئۆردەككە قاراپ قالغاندى .

— ئالدىڭغا قارا ، مۇز ! — دەپ ۋارقىرىدى ئوماق .

ئوماقنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىدىن كېيىمچى دەرھال دىققىتىنى يىغىپ ، شۇرۇقنى مۇزغا تىرىكەپ ، كېمىنى سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئەكېلىۋالدى . خەتەر ئۆتۈپ كەتتى . ئىككى كېمە ئوماقلارغا يېقىنلاپ كەلدى . ئىككى كېمىدە بىردىن تۇرغان كۆك كۆز ئىككى ئەجنەبىينى كۆرۈپ ، ئوماق ، ئۆردەك ئوخشاشلا ھەيران قالدى . ئۇلار كېمىچىلەرنى تونۇمىدى .

---

① ئۇچۇك — تاشلىنىق جۇۋا ، يىلانىڭ پوستى .

— نەدىن كەلدىڭلار؟ — ئوماق كېمىچىلەردىن سورىدى.
— خادادۆڭدىن.
— خادادۆڭدىن؟! قاچان چىققان؟
— بۈگۈن ئۈچ كۈن بولدى.
— ھۈلۈسلاپ قاپسىلەر، ئارام ئېلىۋېلىپ ماڭامسىلەر؟ كېمىچىلەر شۇرۇقنى دەريا تېگىگە تىركەپ كېمىلىرىنى توختاتتى. ئوماق بىلەن ئۆردەك مۈز گىرۋىكىگە يېقىن كەلدى.
— دېمىسەڭلىمۇ ھېرىپ جۈلۈقمىز چىقتى. بۈلار كېمە تايىشنى بىلمەيدىكەن، مۈز ئارىلاپ كېمە تاياش بەك تەس ئىكەن، — بايا گەپ قىلغان كېمىچى جاۋاب بەرگەچ كېمىنىڭ ئارغامچىسىنى ئوماقنىڭ ئالدىغا تاشلىدى.
ئوماق بىر كېمىنىڭ، ئۆردەك يەنە بىر كېمىنىڭ ئارغامچىسىنى چىڭ تارتىپ، كېمىنى مۈزغا ئاقاپ تۈتۈپ تۇردى. كېمىدىكىلەر مۈزغا چىقتى. قىرغاقتىن يوغان بىر داغا كۆتەكنى ئىتتىرىپ ئەكىلىشىپ، ئىككى كېمىنىڭ ئارغامچىسىنى كۆتەككە باغلاپ قويدى.
— بۈلار نېمە ئادەملەر؟ — ئوماق ئۈلارنى قىرغاققا باشلاپ كېتىۋېتىپ كېمىچىلەردىن سورىدى.
— بىز لوپ كۆلىنى تەكشۈرۈپ بېقىشقا كەلدۇق، — دېدى ئالدىدىكى كېمىدىن چۈشكەن ئەجنەبىي، خادادۆڭلۈك كېمىچى جاۋابقا ئېغىز ئاچقۇچە، — مېنىڭ ئىسمىم سۈيىن ھېدىن، بۇنىڭ، — سىنوفنى كۆرسەتتى، — ئىسمى سىنوف، مەن بىلەن بىر يۇرتلۇق.
ئوماقمۇ، ئۆردەكمۇ سۈيىن ھېدىننىڭ ئۇيغۇرچىنى ئېنىق، راۋان سۆزلىگىنىگە ھەيران قالدى.
— يېگىرمە يىلنىڭ ئالدىدا پرژىۋالىسكىي دەيدىغان بىرى لوپ كۆلى بىلەن تارىم، كۆنچى دەريالىرىنى تەكشۈرۈپ كەتكەندىغۇ، — دېدى ئوماق، ئاندىن ئىچىدە: «ئۇمۇ تەكشۈرسە، بۈلار-مۇ تەكشۈرىمىز دېسە، لوپ كۆلىدە بىر نەرسە بار ئوخشىمامدۇ،

بۇلارنىڭ كەينى ـ كەينىدىن كېلىشىدە بىر گەپ بار» دەپ ئويلاپ قالدى.

— ئۆزىڭىز كىم بولىسىز؟ — باش كېمىچى بېلىق كاۋىپى يەپ ئولتۇرۇپ ئوماقتىن سورىدى.

— ئىسمىم ئوماق، بۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئۆردەك.

— نېمە؟ ئوماق! ئۆردەك!؟

— ھە، نېمە بولدى؟ — ئوماق ئەجەبلىنىپ سورىدى.

گەپ قىلغان ھېلىقى كېمىچى ئوماققا تازا بىر قارىۋېتىپ:

— سانجىغاق بىلەن يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئوماق شۇ سىزمۇ؟① بۇ ئوغلىڭىز ئاددىي پىچاق بىلەن چوڭ بىر ئەركەك يولۋاسنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئۆردەك شۇمۇ؟ بىز سىلەرنى ئاتا ـ بالا ئىكەن، دەپ ئاڭلىغانىدۇق.

ئوماق يا ياق ياكى شۇ بىز، دېمەي مىيىقىدا كۈلۈپلا قويدى.

«يولۋاس ئۆلتۈرگەن» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ سۆزىن ھېدىن ئوماق بىلەن ئۆردەككە ھەم ھەيران قالغان، ھەم قورقۇنچ ئارىلاش بىر ھالەتتە قاراپ كېتىپ:

— سىلەر لوپ كۆلىگە بېرىپ باققانمۇ؟ — دەپ ئوماقتىن سورىدى.

ئوماق بىر دەقىقە ئويلانغاندەك تۇرۇۋېلىپ:

— ياق، بىز لوپ كۆلىگە بېرىپ باقمىغان، — دېدى.

كېمىچى ۋە سۆزىن ھېدىنلار ئارام ئالغاچ قورسىقىنى بېلىق بىلەن ئاز ـ تولا ئەستەرلىۋالغاندىن كېيىن، يەنە كېمىلىرىگە چۈشۈپ يېڭىكۆلنى كۆزلەپ يۈرۈپ كەتتى...

خودانگىز ۋە، پاكار كوسا ئەمەلدار چارىنىڭ ئاقساقىلى ئالىبايـ نىڭ ئۆيىدىكى مېھماندارچىلىقىنى تۈگىتىپ، كۆنچى كەنتى تەرەپـ كە قايتىشقا تەمشىلىپ تۇرغاندا، ئۆيگە سۆزىن ھېدىن، فېڭشى، سىنوفلار كىرىپ كەلدى. ئۆيدىكىلەر ئىككى ئەجنەبىيگە ئەجەبلـ

① شاشقاق بىلەن يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئوماق ئەمەس، ئۇنىڭ ئاتىسى تۇراق. ئىككىنچى كېمىچى ئالماشتۇرۇپ قويغان.

ىنىپ قاراپ قالدى .

سىۋېن ھېدىن تۇنۇگۇن كەچكە يېقىن يېڭىكۆلگە كېلىپ سو-
راشتۇرۇپ ، كورلىدىكى شۆبە نازارەت مەھكىمىسىدىن كەلگەن
ئىككى ئەمەلدارنىڭ بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا تىكەنلىك تەرەپكە كەت-
كەنلىكىنى ئاڭلىغان ، ئەمما بۇلار بىلەن بۇنچە تېز ئۇچرىشىپ
قېلىشنى ئويلىمىغانىدى . «بۇمۇ بىر ھېسابتا ياخشى بولدى ، ياردە-
مىنى قولغا كەلتۈرسەك ، يول باشلىغۇچىنى مۇشۇلار تېپىپ بېـ-
رەر» دەپ ئويلىدى يەنە سىۋېن ھېدىن . ئۇ يېنىدىن قەشقەر
ئامبىلى يېزىپ بەرگەن خەتنى چىقىرىپ خودانگىرۇغا بەردى .
خودانگىرۇ خەتكە كۆز يۈگۈرتۈپ بولۇپ :

— بۇ ، قارا شەھەر باش نازارەتچى ئامبىلىغا ۋە ئۇنىڭ كورلـ-
دىكى شۆبە نازارەتچى بېگىگە قاراشلىق يەر . سىلەر ئاۋۋال باش
نازارەتچى ئامبالنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ كېلىشىڭلار كېرەك ئىـ-
دى . شۇنداق قىلىڭلار ، بىز بىلەن مېڭىڭلار ، — دېدى . ئۇنىڭ
ئەلپازى بەكلا سۆرۈن ئىدى .

فېڭشى خودانگىرۇ بىلەن پاكار كوسا ئەمەلدارنىڭ يېنىغا
كېلىپ ، پەس ئاۋازدا :

— خەتنى يازغان قول قەشقەر ئامبىلىنىڭ بولغان بىلەن ،
خەتنى يازدۇرغان رۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى پېتروۋىسـ-
كىي ، — دېدى .

«قەشقەرنىڭ يېڭى چاغاتاي خانى» دەپ ئاتىلىدىغان پىتروۋىسـ-
كىينىڭ كىملىكى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن جەنۇ-
بىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغان زو زۇڭتاڭ ـ ليۇ جىنتاڭ قوشۇنـ-
دىكى يۇقىرى ـ تۆۋەن ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىگە ئايان . ھالقـ-
لىق پەيتلەردە قوشۇنغا سەپلەپ بېرىلگەن قورال ـ ياراغ ، ئوق
ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈك تەمىناتلىرىنىڭ ئاشۇ پىتروۋىسكىينىڭ قولـ-
دىن ئۆتۈپ كەلگەنلىكىنى ئۇلار ئېنىق بىلىدۇ . تېخى بۇنىڭدىن
كېيىن رۇسىيىدىن ئېلىنىدىغان تۈرلۈك ياردەملەرنىڭ ھەممىسى
يەنە ئاشۇ پىتروۋىسكىينىڭ دېگىنى بويىچە بولىدۇ ھەم شۇنىڭ

قولىدىن ئۆتىدۇ ، بۇمۇ بۇلارغا ئايان .
بۇلۇتلۇق ئاسمان ۋىللىدە ئېچىلىپ كەتكەندەك ، خودانگىرۇ-نىڭ چىرايىدىكى بايىقى سۆرۈنلۈك يۇز تېرىسىگە سىڭىپ كەتكەن-دەك غايىب بولۇپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەجىيىش ئىگىلىدى .
— ئۇقۇشماسلىق بوپتۇ ، ئۇقۇشماسلىق بوپتۇ ، قەشقەر ئامبە-لى نېمە ، بىزنىڭ ئامبال نېمە ، ھەممىسى ئوخشاش چىن ھۆكۈمە-تىنىڭ ئامبىلى . لوپ كۆلىنى تەكشۈرسەڭلارمۇ ، باشقا يەرنى تەكشۈرسەڭلارمۇ ، بىز سىلەرگە ياردەم بېرىمىز . ئاخشام كورلە-دىن چاپار كەلدى ، بىز دەرھال قايتىمىساق بولمىغۇدەك ، سىلەر-گە نېمە لازىم بولسا ، ئاقساقالغا دەڭلار ، — خودانگىرۇ ئالمباي ئاقساقالغا قارىدى ، — بۇلارغا نېمە لازىم بولسا ۋاقتىدا ھەل قىلىپ بېرىڭلار ، — ئۇ يەنە ئېڭىشىغا قاراپ ، — بۇلارغا دەپ قوي ، بىز ھەممراھ بولالمايدىغان بولدۇق ، — دېدى — دە ، ھەمراھىنى باشلاپ چىقىپ كەتتى...
سۆھبىن ھېدىنىڭ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيىسىگە رۇسىيە-نىڭ تاشكەنتتىكى گوبىرناتورى مۇلازىم ۋە مۇھاپىزەتچىلىككە ئون ئىككى ئەسكەر بەرگەنىدى . سۆھبىن ھېدىن ئۆز ساۋۇقى بويىچە ئېكسپېدىتسىيىدە ئادەم قانچە كۆپ بولسا شۇنچە كىلەڭسىزلىشىپ ئاۋارىچىلىكى كۆپ بولىدىكەن دەپ ، ئەسكەردىن ئۇچنىلا ئېلىپ ، قالغىنىنى قەشقەردە پىتوروۋسكىيغا قالدۇرۇپ قويۇپ ، يەتتە كە-شىلىك گۇرۇپپا ئۇيۇشتۇرغانىدى . ئۇنىڭ بۇ قېتىم قىلىدىغان مۇھىم ئىشى لوپ كۆلىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى ، كۆلنىڭ تۇزسىز ياكى تۇزلۇق كۆللۇكىنى ئېنىقلاپ ، ئۇستازى رىچخوفىن بىلەن پرژېۋالسكىي ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرىدە ، ئۇستاز-نىڭ كۆزقارىشىنى دەلىللەش ئىدى . شۇڭا بۇ قېتىم ئۇنىڭغا لوپ كۆلىگە بارغان ، قۇملۇق يولىنىمۇ ئوبدان بىلىدىغان يول باشلىغۇ-چى لازىم ئىدى . ھازىر دەريادا شۇرمەل ئاقىدىغان مەزگىل بولغاچ-قا ، ئابدالغا قۇرۇقلۇق يولى بىلەنلا بارغىلى بولاتتى . ئالمباي ئاقساقالنىڭ : «مۇز ئېرىپ بولغۇچە بىر ھەپتە تۇرۇۋېلىپ ماڭغا-

ىنىڭلار ياخشى» دېگەن مەسلىھىتى بىلەن ، سىۋېن ھېدىنلار يېڭىـ
كۆلدە بىر ھەپتە تۇرۇپ قالدى . سىۋېن ھېدىن بۇ بىر ھەپتىنى
بوش ئۆتكۈزۈۋەتمەي تىكەنلىكتىن كۆنچى كەنتىگىچە بولغان دائىـ
رىنى تارىم ، كۆنچى دەرياسىنىڭ ئىككى ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان ھالدا تەكشۈرۈپ خەرىتىگە ئالدى . ئالىباي ئاقساقال ئۇنىڭغا
ئوماقنى يول باشلىغۇچىلىققا بەلگىلەپ بەردى .

— ئۇ لوپ كۆلىگە بارماپتىكەنغۇ ، كېمە تاياشنى بىلەمـ
دۇ ؟ — سىۋېن ھېدىن ئالىباي ئاقساقالدىن سورىدى .

— ئوماق لوپ كۆلىگە بىر ئەمەس ، بىرنەچچە قېتىم بارغان .
ئۇنىڭ كېمە تايىشىنى ئالساق ، لوپ تەۋەسىدە كېمە تاياشتا ئاتا ـ
بالا بۇ ئىككى يولۋاسچىغا يېتىدىغىنى يوق . كېمە تاياشتا ئاتىسىدىن
ئوغلى ئۆردەك يامان تېخى . ئەمما ئۇنىڭ خوتۇنى سەڭدەش ئالدىدا
تۇرغاچقا ، يول باشلاشقا ئوماقنى بەلگىلىدىم ، — دېدى ئالىباي
ئاقساقال .

ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئۆردەكنىڭ ئالتە ياشلىق قىزى ئۆلۈپ
كېتىپ كۆڭلى بەك يېرىم بولغانىدى ، ئۇنىڭ يېرىم كۆڭلىنى
تولدۇرۇپ خوتۇنى يەنە قورساق كۆتۈردى ، بۇنىڭدىن ئۆردەك قەـ
ۋەت خۇش بولدى . تۆت ئاينىڭ ئالدىدا تۇغۇت ئىشىغا تەجرىبىلىك
بىر قۇتقا دۆلەتخاننى ئوغۇل تۇغىدىكەن دىۋىدى ، ئۆردەكنىڭ بېشى
كۆككە يەتكەندەك بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۆيدىن نېرى
كەتمەيدىغان بولغانىدى . «ھەي ، — دەپ ئويلىدى سىۋېن ھېدىن
ئىچىدە ، — ماڭا يول باشلىغۇچىلىققا مۇشۇنداق يولۋاس يۈرەك
ئادەملەر كېرەك . مەن تەكلىماكاندا بىر ئەمەس ، بىرنەچچە قېتىم
تەكشۈرۈشتە بولىمەن . كېيىن ئۆردەكنى چوقۇم ئۆزۈمگە يول
باشلىغۇچى قىلىۋالىمەن... »

سىۋېن ھېدىن ئىككى كۈندىن بۇيان ئوماقنىڭ خادادۆڭلۈك
كېمىچىلەر بىلەن كۆرۈشكەن چاغدىكىدەك ئېچىلىپ كەتمەيۋاتقىنىـ
غا ئەجەبلىنىپ قالدى . ئۇ سىۋېن ھېدىننىڭ سوئاللىرىغا بىر
ئېغىز ، قىسقىلا جاۋاب بېرەتتى ، قىزغىن ئەمەس ئىدى . ئۇنىڭ

لوپ كۆلىگە نەچچە قېتىم بېرىپمۇ ، بېرىپ باقمىدىم ، دېگىنىدىن ھېدىن ئەجەبلىنىپ ، ئويلىنىپ باقتى ، ئويلىنا ـ ئويلىنا : «ھە ، ئۇ بىزدەك ئەجنەبىيلەرنىڭ لوپ كۆلىنى نېمىشقا تەكشۈرەيدىغاندۇ؟ لىقىنى چۈشەنمەي ، گۇمان بىلەن قارىسا كېرەك» ، دېگەن يەرگە كەلدى . ئۇ يەنە ئىچىدە : «ئۇنىڭ بۇنداق شۇبھىلىك قارىشىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ ، ئۇنىڭ ئورنىدا مەن بولساممۇ شۇنداق قاراشتا بولغان بولاتتىم» دېدى ئۆزىگە .

ئۇچىنچى كۈنى چۈشتىن قايرىلىشىغا سۈبۈن ھېدىنلار كونا ئابدالغا يېتىپ كەلدى . ئۇلار مەھەللىگە يېقىن كەلگەندە ياش ـ قېرى ، ئەر ـ ئايال بىر توپ كىشى قومۇش ساتمىلىرىدىن چىقىشىپ قاراپ تۇرۇشاتتى . كىشىلەر ئارىسىدا كۈنچىققانبەگمۇ بار ئىدى .

— كۈنچىققانبەگ ! — ئوماق نېرىدىنلا ئېتىدىن چۈشۈپ ئىتىتىك ماڭدى .

«كۈنچىققانبەگ مۇشۇ كىشىكەن ـ دە» سۈبۈن ھېدىنمۇ دەرھال شۇنى ئويلىدى . پرۇتۇالىسكىينىڭ تەسۋىرىدىكى كۈنچىققانبەگ بەردەس ، ساغلام ، سېمىز ئادەم ئىدى ، ئەمما ھازىر ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرغىنى چاچ ـ ساقىلى ئۇچتەك ئاقىرىپ كەتكەن ، جۇدەڭ گۇ ، ئالدىغا سەل مۇكچىيىپ ، ئىككى قولى بىلەن ھاسىغا تايىنىپ تۇرغان بىر بوۋاي ئىدى . ئۆزىگە يار ـ يۆلەكتە بولغان ، يۇرت خەلقىنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ ، سۈيىدە ئاقىدىغان ، قومۇش ساتما «ئورـ دا»لىق بۇ بەگنى پرۇتۇالىسكىي قەلەمىدىن مەدھىيە ۋە قىزغىنلىق تەپچىتىپ تۇرۇپ تەرىپلىگەنىدى ، سۈبۈن ھېدىنمۇ ئېتىدىن چۈشۈپ بوۋاينىڭ ئالدىغا ماڭدى...

ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا قارا قوشۇن كۆلىنىڭ سۈيى ئادەتتىكىدىن بەكرەك ئۆرلەپ كەتكەنلىك سەۋەبىدىن يېڭى يۇرتچاپقانىنىڭ يەرلىرى ئېغىر زىيىنىپ كەتتى . قۇم ئۇستىگىلا قويۇرۇلغان تاملارمۇ زىيىلەپ ، بەزى تاملار ئورنىغىلا ماكچىيىپ ئولتۇرۇپ قېلىشقا باشلىدى ، ئۆي ئاستىدا قالغانلارمۇ بولدى . كىشىلەر قورقۇپ

بىر ـ بىرلەپ ئەسلىدىكى جايلىرىغا كۆچۈپ كەتتى . كونا ئابدالدىن بارغانلاردىن بەزىلەر : «ئۇ يەرمۇ زەيلىشىپ كېتىدۇ» دېيىشىپ ، كۆڭلى تارتقان جايلارغا كېتىشتى . كۈنچىقىشقانبەگكە ئەگىشىپ ئون سەككىز ئائىلىلىك كىشىلا ئابدالغا قايتىپ كەلدى . ھازىر كونا ئابدالدا پەقەت يىگىرمە بىر ئائىلىلىك ئادەم بار . سۈيىن ھېيدىن ئابداللىقلارغا ئاتاپ سوۋغىلارنى يېتەرلىك ئېلىۋالغانىدى . ئەرلەر- گە بىرىدىن قەلەمتىراچ ، ئاياللارغا بىرىدىن كىچىك ئەينەك ، بىرىدىن تارىغاق ، بالىلارغا بىرىدىن ھەر خىل ئويۇنچۇق تارقىتىپ بەردى . كۈنچىقىشقانبەگكە دالىدا تۇغۇلۇپ ، دالىدا چوڭ بولغان ، دالىنى كۆرۈپ تۇرسا كۆڭلى ئېچىلىپ قالىدۇ دەپ ، ئۇنىڭغا ئىككى غەر- بىچچە ئۆزۈنلۇقتىكى بىر كۆزلۈك دۇربۇندىن بىرنى سوۋغا قىلـ دى . سۈيىن ھېيدىن كۆلگە كىرىش تەييارلىقىغا چۈشكەن پۇرسەت- تە ، ئوماق تۈلەك بوۋىنىڭ ماقاتىنى يوقلاپ كەلمەكچى بولدى .

بىر كۈنى سۈيىن ھېيدىن ئابدالدىكى چوڭ ياشلىق كىشىلەر بىلەن سۆھبەت ئېلىپ باردى . سۆھبەتتە ئۆز ۋاقتىدا پرۇتۇالىس- كىينى كۆلگە باشلاپ بارغان ئۈچ كىشىدىن تالقىن ، ھەبىتايلارمۇ بار ئىدى ، ئايدىن كېيىنكى يىللىلا باشقا جايغا كۆچۈپ كەتكەنىدى . — ئۇنىڭ ئەلپازى بىزگە باشقىچە كۆرۈندى ، نىيىتىمۇ دۇ- رۇس ئەمەستەك قىلدى ، چوڭكۆلگە① دۇرۇس نىيەتتە كىرمىگەن كىشىنىڭ كېيىنىي سۇ ئادەملىرى② ئاغدۇرۇۋېتىپ ، ئادەملەرنى كۆل تېگىگە ئەكىرىپ كېتىدۇ . شۇڭا بىز قورقۇپ ، ئۇنىڭغا قارا قوشۇن كۆلىنى چوڭكۆل ، دېدۇق . ئۇ چوڭكۆلنى كۆرۈپمۇ باقمە- دى ، — دېيىشتى تالقىن بىلەن ھەبىتايلار .

ئىش ئايدىڭلاشتى . رىچخوفنىڭ : «مېنىڭچە ، پرۇتۇالىس- كىينىڭ تەكشۈرگىنى لوپ كۆلى ئەمەس ، قارا قوشۇن كۆلى ، لوپ كۆلى تۇزلۇق كۆل» دېگەن ھۆكمىنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى .

---

① چوڭكۆل — لوپ كۆلى .

② ئابداللىقلار ئارىسىدا : «لوپ كۆلىدە «سۇ ئادىمى» بار» كۆلگە كىرگۈچىلەرنىڭ نىيىتى دۇرۇس بولمىسا ، ئۇلارنىڭ كېيىنىي ئاغدۇرۇۋېتىپ ، ئۇزلىرىنى كۆل تېگىگە ئەكىرىپ كېتىدۇ . كېچىسى كۆلدىن ئاڭلىنىدىغان ھەر خىل ئاۋازلار سۇ ئادەملىرىنىڭ ئاۋازى» دەيدىغان گەپلەر بار .

سۇبن ھېدىن بىر ھەپتە پۇختا تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن ، لوپ كۆلىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش-تىن ئىلگىرى لوپ كۆلى ئەتراپىدىكى چوڭ - كىچىك كۆللەرنى تەكشۈرۈپ چىقماقچى بولۇپ ، ئوماق ، تالقىن ، ھەبىتايلارنىڭ يول باشلىشىدا بەش كېمىدە يۇرۇپ كەتتى .

يەتتىنچى باب

بۇيۇك بايقاشلار

كروران ، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى دېلـ-
تا بويىچە ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىدىكى ئىنسانلار پائالىـ-
يىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ۋە مەركىزى بولۇشقا تېگىشـ-
لىك .

— خۇشەن (تەتقىقاتچى ، ئارخېئولوگ)

1

ئۈچ ـ تۆت كۈندىن بۇيان ئابدال ئاسمىنىنى شالاڭ ، سۇس قوڭۇر بۇلۇتلار ئەگىپ قالغانىدى . يامغۇر ئىنتايىن ئاز ياغىدىغان بۇ قۇرغاق ۋادىدا ، ئادەتتە بۇنداق ئەھۋال ئاز كۆرۈلەتتى . تۈنۈگۈنـ-دىن باشلاپ بۇلۇتلار قويۇقلىشىپ رەڭگىمۇ قارامتۇللاشتى ، گويا ئاسمان ھازىرلا چېلەكلەپ قۇيۇۋېتىدىغاندەك . بۇ يەرنىڭ ئادەملىـ-رى يامغۇر قانچە قاتتىق ياغسا ، «ئوتلاقلار ياشىرىدىغان ، قۇملار نەمدىلىدىغان بولدى» دەپ شۇنچە خۇش بولىدۇ . ئـەمما يا يامغۇر قۇيماي ياكى كەتمەي ئەگىپ تۇرۇۋالغان بۇلۇتنى : «ياخشىلىقتىن ئەمەس ، قايغۇنىڭ بېشارىتى» دەپ قارايدۇ . كېچىسى بىرەر يۇلتۇز سارقىپ قالىدىغان بولسا ، «بۈگۈن كىم كېتىدىغاندۇ» ، دەپ

ئويلاپ ، قايسىبىر ئۆيدىن يىغا ئاڭلىنىپ قالاركىن ، دېيىشىپ ، قۇلاقلىرىنى تىكىپ تۇرۇشىدۇ ، ئۇ كېچىسى تۇزۇك ئۇخلىيالمايدۇ ، ھەتتا پۇتۇن بىر كېچە كىرپىك قاقماي تاڭ ئاتقۇزىدۇ . بۇ بىرنەچچە كېچىدە يۇلتۇز سارقىمىغان بولسىمۇ ، ئاسماندىن بۇلۇت كەتمەي تۇرۇۋالدى . بۇنىڭدىن كىشىلەر خاتىرجەمسىزلىنىپ قالغانىدى . ئاغزىدىن چىقىرالمىغىنى بىلەن ھەممىسىنىڭ كۆڭۈل باغرى ئوخشاش بىر قايغۇدا پۇچىلانماقتا ئىدى .

— دېمىگىنىم بىلەن ، بۇگۈن كەچكىچە سول قاپىقىم تارتىپلا تۇردى ، بۇگۈن كېچە ئۇخلىمايلى ، — دېدى ئۇجۇلخان ئېرىگە قاراپ .

— بايا بەردىقۇل ، تالىشقۇل ئۇچىمىزلا يوقلاپ كىرگەنىدۇق ، بەگنىڭ ھالى بەك بوش ، — دېدى توختىكۆل .

ئابدال ئاسمىنىنى قارا بۇلۇت ئەگىپ قالغاندىن بۇيان ئۇجۇلخان ھەر كۈنى يېرىم كېچىگىچە ئاقئۇلامغا ھەمراھ بولۇپ چىقىپ ، ئۇنىڭ نېرىسىغا دېم — دام — دېم — دام كۆز يۇمۇپ تۇزۇك ئۇخلىمىغانىدى . شۇنىڭ ئۈچۈنمىكىن ، ئۇ ھازىر ھەرقانچە كۆزىنى ئۇۋلاپ ، قاپساپ كېلىۋاتقان ئۇيقۇنى قاچۇرۇشقا تىرىشسىمۇ ، ئۇيقۇسىراپ كۆزى يۇمۇلۇپ كېتىۋاتاتتى . ئېرىگە قارىسا ئۇمۇ پات — پات كۆزىنى ئۇۋلاپ قويىاتتىيۇ ، يەنىلا ئۇگدەك بېسىپ ئولتۇراتتى . ئۇجۇلخان ئېرىنى ، ئۆزىنى ئەسلىمىلەر ئارقىلىق گەپكە تۇتۇپ ئولتۇرماقچى بولدى .

بىر ئاينىڭ ئالدىدا ئوماق ئائىلىسىدىكى چوڭ — كىچىك ھەممىسىنى باشلاپ قالاچ قاناقانىڭ ئاگايىنى يوقلىغاچ ، كۈنچىقاڭ بەگ ۋە باشقا كونا تونۇشلىرى بىلەن كۆرۈشكىلى كېلىپ بىر ھەپتە تۇرۇپ كەتكەنىدى . گەپلىرىدىن قارىغاندا ، ئۇ ئىلگىرىكى ئوماق ئەمەس ئىدى .

— ئوغۇللىرىمۇ ، بولۇپمۇ ئۆردەك ئاتىسىغا ئوخشاش ئادەمنىڭ خىيالىغا كەلمەيدىغان غەلىتە — غۈلىتە ، ئاجايىپ گەپلەرنى قىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ . ئۇنداق گەپلەرنى قالاچ قاناقالا

دەيدىغان ، — دېدى توختىكۆل ، ئۇجۇلخان ئوماقنىڭ بەزى گەپلىرىنى ئېسىگە سالغاندىن كېيىن.

ئوماق قايتقان كۈنىنىڭ ئالدىنقى كېچىسى توختىكۆللەرنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالغانىدى . ئۇنىڭدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغان تايۇق ، بەردىقۇل ، جانقۇلۇ ، تالىشقۇل ۋە يەنە بىرقانچەيلەنلەر ئۇ-نىڭ قىزىقارلىق ، لېكىن كىشىنى ئويغا سالىدىغان غەلىتە ، ئاجا-يىپ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ، ۋاقىتنىڭ يېرىم كېچىدىن ئۆتكىنىنىمۇ ئۇقماي قېلىشقانىدى .

— قالاچ قاناقانىڭ كىملىكى هەممىمىزگە ئايان ، — دېدى ئوماق ، ئاندىن گېپىنى باشقىلارغا يۆتكىدى ، — ئۇنىڭدىن كېيىن جاھانبەگ كەتتى ، «دۆە ئادەم» — چەپەر كەتتى ، تۇلەك بوۋا ، بىزنىڭ ئاۋۇ تەرەپتە مەھەممەت مەرگەن ئاغا كەتتى . ئۇلارنىڭ ئالدى يۇز نەچچە يىل ، كەينى ئەللىك نەچچە يىل ياشىدى . ئۇلار شۇ ئۆمرىدە بىزگە ، كېيىنكى بوغۇنلارغا نېمە قالدۇرۇپ كەتتى ؟ ! — ئوماق ئولتۇرغانلارغا سوئال نەزىرىدە قاراپ قويدى ، — جاھانبەگ پۇتۇن لوپ دالىسىنىڭ بېگى بولۇپ ئۆتكىنى بىلەن ، ئۇنىڭدىن پەقەت ئاشۇ بىر ئاگايلا قالدى . چەپەردىنچۇ ؟ ئۇ بىر توپ جەرەن ، كېيىمكىلەرنى ئۆگىتىپ ، ئادەم بىلەن ياۋايى هايۋانلارنىڭمۇ بىللە ئۆتەلەيدىغانلىقىنى ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە يات ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ قويدى ؛ ئادەمسىز ، سۇسىز ئورمانلىقتا قۇدۇق كولاپ سۇ چىقىرىپ ، قۇرغاقچىلىقتا قالغاندا قاچان سۇ كېلەركىن ، دەپ قۇرۇق ئېقىنغا قاراپ تۇرمايى ياكى نەدە سۇ باركىن ، دەپ كۆچۈپ يۈرمەي ، قۇدۇق كولاپ سۇ چىقىرىشنى ئۆگىتىپ قويدى...

— تۇلەك بوۋىغۇ ، — دېدى تايۇق گەپكە ئارىلىشىپ ، — قالاچ قاناقاغا ئوخشاش بىر ئۆمۈر قەبىلىچىلىكنى تۇگىتىپ ، پۇتۇن يۇرتنىڭ ئۆم - ئىناق ئۆتۈشى ئۈچۈنلا غەم يەپ ئۆتتى ، قېنى دېگىنە ، ئوماق ، مەھەممەت مەرگەن ئاغىدىن نېمىنى ئۆگەندىڭ ؟

ئولتۇرغانلار تايۇقنىڭ گېپىگە ئەجەبلىنىپ ، ئىتتىك ئۇنىڭغا قاردى ، ئاندىن نېمە دەركىن ، دېگەندەك ئوماقتا قاردى .

— مەن مەھەممەت مەرگەن ئاغىنى نەچچە ئون يىل كىشىلەر-دىن ئايرىلىپ ياشاپ ياۋايىلىشىپ كەتكەن چېغى ، دەپ ئويلاپتىمەن ، لېكىن ئۇنىڭ بەزى گەپلىرى ، ئويلىغانلىرى قالاق قاناقانىڭ گەپلىرىگە ئوخشاش يىلتىزلىق ، بەلكى يىلتىزى بىر دەك . ئۇ نەچچە ئون يىلنىڭ ئالدىدا كۆلشەھىرىگە ئوۋغا بېرىپ قايتاشىدا ، تاساددىپىي ھالدا كۆلشەھىرى بىلەن ئارغان ئارىلىقىدىكى كەڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدا چوڭ بىر ماقاتلىقنىڭ كۆرۈپ قاپتۇ . ماقاتلىقتا يەردىن چىقىپ تۇرغان ھەم تىكلەپ كۆمۈپ قويغان ياغاچلار بەك جىق ئىكەن . ئۇ بۇ ماقاتلىقنى كېسىلى ئېغىرلىشىپ ، تىنىقى ئاستىلىشىپ قالغان چاغدا دەپ بەردى . ئۇ يەنە نېمە دېدى دېمەمسىلەر ، «ئويلاپ باقە ئوماق ، ماقاتلىق دېگەن مەھەللىگە يېقىن جايدا بولىدىغۇ ، ئادەمزاتسىز چوڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىغا ئۇ ماقاتلىق قانداق پەيدا بولۇپ قالىدۇ ، شۇنچە جىق ياغاچلار نەدىن ، قانداق كېلىپ قالغان ياكى ئۇلار بىر ئارۇاق بىلەن پەيدا بولۇپ قالغانمۇ ؟ » دېدى ئويلاپ بېقىڭلار قېنى ، ئادەمسىز قۇملۇقتا قايسىبىرىمىز بىرەر ماقاتلىق كۆرمىدۇق ، لېكىن ئۇ توغرۇلۇق ئاشۇ بوۋايچىلىك ئويلىمىدۇقمۇ ؟ مەھەممەت مەرگەن ئاغىنىڭ ئۇ دېگەنلىرى قالاق قاناقانىڭ ئۇغۇش ـ ئەجداد ئىزلىرى توغرىسىدا دېگەن گەپلىرى ، ئويلىغانلىرى بىلەن ئوخشاش ئەمەسمۇ ؟ بوۋاي ئېيتقان ئۇ ماقاتلىقنى كېيىن ئىككى ھەپتىدەك ئىزدەپ يۈرۈپ بەك تەستە تاپتىم . كۆرۈپ مەنمۇ ھەيران قالدىم . ھازىر تاپالايمەنمۇ ـ يوق ، بىلمەيمەن ، — دېدى ئوماق ، ئۇ گېپىنى تۈگىتىپ ئولتۇرغانلارغا قاردى .

ئولتۇرغانلار ئوماقنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يەتتىمۇ ـ يەتمىدىمۇ ، قاراشلىرىدىن بۇنى بىلگىلى بولمايتتى ، لېكىن ئۇلار ئويلىنىپ قالغاندى...

— راست ، — دېدى توختىكۆل خوتۇنىنىڭ ئېيتقانلىرىنى

توغرا تېپىپ ، — ئۇ بىز ئويلىمىغانىنى ئويلايدىكەن . بۇ ، قالاچ قاناقانىڭ ئۇنىڭدا قالدۇرغان تەسىرى .

ئۇنى دېيىشىپ ، بۇنى دېيىشىپ ۋاقىت بىر يەرگە باردى . بىرنەچچە كۈنلۈكِ ئۇيقۇسىزلىق ئۇستۈن كېلىپ ، ئەر- خوتۇن ئىككىسىنى مۇگدىتىپ ، ئورۇن يىغقۇچنىڭ ئىككى تەرىپىگە بىر- دىن يۆلەندۇرۇپ قويدى...

ئۇجۇلخان چۆچۈگەندەك ئويغىنىپ كەتتى . توختىكۆل يېنىك پۇشۇلداپ ، ئارىلاپ «پۇ — پۇ» قىلىپ پۇۋلەپ قوياتتى .

— توختىۋاي ، ھەي توختىۋاي ، — ئۇجۇلخان ئېرىنى يېنىك تۇرتتى .

ئادەتتە سەگەك ئۇخلايدىغان ، «تىرىق» قىلغان ئاۋاز چىقسىمۇ دەرھال ئويغىنىپ كېتىدىغان توختىكۆل خوتۇنىنىڭ ئاۋازلىق چا- قىرغىنىغا ، تۇرتكىنىگىمۇ ئويغانمايۋاتاتتى .

— توختىكۆل ! بېلىق ، لوخۇ بېلىق ! — ئۇجۇلخان بۇ قېتىم ئېرىنى قاتتىق تۇرتۇپ ، قۇلىقىنىڭ يېنىغا ئاغزىنى ئەكېلىپ ھە- لىقى گەپنى قىلدى .

— لوخۇ بېلىق ! قېنى ؟ — توختىكۆل ئويغىنىپ ، ئۆندەر- گەندەك سوردى .

ئۇجۇلخان ئىتتىك ئىشىكتىن چىقىپ ، ئەتراپقا قۇلاق تىكتى . جاھان جىمجىت ئىدى . ئاسماندا ئايمۇ ، بىرەر يۇلتۇزمۇ كۆرۈن- مەيتتى . تۇن قاپقاراڭغۇ ، سۇرلۇك ئىدى . ئۇجۇلخان ساتمىغا قايتىپ كىرىپ ، ئېرىنىڭ يېنىدا ، سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى .

— «تاخۇ داڭگال چۇشەيدۇ ، ئۆچكۇ جاڭگال» دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن ، شۇنچە توۋلاپ ، تۇرتسەم ئويغانماي ، بېلىق دېسەملا ئويغاندىڭىز - ھە ، — دېدى ئۇجۇلخان .

— قانداق ، تىنچمۇ ؟

— تىنچلىقمۇ تىنچ ، لېكىن مەن غەلىتە بىر چۇش كۆردۈم ، يىقىلغان توغراق مېنى بېسىۋالارمىكىن ، دەپ قورقۇپ قاچىمەن دەپ ئويغىنىپ كەتتىم .

— قانداق چۇش ، نېمە تۇغراق؟

ئۇجۇلخان كۆرگەن چۇشىنى سۆزلەپ بەردى .

ئۇ قويلىرىنىڭ نەدىلىكىنى بىلىپ باقماقچى بولۇپ ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقتى. بۇ قۇم دۆڭىسى ئۇجۇلخانغا تونۇشلۇق ئىدى . ئۇ قويلىرىنىڭ نەدە ئوتلاۋاتقانلىقىنى بىلمەكچى بولسا ، مۇشۇ قۇم دۆڭىسىگە چىقاتتى . قۇم دۆڭىسى ئۇستىدە ياش توغراق-لاردەك كۆكسىپ تۇرىدىغان ، ئەتىيازدا ھەممىدىن بۇرۇن بىخلاپ قۇلاق چىقىرىدىغان ، كۇزدە ، ھەتتا كەچ كۇز بېشىغىچىمۇ يوپۇر-ماقلىرى يېشىل پېتى تۇرۇپ ئاندىن غازاڭ تاشلايدىغان غالىس يوغان بىر تۇپ توغراق بار ئىدى . سايىسى پۈتۈن قۇم دۆڭىسىنى ياپاتتى . تېخى بىر ئاينىڭ ئالدىدا توغراق شۇ ھالەتتە ئىدى ، لېكىن ھازىر ئۇجۇلخان قويلىرىغا قاراشنى ئۇنتۇپ ، توغراققا قارىغىنىچە ئەجەبلىنىپ تۇرۇپلا قالدى. ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغىنى باغجانلىغان شاخلىرى قۇرۇپ ، بالا شاخلىرى سولاشقان ، ئۆزى ھۆل - قۇرۇق-لۇقتىن ئۇققىلى بولمايدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغان قېرى بىر توغراق ئىدى . بىركەمدە توغراق بىر يانغا قىڭغىيىۋاتقاندەك قىل-دى . ئۇجۇلخان ئۆزىنى قۇم دۆڭىسىدىن پەسكە ئاتتى...

— ۋۇي ، چىقىپ باقايلى ، — توختىكۆل خوتۇنىنىڭ چۇشى توغرىسىدىكى گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئاڭلىمايلا سۇپىدىن چۇشۇپ سىرتقا ماڭدى .

باش سونۇر مەھەل بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاسماننى تېخى-چە بۇلۇت قاپلاپ تۇرغاچقا ، ئەتراپ قاراڭغۇ ئىدى . ئۇ يەر - بۇ يەردە يۇلغۇنلار قارىيىپ كۆرۈنەتتى .

توختىكۆل بىلەن ئۇجۇلخان كۇنچىقىنبەگنىڭ ئۆيىگە كىر-گەندە ، ئىچكەركى ، تاشقىرىقى ئۆيدە لىق ئادەم ئىدى . كىشىلەر-نىڭ يول بېرىشى بىلەن ئىككىسى ئىچكىرى كىردى . ئىچكەركى ئۆيمۇ ئادەملەر بىلەن لىق ئىدى . توختىكۆل كۇنچىقانبەگنىڭ يېنىغا چىقىپ ئولتۇردى . بەگ ئۇنىڭغا كۆزى بىلەن ئىپادە بىلدۇر-دى . بەگنىڭ ئەتراپىدا تايۇق ، بەزدىقۇل ، توختاخۇن ، جانقۇلۇ ،

تالىشقۇل ، يەنە بىرنەچچە چوڭ ياشلىق كىشىلەر بار ئىدى . ھەممە-
سىنىڭ كۆزىدە ، چىرايىدا بىر خىل سولغۇنلۇق ، قايغۇنىڭ كۆلەڭ-
گىسى بىلىنىپ تۇراتتى . ھەممىسىنىڭ كۆزى كۈنچىققانبەگدە ئە-
دى . بەگ مۇرددەك ياتاتتى . ئۇنىڭ بىر ئايىنىڭ ئالدىدىكى ئەپتى
يوق ئىدى . سېمىز ئادەم ئورۇقلىسا ھەقىقەتەن مۇردىغا ئوخشاپ
قالىدىكەن . ئۇنىڭ گۆشلىرى سىزىپ ، بىلەك ، قوللىرى بىر تە-
رە ، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغانىدى . ئېڭەكلىرى ئىچىگە كە-
رىپ ، ئىككى زاڭقى ، بۇرنى چوقچىيىپلا چىقىپ قالغانىدى .
پەگاھتا ئايالىار قوشنىلار ئەكىرىپ قويغان دۆشۈلگىلەردە ئولتۇرۇ-
شاتتى .

— ۋىيەي ، — دېدى ئۇلامخان ئۇجۇلخانىنىڭ كۆرگەن چۈشى
توغرىسىدىكى گېپىنى ئاڭلاپ ، — مەنمۇ خۇددى سىز كۆرگەندەك
چۈشنى كۆرگەن ، ما ئىشنى ، ئەجەب - ھە .

— نېمە دەيسىلەر ، بايا تىن ئاغزىمدىن چىقىرالماي تۇرغان .
مەنمۇ كېچە مۇشۇنداق چۈش كۆرگەن ، — دېدى جانقۇلۇ ،
خوتۇنى .

— ئوماق كەلگەن بولسا بولىتتى ، — تايۇق گەپ قىلمۇيتىپ
توختىئاخۇنغا قارىدى .

توختى تۇرپانغا بېرىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئون نەچچە يىلدىن
بۇيان قاراقوشۇنلار مەھەللىسىگە بېرىلىپ ئىمامەتچىلىك قىلىپ
يۈرگەچكە ، كىشىلەر ئۇنى بۇرۇنقىدەك توختى ، توختىبەگ دەپ
ئاتىماي ، توختىئاخۇن دەپ ئاتايدىغان بولغانىدى .

— ئالدىنقى كۈنى ئادەم ماڭدۇرۇۋەتكەن ، — دېدى جانقۇلۇ ،
ئاكىسىنىڭ ئورنىغا جاۋاب بېرىپ .

تايۇق : «ھەي» دەپ بېشىنى ئىرغىتتى . مۇشۇ چاغدا سىرتتا
دۇپۇرلىگەن ، گۈدۈڭلاشقان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ ، تاشقىرىقى ساتمە-
دىن بىر ئايالنىڭ :

— ئوماق ، ئايقۇتلار كەلدى ! — دېگىنى ئاڭلاندى .

سۇپىدىكىلەر شۇئان ئورنىدىن تۇرۇشۇپ ئورۇن بوشاتقاچ
ئىشىككە قارىدى . ئوماق ئىشىكتىن كىرىپ ، ئۆيگە بىر قۇر كۆز

يۇگۇرتۇپ قويۇپ ، كۇنچىققانىبەگنىڭ يېنىغا چىقىپ ئولتۇردى . ئايقۇت ئىشكتىن كىرىشىگە ئاقئۇلام ئۇنىڭغا ئۆزىنى ئېتىپ ئۆپ-كىدەپ يىغلاپ كەتتى . ئىچكەركى ، تاشقىرىقى ساتمىدىكى ئاياللار-نىڭ ھەممىسى جورىسىنى ئىزدەپ بۇقۇلداشقان دەمدەرلەردەك بۇ-قۇلدىشىپ يىغلاپ كېتىشتى...

ئوماق كۇنچىققانىبەگنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇرۇپ:

— بەگ ، مەن كەلدىم ، ئايقۇتمۇ ، ئۇچ ئوغلۇممۇ كەلدى ، — دېدى

ئاخشامدىن بېرى قولىنى مىدىرلاتقۇدەك ھالى يوق يانقان بەگ ئوڭ قولىنى ئاستا كۆتۇرۇپ ئوماققا سوزدى ۋە شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئەتراپىدا تۇرغانلارغا لەپپىدە بىر قارىدى - دە ، كۆزىنى يۇمدى . بۇ ئۇنىڭ ئوماققا ، شۇنداقلا كىشىلەرگە ئاخىرقى قېتىم قول سوزۇشى ، مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمۇشى بولۇپ قالدى...

كۇنچىققانىبەگنى سۇغا ئېلىش ، كېپەنلەش ئىشىنى چوڭ ئوغ-لى توختى ، يېقىنلىرىدىن ئوماق ، توختىكۆل ، بەردىقۇللار قىل-دى . كىچىك ئوغلى جانقۇلۇ بىلەن تايۇق ئارلىقتا يەتكۇزىدىغان ، ھازىرلايدىغان نەرسە بولسا تەقلەپ تۇردى . كۇنچىققانىبەگنىڭ ئۆلۈ-مى قالاچ قاناقانىڭكىدەك ، جاھانىبەگنىڭكىدەك ئۇنداق دەبدەبىلىك بولمىدى . بەگنىڭ مېيىت نامىزىغا ئابدال ، قارا قوشۇن مەھەللە-سى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى ھازىر باز كىشىلەرلا قاتناشتى . بەگنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە يىراقتىكىلەرگە خەۋەر قىلىنمىدى . جەسىتى ۋەسىيىتىگە بىنائەن ئابدالدىكى ئەڭ ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى ئۇس-تىگە ، بۇك باغجانلىغان چوڭ بىر تۇپ يۇلغۇن تۇۋىگە قويۇلدى . شۇنداق قىلىپ ، ئابدال بەگلىكىنىڭ ئاخىرقى چىرىغى ئۆچتى . ئابدال ئاسمىنىنى مۇسىبەت بۇلۇتلىرى قاپلىغان . مۇشۇ چاغدا ، دۇنيانىڭ باشقا بىر يېرىدە تەنتەنىلىك مۇبارەكلەشلەر بولۇۋاتاتتى .

2

ئۇنىڭ بېشىغا قوشلاپ شان - شەرەپ قۇشلىرى قونماقتا

ئىدى . ئۇ ئۆزىگە بۇنچىۋالا شۆھرەت تاجلىرى كىيدۈرۈلۈشىنى ئويلاپ يەتمىگەنىدى .

پادىشاھ شىمالىي قۇتۇپ ئېكسپېدىتسىيىسىدىن قايتىپ كەلگەن نانسون بىلەن بىرگە ئۇنىڭغا ئاتاقلىق مۆتىۋەرلەر قاتناشقان سەككىز يۈز كىشىلىك تەنتەنىلىك كاتتا زىياپەت بەردى . پادىشاھ ئۇنى :

— سەن شۆھرىتىمىزە روھىنىڭ پىشۋاسى ، — دېدى .

ئۇنىڭ بېشى ئىپتىخاردىن كۆككە تاقاشقاندەك بولدى .

پادىشاھ يەنە ئۆز قولى بىلەن ئۇنىڭ مەيدىسىگە «فىگا» ناملىق ئالتۇن مېدال تاقىدى . ئۇنىڭ شادلىق ۋە ھاياجاندىن يۈرىكى كۆكرىكىگە سىغماي قالدى . ئۇ : «مېنىڭ ھاياتىم پادىشاھقا ، شۆھرىتىمىزگە مەنسۇپ ! » دەپ ۋارقىرىماقچىدى ، قاتتىق ھاياجانلىنىپ كەتكەنلىكتىن ، زۇۋانى چىقماي ئاغزى ئېچىلىغىنىچە تۇرۇپ قالدى .

خاتىرىسىنى ۋاراقلىۋىدى ، ئۇ شۇ قېتىمقى 1897 - يىلى 5 - ئايغىچە پامىر تاغلىرى ، خوتەن - كېرىيە ، لوپ كۆلى ۋە چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىگە قىلغان ئۇچ يىل ئالتە ئايلىق ئېكسپېدىتسىيىلىك سەپىرىدە يۈرت ئارىلاپ ، تاغ ۋە قۇملۇقتا بولۇپ ، يىگىرمە بەش مىڭ كىلومېتىر يول بېسىپتۇ . ئون مىڭ تۆت يۈز قىرىق توققۇز كىلومېتىر دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇچ مىڭ بەش يۈز ئەللىك ئىككى پارچە خەرىتە سىزىپتۇ . ياۋروپا-لىقلارغا تېخىچە مەلۇم بولمىغان خوتەندىكى دەندەنئۆيلۇك ، كېرىدىكى قارادۆڭ خارابىلىكىنى بايقاپ ، شۆھرىتىمىزگە ئون نەچچە ساندۇق ئىلمىي ، تەتقىقات قىممىتى زور مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەم ياۋا تۆگە تېرىسى قاتارلىق تۇرلۇك ھايۋانات ، ئۇچار قۇش ، ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرى ئېلىپ كەپتۇ . ئۇ لوپ كۆلىنىڭ تۈز-لۇق كۆل ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ ، ئۇستازى رىچخوفىن-نىڭ ھۆكمىنى دەلىللەپ ، پرژىۋالسكىي ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى بىلەن رىچخوفىن ئوتتۇرىسىدىكى بىگىرمە يىلغا يېقىن سوزۇلغان

«لوپ كۆلى تاتلىق سۇلۇق كۆلمۇ ياكى تۇزلۇق كۆلمۇ؟» دېگەن بەس - مۇنازىرىگە خاتىمە بەردى. ئۇ يەنە لوپ كۆلىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ جۇڭگو خەرىتىلىرىدىكى ئورنى بىلەن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغانلىقىنى ئېنىقلاش بىلەن بىرگە، يەنە كۆلنىڭ جەنۇب، شىمال تەرەپلىرىنىڭ لاي - لاتقا ۋە تۇرلۇك ئالامەتلىرىگە قاراپ، ئۇنىڭ كاللىسىدا: «لوپ كۆلى كۆچۈم كۆلمۇ قانداق؟» دەيدىغان سوئال ۋە تەسەۋۋۇر تۇغۇلۇپ قالدى. لېكىن، ئۇنىڭ ئۇ قېتىم ئۇ يەردە تۇرۇش ۋاقتى بەك قىسقا بولغاچقا، تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئىمكانىيىتى بولمىدى، شۇنداقلا تەلىيى ئوڭدىن چىقىپ، پەقەت قۇمدەرياغا[1] سۇ كېلىپ، لوپ كۆلىگە بىۋاسىتە قۇيۇلىدىغان بولغاندىلا، تەسەۋۋۇرىنى دەلىللەشكە بولاتتى. شۇڭا لوپ كۆلى توغرىسىدىكى شۇنچىلىك نەتىجە بىلەن قايتتى. بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە نەتىجىلەرگە ياۋروپا ئەللىرىنىڭ كۆزى قىزىرىپ، ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى، شۋېتسىيىنىڭ ئىپتىخارلىقى ئاشتى [illegible] بېرىلگەن شان - شەرەپ، مېداللار، ئوقۇلغان مەدھىيىلەر ئۇنىڭ ھاردۇقىنى چىقاردى، ئۈچ يېرىم يىل تارتقان جاپا - مۇشەققەت، رىيازەتلىرىنى ئۇنتۇلدۇردى، شۇنداقلا ئېكسپېدىتسىيىگە بولغان مۇھەببىتىنى چوڭقۇرلاشتۇردى. ئۇ مەكىتلىك قايىم، باسىتلاردىن، خوتەن، كېرىيىلىك ھەم ئوماققا ئوخشاش يول باشلىغۇچىلىرىدىن ئۇزاق قەدىم زاماندىكى ئىنسانلار پائالىيىتىدىن دېرەك بەرگۈچى رىۋايەت ھەتتا ئەپسانە تۈسلۈك ئاجايىپ - غارايىپ مەپتۇنكار پاراڭلارنى ئاڭلىدى. ئۇ شۇ ئاڭلىغانلىرىنى ئويلىۋىدى، كۆز ئالدىدا سىرلىق قەبرىستانلىقلار، ئېچىلىپ قالغان جەسەتلەر، قۇرغاق شامال، قۇملار يالاپ سەدەپتەك ئاقىرىپ كەتكەن ھەر خىل سۆڭەك، ئۇستىخانلار، قارىيىپ كۆرۈنىدىغان

[illegible]

① قۇمدەريا - كۆنچى دەرياسىنىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىغان بۇرۇنقى غول ئېقىنى، «قۇرۇق دەريا»مۇ دېيىلىدۇ.

چوڭقۇر چاناقلار ، چىشلار ھىڭگىيىپ قورقۇنچلۇق ئېچىلىپ تۇر-
غان ئېڭەكلەر ، چېچىلىپ ياتقان ھەر خىل يادىكارلىقلار ، تەڭگە
پۇللار ، ھەر خىل يېزىقتىكى تارىشا ، قەغەز پۈتۈكلەر ، قاغجىراپ
كەتكەن ، قويۇق ئورماندەك چوقچىيىپ تۇرغان ياغاچلار ، ئېـ-
گىز ـ ئېگىز تۇرلار نامايان بولدى . ئۇ شۇئان : «بۇلار ماڭا ھەم
شۋېتسىيەمگە ئايىغى ئۈزۈلمەس بايلىق ، شان ـ شۆھرەت ئېلىپ
كېلىدۇ» دەپ ئويلىدى .

ئۇنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن سىنوف ، ئىسلامبايلارغىمۇ : «ياخـ-
شى ھەمراھ» دېگەن نام ۋە مېدال بېرىلدى .

ئۆز جېنى بىلەنلا بولۇپ كېتىپ ، يېقىن دوستى ، ھەمراھى
پاپباينىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىگە مىت قىلىپ قويمىغان ئىسلامبايغا
مېدال بەرگەن يەردە ، ئاشۇ ئىسلامباينى ، سىنوف ، فېڭشىلارنى
ئۆلۈم ھەلقۇمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ، ئۇلارغا يېڭى ھاياتلىق بەرگەن
قايىم ، باسىتلارنى ، لوپ كۆلىدە كېمە كۆمتۈرۈلۈپ كەتكەندە ،
خەۋپ ئىچىدە قالغىنىغا قارىماي ، ئۇنى ئۆلۈم ئاغزىدىن تارتىۋالغان
ئوماقنى ئاغزىغىمۇ ئېلىپ قويمىدى . بۇنىڭغا ھەرقانداق ئادەمنىڭ
زەردىسى قاينايتتى .

بايلىق ، شان ـ شۆھرەت ، نام ـ ئاتاققا ئۆزىنى ئۇرغان ئادەم
جاھانسازلىقتىن خالىي بولالمايدۇ ، ھەتتا ۋىجدانىنى بۇلغاپ ،
ئار ـ نومۇسىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ ، ھەرقانداق قۇربانلىق
بېرىشتىنمۇ ئايانمايدۇ...

سىۋېن ھېدىن يەنە بىر قېتىملىق مەخسۇس تەكلىماكانغا قىـ-
لىدىغان ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىگە جىددىي تەييارلىق بىلەن بولۇ-
ۋاتقاندا ، ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى لۇدۋىگلار باشقا بىر ئىش ئۈستىدە
غەم قىلىۋاتاتتى .

ئۇ ھازىر ئوتتۇز ئۈچ بىلەن ئوتتۇز تۆت ياش ئارىلىقىدا
تۇرۇۋاتىدۇ ، قېرى يىگىت بولۇپ قېلىۋاتىدۇ ، ئۆيلىنىۋالغان بول-
سا بولىتتى ، — دېدى سىۋېن ھېدىننىڭ ئاتىسى ئايىلىغا .

— مەنمۇ مۇشۇ غەمدە . ئوغۇللىرىمىز ئۆيلىنىشنى ، قىزلىرىمىز ئەرگە تېگىشنى خالىمىغان ، بالىلىرىمىز نېمىشقا مۇشۇنداق قىلىدىغاندۇ ، ھېچ بىلەلمىدىم ، — دېدى زارلىنىپ سۈۋېن ھېدىنىنىڭ ئانىسى لۇدۋىگ خانىم[1] .

— قىزىمىزنىڭ ئەڭ كىچىكىمۇ ئون يەتتە ياشقا كىرىپ قالدى .

— شۇ ئەمەسمۇ . سۈۋېنغا ئوبدانراق گەپ قىلىپ باقسىڭىزكەن .

— سۈۋېننىڭ كاللىسىغا بۇنداق گەپلەر كىرمەيدىغاندەك قىلىدۇ ، ئاڭلايدىغان تەلەتى يوق . ئۇنىڭ كاللىسىدا «ئېكسپېدىتسىيە» ، «تەكلىماكان» دېگەندىن باشقا نەرسە يوق ئىكەن . ئۇ ئاشۇ جايغا ئاشىق بولۇپ قاپتۇ . ئۇنىڭدىكى بۇ ئاشىق - مەپتۇنلۇق ئوتى ئۇكىسى رالسىنغىمۇ تۇتىشىپتۇ ، ئۇمۇ ، بۇ قېتىم ئاكام بىلەن بىللە ئېكسپېدىتسىيىگە چىقىمەن دەيدۇ ، — دېدى لۇدۋىگ ئەپەندى .

لۇدۋىگ خانىم ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ كەتتى ، گەپ قىلمىدى ، ئۇ ھەسرەتكە چۆمگەنىدى .

بۇ ئىشتا لۇدۋىگ ئەپەندى ئىلاجسىز قالدى . ئۇنىڭ ئارمانلىق ھەسرىتى ئايىلىنىڭكىدىن كەم ئەمەس ئىدى ، شۇڭا ئىچىگە تىنغىنىچە ئۆيدىن چىقىپ كەتتى . ئۇ يېقىندا ئوغلىدىن مۇشۇ قېتىمقى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كۆڭلى تارتقان بىر قىز بىلەن توي قىلىپ بېشىنى قوش قىلىۋېلىشنى ھەمدە ئۇكىسى ۋە سىڭىللىرىغا يول ئېچىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەندە ، سۈۋېن ھېدىن :

— بۇ مەسىلە بەك قىزىقارلىق . مەن بىرنەچچە قېتىم مۇھەببەتلىشىشكە ئۇرۇنۇپ كۆردۇم ، لېكىن باشتىن - ئاخىرغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا ، جۇملىدىن تەكلىماكان ، تارىم ، لوپ كۆلى مېنىڭ ھەقىقىي مۇھەببىتىم ، ئايالىم بولۇپ كەلدى . مەن ئۇنىڭ تىلسىم

---

[1] سۈۋېن ھېدىنلار يەتتە بالا — ئىككى ئوغۇل ، بەش قىز بولۇپ ، سۈۋېن بالىلارنىڭ چوڭى . بۇ بالىلاردىن پەقەت ئۇچىنچى قىز ئاننا مېئالا تۇرمۇشلۇق بولغان بولۇپ ، باشقىلىرى ئۆمۈر بويى نىكاھلانمىغان .

قۇچقىغا ئەسىر بولۇپ قاپتىمەن. شۇڭا ئۇ كۈنداشلىق قىلىپ، مېنىڭ باشقىلارنى سۆيۈشۈمگە يول قويمايۋاتىدۇ. مەن تېخى «قېرى يىگىت» بولۇپ قېلىش دەرىجىسىگە يەتمىدىمغۇ. شۇنداق بولسىمۇ نېمە بولغۇدەك. بۇ توغرىدا كېيىن بىرنېمە دەيلى، ھازىر مەن نۆۋەتتىكى سەپىرىم غېمىدە، — دەپ جاۋاب بەرگەنىدى...

مانا، ھەش - پەش دېگۈچە ئىككى يىل ئۆتۈپ كەتتى. سۈيىن ھېدىن بۇ ئىككى يىلنى ئۆزىنىڭ «ھەقىقىي مۇھەببىتى» بولغان تەكلىماكان - تارىمنىڭ قۇچقىغا تەلپۈنۈپ، تەقەززالىق بىلەن ئالدىراشلىقتا ئۆتكۈزدى. ئاخىر ئۇ ئىنتىزار بولغان كۈن كەلدى. ئۇ 1899 - يىلى ياز پەسلىنىڭ ئىككىنچى ئېيىدا، دەبدەبىلىك ئۇزىتىش سادالىرى ئىچىدە، يەنە بىر قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىگە ئاتلاندى. ئۇنىڭ بۇ سەپىرى «شىنجاڭ - شىزاڭغا قىلىنغان ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە» دەپ ئاتالدى.

قەھرىتان قىشنىڭ ئوچۇق، سوغۇق ھاۋاسىنى يېرىپ، يىراقتىن قايغۇ - ھەسرەت بىلەن ئۈمىد - ئىستەك ئارىلىشىپ كەتكەن مەزمۇندا ئېيتىلغان قوشاق ئاڭلىنىپ، ئۇستىدە ئېگىز ھەم قويۇق باغجانلىغان ھەيۋەت يوغان بىر تۇپ توغراق بار، ئەتراپىنى يۇلغۇن، سايغاق قومۇشلار قاپلىغان بىر قۇم دۆڭىسى كەينىدىن بىر ئاتنى يېتىلىۋالغان ئىككى ئاتلىق ئادەم چىقىپ كەلدى. يېتىلەكلىك ئاتقا بوغۇزلانغان چوڭ بىر كېيىك بىلەن بىر جەرەن ئارتىقلىق بولۇپ، ئاتلىقلارمۇ ئارقىسىغا بىردىن جەرەننى غانجۇغلىۋالغاندى. ئۇلار كېلىۋاتقان يەر تارىم دەرياسى بىلەن كۆنچى دەرياسى ئارىلىقىدىكى كۆز يەتكۈسىز كەڭ يايلاق ئىدى.

يانىپ ماڭدۇق دىلىپاردىن،
ئانام ئايقۇت ئاماندۇ،
جىق ئوۋ تۇتۇپ يانار دەپ،

يولغا قاراپ قالغاندۇ .
خەقلەر ھەر نېمە دەيدۇ ،
كىشى سۆزۈ يالغاندۇ .

كىشى سۆزۈ يالغاندۇ ،
قوزام سادىق① ساق بولغاي .
خۇدايىمدىن تىلەيمەن ،
ئۆمرۈ ئۇزاق ، ئاق بولغاي②
شۇنداق جەمە قىلغانىنىڭ ،
ئاغزىغا قۇم تولغاي .

قوشاق ئېيتقان ئۆردەك بولۇپ ، قويۇق قارا ساقىلى ئۇنىڭ تەمبەل بەست ـ بويىغا يارىشىپ ، ئۇنى تېخىمۇ قامەتلىك ، كېلىش-كەن كۆرسىتىپ تۇراتتى . يېنىدىكى ئوماق بولۇپ ، ئاتا ـ بالا ئىككىسى دىلىپار تەرەپكە قىشلىق ئوۋغا چىققانىدى . ئوماقنىڭ ئاتتا بەردەم ، تىك ، روھلۇق ئولتۇرغىنىغا قاراپ ، ھېچكىم ئۇنى سەك-سەن بىر ياشلىق بوۋاي دېمەيتتى . ئۇلار ئۆيدىن چىققىلى توققۇز كۈن بولدى . قىشلىق گۆشى تۈگىمىگەن بولسىمۇ ، «سەل كەلگۈچە تۇغان تۇت» دېگەندەك ، گۆش ئۇزۇكچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ئوۋغا چىققانىدى . ئۇچ جەرەننى ئېتىپ قايتىشقا تەمشىلىپ تۇرغاندا ، تەلىيى كېلىپ ، بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە يوغان بىر كېيىك كۆرۈنۈپ قالدى . ئوماق شۇئان مىلتىققا ئوق سالدى . ئۆردەكنىڭ كېيىكنى ئاتقۇسى يوق ئىدى . ئۇنىڭدە : «ھەي ، تېز-قاچ ، تېز قاچ» دەپ تىت ـ تىت بولۇپ تۇراتتى . كېيىكنىڭ يېقىلىشىدا گەپ يوق ، چۈنكى ، ئاتىسىنىڭ قانداق مەرگەنلىكى ئۇنىڭغا ئايان . «پاك ! » قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ كېيىك جايىغىلا يېقىلدى . تەرەپ ـ تەرەپتىن پۈر ـ پۈر ئاۋاز چىقىرىشىپ ئوتلاقتا دانلىشىپ يۈرگەن تورغاي ، قىرغاۋۇل يەنە قانداقتۇ بىر خىل قۇشلار قور-

① سادىق — ئۆردەكنىڭ ئىككىنچى بالىسى ، 1896 ـ يىلى تۇغۇلغان .
② ئۆمرۈ ئاق بولغاي — ھاياتى كىرسىز پاك بولغاي دېگەن مەنىدە .

قۇنچىمىن ئۆز توپىنى تېپىشقىنىمۇ ئۇلگۈرەلمەي ئارىلىشىپ ئۇچۇپ كېتىشتى .

— ئۆردەك ، قارىغىنا ، ئاۋۇ چىدىر ، كەپىلەرنى كىملەر تىكىكەندۇ ؟

يېڭىكۆلنىڭ چارا تەرەپتىكى دەريادىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر تۈزدە ئىككى چىدىر ، ئىككى كەپە ، يەنە قومۇشتا توسۇلغان قوتاندەك بىر نەرسىلەر تۇراتتى . نېرىدا بىر توپ تۆگە ئوتلاپ يۈرەتتى . ئۆردەك سانىۋىدى ، ئون بەش چىقتى .

— پاھ ، نېمانچە جىق تۆگە . نەدىن كەلگەن ، نېمە ئادەملەردۇ بۇ ؟ — ئۆردەك ھەيران قېلىپ ئاتىسىغا قارىدى .

شۇ ئارىدا كىچىك چىدىردىن بىر ئادەم چىقتى . ئۇنى ئوماق-مۇ ، ئۆردەكمۇ تونۇدى . ئۇ سۆزىن ھېدىن ئىندى .

— ۋۇي ، ھېلىقى يىلى مېنى لوپ كۆلىگە باشلاتقۇزۇپ بارغان ھېلىقى ئەجنەبىي كۆك كۆز يەنە كەلگەن ئوخشىمامدۇ ، ئەمدى نېمىدەپ كەلگەندۇ ؟ — دېدى ئوماق ئەجەبلىنىپ .

— ئۇنىڭ ئىسمى نېمىتا ؟

— بىر ئايدەك بىللە يۈرۈپمۇ ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ زادى نېمىلىكىنى بىلەلمىدىمغۇتاق ، ھېلى بىرسى سۆزىن دېسە ، يەنە بىرى ھېدىن دەيدىكەن . يەنە تۇرۇپ سۆزىن ھېدىنمۇ دەيدىكەن . مەن ھېدىن دەۋەردىم ، — دېدى ئوماق .

ئوماق يېڭىكۆل مەھەللىسىگە كىرمەي ، يىراقتىنلا ئەگىپ ، ئۇدۇل چارا تەرەپكە ئۆتۈپ كەتمەكچى بولغانىدى : بىر ئېشىنى يېپىدىن - يېڭىسىگىچە بىلىشكە قىزىقىدىغان ئۆردەك : «بېرىپ باقايلى» دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى .

ئوماق ئوۋچىلار ئىشلىتىدىغان ئىككى پۇتلۇق ئۇزۇن پىلتىلىق مىلتىق ، ئۆردەك ئوقيا ئېسىۋالغانىدى . بۇ ئوقيا قالاچ قاناقا-نىڭ ئوقياسى شەكلىدە ياسالغان بولۇپ ، ئادەتتىكى ئوقيالاردىن پەرقلىنىپ تۇراتتى . قورال ئاسقان ئىككى ئادەمنىڭ ئۆزلىرى تەرەپكە كېلىۋاتقىنىنى كۆرگەن بىر مۇھاپىزەتچى ئەسكەر بەشئاتار مىلتىقنى مۇرىسىدىن ئېلىۋېتىپ

— قوراللىق ئىككى ئادەم كېلىۋاتىدۇ ! — دەپ توۋلىدى .
چېدىر ، كەپىلەردىن ئادەملەر چىقىشتى .
— ھە ، ھېلىقى ھېدىن ، ئىسلامباي ، فېئىشىلار ئىكەنغۇ ، — دېدى ئوماق ، — مەن تونۇمايدىغان يەنە بىرنەچچىسى بار ئىكەن .
ئاڭغىچە ئوماقلارمۇ يېقىن كەلدى . بۇلارنى ھېدىن تونۇۋالدى ، ئەمما باشقىلىرى تونۇيالمىدى . چۈنكى ئىككىلىسى ئۇچىسىغا ئۇچۇ ، بېشىغا كۆزىنگىچە چۆكۈرۈپ چاپۇش كىيىۋالغانىدى . ئۇلارنىڭ ئاتلىرىدىكى كېپىنك ، جەرەنلەرنى كۆرۈپ ، شىركىن رۇس تىلىدا :
— كېپىنك ، جەرەن ! — دەپ خۇشاللىقىدا توۋلىۋەتتى .
سۆھبەتنى ئۇنىڭغا : «جىم بول» دېگەن مەنىدە ئالىيىپ قاراپ قويدى .
سۆھبەتنى ھېدىن ئاتا ـ بالا ئىككىسىنى ئۆز چېدىرىغا تەكلىپ قىلدى ھەم ھەمراھلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭمۇ كىرىشىنى ئېيتتى . ھېلىقى مۇھاپىزەتچى ئەسكەر ئۇلارنىڭ نەرسىلىرىگە قاراپ تۇرۇشىنى ئېيتىۋىدى ، سۆھبەتنى ھېدىن :
— سەنمۇ كىر ، بۇ يەردە ئوغرى يوق ، — دېدى .
ئۇ ئالدىنقى قېتىمدىكى لوپ كۆلىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا ، لوپ رايونىدا ئوغرى يوق ، دەپ ئاڭلىغان بولسىمۇ ، ئىشەنمەي ، قەلەمتىراچتەك نەرسىلەرنى ئەتەي كىشى كۆرگۈدەك يەردە قويۇپمۇ قويغان ، ئۇ نەرسىلەر نەچچە كۈنگىچە تۇرسىمۇ يوقالمىغان ، بەزىلىرىنى تېخى : «ماۋۇ نەرسىڭىز...» دەپ ئەكېلىپ بەرگەن . خىيال قىلسا لوپ تەۋەسىگە قەدەم قويغاندىن بۇيان ھېچنېمىسى يېتىمەپتۇ . ئۇ شۇنىڭدىلا لوپ تەۋەسىدە ئوغرى يوقلۇقىغا ، بولۇپ قالغان ھالەتتىمۇ (بۇنداق غەيرىي ئىش سىرتتىن كېلىپ قالغانلاردىن بەزىلىرىدىلا سادىر بولىدۇ) ئاشكارىلىنىپ قالمىغانلىقىغا تولۇق ئىشەنگەنىدى . ئۇ شۇ چاغدا خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازغانىدى :

... « ناۋادا بۇ ئىشنى ئۆز بېشىمدىن ئۆتكۈزمىگەن بولسام ،

بۇ گەپكە مەنمۇ ئىشەنمىگەن بولاتتىم . ئەگەر جاھاندا ئوغرى ـ يالغاندىن خالىي ، ئادەملىرى پاك ھەم سەممىي ، ئاق كۆڭۈل جاي بار دېيىلسە ، ئۇ جاي دەل مۇشۇ لوپ زېمىنىدۇر ، بەلكى ئادىمى بۇنداق تۇز ، ئاق كۆڭۈل ، كىشىنىڭ نەرسىسىگە كۆز قىزارتمايدۇ. غان ، ھەسەت قىلمايدىغان جايدىن دۇنيادا بۇ يەردىن باشقا يەنە بىرى يوقتۇر...»

سۇۋېن ھېدىن ئوماق بىلەن ئۆرەكنى بۇ قېتىمدا يېڭى قوشۇلغان ھەمراھلىرىغا تونۇشتۇردى :

— ئاتا ـ بالا بۇ ئىككىسىنى بىلىپ قېلىڭلار، بۇ ئوماق ، بېلىق تۇتقۇچان ئاددىي سانجىغاق بىلەن يولۇۋاس ئۆلتۈرگەن باتۇر[1] .ئوغلى ئۆرەك بولسا بىر قولىنى يولۇۋاسنىڭ ئاغزىغا تىقىپ تۇرۇپ ، يەنە بىر قولىدا يولۇۋاسنى پىچاق بىلەن بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگەن باتۇر. — دەپ ئىككىسىنىڭ يولۇۋاس ئۆلتۈرۈش جەريانىنى ئاڭلىغىنى ، ئېسىدە قالغىنى بويىچە تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى .

— پاھ ! — دېيىشىپ كەتتى ئۇلار ئاتا ـ بالا ئىككىسىگە ھەۋەس ۋە ئەيمىنىش بىلەن قاراپ .

تۇراق بىلەن ئۆرەكنىڭ ئاددىي ئۇسۇل بىلەن يولۇۋاس ئۆلتۈرۈشى كۆرگەنلا ئادەمنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغان ئىنتايىن قارامۇقلۇق قىلغانلىق بولسىمۇ ، پەم ـ پاراسىتى ، جۇرئەت ـ جاسارىتى ، باتۇرلۇقى ئاڭلىغانلىكى كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇراتتى ، قايىل قىلاتتى . سۇۋېن ھېدىننىڭ بۇنداق يۇزتۇرا ئاغزىغا بىر ئېلىپ ماختاپ كېتىشىدە كۆڭلىگە پۇككىنى بار ئىدى . «جىنىنىڭ قەستى شاپتۇلدا» دېگەندەك ، تەۋەككۈلچى سۇۋېن ھېدىن مۇشۇنداق تەۋەككۈلچى ، قارام ، قورقماس ئەزىمەتلەرنىڭ ئۆزىگە يول باشلىغۇچى بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى ، قورقۇنچلۇق ، ئۆلۈم تەھدىتى پۇراپلا تۇرىدىغان ھالاكەتلىك تەكلىماكان قۇملۇقىدا

---

① بۇ يەردىكى ئوماق بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى تۇراق ئالماشتۇرۇپ قويۇلغان .

ئېكسپېدىتسىيە قىلىشتا ئۇ مۇشۇنداق باتۇر ئەزىمەتلەرگە موھتاج ئىدى ، ئەمما ھازىر ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئۇچ يىل ئىلگىرى ئۇنى لوپ كۆلىگە باشلاپ بارغان چاغدىكى ئوماق ئەمەس ئىدى . لوپ كىشىلىرىدە سەكسەن ياش قېرىلىق بوسۇغىسىغا ئەمدىلا قەدەم باسقانلىق ھېسابلانسىمۇ ، لېكىن تۇرمۇش غېمىدىكى ھەلەكچىلىك بۇ ئۇچ يىل ئىچىدە ئۇنى خېلىلا قېرىتىۋەتكەندەك ئىدى . بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنى يەنە ماڭا يول باشلىغۇچى بول دېيىشكە ئۇنىڭ تىلى بارمايتتى . ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئۆردەكنى دەسسىتىۋالسا ، كۆڭلىدىكىدەك يول باشلىغۇچىغا ئېرىشىۋالغان بولاتتى .

— ئوماق ، سېنىڭ مېنى لوپ كۆلىگە باشلاپ بارغان چاغدىكى ئەجىر ، جاپالىرىڭغا لايىق كۆڭلۈمنى بىلدۈرەلمەي كېتىپ قالغانىدىم ، ئەمدى بولسىمۇ كۆڭلۈمنى بىلدۈرۈۋالاي ، — سىۋېن ھېدىن شۇنداق دېگەچ چېدىردا ئېسىقلىق بىر مىلتىقنى ، ياستۇق ئاستىدىن كىچىك بىر تېرە قاپچۇقنى ئالدى ، — بۇ مىلتىق بىلەن ئوقنى ساڭا سوۋغا قىلاي ، كۆڭلۈمنى قوبۇل قىل ، — دەپ مىلتىق بىلەن تېرە قاپچۇقنى ئوماققا تۇتتى .

ئوماق نېمە قىلىش ، نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى ، چۈنكى ئۇ چاغدىكى ھەققىمنى بېرىپ بولغان ، دەپ قارايتتى . شۇنداقتىمۇ شەيتىنى «مىلتىقنى ئال» دەپ تۇراتتى . بۇلارنىڭ مىلتىقىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مىلتىقىدىن كۆپ ياخشىلىقىنى ، ئوقىنىڭ يىراققا بارىدىغانلىقىنى ، دەل تېگىشتىمۇ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى ھەتتا سۇمبىلاپ ، پىلتىلاپ ئاۋارە بولمايدىغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ، بىر ـ ئىككى قېتىم ئېتىپمۇ باققان ، «مېنىڭمۇ مۇشۇنداق بىر مىلتىقىم بولغان بولسا» دەپ ئارمانمۇ قىلغانىدى . سىۋېن ھېدىن ئۇنىڭ ئاشۇ ئارزۇسىنى بىلىۋالغاندەك ، مىلتىقنى ئۇنىڭغا بەرمەكچى بولۇۋاتاتتى ، ئۇلارنىڭ مىلتىقى توغرىسىدا ئوماق ئۆيدىكىلەرگە سۆزلەپ بەرگەنىدى . شۇڭا ئۆردەك مىلتىققا قىزىقىپ قاراپ قالدى . بۇنى سەزگەن سىۋېن ھېدىن :

— بۇ قېتىمقى سەپىرىمنى تۇگىتىپ قايتىدىغان چاغدا ، چوقۇم ئۆزۈم تۇتۇۋاتقان مىلتىقنى ساڭا بېرىمەن ، سەندەك باتۇر

ئەزىمەتكە ئون مىلتىق بەرسىمۇ ئەرزنىدۇ ، — دېدى .
ئۇنىڭ گېپىنى ئوۋغا ھېرىس ئۆردەكنىڭ ۋۇجۇدىنى گۈلخانغا ئايلاندۇرۇۋەتتى .
ئۇلارنىڭ ھەممىسى چىدىرىدىن چىقتى . بايا ئوماق بىلەن ئۆردەك تۆگىلەر بىلەن ناتونۇش ئادەملەرگىلا قاراپ قېلىپ ، ئەتراپقا ئانچە دىققەت قىلمىغانىدى . مانا ئەمدى دەريا قېشىدا ھەيۋەت ئۇزۇن ھەم كەڭ ، ئوتتۇرىسىدا كەپىگە ئوخشايدىغان بىرنېمىسى بار بىر كېمىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى . سۇئېن ھېدىن ئوماقلارنىڭ ئۆيىنىڭ نەدىلىكىنى سورىغاندىن كېيىن :
— ھە ، چارىدىن ئۆتىدىكەنسىلەر . ئالىبابا ئاقساقال سىلەرنىڭ ئوۋدىن تېزرەك قايتىشىڭلارنى ساقلاپ تۇرىدۇ ، — دېدى .
ئوماقنىڭ كېمىنى تەپسىلىي كۆرۈپ باققۇسى بار ئىدى ، لېكىن ئاتا ـ بالا ئىككىسىنىڭ ئۆيدىكىلەرىدىن خاتىرجەمسىزلىنىپ ئالدىراپ تۇرغىنى ئۈستىگە ھېدىنىنىڭ كېيىنكى گېپى قامچا بولۇپ تېگىپ ، بىتاقەتلىنى تېخىمۇ چاپچىتىۋەتتى . ئۇلار نېرى ـ بېرى گەپنى قويۇپ ، ئاتلىرىغا مىندى ـ دە ، چارا تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

4

ئوماقلار كۆپرەك بىر نەرسە ئوۋلاپ ، ئۆردەكنىڭ قېينانىسى تۇلەمخانلارغىمۇ ئوۋ غەنىيمىتىنىڭ بىر قىسمىنى بېرىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى . ئوۋلىغان جەرەنلەرنى دىلپاردىكى بىر تونۇشىنىڭ كىگە قويۇپ قويۇپ ، قايتا ئوۋغا ئاتلىنىشقا تەرەددۇتلىنىۋاتقاندا ، بىر «قاغا»نىڭ : «كۈزلەك تەرەپتە چېچەك دەمدۇ ، قىزىل دەمدۇ بىر خىل كېسەل تارقىلىپ ، كىچىك بالىلار ئۆلۈپ كېتىۋېتىپتۇ» دېگەندەك «قاقىلدىشى» ئۇلارنىڭ قۇلىقىغا كىرىپ قالدى . ئۆردەك بىردىنبىر بالىسىدىن خاۋاتىرلىنىپ تۇرالمايلا قالدى . ئوماقمۇ بۇ نەۋرىسىگە ئامراق ئىدى . لوپ خەلقىگە قۇرغاقچىلىق ، قۇم ، بوران ئاپىتى قانداق قورقۇنچلۇق بولسا ، كېسەل ، بولۇپمۇ قىزىل ، چېچەك ئاپىتى تېخىمۇ بەتتەر قورقۇنچلۇق . قۇرغاقچىلىق ، قۇم ـ

بوران ئاپىتىدىن بىر ئامال قىلىپ ، ھېچبولمىغاندا قېچىپ كېتىپ قۇتۇلغىلى بولىدۇ ، قىزىل ، چېچەك ئاپىتىدىن قېچىپمۇ قۇتۇلغىلى بولمايدۇ ، كېسەل ئادەم بىلەن بىللە ماڭمىدۇ .

بوۋىلارنىڭ ئېيتىشىچە ، بىر يۇز ئەللىك يىللار ئىلگىرى ئابدال تەرەپتە بولغان بىر قېتىملىق چېچەك ئاپىتىدە نۇرغۇن بالىلار قىرىلىپ كەتكەنمىكەن . بەزى بالىلار ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا ئۇخلاۋېتىپ ، بەزىلىرى ئانىسىنىڭ كۆكسىدىن ھايات‌لىق كەۋسىرى سۈمۈرۈۋېتىپ ، جىم ـ جىملا كېتىپ قالغانمىكەن . كىشىلەر كېسەلگە ھېچ توغرا تۇرالماي ، يۇرت ـ ماكانىنى تاشلاپ ، كۆرپە ـ تۇشەكلىرىنىمۇ ئالماي تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كېتىشكەنىكەن . ھەتتا بەزىلەر كۆمگۈچە بىزگىمۇ يۇقۇپ قالىدۇ ، دەپ قورقۇپ ، ئۆلگەن بالىلىرىنىمۇ كۆممەي تاشلىۋېتىپ ، خۇددى ئارقىسىدىن ئەزرائىل قوغلاپ كېلىۋاتقاندەك ، ئارقىسىغىمۇ قارىماي قاچقانىكەن . شۇ قېچىشتا بەزىلەر خوتەن ، كېرىيە تەرەپكە ، يەنە بەزىلەر قۇمۇل تەرەپكە كەتكەنىكەن . كېيىن كىشىلەر شۇ قېتىمدا ئابدالدا يۇز بەرگەن چېچەك ئاپىتى ھەم ئۇستىلەپ باسقان قۇرغاق‌چىلىق ، قۇم ـ بوران ئاپىتىدىكى دەھشەتلىك مەنزىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ نۇرغۇن قوشاق توقۇغانىكەن ، شۇ قوشاقلارنىڭ بىرىدە ئېيتىلغان :

بۇلتۇرقۇ ئابدالداقى ،
شۇ قىيامەت دۇنيا ئىدى .
.....

دېگەن مىسرادا ئابدالدا يۇز بەرگەن ئاشۇ بالايىئاپەت ئەسلەنگەن .

ئۇماق بىلەن ئۆرەك : «ئالىباي ئاقساقالنىڭ بىزنى ئوۋدىن تېزرەك قايتىسىكەن دېيىشى ، بەلكى بىزنى كېسەل ئاپىتى يېڭى مەھەللە ـ ئوماقنىڭ تاختىسىغا يېتىپ كەلگۈچە ئامالىنى قىلمۇاللاسىكەن ، دېگەن ياخشى نىيىتىدۇ » دەپ ئويلىشىپ ، چارىغا كىرمەي چىكە سوقۇپ مېڭىپ ، ئۇدۇل ئۆيىگە كەتمەكچى بولدى . «قاچقانغا

يانداشقان» دېگەندەك ، چارىنىڭ دائىرىسىدىن چىقماي تۇرۇپلا ئالىـ
باي ئاقساقال بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى .
— ھە ، ئوماق ، چارىغا كىرمەي يانداپ مېڭىشىڭلار مەندىن
قاچقىنىڭلارمۇ ياكى تۇتقان ئىلۋەسۇنلىرىڭلارنى قۇداڭ تۈلەمخاندىن
قاچۇرغىنىڭلارمۇ ؟ — دەپ سورىدى ئالىباي ئاقساقال .
ئوماق ئىتتىكلا :
— ئۇنداق ئەمەس ، بالىلاردىن ئەنسىرەپ ئالدىراپ مېڭىۋىـ
دۇق ، — دەپ جاۋاب بەردى .
— بالىلاردىن ئەنسىرىگۈدەك نېمە ئىش بوپتىكەن ؟
— كۈزلەك تەرەپتە ياۋا چېچەك تارقىلىپتۇ ، دەپ ئاڭلىدۇق .
— بۇ قايسى شۇم ئېغىزنىڭ تاپقان جەمەسى ، مەن تېخى
ئالدىنقى كۈنى تىكەنلىككە بېرىپ ناسىربەگ بىلەن كۆرۈشۈپ قايـ
تىشىمدا كۈزلەكتە يېرىم كۈن تۇرۇپ ئۆتتۈم ، ھېچقانداق كېسەلـ
نىڭ گېپى يوققۇ .
ئوماق بىلەن ئۆردەك بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قالدى .
— ئۇنداق بولسا ، سەن نېمىشقا بىزنى تېزرەك قايتسىكەن
دېدىڭ ؟ — ئوماق ئەجەبلىنىپ ئالىباي ئاقساقالدىن سورىدى .
— ھە ، بۇ گەپنى ئۆيدە قىلىشايلى . ۋوي ، — ئالىباي ئاقسا-
قال ئوماقنىڭ مۈرىسىگە تىكىلىپ قېلىپ سورىدى ، — بۇ مىلتىقـ
نى نەدىن ئالدىڭ ؟
— ھېلىقى ئەجنەبىي ھېدىن بەردى .
— سىلەر ئۇ سەپسىن تۆرە بىلەن كۆرۈشتۈڭلارما ؟
— سەپسىن تۆرە ؟
— ھە ، بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا : «سەپسىن تۆرە» دەپ
ئات قويۇۋالدى .
— مۇنداق دېگىن ، بىز ئۇنىڭ بىلەن يېڭىكۆلدە كۆرۈشۈپ
قالدۇق .
— ئۇ بۇ قېتىمقى سەپىرى ھەققىدە سىلەرگە گەپ
قىلمىدىمۇ ؟
— ياق ، ھېچنېمە دېمىدى .

— يۇرۇڭلار ، بىزنىڭ ئۆيگە بارايلى .
ئالىباي ئاقساقال ئېتىنىڭ بېشىنى چارا تەرەپكە بۇراپ ماڭ-
دى . ئوماق بىلەن ئۆردەك : «ئاقساقالنىڭ نېمە گېپى بار بولغىيتى» دېگەندەك ، بىر - بىرىگە قاراپ قويۇپ ، ئاقساقالنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى .
ئوماق بىلەن ئۆردەك ئاتلىرىنى تۇلەمخانىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىكى لاشكىغا باغلۇۋېتىپ ، ئوۋلاپ كەلگەن مالىرىنى يۇلغۇن ، توغراق شاخلىرى بىلەن قاشالانغان هويلىغا ئەكىرىپ قويۇپ ، ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە كىردى .
— «سەپسەن تۆرە» بىزدىن ئۆزىگە ئوبدان بىر يول باشلىغۇچى تېپىپ بېرىشنى سورىغانىدى ، بىز ئۆردەكنى لايىق كۆرۈپ دۇق ، — دېدى ئاقساقال چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ .
ئۆردەك ئاتىسىغا قارىدى .
— ئۆتكەن ئايدا خوداڭگىرۇ : «ئەمدى لوپ — كۆنچىدە ناهىيە قۇرۇلۇپ هاكىم باز بولدى ، بۇنىڭدىن كېيىن هاكىم ئىجازەت قىلمىغۇچە ، ئەجنەبىيلەرگە هەرقانداق كىشىنىڭ يول باشلىغۇچى بولۇشىغا بولمايدۇ» دېگەنىدىغۇ ، — دېدى ئوماق .
— ئۇ ئىككى ئاينىڭ ئالدىدىكى گەپ بولسا ، بۇ هازىرقى گەپ ، — ئالىباي ئاقساقال ئوماققا قاراپ كۇلۇمسىرەپ دېدى ، — «هەر كۇننىڭ بۇلۇتى ئوخشىمايدۇ» دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمىدىڭ ؟
ئوماق ئاقساقالنىڭ گېپىنى چۈشىنەلمەي ، ئۇنىڭغا قارىدى .
سۆزىن هېدىن قەشقەردە بۇ قېتىمقى سەپىرىگە لازىملىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ جىددىي تەييارلىق قىلىپ يۈرگەن گۇڭشۇيىنىڭ 25 - يىلى[1] لوپ - كۆنچىدە «شىنفېڭ» ناملىق ناهىيە قۇرۇلۇپ ، شۇ يىلى 7 - ئايدا چىن يەنسەن ناهىيىنىڭ تۇنجى هاكىمى بولۇپ هاكىملىق كۈرسىدا ئولتۇردى . خوداڭگىرۇ هاكىمنىڭ ۋەكىلى بولۇپ پۇتۇن ناهىيىنى ئايلىنىپ چىققانىدى . ناسىر-

① گۇڭشۇيىنىڭ 25 - يىلى — مىلادىيە 1899 - يىلى .

بەگ تەۋەسسىدىكى ئاقساقال ، بەگلەرنى تىكەنلىككە چاقىرتقۇزۇپ ، ھاكىمنىڭ باج ـ سېلىق توغرىسىدىكى تۇنجى پەرماننىنى يەتكۈزۈپ بولۇپ ، ئوماق ئېيتقان ھېلىقى گەپنى تاپىلاپ تەكىتلىگەندى . لېكىن ، ئۇچ كۈننىڭ ئالدىدا ناسىربەگنىڭ ئۆيىدە ناسىربەگ ، ئالىبای ئاقساقال ، خودانگرۇلار بىلەن سۆھبەتدىن ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان پاراڭدىن ئوماقلارنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى .

سۆھبەتدىن گەپنى توغرىلا قىلىپ :

— ئوماق ياشىنىپ قاپتۇ ، ئۆزدەكنى ماڭا يول باشلىغۇچى قىلىپ بەرسەڭلار ، — دېدى .

ناسىربەگ بىلەن ئالىبای ئاقساقال خودانگرۇغا قارىدى . خودانگرۇ خۇددى تىل قىسىنچىلىقى بارەك ئۇدۇق ـ بۇدۇق بولۇپ گەپ قىلالماي تۇرۇپ قالدى . دېمىسىمۇ ئۇنىڭ بۇ ئىشتا بولىدۇ ، بولمايدۇ ، دەپ ئۇزۇپ بىرنېمە دېمىكى تەس ئىدى . سۆھبەتدىن شۆپەت بولغىنى بىلەن ئۇنىڭغا ئارقا تىرەك بولۇۋاتقانلارنىڭ كىملىكى ، ھازىرمۇ زو زۇڭتاڭ ـ لىيۇ جىنتاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بىر بۆلەك ئوزۇق ـ تۇلۇك تەمىناتىنى يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقانلارنىڭ كىملىكى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . «كىچىك ئىش»نى دەپ چوڭ ئىشقا تەسىر يەتكۈزۈپ قويۇشقا بولمايتتى . «ئەتراپنى ئايلىنىدىكەن ، كۆرىدىكەن ، ئۆلچەيدىكەن . بەزى خارابلىكلەردىن ئەسكى ـ تۈسكى بىرنېمىلەرنى يىغىپ ئەكېتىدىكەن شۇ . يەرنى ، قۇملۇقنى ، دەريا ، كۆللەرنى كۆتۈرۈپ كېتەلەمتى··· » خودانگرۇ شۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى ، سۆھبەتدىن خۇرۇم سومكىدىن بىرنگە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ، بىرنگە كۈمۈش يالتىلىغان ئىككى يانچۇق سائىتىنى چىقىرىپ :

— ئاددىي بولسىمۇ بۇ مېنىڭ سىزگە سوۋغام ، — دەپ كۈمۈش يالتىلىغان سائەتنى خودانگرۇغا بېرىپ ، — بۇنى چېن ھەزرەتكە ئالغاچ بېرىڭ ، — دەپ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن سائەتنى بەردى .

خودانگرۇ ئۆزىگە بېرىلگەن سائەتنىڭمۇ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بولمىغىنىدىن كۆڭلى بىرقىسما بولغاندەك قىلسىمۇ ، چېن

هاكىم بىلەن ئۆزىنىڭ مەنسەپ دەرىجىسىنى خىيال قىلىپ يەنە قانائەت تاپتى .

— رەھمەت ، بۇنداق قىلىش كەتمەيتتى ، — دېدى . ئۇ ھەجىيىۋىدى ، شالاڭ ، سېرىق چىشلىرى كۆرۈنۈپلا قالدى .

— بۇ سىلەرگە ، — سۆزىنى ھېدىن سومكىسىدىن ئىككى قەلەمتىراچ چىقىرىپ ناسىربەگ بىلەن ئالىبای ئاقساقالغا بېرىدىن بەردى . ئۇ بۇ قەلەمتىراچلارنى قەشقەردىن سېتىۋالغانىدى . قەلەمتىراچنىڭ ساپىقىنىڭ ئېسىللىقىغا خودانگىرۇنىڭ كۆزى چۈشۈپ قاراپلا قالدى .

— جانابلىرىغىمۇ بىرنى بېرەي ، — سۆزىنى ھېدىن شۇنداق دەپ ، سومكىدىن ھېلىقىغا ئوخشاش قەلەمتىراچتىن بىرنى چىقىرىپ خودانگىرۇغا بەردى .

ئىككى سوۋغىدىن خودانگىرۇنىڭ ئاغزى قۇلىقىغا يەتكەندەك بولدى...

— خودانگىرۇ سېنىڭ ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى بولۇشۇڭغا قوشۇلدى ، سۆزىنى ھېدىنغا سەندەك يولۋاس ئالدىغىمۇ ئېتىلىپ بارالايدىغان قورقماس ، جىگەرلىك ھەمدە قۇملۇقنىڭ كۆپ يېرىنى بىلىدىغان ئادەم كېرەككەن ، — دېدى ناسىربەگ .

— ئۇ بۇ قېتىم نەگىچە بارىدىكەن ؟ — ئۆزىدەك سورىدى .

— ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ بۇ قېتىم يېڭىكۆلدىن يولغا چىققىنىچە قۇملۇقنى توغرىسىغا كېسىپ ، چەرچەنگە بېرىپ قايتىدىكەن . سەن ئالتۇنتاغقا بىر قېتىم بارغانغۇ ؟

— ئالتۇنتاغقا بارغان ، ئەمما چەرچەنگە بارمىغان .

— ئالتۇنتاغقا بارغىنىڭ چەرچەنگە بارغىنىڭ شۇ . تاغنى قارا كۆرۈپ كۆنپېتىشقا مېڭىۋەرسەك ، چەرچەنگە بارىسەن .

— قاچان ماڭىدىكەن ؟

— كۆپ بولسا بەش كۈندىن كېيىن ، ئۇ ھازىر ساڭىلا قاراپ قالدى .

خودانگىرۇمۇ ، بەگ ، ئاقساقالمۇ بارغىنى دەۋاتسا ، ئۇ نېمىمۇ دېيەلەيتتى ، ئۆزىمۇ ئەتراپنى ئايلىنىشقا ، كۆپنى ، جايلارنى كۆرۈشكە ھېرىس بولغاچقا ، ئۆزىدەك «ياق» دېمىدى .

قۇملۇقنىڭ 12 ـ ۋە 1 ـ ، 2 ـ ئايلىرىنىڭ سوغۇقى سۆگەكـ
تىن ئۆتۈپ ، جاننى چـاقىدۇ . بۇ كۈنلەردە ، كىچىسى قۇم مۇزنىڭ
ئۆزى بولىدۇ . مۇشۇ بىر ھەپتىدىلا دەريانىڭ قارىسى تۈگەپ ،
ئىككى تەرەپتىكى مۇز تۇتىشىپ كەتتى . مۇزدىن ، قۇمدىن ئۆرلـ
گەن سوغۇق ھاۋانىڭ سوغۇقى بىلەن قوشۇلۇپ ، تېمپېراتۇرىنى
نۆلدىن ئوتتۇز نەچچە گرادۇسقا تۆۋەنلىتىۋېتەتتى . سۇگەتتاغ تەـ
رەپتىن ئۇرۇپ تۇرغان غۇر ـ غۇر شامال ، بىر سوغۇقنى ئىككى
قىلىۋېتەتتى .

ھەممە تەييارلىق ئاخشاملا تەقلەپ قويۇلغانىدى . سۆبەن ھېـ
دىنىڭ ئون ئاتلىق ، ئون بەش تۆگىلىك ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپـ
پىسى ئالدىنغانلىرىنى ئېلىپ ، قويىدىنغانلىرىنى قويۇپ ، ئەتىگەن
سونۇردىلا يولغا ئاتلاندى . ئاخشام يۇلارنىڭ ھەربىتىگە ئۆزلىرى
بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغاچقىمىكىن ، بۇ يەردىكى كـ
ىشىلەرنىڭ بەزىلىرى ئۆز ئىشى بىلەن بەند بولسا ، بەزىلىرى پەرۋا
سىزلىق بىلەن قاراپ تۇرۇشقانىدى ، مانا ئەمدى قاق سەھەردىكى
قەھرىتان قىش ھاۋاسىدا كولىدۇرمىلارنىڭ بـوم ـ بوغۇق ،
ئوچۇق ـ جاراڭلىق ئاۋىلاش سۇرلۇك ئۇنلىرى كىشىلەرنىڭ دىققـ
تىنى تارتىپ ، ئۇلار ئۆي ـ ئۆي ، ساتما ، كەپىلىرىدىن چىقىشىپ ،
ئۇزۇن بىر قاتار سەپ بولۇپ تۆۋەن تەرەپكە[1] كېتىۋاتقان «كارۋان»
غا قاراپ تۇرۇشاتتى . بېشىغا تۇلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن چاپۇش ،
ئوچىسىغا چەچكەن ئۇستىدىن ئىچىگە پاخلان تېرىسى ئېلىنغان
ئۇچۇ ، پۇتىغا قۇيما كىگىز پايپاق ئۇستىدىن بوز رەڭ كۆن ئۆتۈك
كىيگەن ئۆردەك گويا مۇشۇ كارۋاننىڭ خوجايىنىدەك سەپنىڭ ئالـ
دىدا كېتىۋاتاتتى . ئۇ ھازىر ھەقىقەتەن سۆبەن ھېدىنىنىڭ يول
باشلىغۇچىسى بولغانىدى . ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ماڭغان سۆبەن ھېـ

① تۆۋەن تەرەپ — جەنۇب تەرەپ .

دىن بۇلغۇن تېرىسىدىن قۇلاقچا ، ئۇچىسىغا يەنە شۇ رەڭدىكى بۇلغۇن تېرىسىدىن ياقىلىق قويغان ئۇزۇن خۇرۇم پەلتو ، پۇتىغا ئېگىز قونچلۇق ئۆتۈك ئۈستىدىن سېپتا قۇيۇلغان كىگىز كالاچ كىيىۋالغانىدى . ئۇ كىگىز كالاچنى يەركەندە ئۇنى ئۇزاتقىلى كەلـ گەن پېتروۋسكىينىڭ بىر ئادىمىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن سېتىۋالـ غانىدى . باشقىلارمۇ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ قىشتىكى قۇرغاق شامالىلىق ، زەھەردەك ئاچچىق سوغۇقىغا لايىق كىيىنىشكەنىدى .

— مۇزنى مۇنچىۋالا جىق ئېلىۋالغۇچە ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېمەكـ لىك ئېلىۋالساق بولماسمىدى ؟ — دېدى شېركىن ئالدىدا كېتىۋاتـ قان سىنوفقا .

— سەن بىلمەيسەن ، — سىنوف بىلىۋالغىنى بويىچە دەپ بەرمەكتە ، — بۇ لوپلۇقلارنىڭ يەيدىغىنى قارىماققا بەك ئاددىي بولغىنى بىلەن ، ئازراقلا يېسەڭ قورسىقىڭ تويىدىكەن ھەم تېز ھەزىم بولىدىكەن ، ھەم قورسىقىڭنى ئاچۇرمايدىكەن .

سۈپىن ھېدىن ئېكسپېدىتسىيىدە لازىم بولىدىغان نەرسە — كېرەك تەييارلىقلىرىنى شۇېتسىيىدىلا تەقلەپ بولغانىدى . ھەر خىل سىزىش ـ ئۆلچەش ئەسۋابلىرى ، تۆت پۇتلۇق سۈرەت تارتىش ئاپپاراتى ، مىلتىق ـ تاپانچا ، ئوق ، رەسىم سىزىشقا كېرەك بولـ غان ماتېرىياللار ، لوپ كۆلىگە بارغاندا ئىشلىتىدىغان قاتلىنىدىغان قېيىق ، چىدىر ۋە يەرلىك كىشىلەرگە بېرىلىدىغان سوۋغا — سالاملىقلار بولۇپ يىگىرمە ئوچ ساندۇقلۇق يۈك بولغانىدى . رەسىم پىلىيونكىسىدىنلا ئىككى مىڭ پارچە بار ئىدى . يەتتە ئادەم رۇسىيە چېگراسىدىن يىگىرمە سەككىز ئات ـ قېچىر بىلەن ئۆتكەنىدى ، يىگىرمە ئاتنى قەشقەردە قالدۇرۇپ ، ئون بەش تۆگە سېتىۋالغانىدى . يېڭىكۆلدە ئۆردەكتىن باشقا يەنە تۆگىلەرگە قارايدىغانغا ئېتى بىلەن ئىككى ئادەم ياللىۋالدى . بۇ سەپەرگە ئارتۇقچە دەپ قارالغان نەرسىلەرنى ئالىباي ئاقساقالغا ئامانەت قالدۇرۇپ ، ئالتە تۆگىگە مۇز ، بەش تۆگىگە ئات ـ قېچىر ، تۆگىلەرگە بوغۇز ، ئىككى تۆگىگە چىدىر ، ئۇچ تۆگىگە ئون ئادەمنىڭ يېمەكلىكىنى

ئارتقاندىن باشقا ، ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ يوتقان ـ كۆرپىسى بىلەن ئۇچ كۈنلۈك يېمەكلىكىنى ئاتلىرىغا غانجۇغلىۋالغاندى .

شىركىن ئاتىنىڭ تىزگىن تاسمىسىنى بىلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىپ ، ئىككى قولىنىڭ بارماقلىرىنى قاتتىق ئىشقىلاپ تۇرۇپ سوئالىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى :

— سۆھبىتىڭ بۇ سەپىرىدىكى مەقسىتىنى بىلەلمىدىمغۇ ، نېمە قىلماقچىدۇ ؟

— تەكلىماكان قۇملۇقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىمىز ، دېدىغۇ .

— قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ نېمىگە ئېرىشىدىكەنمىز ؟

— نېمىگە ئېرىشسىمۇ ئۆزى ئېرىشىدۇ ، بىز دېگەن يالالانما ھەمراھ شۇ .

— سەنمۇ «ياخشى ھەمراھ» دېگەن نامغا ، مېدالغا ئېرىشىپ سەنغۇ ؟

— «ياخشى نام ، مېدالمىش» سىنوف ئىچىدە ئۆزىگە ئۆزى شۇنداق دېدى ، بۇ ئۇنىڭ ئىچىدە غودۇڭشىغىنى ئىدى . سۆھبەن ھېدىنگە تەرەپتىن ـ تەرەپ ـ ئۇستىلەپ كېلىۋاتقان شان ـ شۆھرەت ، مۇكاپاتلار ، ئىئانە ـ يارەم پۇللار ، يازغان كىتابلىرى ئۈچۈن بېرىلىۋاتقان قەلەم ھەققى ، پۇللار ـ ئاقچىلار سىنوفنىڭ كۆزىنى قىزارتىپ ، ھەسىتىنى قوزغاپ قويغانىدى . سۆھبەن ھېدىن ئۇنىڭ قارىشىدىن ، كۆزىدىن ئىچىدىكىنى بىلىۋالغانىدەك :

— ھازىرقى پۇللىرىمىڭ ھەممىسىنى نۆۋەتتىكى ئېكسپېدىتسىيىگە سەرپ قىلماقچىمەن . شۇڭا ساڭا توختامدىكىدىن باشقا پۇل بېرەلمەيمەن . بۇ سەپىرىمدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، سېنى ئوبدان رازى قىلىمەن ، — دېگەندە ، سىنوف «ئىشتانغا چىققان كۆڭلىگە ئايان» دېگەندەك ، ئۆزىنىڭ ئويىدىن ئۈيۈلۈپ ۋىللىدە قىزىرىپ كەتكەنىدى .

ھازىر يەنە ئۇ : «ئېرىشسىمۇ ئۆزى ئېرىشىدۇ» دەپ قويغىنىغا

پۇشايمان قىلىپ قالدى . چۈنكى ، سۈيىنگا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈ- چۈن شىركىتىنى بۇ گەپنى ئۇنىڭغا دەپ قويمايدۇ ، دېگىلى بولمايتى . قەشقەردە سىنوف ئۇنىڭ بىر ئىشتا سۈيۈن ھېدىنغا چېقىمچىلىق قىلىۋاتقىنى قۇلىقىغا كىرىپ قالغاندى . چېقىمچىدىن پاناھ بەر ، تەڭرىم !...

سۈيۈن ھېدىنىڭ ئارزۇسى چوڭ ياغاچ قېيىق ۋە قاتلىما يەل قېيىق بىلەن تارىم دەرياسىدا ئۇزۇپ بېرىپ ، لوپ كۆلىنى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ھەمراھ كۆللەر بىلەن قوشۇپ ئەتراپلىق ، ئۇزۇل - كېسىل تەكشۈرۈپ - ئۆلچەپ چىقىش ئىدى . دەريا مۇز تۇتۇپ كەتكەچكە ، كېمىلىك بېرىشقا مۇمكىن بولماي قالدى . مۇزنىڭ ئېرىشىنى كۈتۈپ تۇرسۇنمۇ ؟ بۇمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ۋاقىتنى ھەپتە ، كۈنلەپ ئەمەس ، سائەتلەپ ھېسابلاپ ئۆتكۈزىدىغان سۈيۈن ھېدىنغا كۈتۈپ تۇرۇش چەككە مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئۇ بارلىق ، جۇملىدىن ھەرقانداق چوڭ ئىشلار ، ئۇلۇغ نەرسىلەر شۇ بىلىنمەس قىسقىغىنا ۋاقىت زەررىسىدىن باشلىنىپ ، چەكسىز ھاياتىيلىققا ئىگە بولىدۇ ، دەپ قارىغۇچىلاردىن بولغاچقا ، ۋاقىتنى چەككە بوش ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمىدى . قانداق قىلىش كېرەك ؟ سۈيۈن ھېدىن ئويلانغاچ دۇنيادىكى جاپالىق ئىۋزۇن سەپەرچىلەرگە دائىر خاتىرىسىنى ۋاراقلاپ كۆرۈۋېدى ، جۇڭگو راھىبى فاشىيەن مىلادىيە 400 - يىلى تۇنجى بولۇپ بۇ قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپتۇ . ئالتە يۈز يىلنىڭ ئالدىدا ئىتالىيىلىك ماركوپولو ئادرىياتىك دېڭىز ساھىلىدىكى سۇ ئۈستى شەھرى — ۋېنېتسىيەدىن چىقىپ ، جەنۇبىي يېپەك يولى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقىنى ياقىلاپ مېڭىپ ، دۇخان[1] ئارقىلىق خانبالىق[2] تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ . شۇنىڭدىن ھازىرغىچە بىرەر ياۋروپالىق بۇ قۇملۇقنى توغرىسىغا بېسىپ باقماپتۇ . «مەنمۇ ئۇ قىلغان تەۋەككۈلچىلىكنى قىلىپ باقاي ، لېكىن مەن ئۇنىڭ ئىزى بىلەن ماڭمايمەن ، باشقىلارنىڭ ئىزىدىغا دەسـ-

---

① دۇخان — لوپنۇرلۇقلار دۇڭخۇاڭنى «دۇخان» دېگەن نامدا ئاتايدۇ .
② خانبالىق — بېيجىڭ .

سىسەڭ ، ئۆز ئىزىڭ چىقمايدۇ» . سىۋېن ھېدىن شۇلارنى ئويلىدى - دە ، خۇرۇم سومكىسىدىن جۇڭگو خەرىتىسىنى چىقىرىپ ، تەكلىماكان قۇملۇقىغا سىنچىلاپ قاراشقا باشلىدى .

— مانا ، مانا ، — سىۋېن ھېدىن ھاياجانلىنىپ كېتىپ ئاۋازىنىڭ چىقىپ كەتكىنىنىمۇ سەزمەي قالدى . ئۇ خەرىتىدىكى ئۆزى بەلگە قىلىپ قويغان يېڭىكۆلدىن باشلاپ كۆرسەتكۈچ بارمىقىنى ئۇدۇل سۈرۈپ «چەرچەن» دەپ خەت بىلەن كۆرسىتىلگەن توچىكىغا ئەكېلىپ ، — بىز مانا مۇشۇ يۆنىلىش بويىچە ماڭىمىز ، — دېدى .

ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان سىنوف بىلەن فېڭشى ، ئىسلامبايلار خەرىتىگە ئېڭىشىپ قاراشتى .

— ئارىلىقتا قۇملۇقتىن بۆلەك بىرەر ئېقىنمۇ يوق ئىكەن ، سۇنى قانداق قىلىمىز ؟ — فېڭشى سورىدى .

— ساندۇقلارغا مۇز قاچىلىۋالىمىز ...

مانا بۇگۈن سەپەرنىڭ سەككىزىنچى كۈنى . ئالتىنچى كۈنىدىن باشلاپ بۇلار ئوتسىنىپ باقمىدى . چۈنكى ، ئۈچ كۈندىن بۇيان جەزىرە قۇملۇقتا يېڭنە - بىگىز چاغلىق ياغاچ ، بىرەر قۇلاقلىق بولسىمۇ ئوت - خەس يولۇقمىدى . مۇزدەك سوغۇق قۇمدا يېتىش مۇمكىن بولمىغاچقا ، ئات ، تۆگە ئۈستىدە دىم - دام ئۇخلاپ كۆزلىرىنىڭ ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىشتى ، قورسىقى ئاچسا بېلىق پوستلىقى قۇيمىسىدىن بىر - ئىككى كېسىم ياكى ئۇجۇل - جىگدە تالقىنى بۇلمىقى قاتمىسىدىن بىرەر پارچە يەۋالاتتى - دە ، مۇزدىن قاقچىلىك چېقىپ ئاغزىغا سېلىپ شۇمەيتتى .

بۇلار بۇگۈن سەھەردىلا ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ قالدى . ئۇلار تاڭ قاراڭغۇسىدا بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ قۇيرۇقى ئۈستىگە چىقىپ قالغىنىنى بىلەلمىگەنىدى ، مېڭىپ - مېڭىپ ئۆرلەۋېرىپ ، قۇملۇقنىڭ يار لېۋىگە كېلىپ قالغانىدى .

— ئاۋۇ نېمە ئاق ! — شىركىن شۇنداق دېيىش بىلەن تەڭ ، ئېتىنىڭ ئالدى بىر پۇتى پەسكە سىيرىلىپ كېتىپ ئېڭىشىپ

قالدى ، تۆيۈقسىز ئولتۇرغان شىركىن ئاتنىڭ بېشىدىن ھالقىپ چۈشۈپ ، دوسلىغىنىچە ئېگىز قۇم دۆڭىسىنىڭ يىراق بىر يېرىگە بېرىپ توختىدى . ئارىلىقنىڭ يىراقلىقىدىن قۇم دۆڭىسىدىكىلەرگە ئۇ كىچىك بىر تەكشىدەك كۆرۈنەتتى . ئۇنى دەرھال يۆلەپ تۇرغۇزۇۋالمىغاندا ، بۇنچە ئېگىز قۇم دۆڭىسىدىن دومىلاپ چۈشكۈچە خۇددىسى يوقاتقان شىركىن قۇمدا يانقىنىچە توختىلاپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى .

ئۆردەك ئېتىدىن چۈشۈپ گەپمۇ قىلماي چۈلۈۋرنى ئىسلامباي-غا تۇتقۇزۇپ قويدى ، بېلىدىن بەلۋېغىنى يېشىپ ، جۇۋىسىنىڭ ئىككى پېشىنى چىڭ تارتىپ كىرىشتۇرۇپ ئۆتكۈزۈپ ، ئۇستىدىن بەلۋېغىنى قايتىدىن چىڭ باغلىدى ، قۇلاقچىسىنى ئۇستىدىن بېسىپ چۆكۈردى ، ئاندىن پەسكە بىر قارىۋېتىپ ، قۇم دۆڭىسىدىن يىلان باغرى شەكلىدە يۇگۇرۇپ پەسلەپ كەتتى . ئۇ گاھىدا تىزلىنىپ قالسا ، گاھىدا يېنىچە بولۇپ سىيرىلىپ كېتەتتى ، يەنە بىر ئامالاپ ئۆرە بولۇپ يۇگۈرەتتى... ئۆردەك ئاخىر شىركىننىڭ يېنىغا يېتىپ باردى . تاڭ تولۇق سۈزۈلۈپ كەتمىگەچكە ، ئۇنىڭ نېمە قىلىۋاتقىنىنى ئېنىق كۆرگىلى بولمايتتى . ئۇنىڭ قىمىرلاۋاتقانلىقىلا غۇۋا ئىلغا قىلغىلى بولاتتى . بىر كەمدە ئۇنىڭ بىرنېمىلەر دەپ توۋلىغان ئۇنىلا ئاڭلاندى .

— ئۆردەك نېمە دەيدۇ ؟ — سۇۋېن ھېدىن ئەترابىدا تۇرغاز-لاردىن سوردى . ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇ جىددىيلىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى .

— دەرھال پەسكە چۈشۈڭلار دەيدۇ ، — دېدى تۆگىگە قارىغۇ-چىلارنىڭ بىرى . ئۇنىڭ ئىسمى سالقىنباي ئىدى . ئۇ يېڭىكۆللۈك بولۇپ ، ئۇستا تۆگىچى ھەم قۇملۇق سەپىرىگە پۇختا ئادەم ئىدى . يېشى قىرىق بەشلەردە بولسىمۇ ، تېخى قىرىققا بارمىغاندەك كۆرۈ-نەتتى . يەنە بىرىنىڭ ئىسمى نۇر بولۇپ ، ئەمدى يىگىرمە بەش ياشىنىڭ قارىسىنى ئالغان يىگىت ئىدى ، ئۇستىخانلىق ھەم ساقال-لىق بولغاچقا ، قارىماققا ئوتتۇز ياشتىن ئاشقاندەك كۆرۈنەتتى .

كىشىلەر ئۇنى نۇرەك ، دەپ چاقىراتتى ، ئىشتا پۇختا ، لېكىن كەم سۆز ، گىزى ئېغىرراق ئىدى.

سالقىنباي نۇرەككە:

— سەن بۇلارنى قۇم دۆۋىسىنىڭ ئەپلىك بىر يېرى بىلەن باشلاپ چۈشۈر ، مەن ئۆردەكنىڭ يېنىغا باراي ، — دەپ قويۇپ ، يۈكى يەڭگىلرەك تۆگىدىن بىرنى يېتىلەپ ، قۇم دۆۋىسىدىن يانبا-غىرلاپ پەسلەپ چۈشۈپ كەتتى.

ئۆردەك شىركىننى بىر ياندىن توۋلاپ ، بىر ياندىن خېلى سىلكىشلىسىمۇ ، ئۇ بىرنېمىلەرنى دەيتتىيۇ ، ئورنىدىن تۇرىدىغان ماجالى يوقتەك ئىدى ، ئېگىز قۇم دۆۋىسىدىن دومىلاپ چۈشكۈچە خېلى سوقۇلۇپ ھەرەج تارتقانلىقى ئېنىق ئىدى. ئۆردەك ئۇنى دەس كۆتۈرۈپ تۇرغۇزۇپ تۈتۈپ تۇردى ، تۈتۈپ تۇرمىسا يىقىلىپ كېتىدىغاندەك ئىدى. ھەربىرىكەت قىلماي بۇنداق تۇرىۋەرسىمۇ ، زە-مىستان قىش ئەتىگىنىنىڭ ئاچچىق زەھەردەك سوغۇقىدا تۇڭلاپ قېلىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. ئۆردەك ئۇنى مۇرىسىگە ئالدى — ده ، ئۇيان — بۇيان ئايلاندۇرغاچ سىلكىدى ، ھەربىرتەلەندۇردى ، بۇنىڭ ئۇنۇمى بولدى ، شىركىن پۇت — قولىنى ئاستا — ئاستا ھەربىرتەلەندۇرۇپ ئۆز تىلىدا بىرنېمىنى دېدى. ئۆردەك ئۇنى يەرگە دەسسىتىپ قويۇپ ، «ماڭ» دېگەننى قىلىپ ئۆزى مېڭىپ كۆرسە-تىپ ئىمالىدى. ئۇمۇ ئۆردەكنىڭ ئىشارىسىنى چۈشىنىپ ، پۇتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، ئىككى قولىنى سىلىپ مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ-نىڭغا باشقىدىن جان كىرگەندەك بولدى.

سالقىنباي يېتىپ كېلىپ ، ئانچە ئۆتمەي سۆيۈن ھېدىنلارمۇ كەلدى. شىركىننىڭ ئۆزە تۇرغىنىنى كۆرۈپ ، سۆيۈن ھېدىنىنىڭ كۆڭلى جايىغا چۈشتى.

6

قۇياش قىزىل شارىدەك شەپەق ئارىسىدىن ئاستا — ئاستا ئۆر-لىمەكتە ، بېلىق قاسىراقلىرىدەك بىر — بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن

قۇم دۆڭلىرى ، كۆنگەي تەرەپتىكى يانباغىرلار چوغ رەڭ شەپەق نۇرىدا باشقىچە تۇس ئالماقتا .

— بايا سەن نېمىنى كۆرگەنىدىڭ ؟ — سۈيۈن ھېدىن شىر-كىنىدىن سورىدى .

ئۇ ھازىر تولۇق ئەسلىگە كەلگەن بولۇپ ، تېخى ئۇجۇل تالقا-نى ئۇيۇتمىسىدىن بىر كېسىم يەڭالغانىدى .

— ئۇنىڭ كۆرگىنى مۇز ، — شىركىن ئېغىز ئاچقۇچە ئۆر-دەك جاۋاب بەردى .

شىركىننىڭ كۆرگىنى يەرگە ئاق خەسىدىن يوپۇق يېپىپ قويغاندەك كۆرۈنگەن ئانچە كەڭ ئەمەس ، سوزۇنچاق بىر نەرسە بولۇپ ، ئۇنىڭ نېمىلىكىنى ئويلىنىپ بولغۇچە ئاتتىن يىقىلىپ ، قۇم دۆڭىسىدىن دومىلاپ چۈشۈپ كەتكىنىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالغا-نىدى .

— مۇز !؟ ھېلىقى كۆرۈنگەن ئاق ، مۇزما ؟ — سۈيۈن ھېدىن ھاياجانلىنىپ كەتتى . ئۇ ئاقنى ئۇمۇ كۆرگەن ، «ئاۋۇ نېمىدۇ ؟» دەپ باشقىلاردىن سوراپ بولغۇچە ، شىركىن ھېلىقىدەك بولۇپ ، ئۇنىڭ ئوي ـ خىيالىنى غەم ـ ئەندىشىگە ئايلاندۇرۇۋەتـ كەنىدى .

ئۆردەك چوڭ ياشلىق ئوۋچىلاردىن : «چەرچەن دەرياسىنىڭ قۇملۇق ئىچىگە كىرىپ كېتىدىغان بەزى تارماقلىرى بەزى يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىپ ، يەنە بىر يەرلەردىن ئۆرلەپ چىقىپ ئېقىپ ، بىر يەرلەرگە بارغاندا يەنە سىڭىپ كېتىپ ، ئاخىر يوق بولۇپ كېتىدۇ» دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىغانىدى .

— سەن بۇرۇن بۇ تەرەپكە كېلىپ باققانمۇ ؟ — سۈيۈن ھېدىن ئۇلاپ سورىدى ،

— ياق ، كېلىپ باقمىغان .

— ئۇنداق بولسا ، نېمىشقا ئۇزۇپلا مۇز دەيسەن ؟

— مۇز بولمىسا ، قارمۇ ؟

سۈيۈن ھېدىن ئۆردەكنىڭ بۇ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي قال-

دی . راست ، بۇ قۇملۇقتا مۇزدىن باشقا يەنە نېمە ئاق كۆرۈنمدۇ ، قارمىكىن دېسە ، بۇ يىل قىش بولۇپ تېخى قار ياغقىنى يوق ، ھازىر قاراپ باقاي دېسە ، ئالدىنى قۇم دۆۋىلىرى توسۇپ تۇرۇپتۇ . سۆپىن ھېدىن ئۇ كۆرۈنۈشكە ئەجەبلەنمەكتە ئىدى . تۇرۇپلا پرژە- ۋالىسكىينىڭ تەكلىماكان قۇملۇقى توغرۇلۇق يېزىپ كېلىپ ، بۇ قۇملۇق ھەقىقەتەن ئاجايىپ سىرلىق ئىكەن ، ئادەم ئويلىمىغان ئىشلارغا ئۇچرايدىكەن . ئاڭلىشىمچە ، چوڭ قۇملۇق ئىچىدە باش - ئاخىرىنى بىلگىلى بولمايدىغان كىچىك ، ئۇزۇك - ئۇزۇك ئېقىنلار بار ئىكەن ، دېگەنلىرى ئېسىگە كېلىپ ، ھاياجانلىنىپ كەتتى . «سۇ بولغانكەن ، ئەتراپىدىن چوقۇم ئوت قالمىغۇدەك بىر نەرسە تېپىلىدۇ . ئوتتا ئىسسىنغاچ چاي قاينىتىپ ئىچۋالساق ، گۆشلىرىمىزنى ئىسسىتىپ يەۋالساق...» سۆپىن ھېدىن شۇلارنى ئويلۇنۇدى ، ئاغزىغا سېرىق سۇ كەلدى .

— ماڭايلى ، — دېدى ئۇ ، — ھاردۇقمۇ ئېلىۋالدۇق ، مۇز بار يەرگە بارايلى ، — ئۇ كېيىنكى گەپنى ئىشەنچ بىلەن ئېيتتى . ئېگىز قۇم دۆۋىسىدىن قارىغاندا يېقىن كۆرۈنگەن بىلەن ، ئۇ يەرگە دامجۇق ۋاقتىغا يېقىن ئاران يېتىپ كەلدى . ھەممىسىنىڭ كۆڭلى ياپيراپ كەتتى . ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا ئەللىك قەدەمچە كەڭلىكتە ، خېلى يەرگىچە سوزۇلغان كرىستالدەك سۇزۇك ، كۆپ- كۆك مۇز پاياندىز يېيىلىپ ياتاتتى . مۇزلۇقنىڭ ئىككى تەرىپى غۇچچىدە قويۇق يېكەن بولۇپ ، توزغاقلىرى توزۇپ كەتكەنىدى . مۇزلۇق ساھىلى چاتقال ئارىلاش يۇلغۇنلۇق بولۇپ ، بەزى يۇلغۇن- لارنىڭ غولى ئادەمنىڭ يوتىسىدەك يوغان ئىدى . سالقىنباي بىلەن نۇرەك ئات ، تۆگىلەرنى جايلاشتۇرۇپ ئوتقا قويۇۋەتتى ، قالغانلار تەرەپ - تەرەپتىن ئوتۇن يىغىپ كېلىشكە باشلىدى . ئۆردەكنىڭ دەپ بەرگىنى بويىچە ، ئىسلامباي ئون قەدەم ئارىلىق قويۇپ ئۇزارتىپ ئىككى يەرگە غولۇتمان يېقىۋەتتى ، ئاد- دىن ئابدۇشنى قويۇپ ئاستىغا ئوت قالىدى . فېڭشى بىلەن سىنوف مۇزنى پارچىلاپ قازان - ئابدۇشقا ئۇدۇللۇق تاشلاپ تۇردى .

ھەممىسى ئىككى غولۇتمان ئوتتۇرىسىدا ئۆره تۇرۇشۇپ راھەتلەنىپ ئوتسىنىشقا باشلىدى.

— گۈلخانىنى نېمىشقا مۇنداق ياقىمىزكىن دېسەم، ئالدى - ئارقىمىزدىن تەڭ ئىسسىيدىكەنمىز ئەمەسمۇ، — دېدى ئىسلامباي.

— شۇنداق، — دېدى فېڭشى، — بولمىسا ئالدىمىزنى ئىسسىتساق، ئارقىمىز مۇزلاپ، ئارقىمىزنى ئىسسىتساق، ئالدى تەرنېمىز مۇزلاپ، بۇنچىلىك ئىسسىمايتتۇق، ئۆرەك، بۇ ئۇسۇل بەك ياخشىكەن.

— قىشتا ئوۋغا چىقىپ تۇزده قالساق، مۇشۇنداق قىلىمىز، — دېدى سالقىنباي.

— ئۇماچ پىشتى. كېلىپ ئىسسىقدا ئىچىۋىلىڭلار، — دەپ توۋلىدى گۈرۈپپىنىڭ ئاش - تامىقىغا مەسئۇل مۇلازىم. ئۇنىڭ ئەتكىنى ئۇماچ ئەمەس، ئۇجۇل - جىگده تالقىنىغا بېلىق يېغى ئارىلاشتۇرۇپ چالغان تالقان بۇلمىقى ئىدى. بۇلماقنى قانداق چىلىشنى ئۇنىڭغا ئۆرەك ئۆگىتىپ قويغانىدى.

سۇۋېن ھېدىن لوپ كۆلىگه قىلغان شۇ قېتىمقى سەپىرى جەريانىدا بۇنداق بۇلماقنى ئىككى - ئۈچ قېتىملا ئىچىپ، بۇ تاماقنىڭ ئەتمەك ئاسان بولۇش بىلەن ئەۋزەللىكىنىڭ كۆپلۈكىنى بىلگەنىدى. بۇ قېتىمقى سەپىرى ئۈچۈن ئالىباي ئاقساقالغا دەپ يۇرۇپ ئازراق تالقان تەييارلىۋالغانىدى.

— سىنوف، ئىسلامباي، بىز ماۋۇ مۇزلۇقنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەپ كېلەيلى، سايمانلارنى ئېلىۋېلىڭلار، — دېدى سۇۋېن ھېدىن.

— ئۇزۇتى يەتتە يۈز قەدەمدىن سەل ئاشىدىكەن، كەڭلىكى قانچىكىن بىلمىدىم، — دېدى ئوماق.

— يەتتە يۈز قەدەمدىن ئاشىدىكەن؟ بۇنى قورسىقىڭدىن چىقارىپلا دېدىنىڭ - ھە؟

— ئىشەنمىسەڭلار ئۆزۈڭلار ئۆلچەپ بېقىڭلار.

سۇۋېن ھېدىن ئۆرەك قارىسىغىلا گەپ قىلدى، دەپ ئويلە-

دی . سىنوفنىڭ قولىدىن دۇربۇننى ئېلىپ ، ئارىلىق كۆرسەتكۈچ-
نى تەڭشەپ توغرىلاپ قويۇپ كۆزىگە تۇتۇپ قارىدى . مۇزلۇق ئۇنى
بىر ئىلاھىي كۈچ قىسىپ ـ يىغىپ قويغاندەك ، ئۇنىڭ ئالدىدا
تۇراتتى . سۈبىن ھېدىن ئارىلىق كۆرسەتكۈچكە قارىدى . كۆرسەت-
كۈچتە «تۆت يۈز... » دېگەن سان تۇراتتى . دۇربۇن پۈتۈن سانىنىلا
كۆرسىتىپ ، پارچە سان ئورنىغا كۆپ چېكىت چىقىرىپ تۇراتتى .
خۇددى ئۆردەكنىڭ «يەتتە يۈز قەدەمدىن ئاشمىدىكەن» دېگىنىگە
ئوخشاش .

«ئۆردەكنىڭ بىر قەدىمىنى ئاتمىش سانتىمېتىر دېسەك ، يەتتە
يۈز قەدىمى قىرىق ئىككى مىڭ سانتىمېتىر ، يەنى تۆت يۈز يىگىرمە
مېتىر بولىدۇ» . سۈبىن ھېدىن مۇشۇنداق ھېسابلاپ ، نەتىجىنىڭ
ئۆردەكنىڭ دېگىنىدەك چىققىنىغا ئەقلى يەتمەي ئەجەبلىنىپ ، ئەۋ-
دىلا كۆزۈڭاتقاندەك ئۆردەككە قاراپلا قالدى . ئۇنىڭ بۇ قارىشىغا
باشقىلارمۇ ھەيران قالدى . ئۇلار بىر ئۆردەككە قارايتتى ، ئۇنىڭ-
دىن كۆزىنى ئېلىپ سۈبىن ھېدىنغا قارايتتى .

سۈبىن ھېدىن ئۆردەكنىڭ يېنىغا كېلىپ ، ئۇنىڭدىن :

— ئۆردەك ، مۇزلۇقنىڭ ئۈزۈنلۇقىنىڭ يەتتە يۈز قەدەمدىن
ئاشىدىغانلىقىنى قانداق بىلدىڭ ياكى شۇنداقلىقىنى ئەسلىدە بىلە-
تتىڭىا؟ — دەپ سورىدى .

ئۆردەك دەسلەپ : «بۇ ئەجنەبىي كۆك كۆز مېنى سىناپ بېقە-
ۋاتىدۇ ، — دەپ ئويلىدى ، يەنە تۇرۇپ ، — ئۇ ئاشۇ نېمىسى بىلەن
ئۆلچەپ ئۆگىنىپ قېلىپ ، بىزدەك قولى بىلەن ئۆلچەشنى بىلمەي-
دىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى .

— بۇنداق ئۆلچەيمىز ، — ئۆردەك ئوڭ قولىنى ئالدىغا ئۇدۇل
سوزۇپ ، باش بارمىقىنى ئېگىز چىقىرىپ ، قالغان تۆت بارمىقىنى
پۈكتى ، — ئوڭ كۆزىمىزنى يۇمۇپ تۇرۇپ ، باش بارمىقىمىزنى
بىز بىلمەكچى بولغان يەرنىڭ بىر جايىنى نۇقتا قىلىپ بەلگىلەۋالە-
مىز ، ئاندىن قولىمىزنى مىدىرلاتماي ، يۇمغان كۆزىمىزنى ئېچىپ
سول كۆزىمىزنى يۇمىمىز . بۇ چاغدا ، باش بارمىقىمىز ئىلگىرىكى

نۇقتىدىن يۆتكىلىپ ، باشقا بىر نۇقتىغا توغرىلىنىدۇ . ئاشۇ ئىككى نۇقتا ئارىلىقىنى كۆڭلىمىزدە ئۆز قەدىمىمىز بويىچە قانچە قەدەم چىقىدىغانلىقىنى ئۆلچەپ ، ئاندىن ئۇنى ئون ھەسسىلىسەك ، بىلـ مەكچى بولغان ئارىلىق چىقىدۇ . ئوۋچىلار ئۆزىمىز بىلەن ئوۋلۇق مال ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى مۇشۇنداق تېپىپ چىقىمىز ، — دېدى .

سۇۋېن ھېدىن ئۆرەكنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى . «ۋۇي ، — ئۇ ئىچىدە ئۆزىگە ئۆزى دېمەكتە ، — يىراق ئارىلىقنى دۇربۇن ئارقىلىق يېقىنلاشتۇرۇپ ئۆلچەش ئۇسۇلىنى بىز ياۋروپالىقلار كەشىپ قىلدۇق دېسەك ، ماۋۇلار ئۇنىڭ ئىپتىدائىي ئۇسۇلىنى ئاللىقاچان يارىتىپ بوپتىكەن ئەمەسمۇ !... » ئۇ يەنە نېمىلەرنى ئويلارتتىكىن ، خىيالىنى ئىسلامبايىنىڭ

— مۇز ياقىسىدىكى قۇملۇقتا تۆگە ھەم باشقا ئاچا تۇياقلىق ھايۋانلارنىڭ ئىزى جىق ئىكەن ، — دېگەن ئاۋازى ئۇزۇپ قويدى .

سىنوف ، شىركىن يەنە باشقا ئىككى مۇلازىمەتچىمۇ تەڭلا :

— قېنى ، نەدە ؟ — دېيىشىپ كەتتى .

سۇ بولغانكەن ، سۇنىڭ ئەتراپىدا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ بولۇشى تۇرغانلا گەپقۇ .

— بولدى ، باشقا خىياللاردا بولماي ، ئارىمىزدىكى ئىلىڭلار ، نەرسىلىرىڭلارنى رەتلەۋىلىڭلار ، — دېدى سۇۋېن ھېدىن ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ .

ئۇنىڭچە ، دەشت قۇملۇق ئىچىدە مۇز ـ سۇنىڭ بولۇشىنىڭ ئۆزىلا بىر مۆجىزە ، يەشمەك قىيىن بولغان بىر سىر ئىدى . شۇڭا ئۇ بۇ مۆجىزە — بۇ سىر ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارماقچى ھەم بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونماقچى بولدى .

سۇيى بار ، ئوتى بار ، قالايدىغانغا ئوتۇن ـ ياغىچى بار بۇنداق ياخشى يەردە قونىدىغانلىقىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، ئۇنىڭ ھەمراھلىرى قەۋەت خۇش بولۇپ كەتتى ـ دە ، كېچىچە قالايدىغانغا ئوتۇن يىغىشقا كىرىشتى .

چۇشلۇككه ئازراق گۆش ، ئازراق قاق بىلىق پىشۇرۇپ يەپ ، سۇيىگە بۇلماق چىلىپ ئىچمەكچى بولۇشتى . ئاڭغىچە سۆھبەتدىن سىنوف بىلەن ئىسلامبايىنى ئېلىپ، ئالدى بىلەن مۇزدىن سۇلاق ئېچىپ ، سۇنىڭ چوڭقۇر ـ تېيىزلىكىنى ئۆلچەپ ، ئاندىن يېقىن ئەتراپنى ئايلىنىپ كەلمەكچى بولدى . ئۇلارغا ئۆزلۇكىدىن فېكىشى قوشۇلدى . مۇزلۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىن سۇلاق ئېچىپ تەكشۇرۇۋىدى ، مۇزنىڭ قېلىنلىقى ئوتتۇز ئۇچ سانتىمېتىر ، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى قىرىق بىر سانتىمېتىر چىقتى . مۇزلۇقنىڭ ئىككى بېشى بىلەن ئىككى يېنىدىنمۇ سۇلاق ئېچىپ تەكشۇرۇۋىدى ، ئوتتۇرىسى بىلەن ئىككى بېشىنىڭ ئوي ـ تېيىزلىق پەرقى چوڭراق ، ئىككى يېنى بىلەن بولغان پەرقى ئانچە چىق بولمىدى ، ئاندىن تۆتى ئەتراپنى ئايلىنىپ كەلگىلى ئاتلىق يۇرۇپ كەتتى .

گۆشنىڭ پىشىشىغا ئۇلگۇرۇپ ئۇلار قايتىپ كەلدى .

— بۇ ئەتراپىمۇ بىز كېلىۋېتىپ كۆرگەن قۇملۇق ، قۇم دۆۋىلىرىگە ئوخشاش ، قۇمدىن بۆلەك ھېچنېمە يوق دەشت ـ جەزىرە ئىكەن ، — دېدى ئىسلامباي گۇلىخان ئەتراپىغا كېلىپ ئولتۇرۇۋېتىپ .

گۆش يېيىلىپ بولۇندى .

سۆھبەتدىن يەكەندە يولغا چىقىش ئالدىدا ئون بەش پاقلان گۆشى سېتىۋېلىپ ، ئۇششاق پارچىلىتىپ ، توڭلىتىپ تۆت تۆمۇر سانداۋقا قاچىلىتىۋالغان ، قاق بىلىقنى يېڭىكۆلدە يىپ ـ يىڭنە ، پىچاق ، قەلەمتىراچ دېگەندەك نەرسىلەرگە تېگىشىۋالغاندى . بېلىق گۆشىمۇ يېيىلدى ، گۆش شورپىسىدا ئەتكەن ئۇجۇل ئۇمىچىمۇ ئېچىپ بولۇندى .

ھەممىسى كۇچلۇك ئوت ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ئاياغلىرىنى سېلىپ پايتىملىرىنى ئوتقا قاقلىۋالماقچى بولۇشتى . كۇچلۇك ئوتىنىڭ يالقۇنىدا ئولتۇرغان يېرىمۇ ئىسسىپ قالغاندى ، ئىسسىق قۇم تازا خۇشياقتى . سۆھبەت ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆرەدەك ، سالقىنباي ، نۇرەكلەرنىڭ ئۆتۈكىدىن چۇشكەن توزغاقتەك

نەرسىنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ قاراپ قېلىشتى.

— بۇ نېمە، ئۆتۈكۈڭلاردىن چىققان؟ — ئىسلامباي ئۆردەكتىن سورىدى.

— توزغاق.

— توزغاق؟ نېمە توزغاق؟

— پىكەننىڭ توزغىقى.

— نېمىشقا ئۇنى ئۆتۈكۈڭلارنىڭ ئىچىگە سېلىۋالدىڭلار؟

— ئۆتۈكنىڭ ئىچىگە توزغاق سېلىۋالسا ياكى پايتىمىنىڭ قېتىغا ئېلىۋالسا، ھەرگىز پۇت توڭلىمايدۇ.

— شۇنداقمۇ؟ مۇنداق دېگىن، نەچچە كۈندىن بۇيان باشقىلار پۇتى توڭلاپ قاقشاپ كەتسە، سىلەر ئۇچۇڭلار سوغۇق كۆرمىگەندەك يۈرگىنىڭلار شۇنىڭدىن ئىكەن — ده، — سۆبۈن ھېدىن ھەمراھلىرىغا قاراپ دېدى، — بىلدىڭلارمۇ، مانا بۇ مۇھىم تۇرمۇش ساۋاتى ئىكەن، شۇنچىلىك ئىشنىمۇ بىلمەيدىكەنمىز، سىلەر-مۇچۇ، ئاۋۇ يېكەن ئارىسىدا تېخى توزۇپ كەتمىگەن توزغاقلار بولسا يىغىپ كېلىپ، ئۆتۈكۈڭلارنىڭ ئىچىگە سېلىۋېلىڭلار.

سۆبۈن ھېدىنىڭ ھەمراھلىرى ئاياغلىرىنى ئالدىراپ — ئۇش-قاپ كىيىشتى — ده، بىر — بىرىدىن قىزغىنىشقاندەك يېكەنلىك ئىچىگە كىرىپ كېتىشتى.

7

بۇگۈن ئۇلار ھامىمدا ياتقاندەك راھەتلىنىپ ئۇخلىدى.

سۆبۈن ھېدىنىڭ ئۆزىمۇ 1900 — يىلىنىڭ تۇنجى ئېيىنىڭ تۇنجى كېچىسىنى بۇنداق ھۇزۇرلۇق ئۆتكۈزۈشنى خىيالىغىمۇ كەل-تۈرمىگەنىدى. ئۇنىڭ كۈنتەرتىپى بويىچە بولغاندا، توڭلاپ يۈر-گەندىن تاڭ سەھەردىلا قوزغىلىپ يۈرۈپ كېتىش ئىدى، لېكىن شۇ تاپتا ئۇنىڭمۇ ئورنىدىن تۇرغۇسى يوق ئىدى، بولسا نەچچە كۈندىن بۇيانقى كەم ئۇيقۇسىنى تولدۇرۇپ ئۇخلىۋالغۇسى بار ئىدى.

دی ، ئەمما كاللىسىغا دەۋرەپ كېلىۋاتقان خىيال ۋە تەسەۋۋۇرلار ئۇنىڭ ئۇيقۇسىنى نەچچە قۇم دۆۋىسىنىڭ نېرىسىغا ئۇلاقتۇرۇۋەتكەنىدى .

مانا ، يېڭىكۆلدىن قۇملۇقنى غەرب تەرەپكە يانتۇ توغرىسىغا كېسىپ ماڭغىنىغا ئون نەچچە كۈن بوپتۇ . شۇ ئون نەچچە كۈندىن بېرىسىگە كۆرگىنى كۈندۈزلىرى كۈن ۋە ئارىلاپ قاتلىمىدا نېمى ئاز بۇلۇتلار بولسا ، كېچىلىرى كۆرگىنى ئاي ، يۇلتۇز ، ئۇنىڭدىن باشقا چەكسىز دەشت قۇملۇق ، قۇم دۆۋىلىرى بوپتۇ . ئون كۈندەك بوپتۇ ، ئۇچۇپ يۈرگەن پاشا ، ئۆمىلەپ يۈرگەن بىرەر قۇرت چاغلىق جانلىق كۆرمەپتۇ . قارىماققا جاھانىڭ كۆز ، قۇلىقىدىن يىراق ، ھاياتلىقتىن خالىي ، تىپتىنچ ، لېكىن دەھشەتلى قورقۇنچلۇق ئۆلۈك قۇملۇقتا قىدىرىپ يۈرۈش ، ھېچ ئەھمىيەتسىز ، ھەتتا ئەخمىقانىلىكتەك ، قارىماققا شۇنداق . لېكىن ، سۈبۈن ھېدىن بۇنداق قارىمايتتى . ئۇ ئۆزىنى ئۆزگىچە ئىنسان بالىسى ، توغرىسى مۇشۇ ۋادىنىڭ سىرتىدىكى ئىنسانلاردىن ھېچكىم ئاياغ باسمىغان بۇ تىلسىملىق قۇملۇققا ئىزىنى چۈشۈرگەن ئادەملەرنىڭ تۇنجىسى ، بۇنىڭدىن كېيىن قەدەم باسقۇچىلارنىڭ باشلامچىسى ، پېشۋاسى ، دەپ ھېسابلىماقتا ئىدى . مۇشۇ نۇقتىدىنلا ، ئۇ بېشىغا قونىدىغان شۆھرەت تاجىنىڭ سالمىقى ، قىممىتىنى چامىلاپ باقتى . ئۇ شۇنداق خۇلاسىلىدىكى ، بۇنداق شۆھرەتنىڭ قىممىتىنى تۇتقىلىمۇ ، كۆرگىلىمۇ بولمايدۇ ، پەقەت ھېسلا قىلىدۇ كىشى .

ئۇ ئاخشام يازغان خاتىرىسىنى ۋاراقلاپ ، خىيالى ئۆردەككە كېلىپ توختاپ ، تۇنۇگۈن چۈشتىن كېيىنكى بىر ئىشنىڭ تەپسىلىي جەريانى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىرمۇبىر ئۆتۈشكە باشلىدى . تۇنۇگۈن چۈشتىن كېيىن سۇ ، ئوتۇن بار يەرده ، ئۇلار ئات ، تۆگىلەرنى راسا قاندۇرۇپ سۇغىرىۋالماقچى بولدى . مۇشۇنداق قىلىش تەكلىپىنى ئۆردەك ئوتتۇرىغا قويغانىدى .

— ئون نەچچە كۈندىن بۇيان ئات ، تۆگىلەر سۇ ئىچمىش ئورنىغا مۇز يالاپ كەلدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، يېگىنى قۇرۇق ئوت

بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئۇچەي ـ باغرى سۇسىراپ كەتتى . يەنە نەچچە كۈن ماڭمىز ، ئارىلىقتا سۇ بارمۇ ـ يوق ، بىلمەيمىز . بۇ يەردە سۇ ، ئوتۇن بولغاندىكىن ، سۇنى ئازراق ئىلمان قىلىپ بەرسەك ، راسا قېنىپ ئىچۋالسا قانداق ، — دېدى ئۆردەك ، سۇڭىن ھېدىنغا قاراپ .

— ئىللىتىمىز دەپ ئاۋارە بولغۇچە ، سۇلاقتىن ئېلىپلا سۇغا- رىۋەرسەك بولىدۇغۇ ، — دېدى ئىسلامباي .

— ئۆردەكنىڭ دېگىنى توغرا ، — فېڭشى سۇڭىن ھېدىنغا يۈزلىنىپ كېيىنكى گېپىنى دېدى ، — توڭلاپ ئاران تۇرغىنىمىزدا ئاغزىمىزغا ئىسسىق سۇ ئېلىشىمىزغا ، ئىچىمىز ، تومۇر ـ تومۇر- مىز ئىسسىقتىن يايراپ كەتتىغۇ ، ئات ، تۆگىلەرمۇ بىزگە ئوخشاش .

فېڭشى ئېرىنچەك ئىسلامبايىنى بېقىندىغاندەك قىلغان بىلەن ئۈنىڭ گېپى چوڭ خوجايىن سۇڭىن ھېدىنغىمۇ تەگدى .

— بىزدە ، — دېدى ئۆردەك فېڭشىغا دېگەن بولۇپ ، — «ئات ـ ئۇلىغىڭغا ياخشى قارىسالا ، سېنى يولدا قويمايدۇ» دېگەن گەپ بار .

— سىنوف ، شىركىن ، سىلەر سۇ ئەكېلىپ بېرىڭلار ، ئىسلامباي بىلەن ئىككى مۇلازىم سۇ ئىسسىتسۇن ، سالقىنباي بىلەن نۇرەك ئۆزلىرى قاراۋاتقان تۆگىلەرنى سۇغارسۇن ، ئاندىن ھەركىم ئۆز ئېتىنى سۇغارسۇن ، — دېدى سۇڭىن ھېدىن .

ھەمراھلىرى ئات ، تۆگىلەرنى سۇغرىش بىلەن بولۇۋاتقاندا ، سۇڭىن ھېدىن چېدىرىغا كىرىپ خاتىرە يازماقچى بولدى . ئۇنىڭ چېدىرى چوڭمۇ ئەمەس ، كىچىكمۇ ئەمەس ، ئوتتۇرا ھال چېدىر ئىدى . چېدىر ئۇنىڭغا نۆۋەتتىدە ياتاق ، يەنە بىر نۆۋەتتىدە يېزىقچى- لىق قىلىدىغان ئىشخانا ، كىتاب ئوقۇيدىغان كۇتۇپخانا بولۇپ خىز- مەت قىلاتتى . يازدا ئىسسىق ، قىشتا سوغۇق ئۆتمەسلىك ئۈچۈن بىرىزېنتنى ئىچى تەرىپىدىن قېلىن پاختىلاپ شىرىپ ئەستەرلىۋالغا- نىدى . «ئالتاي ئانقان پاختا بىر چاپانغا يارىماپتۇ» دېگەندەك ،

شۇنچە ھەشەم بىلەن قىلغان «مۇداپىئەسى» بۇ قۇملۇقنىڭ سوغۇ-
قىغا دالدا بولالمىدى. سوغۇقنىڭ زەھەرىدەك نەشتىرى «مۇداپىئە
تېمى»دىن غەلۋىرىدىن ئۆتكەندەك ئۆتۈپ كەتتى. سۇۋېن ھېدىن
خەت يېزىش تۈگۈل قولىنىمۇ قوۋۇشتۇرالماي قالدى. قەلەم ۋە
قۇتىدىكى سىياھمۇ ئاللىقاچان توڭلاپ قالغانىدى. ئۇ بۇ خاتىرىنى
چوقۇم يېزىشى، تەپسىلىي يازالمىسىمۇ، مەزمۇنىنى تېزىس قىلىپ
بولسىمۇ يېزىۋېلىشى كېرەك ئىدى. ئۇ بۇنىڭ چارىسىنى قىلالماي
تۇرغاندا، چېدىرغا ئۆردەك بىلەن فېڭشى كىرىپ كەلدى. بىرەر
مۇھىم ئىش بولمىسا خىزمەتتىگە دەخلى قىلمايلى، دەپ ھەمراھلە-
ری سۇۋېن ھېدىنىڭ چېدىرىغا ئوڭايلىقچە كىرمەيتتى.
«ھە، نېمە ئىش؟» دېگەندەك، سۇۋېن ھېدىن ئىككىسىگە
قارىدى.
— ئۆردەكنىڭ بىر تەكلىپى بار ئىكەن، ئويلىسام بولىدىغان
تەكلىپكەن، — دېدى فېڭشى. ئۇ مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بېرى
سۇۋېن ھېدىن بىلەن بىللە ئۇيغۇرچىنى ھاجەتتىدىن چىققۇدەك
دەرىجىدە ئۆگىنىۋالغانىدى.
— قانداق تەكلىپ؟ — سۇۋېن ھېدىن ئۆردەككە قارىدى.
ئۆردەك فېڭشىغا قارىدى.
— ئۆزۈڭ دە، — دېدى فېڭشى.
— كۇندۇزنىغۇ ئىككى غولۇتمان ئوتتۇرىسىدا ئىسسىنىپ ئۆت-
كۈزۈۋاتىمىز، كېچىدە قانداق قىلىمىز؟ چېدىرنىڭ ئىچىگە ئوت
قالمىغىلى بولمايدۇ. سىرتتا كېچىنى ئوت قالاپلا ئۆتكۈزەيلى دې-
سەك، ئۇخلىمىساق بولماس. قۇمنىڭ ئۇستى ئوتنىڭ تاۋىدا ئىسـ-
سىغاندەك قىلغان بىلەن ئاستى ـ ئاستىدىن مۇزدەك سوغۇق،
يانقىلى بولمايدۇ. شامال چىقىپ قالسا ئوت نەدە قالمىدۇ، بىز نەدە.
شۇڭا... — ئۆردەك تەكلىپىنى دەپ بولۇپ، ئاخىرىدا قوشۇپ
مۇنداق دېدى، — ئوۋچىلار ئەتىياز، كۈز مەزگىللىرىدە قۇملۇققا
ئوۋغا چىققاندا، مۇشۇنداق قىلىپ قۇم ئۇستىدە ئۇخلاۋېرىدۇ.
سۇۋېن ھېدىن ئۆردەكنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ

سىلەر لوپلۇقلارنىڭ ئاماللىرىڭلار قالتىسكەن ، قارىماققا ئىپتىدائىيدەك قىلغان بىلەن ، ئەمەلىيەتچانلىقىمۇ ، ئىلمىيلىكىمۇ كۈچلۈككەن . چېدىرنى يۆتكەمدۇق ؟ بولىدۇ ، ئۇ قانچىلىك ئىشتى ، — دېدى ۋە ئۆردەككە قاراپ قايىللىقىنى بىلدۇرگەندەك قىلىپ بېشىنى بىرنەچچىنى ئىرغىتتى .

ئۇلار قولمۇقول تۇتۇش قىلىپ ، ھەربىر چېدىر ئورنى چوڭلۇقىدا تۆت يەرگە ئاتمىش سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا ئورا كولىدى ؛ يەنە قولمۇقول ھەرىكەت قىلىپ ، قۇرۇق ئوتۇننىڭ چوڭ ـ چوڭلىرىنى يىغىپ كېلىپ ئورىغا تاشلاپ ئوت ياقتى . ئوتۇنلار كۆيۈپ ئالدى چوغلىشىشقا باشلىغاندا ، ئۈستىگە يەنە ئوتۇن تاشلىدى . ئوتتۇز سانتىمېتىر قېلىنلىقتا چوغ چۈشكەندىن كېيىن ، چوغنىڭ ئۈستىنى قۇم بىلەن ياپتى ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستىگە چېدىرلارنى تىكتى . ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي چېدىرلارنىڭ ئىچى ھۆپپىدە ئىسسىپ كەتتى . دەمال قۇمنىڭ ئۈستىگە سېلىنچا سېلىپ ئولتۇرۇشقا مۇمكىن بولمىدى ، قۇم شۇنچىلىك قىزىپ كەتكەنىدى .

— ئۆردەك ، — دېدى ئىسلامباي ، — سېنىڭ بۇ چارەڭ ئالامەتكەن جۇمۇ ، كېچىچە توڭلىماي راھەتلىنىپ ئۇخلاپ چىقىدىغان بولدۇق ؛ ساڭا قول قويدۇم .

ئىسلامباينىڭ گېپىدە ئۆردەككە قايىل بولغانلىق بىلىنىپ تۇرسىمۇ ، يەنە ئۇنىڭدىن تەنە پۇرىقىمۇ گۈپۈلدەپ تۇراتتى . ئۇ ئۆردەكنىڭ يولۋاس ئۆلتۈرگەن باتۇرلۇقىنى ئاڭلىغان چېغىدىلا ئۇنىڭغا ھەم ھەۋەس قىلىپ ، ھەم ھەسەت قىلىپ قالغانىدى . كېيىن ئۇنىڭ سىۋېن ھېدىن تەرىپىدىن يول باشلىغۇچىلىققا تاللانغىنىنى ئاڭلاپ ، ئىچى ئوتقا چۈشكەن قىلدەك كۆيۈپ ـ ئېچىشىپ تولغىنىپ كەتتى . سەپەر ئۈستىدە سىۋېن ھېدىننىڭ ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلىشىشى ، ئۇنى ئورنى تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كەلتۈرۈپ قويغانىدى . شىركىن قۇم دۆۋىسىدىن دومىلاپ كەتكەندە ، ئۆردەكنىڭ شۇئان پەسكە چۈشۈپ ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىشى ، 1895 ـ يىلىدىكى مەكىت سەپىرىدە ئۆزى ، سىنوف ۋە فېڭشىلار

ئۆلۈم گىردابىدا قالغاندا ، باسىت ، قايىملارنىڭ كېلىپ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالغانلىقىنى ئېسىگە ئېلىپ ، «ئاجايىپلا خەقكەن بۇ ، سەپەرداشلىرىنىڭ ھاياتى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ نېمە بولۇشىنى ئويلاپمۇ قويمايدىكەن . يەنە بىر كېلىدىغان جان بولمىسا يا بۇ» دەپ ئويلاپ قالغانىدى . «مانا ئەمدى بۇ يەنە··· »

سۇئېن ھېدىن ئىسلامبايىنىڭ گېپىدىن ئۈنىڭ ئۆرەكنى كۆرەلمەي ھەسەت قىلىپ ، گەپ بىلەن چېقىۋېلىۋاتقىنىنى سېزىۋالدى . ئۇ ئىسلامبايغا قاراپ :

— ئىسلامباي ، ئەگەر يېرىم كېچىدىن كېيىن چېدىرىنىڭ ئىچى سوۋۇپ كەتسە ، قانداق قىلساق بولار؟ — دەپ سورىدى . ئىسلامباي سۇئېن ھېدىننىڭ ئۆزىدىن بۇنداق دەپ سوراپ قېلىشىنى ئويلىمىغانىدى ، شۇڭا ئۇ نېمىدەپ جاۋاب بېرىشىنى بىلەلمەي گاڭگىراپلا قالدى .

ئۆردەك جاۋاب بەرمەككە تەمشىلىۋىدى ، سۇئېن ھېدىن ئۈنى قولى بىلەن جېمىلەپ گەپتىن توختىتىپ قويدى . سۇئېن ھېدىن ئۆردەكنىڭ : «بەك سوۋۇپ كەتمەيدۇ» دەيدىغانلىقىنى چۈشەندى . ئۈنىڭدا يولۇاسقا خىرىس ، ھەمىلە قىلغۇدەك جۈرئەت ، قارامليق ، قارا كۈچلا بولۇپ قالماي ، بەلكى ئەقىل ـ پاراسەت ، سەگەكلىك ، كىشىلەرگە كۆيۈمچانلىق ، ئۆزىنى بېغىشلاش روھى تەپچىپلا تۇرىدىكەن . مەن قارىسام ، ئۇ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مۇشۇ زېمىنىنى ، يۇرتىنى ، قۇملۇق بولسىمۇ مۇشۇ كەڭ دالىنى سۆيىدىكەن ، ئائىلە-سىنى ، جورىسىنى سۆيىدىكەن ، مەن چېغىمدا : «بۇ يەرگە كۆچۈلۈم

چۈشۈپ قاپتۇ ، دەيمەنغۇ . ئۇنىڭ ئۆز يۇرتىنى ، ئائىلىسىنى سۆيۈ-
شى ، سېغىنىشى ھەقلىققۇ . ئۇ دائىم بىر قوشاقنى تەكرارلاپ
غىڭشىپ ئېيتىدۇ . دىققەت قىلىپ ئاڭلاپ قوشاقنىڭ مەزمۇنىنى
ئاڭقىرىۋالدىم . ئۇ قوشاقنى مەنمۇ ياقتۇرۇپ قالدىم . بايا مەن ئۇنى
چاقىرىپ ھېلىقى قوشقىنى ئېيتىپ بەر ، مەن يېزىۋېلىپ يۈر-
تۇمغا ئالغاچ كېتەي دېسەم ئېيتمىدى بەردى . مانا
يېزىۋېلىۋاتىمەن :

تولا ماڭسىپ قاپىرىپ كەتتى پۇتۇم ،
زېرىكمەيمەن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇم .
سەن يادىمغا يەتكەندە جانالىقىم ،
لاچىن بولۇپ قاناتلانسىلا ئۇچتۇم .

ئەللەر دەيدۇ : تولا ماڭدىڭ چاراغا ،
قارامادىڭ پۇتۇڭداقى ياراغا .
سەن يارنى دەپ يۈرەك - باغرىم يىغلايدۇ ،
سەن بىلمىسەڭ ئايان ھالىم خۇداغا .

تولا ماڭسا نېمە بوپتۇ ، ئۆز يۇرتۇم ،
يول ماڭىشقا يارىتىلغان بۇ پۇتۇم .
بۇ دۇنيادا مەن باشقىنى دېمەيمەن ،
دۆلەتخانىم جاھاندا بىر جان قۇتۇم .

ئۇنىڭ قوشىقىدىن يۈرىكىدىكى يۇرتىغا ، يار - جۇپتىگە
لاۋۇلداپ تۇرغان سۆيگۈ مۇھەببەت ئوتىنى ، ۋۇجۇدىدىكى ۋاپادار-
لىق ، مېھرىبانلىقنى كۆرگەندەك بولدۇم ... »

«ئوت كېتىدۇ ئۆكەش① قالىدۇ ، سۇ كېتىدۇ نوكەش قالىدۇ »

① ئۆكەش — قوغ - قوقاس ، ئوتنىڭ تاۋى .

دېگەندەك ، سەپەرچىلەر ئىسسىق ئوت ـ قوغۇنى ، سۇ ـ مۇزنى قويۇپ ئاخىرى قوزغالدى . سەپەر كارۋىنى بىر قاتار بولۇپ ئۇزۇن سەپ تارتىپ ، تىلسىملىۋەتكەندەك سۇرلۇك ، ئۆلۈك قۇملۇقتا ئىز قالدۇرۇپ ، ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى يامزىلىدىن ئەگىدى . تۆگىلەر ـ نىڭ بىر خىلدا لوڭۇلداپ قەدەم ئېلىشى بىلەن تەڭ كولدۇرمىلار ـ دىن چىققان بوم ـ بوغۇق ، زىل ـ ئىنچىكە ئاۋازلار يىراق ـ يىراقلارغا كەتمەكتە ۋە بارغانسېرى سۇسلاپ بوش ، ئاران ـ ئاران ئاڭلانماقتا ئىدى .

مۇزلۇقتىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر يەردە بىرنەچچە ياۋا تۆگە ، يەنە بىر يەردە بىر توپ كېيىك ، جەرەنلەر خۇددى تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قالغان بۇ كىشىلەرنىڭ بۇ يەردىن تېزرەك كېتىپ كۆزىدىن يوقىلىشىنى كۈتۈپ ۋە كۆزىتىپ تۇرغاندەك قورقۇنچ بىلەن بويۇنلىرىنى سوزۇپ قاراپ تۇرۇشاتتى . مۇشۇ سۇرلۇك ئاۋازلار تۇنۇگۈن ئۇلارنى چۆچۈتۈپ ، قۇملۇقنىڭ يىراق ئىچكىرىـ سىگە كەتكۈزۈۋەتكەنىدى . ئۇلار بىر كېچە ـ كۈندۈز مۇز يالىيالـ ماي ، ئىچى قۇرۇپ چاڭقاپ كەتكەنىدى . سەپەرچىلەرنىڭ قارىسى كۆزدىن ، كولـدۇرما ئاۋازى قۇلاقتىن ئۆچكەندىن كېيىن ، قۇمـ لۇقنىڭ بۇ ئەركىلىرى ئېھتـىياتچانلىق بىلەن ، يەنە پات ـ پات ئەتراپقا قاراپ ـ قاراپ قويۇپ ، ئاستا ـ ئاستا قەدەم بېسىپ ، مۇزلۇققا تەشنالىق بىلەن يېقىنلاپ كەلمەكتە .

ئاخشام تاغ تەرەپتىن كەلگەن غۇر ـ غۇر شامال ئەلياقۇ مەھەلدە بىردىنلا كۈچىيىپ ، ئالەمـنى ـ مالـەم قىلمۇەتـكىلى تاس ـ تاماس قالدى . ھېلىمۇ ياخشى ، ئۆردەك ئۆيىگە ماڭار چېغىدا : «مۇشۇ مەزگىلدە بۇ يەرنىڭ تاغ تەرەپتىن ئۇرىدىغان شا ـ مال ـ بورىنى بەك قاتتىق ، چىدىرىڭلارنى ئۈچۈرۈپ كەتسە ، سو ـ غۇقتا تۇزدە قالسىلەر ، چىدىر ئەتراپىنى ئېغىر نەرسىلەر بىلەن

باستۇرۇپ چىقىپ تارتىۋېتىلار» دەپ ئاگاھلاندۇرۇپ قويغىنى، بولمىسا تۇزدە قېلىپ كۆرگۈلۈكىنى كۆرۈشەركەن. شامالنىڭ ھەرقىسما ھۇشقىيتقان، ھۇۋلىغان ئاۋازىغا ئۇچۇرۇلغان قۇملارنىڭ «شار ـ شۇر» لىغان ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ شامالنىڭ ھەيۋىسىنى ئاشۇراتتى. ئۇچقان قۇملار شۇرقىراپ كېلىپ چېدىرغا شىددەت بىلەن ئۇرۇلسا، كىشى قۇملار خۇددى بەدىنىگە ئۇرۇلۇۋاتقاندەك سېزىلمەدە بولاتتى. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە، بولدىلا، ئۇرۇلىۋېرىپ ئۆزىمىزنى خورتىۋەتمەيلى، كۈچىمىز كېيىنگىمۇ قالسۇن، دېگەندەك، شامالنىڭ ھەيۋىسى بوشاپ، سۇرلۇك ئاۋازى سۇسلاپ، غۇرۇلداپ قالدى. ھازىرمۇ غۇر ـ غۇر...

سۇۋېن ھېدىن يەرگىلا يېيىۋالغان جۇڭگو خەرىتىسى بىلەن پرۇتۇالىسكىي سىزغان لوپ كۆلى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ خەرىتىلىرىنى بىر ـ بىرىگە سېلىشتۇرۇپ ئولتۇراتتى.

— مەن قارىسام، — دېدى ئۇ يېنىدا ئۆرە تۇرغان سەنوفقا، — لوپ كۆلى رايونى پۈتۈن تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ كىندىكىدەك قىلىدۇ.

سىنوف سۇۋېن ھېدىننىڭ گېپىگە ياندىشىش ئورنىغا:

— سۇۋېن تۆرەم، — يەرلىك كىشىلەرنىڭ سۇۋېن ھېدىننى «سەپسىن تۆرە» دەپ ئاتىغىنىغا قاراپ، ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بەزىدە ئۇنى شۇنداق دەپ ئاتايدىغان بولدى، — بۈگۈن قانداق كۈن؟ — دەپ سورىدى.

— بۈگۈنما؟ — سۇۋېن ھېدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ بىرپەس تۇرۇپ كېتىپ، سىنوفقا قاراپ، بىلەلمىدىم، دېگەنىنى قىلىپ بېشىنى يېنىك ئىرغىتىپ قويدى.

— بۈگۈن 19 ـ فېۋرال ئەمەسمۇ.

— ھە، راست، شۇنداق ـ شۇنداق، ھەرگىز ئېسىمگە كەلمەپتۇ. بۈگۈننى ئۇبدان خاتىرىلەيلى، — دېدى سۇۋېن ھېدىن. — بۈگۈن 1900 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، سۇۋېن

هېدىننىڭ ئوتتۇز بەش ياشقا تولغان كۈنى . بەش يىلنىڭ ئالدىدا تۇنجى سەپىرنىڭ ئالدىراشچىلىقىدا تۇغۇلغان كۈنى ئېسىدە يوق يۇرگەندە ، ھەمراھلىرى مەكتەت ئەتراپىدىكى ئۆز چېدىرىدە ئۇنىڭ تۇغۇلغان كۈن خاتىرىسىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەنىدى . مانا ، ئارىدىن بەش يىل ئۆتۈپتۇ . ئارىلىقتا ئائىلىسىدە ئاتا ـ ئانىسى ، ئىنى ـ سىڭىللىرى بىلەن جەم بولۇپ تۇغۇلغان كۈن خاتىرىسىنى بىرگە ئۆتكۈزگەنىدى ، ئەمما ھازىر بۇ كۈننىڭ قانداق كۈن ئىكەنلىكى ئۇنىڭ ئېسىدە يوق ئىدى . ئۇنىڭ پۈتۈن ئەس ـ يادى كۆپ زامانلار بۇرۇن لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان ، ئەمما كېيىنكى چاغلاردا ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتىپ ، قۇرۇپ كەتكەن كونا دەريا ئىزلىرىنى تەكشۈرۈش ، ئۆلچەشتە ، نەتىجىنىڭ ئۆزى قىياس قىلغاندەك بولۇش ـ بولماسلىقىدا ئىدى .

سۈبەن ھېدىن ئەمدى ئويلىسا ، 19 ـ ئەسىر چىقىپ كېتىدىغان ئاخىرقى ئاينىڭ ئاخىرقى ئون كۈنى بىلەن 20 ـ ئەسىرنىڭ تۇنجى ئېيىنىڭ ئالدىنقى ئىككى ئون كۈنى ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىنى شىمالدىن جەنۇبقا — چەرچەنگىچە توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن ئالتۇن ئايلىرى ئىكەن . سەپەر جەريانىدا بىرەر ئالاھىدە ئەھۋالغا يولۇقمىغان ياكى بىرەر مۇھىم نەرسە بايقىمىغان بولسىمۇ ، فاشىيەن ۋە ماركوپولۇدىن كېيىن قۇملۇقنى توغرىسىغا بېسىپ ئۆتكىنىنىڭ ئۆزى ئۇنىڭ ئېكسپېدىتسىيە تارىخىغا ئۆچمەس ئىز سالغانلىق ئىدى ، شۇنداقلا بۇ يىلقى تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەشكە ئەرزىيىتتى . شۇ تاپتىلا گۈپپىدە ئۇنىڭ كۆڭلىگە بىر ئىش كەچتى . — خاتىرىلەيلى ، سەن چىقىپ ، — سۈبەن ھېدىن سىنوفقا ئىش تاپشۇردى ، — ھەمراھلارنى چېدىرىمغا چاقىرىپ كىر .

سىنوف چېدىردىن چىقىپلا ، قالغان بەش ئادەمنىڭ ئىسمىنى بىر ـ بىردىن ئاتاپ چاقىرىپ ، «سۈبەن تۆرە»نىڭ چېدىرىغا كىرىڭلار ، دەپ توۋلىدى .

— بۈگۈن مېنىڭ ئوتتۇز بەش ياشقا تولغان كۈنۈم ، — ھەمراھلىرى چېدىرغا كىرىپ ئېگىز چوڭۇن مەشنى چۆرىدەپ سو-

غۇق بربزېنت پالاسىنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، گېپىنى باشلىدى، — بۇ قېتىمقى سەپەردە مەن بىلەن تەڭ جاپا چەكتىڭلار. تۇغۇلغان كۈنۈمنىڭ خاتىرە سوۋغىسى ئورنىدا ھەمـ مىڭلارغا يېرىم ئايلىق ئىش ھەققىڭلار باراۋىرىدە پۇل قوشۇپ بېرىمەن، — ھەممىسى خۇش بولۇشۇپ بىر ـ بىرىگە قاراپ قويۇشتى، — بىر ھەپتىدىن كېيىن لوپ كۆلى ئەتراپىنى تەكشۈـ رۈشكە ئاتلىنىمىز. بۇ قېتىمقى سەپىرىمىزنىڭ قانداق بولىدىغانلىـ قىنى بىلمەيمەن، بەلكى مۇشەققەتلىك بولار، تەييارلىقنى پۇختا قىلايلى.

سەپەرنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭ ھەمراھلىرى يەنە بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قويدى. ئۇلارنىڭ چىرايىدىكى بايىقى خۇشلۇقـ نىڭ كۆلەڭگىسى سەل سۇسلاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى...

سۇۋېن ھېدىن ئوتتۇز بەش ياشقا تولۇپ بەشىنچى كۈنى، لوپ كۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپىنى تەكشۈرۈش ئېكسپېدىتسىيىسىگە ئاتـ لاندى. ئۇ يېڭىكۆلگە كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن بۇيان يەرلىك كىشـ لەر بىلەن ئوبدان چىقىشىپ قالدى. ئۇ ئادەتتە مۇھىم ئىشى بولمىسا مەھەللە ئىچىگە كىرمەيتتى، ھەمراھلىرىنىڭمۇ مەھەللىگە كىرىپ بەزى ئۇقۇشماسلىق سەۋەبىدىن ئارىدا سۇركىلىش پەيدا قىلىپ قويۇشىدىن بەك ئەنسىرەيتتى، ئۇلارنىڭ مەھەللىگە خالـ ـغانچە كىرىشىنى توسـايىتتى. ئۇ ھەمراھلـىرىغا يەرلىك كىشىلەرـ دىن بىر نەرسە ئالماقچى بولسا، چوقۇم ھەققىنى بېرىپ ئېلىشنى تۇزۇم قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىغا مۇنداق بىر ئىش سەۋەب بولغانىدى:

سىنوف بىلەن ئىسلامبايىنىڭ بىر كىشى كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان چوڭ بىر بېلىققا كۆزى چۈشىدۇ. سىنوف بېلىق ئىگىسىگە:

— بېلىقنى بىزگە بەرسەڭ، — دەيدۇ.

ھېلىقى كىشى ئېمە دېيىشىنى بىلمەي قالىدۇ. «ياق» دېگۈـ سى بولسىمۇ، سىنوفنىڭ قولىدىكى مىلتىقنى كۆرۈپ قورقۇپ قالىدۇ ـ دە، بېلىقنى يەرگە تاشلاپلا كېتىپ قالىدۇ. سىنوفلار

بېلىقنى پىشۇرۇپ يېيىشكە تەمشىلىپ تۇرغاندا ، ئالىباي ئاقساقال مەھەللىدىكى بىرنەچچە كىشى بىلەن چېدىرغا كىرىپ كېلىدۇ :

— سىزنىڭ ئادەملىرىڭىز بىر ئادىمىمىزنىڭ بېلىقىنى ئېلىۋاپتۇ . ھازىر مەھەللىدىكى كىشىلەر ئۆيۈمگە كېلىپ سىلەرنىڭ كېتىشىڭلارنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى . لوپ ئادەملىرى باشقىلارنىڭ نەرسىسىنى ئېلىۋالىدىغان ئىشنى بەك ئېغىر ئالىدۇ ، — دەيدۇ ئالىباي ئاقساقال ، سىۋېن ھېدىننىڭ تەكەللۇپىنى كۈتمەيلا .

سىۋېن ھېدىن «بۇ نېمە ئىش» دېگەننى قىلىپ ، ئادەملىرىگە قارايدۇ . سىنوف يەرگە قارىۋالىدۇ . ئىسلامباي نائىلاج بولغان ئىشنىڭ جەريانىنى سۆزلەپ بېرىدۇ .

— ئادەملەر ھازىرمۇ ئۆيىڭىزدىمۇ ؟ — سىۋېن ھېدىن ئاقساقالدىن سورايدۇ .

— ئۆيۈمدە ، مېنىڭ جاۋاب بېرىشىمنى كۈتۈپ ساقلاپ قالدى .

— ئۇنداق بولسا ، بىز ھازىرلا ئۇلارنىڭ ئالدىغا بارايلى ، سىنوف ، — سىۋېن ھېدىن سىنوفقا قارايدۇ ، — پىشۇرغان بېلىقنى بىرنېمە بىلەن يۆگە ، — ئاندىن باشقا ھەمراھلىرىغا دەيدۇ ، — ھەممىڭلار مەن بىلەن مېڭىڭلار .

سىۋېن ھېدىن ھەمراھلىرىنى باشلاپ ئالىباي ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە كەلگەندە ، چوڭ ۋە ئوتتۇرا ياشلىق بولۇپ يىگىرمە نەچچە كىشى غالدىراڭ قومۇش بىلەن ئېگىز قاشالانغان ھويلىدا سوغۇقنى سوغۇق دېمەي تۇرۇشقانىكەن .

— مېنىڭ بۇ ئادىمىم ، — دەيدۇ سىۋېن ھېدىن سىنوفنى كۆرسىتىپ كۆپچىلىككە قاراپ ، — ئاراڭلاردىكى بىر كىشىنىڭ بېلىقىنى ھەق بەرمەيلا ئاپتۇ . بۇ قىلمىشى ئۇچۇن ئۇنىڭ يېرىم ئايلىق ھەققىنى تۇتۇپ قالىمەن ھەم مەن سىلەرگە ناماقۇل بولۇش بىلەن مۇنداق بىر ئىشنى سىلەرگە دەپ قوياي . بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ ئادەملىرىمدىن بىرەرسى سىلەردىن بىر نەرسە ئالماقچى بولسا ، ئالدى بىلەن ھەققىنى بېرىپ ئالىدۇ . ھەققىنى بەرمىگۈچە

سىلەرمۇ ھېچنېمە بەرمەڭلار ، ناۋادا بۇگۈنكىدەك ئىش سادىر بو-
لۇپ قالىدىغان بولسا ، ئۇدۇل مېنى ئىزدەڭلار ، ماڭا دەڭلار .
ئالىباي ئاقساقال كۆپچىلىككە قاراپ :
— «سەپسىن تۆرە »نىڭ دېگىنىدىن رازى بولدۇڭلارمۇ ؟ رازى
بولغان بولساڭلار ئۆيۈڭلەرگە كېتىڭلار ، — دەيدۇ .
كىشىلەر ئورنىدىن قوزغىلىشىغا ، سۆزىن ھېيدىن :
— توختاڭلار ، يەنە مۇنداق بىر ئىش بار ، ھېلىقى بېلىق
كىمنىڭكىدى ؟ — دەپ سورايدۇ .
توپنىڭ ئىچىدىن زۇۋان چىقمىغاندىن كېيىن ، ئالىباي ئاقسا-
قال ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقان بىر كىشىنى كۆرسىتىپ :
— مۇشۇ كىشىنىڭ بېلىقى ئىكەن ، — دەيدۇ .
سۆزىن ھېيدىن سىنوفنىڭ قولىدىن يۆگەكلىك چوڭ بىر بوپە-
نى ئېلىپ :
— بۇ سىزنىڭ بېلىقىڭىز ، — دەيدۇ ھېلىقى كىشىنىڭ
ئالدىغا كېلىپ .
ھېلىقى كىشى ئالىباي ئاقساقالغا لەپپىدە بىر قارىۋېتىپ
— بولدى ، بۇ ئىش تۈگىدىغۇ ، ئۆزۈڭلار ئېلىپ كېتىپ
يەڭلار ، — دەيدۇ .
سۆزىن ھېيدىن بېلىقنىڭ ئازراق بىر قىسمىنى ئېلىپ قېلىپ ،
قالغىنىنى ھېلىقى كىشىگە بېرىۋېتىپ ، يانچۇقىدىن ئادەتتىكىچە
بىر قەلەمتىراچنى چىقىرىپ بېرىدۇ . ئۇ مەسىلە شۇنىڭ بىلەن
«زىخمۇ كۆيمەي ، كاۋاپمۇ كۆيمەي » چىرايلىق ھەل بولىدۇ . ئۇ
ئىش سۆزىن ھېيدىغا ئاچچىق ساۋاق بولۇپ ، شۇنىڭدىن كېيىن
يەرلىك كىشىلەر بىلەن بولىدىغان مۇناسىۋەتتە سەزگۈر يۇرۇيدىغان
بولىدۇ .
ئۇ بارگاھقا ئىسلامباي بىلەن شىركىنى ، يەنە ئون تۆگىنى
قالدۇرۇپ ، تۆت ھەمراھىنى ، تۆگىچى سالقىنباينى ئېلىپ ، ئۆز-
دەكنىڭ يول باشلىشىدا يۇرۇپ كەتتى .
ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسى يېڭىكۆلدىن ئۇدۇل مېڭىپ دىلـ

پارغا كەلدى . بۇ مەھەللىدە يىگىرمە تۆت يىل بۇرۇن پرژىۋالىس-
كىي كەلگەندە ئۇن نەچچە ئائىلە ئادەم بار ئىدى . تارىم دەرياسىنىڭ
بىر كىچىك تارماق ئېقىنى مەھەللىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتەتتى .
ئون بەش يىلنىڭ ئالدىدا دەريانىڭ ئېقىش يولى تۆۋەنگە تارتىلىپ
كەتكەندىن كېيىن ، كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى چارا ، كۆزلەك تەرەپ-
لەرگە كەتتى ، ئاز بىر قىسمىلا كىچىك بىر كۆل بويىغا يۆتكىلىپ
كېلىپ ساتما تىكىپ ئولتۇرۇشقانىدى . كەچكە يېقىن گويا يەر
تېگىدىن كېلىۋاتقاندەك ئاڭلانغان كولدۇرما ئاۋازى كىشىلەرنى
ھەيران قالدۇردى . بۇ كىشىلەر يىگىرمە تۆت يىلدىن بۇيان بۇنداق
بوغۇق ، ئەمما سۇرلۇك ئاۋازنى ئاڭلىمىغان ، بەلكى ئۇنتۇپ كەتكە-
نىدى . لوپ ئادەملىرى ئادەتتە مەھەللىدە تۆگە ۋە باشقا ھەرقانداق
ھايۋانغا كولدۇرما - قوڭغۇراق ئېسىپ يۈرمەيتتى . پەقەت يىراق
سەپەرگە چىققاندا ، زۆرۈرىيەت بىلەن قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە
كىرىشكە توغرا كەلگەندىلا مىنگەن ، ھەيدىگەن ئۇلاغلىرىغا كول-
دۇرما ئاساتتى .

— كولدۇرما ئاۋازى بارغانسېرى يېقىنلاپ كەلمەكتە .

— بۇ قاتتىق سوغۇقتا يىراقتا سەپەر ئالغان كىملەردۇ ؟

— نەگە ماڭغاندۇ ؟

— دۇخان تەرەپكە ماڭدى ھەقىچان .

— دۇخانغا قاراقوشۇن كۆلى ، ئابدال تەرەپ بىلەن ماڭماي
بۇ يەردە نېمىش قىلىدۇ ، بۇنداق ماڭسا يىچان تەرەپكە كېتىپ
قالامدۇ ؟

كېلىۋاتقان «كارۋان» توغرىسىدا چوڭلار ئەنە شۇنداق دېيىش-
شەتتى ، باللار بولسا ۋەھىمە ھېس قىلىۋاتقاندەك ئانىلىرىنىڭ
بېقىنىغا كىرىۋېلىشماقتا ئىدى .

كولدۇرما ئاۋازى توختاپ ، ئادەملەرنىڭ گۇدۇڭشىلاشلىرى
ئاڭلاندى .

— ئۆردەك كېپتۇ . يېڭىكۆلدىكى سالقىنباي كېپتۇ . —
كىمدۇر بىرى توۋلىدى .

چوڭ ياشلىق ئەرلەر ساتمىلىرىدىن چىقىشتى ، ئاياللار ، بالـ-
لار ئىشىكتىن باشلىرىنى چىقىرىپ كەلگۈچىلەرگە ھەيرانلىقتا
قارىشاتتى . بولۇپمۇ ، ياشلار بىلەن باللار كەلگەنلەر ئارىسىدىكى
كۆك كۆز ، سېرىق چاچ ، بىر قىسىملا كىيىنىۋالغان سۇۋېن ھې-
دىن ، سىنوف ، شىركىنلەرگە قاراپ ھەيران قېلىشاتتى ، ئۆزئارا
بىرنېمىلەرنى دېيىشەتتى . ئۆردەكتىن كۆك كۆزلەرنىڭ نېمىشقا
كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ، ئۇلارغا ئانچە پەرۋا قىلمىپ كەتمىدى ، بەل-
كى : «كونا ئېقىن ئىزىنى ، كۆل ئەتراپىنى تەكشۈرۈپ نېمە تاپىدد-
كىن ، ئەخمەقتەك ئىش قىلىدىغان بىرنېمىلەركىنە بۇ» دېيىشتى
شۇ .

سۇۋېن ھېدىنلار دىلىپاردا بىر كېچە قونۇپ ، ئەتىسى سەھەردە
يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، لوپ كۆلىنىڭ يۇقىرى تەرىپىنى نىشانلاپ
يۇرۇپ كەتتى .

سول تەرەپ قۇرۇقتاغ ، ئوڭ تەرەپ چەكسىز دەشت قۇملۇق-
يەتتە ئات ، بەش تۆگىلىك گۇرۇپپا قۇرۇقتاغنىڭ ئېتىكىنى ياقىلاپ
شەرققە كېتىۋاتماقتا . ناگان ـ ناگاندا ئۇچراپ قالىدىغان چاكاندا
يۇلغۇنلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، بۇ قۇملۇقتا مۇشۇ يولۇچىلاردىن
باشقا ھاياتلىق يوقتەك ئىدى . سۇۋېن ھېدىن ئاتلىق كېتىۋېتىپ
ياكى قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ دۇربۇن بىلەن ئەتراپقا قارايـ-
تى ، بەزىدە تېخى تۆش يانچۇقىدىن كىچىك ئىنجىلنى چىقىرىپ
پىشانىسىگە تەگكۈزۈپ تۇرۇپ : «مېنى ئىزدىگىنىمگە يەتكۈز»
دەيتتى . ئۇنىڭ ئىزدەيدىغىنى كۆنچى دەرياسىنىڭ كۆپ زامانلار
بۇرۇنقى ئېقىن ئىزى ئىدى . ئۇنىڭغا بۇرۇن مۇشۇ ئەتراپتا چوڭ
بىر دەريانىڭ بولغانلىقىنى چەرچەن سەپىرىدە ئۆردەك سۆزلەپ
بەرگەنىدى . ئۆردەك سۇۋېن ھېدىنغا ، بۇ دەريا توغرىسىدا ئۆزىگە
قالاچ قاناقانىڭ نېمىلەرنى دەپ بەرگەنلىكىنى ، قالاچ قاناقانىڭ
كىملىكىنىمۇ سۆزلەپ بەرگەنىدى . شۇڭا سۇۋېن ھېدىن ئۆردەكـ-
نىڭ ئېيتقانلىرىنى ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە ، دەپ قارايتتى ، دەريا
ئورنىنى تاپالماسلىقىغا ئىشەنمەيتتى ، ھېلىمۇ بىر ئىككى ئادەمنى

تاغ تەرەپكە ماڭدۇروۋپ باقسا، ھېلى بىر ـ ئىككى ئادەمنى پەسكە — قۇملۇق تەرەپكە ماڭدۇروۋپ كۆرەتتى، ئۆزىمۇ ئىزدەيتى. مۇشۇنداق مېڭىش بىلەن بەش كۈن ئۆتتى. ئالتىنچى كۈنىگە ئۆتكەندە قۇمدا چوقچىيىپ چىقىپ قالغان، قۇروۋپ داغىغا ئايلىنىپ كەتكەن توغراق كۆتەكلىرى ئۇچراشقا باشلىدى. سۇۋېن ھېدىن سەپسېلىپ قاراپ، توغراق كۆتەكلىرىنىڭ بىر يۆنىلىشتە تۇرغانلىقىنى بايقىدى ـ دە، كونا دەريا ئورنىنى تاپقاندەك خۇش بولۇپ كەتتى.

— سالقىنباي تۆگىلەرگە قاراپ تۇرسۇن، باشقىلىرىمىز ئەتىراپقا تارقىلىپ، بۇرۇن سۇ ئاققانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىرەر ئالامەت بارمۇ ئىزدەڭلار، — دېدى سۇۋېن ھېدىن.

ھەممىسى تارقىلىپ مېڭىشتى.

— تۆرە، بۇ يەرگە كېلىڭا، بۇ يەردىكى ئورەكلەردە ئاجايىپ بىرنېمىلەر تۇرىدۇ، بەك چىق ئىكەن! — دەپ توۋلىدى ئۆردەك، پەس بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ تۇروۋپ.

«ئۇ قانداق نەرسىلەردۇ، سۇدا ياشايدىغان نەرسە بولۇپ قالسا...» سۇۋېن ھېدىن ئىچىدە شۇنداق دېدى ـ دە، ئۆردەك تەرەپكە ئات سالدى.

9

خۇددى مۇز چىراي ئادەمنىڭ قىياپىتىدىن مېھرى ئىللىق ئادەمنىڭ ئوبرازىنى يارىتىۋاتقان ماھىر قىزنىقىدەك، سۇۋېن ھېدىنىڭ خۇشلۇقىغا جور بولۇپ ھاۋانىڭ بايامقى سوۋۇن، تۇماناللىق، سوغۇق تەلەتى يوقاپ ۋاللىدە ئېچىلىپ، كەتتى. كۆنچى دەرياسىنىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان بۇرۇنقى غول ئېقىن ئورنى تېخى تېپىلمىغان بولسىمۇ، تارماق ئېقىن قىنىنى تاپقانلىقىمۇ چوڭ بايقاش ئىدى.

سۇۋېن ھېدىن ئۆردەك تۇرغان يەرگە كېلىپ، بىرنەچچە

ئورەك ـ ئازگاللارغا يىغىلىپ قالغان نۇرغۇن قۇلۇله قاپلىرىنى كۆردى ـ ده ، ئانتىسن چۈشۈپ ئازگال يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى . بۇ چاغدا ، باشقىلارمۇ كېلىپ بولغانىدى . سۈبىن ھېدىن قۇلۇله قاپلىرىنى تۇتۇپ بېقىۋىدى ، ئۇندەك ئۇۋۇلۇپ كەتتى . ئۇزاق يىلـ لاردىن بۇيان ئاستى تەرىپىدىن قىزىغان قۇم قىزىتىپ ، ئۇستىدىن ئاپتاپ كۆيدۇرۇپ ، ئۇلارنى پوزمانغا ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى . سۈبىن ھېدىن قىياسى بويىچە ئېقىنىنىڭ كەڭلىكىنى مۇقىملاپ ئۆلچىدى ، يۇقىرى ـ تۆۋەن مېڭىپ تەكشۈردى ، خەرىتىسىنى سىزدى . بۇ يىل ئۇنىڭ ئامەتلىك يىلى بولىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىۋاتقاندەك ، ئۇ ھەم خۇشال ، ھەم ئۇمىدۋار ئىدى . تارماق ئېقىن بولغان يەرده چوقۇم غول ئېقىن بولماي قالمايدۇ ، دەپ ئىشىنەتتى . «خىيال خىيال تۇغىدۇ» سۈبىن ھېدىن يېڭى خىيال ، ئاجايىپ تەسەۋۋۇر بىلەن كېتىۋاتاتتى ، سىنوف بىر گەپ بىلەن ئۇنىڭ ئوي ـ خىيالـ ىنىڭ بىلىگە تېپىپ ، پەجىرىنى ئۇچۇرۇۋۇۋەتتى .

— بۇنداق دەشت قۇملۇقتا قۇلۇله قاپلىرى نېمىش قىلىدۇ ، راستتىنلا بۇ يەر بۇرۇن ئېقىنىدىكىنە ؟

«ئاقىلىنىڭ قىلغىنى بىر ئىشىغا نادان مىڭ كۈن باش قاتۇرار» دېگەن شۇ...

سەپەر ، ئىزدەش داۋاملاشماقتا . ئەتىسى چۈشكە يېقىن ـ يىراقتىكى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىده بىر ئاتلىق ئادەم كۆرۈندى . سۈبىن ھېدىن ، ئۆرەكلەر ھاياتلىقتىن ئەسەر يوق بۇ جەزىرىده يالغۇز يۈرگەن ئادەمگە ھەيران قالدى . ئۇمۇ بۇلارنى كۆرۈپ ئەجەبلەنگەن بولسا كېرەك ، قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ بۇ تەرەپكە قاراپ ماڭدى . ئۆرەك يىراقتىنلا ئۇنىڭ تاغلىق ئوۋچى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدى . ئۇ بىر شاغدار مىلتىقنى ئالدىغا توغرىسىـ غا قويۇۋېلىپ ، مۈرىسىگە ئوقيا ئېسىۋالغانىدى . يېقىن كەلگەنده ئۆرەك ئۇنىڭغا ، ئۇ ئۆرەككە قاراپ قالدى .

— نەدىن كەلدىڭلار ، نەگە كېتىۋاتىسىلەر ؟ — ئوۋچى ئۆرـ ەكتىن سورىدى .

— يېڭىكۆل تەرەپتىن كەلدۇق ، لوپ كۆلى تەرەپكە كونا بىر ئېقىننى ئىزدەپ كېتىۋاتىمىز .

— بۇلار... ؟ — ئوۋچى سۇئېن ھېدىن ۋە باشقىلارنى ئىما قىلدى .

— ھە ، كونا ئېقىنىنى ئىزدەيدىغانلار مۇشۇلار ، بۇ كىشى ، — ئۇ سۇئېن ھېدىننى كۆرسەتتى ، — «سەپسىن تۆرە» ، مۇشۇلارنىڭ باشلىقى ، مەن يول باشلىغۇچى ، ئات جونۇم ئۆردەك .

— ئۆردەك ! چارلىق ئوماقنىڭ بۇقىدەك يوغان بىر يولۋاسنى بوغۇزلىۋەتكەن ئوغلى ئۆردەك سىزمۇ ؟

ئۆردەك جاۋاب بېرىش ئورنىغا كۈلۈمسىرەپ قويدى .

— مۇنداق دەڭ ، مېنىڭ ئات جونۇم ئابدۇرېھىم ، كىشىلەر ئابدۇرېھىم جەگرەن① دەيدۇ .

— سىڭىرلىق ئابدۇرېھىم ئوۋچى دېگەن سىزمۇ ؟ — ئۆردەك ئۇنىڭ ئالدىغا باردى . ئىككىسى ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى . ئابدۇرېھىم قىرىق بەش ياش ئەتراپىدا ، قىسقا شالاڭ بۇرۇت ، كەكە ساقاللىق بولۇپ ، تاغلىقلارغا خاس پالاس رەختتە تاشلىغان ئۇچۇ ، بېشىغا چاپۇش كىيىۋالغانىدى .

«سىڭىرلىق ئابدۇرېھىم» دېگەننى ئاڭلاپ ، سۇئېن ھېدىن شۇئان ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ :

— سەن كوزلۇقتا يول باشلىغان سىڭىرلىق ئوۋچى ئابدۇرېھىممۇ ؟ ئۇ سەن توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگەن ، — دېدى ۋە ئابدۇرېھىمغا قولىنى سۇندى .

ئابدۇرېھىم سۇئېن ھېدىنغا ئانچە ئېرەنشىمەي قولىنى تەڭلىدى . ئۇنىڭ كۆرۈشكەندىكى كەيپىياتى سۇس ، سالقىن ئىدى . ئابدۇرېھىمنىڭ بۇ كەيپىياتىدىن ئۆردەك ھەيران قالدى . لوپلۇق-لارنىڭ ئادەتتىدە ئىلگىرى زادى كۆرۈشۈپ باقمىغانلارمۇ بۇنداق دەشت قۇملۇقتا ئۇچرىشىپ قالغاندا ، بىر - بىرىگە ئۇۋەك بولۇش يۈزىسىدىن قىزغىن بولۇشىدۇ ، ئەما ئابدۇرېھىم ئۇنداق

① جەگرەن — جەرەن .

قىلمىدى.

كوزلوف 1883—1885 - يىللىرى پرژىۋالسكىينىڭ ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىغا قاتناشقان كۆنچى دەريا ۋادىسىنى، تۆۋەن ئېقىندىكى قۇرۇق دەريا قىسمىنى ئۆز ئالدىغا تەكشۈرگەندە، ئابدۇرېھىم ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى بولغان. كوزلوفنىڭ كۆرەڭ، تەكبىۋرلۇقى ئابدۇرېھىمنىڭ كۆزىگە سىغمىغاندى، شۇڭا ئۇنى دېگەن يېرىگە باشلاپ ئاپىرىپ قويۇپ، باشقا ئىشلىرى بىلەن چاتىقى بولمىغاندى. «كۆنچى دەريا ۋادىسىنى بەش قولدەك بىلەن» ، لېكىن «ياۋلىقى كەتمىگەن تاغلىق» نىڭ گەدەنكەشلىكى كوزلوفنى سەل ئەيمەندۇرۇپ قويغاندى. ئۇ كېيىن سۆزىن ھېدىن بىلەن ئۇچرىشىپ قالغاندا، ئابدۇرېھىم توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىغان. سۆزىن ھېدىن پەقەت ئۇنىڭ يازمىسىنى ئوقۇپ ئابدۇرېھىم توغرۇلۇق خەۋەرگە ئېرىشكەنىدى. ھازىر ئۇنىڭ: «سەن توغرۇلۇق كوزلوف ماڭا سۆزلەپ بەرگەن» دېيىشى، مۇشۇ ئارقىلىق ئابدۇرېھىمنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىدىكى مۇھىم مەقسىتى، كۆنچى دەريانىڭ قەدىمكى غول ئېقىنىنى ئورنىنى تېپىپ، شۇ ئارقىلىق لوپ كۆلىنىڭ بۇرۇنقى ئورنى توغرىسىدا دەسلەپكى ئاساسقا ئىگە بولۇش ئىدى. ئۆزىدەكنىڭ بۇ تەرەپلەر بىلەن تونۇشلۇقى يوقلۇقى ئۇنىڭغا مەلۇم ئىدى. ئۇ ئابدۇرېھىمدەك بىر ئادەمنىڭ ئۇچراپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. مانا ھازىر دەل شۇنداق ئادەم ئۇنىڭ ئالدىدا تۇراتتى. سۆزىن ھېدىن بوينىغا ئېسىپ قويىنىغا تىقىۋالغان كىچىك خۇرۇم قاپچۇقتىن ئىنچىلىنى چىقىرىپ، ئالدى بىلەن ئۇپتى، ئاندىن پىشانىسىگە تەگكۈزۈپ يەنە قويىنىغا سېلىپ قويدى.

— ئۇ نېمە قىلىۋاتىدۇ؟— ئابدۇرېھىم ئۆزىدەكتىن سورىدى.

— ئۇ پات - پات مۇشۇنداق قىلىدۇ، نېمىشكىنتاك ئۇ، — دېدى ئۆزىدەك.

سۆزىن ھېدىن خۇرۇم تاشلىق سۆسەر-پەلتوسىنىڭ يانچۇقىدىن پارقىراق ساپلىق بىر قەلەمتىراچنى چىقىرىپ

— بۇ بىزنىڭ مۇشۇ قۇملۇقتا ئۇچرىشىپ قالغانلىقىمىزنىڭ خاتىرىسى بولۇپ قالسۇن ، مېنىڭ سوۋغام ، — دەپ ئابدۇرېھىمغا تەڭلىدى .

ئابدۇرېھىم سۆھبەتنىڭ ئاغزىغا قاراپ قېلىپ ، ئۆرە-تىمن سورىدى :

— بۇ بىزچىنى ئوبدان بىلىدىكەنغۇ ؟

— ئۆگىنىۋاپتۇ .

بىر كىشى دوستلۇققا قول سوزۇۋاتسا ، قولىنى ئارقىغا ئېلىۋېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئابدۇرېھىم سۆھبەتنىڭ كۆزىگە سىنچى نەزىرى بىلەن قارىۋېتىپ ، ئۇنىڭ قولىدىن قەلەمتىراچنى ئالدى . «قول قولنى يۇسا ، قول يۇزنى يۇيىدۇ» ، ئابدۇرېھىم ئۆرەكتىن :

— بۇلار نەگە باردىكەن ؟ — دەپ سورىدى .

ئۆرەك ئېغىز ئاچقۇچە ، سۆھبەت هېدىن :

— ئېنىق بىر مەنزىلىمىز يوق ، كۆنچى دەريا سىنىڭ بۇرۇنقى غول ئېقىن ئورنىنى تاپساق بولىتتى ، — دېدى .

— مەن ئاتمىشبۇلاققا ماڭغان ، بوپتۇ ، كونا دەريا ئورنىنى ئىزدىشىپ بېرەي ، — دېدى ئابدۇرېھىم .

سۆھبەتنىڭ ئۇمىدىگە يەنە بىر ئۇمىد قوشۇلدى . ئۇ ئۆرەك ، ئابدۇرېھىملارنىڭ يول باشلىشىدا كونا دەريا ئىزىنى ئىزدىشىنى داۋاملاشتۇردى ، نەچچە قۇم دۆۋىلىرىدىن ئاشتى ، ئاتلارمۇ هاردى ، ئادەملەرمۇ هاردى . ئۇلار چۇشكۇن قىلغۇدەك جاي ئىزدەپ كېتىۋاتاتتى ، ئۇلارغا دەريا قىنىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئۇزۇن بىر سوزۇق ئۇچراپ قالدى .

— قېرىلار مۇشۇ ئەتراپتا دەريا ئىزى بار ، دەيدىغان ، مۇشۇ شۇمىكىنە ، — دېدى ئابدۇرېھىم .

بۇ گەپنى ئاڭلاپلا سۆھبەت ئېتىدىن چۇشتى - دە ، سىنوفقا بىر تۆگە ئۇستىدىكى يۈككە باغلاپ قويغان تۆمۇر گۇرجەكنى ئەكەلدۇرۇپ ، ئۆزى سوزۇقنىڭ ئېچىدىكى قۇملارنى بىر يانغا

كۇرەشكە باشلىدى . باشقىلار ئۇنىڭ نېمىشقا بۇنداق قىلىدىغانلىقى-
نى چۈشىنەلمەي ھەيران بولغىنىچە ئەتراپىدا قاراپ تۇرۇشتى .
ئۇ بىرپەس دېمىنى ئېلىۋېلىپ ، گۇرجەكنى بايىقىدەك تىك
پاتۇرۇپ سالماي ، يېنىچە سېلىپ قۇملارنى تارتىشقا باشلىدى ،
ئاندىن گۇرجەكنى سىنوفقا تەڭلەپ تۇرۇپ :
— سەن بىردەم گۇرجەكنى مەندەك سېلىپ قۇمنى كۇرەپ
باق ، — دېدى .
سىنوف ئانچە خالاپ كەتمىگەن تەرزدە گۇرجەكنى ئىككى سې-
لىۋىدى ، ئاپئاق بىر نەرسە كۆرۈندى .
— توختا ، — سۈبىن ھېدىن شۇنداق دەپلا ئورنىغا چۈشۈپ
سىنوفنىڭ قولىدىن گۇرجەكنى ئېلىپ ، قۇمنى ئۆزى خۇددى
بىر نەرسىنى ئاۋايلاپ ئاقاندەك ، ئاستا ، پەم بىلەن كۇرىدى . سۈبىن
ھېدىنمۇ ، باشقىلارمۇ تەڭلا : «ۋاھ !» دېيىشىپ كەتتى . ئۇلارنىڭ
كۆز ئالدىدا تۇرغىنى ئومۇرتقا سۆڭىكى ئادەمنىڭ يوتىسىدەك ،
قىلتىرىق - قوۋۇرغىلىرى چىمچىلاق چوڭلۇقىدىكى بېلىقنىڭ
ئىسكىلىتى تۇراتتى ، ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچىۋىدى ، ئىككى مېتىر ئون
سانتىمېتىر كەلدى . سۈبىن ھېدىن بېلىق ئىسكىلىتىنى بىرنەچچە
قېتىم رەسىمگە تارتىۋالغاندىن كېيىن ، بىرنەچچە پارچە قىلىپ
بۆلۈپ ساندۇققا قاچىلىماقچى بولۇپ ، ئۇنى ئورنىدىن قوزغىشىغا
ئۇگە - ئۇگىلىرىدىن ئاجراپ پارچىلىنىپ كەتتى . ئۇ ئومۇرتقا
سۆڭىكى بىلەن قوۋۇرغا سۆڭىكىدىن قولغا چىققۇدەكلىرىنى ئېلە-
ۋالغان پاختىلارغا ئوراپ ساندۇققا قاچىلىدى .
«دەريا بولغاندىكىن ساھىلىدا بەلكى ھاياتلىقنىڭ ئىزى تېپە-
لىپ قالار» . سۈبىن ھېدىن شۇنداق ئۇمىد بىلەن ئادەملىرىنى

ئەتراپقا قاراپ پىقىشقا ماڭدۇردى .

فېڭشى بىلەن ئۆردەك بىللە ماڭغانىدى ، ئانچە يىراقتا بارمايلا ئۆردەك :

— مايەرگە كېلىڭلار ! ئۆي... تام... ! — دەپ توۋلىدى .

سۈبەن ھېدىن كېلىپ ھاياجىنىنى باسالمايلا قالدى ۋە كۆزىگە ئىشەنمەي قالدى . ئۇنىڭ كۆرۈۋاتقىنى يىرتمى قۇم ئاستىدا ، يىرىدىمى قۇمدىن چىقىپ تۇرغان ، بىرنەچچە كىسەك ، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي خارابىلىرى ئىدى . سۈبەن ھېدىن ياغاچلارنى تۇتۇپ بىقىۋىدى ، ئۇستى ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئاپتاپ چىقىپ پوزماندەك يۇمشاپ كەتكەنىدى . سۈبەن ھېدىن ئاتلىق يۇقىرى - تۆۋەن مېڭىپ تەكشۈرۈپ كۆرۈۋىدى ، بۇنداق خارابىلىكتىن بىرنەچچىنى كۆردى . يەنە بىر دۆڭ يامزىلىدا ئىچىلىپ قالغان ئادەم كاللىسى ، پارچە - پارچە ئۇستىخانلار تۇراتتى . سەدەپتەك ئاقىرىپ كەتكەن باش سۆڭمىكىدىكى قاپقارا چوڭقۇر چاناقلار يىراق - يىراقلارغا سوئال نەزىرى بىلەن قاراۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى . سۈبەن ھېدىن خارابىلىكلەردىن ساپال كومزەك پارچىلىرىنى ، بىرنەچچە ياغاچ تاۋاق ، ياغاچ لېگەن ، داتلىشىپ كەتكەن تەڭگە پۇللارنى ، بىر پالتا تېپىۋېلىپ ، بۇ نەرسىلەرنى ئاۋايلاپ ئوراپ ساندۇقلارغا قاچىلىماقچى بولۇۋاتقاندا ، ئۆردەك بىلەن ئابدۇرېھىم ئەجەبلىنىپ بىر - بىرىگە قارىشىپ قالدى . ئۇلار ئىچىدە : «ئۇ بۇ ئەسكى - تۇسكى ، داغال - دوغال[1] نەرسىلەرنى نېمە قىلىدىغاندۇ» دەپ ھەيران قېلىشۋاتاتتى . بىر گەپ ئۆردەكنىڭ ئېسىگە كېچىپ ، سۈبەن ھېدىنگە قاراپ جىددىي تۇستە :

— سۈبەن تۆرە ، بۇ نەرسىلەرنى قان قىلماي تۇرۇپ ئالسىڭىز ، بىزنى پالاكەت باسىدۇ ! — دېدى .

سۈبەن ھېدىن بۇ سۆزنى : «مېنىڭ بۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ كەتمەكچى بولغىنىمغا ئۆردەك نارازى بولۇۋاتقان چېغى» دەپ ئويلاپ ، ئىتتىك ئۆردەككە قاريدى ، يەنە شۇئان دەندەنئۆيلۇكتىمۇ

---

① داغال - دوغال — ئۇششاق - چۇششەك ، پارچە - پۇرات .

مۇشۇنداق گەپنى ئاڭلىغىنى ئۈسسگە كېلىپ ، مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى ـ ده ، ئىشىنى داۋاملاشتۇردى . ئۇ ئەتىراپقا نەزەر سالدى... قىنىغا لىپمۇلىق تولۇپ كۆۋۈجەپ ئېقىۋاتقان دەريا ، ئىككى ساھىلدا دەريا بىلەن پاراللېل ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇك ئورمان ، كەڭرى كەتكەن ياپيېشىل ئوتلاق ، يايلاپ يۈرگەن ئۇيۇر ـ ئۇيۇر ئاتلار ، توپ ـ توپ قوي ـ كالا پادىلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولدى...

سۇۋېن ھېدىن بۇ قېتىمقى زور بايقاشتىن مەمنۇن بولۇپ ، تېخىمۇ چوڭ بىر بايقاش ئۈنۈگۈنغا قۇچاق ئېچىپ تۇرغاندەك قۇم دۆۋىلىرى ئارا سەپىرىنى داۋاملاشتۇرماقتا ، ئەمما سۇنىڭ ئاز قېلىۋاتقىنى ئۈنۈڭ ئەندىشىسىنى ئاشۇرماقتا ئىدى . ئۇلار چۈشتىن قايرىلغان مەھەلدە ئېگىز ـ پەس ، ئۇزۇن ـ قىسقا قۇم دۆۋىلىرى ئارىلىرىدا كېتىۋېتىپ ، ئۇ يەر ـ بۇ يەردىكى ئازگاللاردا نەمسەل كۆكىرىپ تۇرغان يۇلغۇن ، قاغداللارنى كۆرۈپ ، سۇۋېن ھېدىندا بۇ يەردە سۇ بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ، دېگەن ئۈمىد تۇغۇلدى . ئۇ يۇلغۇن ئۈنگەن ئازگالنى كولىماقچى بولدى . گۈرجەككە شىركىتى مەسئۇل ئىدى . ئۇلاردا شۇ بىرلا گۈرجەك بار ئىدى . ھەممىسى كونا ئېقىن ، خارابلىكىنىڭ تېپىلغانلىق خۇشاللىقىدا بولۇپ كېتىپ ، گۈرجەك ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ ، ئۇنتۇپ كېتىشكەنىدى . ئەمدى شۇ گۈرجەكنى تېپىپ كەلمەي بولمىدى . شىركىتىنى ئۆزۈك تېپىپ كەل دېسە ، ئۇ شۇ كەتكەنچە قايتىپ كېلەلمەسلىكى ئېنىقلا ئىدى .

— مەن تېپىپ كېلەي ، — دېدى ئۆردەك .

سۇۋېن ھېدىنىڭ كۈتكىنىمۇ ئۆردەك بىلەن ئابدۇرېھىم ئىكىسىنىڭ بىرىنىڭ بېرىشى ئىدى .

— مېنىڭ ئېتىمنى مىنىپ بار ، — دېدى سۇۋېن ھېدىن .

— ئۆزۈمنىڭ ئېتىنى مىنەي ، — ئۆردەك شۇنداق دەپلا ئېتىغا مىنىپ يۈرۈپ كەتتى .

ئۇ كېتىپ ئىككى سائەتلەردىن كېيىن ، چاپقۇنلاپ قارا بوران

كەلدى . بوراننىڭ شىددىتىدىن ئۇلار نە ـ نەلەرگە ئۇچۇپ تىرىپە-
رەن بولۇپ كېتىدىغاندەك ئىدى . ھەممە يەرنى قۇم باستى ، بوران-
نىڭ يىرتقۇچلاردەك ھۆركىرىگەن ، ھۇشقىيىتقان ۋە ئۇچقان قۇملار
ۋىژىلدىغان ئاۋازلىرىدا كىشىلەرنىڭ بىر ـ بىرىنى ۋارقىراپ چاقى-
رىشلىرىمۇ ئاڭلانمايتتى . سۇۋېن ھېدىنلار ئات ، تۆگىلەرنى دالدا
قىلىپ ، ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە تاڭنى ئانقۇزدى ، ئەتىسى چۈشمۇ
بولدى ، ئۆردەك كەلمىدى . ئابدۇرېھىم ، سالقىنبايدىن باشقىلىرى
ئۆردەكنىڭ قايتىپ كېلىشىدىن ئۇمىد ئۈزدى ، يەنە ساقلاۋېرىشكە
بولمايتتى ، بىر كۈنلۈكلا سۇ قالغانىدى . ئابدۇرېھىم ، سالقىنباي-
لارنىڭ ساقلايلى ، دېگىنىگىمۇ قارىماي سۇۋېن ھېدىنلار قايتىشقا
تەمشىلىۋاتقاندا ، ئۆردەك گۈرجەكنى تېقىمىغا قىستۇرۇپ ، بىر
قولىدا كىچىكرەك ئىككى تاختاينى كۆتۈرگىنىچە قايتىپ كەلدى .

سۇۋېن ھېدىن ئىتتىك كېلىپ ئۆردەكنىڭ قولىدىن تاختايلار-
نى ئېلىپ قارىدى . ئۇ بىر ـ بىرىدىن كۆركەم نەقىش ئويۇلغان
تاختايلار ئىدى . ئۆردەك يەنە يانچۇقىدىن بىرنەچچە تەڭگە پۇللارنى
چىقىرىپ ئۇنىڭغا بەردى .

— بۇلارنى نەدىن تاپتىڭ ؟ ! — سۇۋېن ھېدىن ھاياجىنىنى
باسالماي قالدى .

ئۆردەك بوراندا ئېزىپ قېلىپ باشقا بىر تەرەپكە كېتىپ
قالغىنىنى ، ئەتىسى قارىسا ، چوڭ بىر خارابىلىكتە تۇرغىنىنى ،
ئۇ يەردە كۆرگەنلىرىنى ، پەقەت مۇشۇ تاختايلار بىلەن ھېلىقى
ئۇششاق نەرسىلەرنىلا ئېلىپ ماڭغىنىنى ، ئاندىن تۇنۇگۈنكى يەرگە
بېرىپ گۈرجەكنى تېپىپ كەلگەنلىكىنى قىسقىلا سۆزلەپ بەردى .

خۇشاللىقتىن سۇۋېن ھېدىنىڭ ھاياجىنى ۋۇجۇدىغا پاتماي
قېلىۋاتاتتى . شۇ تاپتا ئۇ تەكلىماكان تىلسىمىنىڭ ئاچقۇچىنى
قولغا چۈشۈرگەندەك ھېسسىياتتا ئىدى . ھازىرلا ئۆردەكنى يول
باشلىتىپ ، ئۇ كۆرگەن خارابىلىككە بارغۇسى كېلىپ كەتتى .

سەككىزىنچى باب

مۆجىزىلىك بايقىلىش

«تەكلىماكان ئارخېئولوگىيە ۋە گېئولوگىيىنىڭ سىرلىق ئامبىرى ، يەنى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى قەدىرلەش ۋە تارىخىي ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىش ئىشلىرىدا ئاجايىپ مۆجىزىلەر بىلەن تولغان سىرلىق جاي بولۇپ تۇرماقتا» .

— ئابدۇقېيۇم خوجا .

«ئۇلار ئوخشاشلا ئۇزۇنگە ۋە ئۆز مەدەنىيەت تارىخىغا بولغان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى يوقاتقانىدى» .

— ئەسئەت سۇلايمان .

1

سۈپىن ھېدىن بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆزدەكتىن ئەندىشە قىلىپ ئارقىسىدىن قاراپ قالدى .

— شۇنداق ياخشى ئاتىنى مىنمەي ، ۋېجىك ئېتىنى مىنىپ كەتتى ، قايتىپ كېلەلەرمۇ ؟

— قايتىپ كەلمىسە ، سۇسىز قېلىپ تۇگەشكىنىمىز شۇ .

سىنوف بىلەن ئىسلامباينىڭ پارىڭى سىۋېن ھېدىننىڭ كاللىسىنى قوچۇپ ، بىر غېمىنى ئىككى قىلىپ ئوغىسىنى قايىنىتىۋەتتى .

— بولدى قىلىڭلار ، كۆزىنى ئېتىپ قويساڭلارمۇ ، ئۇ بۇ قۇملۇقتا ئېزىپ قالمايدۇ .

— ئۇ ئۆزىغۇ ئېزىپ قالماس ، ئېتىنى پايلىماسمىكىن دەيمىزغۇ ، — دېدى سىنوف .

سىۋېن ھېدىن جىمىپ قالدى . بۇ ئۇنىڭ ئۆردەكنىڭ ئاشۇ ئىنجىمارۇق ئېتى بىلەن قايتىپ كېلەلىشىگە ئىشەنچ قىلالماي ، سۈكۈت قىلىپ تۇرغىنى ئىدى . گۇرۇپپىدىكى شۇنچە ئادەمنىڭ ھاياتى ئۆردەكنىڭ تۆمۈر گۈرجەكنى تېپىپ كېلەلىشىگە باغلىق بولۇپ قالغانىدى . شۇڭا سىۋېن ھېدىن ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ «بوران» ئاتلىق ئېتىنى مىنىپ بېرىشنى ئېيتقانىدى . ئۇنىڭغا بۇ ئاتنى رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا گوبىرناتورى ئالاھىدە سوۋغا قىلىپ تۇتقانىدى . بىرنەچچە قېتىملىق قۇملۇق سەپىرىدە بۇ رەسى ئېتى سىنالغانىدى . بۇ ئاتنىڭ بېشى چوڭ ، كۆكرىكى كەڭ ، سىنى ۇزۇن ، بويى ئېگىز ، پاچاقلىرى ھەم ئۇزۇن ، ھەم توم ، مېڭىشى وپالراق ئىدى ، ئەمما چېپىشتا تېز ئىدى . يەرلىك كىشىلەر بۇنداق ئاتنى «رەسى ئارغىمىقى» دەپ ئاتايتتى . ئۆردەكنىڭ ئېتى جۇغى ئىنچىكىرەك ، قىسقا ، سەل پاكارراق ئىدى ، ئەمما قۇملۇقتا تۇغۇلۇپ ، قۇملۇقتا ئۆسكەن بولغاچقا ، بۇ يەرنىڭ جۇدۇن - چاپقۇنىغا ، بوران - قۇيۇنىغا ، تومۇز - ئالۋۇنىغا پىشقان ، كۆنگەنىدى . ئۆردەككە ئۆز ئېتى باشقا ھەرقانداق ئاتتىن ئىشەنچلىك ئىدى . سىۋېن ھېدىن ئېتىنى مىنىپ بېرىشنى ئېيتقاندا ، ئۆردەك گەپمۇ قىلماي ئۆزىنىڭ ئېتىنى مىنىپ ماڭغاندا ، ھەممىسى ھەيران قېلىشىپ ، بىر - بىرىگە قاراپ قويۇشۇپ ، ئاندىن ئۆردەكنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قالغىنى شۇنىڭدىن ئىدى . سىۋېن ھېدىن ئۆردەك كەتكەن تەرەپكە بىرئاز قاراپ تۇرغاندىن كېيىن ، بېشىنى سېلىپ چېدىرىغا كىرىپ كەتتى .

ئۆردەك بىر قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتۈپ كۆزدىن غايىب بولدى .

— ئۇ مۇشۇ ماڭغىنىچە جېنىنى ئېلىپ كېتەمدىكىن دەيمەن ، — دېدى شېرىكىن .

— مەنمۇ شۇ ئويدا ، ئۇنىڭ گۈرجەكنى تېپىپ كېلەلىشى بىر گەپ ، تېپىپ كەلگەن ھالەتتىمۇ بۇ يەردىن سۇ چىقىشىغا كۆزى يەتمەي ، جېنىنى ئېلىپ قاچتىمىكىن دەيمەن ، — دېدى سىنوف .

— بىز لوپلۇقلارنى گېپىدە تۇرمايدىغان ، يالغانچى سانىماڭلار . بۇ يەردىن ئۇنداق ئادەم چىقمايدۇ ! — ئابدۇرېھىم زەردە بىلەن شۇنداق دېدى ـ دە ، نېرىغا كەتتى .

ئۆردەك ئۆزلىرى كەلگەن ئىزنى بويلاپ يولىنى داۋاملاشتۇرماقتا . ئات ، تۆگىلەرنىڭ ئىزلىرى ھېلى بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يامزىلىنى بويلاپ ياكى ئەگىپ كەتكەن بولسا ، ھېلى يەنە بىر قۇم دۆۋىسىدىن ھالقىيتتى . ئۆردەك چەكسىز قۇملۇقتا يولىنى يېگانە داۋاملاشتۇرماقتا . ئۇ پات ـ پات ئاسمانغا قاراپ ـ قاراپ قوياتتى ، شامال چىقىپ قالماسلىقنى تىلەيتتى . بۇ كۈن چۈشتىن قايرىلغان چاغ ئىدى . قۇملۇقتا شامال كۆپ ھاللاردا مۇشۇ چاغدا چىقىپ ، ئەتىسى تاڭغا يېقىن توختايدۇ . ناۋادا ، ئۇ چاغدا توختىمىسا ، كېيىنكى كۈنى دەل چىققان چېغىدا توختايدۇ . ئۆردەك ئۆز مۆلچەرىدە يولىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى مېڭىپ بولدۇم ، كۈن پاتقۇچە گۈرجەك قالغان جايىغا بېرىپ بولىمەن ، دەپ قىيىاسلاپ كېتىۋاتاتتى . ئۇ ئەندىشە قىلغىنىدەك شامالىنىڭ شەپىسى كېلىپ ، قۇملار شىرـ شىرلاشقا باشلىدى . ئۇ ئىز بويلاپ يىراقتا ئوبدان سەپسېلىپ قارىۋېلىپ ئېتىدىن چۈشتى ـ دە ، ئاتنىڭ تىزگىنىنى تۇڭدىن چىڭ تۇتۇۋالدى . غۇر ـ غۇر شامال بارغانسېرى كۈچەيىپ ـ ئەدەپ بورانغا ئايلاندى . بوران قۇملارنى ئۇچۇرۇپ ھەر خىل ئاۋازدا ھۇشتىيتاتتى ، گۈركىرەتتى . پايانسىز قۇملۇق شۇ ئەلپازدا گويا ھالاكەت دېگىزىغا ئايلانغاندى . ئۆردەك ئېتىنىڭ تىزگىنىنى بىلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىپ ، قولىنى قوۋۇشتۇرۇۋېلىپ ، بېشىنى ئىچىگە تىققىنىچە يېنىچە بولۇپ ، ھەربىر قەدەمنى داۋاندىن ئاشقاندەك مۇشكۈلدە ئېلىپ ، بىر قەدەم ـ بىر قەدەمدىن ئىلگىرىلىمەكتە . ئۇنىڭ بۇ ھالىتى دېگىز ـ ئوكيانىنىڭ دەھشەتلىك

دولقۇن - بۇزغۇنلىرى ئىچىدە قالغان كىچىككىنە قولۇاققا ئوخشايتتى. ئۇنىڭ كاللىسىدا ھازىر نىشان، تەرەپ دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. قانچىلىك ماڭدى، ھازىر قايسى ۋاقىت — كېچىمۇ، كۈندۈزمۇ، قايسى تەرەپكە كېتىۋاتىدۇ، بۇنى ئۇ بىلمەيتتى. بىلىپ باقماقچى بولسىمۇ، بىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، بوراننىڭ يۆنىلىشى بويىچە مېڭىشلا بىردىنبىر ھايات قېلىش يولى ئىدى. ھازىر ئۇنىڭ بىردىنبىر ئويلايدىغىنى، بوراندىن ئامان قۇتۇلۇپ قېلىش ھەم بوراننىڭ توختىشىنى تىلەش ئىدى...

تۇرۇپلا بوران ئاجىزلاپ قالغاندەك بىلىندى. قۇملارمۇ يۈزگە بايقىمەك ئۇرۇلمايتتى، لېكىن ھۇشقىيتقان، ۋېڭ - ۋېڭلىغان ئاۋازلار يەنىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى، ئەمما قۇلىقى تۇتۇلىدە ئەمەس، يېقىن ئەتراپتىن كېلىۋاتقاندەك ئاڭلىناتتى. ئۆردەك ئەجەبلىنىپ بېشىنى كۆتۇرۇپ قارىدى.

— مەن نەگە كېلىپ قالدىم؟ — ئۆردەك ئەتراپقا قاراپ ئۆز - ئۆزىدىن سورىدى.

ئۆردەك ئۆزىنى يارداڭلىققىمۇ ئوخشمايدىغان ئېگىز - پەس تۆپىلىكلەر، دۆڭ - يوتىلار، يېرىم - يارتا تاملىق، قوشاملار ئارىسىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلدى. كېچە بولغاچقا، بۇلارنىڭ نېمىلىكىنى، كېچىنىڭ قايسى ۋاقتىلىقىنى ئاڭقىرالمىدى. ئۇ ئەتراپىدا يەردىن چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان بىرنەچچە ياغاچنى كۆرۈپ قالدى، كۆزىگە ئىشەنمەي ئۇلارنى تۇتۇپ - سىلاپ باقتى، ئۇلار راستتىنلا ياغاچ ئىدى...

— بۇ قۇملۇققا قانداق كېلىپ قالغان ياغاچلاردۇ بۇ؟

ئۆردەك ئۆزىدىن شۇنداق سورىغىنى بىلەن، جاۋابىنى بىلەمەيتتى، ھەيران بولاتتى شۇ. ئۇ بوراندا قېقىلىپ - سوقۇلۇپ چارچىغاندى، ئۇيقۇمۇ كۆزىگە يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتاتتى. تاڭ ئاتقىچە ئەتراپنى پەرق ئەتكىلى، گۈرجەك قالغان تەرەپنى بىلگىلى بولمايتتى. ئۇ ئازراق كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ، قالغان ئىشنى تاڭ ئاتقاندا كۆرمەكچى بولدى - دە، ئاتنى بىر ياغاچقا باغلاپ قويدى، ئۆزى يارتا تامدەك بىرنېمىگە يۆلەنگىنىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇ-

رۇپ ئۇيقۇغا كەتتى...

ئۆردەك ئاتنىڭ كىشنىشىدىن ئويغىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا تاڭمۇ يورۇغان، شامالمۇ شىپىدە توختىغانىدى. ئۇ ئەتراپقا قاراپ باقماقچى بولۇپ، تۇرغا ئوخشاپ كېتىدىغان تىك، ئېگىزرەك بىر دۆڭگە تەستە چىقتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئاجايىپ - غارايىپ، ئەمما بىر خىل خانۇۋەيرانلىق مەنزىرە قۇچاق ئېچىپ تۇراتتى. ئۆردەك دۆڭدىن چۈشۈپ خارابىلىكنى ئارىلىدى. ئارىلىرىغا يۇل-غۇن، قومۇش قويۇپ سوقۇلغان، شامال يالاپ خىلمۇخىل شەكىل-گە كىرىپ قالغان يېرىم - يارتا، پۈچۈق، پارچە تاملارغا، چېچە-لىپ يانقان، تىك تۇرغان، سىڭايان بولۇپ قالغان ياغاچلارغا، ئۇ يەر - بۇ يەردە تۇرغان كوزا - كومزەك پارچىلىرى، تەڭگە پۇللار، چوڭ - كىچىك شال، تاختايلارغا قاراپ ھەيران قالدى.

«قالاچ قاناقا ئاتامغا ئېيتقان، ئاتاممۇ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدە-غان بوۋا - ئۇغۇشلار ئىزى، سەپسەن تۆرە ئىزدەپ يۇرگەن قەدىم-كى شەھەر خارابىسى مۇشۇنداق بىر جايمىكەنە؟»

ئۆردەكنىڭ كاللىسىدا مۇشۇ سوئالدىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىدى. ئۇ يەنە شۇئان يولىغا تەقەززا بولۇپ ئۆزىنى زور ئۈمىد بىلەن كۈتۈپ تۇرغان ھەمراھلىرىنى ئويلىدى. ئۇ گۈللۈك نەقىش ئويۇلغان كىچىكرەك تاختايدىن ئىككىنى، تەڭگىدىن بىرنەچچىنى ئېلىپ، گۈرجەكنى ئىزدىگىلى ماڭدى. ئۇ ھازىر ئۆزىنىڭ تۇيغۇ-سىغىلا تايىناتتى، ماڭغان يولىدا ئۇچرىغان ھەربىر قۇم دۆۋىسى، بىرەر تۇپ يۇلغۇن، يانتاق، چاكاندا، ئۆلگەن ھايۋانلارنىڭ ئېچە-لىپ قالغان سۆڭەكلىرىگىچە لوپلۇقلارنىڭ سىنچى نەزىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ سەپسېلىپ ماڭدى. ئانچە ئۇزاق ماڭمايلا، ئالدىنقى كۈنى قۇلۇلە قاپلىرى، بېلىق ئىسكىلىتى تاپقان كونا ئېقىن ئورنى تېپىۋالدى. ئۇ گۈرجەكنى ئېلىپ قايتتى...

سۇبەن ھېدىن شۇ تاپتا تەكلىماكان قۇملۇقىدا غايىب بولۇپ كەتكەن تىلسىم شەھەرلەرنىڭ ئاچقۇچىنى تېپىۋالغاندەك، خۇشال-لىقتىن ھاياجىنىنى بېسىۋالالماي قېلىۋاتاتتى. ھازىرلا شۇ تىلسىم دەرۋازىلارنى ئېچىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى تارىخىي ئاجايىباتلارنى جا-

هانغا ئاشكارىلاپ كۆرسەتكۈسى ، «بۇلارنى مەن تاپتىم ! » دەپ جاكارلىغۇسى كېلىپ كەتتى ، ئەمما سۇنماق تۇگەپ قېلىۋاتقىنى ئۇنماق ئالدىنى توسۇپ تۇراتتى ، ئۇ ھازىر ھېسسىياتى بويىچىلا ئىش قىلىپ ، قوراق تاشلىق ، شىددەتلىك قاينام ئېقىنىغا كېمە سېلىۋېرىدىغان قارام ، تەنتەك تەۋەككۈلچى ئەمەس ، ئەقىل بىلەن «يەتتە ئۆلچەپ بىر كېسىدىغان» ئېھتىياتچان ، تەجرىبىلىك ، پىشقان ئېكسپېدىتسىيىچى ئىدى . ئۇ ھازىرچە قايتىپ كېتىپ ، پۈختا تەييارلىق قىلىپ ، قايتا كېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ، گۈرۈپپىنى باشلاپ ، قاراقوشۇن كۆلى تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

«تاختايدىكى گۈل ـ نەقىشلەر نېمانچە كۆركەم ، قاچانقى تاختايلاردۇ ، تەڭگىلەرچۇ ؟ ئۇ قانداق خارابىلىكتۇ ، ئۇنىڭ ئۆردەكـ كە ئۇچراپ قالغىنى ـ ھە ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيـ لىرىمدە ئۇنىڭغا چىڭ يېپىشاي ، قولدىن چىقارماي » سۆزىن ھېدىن كېتىۋېتىپ شۇنداق ئويلايتتى ، ئەس ـ يادى ئۆردەك ئېيتقان خارابىلىكتە ، كۆزى كەينىدە ئىدى .

سۆزىن ھېدىن يېڭىكۆلدىكى بارگاھىغا قايتىش يولىدا قارا قوشۇن كۆلىنى يەنە بىر تەكشۈرگەچ ، كۆل سەيلىسى قىلىشنى ، سۇ قۇشلىرىنى ئوۋلاشنى ئارزۇ قىلاتتى .

— مەن قاراقوشۇن كۆلى ، ئابدال تەرەپلەرگە كەلمىگىلى يىگىرمە نەچچە يىل بوپتىكەن ، سىلەر بىلەن بىللە بېرىپ كۆرۈپ كېلەي ، — دېدى ئابدۇرېھىم ئۆردەككە .

— جانقۇلۇنى يوقلاپ ئۆتەي دېمىسەم ، مۇشۇ يەردىنلا مەھەلـ لىگە كەتكۈم بار ، — دېدى ئۆردەك .

كۆلگە پەسىل قۇشلىرىنىڭ ئالدى كېلىشكە باشلىغانىدى . لوپ ـ قاراقوشۇن كۆللىرى قۇشلارنىڭ جەننىتى ، 5 ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇ كۆللەردە جاھاندا بارلىكى قۇشـ لارنىڭ جەمئىسى جەم بولىدۇ . ئاقئۇلام ، سۇقسۇر ، ئۆردەك ، چۈمگەك ، چىل ، قارۇناغا ئوخشاش يەرلىك قۇشلار بىلەن بىرگە بېلىقئالغۇچ ، ئاقچاپاق ، ھاڭگىت قاتارلىق پەسىل قۇشلىرىمۇ بۇك قومۇش ، پىكەن ئارىلىرىدا سوغۇقتىن دالدىلىنىپ قىشنى توڭلـ

ماي ئۆتكۈزۈپ ئۆگىنىپ قالغان . 3 ـ ئاي كېلىش بىلەن بۇ قۇشلارغا پەسىل قۇشلىرىدىن يەنە غاز ، قو ، ئاق قۇ قاتارلىق قۇشلار كېلىپ قوشۇلىدۇ . بۇ قۇشلار گۈرۈدە بىر ئۇچىدىغان بولسا ، ماركوپولو تەرىپلەگەندەك : «كۈن يۈزىنى كۆرگىلى بولمايدۇ» .

سۈبهن هېدىن قارا قوشۇن كۆلىدە ئۇچ كۈن سەيلە ـ ساياھەت قىلىپ ، خۇمارىدىن چىققۇچە قۇش ئوۋلاپ تاماشا قىلدى . ئابدالغا مېڭىشقا تەمشىلىۋاتقاندا ، ئىسلامباي ئۇشتۇمتۇتلا سۈبهن هېدىندىن :

— مۇشۇ يەردىن يېتەرلىك سۇ ئېلىۋېلىپ ، ئۆردەك ئېيتقان هېلىقى جايغا بېرىپ باقمايمىزمۇ ؟ — دەپ سوراپ قالدى .

تۈيۇقسىز بۇنداق سوراپ قالغىنىدىن سۈبهن هېدىن ئەجەبلىنىپ ئىسلامبايغا قاردى ، چۈنكى بۇنداق خارابلىكنى قەدىرىش ـ قېزىش ئۈچۈن مۇڭاپىق ئۈسكۈنە ـ سايمانلار ، يېتەرلىك ئىشلەمچىلەر كېرەك ئىدى ، سۇ بولغان بىلەنلا بولمايتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسسىق كۈنسايىن قىستاپ كېلىۋاتاتتى . بولمىسا ئۇ تولۇق تەييارلىق قىلىپ باشقىدىن كېلىدىغانلىقىنى هەمراھلىرىغا ئوچۇق ئېيتقانىدى .

ئىسلامباي باشقا ياققا قارىغان بولۇپ سۈبهن هېدىندىن كۆزدىنى ئېلىپ قاچتى . سۈبهن هېدىن تېخىمۇ ئەجەبلىنىپ ، ئۇنىڭ بەزى قىلىقلىرى ئېسىگە كەلىپ ، ئىسلامبايدىن گۇمانلىنىپ قالدى .

دەندەنئۆيلۈك ، قارادۆڭ خارابىلىرىنى قىدىرغان چاغدا ، ئىسلامباينىڭ پات ـ پات يانچۇقىغا ، قوينىغا قولىنى سالغىنىنى ، يەنە ئارىلاپ ئۆزى يالغۇز چىدىرغا بېرىپ ـ كېلىپ يۈرگىنى سۈبهن هېدىننىڭ كۆزىگە چېلىقىپ قالغاندى . سۈبهن هېدىن ئۇنىڭ بۇ هەرىكىتىنى ئۇدۇللا چۈشەنگەندى . قۇملۇقتىن ، دەشتىنى كېزىشتىن بىزار ئىسلامباينىڭ ئەمدى خارابلىككە قىزىقىپ قالغىنىدىن «بىر گەپ بولمىسا قۇيرۇق تۇرامدۇ تاشتا» دېگەندەك ، ئۇنىڭ بىر ئىشى بولمىسا خارابلىككە قىزىقىپ قالامدۇ ؟ دېگەن شۇبهىگە

قالغان سۇۋېن هېدىن ئىسلامباينى «ئىشەنچسىز ئىكەن» دەپ كۆڭ-
لىگە پۈكۈپ قويدى .

قەشقەر ، خوتەندە يەرلىك «گۆھەر قازغۇچى» ، «كېپەن ئوغ-
رىلىرى»نىڭ خارابىلەردىن تېپىپ كەلگەن «ئەسكى - تۈسكى
كونا» نەرسىلەرنى پېتروۋىسكىي ، ماكارتىنېي ۋە باشقا ئەجنەبىي-
لەرگە ساتقانلىقىنى ئىسلامباي كۆرگەن ھەم ئاڭلىغانىدى . دەندەن-
ئۆيلۈك ، قارادۆڭ خارابىلىرىنى قىدىرغاندا ، ئىسلامباي ئۆزى
«پۇلغا ياراپ قېلىشى مۇمكىن» دەپ قارىغان بەزى نەرسىلەرنى
باشقىلارنىڭ كۆزىنى غەلەت قىلىپ ، يانچۇقىغا پاتسا يانچۇقىغا ،
قوينىغا پاتسا قوينىغا سېلىۋېلىپ ، يانچۇق ، قوينى پومپىيىپ قېـ-
لىپ چېنىپ قالغۇدەك بولسا ، باشقا بىر ئامالىنى قىلىپ يۈرگەنـ-
دى . ئۇلار ئۆيلىرىگە قايتقان پۇرسەتتە ئۇ نەرسىلەرنى تاشكەنت ،
پېتىربورگتا ئانچە - مۇنچە سۇ قىلىپ ، خارابىلىكنىڭ نېنىنى يەپ
قالغانىدى . ئۇنىڭ لوپ كۆلى ئەتراپىدىكى خارابىلىككە قىزىقىپ
قېلىشى ، شۇ «نان» ۋەجىدىن ئىدى .

ئۇلار ئابدالغا چۈش مەھەلدە يېتىپ كېلىشتى .

كۈنچىققانبەگ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئابدالنىڭ چىرىغى
ئۆچۈپ ، ئامىتى قاچقاندەك ، ئۇ يەرنى تېخىمۇ زەي بېسىپ ، كىشـ-
لەر تىرىكچىلىك غېمىدە تەرەپ - تەرەپكە كېتىشتى . كۈنچىققان-
بەگنىڭ ئاگايىنى دەپلا بىر جەمەتتىن پەقەت جانقۇلۇبەگ بىلەن يەنە
ئۈچ ئائىلىلىكلا كىشى قالغانىدى . ئۆيلەر زەيلەپ ئۆرۈلۈپ ، ئېگـ-
سىز قالغان قومۇش ساتمىلار شامال - بوراندا چۇۋۇلۇپ ، ئەتراپـ-
نى قۇم بېسىپ ، ئابدال پۈتۈنلەي ۋەيرانە ، خارابلاشقان تۈسكە
كىرىپ قالغانىدى . بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىدىكى لوپ كۆلى رايونـ-
نىڭ مەركىزى بولغان ئاۋات ئابدال مەھەللىسىنىڭ بۇ كۆڭۈلسىز
ۋەيرانە قىياپىتىگە قاراپ ، ئۆردەك بىلەن ئابدۇرېھىمنىڭ
كۆڭلى بىر قىسمىلا بولۇپ قالدى ، دىللىرى ئېچىشتى ، كۆزلىرىگە
ياش ئالدى ، بۇ كۆڭۈلسىزلىكلەرگە قاراپ تۇرغۇسى كەلمىدى .

— سېنى بىز بىلەن كەت دېسەكمۇ كەتمەيسەن ، بىزمۇ سېنى
بىز بىلەن كەت دېيەلمەيمىز ، — ئۆردەك شۇنداق دەپلا جانقۇلۇ

بىلەن باشقىدىن يەنە بىر قۇچاقلىشىپ ، «جانىم ساڭا ، چىق - چىق - چىق» دەپ ئۇنىڭ مۇرىسىگە ئۈچ قېتىم شاپىلاقلاپ قويۇپ ئاجرالدى - دە ، كۆزى لىققىدە ياشقا تولغان ھالدا ئېتىغا مىنىپ ، ھېچكىمگە گەپمۇ قىلماي ، ئۆزى تۇغۇلۇپ ، ئون نەچچە يېشىغىچە تۇرغان ئانا مەھەللىسىدىن يۈرۈپ كەتتى . ئۇنىڭ كەينىدىن ئابدۇ-رېھىم ماڭدى . سىۋېن ھېدىن بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆردەك-نىڭ كەينىدىن ئەجەبلىنىپ قاراپ تۇرۇپ كېتىپ ، ئاندىن ھەممى-سى سىۋېن ھېدىنغا قارىدى . سىۋېن ھېدىن بېشىنى ئىككى يانغا ئىرغىتىپ قويۇپ ئېتىغا مىندى - دە ، گەپمۇ قىلماي ئۇ ئىككىسى-نىڭ كەينىدىن ماڭدى ، ئاندىن باشقىلارمۇ...

ئۆردەك كېتىۋېتىپ ئابداللىقلارنىڭ ئەڭ مۇڭلۇق بىر ئاھاڭى-دا قوشاق ئېيتتى :

چوڭ بەگ[1] بىلەن تەڭ كەتىپ ،
ئۆچكەنمەدى چىراغىڭ .
ئابدال دەپ ئاتىڭ قاپتۇ ،
ئەجەب سۇنۇق سىياقىڭ .
سېنى تاشلاپ كەتكەنگە ،
كىمگە بولار سوراقىڭ .
.....
.....

2

ئابدۇرېھىممۇ ، سىۋېن ھېدىنمۇ ئۆردەككە بىرنەچچە قېتىم گەپ بىلەن سۇۋىشىپ باقتى ، لېكىن ئۇنىڭ گەپ قىلىدىغان رەغدى يوق ، بەلكى ھامان قوشۇمىسى تۈرۈك ، ئويچان ئىدى . سىۋېن ھېدىن ئۇنىڭ بۇنداق جىمىپ ، خىيالچان بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋە-بىنى بىلەلمەي ھەيران ئىدى . «ئۇ ئابدالنىڭ تۈگەشكەن قىياپىتى-

---

① چوڭ بەگ — كۈنچىققانبەگ . بۇنداق ئاتاش ئۇنىڭ ئوغلى جانقۇلۇبەگكە سېلىشتۇرۇلغان .

نى كۆرۈپ ئىچىگە تىنىپ قالدى . بۇ لوپ دالىسىدا كەلكۈندە
قىلىپ ، زەي بېسىپ ، بوران سوقۇپ ، قۇم بېسىپ يوقىلىپ
كەتكەن يۇرت ـ مەھەللىلەر ئازمۇ ؟ ئابدالنى زەي باسسا ، ئادەملە-
رى باشقا ياققا كېتىپ جېنىنى جان ئېتىۋېتىپتۇغۇ . ئۇ نېمانچە
قىلىپ كېتىدىغاندۇ ؟ » دەپ ئويلايتتى ئابدۇرېھىم .
ئۆردەكنىڭ ئويلايدىغىنى ئابدۇرېھىمنىڭكىدەك ئۇنداق ئاددىي
ئەمەس ئىدى . بولۇپمۇ ، ئابدالنىڭ خارابلاشقان قىياپىتىنى كۆ-
رۈپ ، ئۇنىڭ كاللىسى ئۇيقۇنلۇق خىيال قاينىمىغا ئايلىنىپ قال-
دى . ئۇ گۈرجەكنى ئىزدەپ مېڭىپ ، بوراندا ئېزىپ بېرىپ قالغان
يەردە چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى ، ئاپئاق ساقال بوۋاينىڭ ئېيتقانلىرى-
نى ئابدالنىڭ خاراب مەنزىرىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئويلايتتى .
«ئويلاپ باقتىڭمۇ ، — دېگەندى چۈشىدە ھېلىقى بوۋاي ئۆر-
دەككە ، — ئۇ يەرنى سۇ باستى ، بۇ يەرنى قۇم باستى دەپ ، بىر
يەرنى زەي ئۆرلىدى ، يەنە بىر يەرنى قۇرغاقچىلىق قاپلىدى دەپ ،
ئاپەتكە تاشلاپ بېرىپ يۈرۈپېرىپتۇق ، ‹يا سۇ كەلگۈچە تۇغان
ياسىماپتۇق ، ياكى كەلگەن سۇنى ئۆز يولىمىزغا سېلىشنى بىلمەي-
تۇق ، شۇڭا يۇرتلىرىمىز ئاۋاتلاشماپتۇ ياكى ئۆزىمىزمۇ رونىق
تاپماپتۇق . تۇرغان تۇرقىمىز مانا مۇشۇ . قۇمدا قالغان يۇرتلىرى-
مىز بىلەنمۇ كارىمىز بولماپتۇ ، ھەتتا ئۇلارنى ئۇنتۇپتۇق . ھالا
بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ، جاھاننىڭ يىراق بىر يەرلىرىدىن باشقا
بىر تائىپىدىكى كىشىلەر قۇم ئاستىدا يانقان يۇرت ـ مەھەللىلىرى-
مىزنى تاپقىلى ، ئاچقىلى كېپتۇ ، يەنە كېلىدىغان ئوخشايدۇ . ئۆزى-
مىز تاپساق ، ئۆزىمىز ئاچساققۇ ياخشى بولىتتى ، ئەمما بىز ئۇ
نەرسىلەر كۆزىمىزگە پۈتلىشىپ يۈرسىمۇ ، ‹بۇ نېمىدۇ ؟ › دېسەك
دەيمىزكى ، يا دەسسەپ ئۆتۈپ كېتىمىز ياكى كۆزىمىزنىمۇ سېلىپ
قويمايمىز . بىز ئۆزىمىز ئىزدەشنى ئويلىمىغاندىكىن ، بوپتۇ ، ئۇ-
لار بولسىمۇ ئىزدىسۇن ، تاپسۇن ، ئاچسۇن ، تېپىلمىغاندىن تېپىل-
غىنى ، ئېچىلمىغاندىن ئېچىلغىنى ياخشى . ئۆزىمىزنىڭ تېگى -
تەكتىمىزنى ، كىملىكىمىزنى ئاز ـ تولا بولسىمۇ بىلگەندىن كې-
يىن ، ئۇ نەرسىلەرنىڭ قەدرىگە يېتىدىغان بولارمىز » .

ئۆردەك بوۋاينىڭ سۆزلىرىنى ئەسلەيتتى ، سۆزلەرنىڭ تەكتە-
گە يېتىشنى ئويلايتتى . ئابدالنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى كۆرۈپ ئۇنى
تېخىمۇ خىيال چۈلغۇۋالدى . زەي باستى دەپ كىشىلەرنىڭ باشقا
جايلارغا كەتكىنى ، ئانا يۇرتىنى نېمە بولساڭ بول ، دەپ ئاپەتكە
تاشلاپ بەرگىنى بولماي نېمە ؟ ! ئۇنى مانا شۇنداق ئوي ـ خىياللار
چۈلغۇۋالغاچقا ، ئابدۇرېھىمنىڭ ، سۆۋېن ھېدىن ۋە يەنە بىرلىرد-
نىڭ گەپلىرى قۇلىقىغا كىرمىگەنىدى .

ئۆردەك چۈشىدە كۆرگەن بوۋاينىڭ گەپلىرىدىكى مەنە تېرەد-
لىكىنى ، ئۇنىڭ سىن ـ چىرايىنى ، قىياپىتىنى كۆز ئالدىغا كەل-
تۈرۈپ ، ئۇنى : «ئاتام ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان قالاچ قاناقا دېگەن
كىشى شۇمىكىن» دەپ ئويلايتتى...

ئۇلار ئەتىسى چۈشتىن قايرىلغاندا قارادايغا كەلدى . ئۆردەك-
نىڭ خارابىلىك ۋە چۈشىدە كۆرگەن بوۋاي توغرىسىدىكى خىيال ،
ئەسلىمىلىرى ، ئاتىسى ئوماق تۇلەك بوۋىدىن ئاڭلىغانلىرىدىن ئېيە-
تىپ بەرگەن ، بىر زامانلاردا ئابدال بەگلىكى بىلەن تاغلىقلار
ئوتتۇرىسىدا مۇشۇ قاراداي كېچىكىدە بولغان ئۇرۇش ـ جەڭلەر
توغرىسىدىكى ئەسلىمىلەر بىلەن ئالماشتى . «شۇنداق زور ، كۈچ-
لۈك قوشۇننىڭ يەڭگەن غالىب ئابدال قېنى ئەمدى ؟ ! » ئۇنى يەنە
باشقىدىن خىيال باستى .

ـ ماۋۇ تۆرە قاقشاللىقنى كۆرسەم دەيدۇ ، قانداق
قىلىمىز ؟ ـ ئۆردەكنىڭ خىيالىنى ئابدۇرېھىم ئۇزۇۋەتتى .

ـ يول ئۈستىدە بولغاندىكىن كۆرىمەن دېسە كۆرسۇن ، ئاز-
راق قايىمىز شۇ ، ـ دېدى ئۆردەك .

سۆۋېن ھېدىن يولدا كېلىۋېتىپ قاقشاللىقنى تەكشۈرۈپ ،
ئۆلچەش ئارزۇسى بارلىقىنى ئابدۇرېھىمغا ئېيتقانىدى . سۆۋېن
ھېدىن كوزلوفنىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسىدىن قاقشاللىق توغ-
رۇلۇق ئاز ـ تولا ئۇچۇرغا ئىگە ئىدى ، ـ «كېيىن شۇ تەرەپكە بېرىپ
قالسام ، چوقۇم تەپسىلىي تەكشۈرۈپ خەرىتىگە ئېلىۋالىمەن» دەپ
كۆڭلىگە پۈككەنىدى .

ئۆزىنى پرژېۋالىسكىينىڭ شاگىرتى ۋە ئىشلىرىنى داۋاملاش-

تۇرغۇچىسى دەپ قارايدىغان كوزلوف 1883 — 1885 ـ يىللىرى پىرژىۋالىسكىينىڭ ئىكسپېدىتسىيىسە گۇرۇپپىسىدا ، 1893 — 1895 ـ يىللىرى دوبوروسكىينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىدا بولۇپ ، ئىككى قېتىم تارىم — كۆنچى دەريالىرى بويلىرىغا كېلىپ ، ئابدۇرېھىمنىڭ يول باشلىشىدا قاقشاللىق خارا-بىسىنى ، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندىكى قۇرۇق ئېقىن قىسمىنى تاپقان بولسىمۇ ، ئۇ جايلارنى تەپسىلىي ، ئىنچىكە تەكشۈر-مىگەنىدى ، لوپ كۆلى مەسىلىسىدە باشتىن ـ ئاخىر پرژىۋالىس-كىينى ياقلاپ كەلگەنىدى .

سۋېن ھېدىنلار قاقشاللىققا كەچئارىسى مەھەلدە يېتىپ كەل-دى . سۇ بولسىلا ، بۇ يەر ئوتۇن ـ ياغاچ ، چانقال ـ ئۆسۈملۈكلەر كۆپ ، قونالغۇ بولمىغان ئوبدان جاي . شىمالدا شىڭدى تېغى قارىيىپ كۆرۈنەتتى . قاقشاللىقنىڭ جەنۇب ، شىمال ، غەرب تەرەپ-لىرى قاقاس قۇملۇق ، شەرق تەرىپى ئېدىر ـ تۆپىلىك ئىدى . تۆپىلىك قاقشاللىقتىن بىر يېرىم كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ ، ئۇ يەردە قەبرىستانلىق ، زامانلارنىڭ ئېكسپېدىتسىيىسى ، غاجىشى ، قۇملۇق شامال ـ بوراننىڭ تىنىمسىز يالىشى بىلەن ئۇپراپ ، كىچىكلەپ كەتكەن بىر تۇر بار ئىدى . كوزلوف بۇلارنى بىر قۇرلا كۆزدىن كەچۈرۈپ بولدى قىلغانىدى .

سۋېن ھېدىنلار قاقشاللىق ئىچىگە چۈشكۈن قۇرۇپ ، يۇك ـ تاقلارنى چۈشۈردى ، چېدىر تىكتى ، ئات ، تۆگىلەرنى چۈ-شەپ چاتقاللىققا قويۇپ بېرىپ ، قولمۇقول تۇتۇش قىلىپ تاماق تەييارلاشتى .

ئەتىياز مەزگىلى بولغاچقا ، كېچە ئاسمىنى شالاڭ تۇتەك قاپ-لىغاندەك غۇۋا ئىدى . ئاي خىرە كۆرۈنەتتى ، يۇلتۇزلار سۇس جىمىرلايتتى . بەش ـ ئالتە كۈندىن بۇيان قېلىپ ئۇخلىمىغان ، كۈنلەپ ـ كۈنلەپ ئات ـ ئۇلاغدىن چۈشمەي مېڭىپ ھارغان ، بەللىرى تالغان بۇ كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى تۆشەكلىرىگە سوزۇ-لۇپلا شېرىن ئۇيقۇغا كېتىشتى . پەقەت ئۇچ كىشىلا كىرپىك قاق-مای خىيال سۈرۈپ ياتاتتى . بىرى ، سۋېن ھېدىن ، ئۇ ئەتە

قىلىدىغان تەكشۈرۈش ـ ئۆلچەشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ئۈستىدە ئويلانماقتا ئىدى ، بىرى ، ئۆردەك بولۇپ ، ئائىلىسىدىكىلەرنى ، بىردىنبىر ئوغلى سادىقنى ، ئۇنىڭ قانداق تۇرۇۋاتقانلىقىنى ۋە يەنە چۈشىدە كۆرگەن بوۋاينىڭ گەپلىرىنى خىيال قىلىپ ياتاتتى . يەنە بىرى ، ئىسلامباي بولۇپ ، «ئەجەپ ھېلىقى خارابلىككە بارمىدۇق··· سۈبەن ھېدىن تۆرە مەندىن گۇمانلىنىپ قالغاندەكمۇ ـ قانداق ؟» دەپ ، ئۆزىچە خۇدۇكسىرەپ ئۈيقۇسىز ياتاتتى···

كېيىنكى قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە تەييارلىقىغا ئالدىرىمىسا بولمايتتى . شۇڭا ئۇلار ئەتىگەنلىك تاماقنى بالدۇر يەپ ئىشنى باشلىۋەتمەك بولۇشتى .

سۈبەن ھېدىنىنى ھەيران قالدۇرغىنى «قاقشاللىق» دەپ ئاتالغان بۇ جاينىڭ چۆرىسىدىكى تۆت چاسا دۆڭلۈك بولۇپ ، سۈبەن ھېدىن ئۇنى قورغان ـ سېپىلنىڭ خارابە ئىزى ، دەپ مۇقىملىدى . ئۇنىڭ تۆت تەرىپى ئوخشاش ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ ، شەرق ـ غەرب تەرىپىدە بىر ـ بىرىگە روبىرو ئىككى ئۇزۇكلۈك بار ئىدى . بۇ ئۇزۇكلۈك شەرقىي ـ شىمال تەرەپتىكى تاغدىن كەلگەن كەلكۈن سۈيى ئېقىپ ئۆتۈپ كېتىدىغان كىچىك ئېقىن ئىزىغا ئوخشايتتى : سۈبەن ھېدىن ئەتراپنى ، ئىككى ئۇزۇكلۈكنى ئىنچىكە تەكشۈرگەندىن كېيىن ، ئۇنى قورغاننىڭ شەرق ـ غەربتىكى ئىككى قوۋۇق ئورنى دەپ قارىدى . بۇ جاينىڭ نېمىشقا «قاقشاللىق» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئۆزى بىلەن ئابدۇرېھىمدىن سورىدى .

—— ئۆز ۋاقتىدا كوزلوفمۇ مەندىن مۇشۇنداق سورىغان . مەن تاغدا تۇغۇلۇپ ، تاغدىلا يۈرگەن بولغاچقا ، بۇ تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەيمەن ، دەپ جاۋاب بەرگەنىدىم ، —— دېدى ئابدۇرېھىم . سۈبەن ھېدىن ئۆردەككە قارىدى .

—— ئاتامغا قالاچ قاناقانىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە ، بۇرۇن بۇنىڭ ئىچى بۇك يۇلغۇن ، قاقشاللىق ، ئارىلاپ قاغدان ، چاكاندىلىق ئىدى كەندۇق . كېيىن تاغدىن كېلىدىغان كەلكۈن باشقا تەرەپلەر بىلەن ئاقىدىغان بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدىكى يۇلغۇن ، قاقشاللار قۇرۇپ

كېتىپ ، قاغدان ، چاكاندىلارلا قالغانىكەن ، — دېدى ئۆردەك .
— دائىرىسىنىڭ چوڭ ئەمەسلىكىگە قارىغاندا ، بۇ مەخسۇس چېرىكخانا بولغان بولسا كېرەك ، — دېدى فېڭشى .
دۆڭلۈك ئىچىدە ئالاھىدە دىققەتنى تارتقۇدەك خارابە ئىزلىرى كۆرۈنمەيتىتى . ئۇ ئابدۇرېھىمنىڭ باشلىشىدا شەرق تەرەپتىكى تۆپىلىككە باردى . تۆپىلىكتە تىك ، يانتۇ ۋە چېچىلىپ تۇرغان نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپ ، سىۋېن ھېدىنىنىڭ كۆزى چۆچەكتەك بولۇپ ، ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى . ياغاچلارنىڭ بەزىلىرى تۆت چاسا ، بەزىلىرى يۇمىلاق تېشىلگەن بولۇپ ، چېتىق چېتىلغانلىقى ئېنىق بىلىنىپ تۇراتتى . سىۋېن ھېدىن كۆرۈنۈشلەردىن نۇرغۇن سۈرەت تارتتى . بۇ بىر قەبرىستانلىق ئىدى ، لېكىن كۆلىمى ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى . بەزى قەبرىلەر ئېچىلىپ قالغان بولۇپ ، جەسەت ئۈستىدىن يۆگەلگەن كېپەنلىكنىڭ قانداق توقۇلمىلىقىنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايتتى . بەزى لەھەتنىڭ تۆت چۆرىسى كېسەكتە قوپۇرۇلغان بولسا ، بەزىلىرىنىڭ يۇلغۇن قىپچىلىرىدا توقۇپ چىقىرىلغان ، يەنە بەزىلىرىنىڭ شال بىلەن توسۇلغانىدى . سىۋېن ھېدىن قەبرىستاننىڭ دائىرىسىنى ، ئەتراپىنى ئايلىنىپ تەكشۈرۈپ ئۆلچىدى ، خەرىتىسىنى سىزدى .
قەبرىستاننىڭ يېنىدىلا تۆت مېتىرچە ئېگىزلىكتە دۈگىلەك تىك دۆڭ بار بولۇپ ، قاتلىرىغا يۇلغۇن ياغىچى قويۇلغىنىدىن ئۇنىڭ تۇرنىڭ قالدۇقى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئۇنىڭ ئەتراپىدا يەنە شۇنداق ئارىسىغا يۇلغۇن شاخلىرى قويۇلۇپ ، چىڭداپ ياسالغان كىچىك ـ كىچىك سەككىز دۆڭچەكمۇ بار ئىدى . سىۋېن ھېدىن بۇلارنىڭ نېمىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى قىياس قىلالمىدى . سىۋېن ھېدىن قاقشاللىق بىلەن تۆپىلىكتىكى قەبرىستانلىقنى تەكشۈرۈش ، ئۆلچەش ، خەرىتىگە ئېلىش ، تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇش بىلەنلا چەكلەندى . ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارمىدى...
— مەن مۇشۇ يەردىن ئۆيگە كېتەي ، — دېدى ئۆردەك چوڭ

داشىنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە سىۋېن ھېدىنغا ، ئاندىن ئابدۇرېھىمغا قاراپ ، — سەن بۇلارنى يېڭىكۆلگىچە باشلاپ ئاپىرىپ قويۇپ تاغقا چىقىپ كەتسەڭ بولار ، يولۇڭمۇ شۇ بولغاندىكىن ، — دېدى .

— شۇنداق قىلارمەن ، — ئابدۇرېھىم قىسقا ، ئەمما نەق جاۋاب بەردى .

ئۆردەك مەھەللىسى — ئوماقنىڭ تاختىسىغا كەتمەكچى بولۇۋاتقىنىنى بىلىپ ، سىۋېن ھېدىن ئېتىدىن چۈشۈپ ئۆردەك تەرەپكە ماڭدى ، ئۆردەكمۇ ئېتىدىن چۈشتى . سىۋېن ھېدىن يانچۇقىدىن بىر تۇتام پۇلنى چىقىرىپ ، ساناپ ئىككىگە بۆلۈپ تۇرۇپ :

— ئۆردەك ، بۇ سېنىڭ ئىش ھەققىڭ ، بۇ ساڭا بەرگەن مۇكاپاتىم ، — دەپ ئۆردەككە تەڭلىدى .

ئۆردەك «ئىش ھەققىڭ» دېگەن پۇلنى گەپ قىلماي ئالدى ، يەنە بىر بۆلەك پۇلنى بولسا ، سىۋېن ھېدىنىنىڭ كۆزىگە قاراپ :

— بۇ پۇلنى... — دېدى ، ئالمىدى .

— ئال ، مۇكاپات دېگىنىم بىلەن ئەمەلىيەتتە ئىش ھەققىڭ ، سەن ھەممىمىزدىن بەك جاپا چەكتىڭ . ماڭا قارا ، ئۆردەك ، ئىككىمىزنىڭ يېشىدا بىر ياشلا پەرق بار ، سەن يېرىم يېشىڭنى ئېلىۋەتسەڭ ، مەن يېرىم ياش قوشۇۋالسام ، ئىككىمىزنىڭ يېشى تەپتەڭ بولىدۇ ، بىر يىلدا تۇغۇلغان قوشكېزەكتەك بولىمىز ، ئال ، بۇ مېنىڭ كۆڭلۈم ، — دېدى سىۋېن ھېدىن .

ئۆردەك ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ شۇنداق ياكى شۇنداق ئەمەسلىكىنى بىلەلمىدى ، كۆزىگە قاراپ شۇنداقتەك ھېس قىلدى ـ دە ، پۇلنى ئالدى . سىۋېن ھېدىن يانچۇقىدىن بىر ئوچۇم ئوقنى چىقىرىپ :

— بۇ ئوقلارنى ئاتاڭ بىلەن ئىشلىتىپ تۇرۇڭلار . ئۆتكەندە مەن ئاتاڭغا بەرگەن مىلتىققا چۈشىدۇ ، — دېدى . ئۇ كېيىنكى گەپنى ئالاھىدە قوشۇپ قويدى .

ئۆردەك ئوقلارنى ئالدى ـ دە ، «خوش» دەپ قويۇپلا ئېتىغا مىنىپ تۆۋەنلەپ يۈرۈپ كەتتى . سىۋېن ھېدىنمۇ ئېتىغا مىندى .

ئۆردەك بۇيانغا ماڭدى ، ئۇلار ئۇيانغا .

بۇ يىل تارىم — كۆنچى دەريا‌سى بويىدا ئىسسىق نېمىشقىدۇر ئۆتكەن يىللاردىكىدەك پاھ ـ ۋاھ دېگۈدەك دەرىجىدە قاتتىق بولمىدى . بۇغدايلارنىڭ پىشىشى كېچىككەچكە ، يېغىم ئىشلىرىمۇ كەينىگە تارتىلىپ كەتتى . خامان تېپىش ، خامان ئېلىش خۇشاللىق ئىش ئىدى ، ئەمما بۇ يىلقى خامان ئىشى كىشىلەرنىڭ بىر غېمىنى ئىككى قىلىپ ، بەك ئالدىرىتىۋەتتى . سەۋەبى ، خامان كېچىكىپ كەتكەچكە ، خامانىنىڭ ئاخىرى كەلكۈن ۋاقتى بىلەن قىستىلىپ قېلىپ ، كىشىلەرنى بەكلا ئالدىراش قىلىۋەتتى . خامانىنى تېز يېغىشتۇرۇۋالمىغاندا ، ئالتە ئاي ياز قىلغان ئەجىر كەلكۈندە قېلىپ ، بىكار بولۇپ كېتەتتى . يەنە بىر غەمگە كەلسەك ، تىكەنلىك ، كۈزلەك ، چارىلىقلار ئاغزىدا ئېيتىلىپ يۈرگەن قوشاق ـ ناخشىلارغا قۇلاق سالسىڭىز ، ئۇنىڭ قانداق غەملىكىنى بىلىسىز :

ئاڭىزنى چارلاپ چىقتى ،
داڭزا[1] تۇتۇپ قولۇغا .
بىزگە ئۇۋال قىلغانغا ،
يولبارس تۇرسۇن يولۇغا .
كېچەسى ئۇخلاغاندا ،
ئەزرائىل كىر قوينۇغا .

ئىككى مىڭ كۈرە ئاشلىقنى ،
خەتلەۋاپتۇ داڭزىغا .
قاراپ قالدى كۈزلەكچى ،
سەركار بەگنى ئاغزىغا .
بىزگە زار ئۇۋال قىلىپ ،
باسىپ ئۇرار باڭزىغا .

---

① داڭزا — ھۆكۈمەت ئالاقىسى ، بىرەر خەت پۇتۇلگەن قەغەز .

ئالى[1] ئاقساقال بولسا ،
گەپكە توغرا تۇرار ئىدى .
كۇچۇلا بەرۇر بولساڭ ،
ئۆمۈرلۈك قۇرار ئىدى .
ساچلىقنى[2] زورلۇقۇدۇن ،
يۇرتمۇ قۇتۇلار ئىدى .

كەتتى ئاڭىزنى چۆرۈلۈپ ،
غودۇرانى[3] قويما سۇغا .
قارالاشىپ يۇرۇسەڭ ،
يۇرت قالار قايغۇسۇغا .
ھالالى يوق جانىنىڭ ،
ھارام قوش ئۇيقۇسۇغا .

كەلگىلى بىر ئاي بولدۇ ،
كۈنۈگە ئۈچ قوي يەدى .
ئاچ قالغانمۇ ئۆيۈدە ،
بىرچە[4] تويدۇم دەمەدى .
بالاسى بولۇر بىزگە ،
ئۇۋالىنى بىلمەدى .

سەركار بەگىم ئۇسادى ،
قاۋۇن پىچىڭلار ئاسىغداپ
پىچىڭلار تاتتىقىنى[5] ،
ئىچىگە ئاغۇ[6] چالقاپ[7] .

---

① ئالى ئاقساقال — چارىدىكى ئالىباي ئاقساقال .
② چاچلىق — مانجۇ ئەمەلدار ، چېرىكلىرى .
③ غودۇرا — جاي نامى .
④ بىرچە — بىر قېتىم .
⑤ تاتتىق — تاتلىق .
⑥ ئاغۇ — ئوغا .
⑦ چالقاپ — چايقاپ ، سېلىپ .

ناھىيىدە ھاكىم ـ ئامباللىق تۇزۇمى يولغا قويۇلغىنىغا ئىككى يىلدىن ئېشىپ قالغان بولسىمۇ، تۆۋەن ئىلگىرىكىدەك بەگ ، ئاق-ساقاللىق تۇزۇمىدە قېلىۋەردى . ناھىيىنىڭ دائىرىسى كېڭ ، يۇرت ـ مەھەللىلەر بەك تارقاق بولغاچقا ، ناھىيىدىكىلەر تۆۋەنىنىڭ ئىشىنى بەگ ، ئاقساقاللارغا تاشلاپلا قويدى . پەقەت باج ـ سېلىق يىغقۇچى ئەمەلدارلار خامان ۋاقتىدىلا كەينىگە نەيزە ، قىلىچ ، مىلتىق تۇتقان ئىككى ـ ئۈچتىن چېرىك ئەگەشتۈرۈۋېلىپ ئالدى بىلەن ئېتىزمۇئېتىز يۈرۈپ ، ئاشلىق تېرىلغان يەرنى ئۆلچەيتتى . پىشىق يەرمۇ ـ خام يەرمۇ ، ئاپەت تەگدىمۇ ـ تەگمىدىمۇ ، سۇ كەلدىمۇ ـ كەلمىدىمۇ ، ئاشلىق بولدىمۇ ـ بولمىدىمۇ ، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بىلەن كارى يوق ، بەلگىلىۋالغان مو بېشى باج ـ سېلىقنى سېلىۋېرەتتى ، پۇقرالار زارلاپ ـ قاقشاپ قېلىۋېرەتتى ، ئۇلارنىڭ دادىغا يېتىندىغان ئادەم يوق . بۇ ئىشلارغا بەگ ، ئاقساقال-لارمۇ ئارا تۇرالمايتتى . چارىنىڭ ئاقساقلىق ئالىبايلا پۇقرالارنىڭ كۆيۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئانچە ـ مۇنچە گەپ قىلالايتتى . ئەمما ھازىر ئۇ يوق ، ۋاپات بولغىلى يېرىم يىل بولۇپ قالدى ، ئورنىغا تېخىچە بىرەرسى سايلانمىدى . چارىلىقلارنىڭ ھەممىسى ئوماقنى سايلايمىز دەيتتى ، ئەمما ئوماق :

— ياشىنىپ قالدىم ، بۇ بىر ؛ يەنە بىرى ، يېڭى مەھەللىدىن («ئوماقنىڭ تاختىسىدىن») كەتمەيمەن ، — دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى .

ئۆردەك قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، چارىلىقلار ئۇنىڭغا چىڭ يېپىشىۋالدى . بۇ توغرۇلۇق ناسىربەگ ئۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە قېتىم سۆزلەشتى .

— چارىلىقلار ئاتىسى ئوماق ئاقساقال بولمايمەن دېسە ، ئوغلى ئۆردەك ئالتۇننى ئاقساقال قىلىمىز ، دەپ تۇرۇۋالدى ، نېمە دەي-

سەن ؟ — دېدى ناسىربەگ ، ئۆردەك ئۆيىگە قايتىپ كەلگەن ئۈچىنچى كۈنى .

— مەنمۇ چارىغا بارمايمەن ، مۇشۇ يەردە دېھقانچىلىقىمنى قىلىمەن ، — دېدى ئۆردەك ئۈزۈپ جاۋاب بېرىپ .

ئۇنىڭ پۇقرالارنىڭ غېمىنى قىلىش ، پۇقرالار ئۈچۈن ئىشلەشتىن باش تارتقۇسى يوق ، لېكىن ئۇنىڭ ئاقساقال بولۇشنى رەت قىلىشىدا ئويلىغانلىرى بار ئىدى .

ئۆردەك قايتىپ كەلگەندە ئۆيىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ساق ـ سالامەت ئىدى . تۆت ياشلىق ئوغلى سادىق چۈچۈك تىلى بىلەن «ئاتا !» دەپ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىۋىدى ، ئۆردەك خۇددى چوڭ بىر كۆل ئالدىدا پەيدا بولۇپ قالغاندەك قەۋەت خۇش بولۇپ كەتتى . ئوغلىنى ئىككى قوللاپ كۆتۈرۈپ ، «جانىم ساڭا ، جانىم ساڭا ، جان باغرىم» دەپ ، پېشانىسىگە ، ئىككى مەڭزىگە سۆيدى ، ئاندىن بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ : «مېنىڭ پالۋىنىم» دەپ ئەركىلەتتى . تۇنجى تۇغۇلغان قىزى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن تۇغۇلغان ئوغلىغا ئۆردەك قالتىس ئامراق ئىدى . ئوغلى ئاتىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ، ئايقۇتنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا ، «ئاتىسىنىڭ يۈز تېرىسىنى كىيىپ چۈشكەندەك» ئوخشايتتى . شۇڭا ئۇنى ئۆيدىكىلەرمۇ ، مەھەللىدىكىلەرمۇ «كىچىك ئۆردەك» ، «بالا ئۆردەك» دەپ ئەركىلىتەتتى .

شۇ كۈنى ئاخشىمى ئوغلى ئۆردەكنىڭ قۇچىقىدىن چۈشمىدى ، چۈڭۈلداپ سۆزلەپ ، ئۇنى ـ بۇنى سوراپ ، ئەر ـ خوتۇن ئىككىسىنىڭ مۇڭدىشىشىغا پۇرسەت بەرمىدى . ئىككىسىمۇ «كىچىك ئۆردەك» تىن زوقلىنىپ ، گەپلىرىنى ئاڭلاپ ، سورىغانلىرىغا جاۋاب بېرىپ ئولتۇردى . بالا ئاتىسىنىڭ قۇچىقىدا — خۇددى تەختتە ئولتۇرغاندەك غەمسىز ، بەھۇزۇر گەپ قىلىپ ئولتۇرۇپ ، ئانا سۈتىنى پۇرىتىپ يېنىك ـ يېنىك تىنىپ ئۇخلاپ قالدى . ئۆردەكنىڭ ئوغلىنى قۇچىقىدىن ئالغۇسى كەلمىدى ، لېكىن ئۇمۇ ئۇخلىمىسا ، ھاردۇقىنى چىقارمىسا بولمايتتى ، شۇڭا بالىنى ئاستا ،

ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ ئورنىغا يانقۇزۇپ قويدى .

— ئەمدى يەنە يول باشلىغۇچى بولدۇم ، دەپ ئۆيدىن يىراقتا كەتمەكچى ، سادىق ھە دېسىلا : «ئاتام قەنى ، ئاتام كەلمەيدۇغۇ» دەپ تولا سورايدۇ . «كەچتە كېلىدۇ ، ئەتە كېلىدۇ» دەپ بالىنىڭ ئالدىدا يالغانچىمۇ بولۇپ كەتتىم . ئەمدى كەتمەكچا ، — دېدى دۆلەت-خان مۇڭدىشىپ ئولتۇرۇپ .

ئۆي — ئائىلىنىڭ مېھرى ، قۇچىقى نېمىدېگەن ئىللىق ، ئىسسىق . ئۆردەك بىر ئايغا يېقىن قۇملۇق دالىدا ئات ئۈستىدە يۈرۈپ ، ئوچۇق دالىدا كىيىمى بىلەن يېتىپ - قوپۇپ ، قۇم - بوراندا قېلىپ ، گاھى توق ، گاھى ئاچ ، ئۈسسۈز يۈرۈپ ، ئۆي راھىتىنى ، ئائىلە ھۇزۇرىنى خوپ سېغىنغانىدى . ئەر - خوتۇن ئىككىسى ئۇزاقتىچە مۇڭداشتى . ھەر ئىككىسىگە ئۇيقۇ كېلىدىغان-دەك ئەمەس ئىدى ، مۇڭدىشىپ - مۇڭدىشىپ ، قاچان ئۇخلاپ قېلىشقىنىنى بىلمىدى ، ئاخىر ئۇخلاپ قېلىشتى ، ئىككىسىنىڭ تىنىقى بىرلىشىپ كەتكەنىدى...

— قېنى ، ئېيتقىنا ، ئۇ ئەجنەبىي كۆك كۆزلەر بىلەن بىللە يۈرۈپ نېمىلەرنى كۆردۈڭ ، ئۇلار بىزنىڭ بۇ قۇملۇقتا نېمە قىلىدىكەن ، نېمە ئىزدەيدىكەن ، — دېدى ئوماق ، ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن ئۆردەكنى ئۆيىگە چاقىرتقۇزۇپ .

ئۆردەك ئاتىسىغا ھېدىن بىلەن بىللە بارغان جايلىرىنى ، ئۇ يەردە ئۇنىڭ نېمە قىلغانلىقىنى ، كۆنچى دەرياسىنىڭ كونا قۇدۇق ئىزىدىن قۇلۇلە قاپلىرى ، بېلىق ئۇستىخانلىرىنى تېپىپ خوش بولۇپ كەتكەنلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ :

— قۇرۇق ئېقىنىنى تاپقىنىغا ئۇ بەك خوش بولۇپ كەتتى . «دەريا سۇيى ئېقىشىنى تۆۋەنگە ئۆزگەرتىپ ، بۇ دەريا قۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن ، لوپ كۆلى ئاستا - ئاستا تۆۋەنگە سۈرۈلۈپ كەتكەن ، بۇنىڭغا ناھايىتى ئۇزاق بولغان» دەيدۇ ، — دېدى ئۆردەك .

— ئۇزاق بولغانلىقىنى قانداق بىلىدىكەن ؟

— قۇلۇله قېپى بىلەن بېلىق ئۇستىخىنىغا قاراپ ، ئاندىن سازلىق ئەتراپىنى كولاپ ، قۇم ، توپا قاتلىمىنى بىرنېمىلىرى بىلەن كۆرۈپ شۇنداق دېدى .

— سەن ، گۈرجەك تاپقىلى بېرىپ ئېلىپ كەلگەن ھېلىقى ئەرسىلەرنى كۆرۈپ بەك خۇش بولۇپ كەتتى ، ياندۇرۇپ ـ ياندۇرۇپ ئىنچىكىلەپ سوراپ كەتتى ، دېدىك . ئەجەب ئۇ يەرنى تەكشۈرگىلى بارماپتۇغۇ ؟

— سۇ تۇگەپ قالدى ، «بۇ مۇھىم جايدەك قىلىدۇ . سۇ ۋە باشقا ئەرسىلەرنى تولۇق تەييارلاپ ، ئادەمنى جىقراق ئېلىپ كېلىپ تەكشۈرسەك بولغۇدەك» دەپ قايتتى . بۇ يىل كەچ كۈزدە كېلىدىغان ئوخشايدۇ .

«ئۇ كونا ـ قۇراق ئەرسىلەرنى يىغىپ نېمە قىلىدىغاندۇ ؟» ئوماق ئويلىنىپ قالدى . قالاچ قاناقانىڭ ئۇغۇش ـ ئەجدادلار ئىزى توغرىسىدىكى سۆزلىرىنى ئېسىگە ئالدى . «بىز دائىم كۆرۈپ تۇرىدىغان ئاشۇ خارابىلەر ، ئەسكى ـ تۇسكى قۇراق ئەرسىلەر ئۇغۇش ـ ئەجدادلار ئىزى بولۇپ قالمىسۇن يەنە» ئوماق ئويلىنىپ ـ ئويلىنىپ بىر نەرسىنى ھېس قىلغاندەك بولدى ـ دە ، ئۆرەككە جىددىي تۇستە قاراپ :

— ئۆرەك ، مەن سېنى ئەمدى ئۇلار بىلەن مېڭىپ يۇرمىسە بولامدىكىن ، دەپ ئويلاپتىكەنمەن . ياق ، بۇ ئويۇم بولماپتۇ . قالاچ قاناقانىڭ گېپى بىلەن ، سەن چۇشۇگىدە كۆرگەن بوۋاينىڭ دېگەنلىرىنى ئويلىنىپ كۆرسەم ، ئۇ ئەجنەبىيلەرنىڭ شۇنچە يىراقتىن بىزنىڭ بۇ چۆل قۇملۇقىمىزغا كېلىپ تەكشۈرۈپ ، كونا ـ قۇراق ئەرسىلەرنى يىغىپ يۇرۇشىدە چوقۇم بىر گەپ بار ، بىز ئۆزىمىز بىلەلمىگەن بىلەن ، ئۇلار بىلىدىغاندەك قىلىدۇ . ئەگەر ئۇلار يەنە بىز بىلەن بار دېسە ، چوقۇم بار ، ئۇلار كۆرگەن ، تەكشۈرگەن جايلارنى ئوبدان كۆرۈۋالاي . يېقىندىن بۇيان سەل ئاجىزلاپ قالدىم ، بولمىسا مەنمۇ باراتتىم . ئۆينىڭ ئىشلىرىدىن غەم قىلمىساڭمۇ بولىدۇ ، مەن بار ، ئىككى ئاكاڭ بار . ناسىربەگ يەنە كېلىپ

ئالىباي ئورنىغا ئاقساقال بول دېسە ، ھەرگىز ماقۇل دېمە ، قالاچ قاناقانىڭ دېگىنىدەك قىلىش مۇھىم ، — دېدى .

ئۆردەك دەسلەپ ئاتىسىنىڭ ئاغزىغا ئەجەبلىنىپ قاراپ قالـ دى ، كېيىنكى گەپلىرىنى ئاڭلاپ ، بۇ ئىشنىڭ قايسى دەرىجىدە مۇھىملىقىغا ئەقلى يەتمىسىمۇ ، «مۇھىم ئوخشايدۇ» دېگەن تۇيغۇغا كەلدى . ئۇلار نەگە بارسا بىللە باردىغان ، ئوبدان كۆرۈۋالىدىغان بولدى .

4

2 ـ ئاينىڭ ئوچىنچى ئون كۈنى بولۇپ قالغان بولسىمۇ ، سوغۇق بوشايدىغاندەك ئەمەس ئىدى ، كېچىنىڭ سوغۇقى قاپاق يارىدى چېغىدىكىدەك ئاچچىق ، قەھرلىك ئىدى . لوپ كۆلىگە يېقىن بولغاچقىمۇ ، ھەر كۈنى شامال بار ئىدى . كېچىسى چىقسا ئەتىگىنى توختاپ ، كۈندۈزى تىنچ بولاتتى ، كۈندۈزى چىقسا ، كېچىسى جىم بولاتتى . شامال كۆپ بولغاندا تۆت سائەتتەك چىقىپ توختاپ قالاتـ تى ، «يېڭىلىنىپ» تۇراتتى ، ۋاقتى قىسقا بولغىنى بىلەن ئاچچىقى ياماں ، قەھرى قاتتىق ئىدى ، جاندىن ئۆتۈپ كېتەتتى . شامالدا ئۇچقان قۇملار ئادەمنى بەك بىزار قىلىۋېتەتتى .

شېكىدى ـ سېكسەر تاغلىرىنىڭ ئېدىرلىق باغرىدىكى كەڭ قۇمـ لۇقتا ئۇچ ئاتلىق ، تۆت تۆگىلىك بىر گۇرۇپپا ئادەم يولدىن ئېزىپ قالغاندەك ، پات ـ پات ئالدىغا ، ئىككى يېنىغا ، كۆپرەك چېتىگە كۆز يەتمەيدىغان قۇملۇققا ئۇزاق قاراپ قوياتتى . ئالدىدا كېتىۋاتقان سۆسەر ياقىلىق خۇرۇم پەلتو كىيىۋالغان ئاتلىق كىشى بىردەم ـ بىردەم مەيدە يانچۇقىدىن يۇمىلاق بىر نەرسىنى چىقىرىپ بىر ئۇنىڭغا ، بىر ئالدىغا قاراپ قوياتتى .

— ئېزىپ قالمىغاندىمىز ـ ھە ؟ كومپاس... — ياندىشىپ دېگۈدەك مېڭىۋاتقان يەنە بىر ئاتلىق ئالدىدا كېتىۋاتقان كىشىدىن سورىدى ، لېكىن گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئېچىگە يۇتۇۋەتتى .

خۇرۇم پەلتولۇق كىشى جاۋاب بېرىش ئورنىغا قولىدىكى نەرسىگە ، ئاندىن ئالدىغا ، ئىككى تەرىپىدىكى كەڭ قۇملۇققا قاراپ قويدى ، زۇۋان سۇرمىدى . ئېگىز ـ ئېگىز قۇم دۆۋىلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىنى توسۇپ تۇرغاچقا ، ھەرقانچە قارىغىنى بىلەنمۇ يىراقنى كۆرەلمەي ئىچى تىت ـ تىت بولاتتى . ئۇ يەنە ئىچ تۆش يانچۇقىدىن ئۇزۇن تاسمىلىق كىچىكرەك تۆت چاسا خۇرۇم قاپچۇقنى ئېلىپ ، ئۇنىڭ ئىچىدىن بىر كىتابنى چىقىرىپ ، بىر قولىدا تۇتۇپ پىشانىسىگە ، ئىككى مۇرىسىگە ، مەيدىسىگە تەگكۈزدى ، ئاخىرىدا كالپۇكىغا تەگكۈزۈپ ئۇپۇپ قويۇپ يەنە قاپچۇقىغا سېلىپ بوينىغا ئېسىۋالدى .

قاتارنىڭ كەينىدا يانمۇيان كېلىۋاتقان تۆگىلىك ئىككى كىشى مۇ پەس ئاۋازدا سۆزلىشىپ كەلمەكتە .

— ئاتمىشبۇلاققا ئەجەب كەلمەيمىزغۇ ؟

— ئېزىپ قالمىغاندۇق ـ ھە ؟ قۇمۇلدىن يول باشلىغۇچىلىققا ئالغان كىشىمۇ بۇ تەرەپكە ئون نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا بىر قېتىملا كەلگەنكەن .

— تۆگىلەر سۇ ئىچمىگىلى ئون ئىككى كۈن ، ئاتلارغا ئۈچ كۈن بولدى . ئاتمىشبۇلاقنى تاپالمىساق تۆگە ، ئاتلىرىمىز ئۇسسۇزلۇقتىن يېقىلىپ قالىدۇ .

— ئۇسساپ كەتكەنىنىڭ ئۇستىگە قۇرۇق ئوت ـ چۆپىنىمۇ يېيەلمەي ئاچ قېلىپ ئاجىزلاپ كەتتى ، يېقىلىپ قېلىپ بىزنى يەردە قويامدىكىن ، دەپ قورقۇۋاتىمەن .

— ھېلىقى ئوۋچى ئابدۇرېھىم ئىدىكەن ئادەم يالغان ئېيتمىغان ـ دۇ ـ ھە ؟

— بۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنى سەن تېخىچە بىلمەپ يەتمەپسەن . لوپ ئادەملىرىچۇ ، يالغان گەپ قىلىشنى ، ئادەم ئالداشنى بىلمەيدۇ ، بۇنداق ئىشنى بەك ئېغىر ئالىدىكەن .

— ئۇنداق بولسىغۇ ياخشى ، خوجايىنىنىڭ كۆمۈپىنىسى چاتاقمۇيا ؟

— بۇنى بىلمىدىم ، بەلكى چاتاقمۇ ئەمەستۇ .

.....

ئۆزئارا سۆزلىشىپ كېلىۋاتقان بۇ ئىككىسى سىنوف بىلەن شۇركىن ئىدى .

ئۆردەك ئۇنتۇلۇپ قالغان گۈرجەكنى ئىزدەپ كېتىۋېتىپ قاتتىق بوراندا ئېزىپ قېلىپ تېپىپ كەلگەن نەرسىلەرنى كۆرگەن سۆيۈن ھېدىن ، ئۇ خارابىلىكنىڭ بايقىلىشى ئۇنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى ، قۇچقان ، يەنە قۇچىدىغان شان ـ شەرەپ ، شۆھرەتلىرىنىڭ گۈلتاجى بولۇپ قالىدىغاندەك ھېسسىياتقا كەلگەندى ، كۆڭلى ، تۇيغۇسى شۇنى تۇيۇپ تۇراتتى . كۆڭلى شۇئان قاناتلىنىپ خارابىلىككە ئۇچۇپ بېرىشقا تەقەززالىنىپ تۇرسىمۇ ، سۆيۈن ھېدىن ھېسسىياتىنى ، ئۆپكىسىنى بېسىۋېلىپ ، ئويلىغىنىدەك يىراقتا سەكرەش ئۇچۇن بىر ـ ئىككى قەدەم كەينىگە داجىپ تۇرغاندەك ، ئۇ قېتىم ۋاقتىنچە قايتىپ تۇرۇشنى توغرا تاپتى . بۇنداق قىلىشقا سۇنىڭ تۇگەپ قېلىشى بىر سەۋەب ئىدى ، لېكىن ئاساسلىق سەۋەب ئەمەس ئىدى . چۇنكى ، ئاتمىشبۇلاقتىن ياكى يېڭىكۆلدىن سۇ ئېلىپ كېلىشكە بولاتتى . بىر ئىشنى ئىككى قىلماسلىق ، نەرسە ـ كېرەك ، قورال ـ جابدۇقلارنى يېتەرلىك تەييارلاپ ، ئادەمنى جىقراق ئېلىپ كېلىپ ، بىر قېتىمدىلا زور ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ، ئۇنىڭ قايتىپ كېتىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ئىدى .

«ۋاقىت — ئۇنۇم» دەپ قارايدىغان سۆيۈن ھېدىن يازنى خاتىرىلىرىنى رەتلەش ياكى باشقا ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمەي ، كۈزگىچە شىزاڭنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش ـ ئۆلچەش ئېلىپ بارماقچى بولدى ، يېڭىكۆلدىن شاھىيار ـ ئاقسۇ ، ئارقىلىق قەشقەرگە قايتتى . بۇ قېتىم ئادەتتىكىدەك قۇملۇقتىن تاپقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئۇدۇللۇق ستوكھولمغا ئەۋەتمىدىغان ئىشنى قىلماي ، ئۇنى مەخپىي تۇتۇپ ، كېيىن ئىلىم دۇنياسىدا قاتتىق زىلزىلە پەيدا قىلماقچى

بولدى . تاپقان يادىكارلىقلارنى پاختا ، يۇك ، لاتا ـ پۇتمەك يۇمشاق نەرسىلەر بىلەن ئوراپ ، ساندۇقلارغا ئاۋايلاپ قاچىلاپ ، قۇلۇپلاش بىلەن كۆڭلى تىنماي ، ساندۇقلارنى ئايلاندۇرۇپ ئۇزۇنىسىغا ، توغرىسىغا تۆت يەردىن پىچەتلىدى . يېقىن دوستى ، قوللىغۇچىسى پېتروۋىسكىيغىمۇ ئىشەنمەي ، ئۇنىڭغا بىلدۈرمەي ، قەشقەردە دائىم تۇرۇشلۇق شۇبىتسىيىلىك بىر سودىگەرگە ئامانەت قويدى . شىزاك ئېگىزلىكىگە قىلىدىغان سەپىرىنىك تەييارلىقىنى قىلىۋېلىپ ، خوتەندىن قاراقۇرۇم تېغىنى ياقىلاپ مېڭىپ ، قۇمۇلدىن كۆكنۇر[1] تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى .

— شىزاك تاغلىرىنى ئۆلچىگەندىن باشقا ، خوجايىن نېمىگە ئېرىشتى ؟ — شىركىن سىنوفتىن سورىدى .

— قار ـ مۇز ، سوغۇقلۇقىدىن باشقا ، خەتەرلىكلىكىچۇ ، تاس قالدىم ھېلىقى قېتىم مۇزدا تېيىلىپ ئۇچۇپ كەتكىلى . ھېلىمۇ ياخشى ئاتنى قويۇپ بېرىپتىمەن . بولمىسا... ھازىر ئويلىسامۇ قورققۇم كېلىدۇ .

ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسى بىر مۇزلۇق چوققىدىن ھالقىۋاتقاندا ، سىنوفنىڭ ئېتى تېيىلىپ كېتىپ ئۆزىنى توختىتىۋالالمىدى . سىنوف قورقۇپ كېتىپ ئاتنىڭ چۈلۈۋرىنى قويۇپ بەردى ئات شۇ تېيىلغىنىچە مۇز داۋاندىن ئۇچۇپ چۈشۈپ كەتتى .

— ئۇنداق بولۇپ ، بۇنداق بولۇپ ، ئون ئىككى ئاتتىن ئونى ، يەتتە تۆگىدىن ئۇچى ، ئۇچ ئېشەكنىڭ ھەممىسى ئۆلۈپ كەتتى ـ ھە .

— شۇنى دېمەمسەن ، تۆگىگە قالدۇق مانا ، — سىنوف ئېگىلىكىنى كۆتۈرۈپ ئالدى تەرەپنى ئىمالىدى ، — ئاۋۇ ئىسلامباينىڭ ئېتىغا ھېچنېمە بولمىدى ـ ھە ؟

— ئۇنىڭ ئېتىغا بىر ئىش بولدى نېمە ، بولمىدى نېمە ، ئوخشاشلا تۆگىگە قالاتتۇق . ھازىرقى گەپ ، بۇلاق بار جاينى تاپساق بولىتتى ، — دېدى شىركىن .

① كۆكنۇر — چىڭخەي .

سىگىرلىق ئوۋچى ئابدۇرېھىم ئالدىنقى يىلى يېڭىكۆلده سە-
ۋېن ھېدىنلار بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا ، ئاتمىشبۇلاق يولىدا
كىشىلەر ئانچه بىلمەيدىغان ، ئوۋچىلارلا بىلىدىغان ئۇچبۇلاقنىڭ
ئورنىنى ، ئەتراپىدىكى بەلگە ئالامەتلەرنى ئېيتىپ بەرگەنىدى . سە-
ۋېن ھېدىن قۇمۇللۇق يول باشلىغۇچى غىياس جەرەندىن ئاتمىشبۇ-
لاقنىڭ قايسى تەرەپكە توغرىلىۋالغانىدى . ئۇنىڭ پات - پات كومپاسقا
نى شۇ تەرەپكە توغرىلىۋالغانىدى . ئۇنىڭ پات - پات كومپاسقا
قاراپ قويۇشى شۇنىڭدىن ئىدى . ئۇ كومپاسقا قارىغانسېرى ، ئات-
مىشبۇلاق ئۆزىنى تېخىمۇ بىر پىنھانغا يوشۇرۇۋېلىۋاتقاندەك كۆ-
رۈنمەيۋاتاتتى .

— غىياس ، ھېلىقى ئۇچبۇلاق نەدە ؟ — سۈۋېن ھېدىن تەقەز-
زاسى چېكىگە يېتىپ سورىدى .

— ئاتمىشبۇلاق يولىدا شۇنداق بۇلاقلار بارلىقىنى مەنمۇ ئاڭ-
لىغان ، مەن بۇ تەرەپكە بىرلا قېتىم كەلگەچكە ، ئۇ بۇلاقلارنىڭ
بار يېرىنى دەماللىقا ئاڭقىرالمايۋاتىمەن .

غىياس جەرەنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ سۈۋېن ھېدىن بېشىغا بىر
قاپاق سوغۇق سۇ تۆكۈلگەندەك ، تەن - بويى مۇزلاپ كەتتى . ئۇ
ئۇمىدسىز بىر كەيپىياتتا كېتىۋاتاتتى ، كۆڭلىده : «قارا ! » دېگەن-
دەك بىر تۇيغۇ پەيدا بولدى - ده ، بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى ،
ئۇنىڭدا ئۇمىد پەيدا بولدى ، يەلكىسىنى بېسىپ تۇرغان غەم تېغى
ئېلىۋېتىلگەندەك يېنىكلەپ قالدى . ئۇ چوڭ بىر مۇشكۇلاتتىن
قۇتۇلغانلىقىنى ھېس قىلدى . بىرنەچچه تۆگه قاتارلىشىپ يىراقتە-
كى سىگىر تېغى ئىچىگه كىرىپ كېتىۋاتاتتى . «تۆگىلەر سۇ ئىچ-
كىلى مېڭىپتۇ . تاغ ئىچىده چوقۇم بۇلاق بار » . سۈۋېن ھېدىن
شۇنداق جەزم قىلدى - ده ، ھەمراھلىرىغا شۇ تەرەپكە تېز مېڭىشنى
بۇيرۇپلا ، ئۆزى ئېتىنىڭ يۈرۈشىنى تېزلەتتى .

«كۆڭۈل تۇيغاق » دېگەن شۇ . سۈۋېن ھېدىنلار تاغ ئىچىگه
كىرىپ ئانچه ئۇزاق ماڭمايلا ، كۈن نۇرىدا پارقىراپ تۇرغان ئۇزۇن
بىر سوزۇقنى كۆردى . ئۇ بۇلاق سۇيىدىن ھاسىل بولغان ئېرىقتە-

كى مۇز ئىدى .
— تۆگە ! — سىنوف قولى بىلەن ئالدى تەرەپنى كۆرسەتتى .
شىركىن : «تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىدە ياۋا تۆگە جىق ئىكەن» دەپ ئاڭلىغان بولسىمۇ ، تېخىچە بىرەر ياۋا تۆگە كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۇ ئىتتىك قولىنى كۆتۈردى . ئۇنىڭ يەلكىسىدىن مىلتىقنى ئېلىۋاتقىنىنى سۆزىن ھېدىن كۆرۈپ قالدى .
— نېمە قىلاي دەيسەن ! — سۆزىن ھېدىن ئۇنىڭغا ئالىيىپ تۇرۇپ قاتتىق تەگدى ، — بىلدىڭمۇ ، مۇشۇ تۆگىلەر ھازىر بىزنى مۇشكۈللۈكتىن قۇتۇلدۇردى ، جېنىمىزنى ساقلاپ قالدى دېسەكمۇ بولىدۇ . بۇ تۆگىلەر ئاشۇ قۇملۇقتا بولمىغان بولسا ، سۇ ئىچكىلى بۇ تەرەپكە ماڭمىغان بولسا ، بىز ئاشۇ مېڭىشىمىزدا بۇ تاغ ئىچىدىكى بۇلاقنى تاپالامتۇق ؟ ! مەن دەپ قويماي ، بۇنىڭدىن كېيىن گۇرۇپپىمىزدىكى ھەرقانداق كىشىنىڭ ياۋا تۆگىنى ئېتىشىغا بولمايدۇ . كىم ئاتىدىكەن ، ئۇنى شۇ يەردىلا كەتكۈزۈۋېتىمەن .
شىركىن خوجايىنىنىڭ بۇنچىلىك ئاچچىقلانغىنىنى كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۇ ئىچىگە تىنىپلا قالدى .
تۆگىلەر سۇنى ئىچىپ بولۇپ بۇ تەرەپكە ماڭماقچى بولغانىدى ، ئادەملەرنى كۆرۈپ جىلغىنىڭ ئىچكىرىسىگە يۈگۈرۈشۈپ قېچىپ كەتتى...
سۆزىن ھېدىن سىنوف بىلەن شىركىننى تاغ ئىچىگە بېرىپ ، قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئابدۇرېھىم ئوۋچىنى چوقۇم تېپىشنى ، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن ئاتمىشبۇلاق مەھەللىسىگە بېرىپ ، مەھەللە ئاقساقىلى بىلەن كۆرۈشۈپ ، ئىشلەمچى توغرۇلۇق سۆزلىشىشنى ، ئىشلەمچى قانچە كۆپ بولسا شۇنچە ياخشى بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، يەنە بەزى ئىشلارنى تاپىلاپ ، ئىككىسىنى تۆگىلىك يولغا سالدى . ئىسلامباي بىلەن فېڭشىغا مۇشۇ بۇلاق بويىدا قېلىپ تاپىلىغان ئىشلارنى چالا قالدۇرماي تولۇق ئادا قىلىشنى تاپشۇرۇپ ، ئۆزى غىياس جەرەنتىڭ يول باشلىشىدا ئۆردەكنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنى ئېلىپ كېلىشكە ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ شۇ كۈنىلا

يۈرۈپ كەتتى .

هازىر ئۇنىڭغا ئۆردەك بولمىسا زادى بولمايتتى . ئۇنىڭ بۇ-
نىڭدىن كېيىن قولغا كەلتۈرىدىغان ، قازىنىدىغان شان ـ شۆھرىـ
تى ، ئېكسپېدىتسىيە ۋە ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە كىيىدىغان ئالـ
تۇن تاجى ئۆردەكنىڭ بولۇشىغا باغلىق ئىدى .

— ئۆردەك ، ئۆيۈڭدە بار بولغايسەن ! — سىۋېن ھېدىن
قوينىدىن ئىنجىلنى چىقىرىپ ، كالپۇكىغا ئېلىپ بېرىپ ئۈپتى ،
ئاندىن پېشانىسىگە تەگكۈزدى .

5

مۇشۇ كۈنلەردە ، سىۋېن ھېدىننىڭ ئەس ـ يادى ، ئارزۇ ـ
ئۈمىدى ئۆردەكنى تېپىشتىلا قالدى . ئۆردەك تېپىپ كەلگەن ھېلىـ
قى نەرسىلەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسىلا ، مۇشۇ قېتىمدا مۆجىزە
يارىتىلىدىغانلىقى ، كۆڭۈل دالىسىدا چوڭ بىر گۈلخان كۆيۈۋاتقانـ
دەك ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . بۇنى ئۇنىڭ تۇيغۇن كۆڭلى سېزىپ
تۇراتتى . يېنىدا غىياس جەرەننىڭ بارلىقى ئېسىدە يوق ، ئۆزى
بىلەن ئۆزى سۆزلىشىپ كېتىۋاتاتتى .

— ئۆردەك ، ئۆيۈڭدە بارمۇسەن ، — ئۇ ئىچ تۆش يانچۇقىدىـ
كى ئىنجىلنى پەلتو ئۈستىدىن ئوڭ قولى بىلەن بېسىپ تۇرۇپ
ئىلتىجا قىلدى ، — خرىستوس ، مېنى ئۆردەك بىلەن ئۇچراشتۇرـ
غايسەن !

غىياس جەرەن سىۋېن ھېدىننىڭ چۈشىنىكسىز ئىبارىلەر ئا-
رىلاشقان سۆزلىرىگە ئەجەبلىنىپ ، ئۇنىڭغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا
قاراپ قويۇپ ، ئىچىدە : «بۇ كۆك كۆزگە ئۆردەكنىڭ جىنى چاپـ
لاشتىمۇ نېمە ، ئۇنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇغۇ ، ئۆردەك دېگىنى
قانداقراق ئادەمدۇ ؟» دەپ ئويلايتتى ، ئۆزىدىن سورايتتى . شۇنداقـ
لا ئۇنىڭمۇ ئۆردەكنى كۆرگۈسى ، ئۇنىڭ بىلەن تېزرەك ئۇچراشقۇـ
سى كەلدى . سىۋېن ھېدىن ئۆردەكنى تېزرەك تېپىۋېلىش تەقەززا-

سىدا مېڭىشىنى تېزلەتتى . ئۇلار ئەتىسى چۈشتىن قايىلىغاندا تەـ
كەنلىككە يېتىپ كەلدى . سۈيۈن ھېدىن ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ
ناسىرىگ بىلەن كۆرۈشتى .
— ئۆردەك ئۆيىدە بار ، — ناسىرىگ سۈيۈن ھېدىنىڭ
گېپىنى ئاڭلاپ بولۇپ دېدى ، — ۋاقىتىدا كېپىسىلەر ، بىرنەچچە
كۈندىن كېيىن سۆگەتتاغقا ئوۋغا بارماقچىدى ، مەن ھازىرلا ئۆر
دەككە ئادەم ماڭدۇراي .
ئىشنىڭ ئويلىغىنىدىنمۇ بەك ئوڭ كەلگىنىدىن سۈيۈن ھېدىن
بەك خۇش ئىدى . «مېنىڭ بۇنداق ئامەتلىك بولۇشۇم خرىستوسنىڭ
مېنى قوللاۋاتقىنىدىن ، مېنى يۆلىگەنلىكىدىن» دەپ قارايتتى ئۇ .
ئەتىسى ئەتىگەندە ، بۇلار تامىقىنى يەپ بولۇپ تۇرۇشىغا
سىرتتا ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىگىنى ، ئاندىن ئادەملەرنىڭ ئۇنى
ئاڭلاندى .
— ئوماقمۇ كەلگەن ئوخشايدۇ ، چىقىپ باقايلى ، — دېدى
ناسىرىگ .
ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپلا سىرتقا ماڭدى ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن
سۈيۈن ھېدىن ، غىياس جەرەنلەر ماڭدى .
— ئوماق ئاغا ، سەنمۇ كەپسەنغۇ ، ۋۇي ، تۆمۈرمۇ بىللە
كېپتۇغۇ .
ناسىرىگ ئوماقنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشتى ، ھال ـ ئەھۋال
لاشتى ، ئاندىن تۆمۈر ، ئۆزدەكلەر بىلەن كۆرۈشتى . سۈيۈن ھې
دىن ، غىياس جەرەنلەرمۇ كېلىپ كۆرۈشتى . بولۇپمۇ ، غىياس
جەرەن ئۆردەككە ھەۋەس بىلەن قاراپ كەتتى . چۈنكى ، ئۇ ئاتمىش
بۇلاق ئاقساقىلى تۇرغان ئاتىدىن ئۆردەك توغرۇلۇق ئاڭلىغانىدى ،
«يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئۆردەك مۇشۇ شۇكەن ـ دە» .
— گەپ مۇشۇنداق ، — دېدى ناسىرىگ سۈيۈن ھېدىنىڭ
كېلىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتىپ ، — ئۆردەكنى ئاشۇ خارابىلىككە
باشلاپ بارسىكەن دەيدىكەن . بۇ بىر ؛ يەنە بىر ئىش ، ئۇ بۇ يەردىن
ئوندەك ئىشلەمچى ، بىرنەچچە ئات ، تۆگە يالىماقچىكەن .

— ئۆردەكنىڭ ماڭا دەپ بەرگىنىگە قارىغاندا ، يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا كۈنچىققانبەگ بىلەن بىرقانچىمىز بارغان «كۆلشەھىرى» دېگەن يەر شۇ ئوخشايدۇ . شۇ قېتىمدا تۆمۈرمۇ بىز بىلەن بىللە بارغان . ئۇ چاغدا بۇ ئون يەتتە ياشتا ئىدى ، يول ئاز ـ تولا ئېسىدە قالغاندۇ ، دەپ بۇنى باشلاپ بېرىشسۇن دەپ بىللە ئېلىپ كەلدىم ، — دېدى ئوماق .

— ۋۇي ، «كۆلشەھىرى» دېگىنىڭ ، «مەردەك شەھىرى» شۇغۇ .

— ھەئە ، بەزىلەر ئۇ كونا ـ قۇرامساقلىقنى : «كۆلشەھىرى» دېسە ، چوڭ ياشلىقلار ، ئوۋچىلار : «مەردەك شەھىرى» دەيدىكەن . «كۆلشەھىرى» بولسۇن ، «مەردەك شەھىرى» بولسۇن ، قايسى زاماندىكى شەھەر بولغىيدى ، ئۇ ؟

باياتىن ناسىربەگ بىلەن ئوماقنىڭ پاراڭلىرىنى قۇلىقىنى تىكىپ ئاڭلاپ ئولتۇرغان سىۋېن ھېدىن بىتاقەت بولۇپ گەپ قوشتى :

— «كۆلشەھىرى» ، «مەردەك شەھىرى» دەيسىلەر ، نەدىكى ، قانداق شەھەرلەر ئۇ ؟

— ئىككىسى بىر شەھەر ، — ناسىربەگ جاۋاب بەردى ، — بۇرۇنقىلار «مەردەك شەھىرى»[1] دەيدىكەندۇق ، ئۇ لوپ كۆلىگە يېقىن بولغاچقا ، كېيىنكىلەر «كۆلشەھىرى» دەپ ئاتىۋاپتىكەن .

سىۋېن ھېدىننىڭ ئېسىگە ئۇستازى رىچخوفىننىڭ «يىپەك يولى» توغرىسىدىكى بايانلىرى كەلدى ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا «يىپەك يولى» بويىدىكى تارىخىي شەھەر ـ ئۆتەڭلەر ، سودا ئالماشتۇرۇش نۇقتىلىرى كۆرسىتىلگەن سخېمىلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى ـ دە ، ناسىربەگكە قاراپ :

— بەگ ، ھازىر ھاۋا بارغانسېرى ئىسسىپ كېتىۋاتىدۇ ، ئەگەر ۋاقىتنى چىڭ تۇتمىساق ، كۈن ئىسسىپ كەتسە ، ئىشىمىز چالا

---

[1] تارىم بويىدىكى تارىخىي شەھەرلەر قاتارىدا «مەردەك شەھىرى» دېگەن بىر شەھەر نامى زىكرى قىلىنسىمۇ ، تا ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئورنى نامەلۇم ، دەپ قارىلىپ كېلىۋاتىدۇ .

قالىدۇ . بۇگۈنلا مېڭىپ كەتسەك ، يارىمىم بەرسەڭلار ، — دېدى . ئۇ ئۆزىدەك بايقىغان ، لوپلۇقلار «مەردەك شەھىرى» ، «كۆلشەھىرى» دەپ ئاتايدىغان خارابىلىككە بېرىشقا ئالدىراۋاتاتتى .

— بۇنى بىز «سىيىتىنىڭ تاختىسى»غا تۇنجى كەلگەن يىلى قۇم ئاستىدىن تېپىۋالغان ، قايسى چاغدىكى كەتمەنكىن ؟ — ئوماق ئېرىققا ئېچىق ئالماقچى بولغاندا قۇم ئاستىدىن چىققان ھېلىقى كەتمەننى سۈرۈپ ھېدىنغا كۆرسەتتى .

سۈرۈپ ھېدىن كەتمەننى ئۇيان - بۇيان ئۆرۈپ قارىدى . داتىنىڭ قېلىنلىقىغا قاراپ ، ئۇزاق بىر زامانلاردىكى كەتمەنلىكىنى قىياس قىلىسىمۇ ، ئارخېئولوگ بولمىغاچقا ، ئېنىق ھۆكۈم قىلالمىدى ، لېكىن : «بۇلارنىڭ تېرىقچىلىققا كىرىشىشى يېقىنقى ئىش بولسىمۇ ، بۇ كەتمەن بۇلارنىڭ يىراق قەدىمدىكى ئۇغۇش - ئەجداد-لىرىنىڭ بۇ زېمىندا ئاللىقاچان دېھقانچىلىق قىلغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە» دېگەن خۇلاسىگە كېلىپ ، كەتمەننى سېتىۋالدى .

ناسىرىگ سۈرۈن ھېدىنىنىڭ تەلىپى بويىچە ئىشلەمچىلىككە ئېتى بىلەن بارىدىغان ئالتە ئادەم ، تۆگىسى بىلەن بارىدىغان ئۈچ ئادەم تېپىپ بەردى . بۇ ئۈچ ئادەم ئىچىدە داڭلىق قوشاقچى سالتاڭ قاسىمۇ بار ئىدى .

تىكەنلىك ! لوپ دالىسىدىكى يۇرت - مەھەللىلەر ئىچىدە دائىرىسى كەڭ ، ئاھالىسى كۆپ ، يېرى مۇنبەت ، تۇرپان ، توقسۇن-لاردىكىلەر بىلەن باردى - كەلدى قىلىپ تۇرىدىغان يەر ئىدى ، ئاھالىسى دېھقانچىلىقنى ئاساس ، بېلىقچىلىق بىلەن ئوۋچىلىقنى قوشۇمچە قىلاتتى . سۈرۈن ھېدىن يېتەرلىك يېمەكلىكنى تىكەنلىك-تىن تەييارلىۋالماقچى بولدى . بۇ يەردىكىلەرنىڭ تەييارلىماق ئاسان ، ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى ، ئازراق يېسىلا قورساق تويىدى-غان ، قورساقتا تۇرىدىغان ، ئەمما قورساقنى ئاچۇرمايدىغان ، تېز ھەزىم بولىدىغان تائاملىرى سۈرۈن ھېدىنغا ياراپلا قالماي ، بەلكى ئۆزىدەك ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ئېلىپ يۇرۇشىگە قۇلايلىق تا-ئاملار ئىدى . سۈرۈن ھېدىن «پۇلنىڭ كۆزىگە قارىماي» بىر خالتا

ئۇجۇل تالقىنى ، بىر خالتا جىگدە تىرىپى ، بېلىق تالقىنى بىلەن پىشۇرۇلغان توخۇ ، غاز ، ئۆردەك تۇخۇملىرىنىڭ سېرىقىدىن يېرىم خالتىدىن سېتىۋالدى . بۇ يەردىكىلەرمۇ ئۇ نەرسىلەرنى «پۇلنى ئاز بەردى» دېمەي ، بەگ ـ ئاقساقالنىڭ ئارىغا كىرىشى بىلەن ئۆي ـ ئۆيدىن بىر ئوچۇم ـ بىر ئوچۇمدىن يىغىش قىلىپ ھازىر-لاپ بەردى . بەش قوينىڭ گۆشىنى ئۇستىخىنىدىن ئاجرىتىپ ، ئۇششاق چانىتىپ ، سۇدا پىشۇرغۇزۇۋالدى .

— نېمانداق پىشىپ كەتكەن ئادەم بۇ ، — دېدى ناسىربەگ .

— مەنمۇ بۇلارغا شۇنى دەۋاتىمەن . گۆشنى ئۇششاق چانىتىپ پىشۇرۇۋالغىندىن بۇ كۆك كۆزنىڭ قۇملۇق سەپىرىگە پىشىپ كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئويلاپ باقسام ، بەزى جەھەتلەردە بىز تېخى خام ئىكەنمىز ، — دېدى ئوماق .

— بىز قايسى تەرەپتە ئۇنىڭغا يەتمەيدىكەنمىز ؟

— بىز يول ـ سەپەرگە گۆشنى مەيلى خام ئېلىۋالايلى ، مەيلى پىشۇرۇپ ، بۇنىڭدا بىرىنچىدىن ، يۈك ئېغىرلايدۇ ؛ ئىككىنچى-دىن ، ئۇستىخان بىلەن ماشاپ سالغان گۆش چانالغان گۆشتەك تولۇق پىشىپ كەتمەيدۇ ، قورساققا ئېغىر كېلىدۇ ، پىشىشىمۇ تېز بولمايدۇ ، شۇنداق ئەمەسمۇ .

— توغرا ـ توغرا ، مەن بۇ تەرەپلىرىنى ئويلىماپتىمەن ، — دېدى ناسىربەگ .

سۆزىن ھېدىن ئىشلەمچىلەرگە ئات ، تۆگە ، يەم ـ بوغۇزلارنى تەييارلاتقۇزۇپ ، يۈك ـ تاقلارنى سەرامجانلاتقۇزۇش بىلەن بەند بولۇۋاتقاندا ، ئوماق تۆمۈر بىلەن ئۆردەكنى يانغا تارتىپ :

— گەپ بىز ئۆيدە دېيىشكەندەك بولسۇن ، بېرىپ ـ كېلىشتە يولغا ئوبدان قارىۋېلىڭلار ، ئاندىن ئۇنىڭ زادى نېمە قىلىدىغانلىقىغا دىققەت قىلىڭلار ، سىلەرنى باشقا ئىشقا سېلىپ قويۇپ ، ئۆزى باشقا بىر ئىشنى قىلىپ يۈرگۈدەك بولسا... — ئوماق ئوغۇللىرىغا يەنە نېمىلەرنى دېيىشنى ، نېمىلەرنى تاپىلاشنى بىلەلمىدى ، — مېنىڭ

دەيدىغىنىم ، دىققەت قىلىڭلار ، كېيىن گۆنۈپ[1] قالىدىغان ئىش بولمىسۇن ، — دېدى .

سىۋېن ھېدىننىڭ بۇ قېتىم تىكەنلىككە كەلگەن ۋاقتى ، ناھىيىنىڭ ئامبال ـ ھاكىمى چېن يەنسەننىڭ ئورنىغا لىيۇ گوجى دېگەن بىرى ئالماشقان ، ئەمما يېڭىسى تېخى كەلمەي ، كونىسىنىڭ قولى ئىشقا بارماي ، كۆڭلى ئۆزىنىڭ نەگە بېرىپ ، نەدە توختىشى بىلەن بولۇپ قالغان مەزگىلگە توغرا كېلىپ ، ئىشلىرىنى بىمالال پۈتكۈزۈۋېلىشىغا پۈرسەت چىقىپ قالغانىدى .

ۋاقىت كەچكە تارتىپ قالغان بولسىمۇ ، پوسۇققىدە بىر يەردىن كاشىلا چىقىپ قېلىپ يولى توسۇلۇپ قالىدىغاندەك ، سىۋېن ھېدىن ناسىربەگ ، ئوماقلار بىلەن خوشلىشىپ ، ئادەملەرنى باشلاپ مېڭىپ كەتتى . كېچىچە ماڭسىمۇ ئېزىپ قالمايدىغانلىقىغا ئۇنىڭ ئىشەنچى كامىل ئىدى . چۈنكى ، مۇشۇ توپتىلا ئۆردەك ، تۆمۈر ، غىياس جەرەنلەردەك يول بىلەر ، ئىزچى يول باشلىغۇچىلار بار ئىدى .

مەھەللىدىن چىقىپ ئانچە ئۇزىمايلا قوشاقچى سالتاڭ قاسىم كۆڭلىدىكى غۇم ـ غېمىنى قوشاق قىلىپ ئېيتىشقا باشلىدى .

كۆكچى[2] يەي ھارامزادە ،
قوشۇپ مەنى تۆگىگە ؛
يانداق بولۇپ ماڭغىن ، دەپ ،
تۇتۇپ بەردى تۆرىگە .
تۆرە خوجام ئوخشايدۇ ،
چېقىر كۆزلۈك بۆرىگە .

كۆكچى مەنى ساتىپتۇ ،
ماڭا تەگمەدى نەپى .
ئەمدى باشىمغا كەلدى ،

---

① گۆنۈپ — ئەپسۇسلىنىپ ، پۇشايمان يەپ .
② كۆكچى — بۇ ناسىربەگكە دارىتما .

ئاغامنى قىلغان گەپى .
قاچىپ كەتەي دەساممما ،
ماڭا كەلمەدى ئەپى .
كۆكچى يەي هارامزاده ،
دەسسەتىپتۇ قاپقانغا .
ئىچىم ئوتتا كۆيۈدۇ ،
مەنى خەققە سانقانغا .
خۇدايىم قانات بەرسە ،
ئۇچۇپ كەتسەم ئاسمانغا...
.....

— ئۇ كىم ؟ نېمە دەيدۇ ؟ — سۈيۈن هېدىن يېنىدا كېتىۋاتقان ئۆرەكتىن سورىدى .

سۈيۈن هېدىن ئۇيغۇرچىنى ئاڭلاپ چۈشىنەلىگۈدەك دەرىجىدە ئۆگىنىۋالغان بولسىمۇ ، سالتاك قاسىم قوشاقنى پەس ئاۋازدا ئېيتقاچقا هەم سۆز ئارىسىدا لوپ شېۋىسى بولغاچقا ، هەم يەنە قوشاق ئاهاڭلىق ، سوزۇپ ئېيتىلغاچقا ، بەزى سۆز ، مەزمۇنلارنى ئاڭقىرالمىغاندى .

— ئۇنىڭ ئىسمى قاسىم ، داڭلىق قوشاقچى . كېچىدە قۇملۇق چۆلدە يول مېڭىپ زېرىكىپ قالمايلى ، دەپ بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى قوشاققا قېتىپ ئېيتىۋاتىدۇ ، — دېدى ئۆرەك .

تۆمۈر ئۇكىسىغا قاراپ كۈلۈپ قويدى .

يۈلتۇزلار بىر - بىرلەپ چىقىپ جىمىرلاشماقتا ، يولمۇ ، قوشاقمۇ داۋاملاشماقتا .

نېمىشقىدۇر بۇگۈن بالدۇر كەچ كىردى ، يەنە كېلىپ ئاسماندا

نە ئاي ، نە يۇلتۇز كۆرۈنمەيتتى . كېچە قاپقاراڭغۇ ئىدى ، خۇددى زېمىن ئۈستىگە قازاننى كۆمتۈرۈپ قويغاندەك . سىۋېن ھېدىن يېنىدا كېتىۋاتقان ئۆردەكتىن :

— ماڭغان يولىمىز توغرىدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

ئۇ ، يولدىن ئېزىپ قېلىپ ، بۇلاق بويىدا قېلىپ قالغان ھەمراھلىرى بىلەن تېپىشالماي قېلىشتىن ، ھېلىقى خارابىلىكنى تېپىشتەك چوڭ ئىشنىڭ كېيىنگە سۈرۈلۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەۋاتاتتى ، سىۋېن ھېدىن بۇ ئىشنى ھاۋا ئىسسىپ كەتكۈچە بولغان ئارىلىقتا تۈگىتىۋېلىشقا ئالدىراۋاتاتتى .

— مەن بۇ تەرەپ بىلەن مېڭىپ باقمىغان ، — ئۆردەك جاۋاب بېرىپ بولۇپ ئاكىسىغا قارىدى .

تۆمۈر يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا ئون يەتتە ياش چېغىدا كۈندۈزى ماڭغان . بۇنداق تۇم قاراڭغۇدا ئۇ ھېچنېمىنى پەرق ئېتەلمەيۋاتاتتى ، شۇڭا بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى . ئۇنىڭ باش لىڭشىتقىنىنى يېنىدا كېتىۋاتقان ئۆردەك ئاران ئىلغا قىلغان يەردە ، راست ، ئەتراپنى قانداق كۆرگىلى بولىدۇ .

— سەن بىلەلىدىڭمۇ ؟ — ئۆردەك غىياس جەرەندىن سورىدى .

— ھېچنېمىنى كۆرەلمەيۋاتىمەن .

شۇ تاپتا سىۋېن ھېدىننىڭ كاللىسىنى : «ئېزىپ قېلىپ باشقا ياققا كېتىپ قالمىساق بولىتتى» دېگەن غەم ـ ئەندىشە چىرمىۋالغانىدى . ئۇ كومپاسقا قاراپ باقماقچى بولۇپ نەچچە تال سەرەڭگە كۆيدۈرۈپ بولدى ، كومپاسنىڭ ئىسترېلكىسىنى كۆرگىلى بولمىدى .

— ئوت ، غولۇتمان !

كەينىدە كېلىۋاتقان ئىشلەمچىلەرنىڭ ئارىسىدىكى بىرى توۋلىدى .

دېگەندەك ، شەرقىي ـ شىمال تەرەپتە ، خېلى يىراقتا كۈچلۈك ئوت يالقۇنى كۆرۈندى .

— ماڭغان يولىمىز توغرىكەن ، بۇ ئىسلامبايلار ياققان

ئوت ! — سۇبن ھېدىننىڭ ئاۋازىدىن ئۇنىڭ قانچىلىك خۇشال بولۇۋاتقىنىنى بىلگىلى بولاتتى ، — تېز ماڭايلى ، — ئۇ كىشىلەرنى مېڭىشنى تېزلىتىشكە دەۋەت قىلدى .

سۇبن ھېدىن تىكەنلىك تەرەپكە ماڭىدىغاندا ، ئىسلامبايغا ئىككىنچى ئاخشامدىن باشلاپ ھەر كۈنى كېچىچە گۈلخان يېقىپ تۇرۇشنى تاپىلىغانىدى . بۈگۈن ئۇچىنچى كېچىسى ئىدى . سۇبن ھېدىنلار كەلمىگەنسىرى ئىسلامبايلار ئەنسىرەپ ، بۇ كېچە ئوتنى تېخىمۇ ئۇلغايتىپ ياققانىدى . ئۇلار تۇرغان تاغ ئېغىزىدا ئوتۇن جىق ئىدى .

سۇبن ھېدىنلار يېرىم كېچىگە قالماي تاغ ئېغىزىغا كېلىپ بولدى . گۈلخان ئەتراپىدا ئاتمىشبۇلاق تەرەپكە كەتكەن سىنوف ، شىركىنلار بىلەن بىللە ئابدۇرېھىم ئوۋچى ، كۈنچىقىقانبەگنىڭ چوڭ ئوغلى توختىئاخۇن ، يەنە بىرنەچچە كىشى تۇراتتى . سۇبن ھېدىن ئابدۇرېھىم ئوۋچىنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولدى .

— ۋۇي ، توختى ، سەنمۇ كېپىسەنغۇ ، — ئۆردەك توختى بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ ئابدۇرېھىم ئوۋچى بىلەن كۆرۈشتى ، ئاندىن يەنە توختىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئۈنكىدىن ، — ئاتمىشبۇلاقتا كەلگەنمىدىڭ ؟ — دەپ سورىدى .

تۆمۈرمۇ توختى بىلەن كۆرۈشۈپ قىزغىن ئەھۋاللاشتى .

— مەن ئاتمىشبۇلاق ئارقىلىق سىڭىر ، قۇرۇقتاغ ، سۆگەتتاغقا بېرىپ ، ئۇ يەردىن چارىغا بارماقچىدىم . بۇلارنىڭ خوجايىنىنىڭ سېنى تېپىپ كەلگىلى كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ ، بۇلار بىلەن بىللە كەلدىم ، — دېدى .

كونا دوستلار كۆرۈشكىنىگە خۇش بولدى .

سۇبن ھېدىنلار كېچىنىڭ كېيىنكى يېرىمىنى بىرنەچچە يەرگە گۈلخان يېقىپ ، شۇنىڭ ئەتراپىدا يېتىپ ـ ئۇخلاپ ئۆتكۈزدى .

سۇبن ھېدىن ئەتىگەندىلا تەييارلىق ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردى . ماڭىدىغان چاغدا ، ئۇ بۇ يەردە قالىدىغانلارغا سۇ ئالسا بولىدىغانلىكى ئەرسىلەرگە سۇ قاچىلاپ تەييار قىلىپ تۇرۇشنى

تاپىلىغانىدى . سۇنى قاچىلاشنىغۇ قاچىلاپتۇ ، ئەمما ھازىر ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولغانىدى . ئۇ چاغدا يەتتە ئادەم ، ئۈچ ئات ، تۆت تۆگە بولغان بولسا ، ھازىر ئادەمىمۇ ، ئات ، تۆگىلەرمۇ يېگىرمىدىن ئېشىپ كەتتى . سۇ بىلەن ئات ، تۆگىلەرنىڭ ئوت - چۆپ مەسىلىسى مۇھىم ئىش بولۇپ قالدى . ئۆردەكنىڭ ئىيتىشچە ، ئۇلار بارماق-چى بولغان خارابلىك ھەم ئۇنىڭ ئەتراپى دەشت - چۆل بولۇپ ، سۇ ، ئوت - چۆپ دورىلىقمۇ تېپىلمايدىكەن . خارابلىكتە ئىش ئاخىرلاشماي سۇ ، ئوت - چۆپ تۈگەپ كەتسە ، ئىشنىڭ چاتىقى شۇ ئىدى . بۇنى قانداق ھەل قىلىشتا سۆھبەتنىڭ بېشىنىڭ ئىچىمۇ قاتتى ، تېشىمۇ قاتتى . ھەرقانچە باش قاتۇرۇپمۇ باش ئاغرىقىنىڭ «دورىسى»نى تاپالمىدى . «قوينى قاسساپ سويسۇن» دېگەندەك ، بۇ ئىشتا يەرلىك كىشىلەرنىڭ پىكرىنى ئېلىپ باقماقچى بولۇپ ، ئۆردەك ، ئابدۇرېھىم ، غىياس جەرەنلەرنى ، ئۇلارغا قو-شۇپ ئىسلامباي ، سىنوفلارنىمۇ چاقىرىپ مەسلىھەت سالدى .

— ئالدى بىلەن بېرىپ باقمايمىزمۇ ، تۈگىگەندە بىر گەپ بولمامدۇ ، — دېدى ئىسلامباي .

ئۇنىڭ گېپىنى سىنوف قوللىدى .

— ئېلىۋالغان يېمەكلىكىمىز گەپ يوق بىر ئاي يېتىدۇ ، ئېلىۋالغان ئۇسالىقلىرىمىزمۇ بىر ھەپتىگە يېتىدۇ . تۈك ، تۈلۈملارغا قاچىلىۋالغان سۇ تاماققىلا ئىشلەتسەك بىر ھەپتە يېتىپ قالار . ئەمما ئات ، تۆگىلەر نېمە يەيدۇ ، نېمە ئىچىدۇ ؟ بۇنى ھەل قىلىشنىڭ بىرلا يولى بار . بىز ئالدى بىلەن باردىغان يېرىمىزگە بارايلى ، ئاندىن ئىككى ئادەم ئات ، تۆگىلەرنى قايتۇرۇپ كېلىپ مۇشۇ يەردە بېقىپ تۇرسۇن . كېرەك بولۇپ قالار دېسەك ، ئۇ يەردە ئاتتىن بىرنى ئېلىپ قالساق بولىدۇ ، — دېدى ئۆردەك .

تىكەنلىك ، كۆزلەكتىن كەلگەنلەرنىڭ بىردىن يوغان قاپاقنى ئېلىۋالغىنىنى كۆرۈپ ، سىنوف ، شىركىن ، ئىسلامبايلار ئۇلارنى زاڭلىق قىلىپ كۈلۈشكەنىدى . قاپاقتىكى سۇنىڭ تومۇز ئىسسىقتا ئىسسىپ كەتمەي ، قىشتا توڭلاپ قالماي ، ئۆز پېتى ، ئۆز تەمى

بىلەن تۇرىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ھەيران قېلىشتى.
ئۆرەكنىڭ تەكلىپى سۈيىن ھېدىنغا ياغدەك ياقتى، ئۇنى سۆيۈندۈرۈۋەتتى. ئۇ: «قانداق قىلسام بولار؟» دەپ، يولنى تاپالماي بېشىنى قاتۇرغان يەنە بىر ئىشنىڭمۇ «چىرايلىق» يولى تېپىلىپ قالغاندى.

— بۇ ياخشى تەكلىپ بولدى، ئات، تۆگىلەرنى قايتۇرۇپ كېلىپ بېقىپ تۇرىدىغان ئادەمنى شۇ يەرگە بارغاندا بىرنېمە دېيىشەيلى، — دېدى سۈيىن ھېدىن. تۇمانلىق ھاۋا بىردىنلا ۋىللىدە ئېچىلىپ كەتكەندەك، ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى بىر غەملىك خىيالمۇ يوقىلىپ، كەيپى يېنىكلەپ قالغاندى.

ئۇلار تاماقتىن كېيىنلا يولغا چىقتى. ئەگەر سۈيىن ھېدىن-نىڭ مەيلىچە بولسا، قولىدىن كەلسە بىر ئەپسۇن قىلىپ قاناتلىنىپ ئۇچۇپ، كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئارىلىقتا خارابلىككە يەتسە، ئۇ ھازىر شۇنداق بىتاقەتتە ئىدى.

كېچە ئۇ بىر چۈش كۆرگەنىدى. چۈشىدە ئۇ ئاجايىپ ھەيۋەتلىك قورغىنى بار، قوۋۇق ـ دەرۋازىسى مەملىكىتىدىكى پادىشاھ ئوردىسىنىڭ دەرۋازىسىدىنمۇ ھەشەمەتلىك دەرۋازىلىق بىر يەرگە كېلىپ قالدى. دەرۋازىنىڭ يوغان ئىككى قانىتى ئۇلۇغ ئوچۇق ئىدى. قورغان ئىچىدىكى ئېگىز، چىرايلىق، كۆركەم ئۆيلەر، ئىبادەتخانىلار، مۇنارلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قارىغاندا قورغان ئىگىسىز قالغاندەك ئىدى. سۈيىن ھېدىن قورغان ئىچىگە كىرمەكچى بولۇپ، بوسۇغىغا قەدەم ئېلىشىغا، غايىبتىن پەيدا بولغان-دەك، ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيگەن، قىلىچ، نەيزە تۇتقان ئىككى ياساۋۇل پەيدا بولۇپلا، ئۇنى يانىدىكى لەھەتكىلا ئوخشايدىغان بىر يەرگە دارقىرىتىپ سۆرەپ ماڭدى. ئۇ: «مەن... مەن...!» دەپ توۋلاپ ئويغىنىپ كەتكەنىدى...

ئۇلار ئالدى بىلەن گۈرجەك ئۇنتۇپ قېلىنغان كونا دەريا ئېقىمى ئىزىغا بارماقچى بولدى. ئۆرەكنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، خارابلىك ئۇ يەردىن ئانچە يىراقتا ئەمەس ئىدى. پۈتۈن بىر كۈن

سەپەر بىلەن ئۆتتى ، كەچ كىرىپ قالدى . ئۇستىدىن ھالقىپ ، يېنىدىن ئەگىپ ئۆتكەن قۇم داۋانلىرىنىڭ سانى يوق ئىدى ، ئۇلار بارغانسېرى دەشت قۇملۇققا ئىچكىرىلەپ كىرىپ كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى ، تېخىچە بىرەر ئېقىن ئىزى باردەك قىلمايتتى . زېمىن ئاپىرىدە بولغان ئەزىلدىن تارتىپ بۇ يەردە مۇشۇ ئۆلۈك قۇمدىن بۆلەك سۇ ئېقىپ باققاندەك ، ھاياتلىق بولۇپ باققاندەك قىلمايتتى . سۇبىن ھېدىن ئويلىغانسېرى مۇشۇنداق ھالاكەت پۇراپ تۇرىدىغان دەھشىتى مۇدھىش قۇملۇق قورشاۋى ئىچىدە ، بۇ لوپ ئادەملەرنىڭ جاھاننىڭ گۈلدۇر - قاراس ، تاراق - تۇرۇقلىرى ، ئالامەت چوڭ قىرغىنچىلىقى ، دەھشەتلىك ئۇرۇش - جەڭ مالىمانلىرىمۇ قۇلىقىغا كىرمەي ، گويا دۇنيادا ئۆزلىرىدىن ، ئەتراپىدىكى چۆلدەرىگەن مۇھىتتىن باشقا ھېچنېمە يوقتەك خالىي ، پىنھان - بېكىنىملىك ئىچىدە شۇنچە بىغەم ، خاتىرجەم ھالدا كۇنلۇك رىزقىنى كۇنلۇك دېگۈدەك تېپىپ يەپ ، قۇملۇق تىلسىمىغا يەم بولۇپ كەتمەي ياشاپ كېلىۋاتقىنىنى ھېچ ئەقلىگە سىغدۇرالمايتتى . بۇنداق خىيالدا بولۇۋاتقان يالغۇز سۈبىن ھېدىن ئەمەس ، ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ شۇ خىيال ، شۇنداق ھېسسىياتتا ئىدى . ھېلىلا بىر قۇم دۆۋىسى كەينىدىن غەلىتە بىر مەخلۇق چىقىپ ھەممىسىنى «ھاپ» ئېتىپ يەۋېتىدىغاندەك . «بۇ قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتسەك ، يەنە قاندىقىغا يولۇقارمىز ؛ بوران چىقىپ قالارمۇ ، چىقىپ قالسا... » دېگەندەك غەم - ئەندىشىدە ئىدى . قەدەمدە بىر ئالدىغا ، ئىككى يېنىغا ئەلەڭلەپ ئەندىشىلىك قاراشلىرىدىنلا ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ۋەھىمىلىرىنى بىلگىلى بولاتتى .

ئۆردەك ، تۆمۇر ، ئابدۇرېھىم ۋە باشقا يەرلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئەكسىچە خۇددى مەھەللىسىدە تويغا ياكى قوشاق ئېيتىشىشقا كېتىشىۋاتقاندەك چاقچاق پاراڭلار بىلەن شۇنچە خاتىرجەم كېتىۋاتاتتى . تېخى سالتاڭ قاسىمنىڭ بەخىرامان قوشاق ئېيتىپ مېڭىشلىرىچۇ!

قارايسپتۇ يۈرەكىمنى كاۋابى ،
قانچە باردۇ يار سۆيگەننى ساۋابى ،
ياربىم سېنى سۆزلۈرۈڭنۇ ئويلاسام ،
ماڭا نېمە بۇ يوللارنىڭ ئازابى .

پۈل ، بايلىقتا بەگچەڭىزگە يەتمەيمەن ،
ئەسقاتمىشتا ئۆزۈمگە تەڭ ئەتمەيمەن .
ئۇلۇغ تاربىم گۈۋاھ بولسۇن سۆزۈمگە ،
بەگچەڭىزدەك ياردىن تانىپ كەتمەيمەن .
.....

ئۆردەك قوشاقىنىڭ مەزمۇنىنى سۆيۈن هېدىنغا سۆزلەپ بەردى .

«بۇ خەقنىڭ بىغەملىكىمۇ بىر گەپ ، تەكلىماكانىنىڭ هالاكەتلىك تەهلىكىسىگە تەن بەرمەيدىغان ئۇمىدۋارلىقى ، قۇملۇققا يەم بولۇپ يوقلىپ كەتمەي ياشاپ كېلىشىدىكى بىردىنبىر كۈچ - قۇدرەت ، جاسارەت مەنبەسى ئىكەن . خۇددى تەڭرىتاغ ، پامىر ، قۇرۇم تاغلىرى باغرىدىن باشلىنىپ ، شۇنچە بىپايان قېلىن قۇملۇققا سىڭىپ كەتمەي ، تەڭرى سۇيىدەك بىمالال ئېقىپ ئۆز قارار مەنزىلىگە يېتىپ بارىدىغان تارىم دەرياسىدەك ، يىللاپ - يىللاپ تامچە سۇ كۆرمەيمۇ ، نە - نەلەردىن سىرغىپ كېلىپ قالىدىغان ئانچىكى نەملىككە تايىنىپ قۇملۇق باغرىدا كۆكلەپ قەد تىكلەپ تۇرغان توغراقتەك ، بۇلار شۇنچە بەرداشلىق ، قەيسەر ئىكەن . بۇلاردىكى بۇ ئۆلمەس روهنى ، بۇ بەرداشلىق ، ئۇمىدۋارلىقنى ، قەيسىرانىلىكنى يەنىلا ئەقىلغا سىغدۇرغىلى ، ئۇنىڭ تەكتىگە يەتكىلى بولمايدىكەن ، خۇددى تەكلىماكانىنىڭ سىرىدەك سىرلىق ئىكەن . لېكىن ، ئەپسۇسلىنارلىقى ، بۇلار ئۆتمۈشى توغرۇلۇق هېچقانداق ئەسلىمىگە ، چۈشەنچىگە ئىگە بولمىغىنىدەك ، ئەتىسى - كەلگۈسى توغرۇلۇقمۇ هېچقانداق ئويلىنىشتا ئەمەس

ئىكەن... » سۈپىن ھېدىن شۇنداق ئويلاپ كەلمەكتە ئىدى ، ئوي ـ خىياللىرىنىڭ ئاخىرى ئۇيان دوقۇرۇپ ، بۇيان ئۇسۇپ يەنە شۇ ئۆزى زور ئۈمىد باغلىغان خارابلىككە تاقىلىپ توختايتى . «ئۇ قانداق خارابلىكتۇ... »

سۈپىن ھېدىن تېز بېرىشقا ئالدىرىغان خارابلىكنىڭ ، كونا دەريا ئىزىنىڭ قارىسى كۆرۈنمەي ، كېچىنىڭ قارا پەردىسى ئاستا ـ ئاستا يېپىلىپ كەلمەكتە . ئەمدى ئەپلىك بىر جاينى تېپىپ قونماي بولمىدى .

ئۇلار لوپچە تاماقلىنىپ بولۇشىغا ، قۇملار شىر ـ شىرلاشقا باشلىدى .

— شامال چىقامدۇ قانداق ؟ — سۈپىن ھېدىن ئەندىشىلىك سورىدى .

— شەپىنىڭ تاغ تەرەپتىن كېلىۋاتقىنىغا قارىغاندا ، ئەنسىرەمسەكمۇ بولىدۇ ، شامال ئانچە قاتتىق بولمايدۇ ، — دېدى ئۆردەك .

ئۆردەكنىڭ گېپى بەلەن سۈپىن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ قورقۇنچى تارقاپ ، كۆڭلى جايىغا چۈشتى . دەسلەپ دەككە ـ دۈككىدە يېتىشقان بولسىمۇ ، قاتتىق چارچاپ كەتكەنلىكتىن ، بىر ـ بىرلەپ ئۇخلاپ قېلىشتى .

ئەتىسى ئەتىگەندىلا ئۇلار سەپىرىنى داۋاملاشتۇردى . چاشكا مەھەل بولغاندا ، غىياس جەرەن :

— ئاۋۇ كۆرۈنگەن نېمە ؟ ! — دەپ ئۇنلۈك سورىدى .

ھەممىسى ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى . ئالدى تەرەپتە پاكار ـ پاكار قۇم دۆۋىلىرىنىڭ نېرىسىدا ، قۇم دۆۋىسىگە ئوخشىمايدىغان يۇمىلاق ، تىك بىر دۆڭ ئايرىملا چوقچىيىپ تۇراتتى .

— كېپتۇق ، كېپتۇق ! — دېدى ئۆردەك ، — مەن كۆرگەن خارابلىكتىكى دۆڭ شۇ !

— ئەجەب مەن كۆلشەمىرىدە ئىچىگە كىرىپ قالغان توپا ئۆيگە ئوخشايدىكەنبە ! — دېدى تۆمۈر ھاياجانلىنىپ .

سۇبن ھېدىننىڭ سورىشى بىلەن تۆمۈر ئۇ توپا ئۆيگە قانداق بولۇپ كىرىپ قالغىنىنى ، ئۇنىڭ ئىچىدە كۆرگىنىنى قىسقىلا سۆزلەپ بەردى .

ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسىنىڭ گەپلىرىدىن خۇشال بولغان سۇبن ھېدىننىڭ يۈرىكى كۆكرەك قەپىسىنى چىقىپ تاشلايدىغاندەك ئويناپ ، تېپىچەكلەپ كەتتى . ئۇ ھاياجىنىنى باسالماي قېلىۋاتاتتى .

— تېز ماڭايلى ! — ئۇ شۇنداق دەپلا گوبىرناتور گېنېرال فون .كائوفمان سوۋغا قىلىپ يوللۇق تۇتقان ئۇزۇن پاچاق ئارغىمىقىنى دېۋىتقىنىچە چاپتۇرۇپ كەتتى .

7

سۇبن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى خارابىلىككە تېزرەك يېتىپ بېرىشقا ئالدىرىغانسېرى ، ئات ، تۆگىلەرنىڭ قەدىمى ئاستىلاپ كېتىۋاتقاندەك ، يەنە تېخى بۇلار بىر قەدەم ماڭسا ، تىك دۆڭ ئون قەدەم يىراقلاپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . تۇيغۇ ھامان تۇيغۇ ، «مېڭىۋەرسەڭ يېتەرسەن» دېگەن گەپ بار .

سۇبن ھېدىنلار ئاخىر خارابىلىكنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ قالدى . ئەمدى تىك دۆڭدىن باشقا پۈتۈن ، يېرىم تامغا ئوخشايدىغان كۆرۈنۈشلەر ، تىك ـ يانتۇ تۇرغان ياغاچلار ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئامالسىزلىقتا . سۇبن ھېدىنغا ئوخشاش ئىسلامبايمۇ نەچچە كۈن ئاچ ـ زېرىن قالغان كىشى تاماقنى كۆرۈپ ، يېيىشكە جېنى تاقىلداپ كەتكەندەك ، كۆڭلى خارابىلىكتە تىمىسقىلاپ يۈرمەكتە ئىدى . ئۇ ئېتىنىڭ مېڭىشىنى تېزلەتتى .

— توختا ! توختاڭلار !

بۇيرۇقنى ئاڭلاپ ھەممىسى توختاشتىيۇ ، ھەيران بولۇشۇپ خوجايىنىغا قاراشتى .

— سىلەر مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇڭلار ، مەن بېرىپ قاراپ كېلەي ، — سۇبن ھېدىن شۇنداق دېدى ـ ده ، ئېتىنى ئىسلامبايغا

تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، قوتو ئاپپاراتى بىلەن دۇربۇننى بوينىغا ئېسىپ ، ھاسىسىنى قولتۇقىغا قىسىپ مېڭىپ كەتتى .

ئىسلامباي ئىچىنى نەچچە يۈز قۇرت غاجىلاۋاتقاندەك تۇرالماي قالدى .

سۈپىن ھېدىن كۆز ئالدىدىكى مەنزىرىگە قاراپ كۆزىگە ئىشەنمەيلا قالدى . ياغاچتا ، كېسەكتە ، سېغىز توپىنى چىگداپ قوپۇرۇلغان پارچە - پۇچۇق تاملار ، ياغاچ ۋە كېسەك ئۆيلەرنىڭ يېرىم تاملىق قالدۇقلىرى ، تاملاردىكى بۇزۇلغان ، تېشىلىپ كەتكەن ئويۇق ، تەكچىلەر ، ئىشىك ، دېرىزىلەردىكى چېقىق - چۇۋۇق كېشەكلەر ؛ ئېگىز - پەس ، يانتۇ - سىڭايان ھالەتتە يەردە چېچىلىپ تۇرغان ، قاغجىراپ چاك - چاك يېرىلىپ كەتكەن ياغاچلار ، ئۇزۇن - قىسقا ، كەڭ - تار شاللار ؛ قەدىمدە بىر چېلىقىپ تۇرىدىغان «ئەسكى - تۇسكى» ، «كونا - قۇرامساق» نەرسىلەر سۈپىن ھېدىنىڭ كۆزىنى ئالا چەكمەن قىلىپ ، يۇرىكىنى ئوينىتىۋەتكەندى .

سۈپىن ھېدىن تىك دۆڭنى ئايلىنىپ كېۋردى . كېشەكسىز ئەگمە ئىشىكتىن ئىچىگە كىرىپ قاراپ باقتى ، ئىچىدە ھېچنېمە يوق ئىدى . ئۇنىڭ ئاستى ئۆي ، ئۇستى كۆزىتىش مۇنارى بولسا كېرەك ، سانسىز يىللار ، زامانلار ، شامال - بورانلار شىلىپ - ئېكەكلەپ مۇشۇنچىلىك قىلىپ قويغان چېغى ، دەپ قاردى . ئۇستىگە چىقىپ بېقىش ئۈچۈن خېلى ھەپىلەشكەن بولسىمۇ ، دەسسەگەن يېرى چۈشۈپ كېتىپ چىقالمىدى . ئۇ ئېگىزرەك بىر تام ئۇستىگە چىقىپ تۆت ئەتراپقا دۇربۇن بىلەن قاردى ، دۇنيانىڭ چوڭلۇقىنى ، چەكسىزلىكىنى مۇشۇ يەردە كۆرۈۋاتقاندەك ، مۇشۇ يەردە بىلىۋاتقاندەك ھېسسىياتقا كېلىپ قالدى . خارابلىك كىچىك ئەمەس ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ جۇغراپىيە ، گېئولوگىيىلا ئۆگىنىپ ، ئارخېئولوگىيىنىمۇ ئۆگىنىپ قويمىغىنىغا مۇشۇ يەردە بىرىنچى قېتىم قاتتىق ئۆكۈندى . جاھانغا خىتاب قىلىۋاتقاندەك ئۆزىگە ئۆزى : «بىز دۇنيادىن ئايرىلغاندۇق ، ئەمما مەن ئۆزۈمنى پايتەختتە

ئولتۇرغان پادىشاھتەك ھېس قىلمۇاتىمەن ! يەر شارىدا ھېچقانداق بىر كىشى بۇ يەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قىلچە ھېس قىلغان ئەمەس. بۇ يەرگە مەن بىرىنچى بولۇپ قەدەم باستىم ! بۇ يەرنىڭ قانداق جايلىقى ، پات يېقىندا دۇنيا ئەھلىگە ئايان بولغۇسى !» دېدى.

ئۇ ئادەملەر ئاياغ بېسىشتىن ئىلگىرى كۆرۈنۈش - مەنزىرە-لەرنى ئۆز ھالىتى بويىچە خاتىرىگە چۈشۈرۈۋېلىش ئۈچۈن ، ھەر خىل فوكۇس - كۆرۈنۈش بويىچە نۇرغۇن سۈرەتكە تارتىۋالدى. قىلماقچى بولغان ئىشلارنى كۆڭلىگە پۈكۈۋېلىپ ، نېرىدا قالغان ئادەملەرنى كېلىڭلار ، دەپ ئىشارە قىلدى.

سۈپىن ھېدىن چۈشكۈننى مۇنار تۈۋىگە قۇرۇشنى مۇۋاپىق تاپتى. يۈك - تاقلارنى چۈشۈرۈۋاتقاندا ، شىركىن ئارقىسىغا غاز-جۇغلىۋالغان تۇلۇمنى تۆگە ئۈستىدىنلا يەرگە تاشلىۋېتىۋىدى ، تۇلۇم ۋاققىده يېرىلىپ كېتىپ ، تۇلۇمدىكى سۇ كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە قۇمغا سىڭىپ يوق بولدى. ھەممىسى «ئىسسىت» دېيىشىپ ، تامىقىنى چاكىلدىتىپ كەتتى. سۈپىن ھېدىن قەھرىنى ئىچىگە يۇتۇپ تۇرۇپ :

— كېرەك يوق ، كېرەك يوق ، بۇلاق يىراقتا ئەمەسقۇ ، سۇ يەتمىسە شۇ يەردىن ئەكەلسەك بولىدۇ ، — دەپ قويدى.

— بولىدىغان ئىش بولدى ، ھەرقانچە ئاچچىقلانسىمۇ ئورنىغا كەل-مەيدۇ ، مۇھىمى ، ساۋاقتىن ئەقىل تېپىش. سۈپىن ھېدىن تارىم ۋادىسىدا بىرنەچچە يىل ئېكسپېدىتسىيىده بولۇش جەريانىدا ، ئۇيغۇرلاردىن : «ياۋنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس ، ئاچچىقنى يەڭگەن باتۇر» دېگەن ھېكمەتنى ئۆگىنىۋالغانىدى. ئۆردەك ، ئابدۇرە-ھىم ئۇۋچىنىڭ تەكلىپى بىلەن سۈپىن ھېدىن مۇھىم نەرسىلەرنى ، يېمەكلىكلەرنى مۇنار ئاستىدىكى قازناقا ، بىر قىسىم نەرسىلەرنى شامال ، بوران ئۈچۈرۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن دالدىلىق يەرگە ئورۇنلاشتۇرغۇزدى. ئىشلار سەرەمجانلىنىپ بولغاندىن كې-يىن ، سۈپىن ھېدىن :

— بۇ خارابىلىكنى ئاخىر تاپتۇق. بۇ يەر ھازىر بىزنىڭ

مۇھىم نۇقتىمىز. بۇ يەردە كەم بولغاندا ئىككى ھەپتە تۇرۇپ قالىمىز. بۇ ئىككى ھەپتىدە بىزگە ئەڭ كېرەكلىك نەرسە سۇ. ئېلىۋالغان سۈيىمىز ئاياپ سەرپ قىلىساق، ئادەملەرگىلا ئىككى ھەپتىگە ئاران يېتىدۇ. بۇ يەردە ئات، تۆگىلەرگە سۇمۇ، ئوتمۇ يوق. شۇڭا ئات، تۆگىلەرنى ئاتمىشبۇلاق يېنىدىكى بۇلاق بويىدا بېقىپ تۇرمىساق بولمىغۇدەك. ئىسلامباي، غەيياس، يەنە... — سۆزىن ھېدىن ئىشلەمچىلەردىن بىرىنىڭ ئىسمىنى ئاتىدى، — ئۇچۇڭلار ئات، تۆگىلەرنى قايتۇرۇپ كېتىپ بېقىپ تۇرۇڭلار. ئارىدا ۋاقىت چىقىرىپ ئاتمىشبۇلاققا بېرىپ ساندۇق سېتىۋېلىڭلار، ساندۇق ئاز بولۇپ قالسا، شال سېتىۋېلىڭلار، ئاندىن بەش كۈندىن كېيىن، بىرىڭلار ساندۇق، شاللارنى بەش ـ ئالتە تۆگىگە ئارتىپ ئەكېلىپ، بىكار بولغان تۇڭ، تۇلۇملارنى ئېلىپ كېتىپ سۇ قاچىلاپ كېلىسىلەر. بۇنى ئىسلامباي ئۆزى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. قېنى، ۋاقىتنى ئۆتكۈزمەي ھازىرلا مېڭىڭلار، — دېدى.

ئىسلامباي چوغقا تاشلانغان قىلدەك تولغىنىپ كەتتى، لېكىن ئۇنىڭ خوجايىنىنىڭ دېگىنىنى بەجا كەلتۇرمەكتىن ئۆزگە ئىلاجى يوق ئىدى. غەيياس جەرەن بىلەن يەنە بىر ئىشلەمچىگە نەدىلا بولسا بەربىر ئىدى. كۈنىگە ھېسابلاپ ئۆزى ۋە ئات، تۆگىسى ئۈچۈن ھەققىنى ئالسىلا بولدى.

سۆزىن ھېدىن قەدىناس «سادىق ھەمراھ»نى چىرايلىقچە يولغا سېلىپ يېنىدىن چەتلەتكىنىدىن كۆڭلى تىنىم تېپىپ خۇش ئىدى. ئىسلامباي بولسا كەكرە يەۋالغاندەك ئىچى ئېچىشىپ، خوجايىنىنى مېڭىنى تىللاپ ـ قارغاپ ماڭدى.

سۆزىن ھېدىن ئۆزىنىڭ ئېتىنى ئېلىپ قالدى. ھەربىر ئات، تۆگىدە بىر ـ ئىككى كۈنگە يەتكۈدەك ئوت ـ بوغۇز بار ئىدى. بۇلار ئاتقا ئون نەچچە كۈن يېتىدۇ. بىر ئىشلەمچى ئاتنى مۇنارنىڭ يېنىدىكى ئىككى تاملىق بىر بۇلۇڭغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن ئېلىپ كەتكەنىدى، بىركەمدە:

— ماۋۇ نېمە؟ — دەپ بىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ كەلدى.

ئۆردەك بىر قاراپ ئۇنى ياغاچ قونچاققا ئوخشاتتى.
سىۋېن ھېدىن ئىتتىك قولىغا ئېلىپ ئۇيان - بۇيان ئايلاندۇ-
رۇپ سەپسېلىپ قارىدى.
— بۇنى نەدىن تاپتىڭ؟
— ئاۋۇ تامنىڭ تۈۋىدىن، — ئىشلەمچى قولى بىلەن ئۇ يەرنى
كۆرسەتتى، — ئادەمنىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان كىچىك بىر نەرسە
توپىدىن چىقىپ قاپتۇمىكىن دەپ كولىسام، مۇشۇ چىقتى.
مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان قونچاق دەندەنئۆيلۇك، قارادۆڭ خا-
رابلىكىدىنمۇ تېپىلغانىدى. شۋېت، گېرمان ئارخېئولوگلىرى
ئۇنى لاي بۇت، دەپ بېكىتتى. سىۋېن ھېدىنىڭ قولىدا تۇرغىنى
ياغاچ ئىدى. دېمەك، بۇ ياغاچ ئويما بۇت، ئالدىنقىسىدەك لاي
ئەمەس. بۇ، ياغاچتىن ئويۇپ - قىرىپ ياسالغىنىدىن باشقا، پۇتۇن
گەۋدىسى — باش قىسمى، كۆز، بۇرۇن، ئاغزى، قول - پۇتى،
كۆكرەك، قورساق قىسمى، پەشمەت — ئىشتىنى، بەلۋېغى، شۇ
قەدەر ئېنىق، سىپتا، ئىشتان - چاپىنىدىكى يول - يول سىزىقلار-
مۇ ئۇ بېشىدىن - بۇ بېشىغىچە تۇپتۇز، ئازراقمۇ قېيىپ كەتكەن
يەر يوق، خۇددى گۈزەل، مۇكەممەل ياسالغان ھەيكەلدەكلا،
بىر كۆرگەن كىشى بۇ ياغاچ بۇتنى ئويغان قولنىڭ ماھىر -
چېۋەرلىكىگە قايىل بولاتتى، ئاپىرىن ئوقۇيتتى.
سىۋېن ھېدىن شاھانە تاج تېپىۋالغاندەك ھاياجانلىنىپ كەت-
تى، قىدىرىشنى باشلىۋېتىش ئۈچۈن ئادەملەرنى توققۇزدىن ئىككى
گۇرۇپپىغا بۆلۈپ، بىرىگە سىنوفنى، يەنە بىرىگە شىركىننى مەس-
ئۇل قىلدى، ئاندىن كۆچىلىككە قاراپ:
— ھەربىر گۇرۇپپىدىكىلەر توغرىسىغا بىر قاتار بولۇپ ماڭ-
سىلەر. ماۋۇنىڭغا ئوخشايدىغان، — قولىدىكى ياغاچ بۇتنى كۆر-
سەتتى، — قونچاق، ھەر خىل سايمان، قاچا - قۇچا، كوزا -
كۇپ، ئۇلارنىڭ سۈنۈق پارچىلىرى، چوڭ - كىچىك تاريشا،
لاتا - پۇتا، قەغەزدەك نەرسىلەر ئۈچرىسىلا يىغىسىلەر. ھېچكىم-
نىڭ ھەرقانداق نەرسىنى تىقىۋېلىشىغا بولمايدۇ. كىم شۇنداق

قىلىدىغان بولسا ، ئىش ھەققىنى بەرمىگەندىن باشقا ، قايتقاندا مۇشۇ يەرگە تاشلاپ قويۇپ كېتىمىز ، — دېدى ئۇ .
تۆمۈر بىلەن ئۆردەك ئۇنىڭ گېپىگە ئەجەبلىنىپ ، بىر - بىرىگە قاراپ قويۇشتى .
توختى بۇ ئاكا - ئۇكىلارنىڭ يېنىدا ئىدى ، پەس ئاۋازدا :
— نېمە دەيدۇ ماۋۇ تۆرە خوجام . ئوۋچىلار ئۇيان - بۇيان ماڭغاندا كەچ قالسا قونۇپ ئۆتىدىغان قونالغۇ ئىدىغۇ بۇ . ئەمدى ئۇ بۇ يەرنىڭ ئىگىسىدەك گەپ قىلىدۇغۇ ، — دېدى .
— شۇنى دەيمىنا ، — دېدى تۆمۈر .
— ئۇ زادى نېمە قىلماقچى ، تاپماقچى بولغىنى نېمە ؟ قېنى كۆرۈپ باقايلى ، — دېدى ئۆردەك .
سۆبەن ھېدىن سىنوف بىلەن شىركىننى يانغا تارتىپ تۇرۇپ :
— بىز ئالدى بىلەن يەر ئۇستىدىكى يىغۇپلىشقا بولىدىغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى يىغۇپلىشىمىز لازىم ، تاللىغۇدەك بولسا ، كېيىن تاللىساق بولىدۇ . بۇلارغا ئوبدان كۆز - قۇلاق بولۇڭلار ، مەن ئۆزۈم قىلىدىغان ئىشلىرىمنى قىلىمەن . ئەگەر بىرەر خەت پۇتۇلگەن ياكى قونچاقتەك نەرسە ئۇچرىسا ، دەرھال ماڭا خەۋەر قىلىڭلار ، — دەپ تاپىلىدى .
ئىككى گۇرۇپپا ئىككى سەپ بولۇپ قىدىرىشقا كىرىشىپ كەتتى .
ئۆردەك بىلەن توختى ھېچقايسىسى گۇرۇپپىدىكىلەر بىلەن ماڭماي جايىدا تۇرۇۋەردى . ئىككىسىگە سىنوفمۇ ، شىركىنمۇ گەپ قىلالماي قالدى . ئۆردەك ياللانغۇچى ئەمەس ، ئۇنى سۆبەن ھېدىن ئالدىغا بېرىپ تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن . بۇ خارابىلىكنى تاپقانمۇ ، ئۆزلىرىنى باشلاپ كەلگەنمۇ شۇ . سۆبەن ھېدىنمۇ ئۆردەككە ، توختىغا ھەيران بولغاندەك قاراپ قويدى . ئۇ ئۆردەككە ئارتۇقچە تەلەپ بىلەن گەپ قىلالمايدىغاندەك ، توختىغىمۇ يېنىچە قىز چىقىرىپ بىرنېمە دېيەلمەيتتى . سۆبەن ھېدىنغىمۇ ، سىنوف ، شىر-

كىنغىمۇ ئايانكى ، ئۇ بۇلارغا ياللىنىپ كەلمىگەن ، ئۆزدەكىنىڭ بۇ يەرگە كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، بۇلار بىلەن بىللە كەلگەن شۇ .

ئاتمىشبۇلاقتىكىلەر توختىنىڭ كۈنچىقىنبەگنىڭ ئوغلى ، بەگچە[1] دەپ ، بىر دەك توختىبەگ دەپ ئاتىدى . يول بويى ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتاش توغرا كەلسىلا ، شۇنداق ئاتىدى . تىكەنلىك ، كۈزلەك تەرەپتىن كەلگەن ئىشلەمچىلەرمۇ توختىبەگ دەپ ئاتايدىغان بولدى . تۆمۈر بىلەن ئۆزدەك — ئىككىسى ئۇنى ئۆزلىرىگە يېقىن دوست كۆرۈپ توختى دەپ ئاتايتتى . سۆيۈن ھېدىن ئۇنىڭغا نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ، ئىچىگە تىنىپ ئۇھسىنىپ قويدى . ئۇ فېڭشىنى ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالغاندى ، ئۇنىڭ بىلەن ياغاچ بۇت تېپىلغان يەرگە كەتتى .

ئۆزدەك بىلەن تۆمۈر ، توختىلار ئەتراپنى كۆرگەچ ئايلىنىپ كەلگىلى باشقا تەرەپكە ماڭدى . سۆيۈن ھېدىن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قويدى .

توختى بۇنىڭدىن يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا تايۇق ، تۆمۈر ، تالىشقۇللار بىللە كۆلشەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان ، يەنە بەزى قېرىلار مەردەك شەھىرىمۇ دەيدىغان بۇ خارابلىككە كەلگەن چاغنى ئەسلىدى . كەلگەن كۈنىلا قاتتىق بوران چىقىپ كېتىپ ، ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىپ ، بىرلىرىنى دوملىتىپ يارداڭلىقتا ئاپىرىپ قويغان بولسا ، يەنە بىرلىرىنى ئازگالغا چۈشۈرۈۋەتكەنىدى . تۆمۈر بولسا بوران خۇددى كۆتۈرۈپ ئەكىرىپ قويغاندەك ، مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازناقتىن چىققانىدى ، قولىدا يۈزىگە بىرنېمىلەر جىلغان كىچىك بىر تاختاي بار ئىدى . تۆمۈر ئۇنى ئۆز ئورنىغا قويۇپ قويغان . ھازىر ئۇ نەرسە ئورنىدا بارمىكىن ، توختى شۇ چاغدا بەك قورقۇپ كەتكەچكە ، بۇ «ئالۋاستى ئۇۋۇسى» دىن كېتەيلى ، دەپ تۇرۇۋالغانىدى . باشقىلار ئۇنى بەگ ئوغلى دەپ ئاغزىغا قاراپ ، ئۇنىڭ سۆزى بىلەن كۆلشەھىرى — بۇ خارابلىكنى تۇ-

---

① بەگچە — بەگزادە ، بەگ بالىسى .

زۇكرەكمۇ كۆرمەيلا كېتىپ قالغانىدى .

سىۋېن ھېدىن بىلەن فېڭشى ياغاچ ئويما بۇت تېپىلغان يەرگە كېلىپ قارىدى . چالما ـ داڭگال ، توپا ، قۇم ، يۇلغۇن ياغاچلىرى ، توم ـ ئىنچىكە ياغاچتىن باشقا يادىكارلىق دېگۈدەك بىرەر نەرسە چېلىقتۇرمىدى . قىدىرىش قىلىۋاتقانلار قانداق قىلىۋاتىدىكىن ، سىۋېن ھېدىن ئۇلارنىڭ ئەھمىيەتلىك بىر نەرسىلەرنى تېپىپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى . ئۇ بۇگۈن ئالدى بىلەن خارابىلىكنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ ، دائىرىسىنى ، جۇغراپىيىلىك ئورنىنى ئۆلچەپ ، بېكىتىۋالماقچى بولدى . ئۆردەك گۈرجەكنى ئىزدەپ كېتىپ ، بۇ خارابىلىكتىن تېپىپ بارغان نەرسىدىنلا سىۋېن ھېدىن ئۆزىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىدىكى مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى مۇشۇ خارابىلىك بولۇپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلغانىدى . مۇكەممەل ساقلانغان ، ماھىر قوللار ياسىغان نەپىس ياغاچ ئويما بۇتنىڭ تېپىلىشى ، ئۇنىڭ ئارزۇ ـ ئۈمىدىنى ئىشەنچكە ئايلاندۇرۇۋەتتى . ئۇ ھازىرمۇ شۇ ئىشەنچتە .

سىۋېن ھېدىن ئالدى بىلەن خارابىلىكنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ دائىرىسىنى بىلىپ باقماقچى بولدى . فېڭشىنى ياندىۋېلىپ ، خارابىلىك چېتىدىكى بىر دۆڭلۈككە چىقىپ ماڭدى . دۆڭلۈك ئېگىز ـ پەس بولسىمۇ ، بىر سىزىق بويىچە پەيدا بولغاندەك تۈز ئىدى . ئىككىسى ماڭدى ، ماڭدى ، تەخمىنەن ئۈچ يۈز مېتىردەك ماڭغاندىن كېيىن ، دۆڭلۈك توقسان گرادۇسلۇق بۇلۇڭ ھاسىل قىلىپ بىر تەرەپكە بۇرۇلغانىدى ، بۇنىڭغا سىۋېن ھېدىن ئەجەبلىنىپ ، كەينىگە بۇرۇلۇپ قارىدى ، ئالدىغا قارىدى . دۆڭلۈكنىڭ ئاستى تەرىپىنىڭ كەڭلىكى ئوخشاشتەك كۆرۈندى . ئۇلار مېڭىشىنى ، تەكشۈرۈشنى داۋاملاشتۇردى . تەخمىنەن ئۈچ يۈز مېتىر ماڭغاندا ، دۆڭلۈك يەنە توقسان گرادۇسلۇق بۇلۇڭ ھاسىل قىلىپ ، ئالدىنقى دۆڭلۈككە ئۇدۇلمۇئۇدۇل پاراللېل سىزىقتەك بۇرۇلدى . سىۋېن ھېدىن بىلەن فېڭشى تېخىمۇ ئەجەبلىنىپ ، «قېنى ، بۇنىمۇ مېڭىپ باقايلى» دېيىشىپ ماڭدى . غەربىي جەنۇب

تەرىپىدىكى دۆڭلۇكنىڭ ئىزناسىلا بولۇپ ، ئىككى تەرىپىدىكى يەر-
دىن تۇز سىزىق بويىچە سەل كۆتۈرۈلۈپ تۇرغىنىدىلا پەرق ئەتكە-
لى بولاتتى . ئۇچ يۈز مېتىردەك ماڭغاندىن كېيىن ، بۇمۇ يەنە
توقسان گرادۇس بۇرۇلدى .

— بۇ چاسا شەكىللىك قورغاننىڭ خارابىسى ئوخشايدۇ ، —
دېدى فېڭشى .

— توغرا ، بۇ دۆڭ قورغان قالدۇقىدەك قىلىدۇ ، ئۇنداق
بولمىسا تۆت تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئوخشاش بولامتى . تۆت ئەتراپى
قورغان بىلەن ئىھاتىلەنگىنىگە قارىغاندا ، بۇ چوقۇم مۇھىم ئو-
رۇن ، — سۈبىن ھېدىن جانلىنىپ كەتتى ، — بىز قورغان ئىزىنى
ئوبدان ، ئىنچىكە ئۆلچەپ كۆرەيلى .

تەكشۈرۈش ، ئۆلچەشتىن ئايان بولدىكى ، قورغانىنىڭ ياخشى-
راق ساقلانغان قالدۇقىنىڭ كەڭلىكى بەش مېتىردىن توققۇز مې-
تىرغىچە بولۇپ ، قورغان توپا ، يۇلغۇن ۋە باشقا شاخ ـ شۇمبىلار
ئارىلاشتۇرۇلۇپ چىڭداپ ياسالغان . سۈبىن ھېدىن شۇ تاپتا گۆھەر
كانى تېپىۋالغاندەك خۇشال ئىدى . ئەمدى ئۇ كۆڭلىدە گۆھەرنى
قانداق قېزىۋېلىشنىڭ پىلانىنى تۈزمەكتە ئىدى .

8

بۇگۈنكى قىدىرىشنىڭ ھاسىلاتى تۈنۈگۈنكىسىدىن سان جەھەت-
تىن پەرقلەنسىمۇ ، تېپىلمىلار تۈر جەھەتتىن ئوخشاش ئىدى ، ئاز
ئەمەس ئىدى . چىنە ـ قاچا قاتارلىق دېرىسلەرنىڭ سۇنۇق پارچە-
لىرى ، يېپەك رەخت ، يۇڭ رەخت ، پاختا رەخت ، كىيىم ـ
كېچەك پارچىلىرى ؛ تۈرمۇشتا ، ئېگىرىش ـ توقۇشتا ئىشلىتىلە-
دىغان ھەر خىل نەقىشلىك ياغاچ بۇيۇملار ، ھەر خىل قەدىمكى
پۇللار ، ئالتۇندىن ياسالغان تۈرلۈك زىننەت بۇيۇملىرى ، مىس
كۆرگۈ ، ھەر خىل مارجان ، ياغاچ ئۆلچىگۈچ — مېتىر ، سىرلان-
غان ھەر خىل ياغاچ جابدۇقلارنىڭ پارچىلىرى ، بېلىق تۈتۈش

قوراللىرى ، بېلىق توري توقۇش سايمانلىرى قاتارلىق نەرسىلەرگە قاراپ سۆېن ھېدىن خۇشلۇقىدىن قىنىغا پاتماي قالدى . لېكىن ، پارچە - پۇچۇق ، يېرىم - يارتا بولسىمۇ بىرەر يېزىق چۈشۈرۈلگەن نەرسىنىڭ تېپىلمايۋاتقىنى ، ئۇنىڭ كۆڭۈل ئاپتىپىغا سايە چۈشۈرۈپ تۇراتتى .

— سۆېن ھېدىن كۆڭلىدە چوت سوقۇپ كېتىۋاتاتتى ، ئۆردەك بىلەن توختىنىڭ مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازناققا كىرىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدى . «ئاۋۇلارغا قارا» دېگەندەك فېڭشىغا ئىشارە قىلدى . «ئۇنىڭ ئىچىدە مېنىڭ مۇھىم نەرسىلىرىمدىن باشقا ، ئاساسلىق يېمەكلىكلەر بار ، ئۇلار نېمىگە كىرىدىغاندۇ ؟» سۆېن ھېدىن ئۇلاردىن شەكلىنىپ ، كۆڭۈل ئاسمىنىدا كۇل رەڭ بۇلۇت پەيدا بولدى . فېڭشىغا : «بېرىپ باقايلى» دەپ ، شۇ تەرەپكە بۇرۇلۇشىغا ئۆردەك ، توختى قازناققا قانداق كىرگەن بولسا شۇ پېتى تېزلا يېنىپ چىقتى . سۆېن ھېدىن ، فېڭشىلار ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپ خارابىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېتىۋاتاتتى ، يەردىن ئۇدگەندەك ئۆردەك ، توختى ئۇلارنىڭ يېنىدا پەيدا بولۇپ قالدى . سۆېن ھېدىن : «ئۇ ئىككىسى ھەرىكىتىمنى نازارەت قىلىۋاتامدۇ نېمە» دېگەن گۇمانغا كېلىپ قالغاندى ، ئاردىدىن ئانچە ئۆتمەي : «ئۇنداق ئەمەستەك قىلىدۇ» دەپ ئويلاپ خاتىرجەم بولدى . لېكىن ، ئۇ ئىككىسىنىڭ قازناققا كىرگەنلىكى سۆېن ھېدىننىڭ ئىچىنى قۇرت غاجىلىۋەتكەندەك بىئارام قىلماقتا ئىدى .

— بايا مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازناققا نېمىگە كىرگەنتىڭلار ؟ — ئىچىدە قۇتراپ ئارام بەرمەيۋاتقان شۇبھە سۆېن ھېدىننى ئۇدۇللا سوراشقا مەجبۇر قىلدى .

ئۆردەك يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا ئاكىسى تۆمۇر ، توختى ۋە باشقىلار بىلەن بىللە مۇشۇ خارابىلىككە كەلگەندە قۇيۇن ئارىلاش قاتتىق بوران چىقىپ كەتكەنلىكىنى ، تۆمۇر ئاشۇ قازناققا كىرىپ قېلىپ ، تامدىكى ئويۇقتا يۇزىگە سىزىقتەك بىرنېمىلەر چېكىلگەن تاختاينى كۆرگەنلىكىنى دەپ بېرىپ :

— شۇ تاختاينى بارمىكىن ، دەپ كىرسەك يوق تۇرىدۇ ، — دېدى .

— نېمە ؟ ! يۇزىگە سىزىق چېكىلگەن تاختاي ! يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا ؟ يوقمىكەن ؟ — سۇېن ھېدىن گويا دۇنيانى يوقىتىپ قويغاندەك ، بىرسى يۇرىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىۋېلىۋاتقاندەك تۇرالماي كەتتى . «سىزىق»نى خەت بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلىدى ئۇ .

— ھازىرچە تەكشۈرۈشىمىزنى قىلىپ تۇرايلى ، قازناقنى سەل تۇرۇپ ئاختۇرساقمۇ بولىدۇ . قازناقتىلا بولسا ھېچنەگە كەتمەيدۇ ، زادى ئۇنىڭ ئىچىدە بولمىسا... — سۇېن ھېدىن گېپىنى توختىتىۋالدى .

ئۇلار مېڭىپ ـ مېڭىپ خارابىلىكنىڭ شەرق تەرىپىدە كېسەك ـ تىن ياسالغان سەككىز بۇرجەكلىك ، ئۇستى تەرىپى يۇمىلاق بىر مۇنار خارابىسىنى ئۇچراتتى ، ئۆلچۇندى ، قالدۇق قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى ئون مېتىردىن سەل ئاشتى . مۇنار خارابىسى ئەتراپىدىن ياغاچتا ياسالغان بۇددا ھەيكەللىرىنىڭ ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن ياغاچ ئويمىلار ، رەختكە گۈل بېسىشتا ئىشلىتىدىغان ياغاچ قېلىپ قاتارلىقلار ، مۇنار خارابىسىگە يېقىن يەردىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق چوڭ بىر تۇركۇم ئۆي خارابىسى ئەتراپىدىن ئەينى چاغدىكى ئىشىك ، كېشەك پارچىلىرى ، ئۆي ئىچىدىن خېلى جىق بۇغداي قالدۇقلىرى تېپىلدى . سۇېن ھېدىن بۇ خارابىلەرنى رەسىمگە تارتتى ، شەكلىنى سىزىۋالدى . مۇنارنىڭ ئۆزىلا سۇېن ھېدىننى قالتىس شادلاندۇرۇۋەتتى .

ئۇنى ھەيران قالدۇرغان بىر نەرسە ، ئۇچىنچى كۈنى ئۇ ئۇچرىتىپ ئون توققۇز ئۆي بولدى .

سۇېن ھېدىن ئۆردەك ، توختى ، فېڭشىلار بىلەن خارابىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىنى قىدىرىپ يۇرەتتى ، بىر توپ ئۆينىڭ ئۇل قالدۇقىنى ئۇچرىتىپ قالدى ، ساناپ كۆرۈۋېدى ، ئون توققۇز چىقتى . بۇلارنىڭ ئون سەككىزى ئىككى ئېغىزلىقتىن بولۇپ ، بىرىلا ئۇچ

ئېغىزلىق ئىدى . سۈپەن ھېدىن بىلەن فىگۇشىنى ئويلاندۇرغىنى ئۆيلەرنىڭ جايلىشىشتىكى ئاجايىبلىقى ئىدى . ئۇچ ئۆي بىر كە- چىك توپ قىلىنىپ ، بىرى ئالدىغا ، ئىككىسى ئۇنىڭ كەينىگە ، ئىككى يانغا بىر - بىرىگە ئۇدۇل قىلىپ سېلىنغان . مۇشۇنداق ئۇچ كىچىك توپ — توققۇز ئۆي بىر چوڭ توپ قىلىنىپ ، بۇلار مۇشۇ شەكىلدە بىر كىچىك توپ ئالدىغا ، ئىككى كىچىك توپ كەينىگە ، ئىككى يانغا بىر - بىرىگە ئۇدۇل قىلىپ سېلىنغان ، ئۇچ ئېغىزلىق ئۆي ئىككى چوڭ توپنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان ، سۈپەن ھېدىن ئۆيلەرنىڭ جايلىشىشىنى سىخىمىلاشتۇرۇپ كۆرۈڭ- دى ، ئاجايىپ قىزىق گېئومېتىرىيىلىك شەكىل ھاسىل بولدى ، گويا گېئومېتىرىيىلىك شەكىلگە كىرگۈزۈلگەن سەنئەت بۇيۇمى — گۈزەل نەقىشتەك .

سۈپەن ھېدىن ئوتتۇرىدىكى ئۇچ ئېغىز ئۆينى ئالاھىدە ئۆي بولسا كېرەك ، دەپ قىياس قىلىپ قازدۇرۇپ كۆرۈڭدى ، كۆڭلە- دىكىدەك ئىش بولدى . توپا ئاستىدىن گېرمان تىلشۇناسلىرى قا- رۇشتى يېزىقى دەپ ئاتىغان ، ئازلا يېزىق پۈتۈلگەن بىر تارىشا ، يەنە بىر خەنزۇچە خەت يېزىلغان پۈتۈك پارچىسى چىقىپ قالدى . بۇ سۈپەن ھېدىننى قەۋەت خۇش قىلىۋەتتى . قەغەز سەل قېلىن ، يىرىكرەك بولۇپ ، توپا رەڭگە كىرىپ قالغىنىدىن ئۇنىڭ خېلى قەدىمكى قەغەز ئىكەنلىكى بىلىنىپلا تۇراتتى . سۈپەن ھېدىن قە- غەزگە تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ كەتتى . ئۇزايىدىن ئۇ خىيالغا چۆك- كەندەك ئىدى . ئۇ ئۆز - ئۆزىگە پىچىرلىدى : «مەن شۇنىڭغا ئەجەبلىنىمەن ، نېمە ئۈچۈن بىزنىڭ شۇپىتسىيىدە بۇ يەردىن چىققان تارىشا پۈتۈك ۋە قەغەزدەك قەدىمىيرەك بىرەر ئابىدە يوق ؟» خەنزۇچە كلاسسىك كىتابلارنى بىمالال ئوقۇيالايدىغان فېكۇشى پۈتۈكتىكى خەتنى زادى ئوقۇيالمىدى . خەتلەر سىزىقلىرى كۆپ بولۇش بىلەن مۇرەككەپ شەكىلدە يېزىلغانىدى . فېكۇشى بۇ خارابىلىكنىڭ لوپ كۆلىگە يېقىنلىقىنى ئويلاپ ،

قەدىمكى يازمىلاردىكى قۇرىغار[1]غا دائىر بەزى مەزمۇنلارنى ئېسىگە ئالدى . قۇرىغارغا مىلادىيىدىن بۇرۇن ئەلچى بولۇپ كەلگەن جاڭ چيەن : «لولەن ۋە قۇسنىڭ بەزى شەھەر ھەم قورغانلىرى لوپ كۆلىگە يۇزلىنىپ تۇرىدىكەن» . «لولەن تۇزلۇق كۆلگە يېقىن ئىكەن» دېسە ، ھونلارنىڭ پادىشاھى باتۇر تەڭرىقۇت خەن ۋېندىگە يازغان بىر خېتىدە : «... تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن... كروران ، ئۇيسۇن ، ئوغۇز ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى يىگىرمە ئالتە ئەل تىنچ-چېتىلدى ، ھەممىسى ھونلارغا تەۋە بولدى...» دېيىلگەن . جاڭ چيەن ئېيتقان «لولەن» بىلەن باتۇر تەڭرىقۇت خېتىدىكى «كرو-ران» بىر جايمۇ ، بىر جاي ئەمەسمۇ ؟ فېڭشى شۇنچە ئويلاپ بىر يەكۈنگە كېلەلمىدى . ئۇ قارۇشتى يېزىقىنى بىلگەن بولسا نېمىدېگەن ياخشى بولاتتى . شۇنداق بولغاندا ، بۇ خارابىلىكنىڭ ئەسلىي نامى ئايان بولار ئىدى . فېڭشى يۇقىرىدىكى ئىككى خەتتىكى مەزمۇن بىلەن ئۆزىنىڭ قىياسلىرىنى ئېيتىۋېدى ، سۇېن ھېدىن تارىخا پۈتۈك بىلەن قەغەز پۈتۈك پارچىسىنى قايتىدىن سىلاشتۇرۇپ قاراپ كەتتى . خۇددى پۈتۈكلەردىن «مەن ××× شەھەر شۇ» دەپ زۇۋان چىقىپ قالمىغاندەك .

بۇ ئىككى پارچە پۈتۈك كۇپايە قىلمايتتى . مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازناقتىنمۇ ھېچنېمە چىقمىدى . ماددىي نەرسىلەردىن بىرەر ئىسىمنى تاپقىلى بولمايتتى . يېزىق ماتېرىيال بولسا ، قانچىكى كۆپ بولسا ، شۇنچە ياخشى ئىدى . قىدىرىش تۆتىنچى كۇنىگە ئۆتكەندە ، سۇېن ھېدىن دەندەنئۆيلۇك ، قارادۆڭ خارابىلىكىدە قىلغان : «ئۇچرىسا يىغىش ، نۇقتىلىق قېزىش ، كەڭ دائىرىدە قاز-ماسلىق ، ئۆلچەپ خەرىتىگە ئېلىشنى ئاساس قىلىش» دەيدىغان مىزانىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ : «ئالا قويماي قېزىش ، قانائەت تاپمىغۇچە بولدى قىلماسلىق»نى يۇرگۈزمەك بولدى . كىم بىرىنچى بولۇپ ياكى كۆپرەك يېزىق پۈتۈلگەن نەرسىنى تاپسا مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى .

---

① قۇرىغار — غەربىي يۇرت ، غەربىي دىيار .

سۇبن ھېدىننىڭ ئادەملىرى ، ئىشلەمچىلەر مۇكاپاتنىڭ رىغ-بىتىدە گۈرجەك ياكى يەر كولاشقا بولىدىغانلىكى نەرسە بولسا ، قوللىرىغا ئېلىپ يەر كولاش - قېزىشقا ماڭدى .

— توختاڭلار !

بۇ توختىنىڭ ئاۋازى ئىدى . سۇبن ھېدىنمۇ ، ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ ، ئىشلەمچىلەرمۇ كېتىۋاتقان يېرىدە چىپچىدە توختاپ ، توختىغا ھاڭ - تاڭلىقتا قاراپ قالدى . سۇبن ھېدىن بىر لەھزە ئېسىنى يوقاتقاندەك تۇرۇپ كېتىپ :

— نېمە گەپ ، نېمە بولدى ؟ — دەپ سورىدى .

— يەر ئۈستىدە ئېچىلىپ ، چېچىلىپ قالغان نەرسىلەرنى ئالساڭلارمۇ بىر گەپ ، لېكىن يەرنى كولاپ - قېزىپ ئالممىز دېسەڭلار ، ئالدى بىلەن بىرەر مال ئۆلتۈرۈپ قان قىلمىساڭلار بولمايدۇ ، — دېدى توختى . ئۇنىڭ تەلەپپۇزى جىددىيرەك ئىدى . سۇبن ھېدىن بۇنداق گەپنى دەندەنئۆيلۈك ، قارادۆڭلەردىن قېزىش ، يىغىش قىلغاندىمۇ ئاڭلىغاندى ، شۇڭا ئانچە ئېرەنمىگەندەك :

— نېمىشقا بولمايدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

توختى جاۋاب بەرگۈچە ئۆردەك ئېغىز ئاچتى :

— توختىبەگ راست دەيدۇ . مۇشۇنداق جايدىن بىر نەرسىلەرنى ئالماق بولغان كىشى بىرەر مالنى ئۆلتۈرۈپ قان قىلمىسا ، ھەممىمىزنى پالاكەت باسىدۇ .

توختىنىڭ گېپى بىلەن تېڭىرقاپ قالغان ئىشلەمچىلەر ، ئۆزەكنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بىردىن - بىردىن كېلىپ توختىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ تۇردى .

سۇبن ھېدىن ئۆردەكنىڭ توختىنى «توختىبەگ» دەپ ئاتىغىنىدىن ، ئىشلەمچىلەرنىڭ ئۇنىڭ ئەتراپىغا كېلىۋالغىنىدىن ، بۇ ئىشقا جىددي قارىمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ قالدى . لېكىن ، قان قىلاي دېسە ، بۇ يەردە ئاشۇ ئېتىدىن باشقا توشقان چاغلىق بىر نەرسە يوق ئىدى . ئەگەر توختى بولىدى قىلمىسا ،

ئىشلەمچىلەرنى ئىشقا سالالمايدىغاندەك ئىدى . ئۇ ئويلاندى ـ ئۇيلاندى ، ھازىر تارتىدىغان زىيىنى بىلەن كېيىن تاپىدىغان پايدىسىنى دەڭسەپ كۆردى . پايدىسى ئالدىدا زىيىنى ئېغىزغىمۇ ئالغۇچىلىكى يوق ، ئەرزىمەس نەرسە ئىدى . ئۇ لېۋىنى چىشلەشكە مەجبۇر بولدى .

— ئاتىنى سويۇپ قان قىلمىگىلار .

سۆزىن ھېدىن شۇنداق دەپلا نېرىغا كەتتى . بۇ ئۇنىڭ ئاتىنىڭ بوغۇزلانغىنىنى كۆزۈم كۆرمىسۇن دېگىنى ئىدى .

تۇختى بىر ئىشلەمچىگە ئىشارە قىلدى . ئۇ : «قانداق بولار ؟» دېگەننى قىلىپ توختىغا قارىدى .

— بوغۇزلاۋېر ، ئۇ بىزنىڭ ئېتىمىز ئەمەس ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېتى[1] ، — دېدى توختى .

ھېلىقى ئىشلەمچى ئۆرەكنىڭ پىچىقىنى ئېلىپ ئات تەرەپكە ماڭدى . فېڭشى ئۆرەك بىلەن توختىغا تەرىپ بەرمەك تەس بولغان بىر خىل ئىپادىدە قاراپ قويۇپ ، سۆزىن ھېدىن كەتكەن تەرەپكە ماڭدى .

ئاخشام ئابدۇرېھىم ئوۋچى ئۆرەككە سىنوفتىن ئاڭلىغىنى بويىچە ، سۆزىن ھېدىن بۇگۈندىن باشلاپ خارابىلىكتە ئالا يەر قويماي قېزىش ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى دەپ بەرگەنىدى . ئۆرەك بۇ ئىشنى شۇئان توختى بىلەن ئاكىسى تۆمۈرگە ئېيتتى .

— ئاڭلىشىمچە ، — دېدى توختى ، — مۇشۇ «سەپسىن تۆرە» خوتەندە خارابىلىكنى تەكشۈرەيمىز ، دەپ قان قىلماي قالايمىقان كولاپتىكەن ، كېيىن ئۇلارنىڭ ئالدى مېڭىپ ، كەينى قوزغىلىپ بولغۇچە قۇيۇن ئارىلاش قارا بوران چىقىپ ، خارابىلىكنى قۇمغا كۆمۈپ يوق قىلىۋېتىپتۇ . بۇلاردىن بىرنەچچە ئادەم ، ئات ، تۆگە ئۆلۈپتۇ . بۇلارغا ئىشلەمچى بولۇپ يەر كولىشىپ بەرگەنلەرنىڭ مەھەللىلىرىنىمۇ قۇم بېسىپتۇ . بۇلار بۇ يەردىمۇ قان قىلماي يەر

---

① لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەنئەنىسىدە ، ئات ، تۆگە ، ئۆي (كالا) ئاساسلىق قاتناش قورالى بولغاچقا ، بولۇپمۇ ، ئۆزلىرى باققان مۇنداق مالنى پەۋقۇلئاددە ، ئامالسىز ئەھۋال بولۇپ قالمىسىلا ئۆلتۈرمەيدۇ .

كولاپ بىر نەرسىلەرنى ئېلىپ كېتىدىغان بولسا ، بۇلارمۇ ، بىزمۇ قۇم ، بوران ئاپىتىگە قالىمىز . شۇڭا ئۇلارنى قان قىلىڭلار ، دەپ تۇرۇۋالايلى . بۇ يەردە ئۇلارنىڭ قان قىلغۇدەك ھېچنېمىسى يوق ، شۇ بىرلا ئېتى بار . «سەپسەن تۆرە» ئېتىنى ھەرگىز قان قىلىڭلار دەپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرمەيدۇ . بىز ئۇلارنى قان قىلمىساڭلار بولمايدۇ ، دەپ تۇرۇۋالساق ، ئۇلار ئامالسىز كېتەمدىكىن ، دەيمەن .

— بۇ ياخشى گەپ بولدى . سەن كۆپ يۇرت ئارىلاپ ، كۆرگىنىڭ ، ئاڭلىغىنىڭ جىق ، گەپنىمۇ جايىدا قىلىسەن . قان قىلىش ئىشىنى سەن دېگىن ، مەن ھە ـ ھۇ دېيىشىپ بېرەي ، — دېدى ئۆرەك .

توختى دىنىي تەلىم ئالىمەن ، دەپ تۇرپان ، توقسۇنلارغا بىرنەچچە قېتىم بېرىپ ـ كېلىپ يۈرۈپ كۆزى ئېچىلىپ ، بىرنەچچە زامان موللاملاردا ئوقۇپ ، ئۇلارنىڭ ئۇگۈتلىرىنى ئاڭلاپ ، ئۆزىمۇ سۆزلەپ ، تىلىمۇ ئۇزىراپ قالغانىدى . ئۇلار شۇنداق قىلىدىغان بولۇپ كېلىشىۋالغانىدى . ئويلىمىغان يەردىن سۈبەن ھېدىن مانا ، دەپ ئېتىنى تاشلاپ بەردى .

قېزىش ـ كولاش داۋاملاشماقتا . قېزىش مۇناردۆڭىنىڭ ئالدىدىن باشلاندى . رۇس ئارخېمىقىنى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن ۋاقىتتىن باشلاپ سۈبەن ھېدىن ئۆرەك ، توختى ، تۆمۈرلەردىن ئېھتىيات قىلىدىغان ، ئۇلارنىڭ ھەربىكەتلىرىگە ھوشيارلىق بىلەن نەزەر سېلىپ تۇرىدىغان بولدى . ئۇنىڭغا ئۇ ئۇچى گېپىنى بىر قىلىۋالغاندەك ، بۇ قېتىم ئەتەي بىللە بولۇشقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . ئاخشام ئۇ سىنوف بىلەن شىركىنىنى چېدىرىغا چاقىرىپ ، ئۆزىنىڭ گۇمان ، ئەندىشىسىنى ئېيتىپ :

— ئۇلاردىن ئېھتىيات قىلايلى ، لېكىن بىلىندۇرمەيلى ، ئوتتۇرىدا سۆركىلىش بولۇپ قالمىسۇن ، بىرەر ئىش چىقىپ قالسا ، بىز بۇ ھالاكەتلىك قۇملۇقتا نېمە قىلالايمىز ، — ئۇ : «مېنىڭ پۇتۇن ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىم كۆپۈككە ئايلىنىدۇ» دېمەكچىدى ، مەقسىتىم يالىڭاچلىنىپ قالغۇدەك ، دەپ ئويلاپ ، ئۇ گېپىنى ئاغ-

زىدىن چىقارمىدى ، — بۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەرگە كېلىشكە توغرا كەلسە ، يەنە مۇشۇلارغا تايىنىمىز . شۇڭا گەپ ـ سۆزۈڭلەرگە دىققەت قىلىڭلار . يەنە دەپ قوياي ، ئېھتىيات قىلىش ، ھوشيار بولۇش ھەرقاچان يادىڭلاردا بولسۇن ، — دەپ قاتتىق تاپىلىدى .

سىۋېن ھېدىن بىر گەپنى ئاغزىدىن ئوچۇق چىقارمىغىنى بىلەن ئۇنىڭ بېشارىتىنى سىنوف سېزىۋالدى .

— ئەتە يان قوراللىرىمىزنى ئېلىۋالايلى ، — دېدى سىنوف ، چېدىردىن چىقىپ بولۇپ . بۇلاردا ئۈچ چېدىر بولۇپ ، چوڭراقى سىۋېن ھېدىننىڭ ھەم ياتىقى ، خىزمەتخانىسى ، ھەم باش بارگاھ ئىدى . يەنە بىرى سىنوف بىلەن شىركىننىڭ ، يەنە بىرى ئىسلامباي بىلەن ئۆردەكنىڭ ئىدى . ئىسلامباي بولمىغاچقا ، ئۇنىڭ ئورنىغا توختى ، تۆمۈرلەر ئورۇنلاشقانىدى . ئىشلەمچىلەر كېيىن مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازناققا ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

سىۋېن ھېدىنمۇ تاپانچىسىنى يېنىدىن ئايرىمايدىغان بولدى ، ئولتۇرسا ـ قوپسا ئويلايدىغىنى يېزىق چۈشۈرۈلگەن بىرنەچچە ئاساسقا ئىگە بولۇش ئىدى ، يەنە پات ـ پات : «شۇنداق بىر ئېسىل ئېتىم مۇشۇ خارابىلىكنى دەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى . شۇنىڭ قېنى ئۈچۈن بولسىمۇ ، بىرنېمە تاپمىسام بولمايدۇ» دېگەن خىيال ئۇنىڭ كاللىسىنى قوچۇپ تۇراتتى .

قېزىش داۋاملاشماقتا . مۇناردۆڭنىڭ ئەتراپى سوقىدا ئاغدۇرغاندەك قىلىۋېتىلدى ، ياغاچ ، شال پارچىلىرىدىن باشقا ھېچنېمە چىقمىدى . سىنوف بىلەن شىركىن ئۆز گۇرۇپپىسىدىكىلەرنى ئىشقا سېلىۋاتقان كۆرۈنۈشتە ، چاتاق چىقىپ قالسا تاقابىلغا تەييار ھالەتتە كۆز ـ قۇلىقىنى تىكىپ تۇراتتى . ئىككىلىسىنىڭ كۆزى توختى بىلەن ئاكا ـ ئۇكىلاردا ئىدى . ئۆردەكنىڭ كاللىسىدىن : «ئاكام كۆرگەن تاختاي قانداق تاختاي بولغىيدى ، نەگە يوقالغاندۇ» دېگەن نەرسە نېرى بولمىدى . ئۇ ھازىرمۇ مۇنارنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ يۈرەتتى .

— بىر يېرىم كۈن قازدۇق ، بۇ ئەتراپتا ئۇنداق نەرسىلەر

يوق ئوخشايدۇ . بىر گۈرۈپپا ئادەمنى ھېلىقى ئۈچ ئېغىزلىق ئۆينى ، ئەتراپىنى قېزىشقا ، يەنە بىر گۈرۈپپىنى سەككىز بۇرجەك-لىك مۇنار ئەتراپىنى قېزىشقا سالساق دەيمەن ، — دېدى فېكشى .

سۇبىن ھېدىن شۇ چاغدىلا كاللىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ئېتى-نىڭ قېنىدەك قىزىقلىقتىن بۇزۇلداپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قى-لىپ قالدى . ئۆپكىسىنى بېسىۋېلىپ تۇرۇپ سىنوف بىلەن شىر-كىننى چاقىرىپ ۋەزىپە تاپشۇردى . سىنوف ئادەملىرىنى سەككىز بۇرجەكلىك مۇنار بۇيىغا ، شىركىن ئوتتۇرىدىكى ئۈچ ئېغىزلىق ئۆي تەرەپكە ئېلىپ كەتتى .

ئۆردەك مۇناردۆڭ ئەتراپىدا پۇتىدا توپا ، قۇملارنى تۇرتكەچ خىيال بىلەن مېڭىپ يۇرەتتى . پۇتىغا بىر نەرسە ئۇرۇلغاندەك بولدى ، ئېگىشىپ قولىغا ئېلىۋىدى ، ئۇزۇنلۇقى ئىككى غېرىچ ، كەڭلىكى بىر غېرىچچە كېلىدىغان نېپىز تاختاي . ئۆردەك تاختاي-نىڭ ئۇستىدىكى توپىنى يېڭى بىلەن پاكىز ئېرتتى ، ئاندىن كۇچەپ پۇۋلىدى . تاختاي يۇزىدە سىزىقچىدەك بىر نەرسىلەر تۇراتتى .

— ئاكا ، ماۋۇنىڭغا قاراپ باقە ، سەن كۆرگەن ھېلىقى تاختاي شۇمۇ ، — دېدى ئۇنلۇك ئاۋازدا .

تۆمۇر بىلەن توختى نېرىدا پاراڭلىشىپ تۇراتتى . سۇبىن ھېدىن ئۇلارنىڭ نېرىسىدا ئىدى . ئۆردەكنىڭ گېپىنى ئۇمۇ ئاڭلى-دى ، قىلىۋاتقان ئىشىنى قويۇپ ، تۆمۇر ، توختىلاردىن بۇرۇن كېلىپ بولدى . ئۆردەكنىڭ قولىدىن تاختاينى ئېلىپ قاراپلا :

— تارىشا پۇتۇك ! — دەۋەتتى .

تۆمۇر ، توختىلارمۇ كەلدى . تۆمۇر تارىشىغا قول ئۇزاتتى . سۇبىن ھېدىن قانداق قىلارىنى بىلمەي قالدى . تۆمۇر ئۇنىڭ قولى-دىن تارىشىنى ئېلىپ كۆرۈپ :

— شۇ ، شۇ . يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا قازناقتىكى ئويۇقتا كۆرگەن تارىشا شۇ ، — دېدى .

سۇبىن ھېدىنىڭ كۆزى تارىشىدىلا ئىدى .

— قازناقتىن قانداقسىگە سىرتقا چىقىپ توپىغا كۆمۈلۈپ

قالغاندۇ؟ — سۈبن ھېدىن گەپ قىلغاچ تۆمۈرنىڭ قولىدىن تارىشىنى ئېلىۋالدى - دە:

— مەن ئاكا - ئۇكا ئىككىڭلارنى كانتتا مۇكاپاتلايمەن، — دەپ قويۇپ چىدىرى تەرەپكە ماڭدى.

ئۇ كۈندىكى قىزىشتىن ھاسىلات قالتىس بولدى. ئۇچ ئېغىز-لىق ئۆچ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىن ئوتتۇز ئالتە پارچە قارۇشتىچە، خەنزۇچە تارىشا پۇتۇك، قەغەز پۇتۇكلەر تېپىلدى. سەككىز بۇر-جەكلىك مۇنار ئەتراپىدىن چوڭ - كىچىك ياغاچ ئويما بۇت، ئويما بۇتنىڭ قول، پۇت، باش سۇنۇقلىرى؛ ئادەم، ھايۋان ئۇستىخانلىرى، گۇللۇك، سىدام رەڭلىك گىلەم، پالاس، ھەر خىل توقۇلما بۇيۇم پارچىلىرى قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلدى. سۈبن ھېدىنىڭ بۇ خارابلىكنى داۋاملىق قازغۇسى، يەنە جىق نەرسىلەرنى تاپقۇسى بار ئىدى، لېكىن تېپىلغان پۇتۇكلەرنى ئوقۇتۇپ، ئۆزىنىڭ مۇۋەپ-پەقىيەتلىرىنى تېزرەك دۇنياغا جاكارلىغۇسى، تونۇلغۇسى كېلىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن قىزىشنى دەرھال توختىتىشنى ئۇقتۇردى. بۇگۇنلا تېپىلمىلارنى تۇرگە ئايرىپ، قاچىلاش تەييارلىقىنى قىلى-ماقچى بولدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا غىياس جەرەن بەش تۆگىگە ساندۇق، شاللارنى ئارتىپ كېلىپ قالدى. سۈبن ھېدىنلاردا بىر ساندۇق ياغاچچىلىققا دائىر ھەرە، بولقا، مىخلار بار ئىدى. شىر-كىن ياغاچچى ئىدى. ئىشلەمچىلەر ئارىسىدىمۇ ياغاچچىلىقتىن خە-ۋىرى بارلار بار ئىدى. ئۇلار دەرھال ساندۇق ياساشقا كىرىشىپ كەتتى.

سۈبن ھېدىن خارابلىك بىلەن خوشلىشۋالماقچى بولۇپ، ئېگىز بىر يارداڭ ئۇستىگە چىقىپ دۇربۇن بىلەن قارىدى. دۇربۇن-نىڭ كۆزى قالايمىقان ئاغدۇرۇۋەتكەن يەردەك ئاستىن - ئۇستۇن قىلىۋېتىلگەن ئىككى جايغا كەلگەندە، ئۇ:

— قازغان يېرىم پۈتۈن خارابىلىكنىڭ يۈزدىن بىرىنچىلىكىمۇ ئەمەسكەن. شۇنچىلىك يەردىن مۇشۇنچىۋالا نەرسە تېپىلغىنىغا قا- رىغاندا ، راستتىنلا بۇ خارابىلىك گۆھەر كانى ئىكەن . مەن چوقۇم يەنە كېلىمەن ، قالغان گۆھەرلەرنى ئۆزۈم قازىمەن ، — دېدى ئۆزىگە ئۆزى ئەھدە قىلغاندەك .

لېكىن تەۋەككۈلچىلىكتە ، ئەسەبىيلىكتە ئۇنى بېسىپ چۈشە- ىدىغان بىراۋنىڭ ئۇ سىزغان خوتەن - نىيە خارابىلىكلىرى ، تارىم بويلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان خەرە- تىلەرنى ئالدىغا يېيىپ قويۇپ ، پات ئارىدا بۇ تەرەپكە ئاتلىنىشنىڭ پىلانىنى تۈزۈۋاتقانلىقىدىن ئۇنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى .

سۈبىن ھېدىن قالغان گۆھەر - بايلىقنى قويۇپ كېتىشكە كۆزى قىيمىغاندەك ، خارابىلىككە قاراپ - قاراپ قويۇپ ، يارداڭ- دىن چۈشمەكچى بولۇپ تۇرۇۋېدى ، يەردىن چىقتىمۇ ، ئاسماندىن چۈشتىمۇ ، ھېچكىم بىلمەي قالدى ، بىر قۇيۇنتاز توپا ، قۇم ، توزاندىن تۈزۈلگەن ھاسىل قىلىپ ۋىشىلداپ كەلگىنىچە سۈبىن ھېدىنىنى دوملىتىپ يارداڭدىن تاشلىۋەتتى . يارداڭنىڭ ئېگىزلە- كى تۆت غۇلاچچە كېلەتتى . سىنوف بىلەن شىركىن يۈگۈرۈپ يارداڭ ئاستىغا كەلدى . سۈبىن ھېدىنىڭ يۈز - كۆزىنى توپا بېسىپ تونۇغۇسىز ھالەتتە ياتاتتى . ھېلىمۇ يارداڭ تۈۋى قېلىن ، يۇمشاق قۇم ئىدى . سۈبىن ھېدىن خۇددىي يوقىتىپ قويغىنىنى دېمىگەندە ، ھېچنېمە بولمىغاندى . ئۇلار ئۇنى يۆلەشتۈردى ، كە- يىنىنى قېقىشتۈردى ، يۈز - كۆزىنى سۈرتتى . سىنوف بىلەن شىركىن ئۇنىڭ بايىقى ئەپتىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ پىخىلداپ كۈلۈۋېتىشتى . سۈبىن ھېدىن تېرىكىپ :

— نېمە بولۇشتۇڭ ؟ «ئۆلمەك ئۇستىگە تەپمەك قىلىپ» مېنى مازاق قىلىشۋاتامسەن ، — دەپ ھومايدى .

ئىككىسى جىم بولۇپ ، ئۇنى يارداڭ ئاستىدىن ئېلىپ چىقتى .

— تاجىپەت - تاجىپەت ، — دېدى غىياس جەرەن ، — بۇ

جىۋار① باشقا ھېچكىمگە ئۇرۇلماي ، شۇنىڭغا ئۇسكىنىنى .
— ئەمدى بۇ تەرەپكە كەلگۈچى بولما ، دەپ خەۋاداندۇرۇپ②
قويغىنىدۇ بۇ جىۋارنىڭ ، — دېدى توختى .
ئۇنىڭ گېپىگە تۆمۈر ، ئۆردەكلەر كۈلۈپ كەتتى . نېرىدا
ئۆزى مىنىدىغان ئاتنىڭ تۆشلۈكىنى چىڭىتىۋاتقان ئىسلامباي :
— كۈلۈپ كەتتىڭلارغۇ ، نېمىگە كۈلدۈڭلار ؟ — دەپ
سورىدى .
غىياس جەرەن ئېلىپ كەلگەن ساندۇق ، شاللارنى چۈشۈرۈۋې-
تىپ ، بوشىغان تۈك ، تۈلۈملارنى ئېلىپ ، ھەممە تۆگىلەرنى قايتۇ-
رۇپ كەلگىلى شۇ كۈنىلا بۇلاق بار جايغا مېڭىپ كەتتى . سۇبۇن
ھېدىن ئۇنىڭغا ئىسلامباينىڭ ئابدالغا بېرىۋېلىش ئۈچۈن ياخشىراق
ئاتتىن ئىككىنى يالاپ ئېلىپ كېلىشىنى تاپىلاپ قويغانىدى . ئىك-
كى ئاتتىن بىرنى سۇبۇن ھېدىن تاللىۋېلىپ ، يەنە بىرىنى ئىسلام-
كى بايىنىڭ مىنىشىگە بەرگەنىدى . ئىسلامباي ئۆزىنى بۇ خارابلىكتىن
چەتلەتتۇرۇۋەتكەنگە غۇم تۈتۈپ ئۇچ كۈندىن بۇيان ھېچكىمگە ،
ھەتتا سۇبۇن ھېدىنغىمۇ چىراي ئېچىپ گەپ قىلمىغانىدى . بايا
ئۇنى قۇيۇن ئۈچۈرۇۋەتكەندە ، ئىچىدە : «خوپ بولدى» دېگەنىدى ،
تۆمۈر ، توختىلارنىڭ كۈلكىسىنىڭ ئاخىرى چۈشۈپ بولار - بول-
مايلا كۆڭلى ئېچىلىپ قالغاندەك : «نېمىگە كۈلدۈڭلار ؟» دەپ
سورىشى شۇنىڭدىن ئىدى .
— ماڭ ، بېرىپ «سەپسىن تۆرە»نى يۆلەپ ئېتىغا مىندۈرۈپ
قوي ، — دېدى ئۆردەك .
تۆمۈر ، توختىلار كۈلۈشۈپ كەتتى . ئىسلامباي ئۆردەككە
ئالىيىپ قويۇپ ، ئېتىنىڭ تۆشلۈكىنى چىڭىتىش بىلەن بولدى .
چۈشكە يېقىن ھەممە نەرسە تەق قىلىندى . بارلىق يۈكلەر
چوڭ - كىچىكلىكى ، ئېغىر - يېنىكلىكى تەڭشىلىپ ، بىر تۆگىگە
ئۈچ ساندۇقتىن ، ئون بەش تۆگىگە ئارتىلدى . بۇلاردىن ئوتتۇز

---

① جىۋار — قۇيۇن ؛ شۇنقار غان .
② خەۋادان — ئاگاھ .

ئالته ساندۇقتا مەخسۇس گۆھەر ، ياق ، ياق ! باھاسىنى ، قىممىتى نى ھەرقانداق ماددىي نەرسە بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان نەرسە — مۇشۇ خاراېىلىكنىڭ ئون نەچچە ئەسىردىن بۇيان قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان جېنىنىڭ ، روھىنىڭ بىر قىسمى قاچىلاندۇرۇلغانىدى !

ماڭايلى !

مەخسۇس مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارتىلغان تۆگىلەر توقۇز - توققۇزدىن تۆت توپقا ئايرىلدى . بىرىنچى توپنى سالتاڭ قاسىم ، ئىككىنچى توپنى غىياس جەرەن ، ئۇچىنچىنى ئىسلامباي ، تۆتىنچى توپنى ئاتمىشبۇلاقلىق بىر ئىشلەمچى يېتىلەپ ماڭىدىغان ؛ ئىككىنچى توپنىڭ كەينىدە شىركىن ، ئەڭ ئاخىرىدا سىنوف ماڭىدىغانغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى . نېمىشقا مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى سىنوف بىلەن شىركىنگە ئايان . ئاخشام سۈيىن ھېدىن ئىككىسىنى چېدىرىغا چاقىرىپ ، ئەتە مېڭىپ كېتىدىغانلىقى ، قانداق ماڭىدىغانلىقى ، لوپ دائىرىسىدە ئوغرى - قاراقچى دېگەن نەرسە بولمىسىمۇ ، ئېلىپ ماڭغان نەرسىلەرنىڭ مۇھىملىقىنى ، شۇڭا سەگەك ، ھوشيار بولۇش كېرەكلىكىنى ، ئۆردەك ، توختى ، تۆمۇرلەرنى ھەر ۋاقىت نەزىرىدىن ساقىت قىلماسلىقنى جېكىلىگەنىدى . ئۇ ئىككىسىنى چاقىرىپ ئۆزىنى چاقىرمىغانغا ئىسلامبايىنىڭ ئىلگىرىكى غۇمىغا بۇ غۇم قوشۇلۇپ قورسىقىنى كۆپتۈرۈپ ، ئۆتىنى ئوغا يۇتۇۋالغاندەك ئېچىشتۇرۇۋەتكەنىدى .

بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ، ئېگىز - پەس قۇم دۆۋىلىرى بىلەن تولغان قۇملۇق ، ئۇچ تەرىپى بىپايان قۇملۇق . شىمال تەرەپتە ، يىراقتا سىڭىر ، شىڭدى تاغلىرى قۇملۇقنىڭ بىر تەرەپ چېكى بولۇپ ، لەيلەپ يۇرگەن بۇلۇتلار ئاستىدا خىرە - شىرە كۆرۈنەتتى . بۇنىڭدىن تاغنى ئەتىيازنىڭ تۇمانلىق ئېغىر ھاۋاسى ئورىۋالغىنىنى بىلگىلى بولاتتى . تۆگىلەر ئۈزۈن بىر سەپ بولۇپ ، كولدۇرمىلارنىڭ رىتىملىق ، لېكىن سۇرلۇك ئاۋازى بىلەن تەڭ ئېغىر چامداپ ئىلگىرىلىمەكتە . سەپنىڭ بېشى بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقسا ، قۇيرۇقى قۇم دۆۋىسى يامىزىلىدا ؛ بېشى

قۇم دۆڭسىدىن چۈشسە ، ئاخىرى قۇم دۆڭسى ئۈستىگە چىقاتتى. بەزىدە قاتارنىڭ ئوتتۇرىسى قۇم دۆڭسى ئۈستىدە بولسا ، باش تەرىپى چۈشۈڭانقان ، ئاخىرى يۈقىرىغا ئۆرلەڭانقان بولاتتى . بۇ ئالامەت قىزىق ، بولۇپمۇ سۇئېن ھېدىنىڭ ۋەتىنىدە ، ياۋروپادا تېپىلماس مەنزىرە ئىدى . شۇڭا ئۇ پات ـ پات فوكۈس توغرىلاپ بىرنەچچە كۆرۈنۈش سۈرەت تارتىۋالاتتى . سەپەر داۋاملاشماقتا... ئىككىنچى كۈنى يالغۇزبۇلاق ئۈدۇلىغا كەلگەندە ، ئابدۇرېھىم ئوڭچى :

— مەن مۇشۇ يەردىن ئاتمىشبۇلاققا قايتاي ، — دېدى .

سۇئېن ھېدىنىڭ ئۇنىڭدىن : «نېمىشقا ؟» دەپمۇ سورىمىدى . چۈنكى ، ئۇ بولمىسىمۇ يول بىلەر يەنە بىرنەچچەيلەن بار ئىدى . ئابدۇرېھىم ئوڭچى سۇئېن ھېدىن بىلەن ھېسابـ كىتاب قىلىشىپ بولۇپ ماڭاي دەپ تۇرغاندا ، غىياس جەرەنمۇ :

— مەنمۇ قايتاي ، ئۆيىمىزنىڭ گۆشى ئۆكسۈپ قالغان ، تاغقا ئوۋغا بارمىسام بولمايدۇ ، — دېدى .

شۇنداق قىلىپ ئۇ ئىككىسى كەتتى . مېڭىش داۋاملاشماقتا . سۇئېن ھېدىنىڭ سىنوفقا گېپى بولسا كېرەك ، ئۆز ئورنىدا فېڭشىنى قالدۇرۇپ ، ئۆزى سەپنىڭ ئاخىرىنى ساقلاپ توختاپ تۇردى . توختى ، تۆمۈر ، ئۆردەك ئوچى ئۈدۇل بىر قاتار بولۇپ كېتىۋاتاتتى .

— مەن ماۋۇنى تىقىۋالدىم ، — توختى يېنىدىن قاتلاقلىق بىر نەرسىنى چىقىرىپ ئاچتى . ئۇ ئوچلوق ئېگىز تۆپىلىك قۇيما كـ گىز قالپاق ئىدى . تۆمۈر ، ئۆردەكلەر قالپاقنى قولدىن قولغا ئېلىپ كۆرۈشتى .

— مەن بۇنى تىقىۋالدىم ، — دېدى تۆمۈر قوينىدىن كىچىك بالىنىڭ بىر پاي كۆن ئايىغىنى چىقىرىپ .

— بۇنىڭغا قاراڭلار ، — دېدى ئۆردەك ، قوينىدىن ئوچ تۇمـ شۇقلوق بىر نەرسىنى چىقىرىپ .

— ۋاي ، — توختى ئۇ نەرسىنى قولىغا ئېلىپ سىنچىلاپ قارىدى ، — بۇ چىراغ ، مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان چىراغنى تۇرپاندا

بىر خەلپەتنىڭ ئۆيىدە كۆرگەنىدىم . ئەمما ئۇ بۇنىڭدەك ئەمەس ئىدى ، تۇمشۇقى ئىككى ئىدى ، — دېدى ئۇ .

ئۇ ھەقىقەتەن چىراغ ئىدى . پىلىك كۆيدۈرىدىغان تۇمشۇقى ئۇچ بولۇپ ، ياغ قۇيىدىغان ئوتتۇرىسى يۇمىلاق ئىدى . ئۇنىڭدا ئۇچ تۇمشۇققا ئۇدۇل ئۇچ تۆشۈك بار ئىدى . ئۇ چىراغنى ئېسىش ئۈچۈن يىپ بېكىتىدىغان تۆشۈك ئىدى . چىراغنىڭ ئاستىدا تۆت ئىلىك قېلىنلىقتا چىراغ بىلەن ئۇيۇل يۇمىلاق بىرنېمىسى بار بولۇپ ، چىراغنىڭ تەگلىكى ئىدى . ئۇلار چىراغنىڭ نېمىدىن ياسالغىنىنى بىلەلمىدى . تاشمىكىن دېسە ، تاشقا ئوخشىمايتتى ، چويۇن - تۆمۈرمىكىن دېسە ، ئۇنىڭغىمۇ ئوخشاپ كەتمەيتتى .

— قالتىس نەرسىنى تىقىۋاپسەن ، «سەپسىن تۆرە» كۆرىدىغان بولسا نېمە بولۇپ كېتەر . ماڭا بەر ياكى سېتىپ بەر دېسە قانداق قىلىسەن ؟ — توختى ئۆردەككە قارىدى . ئۇنىڭ قارىشى مەنىلىكتەك ئىدى .

— بەر دېسىمۇ بەرمەيمەن ، سېتىپمۇ بەرمەيمەن . ئۇ شۇنچىۋالا نەرسىنى ئېلىپ ماڭىدىغۇ ، بۇنى ئالسام نېمە بوپتۇ .

— ئەمىسە تىقىۋېلىپ يۈرگۈچە ئاشكارا ئالساڭ بولمامدۇ ؟

— قىزىقكەنسەن ، ئۇنداق قىلسام تالالۇن① بولمامدۇ . ئالىدىغان ئىش بولغاندىكىن ، تىقىۋالساممۇ ھېساب دېدىم . بىز بۇياقتا ماڭىدىغاندا ، ئاتام بىزگە : «ياخشىراق نەرسە كۆرسەڭلار ئېلىۋېلىڭلار ، لېكىن ئارىدا تالالۇن چىقىپ قالمىسۇن» دەپ تاپىلىدى ، — دېدى ئۆردەك .

— ئوماق ئاغام قالتىس ئادەم - ھە ، — دېدى توختى ...

سەپەر داۋاملاشماقتا . ئۇلار ئالتىنچى كۈنى ئابدالغا يېتىپ كەلدى . ئابدال ئېغىر زەيلىشىپ ، ئوزاقى يىلدىكىدىنمۇ تۇگىشىپ كەتكەنىدى . جانقۇلۇبەگ بىلەن بىر جەمەتتىكى ئۇچ ئائىلە بولۇپ ، يەنە شۇ تۆت ئائىلىلا بار ئىدى . جانقۇلۇبەگ ئەمدىلا قىرىق توققۇز ياشقا كىرگەن ، ئاكىسى توختىدىن تۆت ياش كىچىك بولسىمۇ ، ئۇنىڭدىن يىگىرمە ياش چوڭ ئادەمدەك بولۇپ قالغانىدى . ئۆردەك ،

① تالالۇن — جېدەل - ماجىرا ، توقۇنۇش .

توختى ، تۆمۈرلەر جانقۇلۇبەگ ۋە باشقىلار بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ-
لا ، جانقۇلۇبەگنى ئېلىپ قالاچ قاناقا ، جاھانبەگ ، كۈنچىققانبەگ
ۋە تۆلەك بوۋىلارنىڭ ئاگاھىنى يوقلاپ كەلگىلى ماڭدى . ئۇلارغا
سالتاڭ قاسسىمۇ ئەگەشتى .
— نەگە بارىسىلەر ؟ — ئىسلامباي ئۆردەكتىن سورىدى .
— بىرنەچچە ئۇلۇغ ئۇغۇشلارنىڭ ئاگاھىنى يوقلىغىلى ماڭ-
دۇق ، — ئۆردەك قارىماي تۇرۇپ جاۋاب بەردى .
— سىۋېن ھېدىن ئۇلارنىڭ نەگە بارىدىغانلىقىنى ئىسلامبايدىن
ئۇقۇپ ، باشقىچە ئويدا بولماي ، ئۆز پىلانى بويىچە ئىشىنى قىلە-
ۋەردى . ئىشلەمچىلەر ئارىسىدىكى تۆگە ، ئات ساتىدىغانلاردىن ئۇچ
ئات ، بەش تۆگە سېتىۋالدى ، يۈكلەرنى باشقىدىن ئورۇنلاشتۇردى .
ئۆردەكلەر ئەلياتقۇدىن ئۆتكەندە قايتىپ كەلدى .
— مەن چاقىلىققا بارىمەن ، سەن ئۆتكەندە مېنى يېڭىكۆلدىن
چەرچەنگىچە باشلاپ بېرىپ ، چاقىلىق بىلەن ئېلىپ كەلگەنسىڭ .
يولنى ئوبدان بىلىسەن ، مېنى چاقىلىققا باشلاپ بارساڭ ، — دېدى
ئۆردەككە سىۋېن ھېدىن .
— ئوغلۇم سادىق ئاغرىق ئوخشايدۇ ، مەن بارالمايمەن ، سال-
تاڭ قاسسىم يول باشلىغۇچى بولۇپ بارسۇن ، — دېدى ئۆردەك .
ئوغلىنىڭ ئاغرىپ قالغىنى يالغاندى ، ئۇ مۇشۇنداق بىر
سەۋەب كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولدى . بۇنداق ئەھۋالدا سىۋېن ھې-
دىن تۆمۈرگىمۇ ئېغىز ئاچالمايتتى ، توختىغا تېخىمۇ . ئۇ سالتاڭ
قاسسىمغا قارىدى . ئۇنىڭ يول باشلىغۇچى بولۇپ چاقىلىققا بېرىشقا
كۆڭلى تارتمىسىمۇ ، ئۆردەكلەرنىڭ يۈزىدىن ماقۇل-غا باش
لىڭشىتتى .
قاسسىم كەمبەغەل ئائىلىنىڭ بالىسى ئىدى . ئۇ ئون ياشقىمۇ
تولماستا ئاتا - ئانىسى ئۆلۈپ كېتىپ ، قارا يېتىم بولۇپ قالدى ،
كىشىلەر ئىشكىدە چوڭ بولدى ، ئىلكىدە قۇرۇق ئالمىنىدىن
باشقا ھېچنېمىسى يوق ئىدى ، شۇڭا ئۇنىڭغا «سالتاڭ» دېگەن
لەقەم سىڭىپ قالدى . ئۇنىڭ تارتىشقۇدەك قوتۇر ئوغلىقىمۇ يوق
ئىدى .
سىۋېن ھېدىنىڭ پىلانى ، يۈكلىرىنى بىر - ئىككى ئادىمى

بىلەن چاقىلىققا قويۇپ قويۇپ ، كۈزگىچە شىزاڭدا ئېكسپېدىتسىيىدە بولۇپ ، 11 ـ ئايلاردا ۋەتىنىگە قايتىش ئىدى .

ئەتىسى سەھەردە ئۆردەك ، تۆمۈر ھەم تىكەنلىك ، كۈزلەكتىن كەلگەن ئىشلەمچىلەر تارىم دەرياسىنى بويلاپ كونا يول بىلەن بۇياققا ماڭدى ، سۈيۈن ھېدىنلار چاقىلىقنى نىشان قىلىپ ئۇياققا ماڭدى .

— ئۆردەك ، مەن قاچانلا كەلسەم يول باشلىغۇچىلىققا سېنى تاپىمەن ، — دېدى سۈيۈن ھېدىن ئۇنلۈك قىلىپ .

ئۆردەك ئىنكاس قايتۇرمىدى .

ئاتمىشبۇلاقتىن كەلگەن ئىشلەمچىلەرنىڭ بىر قىسمى ئابدالدىلا قېلىپ قالدى .

سالتاڭ قاسىم ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپلا قوشاق باشلىدى :

يار ، كۆزۈڭ خۇما (ر) ئىدى ،
بوينۇڭداقى تۇما (ر) ئىدى .
بۇلتۇرقۇ ئابدالداقى ،
شۇ قىيامەت دۇنيا ئىدى .
چىرايىڭ بۆلەك جۇسۇن① .

بۆلەك جۇسۇن چىرايىڭ ،
ماڭا يوقمۇ سالامىڭ .
ئوتۇڭدا ئۆلۈپ كەتسەم ،
ماڭا بولۇر ئۇۋالىڭ ،
ئۇ ئالەمدە سوئالىم .

— ھەي… — ئۆردەك ئۇھسىندى ، — قولىنىڭ قىسقىلىقى… ئۇ قايتىپ كەلگۈچە ئۇنىڭغا ئوبدان بىر جۈرا تېپىپ قويايلى…

① جۇسۇن — تۈرك ، يۇز ؛ قىياپەت .

توققۇزىنچى باب

بۇنداق قىلماڭلار

«بېكىنمىچىلىك ، نادانلىق ، جاھاندىن خەۋەرسىزلىك ، ئۆز ـ ئۆزىنى ئۇنتۇش ، يوقىتىش ، بۇزۇش قورقۇنچلۇق ھالەتكە كۆتۈرۈلدى» .

«ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى پائالىيەتچان مەدەنىيەتى ، مېنىڭچە ، مۇشۇ قانال ساھىلىغا كۆمۈلگەن . ئۇ مۇجزە شەكلىدە ئېچىلغۇسى ۋە بىزنىڭ قاتمال تارىخىي قاراشلىرىمىزغا يېڭى مەنزىرە ، يېڭى ئۇزۇق بېغىشلىغۇسى» .

— ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

1

بىر جەمەت كىشىلىرىدىن ھازىر ئۆيدە بارلىرى چوڭ ئۆيدە جەم بولۇشۇپ يوقلىرىنىڭ گېپىنى قىلىپ ئولتۇرۇشاتتى . بۇ چاغدا ئوماق ـ ئايقۇتلار چوڭ جەمەتكە ئايلىنىپ ، ئوغۇل ـ كېلىن ، قىز ـ كۈيئوغۇل ، نەۋرە ـ چەۋرىلەر بولۇپ يىگىرمە نەچچىگە يېتىپ ، «ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللە ئاھالىسىنىڭ تۆتتىن بىرىنى ئىگىلىگەنىدى . توختاقنىڭ چوڭ نەۋرىسىلا سىرتتا ئاغىنىلىرى بىلەن ئويناۋاتقان بولۇپ ، قالغان ھەممىسى

ئۆيده ئىدى .
— توختاقنىڭ قاچان كېلىشىنى بىلمەيمىز ، تۆمۈر ، ئۆرده‌كلەر بولسىمۇ تېرىلغۇغا ئۇلىگۈرۈپ كەلسە بولىتىتى ، — دېدى ئوماق .
ئايقۇت ئىتتىك كىچىك نەۋرىسىنى قۇچىقىدا ئەركىلىتىپ ئولتۇرغان ئايسۇلۇغا قارىدى . ئېرىنىڭ ئىسمى چىقىشى هامان ئايسۇلۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئوماققا لەپپىده قارىدى ـ ده ، كۆڭلى بۆلەكچە بولۇپ ، نەۋرىسىنى ئوينىتقان بولۇپ يەرگە قارىۋالدى .
— ئاڭلىسام ، هاشارمۇ ئاز قالغان ئوخشايدۇ ، — دېدى ئايقۇت ، گويا تەڭقىسلىقتا قېلىپ ، باشقىلارغا موهتاجلىقىنى بىلدۈرۈۋاتقان ئادەمدەك تۆۋەن ئاۋازدا .
ئايسۇلۇ ئىچىده : «قېينانام ئەهۋالنى بىلمەمدىغاندۇ ياكى كۆڭلۈمنى ياساپ شۇنداق دەۋاتامدىغاندۇ» دەپ ئويلاپ ، ئايقۇتقا قارىدى . ئايقۇت ئايسۇلۇدىن كۆزىنى ئېلىپ قېچىپ باشقا يەرگە قارىۋالدى .
تۆمۈر ، ئۆرده‌كلەر ناسىربەگنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن سۇبۇن هېيدىنغا يول باشلىغۇچى بولۇپ كېتىپ ئۇچىنچى كۈنى ، بىر يايى كېلىپ ناسىربەگنى ناهىيىگە چاقىرىپ كەتتى . ناسىربەگ ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا شاهىياردىن سېتىۋېلىپ كەلگەن مەپىسىده ماڭدى . مەپە مۇشۇ يەرنىڭ قۇملۇق يولىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ ئۇلىتىڭى كەڭ قىلىپ ياسىلىپ ، ئاتنىڭ يۈگەن ـ نوختا ، تۆشۈكلىرىگىچە مىس ، كۈمۈشتىن نەقىش قويۇلۇپ ، مەپە جابدۇقلىرىمۇ كۆڭۈل قويۇپ بېزەلگەنىدى . ناسىربەگ مەهەللىگە مەپىنىڭ تۇچ قوڭغۇراقلىرىنى جاراڭلىتىپ كىرىپ كەلگىنىده ، يارىيار ، كۆتەك هارۋىدىن باشقا خىلدىكى هارۋا كۆرۈپ باقمىغان كىشىلەر مەپىنى كۆرۈپ ، «هۇ... !» دەپ كېتىشكەنىدى . كۆنۈكۈش بىر خىل ئۆزئارا سىڭىشىش بولسا كېرەك ، ئادەم بىر نەرسىگە كۆنۈپ قالسا ، ئۇنى دەسلەپ كۆرگەنده هەيران قالغان بولسا ، كېيىن ئۇنىڭغا ئېرەنشىمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ ، ناسىربەگ مەپىنى مۇشۇ بىر ـ ئىككى

يىل ئىچىدە خېلى ھەشەمەتلىدى ، چۇچا ، قوڭغۇراقلىرىنى كۆپەيتى ، لېكىن بۇ كىشىلەردە ھېچقانداق يېڭى ئىنكاس قوزغىمىدى ، «يەنە شۇ» دەپ بىلدى . ناسىربەگ چوڭ يولدىن قايرىلىپ «ئوماق نىڭ تاختىسى»غا كىرىپ ئۆتكەندە ، ھېچكىم پىسەنت قىلىپ قويمىدى . ئۇ ناھىيىگە كېتىپ ئۇچىنچى كۈنى ھېلىقى يايى ، يەنە ئىككى چېرىك بىلەن قايتىپ كەلدى . ئۇ ناھىيىگە تويغا ماڭغاندەك خۇشال كەتكەنىدى ، قايتىپ كەلگەندە بولسا ، يوقىتىپ قويغان مۇھىم بىر نەرسىسىنى ئىزدەۋاتقاندەك يەردىن ئۇستۈن قارىمايتى . تىنچلىق سوراشقانلارغا گەپ قىلىشقىمۇ خۇشياقمايتتى . كەشىلەر بۇنىڭغا ھەيران ئىدى . ئۇ ناھىيىدىن كېلىپ ئىككىنچى كۈنىلا يېقىن ئەتراپتىكى بەش مەھەللە ئاقساقاللىرىغا يىغىن ئاچتى . «ئوماقنىڭ تاختىسى»دىن ئوماق بارغانىدى . ئۇ ئۆيگە روھى چۈشكەن ھالدا ئويچان قايتىپ كەلدى .

— نېمىگە چاقىرىپتۇ ، ياخشى گەپ يوقمۇ ، قانداق ؟ — ئوماقنىڭ ئۆيگە كىرىپ كەلگەن چاغدىكى ھالىتىگە قاراپ ئايقۇت ئۇنىڭدىن سورىدى .

— ھاشار ، ئۆستەڭ چاپىدىغان ئىش چىقىپتۇ .

— ھاشار ؟ نەدىكى ئۆستەڭنى چاپىدىكەن ...

— ناسىربەگ ، «شىلڭ پىلڭ ئۆستىڭى[1]» چاپىدىكەنمىز دېدى . بىر ئۆيدە ئون ئالتە ياشتىن يۇقىرى ، ئاتمىش بەش ياشتىن تۆۋەن ئىككى ئەر بولسا ، چوقۇم بىرى ھاشارغا بېرىشى كېرەك ئىكەن ، ئەگەر ئۇچ ئەر بولسا ، بىر ئادەم ، يەنە بىر ئات ياكى كالا ئېلىپ بېرىشى كېرەك ئىكەن...

ئوماقلار ھاشار ـ پاشار دېگەن نەرسىنى كۆرۈپ باقمىغاچقا ، نېرى ـ بېرىسىنى چۈشىنەلمىدى .

ئەتىسىلا ھېلىقى يايى ئىككى چېرىك بىلەن ناسىربەگنى ئېلىپ ئۆيمۇئۆي بېرىپ ، توختاقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا كەلدى .

---

① شىلڭ پىلڭ ئۆستىڭى — «شىلڭ پىلڭ» لوپتا ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا قوللانغان ناھىيىنىڭ تۇنجى ئىسمى . ناھىيە ئورگىنى ھازىرقى شىلڭ پىلڭ يېزىسىنىڭ قاراقۇم كەنتىدە بولغان . كورلىدىن باشلاپ چېپىلىدىغان ئۆستەڭ ناھىيە نامى بىلەن «شىلڭ پىلڭ ئۆستىڭى» دەپ ئاتالغان .

— سەندە ئۇچ جان بار ، ئۆستەك چاپقىلى بىر ئادەم ، بىر ئات ياكى بىر كالا ئېلىپ باردۇ . ئىككى ئوغلۇڭنىڭ قايسىسى باردۇ ؟— ياينىڭ گېپىنى تىلماچ ئۆرۈپ بەردى . چېرىكنىڭ بىرى تۇڭگان بولۇپ ، تىلماچ ئىدى .

توختاقنىڭ ئوغۇللىرى بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا تاغقا ئوۋغا كەتكەنىدى .

— ئوغۇللىرىڭ تاغدىن كەلگۈچە ھاشارغا سەن بېرىپ تۇرد- سەن . ئورنۇڭغا بىر ئوغلۇڭ بارغاندىن كېيىن ، سەن قايتىپ كەلسەڭ بولىدۇ ، — تۇڭگان تىلماچ ياينىڭ گېپىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . يايى يەنە ئەتە ئەتىگەندە ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا يىغىلىپ تۇرۇشنى ، كىم بارمىسا ، يەرگە يانقۇزۇپ تۇرۇپ دۇمبە- سىگە ئون غولدا ئۇرىدىغانلىقىنى دەپ قويۇپ كەتتى .

يايى بىلەن ئىككى چېرىك ئەتىسى چۈشكە يېقىن تىكەنلىك ، كۇزلەكتىن بىر توپ ئادەمنى ھەيدەپ كېلىپ ، «ئوماقنىڭ تاختە- سى »دىن ئون نەچچە ئادەمنى ئېلىپ چارا تەرەپكە كەتتى . بۇ ئادەملەرنىڭ ئاز بىر قىسمى ئات ياكى كالا مىنىۋالغان بولۇپ كۆپىنچىسى پىيادە ئىدى . توختاق ئات مىنگەنىدى . ئۇنى ئوماق ئايقۇت ، ئايسۇلۇ ۋە باشقا ئۇرۇق - تۇغقانلار ئۇزىتىپ قويدى . بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ھاشارنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيتتى ، شۇڭا ئۇلارنىڭ چىرايىدا ئانچە جىددىيلەشكەنلىكى كۆرۈلمەيتتى ، لېكىن ئايسۇلۇنىڭ كۆزى ياشلىق ئىدى .

ھاشار كەلدى دەپ يايى ،
ئالىپ كەتتى جۇپتۇمنۇ .
كەتكەن يولۇغا قاراپ ،
ئۆتكۈزەرمەن كۈنۈمنۇ .
يانداق بولسۇن قوشۇقۇم ،
يوللۇق قىلاي ئۇنۇمنۇ .
.....

ئايسۇلۇنىڭ قوشىقىغا ئۇلاپلا ئايقۇت بۇ قوشاقنى ئېيتتى :

ئامانكۈنى تىلەيمەن ،
ئاقيول بولسۇن توختاقىم .
كېلەر يولۇڭغا قاراپ ،
نېمە بولار قاراقىم .
ئوڭ قولۇدۇن ئايرىلدى ،
ئاتاڭ — مېنىڭ ئوماقىم .
.....

ئايسۇلۇنىڭ ئون بىر ياشلىق نەۋرىسى تالادىن توۋلىغىنىچە كىرىپ ، ئۆيدىكىلەرنىڭ هاشار ، توختاق توغرىسىدىكى خىيالىنى ئۈزۈپ قويدى :

— ئوماق دادۇي ، تۆمۈر ئاتام بىلەن ئۆردەك ئاتام كەلدى ! — بالا خەۋەر يەتكۈزۈپ بولۇپ كەينىگە ئۆرۈلۈپلا ئۆيدىن يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى .

ئۆيدىكىلەر غەش كۆڭلىگە خۇشاللىق بېغىشلىغان ياخشى خەۋەردىن سۆيۈنۈپ تالاغا مېڭىشىدى ، ئۆيگە تۆمۈر ، ئۆردەكلەر كىرىپ كەلدى . چوڭلارنىڭ ئۆزئارا هال - ئەهۋال سوراشلىرىنى بالىلارنىڭ چۈشۈلداشلىرى بېسىپ كەتكەندى . ئۆينى ئالامەت بىر خۇشاللىق ، قىزغىنلىق قاپلىغانىدى . ئۆزئارا هال - ئەهۋاللىشىپ بولغاندىن كېيىن ، ئوماق بالىلارنى ئويناپ كىرىشكە چىقىرىۋەتتىپ ، تۆمۈر ، ئۆردەكلەردىن :

— هە ، نەگىچە باردىڭلار ، «سەپسىن تۆرە» زادى نېمە قىلماقچىكەن ؟ — دەپ سورىدى .

تۆمۈر ، ئۆردەكلەر بارغان يەرلەرنى ، كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى ، «سەپسىن تۆرە»نىڭ ئىشلىرىنى بىرقۇر سۆزلەپ كېلىپ :

— ئۇ نېمىلەرنى نېمىشقا يىغدىكىن ، تېخى ئۇلارنى يۇمشاق بىرنېمىلەر بىلەن ئوراپ ساندۇقا قاچىلاپ كېتىشلىرى ، هېچ

چۇشەنگىلى بولمايدىكەن ، — دېدى تۆمۈر .
— ياغاچ قونچاققا ئوخشايدىغان نېمىلەر تېپىلىپ قېلىۋېدى ، گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇش بولۇپ كەتتى . ياغاچ قونچاقنىڭ سۇ-نۇقلىرى بولسىمۇ يىغدى ، ساندۇقلارغا ئاۋايلاپ قاچىلاپ ئېلىپ كەتتى ، — دېدى ئۆرەك .
— ھە ، راست ، — تۆمۈر مۇھىم بىر نەرسىنى ئېسىگە ئالغان چېغى ، — يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا تايۇق تاغام ، توختىئاخۇنلار بىلەن كۆلشەھىرگە بارغىنىمدا ، بوراندا بىر توپا ئۆيگە كىرىپ قېلىپ ، تامدىكى ئويۇقتا بىر تاختاي كۆرۈپ قالغانىدىم . تالىشقۇل تاغام ئۇنى ئوۋچىلارنىڭ ھارام ئوت چىقىرىدىغان تاختىيى ئوخشايدۇ ، دېگەنىدى . مەن ئۇ تاختاينى جايىغا قويۇپ قويغان . بۇ قېتىم قارىسام تاختاي يوق . ئۆرەك ئۇنى تالادا توپىنىڭ ئارىسىدىن تېپىۋېلىپ ، «سەپسىن تۆرە»گە بېرىۋېدى ، تاختايغا بىر قاراپلا ئالامەت خۇش بولۇپ ، چىرايى ياز بولۇپ كەتتى . شۇنچىۋالا خۇش بولۇپ كەتكۈدەك ئۇ تاختاي - تارىشلاردا قاندىداق خاسىيەت باردۇ - ھە ، مەنغۇ ئۇنىڭ ئاشۇنداق داغال - دۇغال ، قۇرامساق نەرسىلەرنى يىغىپ يۈرگىنىگە قاراپ ، تازىمۇ گادايى[1] بىرنېمە ئوخ-شايدۇ ، دەپ قالدىم ، — دېدى .
— مەن سېنىڭ ، — دېدى ئۆرەك ئاتىسىغا قاراپ ، — بىزگە دەپ بەرگەن قالاچ قاناقانىڭ ئەجداد - ئۇغۇشلار ئىزى توغرىسىدە-كى گەپلىرىنى ئېسىمگە ئېلىپ ، قۇملۇق ئارىسىدىكى بۇ خارابە-لىك ، ماقاتلىقلار قانداق پەيدا بولۇپ قالغان ، بۇلار قاچانقى نەرسە-لەر بولغىيدى ، ئۇلار ئالەمنىڭ شۇنچە يىراق ئۇ چېتىدىن كېلىپ بۇ نەرسىلەرنى يىغىپ كېتىشىدە بىر گەپ بارمۇ - قانداق ، دەپ ئويلاپ قالدىم . «تۆرە»نىڭ دىققەت قىلمىغان چېغىدا ماڭۇ نەرسە-نى تىقىۋالدىم ، — ئۆرەك توۋرىغا ئوخشاپ قالىدىغان يان خالتە-سىدىن ھېلىقى چىراغنى چىقىرىپ ئاتىسىغا بەردى ، — كۆرۈپ باقە .

---

① گادايى — ئەخمەق .

— مەنمۇ بۇنى تىقىۋالغان ، — تۆمۈر خۇرجۇندىن كىچىك بالىنىڭ كۆندە تىكىلگەن ئۆتۈكىنى چىقاردى . ئۆتۈكنى ئايقۇت قولىغا ئېلىپ :

— تاجىپەت ـ تاجىپەت ، بەك سىپتا ، چىرايلىق تىكىلگەن ئەتۈك ئىكەنغۇ ، — ئايقۇت ئۆتۈكنىڭ ئۇيان ـ بۇيېنىغا قارىدى ، سىلىدى ، — ۋۇي ، باشلىقىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بېسىپ چىقارغان چىرايلىق ئەۋەيلە[1] سىزىقلار بار ئىكەن ، — دېدى .

— ۋۇي ، بىز تېخى بۇ تەرىپىنى كۆرمەپتۇق ، — دېيىشتى تۆمۈر بىلەن ئۆردەك .

ئۆتۈكنى ئايقۇتنىڭ قولىدىن ئايسۇلۇ ئېلىپ قارىدى . ئايسۇلۇدىن ئابلاق ، تىلەشلەرنىڭ خوتۇنلىرىمۇ ئېلىپ ھەۋەس بىلەن قاراپ كېتىشتى . بۇ چاغدا ئوماق چىراغنىڭ ئۈچ تۇمشۇقى ، تۆشۈكلىرىگە ، ئاستىدىكى تەگلىكىگە ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق قاراۋاتاتتى .

— قالاچ قاناقا بەشىنچى چوڭ بوۋىسىدىن مۇشۇنىڭدەك ئۈچ تۇمشۇقلۇق ، ئۈچ تەرەپتىن پىلىك سالىدىغان ، ئاستىدا تەگلىكى بار بىر چىراغ قالغىنىنى ، قارا قوشۇنلۇقلار مەھەللىسىدىن مەجبۇرىي كۆچكەن چېغىدا ، سەپەر جەريانىدا نەگە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىنى بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى . بۇرۇنقىلار مۇشۇنداق چىراغ ئىشلىتىپتىكەنمۇ قانداق ـ ھە ، — ئوماق ھەيران قېلىۋاتقان بولۇپ ، ئۆردەكتىن ، — بۇ چىراغنى كۆلشەھىرىنىڭ قەيېرىدىن تېپىۋالدىڭ ؟ — دەپ سورىدى .

— ئىشلەمچىلەر ئۈستى تەرىپى قىر ـ بۇرجەكلىك ، تۇرغا ئوخشايدىغان بىر مۇنارنىڭ ئەتراپىنى كولىغاندا ، توپىنىڭ ئارىسىدىن ئېلىپ قوينۇمغا تىقىۋالدىم ، — دېدى ئۆردەك .

— ئوبدان نەرسىنى تىقىۋاپسەن ، — ئوماق شۇنداق دەپ بولۇپ ، يان مورىنىڭ ئۈستىدە تۇرغان تەبىئىي تاش چىراغدىكى يېلىق يېغىنى ئۆردەك ئەكەلگەن چىراغقا تۆكتى ، ئېشىكلىك پىلىكتىن ئۈچنى سېلىپ ئوت ياقتى ، ئاندىن ئۇنى يان ئوچاقنىڭ

---

① ئەۋەيلە — ئەگرى ـ بۇگرى ، يىلان باغرى ، ئەگرى ـ دوناي

ئۇستىگە قويۇپ بولۇپ ، — ياق ، بۇ يەرگە قويساق بولمىغۇدەك ، ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاسساق بولغۇدەك ، — دېدى .

— هە ، چوڭ ئاكام قېنى ، كۆرۈنمەيدىغۇ ؟ — ئۆردەك ئايسۇلۇدىن سورىدى .

ئايسۇلۇ نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى .

— توختاقنى سىلەر كېتىپ بىر ھەپتە ئۆتكەندە ، يايى ، چېرىكلەر ھاشارغا تۇتۇپ كەتتى ، — دېدى ئايقۇت .

— ھاشار ؟ ! نېمە ھاشار ؟ — تۆمۈر ، ئۆردەك تەڭلا سورىدى .

ئوماق جەريانىنى بىرقۇر سۆزلەپ بېرىپ :

— ئۇنىڭ ئالدىدا يايى بىلەن ناسىرىەگ ھەربىر ئۆيدىكى ئەرلەرنى تىزىملىغاندا ، ئۇچۇڭلارنىڭ ئۆيىنى ئايرىم قىلىپ تىزىملاپ تىمكەن . ھاشارغا ئادەم ئالمىغاندا ، مەن قېرى كېلىپ قالدىم . ئىككىڭلارنىڭ بالىلىرى كىچىك بولغاچقا ، سىلەرگە ھاشار كەلمەدى . ئابلاق بىلەن تىلەش ئۆيدە يوق بولۇپ قېلىپ ئاكاڭلار كەتتى . ئۇلار ئۇۋدىن كەلسە ، ئىككىسىنىڭ بىرى توختاقنىڭ ئورنىغا بارىدۇ ، — دېدى .

— ئۆيلىرىمىزنى ئايرىم تىزىملاپ قويغاچقا مۇشۇنداق بوپتۇ ، بولمىسا بىزگىمۇ ھاشار كېلەر ئىكەن ـ ھە . بىر ئۆيدىن ئاكامنىڭ بارغىنى بولار ، ئورنىغا مەن باراي ، — دېدى ئۆردەك .

— ھەر ئىش ئۆز نۆۋىتى بىلەن بولسۇن . بېشىدا ئاكام بارغاندىكىن ، ئەمدى مەن باراي . ئۇچىنچى قېتىمدا نۆۋىتى بىلەن سەن بار ، — دېدى تۆمۈر .

ئوماق گەپ قىلىشقا تەمشىلىپ تۇرۇۋېدى ، ئۆيگە ناسىرىەگ كىرىپ كەلدى . ھاشار ئىشى چىققاندىن كېيىن ، كىشىلەر ئۆيى ئالدىغا ناسىرىەگ كېلىپ قالسا ، «ئۇنىڭ كېلىشى ياخشىلىقتىن ئەمەس» دەپ چىراي ئاچمايدىغان بولۇپ قالغانىدى . ئۆيدىكىلەر ئۇنىڭغا سوغۇقلا قاراپ قويۇشتى .

— ھە ، يەنە نېمە ئىش چىقتى ؟ — ئوماق ناسىرىەگكە قارىماي

تۇرۇپ سوردى .
— تايۇق ، ئۇلامخانلار كېلىۋېتىپتۇ .
— نېمە ؟ ! — ئوماق ، ئايقۇت ، ئايسۇلۇلار ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىشتى .
— سىلەرنىڭ يېنىڭلارغا كۆچۈپ كېلىۋېتىپتۇ ، هازىر مەھەللىگە كېلىپ بولغاندۇ .
ئۆيدىكى چوڭلارنىڭ هەممىسى تالاغا ئېتىلغانىدەك مېڭىشتى .

2

تايۇق ، ئۇلامخانلار ئىككى جان بولغاچقا ، ئورۇنلاشتۇرماق ئاسان بولدى . يېڭى مەھەللىدە ئارتۇق بىكار ئۆي يوق ئىدى ، شۇڭا ۋاقتىلىق بىر ئېغىزلىق قومۇش ساتما ئۆيگە ئورۇنلىشىپ تۇردى . ياز يورۇغاندا ئۇلارغا ئۇچ ئېغىزلىق قىلىپ تام ئۆي سېلىپ بەرمەكچى بولۇشتى . تايۇقنىڭ : «مەنمۇ تېرىقچىلىق قىلىپ ئۆگەنسەم» دېگەن تەلىپى بويىچە ، ئوماقلارنىڭ يېرىنىڭ چېتىدىن ، خالىسا كېڭەيتىپ ئېچىۋالسا بولىدىغان جايدىن ئىككى كۇرىلىك يەرنى بۆلۈپ بەردى . يەر تېرىش باشلىنىش هامان ئابلاق بىلەن تىلەش ئالدى بىلەن تايۇقلارنىڭ يېرىنى تېرىپ بەردى . تايۇق تېرىقچىلىقنىڭ هەربىر هالقىلىرىغا سەپسېلىۋالدى . يېرىنى ئىككى نەۋرىسىنىڭ تېرىپ بەرگىنىدىن تايۇق بىلەن ئۇلامخان قەۋەت سۆيۈنگەن بولسىمۇ ، كۆيئوغلىنىڭ هاشاردا بولۇپ قېلىپ ، يېنىغا كۆچۈپ كەلگىنىدە يوق بولۇپ قالغىنىدىن كۆڭۈللىرى بەك يېرىم ئىدى .
ئەتىيازلىق تېرىلغۇ تۇگەش هامان تۆمۇر : «قېينىناتىلار كۆچۈپ كەلدى» دەپ ئاكىسىنى قايتۇرۇۋېتىپ ، ئورنىدا ئۆزى ئىشلىگىلى كەتكەنىدى . قاراقۇمغا بارغاندا چېرىك باشلىقلىرى ئۇنى هاشارچىلار ئىشلەۋاتقان يەرگىمۇ بارغۇزماي ، «هاشار يېڭى باشلانىدى ، ئادەم ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ» دەپ ئېتىنى تارتىۋېلىپ ،

ئۆزىنى قايتۇرۇۋەتتى . بۇنىڭدىن كۆڭلى ئەمەس بولۇپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، مەھەللىدىن كورلىغا بېرىپ كەلگەن بىرەيلەن تايۇقنىڭ ئۆزىگىلا :

— ھاشارچىلار بەك قىيىن كۈندە قاپتۇ ، تاڭ ئاتمىغان سو-نۇردا ئىشقا چىقسا ، كەچئاربىسىدىن كېيىن بىكار بولىدىكەن . ھا-شارچىلارنى قېچىپ كېتىدۇ ، دەپ ، كېچىسى بىر - بىرىگە ئون - ئوندىن چېتىپ قويىدىكەن . ھاشارچىلار بەك جىق ئىكەن ، كېتىۋېتىپ يىراقتىن كۆردۈم ، چۈمۈلىدەك مىڭ - مىڭلا قىلىدۇ . چېرىكلەر دۆڭ - دۆڭلەردە تۇرۇپ ئۇلارغا قارايدىكەن . كىم قاچ-ماق بولسا ئاتىدىكەن . ئاڭلىسام ، قاچقانلاردىن بىرنەچچىسىنى ئېتىۋېتىپتۇ ، — دېدى .

شۇنىڭدىن كېيىن تايۇق ئىچىگە تىنىدىغان بولۇپ قالدى ، گېپى ئازلىدى ، لېكىن ئاڭلىغانلىرىنى خوتۇنىغا ئېيتىمىدى . ئاق-ئۇلامخان ئېرىدىكى بۇ ئۆزگىرىشنى ئانا مەھەللىدىن ، قالاچ قاناقا-نىڭ ئاگايىدىن بەك يىراقلاپ كەتكەنلىكتىن بولدى دەپ چۈشەندى . كاللىسىنى ھەر خىل خىياللار چىرمىۋالغان تايۇق : «مايسىلارنى كۆرسەم كۆڭلۈم ئېچىلىپ قالار» دېگەن ئۇي بىلەن ئاستا ئېتە-تەرەپكە ماڭدى ، كېلىۋېتىپ ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدا ئولتۇرغان تۆمۈر بىلەن ئۆردەكنى كۆرۈپ قالدى . «ئۇلارمۇ ماڭ ئوخشاش ئىچى تىت - تىت بولۇپ بۇ يەرگە كەلگەنمىكىنە» دەپ ئويلىدى - دە ، يولىنى ئۆزگەرتىپ ئۇلارنىڭ يېنىغا بارماقچى بولدى .

— كېلىڭ ، كېلىڭ ، تايۇق ئاغا ، — دېدى تۆمۈر ، ئۆردەك تەڭلا ، تايۇقنىڭ قۇم دۆڭىسىگە چىقىۋاتقىنىنى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ .

— ياشقا يەر يوقتەك ، بۇ دۆڭگە چىقىپ ئولتۇرۇپ كېتىپسىلەر-غۇ ، — دەپ سورىدى تايۇق ، قۇم دۆڭگە چىقىپ بولۇپ .

— بۇ بىز تاشلىيالمايدىغان ، ئۇنتۇيالمايدىغان دۆڭ ، — دېدى ئۆردەك

— تاشلىيالمايدىغان ، ئۇنتۇيالمايدىغان دوڭ ؟ چۇشىنەلمىدىم. غۇ ، بۇ قانداق دوڭ ؟

تۆمۈر ئۆردەكنىڭ كېيىكىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى سۆزلەپ بېرىپ :

— كېيىك بالىسى دەسلەپ ئۆردەكنىڭ ئىدى ، ئۆردەك بىلەن ئېچىل بولۇپ كەتكەندى ، كېيىن ـ كېيىن ھەممىزگە ئېچىل بولۇپ كەتتى ، چوڭ بولۇپمۇ بىزدىن ئايرىلمىغانىدى ، — دېدى.

— شۇ كەتكىنىچە كېيىن ئانىسى بىلەن ياكى ئۆزى يالغۇز قايتا كەلمىدىمۇ ؟

— مانجۇ ئەمەلدارنىڭ ئاتلىق قوغلىشىدىن ، ئېتىلغان مىلتىق ئاۋازىدىن قورقۇپ كەتكەن چېغى ، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ تەرەپكە ئاياغ باسمىدى ، — دېدى تۆمۈر .

— مۇھەممەت مەرگەن ئاغىنىڭ ئېيتىشىچە ، بۇ يەردە كېيىك ، جەرەنلەر جىق ئىكەندۇق ، بىز كەلگەندىن كېيىن ، تېزىپ كەتتى ، — دېدى ئۆردەك .

ئۇ ئەسلىدە : «ئادەملەر بۇ يەرگە كېلىشۇەرگەنسېرى ، كېيىك ، جەرەنلەر ئازلاپ ، ئاخىرى ھەممىسى كېتىشتى» دېمەكچىدى ، تايۇقنى ئۆزىگە ئېلىپ كېتەرمىكىن دەپ ، ھېلىقىدەك دېدى .

— ھەممە ئادەم دېگۈدەك ئادەم — چەپەردەك بولسا قانچە ياخشى ـ ھە ، — دېدى تايۇق .

— ئۇ ئادەم توغرۇلۇق ئاتام بىزگە سۆزلەپ بەرگەن . ئۇنىڭ قىلغانلىرىنى ئويلىسام ، ئۇڭ قىلغۇمۇ كەلمەيدۇ . ئوۋلىماي باققىنىمىزنى يەيلى دېسەم ، ئۇمۇ ھايۋان ، ئۇمۇ جان ، ئوخشاش ئىكەن . ئوۋلىماي ، باققانىنىمۇ يېمەي ، يېلىقلا يېسەك بولغۇدەك دەپمۇ ئويلىدىم ، خىيال قىلسام ، ئۇمۇ بىر جانلىق . يەرگە تېرىپ ، يەردىن ئالغىنىمىزنىلا يەپ ياشىساق قانداق ، دەپمۇ ئويلاپ باقتىم . ئويۇمنىڭ ئاخىرىغا يېتەلمىدىم ، ھازىر يەنىلا ئوۋمۇ قىلىۋاتىمەن ، بېلىقمۇ تۇتۇۋاتىمەن ، — دېدى ئۆردەك .

تۆمۈر گەپ قىلماقچى بولۇۋىدى ، چوڭ بالىسىنىڭ قىرمۇقىز

پالاقشىپ يۇگۈرۈپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدى .
— نېمە ئىش چىققاندۇ ؟ — تۆمۈر شۇنداق دەپلا قۇم دۆۋىسى-
دىن چۈشۈپ ئوغلىنىڭ ئالدىغا ماڭدى .
تايۇق ، ئۆردەكلەرمۇ : «بىرەر ئىش بولغان چېغى» دەپ ئەن-
دىشە قىلىشىپ بالىنىڭ ئالدىغا ماڭدى .
بالا يۇگۈرۈپ كەلگەچكە ، ھۆلۈسلاپ تۇرۇپ ئاران - ئاران :
— ئوماق دادام سىلەرنى تېز كەلسۇن دەيدۇ ، — دېدى .
ئۇلار بالىدىن گەپ سوراپ تۇرمايلا ئۆي تەرەپكە ماڭدى .
تايۇقلار ئۆيگە كىرگەندە ، ئوماقنىڭ چوڭ ئۆيى جەمەت ئىچىدىكى
چوڭ - كىچىك ئادەملەر بىلەن تولغانىدى . سۇپىدا قاسىم قاق
ئولتۇراتتى .
— قاسىم ئاغاڭلار مەھەللىگە بىر دۇكان سالسام ، دەپ كېپە-
تۇ ، — دېدى ئوماق ، ئۇلار كۆرۈشۈپ ھال - ئەھۋاللىشىپ بولـ-
غاندىن كېيىن .
— ياخشى گەپ ، ياخشى گەپ ، — دېيىشتى تۆمۈر بىلەن
ئۆردەك .
ئۇلار كورلىغا بىرقانچە قېتىم بارغىنىدا بازار ئارىلاپ ، كە-
شىلەرنىڭ سودا - ئوقەت قىلىپ ، كەم - كۈتىلىرىنى دۇكاندىن
ئېلىپ ئېھتىياجىنى غەملىشىپ يۈرگىنىنى كۆرگەن ، «بىزدە نېـ-
مىشقا بۇنداق ئىش يوق» دەپ ئويلاپ قېلىشقانىدى .
— مەنمۇ شۇنداق دېدىم . قاسىم ئاغاڭلار دۇكانىنى ئورمىغچە
تەييار قىلىۋالسام دەيدىكەن . تايۇق تاغاڭلارغا ئۆي سالغاچ بىللە
سېلىۋەتسەكمىكىن دەيمەن ، — دېدى ئوماق .
ھەممىسى بۇ مەسلىھەتنى ماقۇل تاپتى .
تايۇقنىڭ ئۆيىگە ، دۇكانغا يەتكۈدەك ياغاچ مەھەللىدىن چە-
قىپ قالدى . ئۆيلەرنىڭ ئوستىنى ياپىدىغان قومۇش دەريا ، كۆل
بويلىرىدا جىق . مەھەللىنىڭ ئۇ يەر - بۇ يېرىدىن چىقىپ قالغان
كىسەك بىلەن تايۇقلارنىڭ ئۆيى پوتتى . بىر ئىغىز دۇكانغا ھېچقان-
چە كىسەك كەتمەيتتى ، تايۇقنىڭ ئۆيى پوتكۈچە كىسەكلەرمۇ قۇيۇ-

لۇپ ، قۇرۇپ تەييار بولدى . قاسىم قاق راستىنلا پىشىپ كەتكەن قاق ئىكەن . كىشىلەر دۇكانىنى پۈتتۈرۈپ بولغۇچە قاسىم قاق ئوماق بىلەن تۇردۇشقا ئۇنى - بۇنى دەپ يۇرۇپ ياغاچ - شال تەييارلاتقۇزۇپ ، ياغاچچى تاپقۇزۇپ ، ئۆزى كۆرسىتىپ ، دەپ يۇرۇپ دۇكان ئىچىگە ، ئالدىغا قويىدىغان تاختا - پەره ، ساندۇقچىلارنى ياساتقۇزۇپ بولدى . دۇكان ، جاهاز - تاختىلارنى ياسىتىشقا كورلىدا بولسا پالان پۇل خەجلىمىسە بولمايتتى ، بۇ يەردە مانا بىر پۇلسىز هەممىنى تەق قىلدۇرۇۋالدى . «بەرىكەت ئۆملۇكتە ، كۇچ بىرلىكتە» دېگەن شۇ .

تايۇقلار يېڭى ئۆيگە كۆچۇپ كىرگەن كۇنى چۇشتىن كېيىن ، قاسىم قاق دۇكانغا سالىدىغان مال ئېلىپ كەلگىلى يەنە شۇ ئوماق بىلەن تۇردۇش ئارقىلىق ، ئۇنىڭدىن - بۇنىڭدىن بەش ئېشەك ئارىيەت ئېلىپ كورلىغا يۇرۇپ كەتتى .

قاسىم قاقنىڭ چېكەرمەن نەشكەشلىكى ، قىمارۋاز ، ئوغرىلىقى بىزگە ئايان . ئىلگىرى ئۇ شۇنداق ئادەم ئىدى . تاپالمىسا كۇنلىرى خۇدانىڭ قۇرۇق سوغۇق سۇيىگە زاغرا چىلاپ يەپ ، خورۇلدىتىپ ئولتۇرۇپ نەشە چېكىش ، قىمار ئويناش بىلەن ئۆتەتتى ، قىمارغا پۇلى يوق جەزگە ئويناپ ئۇتتۇرۇپ قەرز بولۇپ قالغاندا ، تام تېشىپ كىشىلەرنى قاڭغىرتىش بىلەن ئۆتەتتى . ئۆيدە يەيدىغىنى ، كىيىدىغىنى يوق خوتۇن ، بالىلىرى ئاچ - توق ، يېرىم يالىڭاچ يۇرەتتى . ئۆزىمۇ تاپالمىسا يەپ ، تاپالمىسا كىشىلەرنىڭ مورىسىدىن چىقىقان ئىسقا قاراپ تامىقىنى چاكىلدىتىپ ئۆتەتتى . كېيىن - كېيىن ئوماق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئادەملەرنىڭ تۇز ، ئاق كۆڭۈللۈكى ، راستچىل ، سەمىمىلىكى ، باشقىلارغا قارا سانىمايدىغان ، هەتتا قىلچىمۇ ساختىلىقنى ، يالغان گەپ قىلمىشنىمۇ بىلمەيدىغان ئاجايىپ ئېسىل ، ئالىيجانابخىسلەتلىرى ئۇنىڭدىكى كۆڭۈل قارىلىقنى ، چىركىنلىك كىرلىرىنى يۇمشاتتى ، يۇدى ، تازىلىدى . ئۇ ئۆزىدىكى چىركىنلىكلەردىن ئاللىقاچان قول ئۇزگەنىدى ، بۇنىڭغا خېلى يىللار بولۇپ قالدى .

ئۇ خوتۇن ـ بالىلىرىنىمۇ يۆتكەپ كېلىپ ، كېيىنكى ئۆمرىنى ئاشۇ ياخشى ئادەملەر بىلەن بىللە ئۆتكۈزۈش نىيىتىگە كەلگەنىدى . ھازىرچە ئۆزى ئورۇنلىشىپ ، ئوك ـ چېچىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن ، ئۇلارنى كۆچۈرۈپ كېلىشنى كۆڭلىگە پۈكتى...

ئورمىغا بىر ھەپتىدەك ۋاقىت قالغاندا ، قاسىم قاقنىڭ دۈكىنى ، «ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىنىڭ ئەڭ ئاۋات ، ئەتىگەندىن كەچكىچە ئەتراپىدىن ئادەم ئۈزۈلمەيدىغان قايناق مەركىزگە ئايلىنىپ قالدى .

— ئورغاقنى قانداق ساتىسىز ؟

— كەتمەنىچۇ ؟

— مەن بىر تاختا چاي ئالاي .

— ماۋۇ پالاسقا نېمە بېرىسىز ؟

— مۇشۇ بىر ئارغامچام بار ئىدى...

— قەشقەر چەكمىنى قانچە پۇل ؟

— مەن قاق ئالمەن .

— مەن چىلان ئالمەن .

— ئاۋۇ قىزىل يوللۇق شاتۇارنى ئېلىۋېتىڭا .

— ماۋۇ نەرسەمگە نېمە بېرىسىز ؟

مانا شۇنداق ، دۈكاننىڭ ئالدىدىن چوڭلارمۇ ، بالىلارمۇ ، ئەرلەرمۇ ، ئاياللارمۇ ئۆزۈلمەيتتى .

قاسىم قاق سودا ـ ئوقەتنىڭ ئېچىنى ئوبدانلا بىلىۋاپتۇ . دەسلەپتىلا ئېلىپ كەلگەن ، قۇلۇپتىن باشقا ماللىرىنىڭ ھەممىسى بۇ يەردە ئاقمدىغان ماللار ئىدى . بۇ مەھەللىنىڭ ئادەملىرى قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىلىرىدىن ، ئۇ يەرـ بۇ يەردىن كەلگەنلەر بولۇپ ، ئۆمرىدە سودا قىلىپ كۆرمىگەن ئادەملەر ئىدى . بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ، تىكەنلىك ، كۆزلەكلەردىكى تۇرپان ، توقسۇنلۇق تىجارەتچىلەردىن ئۇنى ـ بۇنى ئېلىپ يۇرۇپ ، سودا قىلىش يولىنى ئاز ـ تولا بىلىۋېلىشقانىدى . بۇ كىشىلەردە پۇل ئاساسەن يوق ئىدى . ئەگەر ماللىرىمنى پۇلغىلا

ساتمەن دېسە ، سودىسى ئاقمايىتتى . قاسىم قاق بۇنىڭ يولىنى ئوڭاي ھەل قىلدى . دۇكاندىكى نەرسىلىرىنى تەڭ قىممەت باھادا مالنى مالغا ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويدى . خېرىدار ئالماقچى بولغان نەرسە ئەكەلگەن نەرسىدىن يۇقىرى قىممەتتە بولغان بولسا ، راستىنى ئېيتىپ ، كېمىنى تولدۇرغۇزدى ، خېرىدارنىڭ ئالماقچى بولغان نەرسىدىن ئەكەلگەن نەرسىسى يۇقىرى قىممەتتە بولغان بولسا ، بۇنىڭدىمۇ راستىنى دەپ ، ئارتۇقمغا نېمە ئالمەن دېسە ، ھېسابلاپ شۇنى بەردى .

بىر كۈنى تۇردۇش خاپان چاقچاق قىلىپ :

— قاسىمئاخۇن ، بىزنىڭ شەھەر كۆرمىگەن ئادەملىرىمىزنى گوللاپ يۈرمەك جۇمۇ ، — دېدى .

ئۇ چاقچاق قىلغاندا ئوماقمۇ بار ئىدى .

— بەش ۋاخ ئوقۇمىساممۇ ، بىر ۋاخ ناماز ئوقۇيمەن جۇمۇ ، تۇردۇشئاخۇن . سىلەر كۆرمىسەڭلارمۇ خۇدايىم كۆرۈپ تۇرىدۇ . ئىنشائاللا ، ھالال تېپىپ يېيىشىمگە نېسىپ قىلسۇن ، — قاسىم قاق ئوماققا قاراپ قويۇپ ، — شۇنداق ئەمەسمۇ ، — دېدى .

— شۇنداق ، شۇنداق ، بارغانسېرى لوپلۇقلارغا ئوخشاۋاتىسىز ، — دېدى ئوماق .

بۇ گەپكە ئۇچىلىسى ، ھەممىدىن بەك قاسىم قاق كۈلۈپ كەتتى . بۇ كۈلۈشنىڭ تېگى مۇنداق ئىدى :

قاسىم قاق دۇكىنىغا تۇنجى سالغان مالىرى ئىچىدە چوڭ ـ كىچىك ئوندەك قۇلۇپ بار ئىدى . كىشىلەر ئۇنىڭ نېمىلىكىنى ، نەگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى سوريدى ، قاسىم قاق قۇلۇپنىڭ ئۆينى ئوغرىدىن ساقلايدىغان رولىنى ، ئۇنى قانداق تاقاپ ، قانداق ئېچىشقۇچە ئېرىنمەي ئېزىپ ـ ئىچۈرۈپ سۆزلەپ بېرىدى ، كىشىلەر كۈلۈپ كېتىشكەندە ، قاسىم قاق ھەيران قالغان بولسىمۇ ، كۈلكىدىكى سىرنى يىلىپ كېتەلمىدى . شۇ كۈلكە بولۇپ ئۇچ ـ تۆت كۈندىن كېيىن ، قاسىم قاق ئوماقنىڭ ئۆيىگە بارىدىغان بولۇپ قېلىپ ، دۇكىنىغا قوش مۇشتۇمدەك چوڭلۇقتا بىر قارا

قۇلۇپنى سېلىپ قويغاندى . دۇكان بىلەن ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئارىلىقى «ئون قەدەم» كېلەتتى ، يېقىن ئىدى . شۇنچىلىك ئارىلىقتا بېرىپ كەلگۈچە دۇكىنىغا قۇلۇپ سالغىنىنى ئوماق شۇ چاغدىلا ئاڭلاپ قالدى . ئەتىسى ئەتىگەندە دۇكان ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ :

— قاسىمئاخۇن ، دۇكىنىڭىزدىكى مالىلارنى يولغا چىچىۋەتسىڭىز ، قاق ، جىگدىلەرنى كىچىك بالىلار ئېلىپ قالسا قانداقكىن ، بولمىسا بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى باشقىلارنىڭ نەرسىسىگە قارايمۇ قويمايدۇ ، — دېگەنىدى .

ئۇ ھېلىقى كۇلكىلەرنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەنىدەك ، ئوماقنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يېتىپ بولالمىغانىدى ، تۇردۇش خاپان :

— بىز بۇ يەردە ئۆيگە قۇلۇپ سالمايمىز ، يىراق بىر يەرگە كەتسەكمۇ ئۆيىمىز شۇ پېتى قېلىۋېرىدۇ ، ئىشكىنى يېپىپلا قويىمىز شۇ ، — دەپ ئوچۇقلا دەۋەتتى .

قاسىم قاق شۇنىڭدىلا بۇ يەردە قۇلۇپ سېلىنغان بىرمۇ ئۆينى كۆرمىگىنىنى ئېسىگە ئالدى ، تېخىچە بىرمۇ قۇلۇپ سېتىلمىغانلىقىنىڭ سىرىنى بىلدى ، خىجىل بولدى .

شۇنداق ، ئۇ بىر قېتىم دۇكىنىغا قۇلۇپ سېلىپ قويۇپ ، يۇزىنى يەرگە ئۇرۇۋالغانىدى . شۇ چاغدىلا ئىشكىتىن ھالقىنى قومۇرۇپ ئېلىۋەتتى ، ئەكەلگەن قۇلۇپلارنى قايتۇرۇپ ئاپىرىپ سېتىۋەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن كورلىغا نەچچە قېتىم بېرىپ كەلدى ، دۇكىنىدىكى قىلمۇ تەۋرىمىدى .

ئورما تۇگىدى . كۇزمۇ كەلدى . قاسىم قاقنىڭ سودىدا ئالدىل ، راستچىل ، سەمىمىيلىكى تىكەنلىك ، كۇزلەك ، چارا ۋە باشقا مەھەللىلەرگە ئاڭلىنىپ ، ئۇ مەھەللىلەردىكى تۇرپان ، توقسۇنلۇق سودىگەر ، دۇكاندارلارنىڭ خېرىدارلىرىنى تارتىۋالدى . دۇكاننىڭ ئىككى تەرىپىدە يۇك ، تېرە ، پالاس ، ئارغامچا ، تەڭنە ، چۆچەك قاتارلىق نەرسىلەر دۆۋىلىنىپ كېتىدىغان بولدى . ئۇنىڭ سودا — تىجارىتى يۇرۇشۇپ خېلىلا ھاللىنىپ قالدى . ئۇ ئەمدى ئۆيىنى كۆچۈرۈپ چىقىشنىڭ كويىغا چۈشتى .

ئاردىدىن بەش يىل ئۆتتى . كېلىپ ـ كەتكەن ئاشۇ بىرنەچچە تەۋەككۈلچى ئېكسپېدىتسىيىچىلەردىن باشقا ، تېخىچە دۇنيانىڭ ئەس ـ يادىدىن يىراق بۇ يۇرت ، بۇ مەھەللىدە بەش يىلنى بۇرۇنقى- دەك ئۆز يولىدا كەلدى ـ كەتتى دېسىمۇ ، ئۆزىگە تۇشلۇق ئاز ـ تولا ئىشلار بولۇپ ئۆتتى ، دېسىمۇ بولىدۇ .

مۇشۇ بەش يىل ئىچىدىلا ئامبال دارىندىن ئۇچى كېتىپ ، تۆتىنچىسى كەلدى . بۇنىڭ ئىچىدە لېيۇ گوجى دېگىنى بىر يىل ، تاڭ نيەنسى دېگىنى دارىنلىق كۈرسىدا ئاران ئىككى ئاي ئولتۇر- دى . جاڭ دارىننىڭ ئورنىغا يېڭىدىن گەن دارىن دەيدىغان يەنە بىرى كەپتۇ . بۇنىڭدىكى سەۋەب ، سىرلارنى ئۆزلىرى بىلىشىدۇ .

— شىڭ پىڭ شيەنى[1] ئۆزلىرى قۇرۇپتۇ ، ئۆزلىرى كېلىپ ـ كېتىشىدىكەن شۇ .

— ئېگىزمۇ ، پاكارمۇ ، پاناقمۇ ، چاپاقمۇ ، كىم كۆرۈپتۇ ئۇ دارىنلىرىنى .

پۇقرالار ئامبالىلارنىڭ كېلىشى ـ كېتىشىگە ئۆزلىرى بىلەن قىلچە ئالاقىسىزدەك ، ئەنە شۇنداق قارايتتى . خۇددى ھوۋەيدا : «بىلمىدىم بۇ شەھىرىڭنىڭ مۇپتىسى ، مولىلاسى كىم ؟» دېگەندەك .

بەش يىلنىڭ بەزىسى يۇرتتىن ئۆز نېسىۋىسىنى ئېلىپ كەتسە ، بەزىلىرى كەلگەندە بەزى يېڭىلىق ، ئۆزگىرىشلەرنىمۇ ئالغاچ كەل- دى . 1903 ـ يىلى ، يۇز يىل ياشىغان ناسىربەگنى ئېلىپ كې- تىپ ، ئۇنىڭ جەمەتىنى مۇسىبەت قايغۇسىغا تاشلىغان بولسا ، ئۆستەڭ پۇتۇپ ، ھاشارنىڭ تۇگىگەنلىكى جاكارلىنىپ ، ھېيت بول- ىغاندەك پۇتۇن يۇرت خەلقىنىڭ چېھرىگە تەبەسسۇم يۇگۈردى ؛ سال- تاڭ قاسىمنىڭ ئۆيىگە خوتۇن كىرىپ ، مورىسىدىن ئىس چىقتى .

---

① شىڭ پىڭ شيەن — شىڭ پىڭ يەنى ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسى .

1904 ـ يىلى ، «ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىدە يېڭىلىق دېگۈچىلىكى بار بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى . قاسىم قاق كورلىدىن تامچى ، ياغاچچى ئېلىپ چىقىپ دۇكىنىنىڭ ئارقىسىغا مەدىل ئاسـ قالىنىڭكىدەك چوڭ هويلا چىقىرىپ ، ئالدىنى ئايۋانلىق قىلىپ ئۈچ ئېغىزلىق ئۆي ، هويلىنىڭ بىر چېتىگە چوڭ ـ چوڭ ئىككى ئېغىز قوتان سالدى . يەنە بىر چېتىگە يۇڭ ، تېرە قاتارلىق ماللارنى قويىدىغان لاپاس قىلدى . هويلىنىڭ ئىككى قاناتلىق يوغان دەرۋازىسى ، ئۆيلىرىنىڭ ئىشىك ، روجەكلىرى بۇ يەردىكى يۇرتتىن چىقىپ باقمىغان كىشىلەرنى بەكلا قىزىقتۇردى . شەكىل چىقىرىپ چېتىقلىغان روجەكلەر كىشىلەرنى ئالاهىدە جەلپ قىلدى . بۇ يەردە قۇملۇق بوران كۆپ چىقىدىغان بولغاچقا ، ئۆيلەرنى پاكار سالاتتى ، پەنجىرىنى كىچىك قويۇپ ، ئۇچ غىرىچ ئۇزۇنلۇقتا ، كىچىك بالـ ىنىڭ بىلىكى تومۇقىدىكى ياغاچتىن بەش ـ ئالتىنى تام ئارىسىغا ئېلىپ پەنجىرە قىلاتتى . ئۆي ئىچى كۇندۇزلىرىمۇ غۇۋا تۇراتتى .

قاسىم قاق دۇكانىنىمۇ چوڭايتىپ باشقىدىن سالدى . شۇنىڭغا يارىشا تاختا ـ پەرىلەرنىمۇ يېڭىلىدى ، ماللىرىنىڭ سانىمۇ ، تۇرىمۇ كۆپەيدى . سىرتقا چىقىرىپ يايغان يايمىسىنىڭ بىر تەرىپىگە تۆۋا كىشىلىك ئۇزۇن ئورۇندۇقتىن بىرنى قويۇپ ، ئۇدۇلدىكى بىر كىشىلىك ئورۇندۇقتا ئۆزى ئولتۇردى . ئۇ كۆرگەن كىشىنىڭ زوق ـ هەۋىسىنى قوزغىغۇدەك ئىسكەتكە كىرىپ قالدى : پۇتىغا يېڭى مەسە ـ كالاچ كىيىپ ، مەسىنى ئازراق سۇيىغى ئارىلاشتۇرۇلغان قارىگۇل سۇيى بىلەن مايلاپ ، كالاچنى پات ـ پات هۆل لاتا بىلەن ئېرتىپ پارقىرىتىۋېتەتتى . قارا چەكمەندىن ئىشتان ـ پەشمەت كىيىپ ، پەشمەت ئۇستىدىن گۆش رەڭ چەكمەندىن بەلۋاغ باغلىۋالاتتى . بېشىغا كىيگەن يۇمىلاق توم گىرۋەكلىك كەمچەت تۇماق قوشۇلۇپ ، ئۇنى بايۋەچچە سىياقىغا كىرگۈزۈپ قويغاندى . تۆمۈر ، ئۆردەك ئۇنىڭدىن :

— قاسىم باي ، بۇگۈن ئوقەت قانداقراق ؟ — دەپ سوراپ قويسا ، بەزىدە :

— قاسىم بەگ ، بۇگۈن نېمىش قىلىمىز ؟ — دەپ چاقچاق قىلاتتى . يەنە بەزىدە : — قاسىم بايۇەچچە ، بۇگۈن دۇكاننى ئاچماپتۇق ، ئىش باشقىچىمۇ ، نېمە ؟ — دەپ قويماتتى .

ئوماق ، تايۇق دېمەتلىكلەر ئۇنى بەزىدە : «قاسىمئاخۇن» دەپ چاقىراتتى . قېرىلار ئۇنىڭ دۇكىنى ئالدىدىكى ئۇزۇن ئورۇندۇقتا «جاھاننىڭ پارىكى»نى قىلىشىپ ئۇزۇنغا ئولتۇرۇشاتتى ، ئەتىگەندە كېلىپ ئولتۇرسا ، چۈش قىلاتتى . چۈشلۈك تامىقىنى يەپ كېلىپ ئولتۇرسا ، مۇشتلىرى تۇگمەي كۇننى كەچكە ئۇلىۋېتەتتى . «قاسىم باي» كورلىغا بىر بېرىپ كەلسە قېرىلارغا بولۇپ بېرەتتى ، ئۇنى گەپكە سېلىپ ئولتۇرۇشاتتى . «قاسىم باي» پاراڭچى ئادەم بولغاچقا ، كورلىدا ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرىنى يېنىدىن قوشۇپ سەمرىتىپ ، ماڭلاي ـ پۆپۈك چىقىرىپ سۆزلەپ بېرەتتى . سۆزلىگۈدەك گەپ تاپالمىغاندا ، ئۆزىنىڭ ھېلىقىدەك چاغلىرىدا تام تېشىپ تۇتۇلۇپ قېلىپ رەسۋالاشقان ئىشلىرىنى باشقىلارنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ، ئاڭلىغان قىلىپ سۆزلەپ ، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇراتتى ، بەزىدە لەتىپە توقۇپ ئېيتىپ ، كىشىلەرنى كۈلدۇرۇۋېتەتتى . ئۆزى يوق يەردە ئۇنىڭ ئىسمى يەنىلا قاسىم قاق ئىدى . ئۇنىڭ دۇكىنىنىڭ ئالدى مانا مۇشۇنداق ئادەم ئۇزۇلمەيدىغان پاراڭ سورۇنى ئىدى . بۇگۈن ئۇنىڭ دۇكىنى ئالدىغا توپلاشقانلار ئارىسىدا تىكەنلىك ، كۈزلەكتىن كەلگەن خېرىدارلار بىلەن تۇردۇش خاپان قاسىم قاقنى گەپكە سېلىپ ئولتۇراتتى ، تۆمۇرنىڭ چوڭ ئوغلى كېلىپ :

— تۇردۇش دادا ، سىزنى ئوماق دادام چاقىرىۋاتىدۇ ، — دېدى .

تۇردۇش نەۋرىسىدىن گەپ سوراپ تۇرماي ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە مەھەللىنىڭ ئاياغ تەرىپىگە يۈرۈپ كەتتى .

— تۆمۈر ئەجەبمۇ مەمەجال بولۇپ قاپتۇ ، قاچان تېپىۋالغان بولغىيدى بۇ كېسەلنى ، — دېدى كۈزلەكلىك بىر كىشى

— قاچان بولىتتى ، ھېلىقى ھاشاردىن بولمامدۇ ، — دېدى يېڭى مەھەللىلىك بىرى .

— ئوماقنىڭ مۇشۇ بالىسى قالغان بالىلىرىغا قارىغاندا ئاجىز-راق چوڭ بوپ قاپتىكەن ، بارمىسىمۇ بوپتىكەن ، — دېدى يېڭى مەھەللىلىك يەنە بىرى .

— نۆۋەت مېنىڭ ، مەن بارىمەن ، دەپ تۇرۇۋاپتىكەن ئەمەسمۇ .

— تۆمۈر قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئۇلاردىن ھاشارغا ئادەم بارمىدىغۇ ؟

— بىزنىڭ ئۆيدىن ئاتا - بالا ئىككىمىز بىرىمىز بارساق بىرىمىز قايتىپ كېلىپ يۈرۈپ ھاشار تۈگىگۈچە ئىشلىدۇق . خۇدا-يىم ئۇنداق كۈننى ئىككىنچىلەپ كۆرسەتمىسۇن ، ئۇ چاچلىقلارنىڭ زۇلمى...

— ئاڭلىسام جادەي دارىن[1] دەيدىغان چوڭ بىر دارىن ئوماق-نىڭ قولىغا بىر پارچە خەت قىلىپ بېرىپتىكەن ، شۇڭا تۆمۈرنىڭ ئورنىغا ھاشار پۈتكۈچە ئادەم بارماپتۇ ، دېگەن گەپ بارغۇ ، — دېدى كۈزلەكلىك كىشى .

— بۇ قانداق گەپكىن ، بىلمەيدىكەنمىز ، — دېيىشتى قالغان-لىرى .

ئايقۇت تۆمۈرگە قورساق كۆتۈرۈپ ، ئېغىرلىشىپ قالغان كۈنلىرىدە ئامالسىز كۆچۈپ ، قۇملۇقتا بوراندا قېلىپ ، ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ قەرەلىدىن بۇرۇن تۇغۇپ قويغىنى ، شۇ سەۋەب-تىنمىكىن ، تۆمۈرنىڭ سەل جۇغى كىچىك ، ئاجىزراق ئادەم بولۇپ قالغىنى قاسىم قاققا نامەلۇم بولسىمۇ ، ھاشاردىن قايتىپ كەلگەن-دىن كېيىن ئورنىغا ئادەم بارمىغانلىقى ، جاڭ دارىننىڭ[2] ئوماقنىڭ قولىغا خەت قىلىپ بەرگەنلىكى ، خەت مەزمۇنى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . تېخى بەزى ئىشلار ئۇنىڭ مەسلىھىتى ، ۋاسىتىچىلىكىدە بولغانىدى . ئۇلار ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدىكى ئىشلار ئىدى .

---

① جادەي — لىۋشۆجادەي ، قاراشەھەر دوتەي يامۇلىنىڭ ھاشاردىكى باش نازارەتچى ئامبىلى .
② جاڭ دارىن — جاڭ شۇمىڭ ، شىڭ پىڭنىڭ 5 - نۆۋەتلىك ھاكىمى .

... هاشار باشلانغىلى بىر يىل بولدى . توختاقنىڭ ئورنىغا ھېچكىم بارمىدى . بارغان بولسىمۇ ، باشقۇرغۇچىلار تۆمۈرنىڭ جانسىز تۇرقىغا قاراپلا : «توختاق ساپساق تۇرسا ، ئالماشتۇرماي-مىز» دەپ ، تۆمۈرنى قايتۇرۇۋەتتى . ئۆردەك مەن باراي دېسە ، تۆمۈر ئۆزۈم بارىمەن ، بۇ قېتىم ماقۇل دەپ قالار ، دەپ بىر يىل ئۆتۈپ كەتتى . ئايسۇلۇ ھاشاردا بولغان ھەر خىل قورقۇنچلۇق ئىشلار توغرۇلۇق ئاڭلىغانسېرى ئېرىدىن ئەنسىرەپ ، غەم بېسىپ شۇكلەپلا كەتتى . شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، ناسىربەگ بوۋاي ئوماقنىڭ ئۆيى ئالدىدا مەپىسى بەللەن پەيدا بولۇپ قالدى . ئۇ لوپ - كۆنچىگە① بۆلۈنگەن چامغا مەسئۇل بولۇپ مەھەللىگە كەلمىگىنىگە يېرىم يىلدىن ئاشقانىدى .

— ھە ، بەگ بوۋاي ، كېپقاپسەنغۇ ، تىكەنلىكتىن كەلدىڭمۇ ، ھاشاردىنمۇ ؟ — ئوماق سورىدى .

— ھاشاردىن ئۇدۇل ئۆيۈڭگە كەلدىم . ئەمدى توختاقنى ئالماشتۇرايلى .

— قاچان ماڭسا بولىدۇ ؟ — ئوماق بەگدىن نېرى - بېرى گەپ سورىمىدى .

— ھازىر مەن بىللەن ماڭسۇن .

— ئۆيۈڭگە بارمامسەن ؟

— ياق ، ھاشارغا قايتىمەن .

بۇ گەپلەر بولۇۋاتقاندا ، ئايسۇلۇ ئىشىكتە ئىدى . ئۇنىڭ چىراپى تاتىرىپ ، كۆزى ئەلەڭلىگەندەك بولۇپ قالدى . ئايسۇلۇنىڭ بۇ ھالىنى ناسىربەگ كۆرۈپ قېلىپ ، ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئېلىپ قېچىپ ئوماققا قارىۋالدى . ئوماق ئايسۇلۇنى كۆرمىگەنىدى ، كۆرمىگىنى ياخشى بولدى . ئەگەر ئايسۇلۇنىڭ تاتارغان چىرايىنى ، ياش ئەگىپ قالغان كۆزىنى كۆرۈپ قالسا ، كۆڭلىگە ھەر خىل خىيالالار كېچىپ ، بۇ بوۋايمۇ تۇگىشىپ كەتكەن بولاتتى .

بۇ ۋاقىتتا ئۆردەك ئۆيده يوق ئىدى . چوڭ داشقا بېلىق

① ناھىيىگە ئۇيغۇرچە نام بېرىلمىگۈچە ، «لوپ - كۆنچى» دەپ ئاتالغان .

تۇنقىلى كەتكەنىدى . ھاشارغا يەنىلا تۆمۈرنىڭ بېرىشىغا توغرا كەلدى .

ئايبەختەم ئېرىنىڭ يونقان ـ كۆرپە ، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى تەخلەپ بولۇپ ، ئات ئەكەلگىلى ماڭدى .

— ئېتىمنى توقۇپ ئەكېلىپ بېرىڭلار ، — دېدى ئوماق .

— ئاتنى نېمە قىلىسەن ؟

ئوماق ئەجەبلەنگەندەك ناسىرىبەگكە قارىدى .

— تۆمۈر بىلەن بىللە بېرىپ توختاقنى قايتۇرۇپ كەلمەمدىمەن .

— بولدى ، مەپىدە بار . تۆمۈرمۇ مەپىدە بارسۇن .

— يېنىشتىچۇ ، توختاق بىلەن ئىككىمىز قانداق قايتىمىز ؟

— مەنمۇ قايتىپ كېلىمەن ، بىللە قايتمامسىلەر .

پەقەت مۇشۇ چاغدىلا ساددا ، تۇز ئوماقنىڭ كاللىسىغا گۇپپىدە بىر گۇمان كەچتى . «بەگ بۇ قېتىم بىز ئۇچۇنلا مېڭىۋاتقاندەك قىلىدۇغۇ ، توختاقا بىر ئىش بولدىمۇ نېمە ؟!» ئوماق ئۆزىنىڭ خىيالىدىن ئەندىكىپ كەتتى . نېمە ئىش بولغانلىقىنى ناسىرىبەگدىن سوراپ باقماقچىمۇ بولدى ، لېكىن تۆمۈرنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى ئويلاپ : «نېمىلا بولسا بارغاندا كۆرەي» دەپ ، غەم ـ ئەندىشىسىنى ئىچىگە تىنىۋالدى .

راست ، توختاقا بىر ئىش بولغانىدى . بۇ ئىش بۇگۈن ئەتە-گەندە يۈز بەرگەنىدى . توختاق تۇنۇگۈن ئىشىنى يىغىشتىن سەل ئىلگىرى ئۆستەڭ قېشىنىڭ گىرۋىكىگە توغرا كېلىپ قالغان يوغان بىر تۇپ توغراقنىڭ ئاستىنى كولاپ ، يىلتىزلىرىنىڭ يېرىمىنى چىقىرىپ قويغانىدى . بۇگۈن ئەتىگەن ئىشنى باشلاپلا توغراقنى يىقىتىۋەتمەكچى بولۇپ ، بىر پۇتىنى پۇكۇپ ، يەنە بىر پۇتىنى سوزۇپ ئولتۇرۇپ يىلتىز ئاستىغا ئىككى كەتمەن چېپىشىغا كېچىچە شامالدا لىكشىپ ، قۇمساڭغۇ توپىدا يىلتىزلىرى بوشاپ قالغان توغراق ئۆستەڭنىڭ ئىچى تەرىپىگە شەپىسىز ئۆرۈلۈپ ، ئۇنىڭ يوغان بىر دونايى شېخى توختاقنىڭ سوزۇپ ئولتۇرغان

پۇتىنى بېسىپ چۇشۇپ ، يوتىسىنى سۇندۇرۇۋەتتى...
مانا ، توختاق ياتقىلى يېرىم يىل بولۇپ قالدى ، يىلمۇ ئۆرۈلـ
دى . تېڭىقچىلار پات ـ پات كېلىپ كۆرىدۇ ، «ساقىيايماي دەپ
قاپتۇ»لا دەيدۇ ، تېڭىقنى يەڭگۈشلەپ قويىدۇ . تىكەنلىككە تۇرپاندـ
دىن كېلىپ قالغانلاردىن تېڭىقچىلىقنى بىلىمەن دېگەنلەرمۇ تېڭىپ
باقتى ، تېخىچە يەر دەسسىگىنى يوق . توختاقنۇ ياتىدۇ ، ئوماق
بىلەن ئايقۇتنىڭ يەنە بىر غېمى تېنى ئاجىز تۆمۈردە قالغانىدى .
ئۇ بىرەر ھادىسىگە ئۇچرايدىغان بولسا تۆگىشىپلا كېتىدۇ . ئوماق
ھەرقانچە ئويلاپمۇ تۆمۈرنى ئۇ بالا ـ قازا قويىنىدىن ئېلىپ چىقىۋـ
لىشنىڭ بىرەر ئەپلىك يولىنى بىلەلمىدى . ئاخىر قاسىم قاقنى
ئويلىدى . ھەر ـ ھەر قازاندا قاياناپ باققان قاسىم قاق بىر ئامالىنى
قىلالامدىكىن ، كۆنچىققانبەگنى ئۆزۈن چاچ قويۇشتىن قۇتۇلدۇـ
رۇشتا يولنى شۇ كۆرسەتكەن .
— بۇلارنى بىكارغا چېرىك دېمەيمىز ، چىرىپ كەتكەچكە شۇنـ
داق دەيمىز . ئاخىلىسام بۇ سوغۇقچان دارىنلار بۇغا گۆشى بىلەن
بۇغا مۇڭگۈزى دېسە جېنىنى بېرەرمىش . سىلەردە نېمە تولا ، شۇ
تولا ، جادەي دارىن بىلەن جاڭ دارىنغا بىرىدىن بۇغا مۇڭگۈزى
بېرىپ باقساڭلار ئىش پۈتەمدىكىن دەيمەن ، — دېدى قاسىم قاق .
— مۇڭگۈزغۇ مەھەللىدىن تېپىلىدۇ .
— يېڭىراق بولغىنى ياخشى ، مۇڭگۈزنىچۇ ، ئۇلارغا بىر ـ
بىرىگە يولۇقتۇرماي ئايرىم يەردە بېرىڭلار ، — دەپ قاسىم قاق
ئەسكەرتىپ قويدى .
تەلىيىگە مەھەللىدىن كېسىلگىنىگە بىر ئايمۇ بولمىغان ئىككى
بۇغا مۇڭگۈزى تېپىلىپ قالدى . ناسىرىبەگ بىتاب بولۇپ قېلىپ ،
بىر ھەپتىدىن ئۆيىدە ئارام ئېلىپ ، ھازىر سەل ياخشىلىنىپ ھاشار
مەيدانىغا مېڭىشقا تەرەددۇتلىنىپ تۇراتتى . ئوماق كېلىپ مۇددىئا
سىنى ئېيتتى .
— بۇ بولمىغان ئامال ئىكەن ، مەن ئۇلارنىڭ تىلىنى بىلمەيـ
مەن ، قاسىم قاقنى ئانچە ـ مۇنچە بىلىدىكەن دەيدۇ . ئۇنى ئېلىۋا

لايلى ، — دېدى ناسىربەگ ۋە بەزى ئىشلارنى كېڭىشۋالدى .
ئۇلار بۇغا مۇڭگۈزلىرىنى تورقا تالاسىدا چىرايلىق توقۇلغان ئىككى رەختكە ئايرىم - ئايرىم يۆگەپ مەپكە سالدى . قاسىم قاق ئۆزىنىڭ ئېتىنى مىندى ، ئوماق بىر ئاتنى مەپىنىڭ ئارقىسىغا باغلاپ قويۇپ ، ئۆزى ناسىربەگ بىلەن مەپكە چىقتى . ئۇلار ئارد-لىقتا كۆنچىدە قونۇپ ، ئەتىسى ۋاختچە يولغا چىقىپ ، قاراقۇمغا چۈشتە يېتىپ كەلدى . ناسىربەگ چوڭ - كىچىك دارىنلارنىڭ بۇ چاغدا نەلەردە ، نېمە ئىشلارنى قىلىپ يۈرىدىغانلىقىنى بىلىۋالغانە-دى . باش نازارەتچى جادەي دارىن يېڭىلا قولدىن چىققان ، چېپە-لىپ بولاي دەپ قالغان ئۆستەڭ بۆلەكلىرىنى پۆپۈكلۈك ، رەڭدار ئىنچىكە تايىقىنى كەينىگە تۇتۇپ ئويناتقاچ مېڭىپ كۆزدىن كەچۈ-رەتتى . لوپ - كۆنچى ئامبىلى جاڭ دارىن بىر كىتابنى كۆتۈرۈۋې-لىپ ۋاڭ - چۈڭدىن خالىي جايلارنى ئايلىناتتى . ئۇ ماڭغاچ كىتاب ئوقۇمدۇ ياكى كۆرۈنۈشكە شۇنداق قىلامدۇ ، بۇ تەرىپىنى بىلگىلى بولمايتتى .

ناسىربەگ بىلەن قاسىم قاق لوپ - كۆنچىلىك ھاشارچىلارنى ئارىلىغان بولۇپ ، ئۆستەڭ ياقىلاپ مېڭىپ جادەي دارىنغا يېقىنلاش-تى ، گەپ قىلماي يانچۇقىدىن بۇغا مۇڭگۈزىنىڭ بىر كېسىمىنى چىقىرىپ ئۇنىڭغا بەردى . مۇڭگۈز يېڭى بولغاچقا ، تېرە ئىچىدە ئۇيۇپ قالغان قان مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى . مۇڭگۈزنى كۆرۈپ دارىنىڭ ئىككى كۆزى چاقناپ كەتتى ، كالچىيىپ ئاغزى قۇلىقىغا يەتتى . جادەي دارىن ناسىربەگكە قارىدى . بەگ «يەنە بار» دېگەننى قىلىپ مەپە تەرەپنى كۆرسەتتى . قاسىم قاق بەگنىڭ ئىشارىتىنى كېلىشۋالغىنى بويىچە تىلغا ئايلاندۇرۇپ «ئۆزۈپ» بەردى ، مەپكە يېقىن قالغاندا ، ناسىربەگ ئوماققا :

— چوڭ دارىنغا تەييارلىغانىنى ئال ، — دېدى ئۇنلۇك قىلىپ .

ئوماق بوپىنى مەپىدىن ئېلىپ تۇتۇپ تۇردى . ناسىربەگ بوپا-نى ئېچىپ جادەي دارىنغا كۆرسىتىپ ، ئۆگىنىۋالغىنى بويىچە «گىي نى» دېدى . جادەي دارىن خۇددى بىراۋ بوپىنى شاققىدە

تارتىۋالىدىغاندەك ، ناسسربەگنىڭ قولىدىن ئىتتىك ئېلىپ قولتۇ-
قىغا قىسىۋېلىپ تۇرۇپ : «نېمە گەپ بار» دېگەندەك ، ئۇچىگە قا-
راپ چىقتى . قاسسم قاق تاقا - تۇقۇ بىرنېمە دەپ يۇرۇپ : «تۆمۇر-
نىڭ خوتۇنى ئېغىر كېسەل... » دېگەننى ئۇقتۇردى . جادەي دارىن
ئوماقنى : «كەينىمدىن ماڭ» دېگەن ئىشارىنى قىلىپ شىيەن يامۇل
تەرەپكە ماڭدى . ئوماق كەينىدىن ماڭدى . جادەي دارىن كېتىۋاتا-
تتى ، كەينىگە تۇتۇۋالغان پۆپۈكلۈك تايىقى باشقىچە پۇلاڭلاپ كېتى-
ۋاتاتتى . جادەي دارىنىڭ كېتىشىگە ناسسربەگ قاسسم قاقنى كەي-
نىگە سېلىپ جاڭ دارىنىڭ يېنىغا كەتتى...

جادەي دارىن بىر پارچە خەت يېزىپ ئوماقنىڭ قولىغا بەرگەن-
دىن سىرت : «بالاڭنى ئېلىپ كەت» دەپ ، ئۇنىڭغا بىر ئادەمنى
قوشۇپ قويدى . تىلماچتىن بىلدىكى ، خەتتە «ئوماقنىڭ ئائىلىسى
ھاشار سېلىقىدىن پارىغ قىلىندى» دەپ يېزىلغانىدى .

ئوماق تۆمۈرنى كۆرۈپ ئىچى سىيرىلىپ ، ئۆزىنى يوقىتىپ
قويغىلى تاس قالدى . ئۇ جۇدەپ بىر تېرە ، بىر ئۇستىخان ، خۇددى
تىرىك مۇردا بولۇپ قالغانىدى . ئۇنى يۆلەشتۇرۇپ مەپىگە چىقار-
دى . بۇلار ماڭايلى دەپ تۇرغاندا ، تىلماچ كېلىپ قالدى . ئۇ جاڭ
دارىنىڭ بىر پارچە خېتىنى ئوقۇپ - تەرجىمە قىلىپ بولۇپ
ئوماقنىڭ قولىغا بەردى . خەتتە : «ئوماق ئائىلىسىدىن ھەرقانداق
سېلىق كەچۈرۈم قىلىندى» دەپ يېزىلغانىدى...

— سىلەرنىڭ بەگلىرىڭلار ئاجىز ، ئورۇقلارنى كۆرسە ،
گېلىغا كىرىپ بولغاننى ياندۇرۇپ چىقىرىپ ، شۇلارغا بېرىدىكەن-
دۇق ، بۇ دارىنلار پۇقرانىڭ تاماقلىرى ئاچلىقتىن چاكىلداپ تۇر-
سىمۇ ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئاران تاپقان بۇردا نانىنى تارتىۋېلىشنىڭ
كويىدىلا يۇرۇيدىكەنە ، — دېدى قاسسم قاق كېلىۋېتىپ...

مانا شۇنداق يول بىلەن تۆمۈر يېرىم يىللىق ھاشاردىن قۇتۇ-
لۇپ قالغانىدى...

تۇردۇش تۆمۈرنىڭ ئۆيىگە كىرگەنده ، بىر جەمەتتىكى
چوڭلارنىڭ ھەممىسى ئۆيده ئىدى . ئوماق ، ئايقۇت ، ئايىخىتەملەر

تۆمۈرنىڭ بېشىدا چۆرىدەپ ئولتۇراتتى . ئاتىسىنىڭ كىرگىنىنى كۆرۈپ ئايىغىتەم ئورنىدىن تۇرۇپ ئاتىسىغا ئورۇن بەردى ، شۇ ئاربدا تىللاخانمۇ كىردى .

تۆمۈر قىشتا ئۆپكىسىگە سوغۇق ئۆتكۈزۈۋالغانىدى . ھاشاردا داۋالىنىش ئىمكانىيىتى بولمايۋ ، كېسىلى ئېغىرلاپ كەتتى . ئۇنى ئۆيگە قايتۇرۇپ ئەكەلگەندىلا ئۆپكىسى ئىششىپ بىر يەرگە بېرىپ قالغانىدى . كۆرسەتمىگەن ئەمچى ، قىلمىغان ئامال قالمىدى ، ئۇ-نۇمى بولمىدى ، قىشنى ئاران - ئاران ئۆتكۈزدى . ئاخىر ھەممە تۇغقانلىرىنىڭ ئالدىدا لۆمۈلدەپ قاراپ يېتىپلا قىرىق ئالتە يېشىدا بۇ ئالەمدىن كېتىپ قالدى .

تۆمۈرنىڭ جەسىتىنى يۇيۇپ - تاراپ ، نامىزىنى چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن ، ئاق يوپۇق يېپىلغان بىر بۇغرا تۆگىگە ئورۇ-لاشتۇرۇپ چارىغا ئېلىپ ماڭدى .

— ئاتامنىڭ ئاگايى شۇ يەردە . مەنمۇ ئۇزۇنغا قالماي چارىغا كۆچۈپ كېتىمەن ، — دەپ جاۋاب بەردى ئوماق ، «ئۆزىڭىز بەرپا قىلغان مەھەللىدە قويسىڭىز بولمامدۇ» دەپ سورىغانلارغا .

ئوماق ئوغلى ئۆرەڭ ، قاسىم قاق ۋە بىرقانچە مەھەللىداشلا-رى بىلەن تۆمۈرنىڭ مېيىتىنى چارىغا ئېلىپ كېتىۋاتقاندا ، يىراق ئىقلىمدىن كەلگەن بىرنەچچە «مېھمان» خوتەن - نىيىلەردە دەپنە-ئۆيلۈك ، قارادۆڭ ، ئەندىر خارابىلىرىنى ئوڭتەي - توڭتەي قىلىپ بولۇپ ، بۇ تەرەپتە قىلىدىغانلىرىنىڭ پىلانىنى تۈزمەكتە ئىدى .

4

ئوتتۇرا قىش ئېيىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرى . يېرىم كېچىدىن كېيىن لەپىلدەپ يېغىشقا باشلىغان قار چۈشكە يېقىن توختىدى . پۈتۈن زېمىن ، كوچا - كوي ، ھويلا - ئارام ، ئۆگزىلەر ، باغ - ئورمان ، ئېتىز - دالىلار ئاپئاق قارغا پۈركەلگەنىدى . كۈجۈم بوستانلىق بۇ كىچىك يۇرت ، مامۇقتەك يۇمشاق قار ئاستىدا قىش-

لىق ئۇيقۇسىدا يانقاندەك تىمتاس ئىدى . جەنۇبتىكى ئالتۇنتاغ تەرەپتىن ئۇرۇلۇۋاتقان ئاچچىق غۇر - غۇر شامال دەرەخ شاخلىرىدا ماكانلىغان قارلارنى ئۇچقۇنلاپ ئۇچۇرۇپ ، بىر يەرلەرگە ئاپىرىپ تاشلايتتى . تۇرخۇنلاردىن ئۆرلىگەن قويۇق قارا ئىسلار تۇمانلىق ھاۋادا يۇقىرى ئۆرلىيەلمەي ، شامالغا سىڭىپ كېتىۋاتقاندەك بىر- دەمدىلا كۆزدىن غايىب بولاتتى . مورىلاردىن ئىس چىقىۋاتقىنىنى ، بەزى ھويلىدا بىرەر بىر ئادەمنىڭ چەللىدىن ئوت - خەشەك تاشلا- ۋاتقىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، يۇرتتا ئادەم يوقتەك ئىدى .

قېلىن جۇۋا ، قۇلاقچىلارغا ئورىنىۋالغان توققۇز ئاتلىق ئادەم ئون سەككىز تۆگىنى يېتىلەپ ، يۇرتقا ئوغرىلىققا كەلگەندەك شەپە چىقارماي ئاستا كىرىپ كەلمەكتە . ئۇلاردىن قايسىبىرى بولمە- سۇن ، قاياقتىن بىر ئادەم چىقىپ قېلىپ بىزنى كۆرۈپ قالارکىن ، دەپ خۇدۇكسىرىگەندەك ، ئىككى تەرەپتىكى ئۆيلەرگە قاراپ - قاراپ قوياتتى . كۇپكۇندۇزدە شۇنچە جىق ئات ، تۆگىلىك كەلگىنە- دىن ئۇلار ئوغرى - بۇلاڭچىغا ئەمەس ، كارۋانغا ئوخشايتتى ، ئەمما شەپە بەرمەي جىمجىم كەلگىنىدىن كارۋانغىمۇ ئوخشىمايتتى . بۇ- چىلىك تۆگىلەر بىلەن ماڭغان كارۋان كولدۇرمىلىرى بىلەن يە- راقتىنلا كېلىۋاتقانلىق شەپىسىنى بېرىپ ، سارايۇەن ، سودىگەر- لەرنى يولىغا قارىتاتتى . ئوغرىغىمۇ ، كارۋان - سودىگەرگىمۇ ئوخشىمىسا ، ئۇنداقتا بۇلار كىملەردۇ ، نېمە قىلىدىغان ئادەم- لەردۇ ؟

ئۇلارنىڭ ئالدىدىن يولنىڭ بۇ تەرىپىدىكى بىر ھويلىدىن ئوت- تۇرا ياشلىق ، كۇرۇك جۇۋا ، ئاق سالۋار تۇماق كىيگەن بىر كىشى چىقىپ كەلگۇندىلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالغاندەك جايىدا تۇرۇپ قالدى .

ئاتلىقلاردىن بىرى ئۇنىڭدىن :

— تۇرسۇنباينىڭ ئۆيى قايسى ؟ — دەپ سورىدى .

ھېلىقى كىشى ئۇنىڭغا ، ئاندىن باشقىلارغا بىر - بىردىن قاراپ چىقىپ :

— سىلەر بۇرۇن بۇ يەرگە كېلىپ باقمىغانما؟ — دەپ سورىدى .
— ياق ، كېلىپ باقمىغان .
— پىيۇالىسكىنى بىلەن «سەپسىن تۆرە»نى بىلەمسىلەر؟
گەپ قىلغان ئاتلىق كىشى ئۆز توپىدىكى قىسقا بۇرۇتلۇق كىشىگە قاراپ بىرنېمىلەرنى دېدى، ئۇمۇ ئاتلىققا بىرنېمىلەرنى دېدى . ئاتلىق ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى ھېلىقى كىشىگە ئۆرۈپ بەردى :
— سەن ئۇلارنى تونۇمسەن؟
— تونۇيمەن . «سەپسىن تۆرە» تۇرسۇنباينىڭكىگە چۈشكەن . مەن ئۇنى ئاتمىشبۇلاقتا باشلاپ بارغان . تۇرسۇنباينىڭ ئۆيى كوچىنىڭ ئاخىرىدىكى يوغان دەرۋازىلىق ئۆي شۇ . يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ، كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ، — دېدى ھېلىقى كىشى .
بۇرۇتلۇق كىشى گېپىنى ئۆرۈپ بەرگەن ئاتلىققا بىرنېمىلەرنى دەپ قويۇپ ئالدىغا قاراپ ماڭدى . ئاتلىق تىلماچ ھېلىقى كىشىگە :
— ئەتىگىچە بىز سېنى ئىزدەيمىز ، — دەپ قويۇپ ، باشقىلار بىلەن بىللە بۇرۇتلۇقنىڭ كەينىدىن يۈرۈپ كەتتى .
ھېلىقى كىشى ئۇغرىدەك كىرىپ كەلگەن بۇ «كارۋان»نىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قويۇپ ، يولنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى . بۇ «كارۋان»نىڭ چەرچەندىن كېلىشى بولۇپ ، كولدۇرمىسىز جىممىدە مېڭىشنىڭ سەۋەبى بار ئىدى . ئۇلار چەرچەنگە بىرنەچچە كولدۇرمىنىڭ ساداسىدا ھەيۋەتلىك كىرىپ كەلگەندە ھەم ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىنمۇ ئەتراپىغا كىشىلەر ئولىشىۋېلىپ ، ئۇ نېمىلىسىنى تۈتۈپ ـ تارتىشتۇرۇپ ، خېلى ئاۋارە قىلغانىدى . شۇڭا يول بويى ئۇچرىغانلىرىدىن كىشىلەردىن بارىدىغان مەنزىلىنى سوراپ مېڭىپ ، ئۇن بېتىم ئارىلىققا كەلگەندە ، كولدۇرمىلارنىڭ ئىچىگە پاختا تىقىپ ، ئۇستىگە لاتا يۆگىۋەتكەنىدى . بۇ «كارۋان» سىر ئاۋرىل ستەپىنىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بولۇپ ، بۇ ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىغا قىلغان ئىككىنچى قېتىم-

لىق ، لوپ رايونىغا قىلغان تۇنجى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىلىك سەپىرى ئىدى . ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ نىشانى چاقىلىقنى بازا قىلىپ ، لوپ كۆلىنىڭ ئەتراپىنى ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈپ ، شۇەنزاڭ ۋە ماركوپولۇلار ماڭغان قەدىمىي يولنى بويلاپ جەنۇبقا مېڭىپ ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ دۇخانغا بېرىش . «كارۋان»لار ئارىسىدىكى قىسقا ، قىرقىم بۇرۇت قويۇ-ۋالغان ، يۇمىلاق يۈز ، كېلىشكەن كىشى ستەين بولۇپ ، قىرىق تۆت ياشتا ئىدى .

ستەينلەر دەرۋازا ئالدىغا كەلدى . دەرۋازا يوغان بولغىنى بىلەن ، نائۇستا ياغاچچى قولىنىڭ ئۇچىدا ياساپ قويغاندەك ئىش-لەكسىز ، ئاددىي ئىدى . هەممىسى ئاتلىرىدىن چۈشتى . تىلماچ دەرۋازىنى قاقتى .

دەرۋازا ئېچىلىپ ، يىگىرمە ئىككى ياش ئەتراپىدىكى بىر يى-گىت چىقىپ ناتونۇش ، غەيرىي ـ غەيرىي چىراي ئادەملەرگە قاراپ سەل مەڭدەپ تۇرۇپ قېلىپ :

— كىمنى ئىزدەيسىلەر ؟ — دەپ سورىدى . تىلماچ ئالدىغا-راق ئۆتۈپ :

— تۇرسۇنباي بىلەن كۆرۈشمەكچىدۇق ، — دېدى .

ئاڭغىچە هويلىدىن تاشلىق جۇۋا ، تۇلكە تېرىسىدىن قۇلاقچا كىيگەن ، قويۇق كەكە ساقاللىق ، ئەللىك بەش ياشلار ئەتراپىدىكى خولەك بىر كىشى چىقتى . ئۇمۇ بۇ ناتونۇش ، غەيرىي ـ غەيرىي چىراي ئادەملەرگە تەكشى قارىۋېتىپ :

— نەدىن ، نېمە ئىش بىلەن كەلدىڭلار ؟ — دەپ سورىدى .

— بىز سىۋېن هېدىننىڭ ئىشداشلىرى ، ئۇنىڭ قېپقالغان ئىشلىرىنى قىلىۋەتكىلى كەلدۇق ، — دېدى تىلماچ .

شۇنداق دېيىشنى ئۇنىڭغا ستەين ئۆگىتىپ قويغانىدى .

— هە ، «سەپسىن تۆرە»نىڭ ئادەملىرى دەڭلار ، قېنى ، ئۆيگە كىرىڭلار .

ئۇلار چوڭ بىر ساراي ئۆيگە باشلاندى . ئۆي ئانچە ياسىداق

بولمىسىمۇ ، پاكىز ، رەتلىك ئىدى .

مېھمانلارنىڭ ئاتلىرى ئات ئېغىلىغا ، تۆگىلەر ھويلىنىڭ بىر تەرىپىدىكى لاپاس ئاستىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

ستەين ئىشلىرىنى ئالدىن ئەتراپلىق پىلانلىۋالاتتى ، ۋاقىتنى چىڭ ئىگىلەش بىلەن ئىشلىرىنى پىلانى بويىچە ئىشلەشكە ئادەتلەنگەنىدى . ئۇ ئەتىسى ناشتىدىن كېيىنلا جاڭ شىيېنى ئېلىپ ، تۇرسۇنباينىڭ باشلىشىدا ئامبالنى ئىزدەپ كەتتى .

ستەينىنىڭ بۇ قېتىمقى گۇرۇپپىسى ھىندىستاندا ئۇيۇشتۇرۇلغان بولۇپ ،[1] تەركىبىدە ئۇچ ھىندى ، كەشمىرلىك ئىككى مۇسۇلمان ، ئىككى ئۇيغۇر ، ستەين بولۇپ سەككىز كىشى ، قەشقەردە قوشۇلغان جاڭ شيې بىلەن توققۇز ئادەم ئىدى . بۇلارنىڭ كونكرېت ۋەزىپىسى بولۇپ ، رائى رامسىڭ پىشقان ئۆلچىگۈچى ، نايك رامسىڭ بىلەن جاسۇات سىڭگېر ياساۋۇل ، كەشمىرلىك ئىككى مۇسۇلماننىڭ بىرى تۇرمۇش مۇلازىمەتچىسى ، يەنە بىرى بىلەن بىر ئۇيغۇر ئات ، تۆگىلەرگە قارايتتى . يەنە بىر ئۇيغۇر تىلماچ ئىدى . جاڭ شىيېنى ئەنگلىيىنىڭ باش ۋاكالەتچىسى ماكارتنېي تاللاپ ستەينگە تونۇشتۇرغان . جاڭ شيې ستەينىنىڭ خەنزۇچە ئوقۇتقۇچىسى ھەم كاتىپى بولۇش بىلەن ، گۇرۇپپىدا ستەيندىن قالسىلا يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ ، ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئىككىنچى نومۇرلۇق باش رولچىسى ئىدى .

تۇرسۇنباي ستەينلەرگە ئامبالنىڭ تۇرالغۇسىنى كۆرسىتىپ قويۇپ قايتىپ كەتتى . 1899 ـ يىلى لوپ ـ كۆنچىدە شىڭ پىڭ ناھىيىسى قۇرۇلغاندا ، چاقىلىق يېرىم ناھىيە بولۇپ ۋاكالەتچى ئامبال قويۇلغان . 1903 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيە تەسىس قىلىنىپ ، چەن شاچياۋ ئامبال بولدى . ئامبالنىڭ خىزمەت ئورگىنى تېخى پۈتمىگەچكە ، شەخسىنىڭ قورۇسىدا ئىدى . ئامبال كۆك كۆز ، قانسىز چىراي ئەجنەبىيلەرنى ئىلگىرىمۇ كۆرگەن بولسا كېرەك ،

① بۇ چاغدا ھىندىستان ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ ، بېنگال ، پاكىستان ، ئافغانىستانلار بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى .

ستەينگە ئانچە ئېرەنشىپ كەتمەدىيۇ ، جاڭ شىيېگە مەنىلىك قاراپ قويدى . ئەمەلدارلار بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ پىشىپ كەتكەن ماكار-تىنپي ستەينگە تەجرىبىلىرىنى كۆپ سۆزلەپ بېرىپ ، بۇنىمۇ پىشۇ-رۇۋەتكەندى .

ئۇ ئالدى بىلەن چەن دارىنغا قەشقەر ۋالىيسىنىڭ ھاۋالە خېتىنى بېرىپ بولۇپ ، «ئۆزۈمنىڭ سوۋغىسى» دەپ ، ئۇستىدىكى تۆت تەرەپلىك ئەينەك ئىچىدە توختىماي ئايلىنىپ ، ھەر سائەتتە ئۇچ قېتىم قاۋاپ بېرىدىغان پىستە كۇچۇك مودېلى بار سائەتتىن بېرنى تەقدىم قىلدى . ھاۋالە خەتنى كۆرۈپ قوشۇمىسى تۇرۇلۇپ قالغان دارىن سائەتنى كۆرۈپ ، جۇدۇندىن كېيىن چىققان ئاپتاپ-تەك ئېچىلىپ كەتتى . ئەمەلدارلارنىڭ چىرايىغا قاراپ تىلنى ئىشقا سېلىشنىڭ ئېپىنى بىلمۇالغان ستەين ، ئۆزىنىڭ فاشىيەنىنىڭ يازما-لىرى ۋە «تاڭ راھىبىنىڭ غەربىي دىيار خاتىرىلىرى»نى ئوقۇپ قېلىپ ، ئۇلارنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىدا بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىدا مېڭىپ بېقىشقا قىزىقىپ قالغانلىقىنى ، شۇ ھەۋەس بىلەن كېلىپ قالغانلىقىنى ھېسسىياتلىق سۆزلەش بىلەن ، ئۇلارنىڭ خاتىرىلىرى-دىكى بەزى تەسىرلىك تەسۋىرلەرنى يادقا دەپ بېرىپ ، چەن دارىننى تەسىرلەندۇرۇۋەتتى .

— سىلەرگە قانداق ياردەم قىلسام بولىدۇ ؟ — چەن دارىن سورىدى .

— بىز لوپ كۆلى ئەتراپىدا ئون بەش كۈندىن بېگىرمە بەش كۈنگىچە ئۆلچەش ، يەر ئۇستىنى ، يەر ئاستى قاتلاملىرىنى كولاش-قىزىش (خارابىلەرنى قېزىش دېمىدى) ، تەكشۈرۈش ئېلىپ بارى-مىز . بۇنىڭ ئۈچۈن بىزگە يېتەرلىك ئاشلىق سېتىۋېلىشقا ، ئوت-تۇزدەك ئىشلەمچى يالالاشقا ، ئات ، تۆگىلەرگە يەم - بوغۇز ئېلىۋې-لىشقا توغرا كېلىدۇ . قۇملۇققا ئالتىمىز ئالتە ئات ، ئون تۆگە بىلەن كىرىمىز ، قالغان ئۈچ ئادىمىمىز ئۈچ ئات ، سەككىز تۆگە بىلەن بۇ يەردە تۇرۇپ تۇرىدۇ . بىز ئۇ يەردىكى تەكشۈرۈشنى تۈگىتىپ ، مۇشۇ يەردىن شۇەنزاڭ باسقان ئىزنى بويلاپ مېڭىپ

دۇخانغا باريمىز ، — دېدى ستەين .

ئامبالدىن نېمە كېتەتتى ، تۆۋەنگە بىر ۋاراق قەغەزدە يارلىق كېتىدۇ شۇ . چەن دارىن شۇ كۈنىلا مەھەللىلەرنىڭ بەگ ـ ئاقساقاللىرىغا ستەينگە ئاشلىق سېتىپ بېرىش توغرىسىدا كونكرېت ۋەزىپە بەلگىلەپ يارلىق چۈشۈردى . ئىككى كۈن ئىچىدە مەجبۇرىي ھالدا ستەينىلەرگە يېتەرلىك ئاشلىق ، يەم ـ بۇغۇز سېتىپ بېرىلدى .

ستەين تۇرسۇنبايغا مىرەن ۋە كۆلشەھىرى خارابىلىكىگە باشلاپ بارىدىغان بىر ئادەم تېپىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈۋىدى ، تۇرسۇنباي :

— مىرەن ، كۆلشەھىرگە بىرنەچچە قېتىم بارغان بىر ئادەم بار ، شۇنى باشلاپ كېلەي ، — دەپ چىقىپ كەتتى .

ئۇزاققا قالماي تۇرسۇنباي ئوتتۇز بەش ياش ئەتراپىدىكى بىر ئادەمنى باشلاپ كىردى . ستەين ئۇ ئادەمگە ، ئۇ ئادەم ستەينگە قاراپ كۈلۈپ كېتىشتى .

— تونۇشامسىلەر ؟ — تۇرسۇنباي ستەيندىن سورىدى .

ستەين كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ :

— ياق ، تونۇشمايمىز ، ئەمما بۇنىڭ تاسادىپىي ۋە قىزىق تەرىپى شۇكى ، بىز چاقىلىققا كەلگەن كۈنى بىزگە تۇنجى ئۇچرىغان ، سىزنىڭ ئۆيىڭىزنى كۆرسىتىپ قويغان كىشى مۇشۇ ، — دېدى .

تۇرسۇنبايمۇ كۈلۈپ كەتتى .

— ئۇ كىشىنىڭ ئىسمى ئىبراھىم ، لەقىمى تاغ بولۇپ ، ستەينگە يول باشلىغۇچى بولىدىغان بولدى .

— ئالدى بىلەن نەگە بارىمىز ؟ — چاقىلىقتىن چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي زامىنىخ ستەيندىن سورىدى .

ستەين ئۆزىنىڭ يۇرۇش يۆنىلىشىنى سۆزىپ بەردى . سىزغان خەرىتىلەرگە قاراپ بەلگىلەپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇ جەنۇب بويىدىكى خارابىلىككە شىمال تەرەپتىن كەلگەن بولسا ، ئۇ جەنۇب

تەرەپتىن بارماقچى بولدى .

— ئالدى بىلەن ئابدالغا بارىمىز ، — دېدى ستەين .

ستەين ئاشلىقنىڭ يەتمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئابدالدىن يەنە بىرئاز ئاشلىق غەملىۋېلىشنى ئويلىدى . ئۇلار مىرەن خارابىلىكىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى يولدا مېڭىپ ، ئىككى يېرىم كۈندە ئابدالغا يېتىپ كەلدى . ستەين سىۋېن ھېدىننىڭ خاتىرىسىدىكىگە ئوخشىمايدىغان ، خارابلاشقان ئابدالنى كۆرۈپ لاسسىدە بولۇپ قالدى.. ئابدالدا ئاشلىق تۈگۈل ، بېلىقچى تۆت ئائىلىدىن باشقا ئادەم يوق ئىدى . ئاشلىق غەملەش ئۈمىدى يوققا چىققان ستەين ، ئىككى تاغار گەدەرمە بېلىق سېتىۋېلىپ ، شۇ كۈنىلا ئارقىسىغا — مىرەن خارابىلىكىگە قايتتى .

سىۋېن ھېدىن مىرەن خارابىلىكىگىمۇ كەلگەن ، لېكىن ئۇزاق تۇرمىغان . تەكشۈرۈش ، ئۆلچەشلا قىلىپ ، قېزىش قىلماي ، خارابىلىكنىك ، كونا دەريا ئىزلىرىنىڭ خەرىتىسىنى چۈشۈرۈپلا يۆتكىلىپ كەتكەنىدى .

ستەين مىرەنگە كېلىپ ئالدى بىلەن بىر قورغان مۇنارى خارابىسىنى تاپتى . مۇنار خارابىسى بەش كىلومېتىردەك كەڭلىكتىكى شېغىللىق تۈزدە چوقچىيىپ تۇراتتى . ستەين مۇنارنىڭ دائىرىسىنى ، ئېگىزلىكىنى ، توپا ـ كېسەك قاتلىمىنى تەكشۈردى ، ئۆلچىدى . چاقىلىقتىن كەلگەن بىر ئىشلەمچىنىڭ تەمىنلىگەن يىپ ئۇچىغا ئاساسەن ئىچىگە ئەخلەت ، قۇم ، لاۋا ـ لاتقىلار تولۇپ كەتكەن نۇرغۇن ئۆينى تاپتى . ئىككى كۈن ئىچىدىلا ئىشلەمچىلەر ئەخلەتلەرنى تازىلاپ چىقىرىپ تۆت يۈزگە يېقىن تارىشا ۋە قەغەزلەرگە يېزىلغان تۈبۈتچە ۋە باشقا يېزىقتىكى پۈتۈكلەرنى تاپتى .

ستەيننىڭ سىۋېن ھېدىندىن بىر ئارتۇقچىلىقى ، سىۋېن ھېدىن ئارخېئولوگىيىنى ئانچە بىلمەيتتى ، ستەين بولسا ، ئارخېئولوگىيىنى مەخسۇس ئۆگەنگەندىن باشقا ، گرېك ، لاتىن ، فرانسۇز ، ئىنگلىز تىللىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ ، ۋېنا ، لېيپىسېگ ، توبىنگېن ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا سانسكرىت يېزىقى ۋە پارس تىللىرىنى

ئۆگەنگەندى . ئۇ يەنە ئۇچ يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە لوندون مۇزېيلىرىدا قەدىمىي شەرق تىلى ، سې- لىشتۇرما تىلشۇناسلىق ۋە شەرق ئارخېئولوگىيىلىرىنى ئۆگەندى . شۇڭا ئۇ بۇ پۈتۈكلەرنىڭ ۋاقتىغا 8 ـ ، 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى دەپ ھۆكۈم قىلدى .

ئۇنىڭ مىرەندە يەنە بىر مەزگىل تۇرۇپ قېزىش قىلغۇسى بار ئىدى ، لېكىن باشقا ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ لوپ كۆلى بويىدىكى خارابىلىككە ئۆزىدىن بۇرۇن بېرىپ قېلىش ئېھتىمالىنى ئويلاپ ، مىرەندىكى قېزىشىنى ۋاقتىنچە توختىتىپ ، تېپىلمىلارنى قاچىلاپ ، كەچ كىرىپ قالغىنىغا قارىماي ، دەرھال لوپ كۆلى بويىدىكى خارابىلىككە قاراپ يولغا چىقىشنى بەلگىلىدى .

5

يولغا چىققىلى ئىككى يېرىم كۈن بولدى ، ئۇلار بىر سوتكىدا ئالتە سائەت ئۇخلاپ ، كېتىۋېتىپ نان غاجىلاپ مېڭىشتى . ستەيىڭ ئويىچە سۇرئەت ئاستا ئىدى ، لېكىن بۇنىڭدىن بەك تېزلەتكىلى بولمايتتى ، ئىشلەمچىلەرنىڭ يېرىمى دېگۈدەك كالا مىنگەنىدى . ستەيىن مىرەندىن چىقىپ مانا ھازىرغىچە ئېگىز ـ پەس ، ئۇزۇن ـ قىسقا قۇم دۆڭلىرى بىلەن قاپلانغان ، ھاياتلىقتىن ئەسەر يوق قاقاس قۇملۇقتا كېتىۋاتىدۇ .

ـ كۆلىشەھىرىگە قانچىلىك قالدى ؟ ـ ستەيىن ئىبراھىم تاغىدىن سورىدى .

ـ يەنە بىر كۈن ماڭساق يېتىپ بارارمىز .

ئىبراھىمنىڭ «بىر كۈن» دېگىنى ، ياساۋۇل سىنگىزغا بىر ئاي دېگەندەك تۇيۇلۇپ كەتتى .

ـ تېز ـ تېز مېڭىشمامسەن ! ـ ياساۋۇل ئىشلەمچىلەرگە قوپال ۋارقىرىدى . ئۇ ئىنگلىزچىنى ئوبدان بىلەتتى ، ئۇيغۇرچىنى مۇ يامداپ سۆزلىگۈدەك بىلەتتى

ـــ ئۇنداق ۋارقىرىما ، ـــ دېدى ستەين ياساۋۇل سىنگىرغا ، ئۇ مۇشۇ ئادەملەرگە تايانماي ھېچ ئىش قىلالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى . ئاغزىدا شۇنداق دېگىنى بىلەن ، تېز ماڭساق ، مەنزىلگە تېز-رەك يەتسەك ، دەپ ئويلايتتى ، سۇرئەتنىڭ ئاستىلىقىدىن تىت-تىت بولاتتى .

ماكارتىنېينىڭ ئۇنىڭغا ئېيتىشىچە ، گېرمانىيە ، شۋېتسىيە ، فرانسىيە ، رۇسىيەلەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تارىم بويلىرىغا كېلىشكە تەييارلىنىۋاتقان ، بەزىلىرى يولغا چىقىپ بولغانىدى . سۋېن ھېدىننىڭ خوتەن رايونى بىلەن لوپ كۆلى بويلىرىدىن ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك ئاسارئەتىقىلەر ياۋروپا ئىلىم ئەھلى ئارىسىدىكى تەكلىماكانغا قىزىقىش ھەۋىسىنى ئوت ئالدۇرۇ-ۋەتكەنىدى . نامەلۇم جايلارنى ئىزدەش ، يېڭى بايقاشلارنى بايقاش ، دەۋر كەيپىياتى ، شۇنداقلا شان ـ شەرەپ قازىنىش ۋە تېز بېيىش-نىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىسى بولۇپ قالدى . ياۋروپالىق ئېكسپې-دىتسىيىچىلەرگە نىسبەتەن ئەڭ قىزىقارلىق ، جەلپكار رايون شەرق ، جۇملىدىن تارىم بويى ـــ تەكلىماكان ئىدى . بۇ قىزىقىش ستەينده تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى . ئۇ ۋاقىت جەھەتتە سۋېن ھېدىن-دىن كېيىن قالغان بولسىمۇ ، ئارخېئولوگىيىلىك ئېكسپېدىتسىيە-يىدە تېپىلمىلارنىڭ سانى ، قىممىتى جەھەتتە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىشنى ئارزۇ قىلاتتى .

سەپەر داۋاملاشماقتا . قۇملۇق ، چەكسىز قاقاس ، ئادەمگە ئە-جەل ۋەھىمىسى سېلىپ تۇرىدىغان ھالاكەتلىك قۇملۇق . ستەين ئىچىدە : «دۇنيادا بىردىنبىر ھەقىقي قۇملۇق ، شۇنداقلا دۇنيا بويىچە ئەڭ يامان ، ئەڭ خەتەرلىك ، ئەڭ ھالاكەتلىك قۇملۇق» دەپ ، ئۆزىنى ئۆزى ئاگاھلاندۇرۇپ كېلەتتى ، ئىككى ئىش ئۇنىڭ بېشىنى قاتۇرماقتا ئىدى . بىرى ، ئات ، تۆگە ، كالىلارنى بېقىش ، يەنە بىرى ئىسسىنىش مەسىلىسى . سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقى ئوستە-گە ، كۈن ئارىلاپ چىقىپ تۇرىدىغان شىۋىرغان جانغا تېگەتتى . مىرەندىكى كونا دەريا بويلىرىدىن ئېلىۋالغان ئوتۇنلار تۈگەپ قال-

دی . قۇملۇقتا چىش كۆلىغۇدەكمۇ ياغاچ — قۇمدىن بۆلەك ھېچ-
نېمە يوق ، نەگىلا قارىسا قۇم - قۇم - قۇم... سەپەرىنىڭ تۆتىنچى كۈنى ، قۇملۇق ئۇپۇقىغا گۈگۈم پەردىسى يېيىلىپ چۈشۈۋاتقان مەھەل ئىدى . كەلدۇق ، ئەنە ئاۋۇ كۆرۈنگەن كۆلشەھەرلىكى ئېگىز تۈر شۇ ، — ئىبراھىم قولى بىلەن ئالدى تەرەپنى كۆرسەتتى . ستەين ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى كۆز يېتىم يەردە ، گۈگۈم ئارىسىدا چوقچىيىپ تۇرغان بىر نەرسىنى ئىلغا قىلىشتى . ئۇلار كۆلشەھەرى خارابىلىكىگە يېتىپ كەلگەندە كۈن پېتىپ بولغانىدى . تەبىئەت خۇددى خۇي - پەيلى ناچىنىق بۇ كىشىلەردىن خارابىلىكنى يوشۇرۇۋاتقاندەك ، پۈتۈن قۇچىقىغا قاراڭغۇلۇق پەردىسىنى يېپىپ ئالغانىدى . ئاسماندا نە ئاي ، نە بىر يۇلتۇز بولسۇن . قاراڭغۇدا تىمىسقىلاپ يۈرگەن ئوغرىلاردەك ، سەپەرچىلەر ھېلىقى تۈرنى تې-پىپ ، ئۇنىڭ يېنىغا چۈشكۈن قىلدى . ئۇلاغلارنى تۈرى بويى-چە بىر - بىرىگە چېتىپ قويۇۋەتتى . ئىبراھىمنىڭ دېگىنى بويى-چە ، تۈرنىڭ ئەتراپىدىن ياغاچلارنى تېرىپ كېلىپ بىرنەچچە يەرگە ئوت يېقىشتى . بۇ كېچە سوغۇق قاتتىق بولدى ، كېچىنى ئۇخلىماي گۈلخان ئەتراپىدا مېڭىپ يۈرۈپ ئۆتكۈزۈشتى .

ستەين بىرىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە خوتەن رايونىغا كېلىپ ، 1900 - يىلى 9 - ئايدىن 1901 - يىلى 5 - ئايغىچە دەندەنئۆيلۈك (يەنە بىر ئاتىلىشى ئۇزۇنتات) ، قارادۆڭ ، ئەندىر ، خادىلىق خارابىلىكلىرىنى قېزىپ ، ئون ئىككى ساندۇق ئاسار - ئەتىقە ، سەككىز يۈز پارچىدىن ئارتۇق سۈرەت نېگاتىپىنى كەشمىر — ھىندىستان ئارقىلىق ئەنگلىيىگە ئېلىپ چىقىپ كەتكەنىدى .

سۈۋېن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيىسىدىكى مۇزەپپەلىيەتى بىلەن تەكلىماكاندىن ئېلىنىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ، شىنجاڭنىڭ قەدىمىي بايلىقلىرىنىڭ باشقىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىگە چىدىيالمايدىغان ئەنگلىيىنىڭ ئاچ كۆزلۈكىگە ياغ چې-

چىپ ، ئىچىنى ئۆرتىۋەتتى . ئەنگلىيە ئۆزىنى «كۇن پاتمايدىغان ئىمپېرىيە» ھېسابلىغىنى بىلەن ، ئۆزىدە سۇبىن ھېدىن بىلەن رىقابەتلىشەلىگۈدەك ئېكسپېدىتسىيىچى ، ئارخېئولوگ يوق ئىدى . ئىچى ھەسەتتىن ئاداپ تۇرغان پەيتتە يەھۇدىي ستەين ئۆزىنىڭ ئىستىقبالىنى ، ئۇمىدىنى ئاشۇ «كۇن پاتماس ئىمپېرىيە»گە باغلاپ ، ئۆزى تۇغۇلغان ھۇنگرىيىگە ئارقىسىنى قىلىپ ، ئەنگلىيىگە كەلدى . ئەنگلىيە ئۇنى ئىقتىسادىي جەھەتتە قوللاش بىلەنلا قالماي ، ئۇ ئېھتىياجلىق بولغان ھەممە جەھەتتىن قوللىدى ، ئۇنىڭغا ھىمات قىلدى .

ستەين ئەتىسى ئېگىز بىر ياردائىلىق ئۇستىگە چىقىپ خارابىلىككە دۇربۇن بىلەن ياندۇرمىلاپ ئالا قويماي قازىدى ، قېزىش قىلىنغان جايلارنى كۆزدى . ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئۇزاق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىدىن بېشارەت بېرىپ ، ئاجايىپ كۆرۈنۈشلۈك بىر خارابلىك يېيىلىپ تۇراتتى . بەزى جايدا شامال ـ بوراننىڭ تىنىمسىز يالىشىدىن كىچىك ـ كىچىك يارداڭلار پەيدا بولغان ؛ يېرىم ـ يارتا كېسەك ۋە سوقما تاملار ، ئۆيلەرنىڭ ئىككى ـ ئۈچ تاملىق قالدۇقلىرى... ستەين سۇبىن ھېدىندىن بالدۇر كەلمىگەنىگە ئۆكۈنگەن بولسىمۇ ، كۆڭلى يەنە ئەمىن تاپتى ، سۇبىن ھېدىن كەڭ دائىرىدە قېزىش قىلمىغانىدى . سۇبىن ھېدىن ئۇچرىغانىنى يىغىپ ، كۆرۈنۈپ قالغانىنى قازغانىدى . ستەيىنىڭ ئۇسۇلى ، ھېدىندىن ئېشىپ كېتىش ئۇچۇن ئالا قويماي قېزىش ، نېمە بولۇشىغا قارىماسلىق ؛ بولۇشىغا ئېلىۋېلىش . ئۇ مۇشۇ ئۇسۇلى بويىچە كىچىك خارابلىك خادىلىقتا ئۇچ كۇن ئىچىدىلا براخما ۋە خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل سانسكرىت يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر ، يارماقلار ، تام رەسىملىرى بولۇپ سەككىز ساندۇق ئاسارئەتىقىنى تاپتى . ئادەتتىن تاشقىرى مول پۈتۈكلەر ستەينگە ئامەت ۋە مۇۋەپپەقىيەتنىڭ تەمىنى تېتىتتى ، شۇڭا ئۇ ئىشلەمچىلەرنى كۆپەيتكەنىدى .

ـ بۇ يەردىمۇ خادىلىقتىكىدەك قازىمىزمۇ ؟ ـ رامسىنخ

سوربدی .

— بۇ خارابلىك ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىم . مەن بەلگىلەپ بەرگەن دائىرىنى ئالا قويماي قېزىڭلار ، — دېدى ستەين .

ئىبراھىمنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ئىشلەمچىلەردىن تۆتى ، كەشمىرلىك بىر مۇسۇلمان مۇھاپىزەتچى بولۇپ بەشى ئۇلاغلارنى بېقىپ تۇرغىلى سىنگىر تېغى ئىچىدىكى يېتىمبۇلاققا ئېلىپ كەتتى . قالغان يىگىرمە ئالتە ئىشلەمچىنى ئىككى توققۇز ، بىر سەكسەن ئۇچ گۇرۇپپىغا ئايرىپ قېزىشقا چۈشۈپ كەتتى . ئىشلەمچىلەر قېزىپ نېمىنى تاپسىغانلىقىنى بىلمەيتتى ، قېزىشنىلا بىلەتتى ، ھەربىر گۇرۇپپىنىڭ ئۈستىدە ستەيىنىڭ ئىككى ئادىمى مىختەك قادىلىپ تۇراتتى . بىرەر تاختا ـ تارىشا ، لاتا ـ رەخت ، پالاس ، گىلەم پارچىسى ، يارماق ، ساپال پارچىلىرى چىقسىلا ، ئۇلار : «توختا !» دەپ توۋلايتتى ، ئۇ نەرسىلەرنى ئۇدۇللۇق تۇرى بويىچە ئايرىم يەرگە يىغىپ تۇراتتى... ۋاقىتنى تېجەش ، ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ستەين ئۆزى ئايرىم تەكشۈرەيدىغان ، ئۆلچەش ئىشلىرىنى رائى رامسىنغ بىلەن جاڭ شىيې بىللە قىلىدىغان بولۇپ بۆلۈندى .

— ھېيدىن قېزىپ بولغان جايلارنى قانداق قىلىمىز ؟

— ئازراقلا ئالا قالغان جاي بولسا ، قېزىۋېرىڭلار .

«بولسا چىقار ، بولمىسا ماڭا نېمە ؟» مانا بۇ ستەيىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشقا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئىدى . كۆلشەھىرى خارابىلىكىدە قولغا كەلتۈرگەن ھاسىلاتلار ، خارابىلىكنىڭ سانى ، ساقلىنىش دەرىجىسى ، ئۇ ئۇمىد قىلغاندىنمۇ كۆپ ، ياخشى ئىدى . مەركىزىي ئورۇندا تۇرىدىغان ئون نەچچە ئۆينىڭ ھەربىرىدىن ئۇيغۇرلار دەرىجىدە مول قەدىمىي پۇتۇكلەر قېزىۋېلىندى . بىر ئەخلەت دۆۋىسىدىنلا ئىككى يۈزدىن ئارتۇق تارىشا ۋە قەغەزگە يېزىلغان چەنزۇچە ۋە قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەر تېپىلدى . يۇلاردىن باشقا قۇرۇلۇش ياغاچ نەقىشلىرى ، يۇڭ گىلەم پارچىلىرى ، سىرلانغان ئۆي سايمانلىرى ، ئايالارنىڭ نەپىس تىكىلگەن

گۇللۇك كەشلىرى ، ھۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسە-لەر تېپىلدى . ياغاچ ئويما ھەيكەللەر ، قاپارتما ھەيكەللەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى . ھۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى ، يىپەك توقۇلما بۇيۇم-لار ، نىيىدە بايقالغان شۇ خىلدىكى نەرسىلەر بىلەن كىشىنى ھەي-ران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە ئوخشاش ئىدى . بۇنى ستەين بىر قاراپلا بىلىۋالدى .

— بۇ ئالامەت خارابلىككەنغۇ ، كىچىكلا يەردىن مۇنچىۋالا نەرسە چىقتى . ھەممە يېرىنى قازىدىغان بولساق... — رائى راۋ-سىنىڭ تېپىلغان نەرسىلەرگە ھەيران ئىدى .

شۇ كىچىككىنە بىر يېرىدىن تېپىلغان بۇ نەرسىلەر ، بۇ خارا-بىلىكنىڭ شانلىق ئۆتمۈشىگە ۋەكىللىك قىلىش ۋە ئۇنى چۈشەندۈ-رۈشكە كۇپايە ئىدى . ستەين خەرىتىگە چۈشۈرۈلگەن بۇ خارابلىككە «LA» دەپ شەرتلىك بەلگە قويدى .

ستەين باشقا ياۋروپالىقلارنىڭ مىرەنگە ئۆزىدىن بۇرۇن كې-لىپ ، قېزىلما يادىكارلىقلارنى ئېلىۋېلىشىنى ئۇمىد قىلمايتتى ، شۇڭا قېزىلمىلارنى ئېلىپ مىرەنگە قايتماقچى بولدى . شۇڭا ئۇنۇ-گۇنلا ئىبراھىمنى ئات ـ ئۇلاغلارنى قايتۇرۇپ كېلىشكە ماڭدۇرۇ-ۋەتكەنىدى .

— كەلگەن يولىمىز بىلەن قايتامدۇق ؟ — نايك رامسىنخ ستەينىدىن سورىدى .

— بۇ ئەتراپتا بۇنىڭدىن باشقا خارابلىك بارمۇ ؟ — ستەين ئىبراھىمدىن سورىدى .

— بۇ يەردىن يىگىرمە چاقىرىمچە يىراقلىقتىكى تۆۋەن تەرەپتە بۇنىڭدىن كىچىكرەك بىر خارابلىك بولىدىغان ، كىچىك چېغىمدا ئاتام بىلەن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ كۆرگەن ، — دېدى ئىبراھىم .

— ئاڭلىشىمچە ، ئۇ يەر جىن ـ ئالۋاستىلار ئۇۋۇسىمىش . ئاشكارىلاپ قويغۇچىنىڭ ئاغزى قىڭغىر كېتەرمىش ، پۇتى ئېقىپ تۇگەرمىش . مەن ئاڭلىمىغان بولاي ، سەن دېمىگەن بول . سەن بىر قېتىم ئاشكارىلىدىڭ ، ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن ھەرقانداق

كىشىگە ئاشكارىلاپ قويسا‌ڭ ياكى باشقىلارنى باشلاپ باردىغان بولسا‌ڭ ، ئاغزىڭ قىڭغىر كېتىپ تىلدىن قالىسەن ، پۇتۇڭ باسماس بولۇپ قالىدۇ ، — دەپ ستەيىن ئۇنىڭغا قورقاق سالدى .

ئادەمنى قورقۇتۇپ ئاغزىنى تۇۋاقلايدىغان بۇنداق گەپ قىلمىشنى ئۇ خوتەن تەرەپتە ئۆگىنىۋالغانىدى . بۇ قېتىم ئۇنىڭ ئىبراھىم ئېيتقان خارابىلىككە بارىدىغان ۋاقتى يوق ئىدى ، مىرەنگە ، ئاندىن ئۇ يەردىن دەرھال دۇخانغا بېرىشقا ئالدىرايتتى .

— دۇخاندىكى ۋاڭ يۇنلۇ دەپ ئاتىلىدىغان بىر راھىبنىڭ قولىدا ساندۇق - ساندۇقلاپ پۇتۇك ، قولىيازمىلار بار ئىكەن ، بۇلارنى بىر غاردا مەخپىي ساقلاۋېتىپتۇ . بۇ يازمىلارنى سۈپىن ھېدىن قولغا چۈشۈرەلمەپتۇ . بىز چوقۇم قولغا چۈشۈرۈشىمىز لازىم . بۇ ساڭا يۈكلەنگەن ۋەزىپە ، — دېگەنىدى ماكارتىنىپي ، ستەين قەشقەردىن ماڭىدىغان چاغدا ئالاھىدە تاپىلاپ . ماكارتىنىپي گېرمانىيىلىك ئارخېئولوگ لىكوكنىڭمۇ دۇخانغا بېرىپ قېلىشنى ئەسكەرتىپ ، ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ قويغانىدى .

ستەين ئىبراھىم ئېيتقان ئۇ خارابىلىككە ، بۇ خارابىلىككىمۇ دۇخاندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئوبدان تەييارلىق قىلىپ باشقىدىن كېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويدى...

ئۇلار مىرەنگە مېڭىپ توققۇز كۈندىن كېيىن ، كۆلشەھىرى خارابىلىكىگە ئۆچ ئاتلىق كىشى كېلىپ قالدى . مۇنارنىڭ ئەتراپىدا بىرنەچچە يەردە دۆڭلىنىپ كەتكەن كۈلنى ، كۆيۈپ بولالمىغان يۇمىلاق ، تۆت قىرلىق ياغاچلارنى ، شاللارنى كۆردى . بىرى ئاتتىن چۈشۈپ ، كۈلنى ئۆتۈكى بىلەن ئۇيان - بۇيانغا ئىتتىرىۋېتىپ ، ئاستىدىكى كۈلنى سىقىملاپ بېقىپ :

— قوغ بەك سۇۋۇپ كېتىپتۇ ، ئۆت ئۆچكىلى ئون كۈندىن ئاشقان ئوخشايدۇ ، — دېدى يەنە بىرىمۇ ئاتتىن چۈشۈپ ئوت قالىغان يەرنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ كۆرۈپ ، ئوت ياققۇچىلار ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ كېلىپ قالغان ئوۋچىلار ئەمەس ، قالانغان ئوتتىن ، ئىزدىن قارىغاندا ، جىق ئادەم

دېدى .

— بۇنچىۋالا جىق نېمە ئادەملەردۇ ، ئاتام ئېيتقان ھېلىقى جىق ئادەملەر مۇشۇمۇيا ؟ ئىچىگە قاراپ باقايلى ، — دېدى دەسلەپ ئاتتىن چۈشكەن كىشى .

بۇ ئۈچەيلەن ئۆردەك ، تايۇق ، تۈردۇشلار ئىدى .

تايۇق «سەپسىن تۆرە» نىڭ بۇ خارابلىككە كېلىپ ، كىشىلەرگە پۇل - ھەق بېرىپ توپلارنى كولىتىپ ، ئەخلەتلەرنى ئاختۇرتۇپ تاپقان كىچىك - كىچىك تاختاي - تارىشا ، لاتا - پاتا ، چىنە - قاچا ، ساپال پارچىلىرى ، تەڭگە پۇللارنى كۆرۈپ ، بولۇپمۇ بىر يىللاردا تۆمۈر كۆرۈپ ئۆز ئورنىغا قويۇپ قويغان تاختاينى قولىغا ئېلىپ قاراپلا گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇش بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆردەكتىن ئاڭلاپ ، «سەپسىن تۆرە» قىزىقىپ قالغان ، ئەتىۋارلىغان بۇ خارابلىككە ئۈمۇ قىزىقىپ قالدى .

— كۆلشەمبىگە بېرىپ باقمىغىنىمغا ساق ئوتتۇز يىل بوپتۇ . گەپلىرىڭنى ئاڭلاپ ئۇ يەرگە يەنە بىر بارغۇم كېلىۋاتىدۇ ، تېرىقچىلىقنى تۇڭىتىپ بىر بېرىپ كېلەيلى ، — دېدى تايۇق .

— ئاڭلىشىمچە ، يېقىندا چاقىلىق تەرەپتىن كەلگەن ئوتتۇز نەچچە كىشى مىرەندىن يۇقىرى تەرەپكە كەتكەن ئوخشايدۇ . ئۇلار-نىڭ ئارىسىدا ئاق - سېرىق چىراي ، كۆك كۆزلۈكلەرمۇ ، قارىمۇ-تۇق ئادەملەرمۇ بارەك ، ئەگەر بارغۇچىلار بولسا ، سوغۇق دېمىسەڭ-لار بېرىپ باقساڭلار بولىدۇ ، تاۋۇنم ياخشى بولغان بولسا ، مېنىڭمۇ بارغۇم بار ئىدى ، — دېدى ئوماق .

ئۆردەك ئۆتكەندە سۇۋېن ھېدىننى كۆلشەمبىگە باشلاپ بار-غان چاغدا ، سۇۋېن ھېدىن ئۇنىڭغا تارىشا تاختاي ، قەغەز ، رەخت پارچىلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ : «بۇ نەرسىلەر قۇم ئاستىدا كۆ-مۈلۈپ ياتقىنىغا مىڭ يىللاردىن ئاشقاندۇ . بۇ ئاشۇ زامانلاردىن قالغان نەرسىلەر ، بۇلارنىڭ تېپىلغىنىنى بەك ياخشى بولدى» دېگەن-دى . مىڭ يىلنىڭ ئالدىدىكى ئۇ نەرسىلەر كىمدىن قالغان ؟ قالاق قاناقا ئېيتقان ئۇغۇش - ئەجدادلار شۇلارمۇيا ؟

— سوغۇق بولسىمۇ مەيلى ، بېرىپ باقساق قانداق ؟ — دېدى ئۆردەك .

— مەن كۆلشەھىرى دەپ ئاڭلىغىنىم بىلەن بېرىپ باقماپتىمەن . سىلەر بىلەن بىللە بېرىپ كۆرۈپ كېلەي ، — دېدى تۇردۇش .

— شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار ئىككى ھەپتىلىك يېمەكلىك ، سۇ ئېلىپ ماڭغانىدى . ئۆردەك قالايمىقان ، ئوڭ ـ تەتۇر كولىۋېتىلگەن ، توپىلار دۆۋىلىۋېتىلگەن يەرلەرگە قاراپ تۇرۇپ كەتتى .

— قاراپ كەتتىڭغۇ ، ئۆتكەن قېتىم سەن كەلگەندە مۇنداق ئەھۋال يوق ئىدى ؟ — تايۇق ھەيران قالغاندەك بولۇپ ئۆردەكتىن سورىدى .

— كىمنىڭ قىلغان قىلمىشىغا بۇ ، ئۆتكەن قېتىمدىمۇ كولىغان ، ئازراقلا يەرنى كولىغان ، بۇنچىۋالا جىق يەرنى كولاپ ، بۇنداق ئوڭتەي ـ توڭتەي قىلىۋەتمىگەن . توپىلارنىڭ يۇمشاقلىقىغا قارىغاندا ، مۇنار ئەتراپىغا ئوت ياققانلار كولىغان ئوخشايدۇ .

— نېمىشقا كولىغاندۇ ؟ — تۇردۇش سورىدى .

— ھەقىچان ھېلىقىدەك نەرسىلەرنى تاپمىز دەپ كولىغاندۇ .

— ئۇ ئەسكى ـ تۇسكى ، كونا ـ قۇرامساق نەرسىنى نېمە قىلار ؟ — دېدى تۇردۇش .

— بىر يېرى بولمىسا پرۇالىسكىي[1] ، «سەپسىن ـ تۆرە» لەر شۇنچە يىراقتىن بۇ يەرگە كەلمەس .

— ئەمىسە ئۇلار نەگە كەتكەندۇ ؟

— ئىزغا قارىسام ، تۆۋەن تەرەپكە كېتىپتۇ ، — دېدى تايۇق .

— كەينىدىن بېرىپ باقايلى ، ئۇلاز نەدىن كەلگەن ، نېمە ئادەملەر ، يەنە نەگە بارىدۇ ، بىلىپ باقمايلىمۇ ، — دېدى ئۆردەك .

بۇ ئىشقا تايۇق بىلەن تۇردۇشمۇ قىزىقىپ قالدى . ئۇلار ئۆردەكنىڭ گېپىگە قوشۇلۇپ ، كەتكەنلەرنىڭ ئىزى ئۇستىدىن بېسىپ مېڭىپ كەتتى...

① پرۇالىسكىي — پرۇزىۋالسكىينىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى .

ستەين كۆلشەمىرى خارابىسىنى قويۇپ ، مىرەن خارابىلىكىگە كەلگەنلىكىدىن بەك مەمنۇن بولدى . نەچچە كۈن ئىچىدىلا قولغا كەلتۈرگەن تېپىلمىلارنىڭ كۆپلۈكى ، قەدىمىيلىكى ، ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىنىڭ يۇقىرلىقىدىن ئۆزىمۇ ھەيران ئىدى . ئۇ مەرھۇم خارابىلىكىدە كۆپ بولغاندا بەش كۈن تۇرۇشنى پىلانلىغانىدى ، ئەمما بۇ يەردىكى ئاسارئەتىقىلەرنى ، تام رەسىملەرنى قېزىپ بولالمای ، ئېلىپ كېتەلمەي قويۇپ كېتىشكە كۆزى قىيمىدى . قېزىلغان ، تېپىلغان بىر قىسىم نەرسىلەرنى ساندۇقلارغا قاچىلاپ ئالتە تۆگىگە ئارتىپ ئالدىن چاقىلىققا ماڭدۇرۇۋېتىپ ، باشقىدىن يەڭ شىمايلىدى . بىر ئىبادەتخانىدىن گەچدە ياسالغان مۈكەممەل بىر ھەيكەل بېشىنى ، بىر پارچە پاتتارا نومۇسى ؛ تاملاردىن بىر تۈركۈم تام رەسىملىرىنى ، بىر پەرىشتە رەسىمىنى ، يەنە بىر ئىبادەتخانىدىن قارۇشتى يېزىقىدىكى ئايەت پۈتۈلگەن شايى لېنتىلارنى ، ھەيكەللەرنى تاپتى ھەم بىر قاناتلىق پەرىشتە رەسىمىنى سويۇۋالىدى . ستەين مىرەندە قاناتلىق پەرىشتە رەسىمىنى تۇنجى بايقىغان كىشى بولۇپ قالدى . ستەين تام رەسىملىرىنى ئېلىشتا «توخۇنى ئۆلتۈرۈپ تۇخۇمىنى ئېلىش» ئۇسۇلىنى قوللاندى . تامنىڭ بۇ تەرىپىدىكى بىر رەسىمنى ئېلىش ئۈچۈن ، ئەتراپىدىكى ، تامنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى بىر تالاي رەسىملەرنى ، تامنى بۇزۇۋەتتى . ئۇ مۇشۇنداق قىلىۋاتقاندا ، خارابە ئۆيگە ئۆرەك ، تايۇق ، تۇردۇشلار كىرىپ كەلدى .

يەرده پارچه ـ پارچه بولۇپ دۆۋىلىنىپ يانقان گەچ سۇۋاقلارغا ، قومۇرۇۋېتىلگەن كېسەك ـ خىشلارغا ، چوڭ تۆشۈك ئېچىۋېتىلگەن ، سۇۋاقلىرى سويۇۋېتىلىپ يالىڭاچلىنىپ قالغان تاملارغا قاراپ ، ئۆرەكنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتتى . ئۇنىڭ ئاچچىقى كەلگەنىدى .

— بۇلار نەدىن كەلدى ، كىملەر بۇلار ؟ — ئۆرەك ستەينىڭ يېنىدا تۇرغان ئىبراھىمدىن سورىدى .

ئىبراھىم ستەينگە قارىدى ، ستەين كىرگەنلەرنىڭ ئەلپازىغا قاراپ چاتاق چىقىدىغان بولدى ، دەپ ئەنسىرەپ قالدى . بۇ ئۇچەي-

لەندىمۇ مىلتىق بار ئىدى ، كەشمىرلىك تەرجىمان ئۆرەكنىڭ گېپىنى ئۆرۈپ بەردى .

— بىز «سەپسىن تۆرە» — سۆبۈن ھېدىننىڭ ئادەملىرى ، بىزنى بۇ يەرگە ئۇ ئەۋەتكەن ، — دېدى ستەين ، تەرجىمانى ئارقىلىق . ئۇ ئابدالدا بۇ يەردىكىلەرنىڭ سۆبۈن ھېدىننى ئانچە يامان دېمەيدىغانلىقىنى بىلگەنىدى . شۇڭا ئۇنىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ باقماقچى بولدى .

— مەن «سەپسىن تۆرە»نى مۇشۇ مىرەنگە باشلاپ ئەكەلگەن ، كۆلشەمىرنگىمۇ باشلاپ بارغان ، ئۇ بۇنداق قىلمۇەتمىگەن ، بۇنداق قىلماڭلار ! — دېدى ئۆرەك .

ئۆرەكنىڭ بۇ گېپىنىمۇ تەرجىمان ستەينگە ئۆرۈپ بەردى . گەپتىكى : «سەن سۆبۈن ھېدىنگە ئوخشىمايدىكەنسەن» دېگەن تەئەددى ستەيننى ھودۇقتۇرۇپ قويدى . لېكىن ، يەنە ئۇنىڭ سۆبۈن ھېدىنغا يول باشلىغۇچى بولغان ئادەملىكى ئۇنى قىزىقتۇردى .

— ئىسمىڭ نېمە ؟ — ستەين تەرجىمانى ئارقىلىق سورىدى .

— ئۆرەك .

— ئۆرەك ! — ستەين ئىنكاس قايتۇرۇپ بولغۇچە ئىبراھىم تاغ ھەيران قېلىپ ئۆرەككە قارىدى ، — سىز تۇراق يولۇاسنىڭ نەۋرىسى ئۆرەك يولۇاسما ؟

— ھەئە ، بۇقىدەك يوغان يولۇاسنىڭ ئۇستىگە مىنىۋېلىپ تۇرۇپ بوغۇزلىۋەتكەن باتۇر ئۆرەك يولۇاس مۇشۇ شۇ ، — دېدى تۇردۇش پەخىرلىنىپ تۇرۇپ .

ئىبراھىم تاغ ئىتتىك كېلىپ ئۆرەك بىلەن كۆرۈشتى . تامنىڭ ئۇ يېرى — بۇ يېرىدىن خىش ـ كېسەكلەرنى سۇغۇرۇۋېلىۋاتقان ئىشلەمچىلەر ئىشلىرىدىن توختاپ ئۆرەككە قارىدى .

— بىز ئۆزىمىزچە كەلمىدۇق ، مەھەللە بەگ ـ ئاقساقاللىرى بىزنى مۇشۇ كىشىگە ئىشلەمچى بولۇپ يارىسىلەر ، دەپ ئەۋەتتى ، — دېدى ئىبراھىم تاغ .

تەرجىمان بۇ گەپلەرنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . ستەين بۇ كىشىلەرنىڭ چىرايىدىكى نارازىلىقنى ، ئىشلەمچىلەرنىڭ كەيپىياتىنى قاراپ ، ئەھۋالنىڭ ئۆزى ئۈچۈن پايدىسىز ئىكەنلىكىنى پەملىدى .

ئۇنىڭ بايقىغان ، ئېلىۋالغان نەرسىلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى ، شۇ-
ڭا ، سۇركىلىش بولۇپ قېلىشتىن بۇرۇن ئىشنى يېغىشتۇرماقچى
بولدى . ئۇنىڭ ئالغىنى ئالغانچە بولدى ، ئالماقچى بولغانلىرى شۇ
پېتى ئورنىدا قالدى . ئۇ ئۆزى بىللە ئېلىپ ماڭىدىغان مۇھىم
يادىكارلىقلارنى ساندۇقلارغا قاچىلاپ بولغاندى ، شۇڭا شۇ كۈنىلا
ئادەملىرىنى باشلاپ قۇيرۇقىنى قىسىپ ، چاقىلىق تەرەپكە راۋان
بولدى .

ئۆردەك ، تايۇق ، تۇردۇشلار مىرەن خارابىلىكىنى ئارىلاپ چىققاندىن كېيىن ، قالاچ قاناقا بىلەن كۈنچىققانبەگ ، تۇلەك بوۋىلارنىڭ ئاگاھىنى يوقلىغىلى ئابدالغا يۇرۇپ كەتتى .

6

ئوماق بۇلتۇرلا بۇنداق ئەمەس ئىدى ، ساغلام ، تېتىك ، جۇشقۇن ئىدى ، تېخى ئورمىمۇ ئورغانمىدى . ئالدىنقى يىلى مەھەللىدە يەتمىش ياشتىن توقسەن ياشقىچە بولغان قېرىلارنىڭ پالاق بىلەن كېمە تاياپ تارىم دەرياسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈش ئويۇنى[1] بولغاندا ، ئون سەككىز كېمىچى توققۇزدىن ئىككى توپقا بۆلۈندى . بىر توپتىكىلەردىن باشقىلار دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا بارغاندا ، ئوماق قاشقا چىقىپ بولغانىدى ، يەنە بىر توپتا تۇردۇش ئۇتۇپ چىقتى . تۇردۇش ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ دەريا ، كۆلدە كېمە تاياپ ئۆسكەن ئۇستا كېمىچى ئىدى . ئەمدى ئىككىسىنىڭ كارامىتىنى كۆرۈشكە توغرا كەلدى . ئىككى قۇدا كېمە بەيگىسىگە چۈشتى ، بىرى بىرىدىن قالمىغاندەك ئەمەس ئىدى . دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگۈچە ئىككىسى تەپتەك ئۆزدى . قىرغاقتىكىلەر تۇردۇشنى ئالمىغا ئۆتۈپ كېتمىدۇ ، دەپ قاراشقانىدى ، چۈنكى ئۇ ئوماقتىن ئون ياشقا يېقىن كىچىك ئىدى . ئويلىمىغان يەردىن قىرغاقتا بەش غۇلاچچە ئارىلىق قالغاندا ، ئوماق ئېتىلغان ئوقتەك بىر شۇڭغۇپلا تۇردۇشنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى .

① ئويۇن ـ مۇسابىقە .

— غالىس ، ـ غالىس ، — دېگەنىدى ئاتىسى ناسىربەگنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان ئىمىنبەگ ، ئۇماقنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ ، — بۇ مەھەللىدىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى كېمە تاياش ئويۇنىغا سالىسا ، ئۆردەك بىلەن ئىككىلارنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغانلىرى يوققۇ دەيمەن .

ئىمىنبەگ راست دەيدۇ . يىگىرمە يىلنىڭ ئالدىدا چارا ، تەكەنلىك ، كۆزلەكتە كېمە تاياشتا ئوماقنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق ئىدى . كېمىنىڭ ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرۇۋېلىپ پالاق بىلەن تايىسا ، كېمىسى ئۇچمايتتىيۇ ، كېمىنىڭ باش تەرىپى سۇدىن ئىككى غېرىچچە كۆتۈرۈلۈپ ، خۇددى بېلىققا ئېتىلغان قۇش شۇڭغۇغاندەك غۇيۇلداپ ئۇزۇپ كېتەتتى . كېمىنىڭ ئارقىسىدا كۆپۈكچىلەر ئۇزۇن سوزۇلغان بىر يول ھاسىل بولاتتى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئاتىسىنىڭ ئورنىنى بالىسى بېسىپ ، بۇ ئەتراپتىكى توققۇز مەھەللىدىكىلەردىن كېمە تاياشتا ھېچكىم ئۆردەكنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ باقمىدى ، شۇنداقلا بۇلتۇرغىچە ھېچكىم ئوماقنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ باقمىغانىدى . ئۇ شۇنداق ساغلام ، چەبدەس ئىدى ، ئەمما مۇشۇ يىل ئىچىدىلا شىپىدە بوشاپ ، بەكلا ئاجىزلاپ كەتتى ، بۇلتۇرغىچە چار تۇرغان چاچ ـ ساقىلى ئاقئۇلامنىڭ پېيىدەك ئاپئاق بولۇپ كەتتى . ئوماقنىڭ بۇنداق بولۇپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىنى ھەممىدىن ئايقۇت ياخشى بىلەتتى .

بىر ئېغىز گەپ — تۆمۈرنىڭ ۋاپاتى ئاتىغا بەك ئېغىر كەلدى .

ئوماق تۆمۈرنى قالاچ قاناقانىڭ ئالدىدا تۇغۇلغان دەپ ، خۇددى قاناقانىڭ پىشىگە تۇغۇلغاندەك ، شۇنداق چوڭ بىلەتتى . قالاچ قاناقانىڭ گېپىنى بولۇنسىلا : «تۆمۈر قالاچ قاناقانىڭ كۆز ئالدىدا تۇغۇلغان ، قاناقا ئۇنى كارامەت ئادەم بولىدۇ دېگەن» دەپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى . ئۇ كېتىپ قالغىلى مانا بىر يىل بولۇپ قالدى . ئۇنىڭ كېتىپ قېلىشى ، بالدۇر ئۇزۇۋېتىلگەن قوغۇنىنىڭ بىخىدىكى زەخىم پىلەككە ئۆتۈپ كېتىپ ، پىلەكنىمۇ سولاشتۇرۇپ قويغان-

مدەك ، ئوماقنى بوشاشتۇرۇۋەتتى .
چوڭ ئوغلى توختاقنىڭ پۇتى ساقايغاندەك قىلغان بىلەن ، تېخىچە قولتۇق تاياقنى تاشلىيالمىدى ، بۇ ئىشلار ئوماقنى ئايىغى يوق خىياللارغا سۆرەپ ئەكىرىپ ، خىيالچان ، جىمغۇر قىلىپ قويدى . ئۇ ئۆيدىن چىقماي خىيالغا پېتىپ ئولتۇرىۋېرىپ ، بىلى تېلىپ ئاغرىپ ، يېنى يەر تارتىپ يانپاشلاپ ياتىدىغان بولدى ، ئاخىر مانا بىر ئاي بولدى ، يېتىپلا قالدى .
ئوغۇل ، كېلىن ، نەۋرىلەر ئوماقنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانە ئىدى ، ئايقۇتقۇ يېنىدىن نېرى بولمايتتى ، بۇ مېھرىبان قەدىنىسىنىڭ ھالىغا قاراپ ، ئۇمۇ تەڭ تۆگشىپ كېتىۋاتاتتى . مەھەللىدىكىلەر- مۇ بۇ مەھەللىنى بەرپا قىلغۇچىنىڭ ئۆيى ئەتراپىدىلا يۈرەتتى . كۆرسەتمىگەن ئەمچى قالمىدى ، ھېچقايسىسى ئۇ يېرى ياكى بۇ يېرى ئاغرىيدىكەن ، ئۇنداق كېسەلكەن ، بۇنداق كېسەلكەن دېيەل- مىدى ، ھەممىسىنىڭ دېگىنى : «بالا كۆيۈكى» ، «بالا ئىچ ئاغرىقى» .
— چارىغا كۆچۈپ كېتەيلى ، — دېدى ئوماق بۇگۈن ئەتىگەن ناشتا قىلىپ بولۇپلا .
ئايقۇت بۇ گەپنىڭ ھامان بىر كۈنى ئوتتۇرىغا چىقىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ ، يەنىلا ئۇنىڭغا تۈيۈقسىز ئاچچىلانغاندەك بىلىندى : — نېمىشقا ؟ قۇدىلار مۇشۇ يەردە تۇرسا ، تايۇق ، ئۇلامخانلار بىزنى دەپ كەلدىغۇ .
— ئۇغۇ شۇنداق ، ئاتا ـ ئانامنىڭ ، تۆمۈرنىڭ ئاگايى شۇ يەردە تۇرسا .
— بېرىپ يوقلاپ تۇرساق بولىدۇغۇ .
— سىلەرغۇ بېرىپ يوقلاپ كېلەرسىلەر ، مەنچۇ ؟ مەن بارال- مىسام ، ئاتا ـ ئانامنىڭ تۇپرىقىنى تاشلىۋەتسەم بولمىغۇدەك . كېچە ئۇلار چۈشۈمگە كىرىپ قاپتۇ ، «بىز يالغۇز قالدۇق ، بىزنى تاشلىۋەتتىڭ... » دەۋاتىدۇ . توختاق بىلەن ئۆردەكنى چاقىر ، ئۇ- لارغا گەپ تاپىلايمەن .
ئوماق ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن ، ئايقۇت ئۇنىڭ ئىچىدە-

كىنىى بىلىپ بولدى ، كۆڭلى بۇزۇلدى ، ئىچىدە يىغلىغىنىچە سىرتقا ماڭدى .

هايال ئۆتمەي ئۆيگە ئوغۇل ، كېلىن ، نەۋرىلەر كىرىپ بول- دى . بۇلارنىڭ كەينىدىنلا تايۇق ، ئۇلامخان ، تۇردۇش ، تىللاخان ھەم قاسىم قاق ، ئۇنىڭ خوتۇنى خەلچىخانلارمۇ بىر - بىرلەپ كىرىپ كېلىشتى . چوڭلار سۇپىغا چىقىپ ئولتۇرۇشۇپ ، ئۇنىڭدىن ئەھۋال سوراشتى .

— چارىغا كەتسەك دەپسەن ، بىزنى تاشلاپ كېتەمسەن ، — دېدى تايۇق .

— كېچە ئاتا - ئانام چۇشۇمگە كىرىپ قالدى ، «بىزنى تاشلىۋەتتىڭ...» دەپ ، مېنىڭدىن رەنجىگەنلىكىنى بىلدۇردى . قې- شىغا بېقىنراق باراي دەيمەن .

تايۇق ئوماقتىن قايتا گەپ سورىمىدى ، ئۆزىنى تىكشاپ خە- يالغا چۆككەندەك بولدى - دە ، سۇپىدىن چۇشۇۋېتىپ تۇردۇش ، توختاق ، ئۆردەكلەرگە ئىشارەت قىلىپ سىرتقا ماڭدى . تايۇقنىڭ ئىشارىسىنى ئايقۇت سېزىپ قېلىپ ، ئۇنى باشقىچە چۇشەندى چې- غى ، ئۇنسىز يىغلىغىنىچە سىرتقى ئۆيگە چىقىپ كەتتى ، كەينىدىن ئۇلامخان ، خەلچىخانلارمۇ ماڭدى .

— ئوماقنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىكى بىردىنبىر ئۇمىد - تە- لىكى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئاگاھىنى پات - پات يوقلاپ تۇرۇش ئىكەن . تۆمۇرنىڭ جەستىنى ئېلىپ ماڭغاندىلا ، ھامان بىر كۈنى چارىغا كۆچۈپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتقانغۇ . كېتىشنىڭ ۋاقتى مۇ- شۇ ئوخشايدۇ . بوپتۇ ، كۆچۈرۈپ قويايلى . بۇگۈنلا بىر ئادەم چارىغا بېرىپ ، چۇشىدىغان ئۆيلەرنىڭ ھازىرلىقىنى قىلسۇن ، بىز بۇ يەردە كۆچۈرۇشنىڭ تەييارلىقىنى قىلغاچ تۇرايلى ، — دېدى تايۇق .

— چارىغا مەن باراي ، — ئۆردەك شۇنداق دەپلا ئېتىنى ئەكەلدۇرگىلى ئۆيى تەرەپكە ماڭدى .

مۇشۇ مەسلىھەت بۇلۇپ ئۇچىنچى كۈنىلا كۆچۈشنىڭ ھەممە

تەييارلىقلىرى تەق بولدى. لوپ ئادەملىرىنىڭ قانچىلىك بىساتى بولاتتى ، ئوماقلارنىڭ ئۆيۈڭلىرى ئۇچ كالا ، بىر ئېشەككە ئارتىلىدى . قىرىق يەتتە يىلنىڭ ئالدىدا ئوماقلار سۆگەتتاغ ئېغىزىدىن قارا قوشۇن كۆلى تەرەپكە كۆچۈپ ماڭغاندا ، پۈتۈن يۇكى ئۇچ كالىغا ئارتىلغانىدى ، مانا شۇنىڭدىن ھازىرغىچە بىر ئېشەكلىك بىسات كۆپەيمەپتۇ . «ئارتۇق مال ئېشەككە يۈك» دېگەن گەپ مۇشۇنداق ئىشتىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك .

ئوماق ئات ـ ئۇلاغدا ئولتۇرالمايدىغان بولغاچقا ، شىرغا ياساپ ، ئىككى تۆگىنى قاتتى .

— بۇنىڭدىن كېيىن مەھەللىگە كۆچۈپ كېلىدىغانلار بولسا ، بوش ئۆيلەرنىڭ قايسىسىدا ئولتۇرۇشنى خالىسا ئولتۇرىۋەرسۇن ، بۇرۇنقىدەك ئادەم ئولتۇرماي ئۆينى تۆگەشتۇرۇۋېتىدىغان ئىشنى قىلمايلى ، — دېدى تايۇق بىلەن تۇردۇشقا ، شىرغىغا ئورۇنلىشىپ بولۇپ ئوماق .

ئايقۇت ، ئۆردەكلەر يۇرت ـ جامائەت بىلەن خوشلاشتى . ئايقۇت ئۇلامخان بىلەن يەنە بىر قېتىم خوشلىشىپ ئېتىغا مىنىپ ، شىرغىنىڭ يېنىدا ئوماققا ياندىشىپ ماڭدى . ئايسۇلۇ ئاتىسى بىلەن خوشلىشىپ بولۇپ ، ئانىسى بىلەن قايتا ـ قايتا قۇچاقلىشىپ ، ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي ، تەستە ئايرىلىشتى . ئۇلار ئون قەدەمگە ماڭمىغانىدى ، ئۇلامخان قوشاق باشلىدى :

سىلەر كەتىپ ئابدالدىن ،
بىز قالغان كۆزنۇ ياشلاپ .
قۇرۇپسىلەر ياڭى يۇرت ،
بۇ يەردە ئەلنى باشلاپ .
سىلەردىنمۇ كۆرمەيمىز ،
كەتكەنگە بىزنى تاشلاپ .
خۇدايىمدىن تىلەيمەن ،
ئوماق ئاغىغا ساقلىق .

هەممەڭلەرنى ئۇنايمەن[1] ،
تاماقىمدا ھەر ۋاقلىق .
ئۆمرۈڭلارغا يار بولسۇن ،
خۇشاللىق بىلەن ئاقلىق .
.....

ئۇلامخان قوشاق ئېيتىشتىن توختىغان ھامان ئايقۇت بۇ قوشاقنى ئېيتتى :

ماكانلىق بولۇپ ئۆتمەك ،
بىزگە بەكمۇ ئۆتۈلگەن .
يوقتى بىزنى كۆچكۈمۈز ،
شۇنداق چاغى پۈتۈلگەن .
دوست ـ يارانلار چوڭ بىلىپ ،
ئىدۇق ئوبدان كۈتۈلگەن .

ئايقۇتنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ ، قوشاق ئېيتىشتىن بىر تىنىق توختاپ قېلىۋىدى ، «قېينانام قوشاق ئېيتىشتىن توختىغان چېغى» دەپ ئويلاپ قالغان ئايسۇلۇ شۇئان تۆۋەندىكى قوشاقنى ئېيتتى :

يەنە كۆچۈپ قايتىپ ماڭدۇق چاراغا ،
ئىجىلىم دوست ئوغۇل ـ قىزلار ياخشى قال .
كۈنلۈرۈمۈز ئەجەب ئۆتتۈ تۇغقاندەك ،
قۇچاقى باغ قىر ـ ئېتىزلار ياخشى قال .
ئۇنتۇمايمەن ، ساپان ، سۆرەم كەينىدىن ،
داڭگال سوقۇپ باسقان ئىزلار ياخشى قال .
.....

---

① ئۇناش — ياد ئېتىش ، ئەسلەش .

ئوماقلارنىڭ چارىغا يۆتكىلىپ كەلگىنىگە يېرىم يىلدىن ئە-شىپ ، كۆز ئۆتتى ، قىشمۇ ئۆتتى ،يىل ئۆرۈلۈپ ، كېيىنكى يىل-نىڭ ئەتىياز پەسلىمۇ كېلىپ قالدى . يەردىن يەرگە يۆتكىلىپ ، تۇپراق ، مۇھىت ئالماشقاچقىمۇ ، ئوماقنىڭ سالامەتلىكىدە ياخشى-لىنىش بولغاندى ، كېلىپ بىر ئايدىن كېيىنلا ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تۇپرىقىغا ئېشەككە مىنىپ بارالايدىغان بولدى .

— سېنى بالدۇرلا كۆچۈرۈپ ئەكەلسەك بوپتىكەن ، — دېدى ئالىبانىڭ ئورنىغا دەسسىگەن چارىنىڭ يېڭى ئاقسىاقىلى مۇ-تالى ، — سېنى تۇراق يولۇاس ئورنىدا چوڭ بىلگەندەك ، ئۆردەك ئالتۇنىنمۇ چوڭ بىلىمىز .

— بولدى ، بولدى ، مېنى قۇرۇق ئالقادەۋرىمەي[1] ، قېنى ، گېپىڭنى قىل ، بىزنىڭ بالىلار قايسى يەرنى تېرىيدۇ ؟

— قايسى يەرنى دەيسەنغۇ ، ئوماق ئاغا ، چاردىن كېتىشتىن بۇرۇن ئاچقان ، تېرىغان يېرىڭلار بارغۇ . بىز ئۇ يەرنى ھەر يىلى ئۇنىڭ ـ بۇنىڭ تېرىشىغا بېرىپ تۇرغان ، شۇ يېرىڭلارنى تېرىساڭ-لار بولىدۇغۇ .

— مېنىڭ يەنە بىر دېمەكچى بولغىنىم ، تۇلەمخانلارنىڭ يېرى-نى بىزنىڭ تېرىشىمىزغا بەر ، تۇلەمخانلار ئۇچۇن بىز تېرىپ قويايلى ، بۇنى تۇلەمخانغا ئېنىق قىلىپ دەپ قويساڭ قانداق ؟

— ئۆتكەندە ئۆردەكمۇ قېينانامنىڭ قانچىلىك يېرى بولسا بىز تېرىپ بېرەيلى ، دېگەن . بۇ ئىشنى تۇلەمخانغا ئېيتسام ، ئۇلارغا ئېغىر چىلىقىمىزنى سالارمىزمۇ ، دېگەن . مەن ئويلىسامۇ شۇنداق ، توختاق تېخى تولۇق ساقىيىپ بولالماپتۇ ، ئۆردەككە ئېغىر كېلىپ قالارمىكىن . يەنىلا باشقىلارنىڭ تېرىپ تۇرغىنى ياخشىمىكىن .

— ياڭشاما[2] ، قۇدىسى ، كۇيئوغلى تۇرغان يەردە ، باشقىلار-

---

① ئالقادى — ئالقىشلىدى ؛ ماختىدى ، مەدھىيىلىدى .
② ياڭشاش — بىلجىرلاش ، ۋايساش ، غۇدۇراش .
«بىر ئول ياڭشار ئەسەر كېرەكسىز سۆزوگ»
(بىرى ، كېرەكسىز سۆزنى كۆپ بىلجىرلاش) .
«قۇتادغۇبىلىك»

نىڭ بەرگىنىڭە قاراپ تۇرامدا؟

— بولىدۇ ، بولىدۇ ، ئاچچىقلانما ئاغا ، دېگىنىڭدەك قىلايلى...

شۇنداق بولدى . ئۆردەكلەر ئۆز يېرىنىمۇ ، تۇلەمخانىنىڭ يېرىنىمۇ قەرەلىدە تېرىپ تۇگەتتى . ئۆردەكنىڭ چاردىمۇ دوست ـ ئاغىنىلىرى جىق ئىدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ ، بېلىقچىلىقنى قوشۇمچە ئېلىپ بارسا ، بەزىلىرى يەنىلا كونا ئىنگىلىك يولىدا مېڭىپ ، ئاساسلىق بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىاتتى . ئۇلارنىڭ يېرى ئاز بولغاچقا ، ئۇچ كۇندىلا بېسىقىپ بولۇپ ، ئۆردەككە يارەملەشتى .

ئوماقنىڭ ياخشىلىنىشى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدىن ئۆتۈپلىش ئۇچۇنلا بوپتىكەن ، 4 ـ ئاينى كۆرۈپلا خېمىغا يېنىپ ئورۇن بېسىپ ياتتى ، كۇندىن ـ كۇنگە تامىقى ئازلىدى ، ئاز كۇن ئىچىدىلا كۆرۈنەرلىك ئورۇقلاپ ، باشقا بىر ئادەمگە ئايلىنىپ قالغاندەك هالغا چۇشۇپ قالدى . شۇنداق كۇنلەرنىڭ بىرىدە ، ئۆردەكنى يېنىغا چاقىرىپ ، بىر چاغدا مەھەممەت مەرگەن سۆزلەپ بەرگەن ، كېيىن ئۆزى بىر هەپتە ئىزدەپ تەستە تاپقان قەبرىستانلىق توغرۇلۇق سۆزلەپ كېلىپ :

— سەن شۇ ماقاتلىقنى ئىزدەپ تاپ ، كۆلشەهىرى بىلەن ئارغان ئارلىقىدىكى چوڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدا ، شۇنداق قاقاس قۇملۇق ئوتتۇرىسىغا نەدىن پەيدا بولۇپ قالغان ماقاتلىق ، كۆلشەهىرى ، مىرەندىكىدەك بىرەر ئۆينىڭ يارتا ـ يېرىم تېمىمۇ كۆرۈنمەيدۇ . مەن كەتسەم ، ئاتىم ئۆتەر① ، لېكىن ئۇ ماقاتلىق قېلىۋېرىدۇ . سەن دېگەن هېلىقى «ئايدىن تۆرە» كۆرۈپ قالمىسۇن . ئۆمرۈڭگە ياشىم كىرسۇن② ، ئۇ ماقاتلىقنى كۆرسەڭ سەنمۇ هەيران قالىسەن ، — دېدى .

ئوماق بىلگەندەك ۋەسىيىتىنى قىلىۋاپتىكەن ، ئاردىدىن توققۇز

① ئاتىم ئۆتەر — نام ـ نىشانىم ئۆچەر .
② ياشىم كىرسۇن — مېنىڭ يېشىم سېنىڭ يېشىڭغا قېتىلىپ كەتسۇن ، مېنىڭ يېشىمنى قوشۇپ ياشا ، ئۇزۇن ياشا ، دېگەن مەنىدە .

كۈن ئۆتۈپ ، ئايقۇتنىڭ ئالدىدا يانقىنچە جىممىدە كېتىپ قالدى . قىزىق ، شۇنچە يىلدىن چارىغا كەلمىگەن قاسىم قارى ، ئوماق جان ئۇزگەن كۈنى كېلىپ قالدى . قاسىم قارى مەھەللىنىڭ چوڭلىرى بىلەن بىللە ئوماقنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى تەييارلاپ ، مېيىتنى ئۆز قولى بىلەن سۇغا ئالدى . ئوماقنىڭ ئۆلۈمى تۇلەك بوۋىنىڭكىدىنمۇ داغدۇغىلىق ئۇزىدى ، مېيىت ناماىزغا تىكەنلىكتىن كۆنچىگىچە بولغان چوڭ ـ كىچىك مەھەللىدىكى چوڭلارنىڭ ھەممىسى كەلدى . مېيىت ناماىزنى قاسىم قارى چۈشۈردى . ئوماقنىڭ جەستى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تۇپرىقىنىڭ يېنىغا قويۇلدى . يەتتە كەتمەن توپا تاشلىنىپ بولغاندىن كېيىن ، قاسىم قارى بىر مۇسىبەتلىك دىلىنى ئون قىلىپ ئېزىپ ، تىترەڭگۈ ئاۋازدا بىر سوزۇپ ، بىر ئۇزۇپ ، ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن قىرائەت قىلدى .

قاسىم قارىنىڭ كېلىپ قېلىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى . ئوماق ئېغىرلىشىپ قالغان كۈنلەردە ، قاسىم قاق ئاق رەختنىڭ غېمىنى قىلىپ كورلىغا بارغاندا ، ئوماقنىڭ ئەھۋالىدىن قاسىم قارىنى خەۋەرلەندۇرۇپ قويغانىدى ، دىدار كۆرۈشۈۋالاي دەپ كېلىپ ، ئۆلگۈرەلمەي قالدى شۇ .

ئايقۇتنىڭ قەدىنىسىنى ياد ئېتىپ توقۇپ ئېيتقان قوشاقلىرى ئۇزۇنغىچە ئۇزۇلمىدى ، مەھەللىدىن مەھەللىگە ئۆتۈپ كەڭ تارقىلىپ كەتتى .

— نېمانداق ئالدىرىتىدىغاندۇ ؟

— شۇنى دەيمىنا ، چىنىباغنىڭ[1] يولى بولمىسا بۇ .

ستەيىنىڭ ئالدىراقسىغا قەشقەرلىك ئىككى ياللانما خادىم ئۆزئارا ئۇنىڭغا نارازىلىقىنى دېيىشىپ كەلمەكتە .

ستەين ھەقمەتەن ئالدىراۋاتاتتى . ئۇنىڭ بۇ ئالدىرىشى ، بە-

① چىنىباغ — قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى تۇرۇشلۇق جاي .

ری ، رىقابەتچىلىرىدىن كېلىۋاتسا ، يەنە بىرى ، خوجايىنىنىڭ قىس-
تىشىدىن ئىدى . ئۇ 2 ـ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسىده بۇنداق
ئالدىرىمىغانىدى ، بۇ قېتىم ئىختىيارسىز ئالدىرىدى ، بۇ قېتىم
گېرمانىيە ، فرانسىيە ، رۇسىيىلەرنىڭ ئارخېئولوگىيە ـ ئېكسپې-
دىتسىيە ئەترەتلىرىنىڭ كۈچلۈك رىقابىتىگە دۇچ كەلدى .
سۋېن ھېدىن 1901 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە ، تۆمۈر ، توختىلارنىڭ
يول باشلىشىدا كۆلىشەمىرىگە كەلگەندە ، ئۈرۈمچىدە بۇددا ئىبادەتخانە-
سى مۇناري يېنىدىكى توپا ئارىسىدىن تېپىۋالغان ، يۈزىگە قارىشتى
يېزىقىدا خەت پۈتۈلگەن تاختاينى كۆرۈپ گۆھەر تېپىۋالغاندەك
خۇش بولۇپ كەتكەن . سۋېن ھېدىن ئۇنى شۋېتسىيىگە ئېلىپ
كېتىپ تىلشۇناسلارغا تاپشۇرۇپ بەرگەنىدى . ئۇنى گېرمانىيىلىك
ھېيمىلىر ، يەنە بىر گېرمانىيىلىك خەنزۇشۇناس كۇنراد① لار تەتقىق
قىلىپ ، تاختايدىكى خەتنىڭ غايىب بولۇپ كەتكىنىگە بىر مىڭ بەش
يۈز يىل بولغان ، تارىختا تارىم ـ تەكلىماكان بويىدىكى مەركەز
شەھەرلەرنىڭ بىرى ، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى دېلتا
بويىچە ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىدىكى ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ
مۇھىم نۇقتىسى ۋە مەركىزى② نىڭ نامى — كروران ئىكەنلىكىنى
دۇنياغا جاكارلىدى . شۇنىڭ بىلەن «بۇيۇك بايقىغۇچى» سۋېن
ھېدىنىنىڭ بېشىغا شان ـ شۆھرەت تاجلىرى قونۇش بىلەن تەڭ ،
خۇددى تاتلىقنىڭ ھىدىنى ئېلىپ قالغان چۈمۈلىلەر شۇ تەرەپكە
يوپۇرۇلغاندەك ، ياۋروپا ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئار-
خېئولوگ ، ئېكسپېدىتورلارنىڭ دىققەت ـ نەزىرى كروران خارابە-
لىكىگە تىكىلدى . تەرەپ ـ تەرەپتىن ئارخېئولوگ ـ ئېكسپېدىتـ
سىيىچىلەر كروران ، مىرەن ۋە باشقا خارابىلىكلىرىمىزگە يوپۇرۇ-
لۇپ كېلىشكە باشلىدى . گېرمانىيە ، فرانسىيە ، رۇسىيە ئېكسپې-
دىتسىيىچىلىرى شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى . بۇلارنىڭ بەزىلـ
رى دىيارىمىزغا كىرىپ بولغان ، بەزىلىرى سەپەر ئېتىنىڭ ئۈزەڭـ

---

① كۇنرادنىڭ خەنزۇچە ئىسمى خۇڭ خاۋگۇ .
② بۇ نەقىل — خۇ شەننىڭ «لوپنۇر ئەسلىمىلىرى»گە قارالسۇن .

گىسىگە پۇت قويۇۋاتاتتى.

— تاچىبانازىيچۇنىك[1] كروران، مىرەنلەردىن نېمىلەرنى ئېلىپ كەتكىنىنى بىلەمسەن؟ سۇرئىتىك، ھەركىتىك تېز بولىسۇن، — دېگەنىدى ماكارتىنىي، ستەيىننى ئاگاھلاندۇرۇپ.

ياپونىيە ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىك ئون سەككىز ياشلىق ئەزاسى تاچىبانازىيچۇ يەنە بىر ھەمراھى بىلەن 1909 — 1910 — يىللىرى كروران، مىرەنگە كەينىدىن ئىككى قېتىم كېلىپ، بىر تۈركۈم مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەنىدى. ستەين ئۇنىك پەقەت «لى بو پۇتۇكلىرى» دەپ ئاتالغان بىر قەدىمكى پۇتۇكنى تاپقانلىقىنى بىلسىمۇ، ئەمما كرورەندىن يەنە نېمىلەرنى تاپقانلىقىنى، مىرەندىن نېمىلەرنى ئېلىپ كەتكەنلىكىنى بىلمەيتتى.

«لى بو پۇتۇكلىرى» دەپ ئاتالغان ئۇ تېپىلما جۇڭگونىك بەش غوز، ئون ئالتە بەگلىك دەۋرىدە ئالدىنقى لياك خانلىقى غەربىي رايونغا ئەۋەتكەن دورغا لى بو مىلادىيە 328 — يىلى لوپ كۆلى رايونىغا كەلگەندە، كىنگىت[2] خانى قاتارلىق بىرقانچە خانلارغا يازغان يوللانمىلار بولۇپ، تارىخىي قىممىتى يۇقىرى ئىدى. ستەين ئالدىنقى قېتىمدا ئۆردەكلەر كېلىپ قېلىپ، ئالالماي قالغان تام رەسىملىرىنى تاچىبانا ئەكەتتىمىكىن، دەپ بەك ئەنسىرەپ يۈردى.

— بۇ قېتىم كرورانغا قايسى يول بىلەن ماڭىمىز؟ — رال سىنگخ ستەيندىن سورىدى.

ئالدىنقى قېتىم چاقلىقتىن مىرەن تەرەپكە ماڭغانلىقى ئۇنىك ئېسىدە ئىدى. بۇ قېتىم مىرەننىك بېرىسىدىن يانداپ يۇقىرىلاپ كېتىۋاتاتتى. ستەين ئادەتتە ئېكسپېدىتسىيىگە مۇناسىۋەتلىك كىچىككىنە پىلاننىمۇ رىقابەتچىلىرىنىك قۇلىقىغا يېتىپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ مەخپىي تۇتاتتى، شۇڭا بۇ سەپىرىنىك يۆنىلىشى توغرۇلۇقمۇ ھېچكىمگە تىنمىغانىدى. ئۇ ئەتراپقا قارىۋېتىپ رال

---

① تاچىبانازىيچۇنىك خەنزۇچە ئىسمى جۇ رۇيچاۋ.
② كىنگىت — قارا شەھەر.

سىنگخقا پەس ئاۋازدا :

— قوزۇقتاغ تەرەپ بىلەن ماڭىمىز ، — دېدى .

ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىنىڭ توققۇز كىشىلىك بولۇپ ، ئاساسلىق ئەزالىرى رال سىنگخ ، جاسۇات سىنگبىر ، قەشقەردە قوشۇلغان لى شىيې ئىدى . ئۇنىڭ ئىلگىرىكى سادىق ھەمراھى جاڭ شىيېنىڭ ئاڭلاش ئىقتىدارى ئاجىزلاپ كەتكەچكە ، ماكارتنىېي ئۇنىڭ ئورنىغا لى شىيېنى تونۇشتۇرغاندى . لى شىيې گىزى ئېغىر ، سۆزى قىممەت ئادەم بولۇپ ، بىر قېتىم سۆزلىشىپلا ستەين ئۇنى ياقتۇرمىدى . ئۇنى خوجايىنى تونۇشتۇرغاچقا ، ئىلاجسىز گۇرۇپپىسىغا قوشۇۋالدى . ستەيىننىڭ بۇ قېتىم كرورانگە تاغ تەرەپتىن كەلمەكچى بولۇشى ، ئالدىنقى قېتىمدىكى ساۋاقتىن كەلگەنىدى . قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيىسىدە ھەممىدىن مۇھىمى سۇ ، ئاندىن قالسا يېمەكلىك ئىدى . ئالدىنقى قېتىمقىدەك ئالدىدا مىرەنگە ، ئاندىن كرورانغا بېرىپ ، يەنە مىرەنگە قايتىپ يۈرمەي ، ئالدىدا كرورانغا بېرىپ ، ئۇ يەردىن مىرەنگە كېلىپ ، ئاندىن چاقىلىق ئارقىلىق خوتەن ـ قەشقەرگە قايتىشنى پىلانلىغاندى . ئۇ تارىم دەرياسىنى ياقىلاپ مېڭىپ چارىغا بېرىپ ، ئۇ يەردىن كۆنچى دەرياسىنى بويلاپ يۇقىرىلاپ ، ئاندىن قۇرۇقتاغ تەرەپكە بارماقچىدى ، ئۆزدەكنىڭ چاردا ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ قېلىپ ، ئۆزىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئۇنىڭغا سەزدۈرمەسلىك ئۈچۈن ، قارادايدا سۇ غەملىۋېلىپ ، شۇ يەرلىك بىر كىشىنىڭ يول باشلىشىدا ، قارادايدىن كۆن ئاستىغا[1] بېرىپ ، بىر قۇرۇق ئېقىن ئىچى بىلەن مېڭىپ يامبۇلۇق توغراق دېگەن يەردىن ئېڭىشى بىر ۋاقىتتا «يېڭىپەن» ئىكەن دەپ قويغان قاقشاللىقنى بىراقتىن يانداپ ئۆتۈپ ، شىڭدى تېغى تەرەپكە مېڭىپ كەتتى .

ستەين ئۆزدەكتىن ئۆزىنى قاچۇرغىنىدەك ، ھەرقانداق يەرلىك ئەمەلدارلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالماقچى بولدى . ھازىرغىچە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ھەرقانداق بىر ئەمەلدارى چەت ئەللىكلەر-

---

① كۆن ئاستى — جاي نامى .

نىڭ بۇ رايوندا قەدىمىي مىراسلارنى تەكشۈرۈشىنى ، قېزىشنى توسمىغان . 1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابى مەنچىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ ، جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت تىكلىگەن بولسىمۇ ، جاي-لاردىكى بىردىنبىر ئۆزگىرىش ، ئامباللار مەنچىكچە قالپاقنى تاشلاپ ، ئىنگلىزچە قالپاق كىيگەنىدى . شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى تىنچ ئىدى ، ئىنقىلاب ئېلىپ كەلگەن داۋالغۇشلارمۇ بېسىققانىدى . لې-كىن ، بۇنداق پايدىلىق پۇرسەت يەنە قانچىلىك داۋاملىشىشىنى مۆلچەرلىگىلى بولمايتتى ، شۇڭا ستەين جۇڭگودىكى ئەقلىيىلىك ھېكمەت «پەشنى قېقىپ كېتىش» ئۇسۇلى بويىچە ئەمەلدارلارنىڭ كۆزىگە چېلىقماسلىق تاكتىكىسىنى قوللانماقچى بولدى .

قارادايلىق يول باشلىغۇچى بىر چاغلاردا ئۆردەكنىڭ : «قاق-شاللىق مۇھىم جايدەك قىلىدۇ ، ئۇ يەرنى كەلگەنلا ئادەملەرگە كۆرسىتىپ قويمايلى» دېگەن گېپىنى ئاڭلاپ قالغانىدى . شۇڭا ستەيىننى يىراقتىن ياندىتىپ ئېلىپ ماڭغانىدى .

ستەين ئابدۇرېھىم ئوۋچىنى سۇرۇشتۇرۇپ يۇرۇپ تەستە تاپتى

— تۆگە ، ساندۇقلىرىڭلار جىق ئىكەن ، بوش ساندۇقلارنىڭ ھەممىسىگە مۇز قاچىلايلى ، 2 ـ ئايغىچىمۇ مۇز ئېرىپ كەتمەيدۇ . تاغلىقلاردىن تۇلۇم سېتىۋېلىپ ، ئۇنىڭغىمۇ يېتىمبۇلاقتىن سۇ قاچىلايلى . توڭلاپ كەتسە كېرەك يوق ، تۇلۇملارنى كېسىپ ، ئالدى بىلەن ئۇنىڭدىكى مۇزنى ئىشلىتىسىلەر . تۇڭدىكى مۇزلارنى مىرەنگە بارغۇچىلىك يولدا ئىشلەتسەڭلار بولىدۇ ، — دېگەن مەسلىھەتنى» بەردى ئابدۇرېھىم ئوۋچى .

بۇ مەسلىھەت ستەينگە ياغدەك ياقتى . ئابدۇرېھىم ئوۋچىنىڭ بەش تۆگىسى بار ئىدى ، ئۇلارنىمۇ ئىجارىگە ئالدى...

ستەيىننىڭ كېرۋانغا كېلىپ نېمىلەرنى قىلىپ ، نېمىلەرنى ئالغانلىقىنى ، ئۇنىڭ ئۆز قەلىمىدە ، ئۆز قولى بىلەن يازغان خاتىرىسىدىن بىلەيلى :

«مەن ئىككى قەدىمىي قورغاننى زىيارەت قىلدىم. ئۇلارنى ئالدىنقى قېتىم مەن بىلەن لوپ كۆلى رايونىغا كىرگەن توختاخۇن بۇرۇنقى يولنىڭ غەربىدىكى قۇملۇقتا بايقىغانىدى... ئۇلاردىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا يەنە بىر مەھەللە بايقىلىپ، ئۇ يەردىن خەنزۇ يېزىقى، قارۇشتى يېزىقى، بۇرۇنقى سوغدى يېزىقى، براخما يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، توقۇلما بۇيۇملارنىڭ قالدۇقلىرى قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى. بۇ خارابىلىكلەر ۋە شۇ ئەتراپتىكى قەدىمىي دەريا يولىنىڭ ئورۇنلىرى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى.»

«بۇ ھەقىقىي بىر ھالاكەتلىك جاي ئىدى... گەرچە يەر يۈزى ئېغىر يىمىرىلىشكە ئۇچرىغان، نۇرغۇن تاش ۋە مىس يادىكارلىقلارنى بايقىغان بولساقمۇ، لېكىن كىشىنىڭ قەلبىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان پەيت ئەمدى كەلگەنىدى — بىر غايەت زور ۋە شۇ تۈپەيلى كۆچمە قۇملارغا كۆمۈلۈپ كېتىشتىن ئامان قالغان، شامالنىڭ يىمىرىلىشىگە ئۇچرىغان تۆپىلىكتە بىر پارچە قەدىمىي قەبرىستانلىقنى بايقىدۇق. گۆر ئىچىدە كۈتۈلمىگەن بىرتالاي ئاسارئەتىقىلەر — ھەر تۈرلۈك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە چىرىگەن كىيىم - كېچەكلەر تولۇپ ياتاتتى؛ قارىغاندا بۇرۇنقىلار بۇنىڭدىنمۇ قەدىمكى گۆرلەر ئىچىدىن بۇ نەرسىلەرنى بولۇشىغا يىغىشتۇرۇپ ئەكېلىپ، جەسەت بىلەن بىرگە مۇشۇ جايغا كۆمۈپ قويغاندەك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نەپىس كىمخابلار، يىپەك كەشتىلەر، چىرايلىق توقۇلغان گىلەم ۋە ھەر خىل رەخت پارچىلىرى كۆزلەرنى ئالا چەكمەن قىلىۋېتەتتى. مېنىڭچە، بۇ نەرسىلەر شەرقىي خەن سۇلالىسى زامانىغا تەئەللۇق بولۇپ... شۇنچە كۆپ چىرايلىق گۈل نۇسخىلىرى بىلەن رەڭدار بوياقلارنىڭ قايتىدىن يورۇقلۇققا چىققانلىقى، توقۇمىچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى تارىخىدا بىر يېڭى سەھىپە ئاچىدۇ، دەپ قارايمەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە گىرۋىكى نەقىشلەنگەن مۇكەممەل مىس ئەينەك قاتارلىق نۇرغۇن باشقا نەرسىلەرمۇ بار ئىدى».

— بۇ نەرسىلەرنى يىغىۋاتىسىلەر ، يىغىۋاتىسىلەر ، نېمە قىلىسىلەر بۇنى ؟ — ئابدۇرېھىم ئوۋچى كەشمىرلىك شەمشىدىندىن سورىدى .

— بىلمەمسەن ؟ — شەمشىدىن ئەجەبلەنگەن چېغى ، — ئۇ نەرسىلەرنىڭ ھەربىرى پالان پۇل ، شۇڭا كېلىدۇ ئۇلار ، — دېدى .

— سىلەر بىر ئەمەسما ، ئايدىن تۆرە نەدىن كېلىدۇ ؟ — ئابدۇرېھىم ئوۋچى شەمشىدىندىن بەكرەك ئەجەبلىنىپ سورىدى .

— ئۇ بىزگە پۇل بېرىدۇ ، بىز ئۇنىڭغا ئىشلەيمىز شۇ ، تاپقان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ، ئۇنىڭ كېلىدىغان يېرى بەك يىراقتا .

ئابدۇرېھىم ئوۋچى ئۆزىنى تىڭشاپ قالغاندەك جىمىپ كەتتى .

ستەين بۇ قېتىم كرورانداا نومۇر قويۇپ تۇرۇپ ئون ئۇچ نۇقتىنى قېزىپ ، يۇقىرىقىدەك مول تېپىلمىلارغا ئېرىشتى . پەقەت ئۇچىنچى ، تۆتىنچى نومۇرلۇق ئۆيلەردىن ھېچ نەرسە چىقمىدى ، بىر نەرسە چىقمىغانسېرى ئوڭ - تەتۇر قېزىپ ، خارابىلىكنى تېخىمۇ تۇگەشتۇرۇۋەتتى . ئابدۇرېھىم چىدىيالماي قالغاندەك بولدى .

— بۇنداق قىلىۋەتمىسەڭلار بولمىتتى ، سىلەر كېتىسىلەر ، كېيىن بالاسى بىزگە بولىدۇ ، بولدى ، مەن كېتىمەن ، — ئابدۇرېھىم ئوۋچى شۇنداق دېدى - دە ، تۆگىلىرىنى يېتىلىگىنىچە كېتىپ قالدى .

ستەين ئابدۇرېھىم ئوۋچىنىڭ ئۇنداق دېيىشىنى ، كېتىپ قېلىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۇرمىگەنىدى ، ئۇنى قۇلىقى يۇمشاق ، ياۋاش دەپ قارايتتى . ئۇنىڭ گېپىگە ، بولۇپمۇ پېشىنى قېقىپ كەتكىنىگە تېخىمۇ ھەيران قالدى . «ئادەم باشلاپ كېلەمدۇيا ؟ » ستەين ئۆزىنىڭ ئويىدىن ئۆزى چۆچۈپ ، يۇرىكى ئېغىپ كەتتى .

— قېزىشنى توختىتىپ ، نەرسىلەرنى قاچىلاڭلار ! — ستەين ئادەملىرىگە بۇيرۇق قىلدى .

هېلىمۇ ئۇلار قېرىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تۇرۇپ بويىچە ئۇدۇللۇق قاچىلاپ تۇرغانىدى ، كېيىنكى ئىككى نۆۋەتتىدىن ھېچ نەرسە چىقمىغاچقا ، ساندۇقلارغا قاچىلايدىغان نەرسىلەر جىق قالمىغانىدى . ئۇلار شۇ كۈنىلا قاچىلايدىغانلىنى قاچىلاپ ، تۆگىلەرگە ئارتقۇدەك قىلىپ تەڭلەپ قويدى . ستەينىكى مەيلىچە بولسا ، كېچە دېمەي ھازىرلا مېڭىپ كەتسە . سوغۇقنىڭ ئۈستىگە ھاۋا تۇتەكلىشىپ كەتتى ، قەھرىتان كۈپتىغا چىققانىدى ، گويا ھاۋا ئۇنىڭ بىلەن قېرىشىپ يولىنى توسۇپ تۇرۇۋاتقاندەك ياكى يولغا چىقىشقا كاشىلا پەيدا قىلىۋاتقاندەك ئىدى . ئۇنىڭ تۇيغۇسى «ئوغرى گۈمادىخور» دېگەندەك بولۇۋاتاتتى . كېچىنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزمەي بولمىدى . تۆگىلەرنىڭ كۆشەپ چىقارغان «غارت ـ غۇرت»لىرى ۋە باشقا ئاۋازلار ستەينىگە يېراقتىن بۇ تەرەپكە قاراپ ئاتلىقلار كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ ، كۆز يۇمماي تاڭ ئاتقۇزدى . كۈنچىقىش تەرەپ بېلىق قورسىقى رەڭگە كىرىشكە باشلىغان ھامان ئۇلار سانداق ۋە باشقا يۈك ـ تاقلارنى تۆگىلەرگە ئارتتى ـ دە ، ناشتىمۇ قىلماي يولغا چىقتى ، مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئۆز سايىسىدىن ئۆزى قورقۇپ قاچتى !...

ستەينىلەر ئىككى كۈن قاتتىق سوغۇقنى دېمىگەندە ، يېنىك شامالدىن باشقا ئاۋارىچىلىككە ئۇچرىمىدى ، لېكىن ستەينىڭ يۈرىكى پوك ـ پوك ئىدى . ئۇچىنچى كۈنى غەرب تەرەپتىن ئۇرغان شامال ئۇلارنىڭ مېڭىشىنى قىيىنلاشتۇرۇۋەتتى . شامالنىڭ ئاچچىق ، سوغۇق زەھىرى بىر يەردە قېلىپ ، ئۇچقان قۇملار يۈزلەرگە يېگىنە سانجىلغاندەك تېگەتتى ، كۆزنى ئاچقۇزمايتتى ، تەرەپلەرنى پەرقلەندۈرۈشمۇ تەسلەشتى ، كومپاسقا قاراشمۇ مۇمكىن بولماي قالدى .

— ھەي ، ئابدۇرېھىمنىڭ كەتكىنى ياكى باشقا يەرلىك ئادەملەردىن بىرنى ئېلىۋالماپتىكەنمىز ، — دېدى رال سىنگخ .

ئۇنىڭ بۇ گېپىنى ستەينىڭ ئاغرىقىنى تېخىمۇ ئېچىشتۇرۇۋېتىۋ تۇز سەپكەندەك بولدى ـ دە ، ئۇنىڭغا گۆلىيىپ قويدى . بۇ ئەلۋەتتە

قارائغۇدا ئالىيمۇالغاندەك بىر ئىش ئىدى . شامال بوشايدىغاندەك ئەمەس ، بەلكى تېخىمۇ ئەزۆەيلەپ كۈچىيىۋاتقاندەك گۈركىرەيتتى . مېڭىۋېرىشكە بولماي قالدى . تەلىيىگە ئۇلار پاكار ـ پاكار يارداڭ ـ لىق بىر يەرگە كېلىپ قالدى . كۈن كەچ بولۇۋاتقاندەك گۇگۈم پەردىسى يېيىلماقتا ئىدى . ئۇلار كېچىنى يارداڭلىقنىڭ دالدىسىدا ئۆتكۈزمەكچى بولدى... كېچىنى كىرپىك قاقماي تۇنەپ ئۆتكۈزۈشـ تى . شامال پۈتۈنلەي توختىمىغان بولسىمۇ ، تۇنۇگۈنكىدىن ، كېچـ چىدىكىدىن كۆپ بوشىغاندى . ئۇلار يۈك ـ تاقلارنى بىرقۇر كۆزدىن كەچۈرۈپ بولۇپ يولغا چىقتى . «قورقمانغا قوش توقۇناق» دېگەندەك ، ئون قەدەم ماڭار ـ ماڭماي ، ئىككى تۆگىدىكى يۈكنى تاڭغان تانىلار ـ ئۇزۇلۇپ كېتىپ ، يۈكلەر يېشىلىپ ئىچىدىكى نەرـ سىلەر چېچىلىپ كەتتى . ئۇلار يېمەكلىك ئىدى ، چېچىلىپ كەتكەن يېمەكلىكنىڭ يېرىمىنى يىغىۋالالىدى . سوغۇق قۇمغا قول تەگكۈزـ مەكمۇ تەس ئىدى . يىغىۋالغانلىرىنى مىڭ تەسلىكتە تېڭىپ ئارتىپ ماڭدى . ئۇلار بىرەر سائەت مېڭىپلا مىرەنگە يېتىپ كەلدى . ئەسـ لىدە ئۇلار ئاخشاملا مىرەنگە يېقىن كېلىپ قالغاندى ، شامال ، قۇم كۆزىنى ئاچۇرمىغاچقا ، بىلەلمىگەنىدى . ئۇلار يۈكلەرنى چۈشۈرۈپ ، ئات ، تۆگىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى ـ دە ، ئۆزلىرى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى ئىچىگە كىرىپ بىرقۇرلا تاماقلىنىۋالدى .

— بۇ يەردە ئۇزاق تۇرمايمىز ، ئالدىنقى قېتىمدا ئالالماي قالغان بىرنەچچە تام رەسىملىرىنى ئېلىۋېلىپلا مېڭىپ كېتىـ مىز ، — ستەين بىر ئادەمنى مۇنار ئۈستىگە چىقىپ قاراپ تۇرۇشـ نى ، بىرەر ئادەم كېلىۋاتقۇدەك بولسا خەۋەر قىلىشنى تاپىلاپ قويۇپ ، قالغان ئادەملىرىنى ئىشقا تەقسىم قىلدى ، — دېدى .

بۇ قېتىمقۇ «توخۇنى ئۆلتۈرۈپ ، تۇخۇمىنى ئېلىش» ئۇسۇلى بويىچە ئىش قىلدى . ئالغىنى يىرتا «قاناتلىق پەرىشته» رەسىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئون بىر تام رەسىمى بولۇپ ، بۇزۇقۇتكەنلىرى

ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ئىدى . ئۇ مىرەندىن ئالغان تام رەسىملىرى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئالتە چوڭ سۇ تۇڭىغا قاچىلىدى . ئۇنىڭ يەنە جىق نەرسىلەرنى ئالغۇسى بار ئىدى ، «قاناتلىق پەرىشتە» ئۇنىڭ كۆڭلىگە تەسەللى بەردى . «قاناتلىق پەرىشتە»نىڭ بىر ئۆزىلا ستەپىن ئۇچۇن باشقىلار ئوڭاي ئېرىشەلمەيدىغان ، «تەڭرى پەقەت ئۇنىڭ ئۆزىگىلا ئاتا قىلغان» چوڭ غەنىيمەت ئىدى...

ستەپىن بۇ دىيارىمىزدىن قانچىلىك نەرسە ئېلىپ چىقىپ كەتتى ؟

بىلىسىڭىز ، خوتەن - نىيىلەردىن يەتمىش يەتتە ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ، قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەردىنلا يەتتە يۈز يېگىرمە سەككىز پارچىنى ، كروران - مىرەن خارابىلىكىدىن توقسان ساندۇقتىن ئارتۇق ، قارا شەھەر - كورلا ئارىلىقىدىكى شىكشىن مىڭئۆي خارابىلىكىدىن ئون ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى . بۇلارغۇ چەت ئەللەردىكى ھەرقايسى مۇزېيلاردا ساقلىنىدۇ ، ئەمما بۇلارنى ئالىمەن دەپ بۇزۇڭۇتكەنلىرى ئېلىپ چىقىپ كەتكەنلىرىدىن جىق ، بۇ ، مەڭگۈگە ئورنىغا سەپ-لىگىلى بولمايدىغان يوقىتىش . بۇنى ئويلىسىڭىز ئازابلىنىسىز .

دۇنخۇاڭدىن قانچىلىك نەرسە ئەكەتتى ؟

بۇنىمۇ بىلىپ باققۇڭىز كېلىۋاتامدۇ ؟ ستەپىن دۇنخۇاڭدىكى تاش كېمىرلەردە مۇكەممەل ساقلانغان ئېگىزلىكى ئۇچ مېتىر ، قىرىق ئالتە كۋادرات مېتىرلىق قوليازمىلار ئىچىدىن ئاز بولغاندا ئىككى قېتىمدا ئىككى يۈز ئوتتۇز باغلام ، يېگىرمە تۆت ساندۇق نوم ، پۇتۇكلەر ، بەش ساندۇق تام رەسىملىرىنى تاللىۋالغاندىن باشقا ، ۋاڭ راھىبقا مائاشىنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيدىغان[1] بەش يۈز روپىيە قىممىتىدىكى تۆت تاقا كۇموش بېرىپ ، ئۇنىڭ قولىدىن يەنە ئەللىك باغلام يۆگەلمە كىتاب ، بەش باغلام تۇبۇتچە نەرسىلەرنى ئېلىپ كەتتى...

① ستەينىڭ ھىندىستان ھۆكۈمىتىدىن ئالمىغان ئايلىق مائاشى 1250 روپىيە ئىدى .

— ئەجەب قۇملۇق ئىچىگە كىرىدىغان بولۇپ قاپسەنغۇ؟
— بۇ ئاتامنىڭ ۋەسىيىتى ئەمەسمۇ؟
— مېجەز ـ تاۋىم ئانچە ياخشى ئەمەس، كېلەر يىلى بارسامۇ بولمامدۇ؟
— بۇ يىل قانداق يىل؟
— قانداق يىل؟ — ئايقۇت ئۆردەكنىڭ سوئالىنى تەكرارلاپ دېدى، — ئادەتتىكى يىلغۇ.
— ئادەتتىكى يىل دەمسەن، — ئۆردەك ئانىسىغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ دېدى، — ئاتام هايات بولغان بولسا، قانچە ياشقا كىرەتتى؟
ئايقۇت بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ:
— يۈز ياشقا كىرەتتى، — دېدى.
— شۇنداق، — دېدى ئۆردەك، — ئەسلىدە مەن بۇلتۇر ئەللىك ياشقا تولغان يىلىمدا قۇملۇققا كىرىشنى ئويلىغانىدىم، خىيال قىلسام، ئاتام بۇ يىل يۈز ياشقا كىرىدىكەن، شۇڭا بۇ يىل كىرمەك بولدۇم.
— بىلدىم، بىلدىم، ئاتاڭنىڭ ۋەسىيىتىنى يۈز ياشقا كىرىدىغان يىلىدا ئورۇندىماق بوپسەن. ئۇ يەر يىراقمۇ؟
— بېرىپ باقمىسام قانداق بىلىمەن، بىلمەيمەن.
— قاچان ماڭماي دەيسەن؟
— كېيىنكى ھەپتىدە.
— يالغۇزمۇ، يا ...
— بېرىپ باقمىغان قۇملۇققا يالغۇز بارسام بولمايدۇ، ماقۇل دېسە، سالتاق قاسىم بىلەن بىللە بارايمىكىن، دەيمەن.
— قۇملۇق سەپىرىدە ئاشۇنداق بىر ئادەمنىڭ بولغىنى ياخشى، قوشۇق ئېيتىپ ئادەمنى زېرىكتۈرمەيدۇ.

ئۆرده‌ك قۇملۇق سه‌په‌رنگه هه‌مراهلىقغا سالتاك قاسىمنى تال-
لاشتا ، ئۇنىڭ كىشىنى زېرىكتۈرمه‌يدىغان ته‌رىپىدىن باشقا ، سه‌په‌ر-
گه چىداملىقلىقى ئۇنىڭ ئالاهىده ئارتۇقچىلىقى ئىدى . ئۇ ئېغىر
جاپا - مۇشه‌ققه‌ت ئىچىده چوڭ بولغاچقا ، خېلى - خېلى ئېغىرچە-
لىقلارغا چىدايتتى ، ۋايساپ كه‌تمه‌يتتى .

سالتاك قاسىم ئۆرده‌كنىڭ ته‌كلىپىنى قوبۇل تاپتى . ئۇمۇ
كۆڭلىده : «قاچان ئۆرده‌كله‌رنىڭ ياخشىلىقىغا جاۋاب قايتۇرارمه‌ن»
ده‌پ يۈره‌تتى . ئۆرده‌ك ئه‌ينى يىللىرى ئاكىسى بىله‌ن مېڭىپ يۇ-
رۇپ ، ئۇنى ئۆي - ئوچاقلىق قىلىپ قويغانىدى . تېخى ئۇنىڭ
هازىر ئالدىدا ئويناقلاپ يۈرىدىغان ئالته ياشلىق ئوغلىمۇ بار-
— بولىدۇ ، ئۆرده‌ك ئاكا ، سه‌ن مېنى نه‌گه باشلىساڭ بارا-
مه‌ن ، نېمه قىل دېسه‌ڭ قىلىمه‌ن ، — دېدى سالتاك قاسىم ئويلاپ-
ماستىنلا .

ئايقۇت بىر هه‌پتىدىن بېرى ئىككىسىگه ئىككى هه‌پتىلىك
يېمه‌ك - ئىچمه‌ك ته‌ييارلىدى . ئالدى بىله‌ن سۇ قوشماي سۇت
بىله‌نلا يۇغۇرۇپ توقاچ يېقىپ يېيىشۇه‌تتى ، ئاندىن ئىككىسى كۇنىگه
بىردىن يېسه ، ده‌پ ئىچىگه ئۇجۇل تالقىنى ، جىگده تىرىپى ، بېلىق
تالقىنى بىله‌ن بېلىق يېغى سېلىپ ئون به‌ش بېلىق پوستلىقى
قۇيىدى ، قاينىاق سۇغا ئىككى جاۋۇر سۇت ئارىلاشتۇرۇپ ، ئون
سه‌ككىز تال جىگده سېلىپ ، مه‌خسۇس بىر تۇلۇم ئۇسالىق ته‌ييار-
لىدى ، ئۇجۇل تالقىنى ، جىگده تىرىپىگه بېلىق گۆشى تالقىنى ،
پىشۇرۇلغان غاز ، ئۆرده‌ك تۇخۇمىنىڭ سېرىقىنى هه‌م بېلىق يېغى-
نى ئارىلاشتۇرۇپ ، بىر ئاپقۇر ئارىلاشما تالقان ته‌ييارلاپ به‌ردى .
ئۆرده‌ك بىله‌ن سالتاك قاسىم ئىككى ئات بىله‌ن ئىككى تۆگىنىڭ
يەم - بوغۇز ، سۇ ته‌ييارلىقىنى قىلدى .

10 - ئاي قۇملۇقتا سه‌په‌ر قىلىشنىڭ ئه‌ڭ ياخشى پەيتى . بۇ
ئايدا ئىسسىقنىڭ تاۋى بوشايدۇ ، به‌لكى كۈنسېرى سالقىنلاپ بارا-
دۇ . شامالمۇ تىنىۋالىدىغان ئاي . ئۆرده‌كله‌ر بىر تۆگىگه ئۆزلىرى-
نىڭ يېتىمه‌ك - ئىچمىكىنى ، بىر تۆگىگه ئۇسات ، تۆگىلەرنىڭ

يەم ـ بوغۇز ، سۇيىنى ئارتىپ يولغا چىقتى . ئوماق ئۆردەككە قايسى تەرەپ بىلەن مېڭىشنى ئېيتىپ بەرگەنىدى . ئارغامچا بارغۇ- چىلىك چوڭ يولدا مېڭىشقا توغرا كېلەتتى . كىشىلەرنىڭ دىققىتى- نى قوزغىماسلىق ئۈچۈن تۆگىگە كولدۇرما ئاسمىدى . يولدا سۇرۇ- غانلارغا : «ئابدالغا ماڭدۇق» دەپ قويدى . تىكەنلىككە بارغاندا بۇ- لارنى ئىمىنبەگ كۆرۈپ قالدى .

— نەگە ماڭدىڭلار ؟ — ئىمىنبەگ ئۆردەكتىن سورىدى .

— ئابدالغا ، — ئۆردەك قىسقىلا جاۋاب بەردى .

— سالتاڭ قاسىمنى ئېلىۋالغىنىڭغا قارىغاندا ، قوشۇق ئېيتى- شىش بولامدۇ نېمە ؟

ئۆردەك نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلمەي ، بىر تىنىق تۇرۇپ قالدى . شۇنداق دېسە ، ئەتىلا مەھەللىدىكىلەر قوشاق ئېيتىشقانلىقىنى كۆرگىلى ، ئاڭلىغىلى قومۇرۇلۇپلا ماڭىدۇ . دەققە ئىچىدە ئۇنىڭ ئاغزىغا بىر گەپ كەلدى .

— ئەسلىدە ئارغان تەرەپكە ئوۋغا ماڭغان ، ۋاقىت چىقىپ قالسا ئابدالغا بېرىپ قايتارمىز ، دەپ ئويلاۋاتىمىز ، — دېدى ئۆردەك .

ئىمىنبەگ تۆگىلەردىكى يۈكلەرگە قاراپ ، بۇلارنىڭ ئوۋغا ماڭمىغانلىقىنى پەملىگەن بولسىمۇ ، ئۆردەكنىڭ نېمىشقا يالغان ئېيتىۋاتقانلىقىنى چۈشىنەلمەي ، بىر ئۆردەككە ، بىر سالتاڭ قا- سىمغا قاراپ قويدى .

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ، ناھىيىدە ئامبال ، تۆۋەندە بەگ ـ ئاقساقاللىق تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدى . ئىمىنبەگ تىكەنلىك — كۈزلەكنىڭ شاڭجىنى بولغان بولسىمۇ ، كىشىلەر ئۇنى ئادەتلەنگەن ئاتىقى بويىچە «بەگ» دەۋېرەتتى . ئۇنىڭ گۇماڭ- لانغىنىنى ئۆردەكمۇ سېزىپ قالدى ، يەنىلا نەگە ماڭغانلىقىدا- راسە- تىنى دېمەسلىكنى لايىق تاپتى .

ئۆردەكلەر ئۆيدىن چىقىپ ئىككىنچى كۈنى چۈشتە ئارغامغا يېتىپ كەلدى . ئۇلار مۇشۇ يەردىن كۈنچىقىشقا قاراپ مېڭىپ قۇملۇققا كىرىپ كەتمەكچى ، ئات ، تۆگىلەرنى يۈمشاق توغرالغان

هۆل بېدىگە قوناق ، پۇرچاق يارمىسى ئارىلاشتۇرۇلغان بوغۇز بە-
لەن ئوبدان باقتى ، قانغۇدەك سۇغىرىۋالدى . بۇلارنىڭ قۇم ئىچىگە
نېمىگە باردىغانلىقىنى بىلمىگەن بىرنەچچە بوۋاي ئۇلارنىڭ ئارقا-
سىدىن قاراپ قالدى . بۇ قېرىلار ئۇلار كېتىۋاتقان قۇملۇققا بېرىپ
باقمىغان بولسىمۇ ، ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن ئۇنى : «ئەڭ يامان قۇم-
لۇق» دەپ ئاڭلىغاندى .

ئۆردەكلەر مەھەللىسىدىن ئۆزاپ خېلى ماڭغاندىن كې-
يىن ، ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا چەكسىز بىر قۇملۇق قۇچاق ئېچىپ
كۆرۈندى . قۇمنىمۇ كۆردى ، سالتاڭ قاسىمنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ
قوشاق باشلىدى :

كىمنى بولسا قوي ـ مالى ،
شۇنىڭ ئىكەن زامانىمۇ .
تارتقان جاپا ، دەرد تولا ،
بىز شۇنداق يارالغانمۇ ؟ !
بايلار ئۈچۈن سۆزلەركەن ،
بەگ ، خوجاملار ، ئىمامىمۇ .
بولۇپ قالدىم قاق يېتىم ،
ماڭا قالدى «سالتاڭ» لىق .
بەرگەنكەن ئاتامغا ،
بۇ ئات ـ نامنى سالداملىق[1] .
تەقدىر شۇنداق ئوخشايدۇ ،
بولدۇم خەققە قاراملىق .

بۇ ئالەمنى ئىشىنى ،
بولمايدۇكەن بىلگەلى .
يارالغانمۇ بىز ئىشلەپ

① سالدام — جاي نامى .

بايلار ياتىپ يېگەلى .
بولماسا بەگ ئالدىدا ،
ھەقنى ھەقچە دەگەلى .
.....

— ھە ، توختاپ قالدىڭغۇ ، ئىچىڭدە گېپىڭ جىق ئوخشايدۇ ، قېنى ، ئېيتە ، ئېيتىۋال ، — دېدى ئۆردەك .

ئۆردەكنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلاپلا سالتاق قاسىم بۇقو-شاقنى ئېيتتى :

ئايتاي دەسەم گەپ تولا ،
كىسىم ئاڭلايدۇ قۇملۇقتا .
ئوتتۇز ياشقىچە سالتاق ،
ئۆتتۈپتۇمەن قۇللۇقتا .
سەتاقتار شەيتاننى ،
كۆكچى① دېگەن شۇملۇقتا .

سالتاق ياشىم جۇپ بولدۇ ،
ئۆردەك سىلاپ ياشىمنى .
ئىس چىقارىپ مورامدىن ،
ئىچەر بولدۇم ئاشىمنى .
ئارا بولسۇن خۇدايىم ،
قوشۇپ ياشا ياشىمنى .

— بولدى ـ بولدى ، قوشاق ئېيت ، دەپ قويسام ئېيتقان قوشىقىنى قارا . سېنىڭ يېشىڭنى مەن ياشامدىمەن ، ئۆزۈڭچۇ... — ئۆردەك گېپىنى دەۋېتىپ كۈلدى .
سالتاق قاسىمۇ كۈلۈپ كەتتى...

---

① كۆكچى — ئادەم ئىسمى .

مانا ، ئۇلارنىڭ قۇملۇق ئىچىگە كىرگىنىگە بىرنەچچە كۈن بولدى ، ئارغاندىن چىقىپ بىر يېرىم كۈنگىچە كۈنچىقىشقا قاراپ ئۈدۈل ماڭدى ، ئاندىن يۇقىرى تەرەپكە بۇرۇلۇپ ماڭدى . سالتاق قاسىم ھەر ـ ھەر قۇملۇقنى كۆرگەن ، لېكىن بۇ قۇملۇقنى كۆرۈپ ئۇنى سۈر باسقاندەك بولدى .

— ئۆردەك ئاكا[1] ، بۇ ئاجايىپ بىر قۇملۇقكەنغۇ ، قۇم دۆۋە-لىرىمۇ باشقىچە ، يونۇۋەتكەندەك ، يارداڭغىلا ئوخشايدىكەن ، — دېدى سالتاق قاسىم .

— مەنمۇ بۇ قۇملۇقنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتىمەن ، ئاپ-دال ، ئويتوغراق ئەتراپىدىكى ، مىرەن ، كۆلشەھىرىدىكى قۇملۇق-لارنىمۇ كۆرگەن ، لېكىن بۇنداق غەلىتە كۆرۈنۈشلۈك ، قورقۇنچ-لۇق قۇملۇقنى كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن ، — دېدى ئۆردەك .

ئۇلار كۈن پاتارغا يېقىن كۈنچىقىش ، كۈنپېتىش تەرىپى ئۇ-زۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ، بىر تەرىپى تىك قىيادەك غەلىتە ، ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى يېنىغا كېلىپ قالدى .

— قاسىم ، — ئۆردەك ئۇنىڭ قۇم دۆۋىسى توغرىسىدىكى گېپىنى ئاڭلىمىغاندەك باشقا بىر گەپنى قىلدى ، — بىز ئۆيدىن چىققىلى بۈگۈن نەچچە كۈن بولدى ؟

— ھېسابلاپ باقايمۇ ، — سالتاق قاسىم قوشۇمىسىنى تۇ-رۇپ ، بارماقلىرىنى پۈكۈپ ساناشقا باشلىدى ، — ئۆيدىن ئارغانغا بىر يېرىم كۈندە كەلدۇق ، ئارغاندىن كۈنچىقىشقا قاراپ بىر يېرىم كۈن ماڭدۇق ، ئاندىن يۇقىرى تەرەپكە بىر كۈن ماڭدۇق ، مۇشۇ ئەتراپتا تۆت تەرەپكە مېڭىپ يۈرگىنىمىز بەش كۈن بولدى . ھېسابلە-سام ، بىز ئۆيدىن چىققىلى توققۇز كۈن بوپتۇ .

— توغرا ھېسابلىدىڭ ، — دېدى ئۆردەك ، — ئاتام ماڭا ماقاتلىقنىڭ مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان غەلىتە شەكىلدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى ، ماقاتلىقنىڭ يېنىدا ئۆسـ

① لوپلۇقلاردا ئاكىسىدىن باشقا چوڭ كىشىلەرنى ئاغا دەيدۇ ، ھەرگىز «ئاكا» دېمەيدۇ . سالتاق قاسىم ئۆردەكنى ئۆز ئاكىسىدىن چارە كۆرگەچكە ، ھۆرمەتلەپ «ئاكا» دېگەن .

تەڭچىلىك چوڭلۇقتا بىر ئېقىن ئىزىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان ، بۇگۈن بىز مۇشۇ يەردە قونۇپ ، ئەتە ئەتراپقا ئوبدان قارايلى . مەسلىھەت بويىچە ئۇلار يارداڭلىق قۇم دۆڭىسىنىڭ يېنىدا ياتىدىغان بولدى . كەچلىك تامىقىنى يەپ ، ئات ، تۆگىلەرنىمۇ بېقىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئۆردەك تۇرۇپلا قۇم دۆڭىسىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ياتىدىغان بولۇپ قالدى .

— نېمىشقىدۇر ، — دېدى ئۆردەك ، سالتاڭ قاسىمنىڭ نېمىشقا ئەمدى ، دېگەن سوئالىغا قارىتا ، — كۆڭلۈم قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە يېتىشنى تارتىپ تۇرىدۇ ، — دېدى ـ ده ، ئىككى پالاسنى كۆتۈرۈپ ، قۇم دۆڭىسىگە قۇيرۇق تەرىپى بىلەن چىققىلى يۈرۈپ كەتتى .

سالتاڭ قاسىم ئىچىدە : «غالىس ئادەم ـ ده ، بۇ» دېگىنىچە ئۆردەكنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قالدى... قايسى چاغ بولۇۋىدىكىن ، خىيال بىلەن يېتىپ سالتاڭ قاسىمنىڭ كۆزى ئەمدى ئۇيقۇغا ئىلىنىۋىدى ، ئۆردەك :

— قاسىم ، ئويغاقمۇسەن ؟ — دەپ توۋلىدى .

— ئەمدى ئۇخلاي دېگەن ، هە ، نېمە بولدى ؟

— ئىتتىك قېشىمغا چىقمىنا ، ئاۋۇ تەرەپتە ئوت كۆرۈنۈۋاتىدۇ .

«نېمە دەيدىغاندۇ» سالتاڭ قاسىم ئۆزىگە ئۆزى شۇنداق دېسىمۇ ، «بۇ ئادەمسىز دەشت قۇملۇقتا كۆرۈنگەن نېمە ئوتتۇ» دەپ قىزىقىپ ، ئۇمۇ قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ كەتتى .

سالتاڭ قاسىم ئۆردەك كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپلا هەم هەيران قالدى ، هەم قورقتى . يىراق بىر يەردە ئوت چاچراندىسىدەك ، لېكىن يېشىل ـ كۆكۈچ بىرنېمە ئۈزۈك ـ ئۈزۈك يالىلداپ تۇراتتى .

— ئاتام تۆمۈر ئاكام بىلەن بىللە «سەپسىن تۆرە» گە يول باشلاپ قاقشاللىققا بارغاندا ، كېچىسى يىراق بىر يەردە مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئوت چاچراندىسىدەك بىرنېمە كۆرۈنۈپتىكەن . ئەتىسى

شۇ تەرەپكە بېرىپ ، بىر تۆپلىكتە چوڭ بىر ماقاتلىقنى كۆرۈپتىـ كەن . «سەپسىن تۆرە» كېچىدە كۆرۈنگەن كۆكۈچ پال ـ پالنى پوس دەپتىمۇ[1] ، بىرنېمە دەپتۇ . ماقاتلىقتا ئېچىلىپ قالغان سۆڭەكلەردىن پالىلداپ ئوت كۆرۈنەرمىش ، ئەتە بىز شۇ تەرەپكە بېرىپ باقايلى ، — دېدى ئۆردەك ھەم ئەتىگەنلىككە نىشاننى يوقىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن ، ھاسا قىلىشقا ئېلىۋالغان تاياقنى شۇ تەرەپكە قارىتىپ قويۇپ ، يەنە بىر ئۈچىنى قۇم بىلەن باستۇرۇپ قويدى .

ئۆردەك خىيال بىلەن يېتىپ كېچىنى تەستە تاڭغا ئۇلىدى . سونۇر بىلەن تەك كېچە «پال ـ پۇل» كۆرۈنگەن تەرەپنى نىشانلاپ يۈرۈپ كەتتى . ئۆردەككە ئات ، تۆگىلەر ئۇنمەك بىلەن قېرىشىپ ئەتەي ئاستا مېڭىۋاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى ، ئۆردەك تەقەززالىقتا ئالدىرىغانسېرى يول ئاۋۇمايۋاتاتتى .

— قاسىم ، قارىغىنا ، ئېقىن ، ئېقىن ئىزى ! — ئۆردەك ھاياجانلىنىپ توۋلىۋەتتى .

راست ، ئۇلار كىچىكرەك ، يوقىلىپ كېتەي دەپ قالغان ئېقىن ئىزى بويىغا كېلىپ قالغانىدى . ئېقىننىڭ بۇ تەرىپى پەس ، ئۇ تەرىپى ئېگىز يارداڭلىق ئىدى . ئۇلار يۇقىرى ـ تۆۋەن مېڭىپ يۈرۈپ ، ئەپلىك بىر يەرنى تېپىپ ئۇ قانقا ئۆتتى . ئۆتتىيۇ ، ئالدىغا قاراپ كۆزلىرى ئېچىلىپلا قالدى . ئۇلارنىڭ ئالدىدا دەرەخلەرنىڭ ئالدى ئادەمنىڭ بېلىدەك ، كەينى پاچاقتەك بولغان بۇك ، ياش ئورمانلىق نېمىشقىدۇر قۇرۇپ ، قاغجىراپ كەتكەندەك ، قويۇق ياغاچلار ئېگىز ـ پەس چوقچىيىپ تۇراتتى ، يەردە قالايمىقان چېچىلىپ ياتقانلىرىمۇ نۇرغۇن ئىدى .

— ماقاتلىقنىغۇ تاپتۇق ، ئەمدى قانداق قىلىمىز ؟ — سالتاك قاسىم سورىدى . «قانداق قىلىمىز ؟» بۇ سوئالغا ئۆردەك جاۋاب بېرەلمەيتتى . ئۇ پەقەت ئاتىسىنىڭ : «ئۇ ماقاتلىقنى تاپ ، باشقىلارغا ئېيتىپ بەرسەڭمۇ ھېسساب . كىشىلەر بىلمەي قالغاندىن بىلـ

---

① فوسفورنى دېمەكچى .

گىنى ياخشى» دېگەن ۋەسىيىتىنى ئورۇندىماش ئۈچۈن بۇ ماقاتلىقنى ئىزدىگەن.

ئەتراپنى ئايلىنىپ، ماقاتلىقنىڭ قانچىلىك چوڭلۇقىنى بىلىپ باقايلى، — دېدى ئۆزىدەك. ئۇلار ماقاتلىقنىڭ ئىچىگە كىرمىدى، ئەتراپىنى ئايلاندى. ماقاتلىق خېلىلا چوڭ ئىدى.

— قاسىم، — دېدى ئۆزىدەك، — سەن بىر نەرسىنى خىيال قىلدۇڭمۇ، مەھەللە ـ يۇرت بار يەردە ماقاتلىق بولىدۇ. ماقاتلىق بار يەردە، ئۇنىڭغا يېقىن ئەتراپتا چوقۇم يۇرت ـ مەھەللە بولىدۇ. بىز بەش كۈندىن بۇيان مۇشۇ ماقاتلىق ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ-تۇق، بىرەر يۇرت ـ مەھەللە تۇگۈل، ئۇنىڭ سايىسىنمۇ كۆرمىدۇق. ئويلاپ باقە، بۇ دەشت قۇملۇقتا بۇ ماقاتلىق قانداق پەيدا بولۇپ قالغاندۇ، شۇنچىۋالا ياغاچلار نەدىن كېلىپ قالغاندۇ؟

بۇ سوئالغا سالتاك قاسىم ئەمەس، ئۆزىدەكنىڭ ئۆزىنمۇ جاۋاب بېرەلمەيتتى. ئۇنىڭدا مۇشۇنداق «قانداق»، «نېمە ئۈچۈن» دېگەن سوئالنىڭ تۇغۇلۇشىنىڭ ئۆزىمۇ چوڭ ئىش، چوڭ ئۆزگىرىش. ئاتىسى ئوماق ماقات تۇغرۇلۇق تېخى بۇنداق سوئال قويۇپ ئويلىنىپ كۆرمىگەنىدى.

ئۇ ماقاتلىقنى تاپتى، ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى ئورۇندىدى، ئەمدى بۇ يەردە ئۇ قېلىدىغان ياشقا ئىش يوق ئىدى.

— قاسىم، بىز ھازىر قەيەرگە ئۇدۇل تۇرۇۋاتقاندىمىز؟

— ماڭغان يولىمىزنى ئويلىسام، قارادايغا ئۇدۇل كېلىپ قالغاندەك قىلىمىز.

— مەنچىمۇ شۇنداق، ئاتىنىڭ بوغۇزى تۇگىگۈچە قارادايغا بېرىۋالايلى، — دېدى ئۆزىدەك.

ئۆزىدەكنىڭ گېپى سالتاك قاسىمغا ياغدەك ياقتى. «قاچان كېتىمىز» دەپ سوراشقا نەچچە قېتىم ئۇمتولسىمۇ، لېكىن ئاغزىدىن چىقىرالمىغانىدى. ئېتىنىڭ بېشى قارادای تەرەپكە بۇرۇلۇپ مېڭىشى ھامان ئاغزى قوشاققا ئېچىلدى:

ئاچ ـ توق سەتاقىپ يۈردۈق ،
قۇملۇقتا تۆگە ، ئاتلىق .
توققۇز كۈندە ئاران بىر ،
تاپقانىمىز ماقاتلىق .
ئالدىرىدىم قايتىشقا ،
ئەجەب ئىكەن جان تاتلىق ،
.....

ئۆردەك سالتاك قاسىمغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويدى ، گەپ قىلمىدى...

9

مىلادىيە 1934 ـ يىلى . مىنگونىڭ 23 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ بېشى .

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دەرۋازىسىدىن بىرگە تونۇش سۆبەن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىدىن يۇ يىنچاۋ ، شېڭ رۇيخېگلار چىقتى . ئۇلارنىڭ چىرايلىرى ئەتىياز ھاۋاسىنىڭ بۇلۇتسىز ئاسمىنىدەك ئوچۇق ئىدى . بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنىڭ ئوڭدىن كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى .

يۇ يىنچاۋ ، شېڭ رۇيخېگلار 1927 ـ يىلى بېيجىڭدا تەشكىللەنگەن سۆبەن ھېدىن باشچىلىقىدىكى «جۇڭگو ـ شۆبىتسىيە غەربىي شىمالىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى»نىڭ ئەزالىرىدىن بولۇپ ، تارىم بويىغا تۇنجى كېلىشى ئىدى . ئۇلار ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا قالغان كورلىدا ما جۇڭىيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئىككى يېرىم ھەپتىلىك ۋەھىمىلىك نەزەربەندتىدىن قۇتۇلۇپ ، قىرغىنچىلىقتىن يىراق ، تىمتاس بۇ خىيالىي جەننەتكە كەلگىنىدىن خۇشال ، كۆڭۈللىرى خاتىرجەم ئىدى . بېقىنىدىلا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشتىن كېيىن ، كۆڭلى تېخى جايىغا چۈشمىگەن ھاكىم گاۋ ۋېيۋۇ مېھمان-

لارغا قىزغىن ئىلتىپات كۆرسىتىپ ، يېقىندىن ھەمكارلىشىپ يار-
دەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، ئۇلارنى تېخىمۇ مەمنۇن قىلىۋەت-
تى . ئۇلار دەريا بويىغا كەلدى . دەريانىڭ ئىككى ۋادىسى ئېگىز
ياردائ ، سۇ يۇزى تۆۋەن بولۇپ ، بەزى جايلىرىنىڭ ئېگىزلىكى
ئۇچ مېتىردىن ئاشاتتى . سۇنىڭ ئېقىشى ئاستا ئىدى ، بۇ ، سۇنىڭ
خىلىلا تېرەنلىكىنى ھەم يەرنىڭ تەكشىلىكىنى كۆرسىتەتتى .

— ئەنە ئاۋۇ سىلەرگە تەييارلاپ قويۇلغان كېمە ، — دېدى
ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر خادىمى غارغالتىدا باغلاقلىق تۇرغان
ئىككى چاپما كېمىنى كۆرسىتىپ .

ئىككىلا كېمە ئۇچ مېتىردىن ئۇزۇنراق بولۇپ ، خېلى كەڭ
ئىدى . كېمىلەردە بىردىن ئىككى كېمىچى تەق بولۇپ تۇراتتى .

سۆبەن ھېدىن ئالدىنقى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىلىرىدە لوپ
كۆلىنىڭ كۆچمە كۆللۈكىنى ئىلمىي ، نەزەرىيە جەھەتتىن كۆرسە-
تىپ بېرەلىگەن بولسىمۇ ، جۇغراپىيىلىك ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن
دەلىللەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەنىدى . پەقەت كۆنچى ، تارىم
دەريالىرى بۇرۇن قوشۇلۇپ ئاققان قۇرۇقدەريا‌غا سۇ كەلگەندىلا بۇ
ئىش ئاندىن رويا‌پقا چىقاتتى ؛ ئۇ پۇرسەتمۇ كەلدى . سۆبەن ھېدىن
1928 ـ يىلى تۇرپاندا ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولۇۋاتقان-
دا ، تۇرپان بىلەن كۆنچى ـ لوپ ئارىلىقىدا سودا ئىشى بىلەن
قاتناپ تۇرىدىغان ئابدۇرېھىم ، خوجا ئابدۇللا دېگەن كىشىلەردىن
قۇرۇقدەريا‌غا سۇ كەلگىلى يەتتە يىل بولغانلىقىنى ، سۇنىڭ نەگە
ئېقىپ بارىدىغانلىقىنى سىڭىرلىق ئوۋچى ئابدۇرېھىمدىن باشقا
ھېچكىمنىڭ بىلمەيدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى . ئاڭلىغان خەۋەردىن
سۆبەن ھېدىن قالپىقىنى ئاسمانغا ئاتمىغان بولسىمۇ ، شۇنچىلىك
خۇش بولۇپ كەتتى ، ئەمما جىددىي ئىش سەۋەبىدىن چاقىرتىلىپ
شۇېتسىيىگە كېتىپ قالغانىدى . مانا بۇگۈن ئۇ تەسەۋۋۇر قىلغان
لوپ كۆلىنىڭ شىمالغا سىلجىۋاتقانلىقىنى خىيالەن كۆز ئالدىغا
كەلتۈرمەكتە ئىدى .

دەريا ئەگىملىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىدى . كېمە بىر ئە-

گىمدىن ئۆتۈپ بولماي تۇرۇپ يەنە بىر ئەگىمگە دوقۇرۇپ قالاتتى، كېيىمچىلەر كېيىمنى ھېلى پالاق بىلەن ، ھېلى شۇرۇق بىلەن تاياپ ، تار ، ئۆتكۈر بۇلۇڭلۇق ئەگىملەردىن بېلىقتەك ئۈزۈپ ، غۇيۇلداپ ئۆتۈپ كېتەتتى . سۈپىن ھېدىن بۇنداق چاغدا قورقۇپ كۆزىنى يۇمۇۋالاتتى . ئەگىملەر شالاڭلاپ ، سۈپىن ھېدىن ئۆزىنى خېلى خاتىرجەم ھېس قىلدى ، ئېغىپ تۇرغان يۇرىكى جايىغا چۈشتى . دەريانىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى يوپۇرماقلىرى تەڭگىدەك بولغان يېشىلزار بۇك توغراقلىق كىشىگە باھار ھۇزۇرى بېرەتتى . سۈپىن ھېدىن ئۆز ئېلىدە كۆرەلمەيدىغان ، دەريا بىلەن پاراللېل بولۇپ ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان يېشىللىققا مەپتۇن بولۇپ كېلىۋاتاتتى ، كېيىن چىنىڭ :

— ئۆردەك ! ئۆردەك ! — دەپ ھاياجانلىنىپ توۋلىشىدىن سۈپىن ھېدىننىڭ خىيالى ئۇزۇلۇپ ، كېيىنچىدىن سورىدى :

— قايسى ئۆردەكنى دەيسەن ، قېنى ئۆردەك ؟

— بىزنىڭ ئۆردەك ، بىزنىڭ ئۆردەك يولۋاسچۇ ، ئەنە توغراقلىقتا كېتىۋاتامدۇ .

سۈپىن ھېدىن كېيىنچى كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى . ئىككى ئاتلىق كىشى بۇك توغراقلىق ئىچىدە تۆۋەن تەرەپكە كېتىۋاتاتتى . ئىككىلىسىنىڭ مۇرىسىدە مىلتىق بار ئىدى .

— چارلىق ھېلىقى ئۆردەك يولۋاسما ؟ — سۈپىن ھېدىن ئاتلىقلارنى تونۇيالماي كېيىنچىدىن سورىدى .

— ھەئە ، بىزنىڭ بۇ لوپتا ئۆردەك يولۋاستىن شۇ بىرلا بار .

سۈپىن ھېدىننىڭ خۇشاللىقىغا يەنە بىر خۇشاللىق قوشۇلدى . «بۇ قېتىمۇ مېنىڭ ئامىتىم كېلىدىغان ئوخشايدۇ» ، ئۇ ئىچىدە شۇنداق ئويلىدى ، كېيىنچىگە كېيىنكى قىرغاقتا يېقىنلىتىپ ، ئۆردەكنى چاقىرىشنى ئېيتتى .

ئۆردەك دەريانىڭ يېقىنلاپ كېلىۋېتىپ لوپ كىشىلىرىگە خاس سىنچى كۆزى بىلەن بىر قاراپلا سۈپىن ھېدىننىڭ يىراقتىنلا

تونۇۋالدى.

— ۋۇي ، «تۆره خوجام» يەنە كېپەقاپتۇغۇ ، قاچان كەل-گەن ؟ — ئۆردەك گەپ قىلغاچ ئاتتىن چۈشۈپ ، دەريا قىرغىقىغا قاراپ ماڭدى.

سۆپەن ھېدىن بۇ كەلگۈچىنىڭ ئۆردەك ئىكەنلىكىنى دەمال تونۇيالمىدى. ئۇ ئۆردەك بىلەن ئاخىرقى قېتىم قەشقەردە خوشلاشقاندىن بۇيان ئاردىدىن ئوتتۇز ئىككى يىل ئۆتكەنىدى. سۆپەن ھېدىنىڭ ئالدىدا ئۆزىدىن بىر ياش چوڭ — يەتمىش ياشلىق ئۆردەك ئەمەس ، پېشانە — يۈزىنى گىرەلىشىپ كەتكەن تىلىم-تىلىم چوڭقۇر قورۇقلار قاپلىغان ، سوزۇنچاق يۈزىدە ئۇچىتەك ئاپئاق ئاقىرىپ كەتكەن ئۇزۇن ساقىلى ئېسىلىپ تۇرغان ، بېشىغا ئاق تېرە تەلپەك ، ئۇچىسىغا پالاستىن تىكىلگەن يەكتەك كىيگەن ، يۈز ياشلىقتەك بىر ئادەم تۇراتتى — بۇ ، ئۆردەك ئىدى ! جەمئىيەت-تىنمۇ ، تەبىئەتتىنمۇ ھېچقانداق پەرۋىش كۆرمىگەن ئۆردەك ، يىل-لارنىڭ ئېغىر جاپا - مۇشەققىتى ئاستىدا ئەنە شۇنداق قېرىپ كەتكەنىدى. سۆپەن ھېدىن بۇ قېتىم ئۆردەك بىلەن كۆرۈشكەن چاغدىكى تەسىراتىنى خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازدى:

«بوۋاي قىرغاقتىن كېمىگە چۈشۈپ ئالدىمغا كەلدى. جاپالىق يىللار ئۇنىڭ ئالدىدا قېلىن قاداقلارنى پەيدا قىپتۇ. ئۇ ھەقىقەتەن ئۆردەك ئىدى ! مەن بۇ قەدىناس دوستۇمغا سەپسېلىپ ، يىللار-نىڭ جەبىر - جاپاسى ئۇنىڭ چىرايىدا قالدۇرغان بەلگىلەرنى كۆز-دۇم. ئۇ بەكمۇ ياداڭغۇ ئىدى. ئېشانىسىنى چوڭقۇر قورۇقلار قاپلىغان ، ساقىلى ئۇچلۇق ئېڭىكىدە ئېسىلىپ تۇراتتى...»

سۆپەن ھېدىن قولىغا رەسىم سىزىش قەلىمىنى ئېلىپ ، شۇ پەردىلا ئۆردەكنىڭ رەسىمىنى سىزىۋالدى.

— ئۇ مېنىڭ ئوغلۇم ، ئىسمى سادىق ، — ئۆردەك قىرغاقتا ئىككى ئاتنى تۇتۇپ تۇرغان ئوغلىنى تونۇشتۇردى.

قويۇق ، قىرقىم قارا ساقىلى ، ئوتتۇز سەككىز ياشلىق تەمـ
بەل سادىقنى سۇمبات ـ سۆلەتلىك كۆرسىتىپ تۇراتتى...
ئۆردەك ئوغلى سادىق بىلەن ئاتلىق ، سۇبىن ھېدىنلار كېيىدە
يېڭىكۆلگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى . سۇبىن ھېدىنلارنى ئۇ يەردە بېـ
رىگمانلار ساقلاپ تۇرماقچىدى . تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئىلكىدە
مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئوچ يۈك ئاپتوموبىلى ، بىز پىكاپى بار
ئىدى . بېنزىن ۋە قۇملۇقتا بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى بولغان كۈتـ
مىگەن ئاۋارىچىلىكتىن ساقلىنىشنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئىككى يۈك
ئاپتوموبىلىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قورۇسىدا قالدۇرۇپ قويۇپ ،
بېرىگمان ، شېك رۇيخېكلار بىر يۈك ئاپتوموبىلى ، بىر پىكاپ
بىلەن ماڭغانىدى . سۇبىن ھېدىنلار يېڭىكۆلگە يېتىپ كەلگەندە ،
بېرىگمانلار ئاللىقاچان كېلىپ چېدىرلارنى تىكىپ ، ئۇلارنى ساقلاپ
تۇرغانىدى . سۇبىن ھېدىن بېرىگماننىڭ يېنىدا تۇرغان ئابدۇرېھىم
ئوۋچىنى كۆرۈپ تاسادىپىيلىك ھېس قىلدىيۇ ، قەۋەت خۇش بول ـ
مىدى . ئابدۇرېھىم ئوۋچى كۆنچىدىن قايتىشىدا يېڭىكۆلدە قونۇپ
ئۆتمەكچى بولۇپ كەلگەنىدى . بېرىگمان كىشىلەردىن ئۇنىڭ سۇـ
بۇبن ھېدىنغا مۇھىم يارەمچى بولىدىغان ئابدۇرېھىم ئوۋچى ئىكەنـ
لىكىنى بىلىپ ، ئۇنى تۇتۇپ قالغانىدى . ئۇنىڭ ئۆردەك بىلەن
كۆرۈشمىگىنىگە خېلى يىللار بولغانىدى . ئىككىسى قۇچاقلىشىپ
كۆرۈشۈپ قىزغىن ھال ـ مۇڭدىشىپ كەتتى . ئابدۇرېھىمنىڭ
كۆپ چاغلىرى تاغدا ، ئوۋچىلىقتا ، ئىلۇەسۇنلاردىن ئۆزىنى يوشۇـ
رۇپ ئېڭىشىپ ـ دۇمچىيىپ يۈرۈپ ئۆتكەچكە ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى
بىلەن دۇمچەك ھەم پۇت ، بېلى ئاغرىيدىغان بولۇپ قالغانىدى .
چىرايى ئۆردەكنىڭكىندەك ئۇنداق بەك قېرى كۆرۈنۈپ كەتمىسىمۇ ،
قېرىلىق ، ھارغىنلىق ، ھالسىزلىق يەتكەنىدى . ئۇنىڭ ھەمراھ
بولۇپ ، قۇمدەريانىڭ ئاخىرىغىچە يارالمايدىغانلىقىنى ئويلاپ سۇبىن
ھېدىننىڭ كۆڭلى يېرىم بولدى ، بۇنىڭغا ئىلاج يوق ئىدى .
ـ دەريانىڭ غول ئېقىنىدىن چىقماي مېڭىۋەرسەڭلار لوپ
كۆلىگە بارىسىلەر ، ـ دېدى ئابدۇرېھىم ، ئۇنىڭدىن لوپ كۆلىگە

قانداق بېرىشنى سورىغان سىۋېن ھېدىنغا .

كەچتە تاماق يەپ بولۇپ ، قۇمدەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى كىچىك ـ كىچىك قەبرىستانلىقنىڭ گېپى ئېچىلىۋىدى ، بېرىگمان سىۋېن ھېدىنغا :

— ئابدۇرېھىم ئوۋچىنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۆردەك كروران بىلەن مىرەن ئارىلىقىدىكى چوڭ قۇملۇق ئىچىدە دائىرىسى كەڭ بىر قەبرىستانلىقنى كۆرۈپتىكەن ، — دېدى .

سىۋېن ھېدىن خۇددى يېڭى بايقاشقا ئېرىشىۋاتقاندەك ھاياجان بىلەن ئىتتىك ئۆردەككە قارىدى . بۇ گەپ راست بولىدىغان بولسا ، ئۇ قەبرىستانلىق كروران بىلەن مىرەننىڭ ، جۇملىدىن مۇشۇ ئەتراپنىڭ سىرىنى ئېچىشتا ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ئىدى .

— راست شۇنداق قەبرىستانلىق كۆردۈڭما ؟ ! — سىۋېن ھېدىن ئۆردەكتىن تەقەززالىق بىلەن سورىدى .

— راست ، كۆردۈم ، — ئۆردەك ئۇ قەبرىستانلىقنى بۇرۇن كىملەرنىڭ كۆرگەنلىكىنى ، ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە سالتاڭ قاسىم بىلەن بىر ھەپتە ئايلىنىپ يۈرۈپ ئاران تاپقانلىقىنى ، قەبرىستاندا كۆرگەنلىرىنى ، بۇنىڭغا ئون توققۇز يىل بولغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى .

— ئۇ بىزدىن پۇل ئۈندۈرۈۋېلىش ئۈچۈن يالغان گەپ توقۇپ بىزنى ئالداۋاتامدىكىن دەيمەن ، — دېدى بېرىگمان سىۋېن ھېدىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ .

— سەن بۇلارنى چۈشىنەمسەن ؟ — دەپ سوراپلا بولدى قىلدى سىۋېن ھېدىن .

ئۇ لوپ كىشىلىرىنىڭ ھەرقانداق ئەھۋالدىمۇ ھەرگىز تىلىنى ، دىلىنى قىڭغىر قىلىپ يالغان سۆزلىمەيدىغانلىقىنى ، ئادەم ئالدىمايدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەچكە ، ئۆردەكنىڭ دېگەنلىرىگە شۈبھىسىز ئىشەندى . ئۇ ئۆردەكنىڭ يول باشلاپ ئۆزى ئېيتقان قەبرىستانلىقنى تېپىشقا ياردەم بېرىشىنى ئۆتۈنۈپ ، ئۇنى ماقۇل كەلتۈرگەندىن كېيىن ، بېرىگمان بىلەن شېڭ رۇيخېڭغا :

— مەن لوپ كۆلى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈشۈمگە باراي ، سەلەر ئۆردەك ئىيتقان قەبرىستانلىقنى تېپىڭلار ، — دېدى .

ئىش شۇنداق تەقسىم قىلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

ئەتىسى سەھەردە سۈبۈن ھېدىن يۇ يېنچاۋ بىلەن كېمىلىك لوپ كۆلىگە يۈرۈپ كەتتى . بېرىگمان بىلەن شېك رۇيخېك موڭغۇل شوپۇر چامچانى تەرجىمانلىققا ياندۇبلىپ ، يېڭىكۆلدىن ئۈچ ئات ، ئىككى تۈگە ئىجارە ئېلىپ ، بىر تۆگىگە يېمەك ـ ئىچمەك ، بىرىگە يەم ـ بوغۇز ئارتىپ ، ئۆردەكنىڭ يول باشلىشىدا تۆۋەنلەپ چوڭ قۇملۇققا ماڭدى . سۈبۈن ھېدىن كېلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى بىر يىللاردا ستەين نۇسخىسىنى ئېلىپ كەتكەن قۇرۇقتاغ ئىچىدىكى قىيا تاش چەكمە رەسىملىرىنى تەكشۈرۈپ كەلگىلى كەتكەنىدى . سادىق يېڭىكۆلدىكىلەر بىلەن خوشلىشىپ ئۆيگە قايتىپ كەتتى .

— ياپىرىم ، — دېدى شېك رۇيخېك قۇملۇق ئىچىگە ئانچە ئىچكىرىلىمەي تۇرۇپ ، — موڭغۇل دالىسىدىكى قۇملۇق بۇ قۇملۇق ئالدىدا ھېچنېمە ئەمەسكەنغۇ ، شۇ تاپتا بۇ قۇملۇقتا بىزدىن باشقا ھاياتلىق يوققۇ دەيمەن .

بېرىگماننىڭ نەزىرىدە ئۇ يۇرەكلىك ، خېلى ـ خېلى مۇشەققەتلەر ئالدىدا ۋايساپ كەتمەيدىغان ئادەم ئىدى ، ئەمما ھازىر ھەدىيەلا ۋايساشقا چۇشكەنىدى . چېكى كۆرۈنمەس دەشت قۇملۇقتا قاراپ بېرىگماننىڭ ئىچىگىمۇ قورقۇنچ چۇشۇپ ، ھېلىلا بىر قۇم دۆۋىسى ئارقىسىدىن قانداقتۇر بىر نەرسە چىقىپ كېلىدىغاندەك ، ئېتىنى دېۋىتىپ تېزلىتىپ ئۆردەككە يېقىنلىشىۋالدى . ماڭغانسېرى قۇم دۆۋىلىرى قويۇقلىشىپ ھەم ئېگىزلەپ ، ماڭماق تەسلەشكىلى تۇردى .

— قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق بۇ قۇملۇقتا قەبرىستانلىك بولۇشىغا ھېچ ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ ، — دېدى شېك رۇيخېك .

— مەنمۇ شۇنداق ئويلىغان ، ئەمما خوجايىن ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىڭلار دەۋاتسا .

شېكۇ رۇيخېكۇ بېرىگمانىنىڭ گېپىگە قارىتا باشقا گەپ قىلمەدى . مېڭىش داۋاملاشماقتا .

ئۆردەكنىڭ ئېيتقىنىچە ، قەبرىستانلىق قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە ئاتمىش چاقىرىمچە يىراقلىقتا ئىدى . مانا تۆت كۈن بولدى ، قەبرىستانلىقنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى . بېرىگمان بىلەن شېكۇ رۇيخېكۇ گۇمانلىنىشقا باشلىدى .

— قەبرىستانلىق بولسىمۇ باردۇ ، لېكىن ئۇنى كۆرگەنگە ئون توققۇز يىل بوپتۇ . هازىر ئۇ بىزنى نەگە باشلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلەمدىغاندۇ ؟

— بىز ئۇ قەبرىستانلىقنى يا تاپالارمىز ياكى تاپالماسمىز ، بۇ ئاشۇ قېرىغا باغلىق ، سۆپۈن ئەپەندى قانداق قىلىۋاتىدىكىن ؟

— بىزنىڭ سۆپۈن هېدىنىنى بوش چاغلىما ، قىلىمەن دېگەن ئىشنى ئاخىرىغا ئېلىپ چىقمىغۇچە بولدى قىلمايدۇ ، ئىشنى تۆگىتىپ ياندىمۇ تېخى ، — دېدى بېرىگمان .

سۆپۈن هېدىن دەريادا توسالغۇسىز مېڭىپ ئىككى يېرىم كۈندە قۇمدەريانىڭ كۆلگە قۇيۇلۇش دېلتىسىغا يېتىپ باردى . ئىلگىرى تەكشۈرۈپ سىزىۋالغان كۆلنىڭ سۇ ئورنى بىلەن هازىرقى سۇ ئورنىنى سېلىشتۇردى ، شىمالغا قانچىلىك سۈرۈلگەنلىكىنى تەكشۈردى ، ئۆلچىدى . ئاخىرى لوپ كۆلىنىڭ كۆچمە كۆللۈكىنى ، كۆچۈش دەۋرىيلىكىنىڭ بىر مىڭ بەش يۈز يىل بىلەن بىر مىڭ ئالتە يۈز يىل ئارلىقىدا بولىدىغانلىقىنى دەلىللەپ چىقتى . بېرىگمان بىلەن شېكۇ رۇيخېكۇ يۇقىرىقىدەك پاراكىنى قىلىشۋاتقاندا ، سۆپۈن هېدىن نەرسىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ قايتىشقا هازىرلىنىۋاتاتتى .

ئۆردەك بېرىگمان بىلەن شېكۇ رۇيخېكنىڭ نېمە دېيىشلىرى بىلەن كارى يوق ، ئالدىغا ماڭغىنىدى . ئۇ پات - پات ئېگىزرەك قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ قويىاتتى ، ئۇ ماڭغان يولىنىڭ توغرىلىقىغا ئىشىنەتتى .

5 - كۈنى چۈشكە يېقىن ئۆردەك ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى

ئۇستىگە چىقىپ ئالدىغا بىر قاراپلا، بېشىنى كەينىگە بۇراپ، بېرىگمانلارغا:

— ماقاتلىققا كېپتۇق! — دەپ توۋلاپ قويۇپ، قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۇ تەرىپىگە چۈشۈپ كەتتى.

ئۆردەكنىڭ گېپىنى چامچا بېرىگمانلارغا تەرجىمە قىلىپ بەردى.

بېرىگمانلار ئاڭلىغىنىغا بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەي، قۇم دۆۋىسىنىڭ يامزلىنى ئەگىپ ئىتتىك مېڭىپ كەتتى...

بېرىگمان بىلەن شېڭ رۇيخېڭ كۆزلىرىگە ئىشەنمەي قالدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردىكىدەك بىر كۆرۈنۈش نامايان بولۇپ تۇراتتى. ئەمما بۇ ئەپسانە ئەمەس، ئەق رېئاللىق ئىدى، سىرلىق رېئاللىق ئىدى. تۆت تەرىپىگە كۆز يەتمەيدىغان ھالاكەت دېگىزى بولمىش دەشت قۇملۇقى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قەبرىستانلىقنىڭ ئۆزىلا كىشىنى: «بۇ بىر تىلسىملىق جايمۇ نېمە» دېگەن تۇيغۇغا كەلتۈرەتتى. مۇشۇنداق بىر جايدا قەبرىستانلىقنىڭ بولۇشى ۋە ئۇنىڭ بايقىلىشى بىر مۆجىزە. يەنە قاراڭ:

قەبرىستانىنىڭ يارداڭ تەرىپىدە قەدىمكى بىر كىچىك ئېقىن ئىزى بار. تىلسىمدەك يەنە بىر مۆجىزە شۇكى، ئېقىننىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن تەرىپى پۈتۈنلەي قۇم ئاستىغا غايىب بولۇپ كېتىپ، پەقەت قەبرىستانىنىڭ ئۇدۇلىدىكى قىسمىنىڭلا ئىزى ساقلىنىپ قالغان. بېرىگمان ئېقىن ئىزىغا قاراپ خىياللىرى قانائەتلىنىپ، يىراق ئۆتمۈشتە قالغان ۋادىسىدىكى كۆكۈل دالىنى، بۇك ئورمان، توغراقلىقنى، ئېقىن قاسناقلىرىدىكى قويۇق يۇرت ـ مەھەللىلەرنى، توپ ـ توپ، ئۇيۇر ـ ئۇيۇر چارۋىلارنى كۆرگەندەك بولدى. قايسى چاغدىكى، قانداقتۇر بىر ئاپەت بۇلارنىڭ ھەممىسىنى يالماپ يۇتۇپ كەتكەن. پەقەت ئۇ سەلتەنەتلىك ئۆتمۈشنىڭ سىرلىق شاھىت يالدامىسى بولۇپ مۇشۇ قەبرىستانلىق قېلىپ قالغان.

بېرىگمان قەبرىستاندا ئازراق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قە-

لىپ بېقىشنىمۇ ئويلىغانىدى، لېكىن سىۋېن ھېدىننىڭ : «ئۆر-
دەك بايقىغان قەبرىستانلىقنى تاپالىساقلا ، شۇنىڭ ئۆزى بىر مۆجىـ-
زە، ئالدىراپ قېزىش قىلمايلى[1] » دېگەن گېپى ئۇنىڭ ئالدىنى
توسۇپ قويدى . پەقەت تەسىراتى سۈپىتىدە خاتىرىسىگە قىسقىلا
قىلىپ مۇنداق دەپ يازدى :

*... « قەبرىستانغا ئۇزۇن ياغاچ بادرىلار تىكلەپ قويۇلغان
بولۇپ ، بىر پارچە ئورمانلىققا ئوخشايتتى . بۇ دەل مەن ئىزدەۋاتقان
نىشان بولۇپ ، بۇ قەبرىستانلىق ھەققىدە تۇنجى قېتىم ئاڭلىغىنىمـ-
دىن بۇيان ئىزچىل بۇ يەرنى ئويلاپ كېلىۋاتاتتىم . مەن ئۇنىڭغا
5 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىق ، دەپ نومۇر قويدۇم . بۇ لوپنۇر
چۆلىدىكى ئەڭ مۇھىم ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلىرىمىزنىڭ بىرى
ئىدى ! شۇ قېتىملىق ھاياجانلىق ھېسسىياتىمنى قەلەم بىلەن ئىپا-
دىلەشكە ھەقىقەتەن ئاجىزلىق قىلىمەن» .*

بېرىگمانلار سىۋېن ھېدىنغا مۆجىزىلىك خەۋەر يەتكۈزۈشكە
ئالدىراپ ماڭماقتا .

ئۆردەك پات ـ پات ئارقىسىغا — قەبرىستانلىققا قاراپ ـ
قاراپ قوياتتى...

2006 ـ يىلى 3 ـ مارت . كورلا

---

[1] بىرلەشمە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ كېلىشىمنامىسىدە : تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ، ئەمما ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قىلماسلىق، دەيدىغان ئېنىق بەلگىلىمە بار ئىدى .

كرورانديكى ئىزچىلار (ئىككى قىسىملىق تارىخىي رومان)

ئاپتورى : مۆيدىن سايىت بوستان
مەسئۇل مۇھەررىرى : پاتىگۈل مىجىت
مەسئۇل كوررېكتورلىرى : سەنەۋەر ئىبراھىم ، زەمرە پىدا
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى : شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون : 0991—2827472
ئادرېسى : ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى : 830001
سانتقۇچى : شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
باسقۇچى : شىنجاڭ شىنخۇا 1 ـ باسما زاۋۇتى
فورماتى : 880×1230 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى : 41.375
نەشرى : 2008 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى : 2008 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 1—5000
كىتاب نومۇرى : ISBN 978—7—228—11347—7
باھاسى : 88.00 يۈەن (ئىككى قىسىم)